

Taxner-Tóth Ernő

**(Köz)vélemény-
formálás Eötvös
regényeiben**

TAXNER-TÓTH ERNŐ
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

33.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Taxner-Tóth Ernő

(Köz)véleményformálás
Eötvös regényeiben



Debrecen, 2005

LEKTORÁLTA:
Szegedy-Maszák Mihály

© Taxner-Tóth Ernő, 2005
© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005

ISSN 1217–0380
ISBN 963 472 821 9

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte
Felelős vezető: Kapusi József
Terjedelem: 33,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2005-ben

TARTALOM

MAGAM MENTSÉGE	9
I. IRODALOM ÉS NYILVÁNOSSÁG	13
Tájékozódás a világban	13
A nyelv közvetítő szerepe	23
A nyilvánosság kialakulása	32
Olvasás	42
Iskola – nevelés	51
II. A REGÉNY LEHETŐSÉGEI	57
A világ változó képe	57
„Valóság és költészet”	66
A regény	85
Goethe: „én” és a „másik”, „én” és a szerep	100
A tudósítás és hitelessége	116
A magyar regény Eötvös előtt	132
Magyar regényfölfogások	154
III. EÖTVÖS JÓZSEF ÉS AZ IRODALOM	159
Olvasás és olvasóközönség Magyarországon	159
Eötvös József és a sajtó	169
Gondolkodásának történeti háttere	180
A centralizmus	189
Az irodalom útján	203
Olvasmányélmények	217
Az első regény írása	221
IV. A KARTHAUSI	229
Vándor, de nem az útszéli fogadóban	229
Ágoston	234

Vallomás	240
A művészi példa keresése	246
Romlás	255
Nőni vagy emeltetni?	263
Út a templomba	274
Fény és Természet	279
Kolostor a hegyen	284
Vándorutak	292
Anya	298
Vallomás és napló	305
V. A FALU JEGYZŐJE	317
Irányregény?	317
Beszélő és beszédmód	336
A Tisza-mítosz	344
A táblabíró-mítosz	352
A táj képe	358
Vándorok	363
Az igazság eszménye és a jog rendje	370
Választások	381
A börtön metaforája	387
Szerkezet – szerkesztés	392
VI. MAGYARORSZÁG 1514-BEN	401
A történelem üzenetei	401
Hazai jellegzetességek és hagyományok	410
A nemzeti kérdés és az „erénytan”	416
Mátyás kora	425
Mátyás után	432
Dózsa	436
Ki a főhős?	441
Fölemelkedés a népből	448
A szenvedély hatalma	458
A Bárány vére	466
A tömeg	469
„Jaj a hazának”	474

VII. A NŐVÉREK	483
Önéletrajz?	483
Az idilltől a feszültségekig	496
Vétek: a lázadás	502
Más vétkek – és vezeklések	507
Fürdő és malom	516
Rejtély	526
Szerkezet	532
VIII. A REGÉNYÍRÓ EÖTVÖS VALLOMÁSA:	
„...visszatérek kedvenc foglalatosságomhoz,	
a politikához”	539

MAGAM MENTSÉGE

Irodalmunk nagyjai közül Eötvös József tevékenysége fonódott a legjobban össze közéleti gondolatainak a megszólaltatásával. Tudatosan kereste a közvélemény befolyásolásának szépirodalmi lehetőségeit, s így maga kínált igényesen megírt regényeket világnézeti alapozású értelmezésekhez. Ezzel – a dolog természetéből adódóan – előhívta irodalmi szövegvilágokba foglalt üzenetei sajátos magyarázatát. Művei elemzésére aránylag kevesen vállalkoztak, s a XXI. század elején nem található olyan átfogó szakirodalmi munka, ami ne a megelőző fél évszázad magyar szellemi életét uraló irányzat egyoldalúságát tükrözné.¹ Tanárként szembe kellett néznem azzal a ténnyel, hogy az egyetemi hallgatóknak – jövődi magyartanároknak – újabb magyarázatokra van szüksége. Arra gondoltam, hogy rövid „jegyzettel” könnyítem meg a fölkészülésüket. Rá kellett azonban jönnöm, hogy a vállalt feladat megoldhatatlan. Sem a hagyományos, sem az újabb irodalomtudományi iskolák nem adnak magyarázatot arra a szerepre, amit a regényirodalom az európai művelődéstörténetben a XVIII. századtól betöltött – talán a filmművészet kibontakozásáig, talán a rádió és a televízió térhódításáig. Ráadásul erre a közvéleményformáló lehetőségre Eötvös – úgyis, mint politikai gondolkodó – a hagyományban nagyra értékelt regényíróknál céltudatosabban játszott rá, miközben igyekezett beszédmódját a műfaj sikeres szerzőitől tanultakhoz igazítani.

¹ E megállapításnak csak látszólag mond ellent, hogy Fenyő István *Centralisták* című (később többször idézett) könyve sok új adattal járult hozzá e mű megírásához, és Gárgó Gábor kutatási eredményei, valamint szövegkiadásai is hasznomra voltak. Akárcsak Devescovi Balázs és Z. Kovács Zoltán rendkívül érdekes regényelemzése. Azaz, nem mondhatom, hogy vállalkozásom társtalan kísérlet: éppen ellenkezőleg, a föllendült érdeklődés egyik eleme.

Többéves vizsgálódás nyomán vált világossá, hogy azokban a változásokban, amelyek az utóbbi évszázadok során átalakították az európai életformát, gondolkodásmódot, tudományt, világképet és társadalmi szerkezetet, a regény – elméletileg meghatározhatatlan – műfaja jelentős szerepet játszott. A hagyományban fennmaradt szövegek lényegében változatlanok,² az ízlések és ítéletek (divatos szóval: kánonok viszont változnak. A különböző elméleti-esztétikai iskolák (beleértve a szociológiai módszerre hivatkozókat) aránylag kevés figyelmet fordítanak arra a kölcsönhatásra, ami a befogadó érdeklődése, ennek kielégítési lehetősége és az alkotó szándéka között mindig kialakul.

Eötvös regényei szembesítettek azzal, hogy a XIX. században a változó szerkezetű nyilvánosság kihívásaihoz világszerte leginkább ez a műfaj alkalmazkodott. Noha a színház a közvetlen siker vonzáskörében létezik, az említett kihívás másként hatott a dráma-, mint a regényírókra. A drámafejlődésnek – talán a dramaturgiai és rendezői értelmezések meg-megújuló kényszere miatt – jelentős szakirodalma van, noha a nyilvánosság igényének a szempontja ebben sem kapott nagy szerepet, a siker titka megkerülhető sem lehetett.³ A színház ugyanúgy a közönség érdeklődésétől függött, mint a regény olvasóinak számától. A tudományos földolgozások szükségszerűen építenek az érvényes értékrend és világszemlélet elfogadottnak minősített megállapításaira. A különböző – szentimentális, romantikus, realista minősítésű – törekvéseknél azonban a regényműfaj virágkorában határozottabbnak látszik a vásárlóközönség igényének a kiszolgálása és ezzel egyidejűleg visszahat rá a művek közvélemény-formáló hatásával. A XVIII. század közepétől a XX. közepéig terjedő mintegy két évszázadban a sajtó nem elégítette ki a világ, a társadalom, az ember szerepe és lehetőségei iránti érdeklődést, s a regényírók kihasználták ezt. Az olvasók meghódításához hozzátartozott a viselkedési, magatartási minták, a követhető és – főleg erkölcsi érvek alapján – helytelen nézetek, eszmék, valamint „valóságosként” beállított események, élethelyzetek, drámák és komédiák

² Eötvös életművének nincs kritikai kiadása, s munkám lényegét a különböző kiadásokban érvényesülő szövegváltozások – azt hiszem – nem befolyásolják.

³ A világlíra más szempontok szerint változott.

bemutatása. A film, a rádió, a televízió, a számítástechnika korában alapvetően megváltozott a műfaj (és az irodalom) lehetősége. Ennek kérdései azonban már nem tartoznak vállalt feladatomba.

Magyarországon az irodalom a legnagyobb hatással az 1848-as forradalmat és szabadságharcot megelőző, majd az azt követő évtizedekben befolyásolta a nyilvánosság érdeklődését és a közgondolkodást. Abban az időszakban, amikor Eötvös József alkotott. Ennek tárgyalásához azonban a művelődéstörténet számos kérdésének tisztázásával adós még a kutatás. Miközben arra törekedtem, hogy az Eötvös-regények értelmezésének kérdéseit a történelmi összefüggések nemzetközi keretébe helyezzem, a lehetséges szempontok áttekinthetetlen kérdéstömege merült föl, s számukat szakirodalmi olvasmányaim tovább szaporították. Bebizonyosodott, hogy vagy azonosulnom kell valamelyik irodalomtudományi fől fogással, vagy sokkal többféle megközelítést kellene részletesen kifejtenem, mint amennyi egyetlen könyvbe összefogható. Határozottan állást kellene foglalnom elméleti irányzatok vitáiban, amit saját fől fogásom igen megnehezít. Megfejtési kísérletem töredezett, számos pontján lezáratlan tehát, és több itt mellőzött lehetőséget vet föl. Értelmezésem mégsem történhetett másként, mint saját világképem keretében. Azaz abban a „hagyományban állva”, ami képessé tesz rá – és egyúttal a maga keretei közé zár –, hogy az itt következő érvelést átgondolásra ajánljam, s néhány tanulság levonására alkalmasnak tekintsem.

Elégedetlenséggel és bizonytalanul adom közre munkám eredményét – abban a reményben, hogy az újabb kutatások ki fogják egészíteni elképzeléseimet a regény művelődéstörténeti jelentőségéről és Eötvös Józsefnek ebben játszott sajátos szerepéről. A magyar hagyomány újragondolását különösen fontossá teszi, hogy az új technikai eszközök a művelődés szerepét alapvetően megváltoztatták. Krisztus fényt ígért, a görög filozófia meg akarta világítani az emberi létezés nagy kérdéseit, s ettől kezdve a művészet, a művelődés, a tudás, az ismeret a fölemelkedés gondolatához kapcsolódott. Ez a folyamat az elmúlt fél évszázadban megtört a – nevezzük így: – hagyományban.⁴ A képviselési demokrá-

⁴ A töréspont az Egyesült Államokban a „Beat Generation” megjelenéséhez köthető az ötvenes években, Európában valamivel később mutatkozott, s leginkább az 1968-as diáklázadásokhoz köthető. Filozófiai háttere óriási és igen ellentmondásos.

ciák elméleti kérdéseivel világszerte foglalkozók a közjó szolgálata-
táról meg nem határozott értékekre hivatkozó vállalkozássá sze-
gényítették azt a politikus-szerepfölfogást, amit Eötvös nem-
zedéke magáénak vallott. (A csökkenő számú és növekvő kiszol-
gáltatottság-érzetű szavazók meggyőzése – a hatalomgyakorlás
lehetőségének biztosítása érdekében – üzleti feladattá vált; belső
hitele, erkölcsi világképe elvesztette jelentőségét. Azaz nincs szük-
sége a közérdeket mérlegelő gondolkodói háttérre, eszméket su-
galmazó irodalmi alkotásokra.) Noha a vizsgált kor is sokszor
kétkedett az emberi létezés kérdéseinek megválaszolhatóságá-
ban, alkotásaiban következetesen érvényesült a fölemelkedés igé-
nye. Ehhez a gondolkodó, de érzelmeitől befolyásolt embertől azt
várták, hogy képes legyen a változó világ kihívásaira közérdekű
válaszokat adni. A művészetek világképformáló jelentőségét val-
ló műveltségesszmény egyszerre jelentette a hagyományban való
jártasságot, és új gondolatok fölvetését, valamint érzelmek sokfé-
le mozgósítását.

Az itt következő kísérlet arra keresi a választ, mennyiben fe-
lelnek meg ennek Eötvös József regényei.

I. IRODALOM ÉS NYILVÁNOSSÁG

„Az önkötelezés szabadsággal jár, s ha nem volna szabad
önmagát megkötni, akkor lenne igazán vége a szabadságnak,
mely csak akkor tűnik el, mikor idegen kéz köti meg!”

Széchenyi István: Hitel

Tájékozódás a világban

Eötvös József életének kutatói kevés megbízható adatra találtak.¹ Ezek alapján inkább csak következtethetünk választásaira. Úgy látszik, előtte is nyitva állt kormánytisztviselő édesapja pályája: a hagyományos rendbe illeszkedő érvényesülés. Hasonló lehetőséget kínált az Eötvös Ignác útját járó Péchy Imre pártfogoltjának, a fiatal Kölcseynek, aki talán fölmérte, hogy kálvinista vallása, magyarsága, kicsiny birtoka egyaránt megnehezítené érvényesülését. Nyilvánvaló, hogy fontos személyiségjegyei közé tartozott a túlérzékenység, a sérülékenység is, márpedig minden hivatal – szolgálat, s ez alkalmazkodást követel. Azaz ellentétes az írói hajlamú fiatal kötetlenségvágyával, amiben benne van a mottóként idézett Széchenyi-gondolat szabadság-fogalma, az „idegen” megkötések elutasítása, de az önként vállaltak kötelező érvénye is. Ekkor már sok nemes és nem-nemes fiatalnak jelentette a „hivatal”² az érvényesülés egyetlen lehetőségét. (A katonatiszti pálya komoly összeköttetést és befektetést kívánt.) „Névtelen” család-

¹ Budán született, 1813. szeptember 3-án. Apja báró ifjabb Eötvös Ignác, anyja báró Anna von Lilien. Apai nagyapja Metternich politikájának erőszakos főtisztviselője, a Lilien nagypapa Vesztfáliából származó katonatiszt, aki Magyarországon telepedett le. Ércsiben mintagazdaságot létesített (dohányt, napraforgót termelt, szeszfőzdet működtetett), s otthonában a fiatal Eötvös nagyon jól érezte magát. Később azonban a család elvesztette ezt az értékes birtokot.

² A „hivatalok” elsősorban a kormány szolgálatát jelentették: Bécsben, a Helytartótanács, a Kamara vagy az igazságszolgáltatás keretében. A XIX. század elején azonban már a megyei szervezet működtetéséhez is számos fizetett alkalmazottra volt szükség. A hivatal harmadik formája, nagyobb birtokokon aránylag sok – többé-kevésbé – szakképzett alkalmazottat foglalkoztatott, ezek keretében azonban az érvényesülés lehetőségei korlátozottak voltak.

dok fiai is betölthettek magas tisztségeket, Eötvös József örökölt bárói címe mégis komoly előnyt jelentett.

A kor meghatározó szakadéka nem a nemesek és nem-nemesek között, hanem a gazdag mágnások és kis jövedelmű köznemesek között húzódott. Kölcsey már ismert ellenzéki vezér, neves költő, fontos megyei tisztviselő volt, amikor excellenciás úrnak szólította gróf Széchenyt.³ Határozottan át is látta e távolságot, amire az *Országgyűlési napló* egyik megjegyzésében így utalt: Wesselényi ellenében „hiába szólott Széchenyi is három órane-gyedig. Szeszélye lobbanásai ajkakat mosolygásra nyitottak ugyan; de szíveket – Oh uraim, némely szívhez kulcsot találni nem lehet; azaz lehet ugyan, de némely szív kulcsa olyan, melyet a Széche-nyieknek kézbe venni nem illik.”⁴ Véleménye szerint a gróf nem találhatja meg a közös hangot a megyei nemességgel. Másfelől a „nemes gróf” távolságtartását az is jelzi, hogy soha nem tegeződött sem Kölcseyvel, sem Vörösmartyval, de az általa nagyra becsült Berzsenyivel sem.⁵ A XVIII. század közepétől – származás-tól függetlenül – egyre nő a hasznos szerepet kereső „kiművelt emberfők” és a beletörődő tollagijónások, súlyosdisimonok közti ellentét.

Báró Eötvös József viszonya Széchenyivel soha nem volt felhőtlen.⁶ Ám szinte gyermekfejjel írt leveleiben már tegezi a gró-fot. A családi háttér kínálta a bécsi hivatalt, s utat nyitott a megyei tisztségek elnyeréséhez. Az utóbbit Eötvös ki is próbálta, de

³ CSEKE, 1838. augusztus 4. – *Kölcsey Ferenc Összes művei*, Budapest, 1960. (KÖM) III. 836.

⁴ KÖLCSEY Ferenc: *Országgyűlési napló*. KÖM II. 448.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály jóindulatú és alapos lektori véleménye (amit ez-úton is köszönök) figyelmeztet a katolikus-református, a nyugati és keleti magyar gondolkodás közti különbségre. Megállapításom csak jelzésértékű.

⁶ Noha erre később visszatérek, részletes kifejtése külön – történettudományi – tanulmányt érdemelne. Itt csak annyit: a véleménykülönbséget elindító *Hitel* szövegében ellentmondásokat is találunk. Széchenyi, miközben az „ökonómia” kérdésére hívja föl a figyelmet, annak működését az emberi tevékenység minőségének – lelki és szellemi tartalmának – rendeli alá, s lényegében a hangsúlyosan vállalt hazafiság fogalmának újraértelmezésére vállalkozik. Az ifjú Eötvös e bonyolult szerkezetben nem is vette észre azt a mondatot, ami életművének középpontjába került, s amit e fejezet mottójául választottam.

nem járta végig.⁷ Akárcsak Széchenyi és Kölcsey, ő is szorongó lelkialkatot örökölt; miközben a romantikus irodalom és a szabadelvű gondolat áramlása hatása alá került. Akárcsak Széchenyi és Kölcsey, önműveléssel és az önkifejezésben érvényesülő iróniával igyekezett mindennek következményein fölülemelkedni. Életében fontos szerepet játszott széles körű kapcsolatrendszere, összetartó baráti köre. Elismert írók rokonszenve révén korán olyan társadalmi közegbe került, amelyből a közszolgálat szokásos útjai – részben nagyon nehéznek – részben értelmetlennek látszottak. A fontossá vált író-szerep⁸ egyszerre kínált ismertséget, szellemi rangot, „nagy”-ságot, nevelő feladatot és a nemzet iránti kötelesség teljesítését; miközben titokzatosságával is izgathatta képzeletét. Ehhez a titokzatossághoz tartozik az a kérdés, amit az „ábrándozó” és a „vizsgáló” szembeállításával Kölcsey vetett föl (többek között) a *Mohácsban*.⁹

Föltételezhető, hogy a fiatal Eötvöst egyszerre vonzotta az „ábrándozás” révén megnyíló művészi szabadság és a „vizsgálódás” tapasztalati úton megragadható, alkatához közelebb álló lehetősége. Az „ábrándozó” világképében meghatározó szerepű az Örök Istenbe vetett hite, a „vizsgálódó” „*eleve önmaga létéből kiindulva*” teszi föl kérdéseit, amelyekre a megismerés során választ akar kapni.¹⁰ Az emberi megismerés eredendő természeténél fogva, nem

⁷ FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József*, Bp., 1903. és Sőtér István: *Eötvös József*, 2. kiadás, Bp., 1967.

⁸ DÁVIDHÁZI: *Per passivam resistenciam – Változatok a hatalom és írás témájára* című könyvében (Bp., 1998.) a Biblia nyomán tette föl a kérdést: „ki adta néked ezt a hatalmat?” Mármost az íróét. Czigány Lóránta hivatkozva megállapítja: „a magyar irodalom 'elsősorban mindig a nemzeti fennmaradás és társadalmi jobbítás eszköze volt', s már a középkorban 'a szolgálat eszközeként' vették igénybe, részben a nemzeti tudat formálásához, részben a hitoktatáshoz, de mindenképpen azért, hogy a magyarság felemelkedjék az európai nemzetek sorába.” (19.) Ez és az ehhez tartozó szerep a XIX. század harmadik évtizedétől vált hivatássá.

⁹ S. VARGA Pál: „...az ember véges állat...” (A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998. 69.

¹⁰ Személyiségére, ahogy ezt Toldy Ferencnek 1870. december 8-án írott levelében (MTA Könyvtár, MS. „Magyar Irodalmi Levelezés”. IV. 106. No. 166.) hangsúlyozta, nagy hatással volt csak németül beszélő, Goethét olvasó, a „szív” fontosságát tudatosító édesanyja. Magyarul csak tizenkét éves korában, Pruzsinszky Józseftől tanult meg. A szakirodalom szívesen foglalkozik azzal

annak a kérdésnek megválaszolására irányul, hogy milyen *a világ maga* a megismerőtől függetlenül, hanem annak földerítésére, hogy a megismerés mit tud nyújtani az embernek élete leéléséhez, mennyire képes orientálni az emberi cselekedeteket.”¹¹ S. Varga Pál Kölcsyvel kapcsolatban írja ezeket, s az ifjú Eötvösnek szorgalmas olvasóként valamilyen formában találkoznia kellett e gondolatokkal. Többek között Schiller hívhatta föl a figyelmét a rész és egész, a szubjektum és objektum esztétikai szerepére.¹² Korai szépirodalmi alkotásai, fordításai és kritikái egyaránt az önkifejezés formájának és céljának kereséséről tanúskodnak, és arról, hogy Kölcsy érzékenysége ugyanúgy hatással volt rá, mint prózájának „plutárkhoszi” retorikája¹³ és sejtelmes ironiája.

Eötvös ábrándozónak minősíti magát Dessewffy Józsefnek írott 1831-es levelében, amire még visszatérek.¹⁴ A *Muzáron*ban azon az őszön megjelent aforizmagyűjteménynek is ezt címet adta: *Bel és Kül Világ*. Igaza van Fenyő Istvánnak, hogy a „bel” nyomatékosító előre helyezése „csalóka”, s „az ifjú gondolkodót szentenciáinak minden érzelmessége, szentimentális hangoltsága ellenére is sokkal inkább a külvilág érdekli, mint önön énje. Egy kitárulkozó, emberbarátsággal telített lélek fordul e bölcselkedő megállapítá-

az ellentmondással, hogy az udvarhű család a Martinovics-mozgalomba sodródott nevelőt választott, de az a gyanúm, hogy Pruzsinszky (forradalmi eszmék helyett) inkább azt adta tovább tanítványának, amit a Georgicont és Helikont alapító Festetics György gazdatisztjeként tapasztalt.

¹¹ S. VARGA Pál: i. m. 60. – A szerző kiemelésai.

¹² Kant ezt a tetszés kategóriájában vizsgálta, s – S. Varga Pál szerint – Fichte így szólt róla: „az »önálló és a külvilágtól független mivoltának tudatára ébredő« szubjektumnak »énje támaszául nincs szüksége a dolgokra, és nem használja fel a dolgokat, mert azok megsemmisítik ezt az önállóságot...» Végképp az objektum-szubjektum viszony kereteibe kényszerítve immár a költészetet, úgy véli, hogy csak a (természeti) valóság rabsága és a művészi fikció szabadsága között választhatunk....” (S. VARGA Pál: *A gondviselэшhittől a vitalizmusig*, Debrecen, 1994. 46.)

¹³ CSETRI Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., 1986. 63–64, 69. Idézi: TAKÁCS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. IúK. 1998. 668–686.

¹⁴ A levelet közli: FENYŐ István: „*Neveljünk polgárokat*”, Bp., 1984. – Ebben írja: „Engedd meg az ifjúnak, ha ily eltökélve szól, ha megmondja érdemesek körében véleményét, a gondolat, hogy ő is egy nagy hon polgára, s hogy nemzetéért ő is tehet majdan valamit, könnyen elragadja az ábrándozót.”¹⁴ (I. m. 10.)

sokban társai és a körülvevő természet felé, harmóniát keresve, harmóniát kínálva.”¹⁵ Mégis az „ábrándozó” szembesül itt a „valót” helyettesítő látszatokkal, nem pedig a „vizsgáló”. Barátja, Szalay László értelmezésében a költészet Eötvös fölfogásában fény, melegség és filozófia.¹⁶ Fenyő szerint már itt megjelenik bölcséleti tájékozódásának Platónról Cousinig húzódó íve. „A tagadás évei elmúltak – idézi Szalayt – s helyőkre egy meleg hit lépe”; majd saját szavaival viszi tovább a gondolatot, miszerint e „világnézet, mely a Fichténél nevetségessé váló énkultusz helyett a »nagy minden«-t, annak minden emberre kiterjedő egységét – azaz Spinoza panteizmusát, illetve a tömegek gondjaival való felvilágosult-liberális törődést állítja középpontba. »Csak a filozófiából kiindulva leszen poezise napjainknak, mely szimpátiát találjon individuumoknál és massáknál egyaránt. S így lőn a francia literatura azzá, minek azt culminációjában itt Cousinnél, ott Hugónál látjuk.« Ezt az irodalom-felfogást fejti majd ki Hugóról készített programjában Eötvös József is.”¹⁷ A filozófia rovására azonban szeretném kiemelni a „szimpátiát” és a „massákat”, azaz a befogadó sokaság rokonszenvének, megértésének elnyerésére vonatkozó szándékot.

Szalay érzékenyen emeli ki az alapvető (egyáltalában nem filozofikus) szándékot: a minél nagyobb számú olvasó rokonszenvének megnyerési vágyát, a minél nagyobb írói hatást. S ez a gondolat áll Eötvös mindkét, Hugóról szóló, érzelemtől fűtött, erősen retorizált írásának a középpontjában. *A francia drámai literatura és Victor Hugo* című értekezés (1836)¹⁸ XIV. Lajos korát állítja szembe a csodált íróéval. Azt a történeti korszakot, amire *A karthausi* is utal, „amikor Franciaország eltűnt, s Versailles lépett helyébe”, s minden szónak „útlevélre” volt szüksége. Amikor az

¹⁵ FENYŐ István: *A centralisták*. Bp., 1997. 48

¹⁶ ERDÉLYI János *A falu jegyzőjéről* szólva írja: „korunkha is gyakran történt, hogy a költészet a politica jármába fogatott, s a képzelem a hideg ész apródjának tekintetett, kitől ez új fegyvert kölcsönöz az ellenvélemények megtámadására. Nézetem szerint azonban a költészet önmagában végcél...” (In: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 4.) – Csengery Antal ezt a „németes” elméletet határozottan visszautasította. (*Pesti Hírlap*, 1847. 812., 814.) Szalay szerencsés megfogalmazása találó átmenet e fölfogások között.

¹⁷ FENYŐ: i. m. 1997. 49–50.

¹⁸ Eötvös József művei: *Kultúra és nevelés*, Bp., 1976. 35–40.

udvar és a szűk körű irodalmi élet szigorúan szabályozott rendje ellen lázadókról szól, mintha önvallomást olvasnánk: „S itt álltak ők, a szegény ifjak, lángoló lelkeikkel, zajgó szíveikkel, magányosan a középkor múmiái között, kiknek egykori életükből cifraságuknál nem vala meg egyébök, s vágy tölté el ifjú lelkieket valami nemesebb után; itt álltak ők, körültekintve az elvényt, kiégett, erőtlén hazában, keresve, ha nem találják-e valami jobbat, mi szíveikhez férne, s midőn nem találtak semmit, elszomorodva némultak el.” Az idősebb nemzedéktől könyveket kaptak, „és olvasának bennök nagy férfiakról s nagy tettekről, s egy időről, melyben még voltak emberek; kimondhatatlan vágy tölté el szíveiket, és e kor az ő korukká lett, éltek benne. Mert az emberi nem oly halottnak látszott, azért támasztának fel régi hősöket, kik hajdani nagyságról szóltak és hajdani erényről...”¹⁹ Voltaire halálával azonban sírba helyezték a klasszicizmust, s Hugo föllépésével elkezdődött a romantika. Igaz, teszi hozzá, ő sem előzmények nélkül lépett színre, követte Chateaubriand és Lamartine irányát.²⁰ Hugo jelentősége abban áll, hogy „nyelvén szólítja meg századát”, mert „Nem tetszeni, hanem használni vala Hugo célja, s ő elérte.”²¹ A században, melyben élünk, a művészet köre messze terjedt: „a *publikum*, így szólt a költő egykor; a *nép*, így szól a költő ma.”²² A két rokon értelmű szó közötti különbség valószínűleg arra utal, hogy a „publikum” az udvar és az államalkotó jogokkal rendelkezők zárt nyilvánosságát jelenti, a „nép” fogalma viszont ennél sokkal szélesebb és nyitottabb.

„Mi a küzdés korában élünk. A nagy világban, mint a tudományok mezején, bármerre forduljunk, két szisztémát találunk mindenütt, egymással ellenkezőt s küzdőt, a racionalizmust és a spiritualizmust, s ott, hol egyébkor nyugodalmat keresett az ember, a művészet körében a romanticizmust s a klasszicizmust” – kezdi a *Hugo Victor mint drámai költő* című tanulmányát.²³ Vitába száll

¹⁹ EÖTVÖS: i. m. 15–16.

²⁰ Az előzményekről már a következő Hugo-tanulmányban olvashatunk.

²¹ EÖTVÖS: i. m. 40.

²² EÖTVÖS: uo.

²³ EÖTVÖS: i. m. 41–50. – Hugo *Angelo* című sikerrel játszott darabját le is fordította.

a Hugo népszerűségén fanyalgó kritikusokkal, s rajtuk keresztül Kazinczyval és Goethével is, azaz a klasszicizmus „elit” szemléletével. Egyetlen szóval sem utal a *Nemzeti hagyományokra*²⁴, mégis annak gondolatmenetét ismétli, főleg a népköltészet és a dráma fontosságáról írottakat hangsúlyozza. „Minden poézis a népből ered, s csak amíg vele összeköttetésben marad, amíg rá hat s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe belefoly, addig felel meg magas hivatásának” – vallja.²⁵ „Nép kell a drámaírónak, s innen magyarázhatjuk, miért oly korban, melyben csak urak és szolgák léteztek, [...] drámára szükség s hely nem találtaték.”²⁶ A szükség és hely a polgári kor hajnalán, Shakespeare Angliájában jelent meg, egyúttal megteremtve a befogadók táborának nagyarányú kiszélesítését. Eötvös az irodalom feladatát az erkölcsi gondolatban, az előítéletek és ítéletek elutasításában, az igazság keresésében jelöli meg. Létrehozóját, akárcsak Kölcsey, az „érzeményben” látja. Szép példájában Szent Pálra hívja föl a figyelmet, akinek „nagy lelke csak az ég erős szavának egész fenségében megjelent Isten előtt hajol meg...”²⁷ Hugo művészi hasznosságát emeli ki „azáltal, hogy a drámát népszerűvé tenni s iránta közérdeket gerjeszteni igyekezett...”²⁸ Eötvös szerint írhatna Hugo jobb drámákat, de az új hasznossága és tömeghatása mindennél fontosabb.

Mindkét dolgozatból hiányzik az irodalom filozófiai indíttatásának gondolata, annál nagyobb hangsúly van az emberi történelemnek azon az „új” jelenségén, amit a kor a köztársaság²⁹ (görög-római fogantatású) gondolatához kapcsolt, s ami alatt a szabadság megvalósulását értette. Urak és szolgák helyét állampolgároknak, azaz a „nép”-nek kell átvennie, s ennek elősegítése a művészet, az irodalom fő feladata. Az esztétikai értékeknél ebben a fölfogásban fontosabb a hasznosság, aminek „nagy”-sága a

²⁴ Kölcsey töprengésének filozófiai mélységét azonban mintha nem fogta volna föl.

²⁵ EÖTVÖS: i. m. 40.

²⁶ EÖTVÖS: i. m. 40.

²⁷ EÖTVÖS: i. m. 40.

²⁸ Uo.

²⁹ Eötvös a köztársaságot nem állította szembe a monarchiával. A fogalmat részben ókori, részben a nemesi és az írói res publica értelmében használta.

„beszélő” hatása alá kerülő tömeg létszámán múlik. E gondolat az irodalmi tudatforma esztétikai meghatározottságáról a közvélemény-formáló (kommunikációs) hatásra teszi át a hangsúlyt. A dráma ugyanis, állítja, „mint a parabola, csak azért használattik, hogy érthetőbbé, s nagyobb behatásúakká legyenek némely ideák...”³⁰ Ez Eötvös szerint az irodalom művelődéspolitikai, nevelő-tanító célja: „Önkorának használni szebb s biztosabb, s ezen iparkodjék a művész.”³¹ A műveltség értékrendszerét később így határozza meg a *XIX. század uralkodó eszméiben*:³² lehet szó „1. azon hatalom mennyiségéről, mellyel az ember az anyagi világ erői fölött bír; 2. arról, hogy a műveltség bizonyos foka mennyire általános az emberek között; 3. hogy mennyiben ismerik el s tartják tiszteletben az emberi méltóságot.” Aggasztó, hogy „minél magasabb fokra hág valamely nemzet, annál többek, szembe-tűnőbbek azon különbségek, melyeket ember s ember közt létezni látunk...”³³ Márpedig az emberség lényegéhez tartozik e különbségek csökkentése. Az író feladatának vezérelve eszerint, hogy elősegítse a közvélemény tájékozottságának elmélyítését, fölhívja a figyelmet az „én” érvényesülését és a szabadságot korlátozó külső tényezőkre, jobbító szándékot sugalljon.

Innen érthetőek tanulmányaiban ki nem fejtett fenntartásai a klasszicizmussal szemben. A XVIII. századi Magyarországon több nagy szellemi hatást figyelhetünk meg. Közülük talán a legnehezebben Rousseau-é és Goethéé hozható közös nevezőre. Az első elemi erejű élménye maradt a XIX. század elején élőknél is, az utóbbi viszont nehezebben követhető, talán mert a magyarországi műveltség inkább más forrásokból táplálkozott s Goethe „klasszicizmusa” túlságosan Kazinczy olvasatához kötődött, így a harmincas évekre sok tekintetben korszerűtlenné vált. Már Kölcseyben kételyek támadtak a „klasszikus” formák és szabályok érvényességével kapcsolatban, s nem tudott azonosulni azzal sem, hogy az érzékszerveken keresztül fölfogott, átélt „valóság” eszté-

³⁰ EÖTVÖS: i. m. 47.

³¹ Uo.

³² EÖTVÖS József művei: *A XIX. század uralkodó eszméi*, Bp., 1976. VI. könyv, 2. fejezet.

³³ EÖTVÖS: *Kultúra...* i. m. 42–43.

itikai értéket teremtő tükröztetése lenne a költő hivatása. „Eljutottam odáig, hogy a bennem lakozó költői tehetséget mindenestül természeti jelenségnek tekintsem, annál is inkább, mert a dolgok rendje szerint a látható természetet e képességem tárgyának kellett tekintenem” – írja Goethe.³⁴ Ehhez persze az kellett, hogy a „külső alkalom” alkotókedvet indítson el benne, s abból vers (dráma, regény, tanulmány) szülessék. Mégpedig ne „alkalmi” vers, hanem műalkotás, abban az értelemben, ahogy Kölcsey a „külső alkalom” elé helyezte a belső – érzelmi – indíttatást.³⁵ Ugyanakkor, mondja Goethe: „A költő ábrázolni kénytelen. Az ábrázolás legmagasabb foka: amikor a valósággal vetekszik, vagyis ha a szellem oly elevenné teszi képeit, hogy ezek mindenki számára jelenvalóak. Legmagasabb csúcán a költészet merőben külsőséges; ahogy a bensőbe visszahúzódik, úgy kezd hanyatlani.”³⁶ A kérdést, amire az idézet utal, Horatius óta gyakran tárgyalták a különböző esztétikák, noha a „valóság”, még inkább pedig a „realizmus” fogalma a filozófia, s nem az irodalomértelmezés világába tartozott.

Goethe az antik példákban látta az ábrázolás és valóság viszonyának legtükrözősebb megoldásait, noha soha nem kísérletezett ezek másolásával: maga teremtette meg műveinek belső és külső arányait. Sokkal inkább volt „vizsgálódó”, mint „ábrándozó” alkotó, amit egyaránt bizonyítanak természettudományos kísérletei, felfedező utazásai, közszolgálati tevékenysége és a *Faust* „vallo-mása”. Spinoza filozófiáján töprengve írja: „Testi és társadalmi életünk, hagyományaink és szokásaink, élethölcesség, filozófia, vallás, sőt sok véletlennek tetsző esemény – minden lemondásra szólít fel. Sok mindent, ami legbelső, legsajátosabb tulajdonságunk, kifelé nem szabad megmutatnunk; amire egyéniségünk kiengesztelésére kívülről rászorulunk, az megvonatik tőlünk, ezzel szemben annyi mindent kényszerítenek reánk, ami terhes és ide-

³⁴ Johann Wolfgang GOETHE: *Költészet és valóság*, Bp., 1980. 606.

³⁵ „A poezis találója az emberi szív érzékenysége, s a gazdag képzelődés volt...” – írja *A poezisról* szólva. KÖM I. 389. „Himfynél a költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt” olvassuk a Csokonai-kritikában. I. m. 411. Berzsenyi „soha nem tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától...” i. m. 424.

³⁶ Johann Wolfgang GOETHE: *Wilhelm Meister vándorévei*, Bp., 1983. 317.

gen számunkra.”³⁷ Ennek következtében gyakran feladjuk egyéniségünket, s ebből következik a *Wilhelm Meister* visszatérő kérdése az ember és szerep kérdéséről. A szerepet kívülről írják (szerencsés esetben Shakespeare, többnyire inkább a körülmények), s ezzel összemosódnak a képzelet és a valóság határvonalai. Wilhelm fáradtan fekszik ágyába egy Hamlet-előadás után, hogy aztán titokzatos hangokra riadjon, a meghalt király, Hamlet apja szellemét várja, s ehelyett a testi szerelem élményében részesül, de képtelen rájönni, kinek édes ajkait csókolja, ki öleli.³⁸ Álom, képzelődés és valóság úgy olvad itt össze, hogy elválasztásukat a beszélő a befogadóra bízza, mégpedig meglehetősen szabad teret kínálva az értelmezéshez.

Isten rendezett (egyreszint gondolkodók szerint gépszerűen működő) világot teremtett, benne az „öröklét” titkával és a születés-halál tényezőjével, továbbá – élettelen anyaggal, állatokkal, növényekkel – s az ember kiváltságával, hogy a „földi” dolgokat képes megnevezni. A rendhez tartozik az „egyetemesen elismert erkölcsi törvény”, ami ellen az emberek gyakran vétkeznek, s ez rémületet kelt bennük. A félelmek, szorongások és indulatok gyakran homályos eredetűek; s erősítik a magányt, mert a legnehezebb: egymás megértése. „Nagyon is világosan felismertem” – írja Goethe –, „hogy senki sem érti a másikat, ugyanannál a szónál senki sem gondolja ugyanazt, amit a másik, s minden eszmecsere vagy olvasmány más-más személyben más-más gondolatmenetet indít el; a *Werther* és a *Faust* szerzőjéről mindenki elhiszi, hogy félreértések teljes tudatában korántsem merészelte magáról azt állítani, hogy egészen megért egy bölcselőt...”³⁹ E gondolatmenetek több ponton megragadhatták a fiatal Eötvös figyelmét, akit fölfokozott érzelmi világa lázadó indulatokra ösztönzött. Erősítette ezt találkozásai az újabb szellemi áramlatokkal, Chateaubriand, George Sand, Hugo és mások műveiben.⁴⁰

³⁷ GOETHE: *Költészet és valóság*, i. m. 603.

³⁸ Johann Wolfgang GOETHE: *Wilhelm Meister tanulóiévei*, Bp., 1983. 373.

³⁹ GOETHE: *Költészet és valóság*, i. m. 604.

⁴⁰ Paul BÖDY (*Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*, Columbia University Press, New York, 1985. 18.). A következő művek hatását emeli ki: ROUSSEAU: *Vallomások*, CHATEAUBRAIND: *René*, CONSTANT: *Adolph*, SÉNANCOURT: *Obermann*.

A nyelv közvetítő szerepe

„A gondolatok a szavak ruhája nélkül vagy belőlük kivetkőztetve nem egyebek álmoknál. [...] A nyelv nélkül az ember nemcsak képtelen volna gondolatait másokhoz eljuttatni, de ideái számukat tekintve is semmisnek tűnnének föl ahhoz képest, amit most birtokol. Önmagukban véve pedig ideái olyan csapongók és határozatlanok lennének, mint az állatokéi, amelyekkel pedig kénye-kedve szerint bánik” – idézi Wolfgang Iser Jeremy Bentham fejtegetését a XVIII–XIX. század fordulójáról.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy a beszéd tette lehetővé az emberi közösségek megszerveződését, fennmaradását, alakította ki az egyének tudatát. A megismerés, a közös, múltbeli tapasztalatok, ismeretek megőrzése és továbbadása a nyelvben valósul meg.⁴² Ennek filozófiai jelentőségét elsősorban német anyag alapján tárgyalja Neumer Katalin *Gondolkodás, beszéd, írás* című könyvében.⁴³ A XVIII. században különböző értelmezések merültek föl. A magyar szellemi életre nagy hatást gyakorolt a könyvben kiemelten tárgyalt Herder⁴⁴ fölfogása a nyelvi közösségek nemzeti jellegéről. Eötvös ismerhette Wilhelm von Humboldt⁴⁵ nyelvszemléletét is, ami aztán egyaránt hatott Heideggerre és Gadamerre. Humboldt szerint „az emberi nem kez-

⁴¹ Wolfgang ISER: *A fiktív és az imaginárius*. Bp., 2001. 164. – Iser a képzelet szerepét vizsgálva nagy szerepet tulajdonít az angol jogbölcselethez, akit általában a hasznossági elv („utilitarizmus”) megfogalmazójaként ismerünk.

⁴² A nyelv filozófiai jelentőségét különösen Herder hangsúlyozta, Kant eszmérendszerétől némileg eltérve. Bővebben: KELEMEN János: *Az ész képe és tette – Történelmi megismerés idealista elmélete* (Bp., 2000.) című művében a „Kant és Herder történetfilozófiai vitája” és a „Herder historicista nemzetfogalma” című fejezetekben. – A képeken alapuló gondolkodás azonban meg is előzhet-e a nyelv kialakulását.

⁴³ NEUMER Katalin: *Gondolkodás, beszéd, írás*, Bp., 1998.

⁴⁴ Vö. H. B. NISBET: *Herder and the Philosophy and History of Science*. Cambridge, 1970.

⁴⁵ „A gondolat és szó egymástól való függése nem hagy kétséget afelől, hogy a nyelvek voltaképpen nem a már megismert valóság ábrázolására, hanem sokkal inkább a még ismeretlen felfedezésére szolgálnak” – olvassuk Wilhelm von HUMBOLDT: *Válogatott írásai*. Bp., 1985. 59. (Az idézett írás címe: *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról*.)

detleges műveltségében a nyelv az első szükségszerű fokozat, s csak innen kiindulva válik lehetségessé a nemzetek számára minden magasabb emberi cél követése.⁴⁶ A beszédben megvalósuló „megértést nem annyira a szubjektivitás cselekvéseként, hanem egy hagyománytörténetbe való bekerülésként kell elgondolni, melyben szüntelen közvetítés van múlt és jelen között”.⁴⁷ Hagyomány pedig nem létezik a múltból megőrzött ismeretek átvétele, megtanulása és elfogadása nélkül. Ebben fontos szerepe van az „irodalomnak”, amit azért teszek idézőjelbe, mert történelmileg változó módon különbözik a közlés más formáitól. A nem-irodalmi közlések meghatározó szerepet töltenek be az emberi kapcsolatok rendszerében, a múltbeli tapasztalatok átadásában és a megismerés eredményeinek mások számára hozzáférhető tételében.

Az információ⁴⁸ és a „kommunikáció”⁴⁹ (beleértve azt a többértelműséget, amit Paul Ricoeur⁵⁰ az „irodalom” lényeges tényezői közé sorol) a megértés, a továbbítás és a megőrzés fontos eszközei.⁵¹ Mivel a megismerő tevékenység számtalan, szavakba nem foglalható korlátba ütközik, időben és térben erősen korlátozott,⁵² az ember gyakran saját lehetőségein kívül kutatja létezésének titkait. A különböző igazsághordozó mítoszokat a rejtelmekkel teli világban a maga helyét és szerepét keresve⁵³ alkotta meg. A szerzők sokáig nem nevezték meg magukat, s a rájuk irányuló figye-

⁴⁶ HUMBOLDT: i. m. 77.

⁴⁷ KELEMEN: i. m. 207.

⁴⁸ A szó az „informo, -are, -avi, -atus” latin igéből származik, aminek jelentése: alakít, formál, képez, kiképez, tanít, vázol, képet alkot magának; azaz a külvilágnak az ember belvilágára gyakorolt hatását fejezi ki. Az „informatio” főnév jelentése értelmezés, felvilágosítás, fogalom, képzet.

⁴⁹ A kommunikáció Széchenyinél még összeköttetést, közlekedést jelent. Újabban gondolatok, tudósítások, műsorok közvetítését, cseréjét értik ezalatt. Elsődleges eszközei a különböző nyelvi jelrendszerek, másodlagos a média. A két szó ősi (a latin nyelvből vett) elemet őriz: az embert formáló egyidejű és múltbeli tapasztalatát, valamint ezek mással, másokkal való közlését, ami nélkül semmiféle közösség (latinul: *communitas*) nem jöhet létre.

⁵⁰ Paul RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 1999.

⁵¹ Tegyük hozzá: szerepük a televízió és a számítástechnika elterjedése miatt csökken a képi (és hanghatásra épülő) üzenetközvetítés ellenében.

⁵² Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*, Bp., 1984. 42.

⁵³ Uo. 58.

lem helyett az újabb megközelítések többnyire a művet, annak közösségi hatását (és módszertanát) állítják előtérbe.

Platón az írás keletkezését⁵⁴ a lélek világába helyezte, s a maga gondolatait jellegzetes színpadi formába, párbeszédbe rögzítette, hogy megkönnyítse a kimondott szavak befogadását.⁵⁵ Wolfgang Iser *A fiktív és az imaginárius* című (már idézett) könyvében azt mondja: az „írás olyan lehetőségeket teremt, amelyek elképzelhetetlenek voltak az emlékezetből játszott játékokban.”⁵⁶ Arisztotelész, akire minduntalan hivatkozunk a líra, a dráma és az epika műfaji meghatározásakor, szóban mondta el tanítását, amit hallgatói – nyilván némi egyszerűsítéssel – jegyeztek le. „Az író-olvasó” viszony helyett a görög filozófusok a beszélő-befogadó viszsonnyal számoltak. Az „irodalom” történetileg változó fogalma tehát számtalan megközelítésben tárgyalható. Talán ezért is töpreng Gadamer⁵⁷ a játék és a játékos szerepéről,⁵⁸ s ezzel kapcsolatban a világ komolyságára hívja föl a figyelmet. Úgy látja, „a műalkotás igazi léte abban áll, hogy tapasztalattá válik, mely megváltoztatja a tapasztalatot”.⁵⁹ A műben „az aktuális vonatkozások elhalása után lesz láthatóvá igazi alakjuk, s válik lehetővé a bennük mondottak megértése, mely kötelező általánosságra tarthat igényt.”⁶⁰ Az „aktuális”⁶¹ vonatkozások lényege a tudósítás a megismert, átélt és megtanult jelenségekről. (Idegen szóval „információ”.)

„A társadalmi tudat megőrzésének és átadásának története – a kommunikáció technikájának története – négy nagy szakaszra osztható: úgymint *először* az elsődleges szóbeliség, *másodszor* az

⁵⁴ Az írás történetéről (II. József cenzúrarendeletéig) érdekes adatokban gazdag képet ad VÁRKONYI Nándor *Az írás és a könyv története* című könyve (Budapest, 2001.).

⁵⁵ Vö. Jesper SVENRO: *Az archaikus és klasszikus Görögország – A csendes olvasás feltalálása*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerkesztették: Guglielmo Cavallo és Roger Chartier. Bp., 2000. 65.

⁵⁶ ISER: i. m. 48.

⁵⁷ Kant és Schiller nyomán.

⁵⁸ Iser elmélete a szóbeliség szertartások keretében rögzített játékaiból vezeti le az irodalom fogalmát. I. m. 48. és máshol.

⁵⁹ GADAMER: i. m. 88–89.

⁶⁰ Uo. 211.

⁶¹ Magyarul: időszerű.

írásbeliség, *harmadszor* a könyvnyomtatás és *negyedszer* az ún. másodlagos szóbeliség, illetve az elektronikus információfeldolgozás szakaszára...” – írja Nyíri Kristóf.⁶² Később így folytatja: „...az írásbeliség – az a technológia, amely először teszi lehetővé a kimondott szó rögzítését, különböző szövegek egybevetését, azonosságuk, ill. különbözőségük kérdésének fölvetését – az ellentmondás és a koherencia eszméjéhez, a kritikus-racionális gondolkodáshoz vezet...”⁶³

Az érzéki és érzelmi tapasztalatok, élmények hatásosabb megőrzésének, továbbadásának elősegítésére alakult ki a ritmus, az ének, a tánc, a zene és a(z) élmény látványképét rögzítő rajz (festmény, szobor⁶⁴). A következő lépcsőfok az írás kialakulása, ami elsődlegesen a közösség életét szabályozó „törvények” rögzítésére szolgált.⁶⁵ A vallás és a mítosz is ezt a feladatot töltötte (tölti) be azáltal, hogy elmélyítette a gondolati-szellemi hagyomány tudatformáló szerepét. A történelem, a tudományos ismeretközlés⁶⁶ és a híradás vagy tudósítás azonban soha nem képes teljesen elszakadni a közlő személyétől, annak értelmező szerepétől, s ezáltal többé vagy kevésbé mindig „irodalmi”. Ebben az összefüggésben Horatius óta ismétlődő kérdés a „kép” szerepe a költészetben, ami a XVIII–XIX. századi regényírókat rendkívüli mértékben foglalkoztatta.⁶⁷ Iser a képzelet és képzelőerő bonyolult kérdését elemmezve, s a fikció meghatározására törekedve az imaginári-

⁶² NYÍRI Kristóf: *Történelmi tudat az információ korában*. In: *Informatika történetfilozófiai szempontból*, Bp., 1990. 88–89.

⁶³ NYÍRI: i. m. 91.

⁶⁴ Nem szokás a jelrendszerek közé sorolni az épületeket, pedig – ha nem csak menedékkül szolgálnak – közvetíthetik az isteni hatalomnak való kiszolgáltatottság érzését, a katonai erő és a vagyon hatalmát. (Templom, vár, kastély, felhőkarcoló, bevásárlóközpont.)

⁶⁵ Más összefüggésben részletesen tárgyalja e kérdést NEUMÉR Katalin i. m. (több helyén).

⁶⁶ Az ismeretközlést nem tekintem azonosnak a tudományos megállapítások rögzítésével.

⁶⁷ Az Eötvös tájékozódása szempontjából különösen fontos Victor Hugo is szembenézett e kérdéssel, ahogy ezt SZEGEDY-MASZÁK Mihály *A párizsi Notre-Dame képeit vizsgálva részletesen kifejti. (Újraértelmezések*, Bp., 2000. 40–44.) Őt e kérdés – ahogy ebben a kötetben a *Henry James és a hermeneutikai hagyomány* című írás is tanúsítja – rég foglalkoztatja. (*Mintha a szőnyegen*, 1995.)

us⁶⁸ fogalmának⁶⁹ a bevezetését javasolta. Fogjuk föl, mondja, a fikciót kommunikációként, s „akkor aszerint ítélni meg, hogy miként képes befogadói számára egy olyan világot megnyitni, amelyre maga egyfajta válasz”.⁷⁰ „Bevett közhely, hogy az irodalmi szövegek fikcionálisak” – írja. – „Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és elképzelt összjátékát.”⁷¹ A történelem arra vall, hogy – legalább részben – megőrzött hagyományok nélkül nagyobb közösségek soha nem szerveződtek. Mintha olyan tanulságot is levonhatnánk, hogy a továbbfejlesztett hagyományok nélkül birodalmak sem jöttek létre, s a hódító seregek időbeli fennmaradása is ennek a függvénye.⁷²

A szűk, jórészt személyes ismeretségre épülő görög városállam szóbeli kapcsolatrendszerében (tudás, megértés, eszme, vélemények és tapasztalatok cseréjében) az elbeszélés látószöge az „isteni” rend felé tekintett; a sokszorosított közlési lehetőségek vilá-

⁶⁸ Eredeti jelentése: képzelt, képzeletben létező. Eddig főleg a matematika használta, s olyan számot értett alatta, amelynek önmagával való szorzata negatív előjelű.

⁶⁹ Wolfgang Iser hosszan fejtegeti az imaginárius fogalmát, s talán a következő mondatok foglalják leginkább magában elméletének a lényegét: „A fikcióképesség [...] aktusa, minthogy nem magyarázható a szövegben megismételt valóságból, szükségképpen játékba hoz egy imaginárius minőséget, amely nem tartozik a szövegben reprodukált valósághoz, de nem is választható le róla. [...] A valós, a fikatív és az imaginárius hármasság viszony alapvető az irodalmi szöveg szempontjából, és ebből a hármasságból következtethetünk a fikcióképző aktus sajátos természetére. [...] Mindennapi tapasztalataink szerint az imaginárius többnyire zavaros módon, lebegő benyomásokban mutatkozik meg, amelyek ellenállnak azon igyekezetünknek, hogy kézzelfogható és rögzített formában kössük le őket. Az imaginárius többnyire föl villanhat lelki szemünk előtt, majdhogynem mintegy jelenés, hogy aztán ismét eltűnjön, vagy egy egészen eltérő formába oldódjon át.” – ISER: i. m. 23.

⁷⁰ ISER: i. m. 45.

⁷¹ Uo. 21.

⁷² Nortrop FRYE: *Az ige hatalma* című művében – 75. – ezért is emeli ki Edward Gibbon „lennyűgöző látomását a világról”, ami szerinte katasztrófa-mítosz. A *Decline and Fall of the Roman Empire* angolul 1776-ban jelent meg. Gibbon e nagy hatású műve, *A Római Birodalom emelkedése és bukása* Magyarországon is előtérbe állította a hagyományos közerkölcs változásának a kérdését. Eszerint: amíg a római köztársaság tagjai vállalták a közösségi élet szigorú kötelesegeit, áldozatait, az ezzel járó lemondásokat, addig útjuk emelkedett; a kényelem, a fényűzés, az önzés azonban bukáshoz vezetett.

gában a párbeszéd résztvevője saját (részben közösségi) kérdéseire keres választ. Ezt a változást az írás másolása (és a szöveg többeknek diktálása) indította el, lehetőségeit a nyomtatás megjelenése óriási mértékben bővítette, majd a fénykép, a film, a számítástechnika s a távközlés egészen új helyzetet teremtett. Az elmúlt évezredben az egyéni érvényesülés távlatai a kitáguló világ láthatárán úgy nyíltak ki, hogy a szabad akaratra épülő döntések kockázata is megnőtt. A hagyomány rendjében új viselkedési mintákra (példákra) támadt igény, amihez föl kellett fedezni a változásoknak az „én” lehetőségeiben és a külső hatásokban, a környezetben megnyilvánuló következményeit. A táguló világban megnőtt a döntés felelőssége, amit sem földi, sem az égi Úrra nem lehetett többé áthárítani. A XVI. századtól a fölfedezések, az európai tudomány (és filozófia) eredményei elősegítették az egyéni „szabadság” igényének fokozott érvényesülését. Ehhez azonban hozzátartozik az erkölcsi értékrend kérdéseinek fölvetése, s a közösségi szabályok megsértőivel szembeni intézményes igazságszolgáltatás.

Az európai fejlődésben döntő szerepet játszó kereszténység kezdeti időszakában az írás kiváltság volt, a vallás tanításait az élőszó közvetítette. No és a templom, ahol az épület lenyűgöző arányai arra szolgáltak, hogy elősegítsék Isten végtelen hatalmának érzékelését, tudatosodását. A szavakra épített Tanítás befogadásában már az egyiptomiaknál, majd a görögöknél is fontos üzeneteket hordozott a képek, szobrok, épületek, a közös ének és a zene, a tánc jelrendszere. A kereszténység a XII–XIII. századtól egyre nagyobb szerepet adott e jelrendszereknek, és vele a látás esztétikai hatásának, a zene hallgatásának, illetve az abban megvalósítható önkifejezésnek. A művészi alkotásban kettősséget hordoz a jel és jelölt, s ehhez tartozik a metaforák, allegóriák, szimbólumok sajátos rendszere.⁷³ A festő-szobrász és a befogadó közti (kölcsonviszonyra épített) „beszéd” párhuzamosan bontakozott ki az „irodalomban”, valamint a zenében létesült összehatásokkal. A ritmus, a szóbeli elbeszélés fontos eleme az írásban is megmaradt, de a rögzített szövegek szerzői arra törekedtek, hogy a hasonlat-

⁷³ Vö. Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*, Bp., 1998.

utalásrendszereket a látványok (és láthatók) részletes leírásával, „képekkel” helyettesítsék. A különböző közösségek életében a reneszánsztól a XX. század végéig tartó időszakban megnőtt és a XXI. századig egyre jelentősebbé vált a műveltség és a tudás szerepe. Megőrzésében és továbbadásában, az önkifejezésben és közlésben a szóbeli és írott (majd nyomtatással sokszorosított) nyelv mellett más jelrendszerek is fontos szerepet játszottak: a rajz, a képzőművészetek, az ének, a zene és a színház (majd a fénykép, a film). A befogadó azonban abban az értelemben sem léphet ki saját hagyományából, hogy a leírás belső képzetét saját élményei alapján teremti meg.⁷⁴

A filozófus Nyíri Kristóf a *Történeti tudat az információ korában* című tanulmányában (tekintélyes szakirodalomra hivatkozva) két felfogást állít egymással szembe. „Napjaink mindennapi eszmevilágában s a modern elméleti gondolkodásban egyaránt uralkodó ama – explicite többnyire nem megfogalmazott – föltételezés, hogy nincsen ép társadalom valamiféle történelmi emlékezet nélkül; hogy a társadalom normális jelenéhez hozzátartozik múltjának tudata; hogy közös emlékek híján a társadalom mintegy szétesne, tagjai között nem állhatna fenn szolidaritás. Ezzel a föltételezéssel ütközik az a mondhatni posztmodern fölfogás, mely szerint a társadalmat nem különös tudattartalmak – tehát nem is a közös múlt tudata – tartják össze, hanem egyáltalán a tagjai közötti közlés-közlekedés, az áruk, szolgáltatások és kivált az információk cseréje. A társadalom: kommunikációs közösség, ahol is a kommunikáció keretének a múlt dimenzióját nem feltétlenül kell tartalmaznia...”⁷⁵ Gondolatmenete annak megállapításához jut, miszerint az „információs technológia tökéletes kezelése nem látszik lehetségesnek »a kulturális örökség értő átvétele« nélkül.” Ha pedig történetileg szembesítjük a két idézett fölfogást, rá kell jönnünk, hogy a múlthoz való viszony szükségszerűen a „közlés-

⁷⁴ A „gótikus ív” vagy a hagyományból kapja az értelmét, vagy a befogadónak nem jelent semmit. – A romantikus írók szívesen teremtettek újja romokat vagy írtak le távoli („keleti”) helyszíneket, amiről olvasóiknak nem lehetett emléke, ezért „szabadon” képzeltek el azt látványelemekből összeállított emlékfoszlányok alapján.

⁷⁵ NYÍRI: i. m. 86–88.

közlekedés” elvére épül, s ha más nem, az emberi tudat minden új információt benne élő korábbi tudattartalmakhoz köt, azok keretében értelmez. De az „én” és az „öntudat” – magyarázza Heidegger⁷⁶ – nem jöhet létre a nyelv nélkül, ami csak kölcsönhatásokra épülő kapcsolatrendszerben létezik. A közösség kialakulásának alapfeltétele mások megértése. Gadamer szerint: „megérteni, amit valaki mond, [...] a dologban való egyetértést jelenti, nem pedig azt, hogy belehelyezkedünk a másikba, és megismételjük az élményeit.”⁷⁷ Rorty pedig azt fejtegeti, hogy „...nyelvünk mondatai pusztán dolgokat viszonyítanak egymáshoz.”⁷⁸ Véleménye szerint: „Amint egy főnév kimondása nem közvetít információt olyan emberek számára, akik nem ismerik a melléknéveket és igéket, ugyanúgy nem közvetíthetünk információt anélkül, hogy valamit más-hoz viszonyítanánk. Ahogy Ferge mondta, egy szónak csak egy mondat »kontextusában«⁷⁹ van jelentése.”

A nyelv közvetíti azt az elképesztő méretű változást az emberiség nagy részének az életében, amiről Klaus Haefner a következőket írja: „»Az információs robbanás a maga napi 10 millió nyomtatott és kiadott« – mostani – »szaporulatával az egyes embert információs környezetének viszonylag esetleges szegletébe sodorta...»⁸⁰ Hadd foglalom össze: a kognitív vakság három válfaja rajzolódik itt ki. Először az, mely egyáltalán az írás megismerésbeli hatásából adódik: vakság a gyakorlati tudással, a készségekkel és ügyességekkel szemben. Másodszor az egyes ember viszonylagos információ-deficitje, mely az írásbeliséggel áll elő és a könyvnyomtatás korszaka során egyre súlyosabbá válik. Harmadszor a képtelenség arra, hogy múlt és jövő között közös vonásokat fedezzünk föl, s ezzel a jelen számára a múltból tanulságokat vonjunk le. A történeti tudat, a könyvnyomtatás kultúrájának sajátos tudata, ebben az esetben jelenvakságtól szenved – melyben a törté-

⁷⁶ Martin HEIDEGGER: „...költőien lakozik az ember...” című válogatásban: *Levél a humanizmusról*. Budapest–Szeged, 1994, 117.

⁷⁷ NYÍRI: i. m. 51.

⁷⁸ Uo. 51.

⁷⁹ Magyarul: szövegösszefüggésében.

⁸⁰ Klaus HAEFNER idézete: *Die neue Bildungskrise*, Hamburg, 1985. – In: *Informatika történetfilozófiai szempontból*, Bp., 1990.

nettudománynak aligha kell egészen osztoznia.”⁸¹ Karl W. Deutsch szerint „a közösség olyan emberekből áll, akik megtanultak egymással kommunikálni. A társadalmak árukat és szolgáltatásokat termelnek, szelektálnak és csatornáznak. A kultúrák információt termelnek, szelektálnak és csatornáznak. – Társadalmak nélkül nincsen közösség és nincsen kultúra, [...] kommunikáció nélkül pedig nem lehetséges társadalom, munkamegosztás.”⁸²

Ósidők óta létezik az emberi kapcsolatoknak az a formája, amikor valaki valamilyen közvetítési céllal másokat megszólít. Vagy azért, hogy egy magasabb hatalom (égi) üzenetét tolmácsolja (esetleg erre hivatkozzék); vagy azért, hogy saját céljai (elképzelései) megvalósítása érdekében a szervezett vagy alkalmi közösséget meggyőzze. A szóbeliség időszakában ez a lehetőség korlátozott, s ezért különösen fontosságot kap a „technikája”, amit retorikának nevezünk. Vigh Árpád szerint: „a nyilvános beszédnek [...] már a történelem legelső szónoka; retorikatanárai és filozófusai szemében is határozott célja volt, mégpedig a meggyőzés, pontosabban rábeszélés, a hallgatóság támogatásának, akaratának megnyerése, a szónok oldalára állítása...”⁸³ Mivel a héber papok megszólalásairól kevesebbet tudunk, az európai művelődési körben a görög mintára szokás hivatkozni: „A szofisták tanítása szerint, ha a szónoknak nem az a célja, hogy valami ismeretlen igazságot hirdessen, hanem hogy minél több embert meggyőzzön, akkor érveit a hallgatók nézeteihez kell alkalmaznia, s e nézeteket úgy kell csoportosítania, hogy az általa kívánatosnak tartott következtetések

⁸¹ Klaus HAEFNER: i. m. 97. Jellemző a következő kis történet: „A bonni takarékpénztár személyzeti főnökét megkérdezték, hogy milyen elvek alapján alkalmaz új munkaerőt. »Az anyanyelv ismerete alapján«, válaszolta, »sokkal fontosabb, mint a számtani hozzáértés« [...] Nyilvánvaló, hogy az ógörögben vagy a latinban csupán kezdetlegesen igazodhat el az, akinek nincsen megfelelő kultúrtörténeti jártassága. Ez pedig azt jelenti, hogy a ma és a holnap információs robbanásával az elektronikus adatfeldolgozás és kommunikációs hálózatok viszonyai közepette is csak művelt fők birkózhatnak meg. Az információs technika tökéletes kezelése nem látszik lehetségesnek a »kultúrtörténeti örökség értő átvétele« nélkül.” HAEFNER: i. m. 191.

⁸² Karl. W. DEUTSCH: *Nationalism and Social Communication*. London–New York, 1953. 65–69.

⁸³ VIGH Árpád: *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 13.

önként kínálkozzanak.”⁸⁴ Ebben az értelemben retorikus minden olyan beszédmód, aminek célja egyesek – és „mindenki” – meggyőzése.

A nyilvánosság kialakulása

Néhány újabb gondolkodó gazdaságtörténeti érvek alapján jelölte meg a XVI. században a „modern kor” kezdetét. Jürgen Habermas⁸⁵ úgy látta, hogy a modernitás fogalma Nagy Károly óta létezik, de a XVII. végéig az antikvitást tekintették utánzásra ajánlott mintaképnek. A megismeréshez vezető nyugtalan vágy először a Föld ismeretlen részeire vitte el a felfedezőket. A tudomány és a filozófia Francis Bacon⁸⁶ *Novum Organum* című – 1620-ban megjelent – műve óta egyre határozottabban képviselte önmagát, kereste az új fölismerések kifejezésére képes beszédmódot. Copernicus (1473–1543), Galilei (1564–1642), Newton (1643–1727) után egyre nagyobb arányban bontakozott ki a tudományos kutatás. A középkori kolostorokban kifejlesztett új földművelő módszerekhez a természet titkainak tanulmányozása olyan eszközöket adott hozzá, amelyek alkalmasnak bizonyultak a természetátlagok megsokszorozására. Ez biztosította a munkamegosztás gyors „szakosodását”. A technikai fejlődés eredményei lehetővé tették, hogy a kézműves munka egyedi termékei helyett kialakuljon a „gyártás”, az ipari tömegtermelés. A különböző jellegű felfedezésekről szóló – írásba foglalt – tudósításokat kinyomtatták, s ezzel egyesek új ismereteit elvileg korlátlan számban tették hozzáférhetővé. Az

⁸⁴ Uo. 14.

⁸⁵ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp., 1971. – A mű gondolatmenete, a romantika fogalmát kizáró fölfogása, egyenes vonalú fejlődésmoделlje ellenvéleményeket váltott ki, ami hozzánk megkétszerezte el.

⁸⁶ Francis Baconnek Iser más megközelítésben fontos szerepet ad a „fiktív” fölfogásának változásában is. – Wolfgang ISER: *A fiktív és az imaginárius*, Bp., 2001. 124–143.

új gazdasági ismeretek tanulása (és tanítása) gyorsan javította a megélhetési viszonyokat;⁸⁷ miközben a hagyományos közösségek bomlási folyamata megállíthatatlanul fölgyorsult. A megismerés vágya ösztönözte a világban egyre nagyobb számban utazókat, hozta létre az „utazás divatját” (ami, akárcsak az „ipari forradalom”, Angliából indult), de mindazok, akik (anyagi lehetőségek hiányában) csak vágyakoztak az ismeretlen vidékek különlegességeinek a felfedezésére, az olvasás útján érdekes útleírásokhoz juthattak hozzá.⁸⁸ Daniel Defoe (akit néhány irodalomtörténész újságírónak nevez), ezen a réven lépett a regényírók sorába: személyesen átéltek helyett képzeletbeli „leírást” adott.⁸⁹

Az angol „novel” (regény) szó meg is őrizte az újdonság igényét.⁹⁰ Noha a XVI. század végi angol (londoni) színházak szerzői (Shakespeare) szívesen nyúltak történelmi témákhoz, másként tették, mint a mítoszok közismert világára hivatkozó antik szerzők. Az emberi létezés új jelenségeire akarták rádöbbszentesíteni nézőiket, vagy a mindennapi élet meglepő furcsaságaival megnevettetni őket. A színház – akárcsak Platón filozófiájában a párbeszéd – a közösség elgondolkztatásának eszközévé vált. Mégpedig úgy, hogy a „műveltek” és „beavatottak” szűk köre helyett „mindenkit” meg akart szólítani. A reneszánszban a tudás, a művel-

⁸⁷ Kazinczy, aki írásaiban keveset foglalkozott gazdasági kérdésekkel, a *Pályám emlékezte* végén részletesen megemlékezik egy új eke behozataláról, amit hat helyett két ökörrel lehetett használni.

⁸⁸ A XIX. század elején a gazdag családokkal kísérő diákok utazták be Európát. Rajtuk kívül a katonák, a kereskedők, a vándoriparosok járták a világot és hozták a híreket. A vasúti közlekedés nem csupán gyorsította, de egyre több embernek tette könnyebbé az utazást. A lakosság többsége (ha nem költözött a nagy ipari központokba) az I., főleg pedig a II. világháború előtt mégis csak kisszámúban hagyta el szülőhelyét, az utazás a járási vagy megyeszékhelyen tett látogatást jelentette. Ez a XX. század végére megváltozott.

⁸⁹ Más összefüggésben még visszatérek arra a zavarra, amit Defoe regényei az esztétikában okoztak.

⁹⁰ Aligha véletlen, hogy a képzelet kérdését tárgyaló Iser az angol regényt jelölő szavak közül a „fiction”-re hivatkozik. Ha azonban gondolatmenetét folytatnánk (amit szövege nem tesz lehetővé), eljutnánk a „non-fiction” elnevezésű munkák nagy csoportjához, amelyek létrejöttében és a befogadóra gyakorolt hatásában bizony nagy szerepe van a képzeletnek, a fikciónak – és az imagináriusnak. – ISER: i. m. 213.

zet, a művészet iránti igény az egyházhoz, a világi vagyonhoz és a hatalom birtoklásához kötött kiváltság volt. A klasszicizmus és az ebből kinőtt esztétikai iskolák máig igyekeznek a francia értelemben vett „elite” művészi-irodalmi megszólítására korlátozni vizsgálódásaikat és értékrendszerüket. A közlési formák változása, a lehetséges hozzáférők számának ugrásszerű növekedése azonban új helyzetet teremtett, és alapvető változásokat hozott létre.

„Az érzéki megismerés csak a 18. században az »aufklarista« racionalizmus kifejezett korlátok közé szorítása során nyert polgárjogot és csak azáltal fogadtatott el az ízlésítélet függetlensége az értelemtől és annak fogalmaitól” – írja Gadamer Martin Heidegger *A műalkotás eredete* című munkájának 1983-as bevezetésében.⁹¹ – Rámutat Kant fontos szerepére, aki szerint az ízlés „nem fogható fel fogalmak, normák vagy szabályok alkalmazásaként”. Véleménye szerint a „műalkotás nem kizárólag egy igazság hozzáférhetővé tétele, hanem maga is esemény. [...] Amennyiben a megismerésben lényeges, hogy kiküszöböljük a tévedést, akkor a létező az igazság tiszta el-nem-rejtettsége. (Heidegger a lét megvilágításáról beszél, csak ez alkotja a szférát, melyben a létező felfedetté, el-nem-rejtettségében felismertté válik.)” Ezt megelőzően szögezi le, hogy „a műalkotásban, melyben egy világ nyílik fel, nemcsak valamely korábban ismeretlen értelem tapasztalható, hanem a műalkotással valami új jön jelenvalólétre.”⁹² „A humanista nyilvánosság tere szimbolikus tér” – írja Bene Sándor⁹³ és hozzáteszi jellegzetes, a XVIII. századig élő példaként: – „A Múzeum szent hely (az »Erény« temploma), s ilyen minőségben [...] idő és örökkévalóság, emberi és isteni, földi és égi szféra harmóniáját, quasi-azonosságát, egymáshajátszatását legitimálja...”⁹⁴ Tegyük hozzá, a „múzsák kertjét” többnyire fejedelmi vagy főúri udvarokban hozták létre. A múzeumok és (udvari) színházak általában a Kastélyban (Palotában) találhatók, ahová meghívással lehet

⁹¹ Martin HEIDEGGER: *A műalkotás eredete*. A bevezetőt írta Hans Georg Gadamer. Bp., 1988. 15.

⁹² HEIDEGGER: i. m. 24–25. (Gadamer bevezetője, aki szerint Heidegger a görög igazság szót fordítja el-nem-rejtettségnek.)

⁹³ BENE Sándor: *Theatrum politicum*, Debrecen, 1999.

⁹⁴ BENE Sándor: i. m. 60–62.

belépni. A „művész” és „az író” itt mutathatja be alkotásait, itt kap megélhetést, sőt támogatást ahhoz, hogy alkotásait az ezen kívüli nyilvánossággal megismertesse.⁹⁵ A XVIII. század nagy-közönségnek megnyíló múzeumai viszont már a tudás, az ismeretszerzés, a múlt tanulmányozásának a „szent helyei”,⁹⁶ s a nyilvánosság sem szimbolikus tér többé, hanem – és ennek van a regénytörténet szempontjából meghatározó jelentősége – a műsák közül azok kerülnek előtérbe, akik elősegítik a személyes tapasztalatszerzés körén kívüli „világ” megismerését, illetve a „szabad” polgári életforma kialakulását. Noha az olvasástörténet kérdéseiről később esik szó, már itt előlegezhetünk annyit, hogy az első nyilvános „múzeumok” könyvtárként működő részében föltehetően sokkal korábban kialakult a magányos olvasás gyakorlata, mint otthon.⁹⁷

A XVIII. század előtt, de sokáig ezt követően is az „irodalom” elméleti megközelítésének középpontjában a közlési módok: a reto-

⁹⁵ Könyveit megjelentethesse. Az előszó „műfaja” sokáig e támogatás elnyerését, megszolgálatát, a támogató nevének közzétételét, a művészetpártolás dícséretét hivatott elősegíteni.

⁹⁶ A „Múzeum” – a műsák kertje – kezdetben irodalmi társaságok neve, folyóiratok címe, illetve magántulajdonban lévő (azaz: zárt) gyűjtemény volt. Voltaképpen könyvtár, ahol díszítő jelleggel régészeti tárgyakat, régi írásokat, tudományos eszközöket és műalkotásokat is kiállítottak. (Jellegzetes példája ma a Vatikáni Könyvtár.) Amikor Sir J. Cotton a brit „nemzetnek” ajándékozta főleg kéziratokból és bibliákból álló gyűjteményét, még nem tudtak vele mit kezdeni. A kormány a század közepén jelentős összegért megvásárolt néhány nagy és igen vegyes gyűjteményt, majd 1759-ben megnyitotta a nagyközönségnek a British Museumot Montagu House-ban. Ettől kezdve ez a hely valódi nyilvánosság színtere, ahol a közelmúltig egy épületben működött múzeum és könyvtár. A hazai történet hasonló: Széchényi Ferenc 1802-ben adományozta – ugyancsak a nemzetnek – kéziratokkal, érmekkel, régiségekkel és műalkotásokkal „dúsított” könyvtárát, s 1847-ben nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeum mai épülete, ahol évszázadnál hosszabb ideig egy fedél alatt (sokáig egy szervezetben) működött múzeum és könyvtár. Eötvös 1846-ban (még ideiglenes körülményekről szólva) elégedetlenségét fejezte ki, s hozzátette: „A Nemzeti Múzeum ügye nemcsak a tudóst érdekli; benne nemzeti becsületünk ügye forog fenn...” Olyannak kell tehát lennie a készülő épületnek, hogy idegen látogatók (a világ nyilvánossága) előtt se kelljen szégyenkez-nünk. (EÖTVÖS József: *Kultúra és nevelés*, Bp., 1976. 163.)

⁹⁷ Otthon a hang nem zavart senkit, illetve társaságban, ahol a fölolvadás közös élményt nyújtó befogadási szokása a XIX. század végéig uralkodott. Meglepő módon, az olvasás történetéről szóló idézett mű ezzel nem foglalkozik.

rika, a poétika és a logika vizsgálata állt. A piac⁹⁶ az ember által előállított fölösleg és a szükségleteiből fakadó hiány cseréjének ősi színtere. Hozzá tartozik az ismeretek, tapasztalatok, hiedelmek cseréje is. Miután a földrajzi távolságok akadályát a vakmerő felfedezők legyőzték, a munkamegosztás és a pénz szerepének a fejlődésével a XV–XVI. századtól gyorsan szélesedett a vásárok vonzásköre.⁹⁹ Az ismeretek, tapasztalatok, eszmék ezzel együtt kialakuló közönségigényét elemezve fogta föl a nyilvánosságot a gazdaság fejlődéstörténeti kérdésének Habermas.¹⁰⁰ Ám legalábbis vitatható, hogy a kölcsönhatások éppen nem fordítva indultak-e meg: a tudás és közlése vezetett azokhoz a fölfedezésekhez – és ismertté válásukhoz –, amelyek eredményei a nyilvánosság kialakulását lehetővé tették.¹⁰¹ Enélkül elképzelhetetlen a fölfedezések, tudományos eredmények széles körű elterjesztése, és nem válik szükségessé a közoktatás kiépítése. A kiszélesedő olvasóközönség figyelme pedig a közlési módszerről a közölt „ismeret”, elbeszélés, élmény, értelmezés felé fordult; gyakran elsősorban a „hasznosságot” keresve a műben. Ebben a folyamatban játszott nagyhatású szerepet a regény műfaja, ami másfelől éppen ennek a „terméke” is.¹⁰²

Először a képzőművészek kötötték névjegyükhöz, majd nevükhöz művüket, de egyes irodalmi alkotásokat is szerzőjéhez kapcsolt a közös emlékezet. A XVIII. századtól „művész” címre tart igényt a zeneszerző és az előadó (színész) is. Eleinte ugyancsak a képzőművészetben kapnak nagyobb szerepet – a mitikus és vallá-

⁹⁶ Iser hívja föl a figyelmet, hogy Bacon „a ködképek négy formáját különítette el: a Törzs, a Barlangüreg, a Piac és a Színpad ködképeit”. (I. m. 130.) Az utóbbi kettő között szorosabb és újabb kapcsolatot állapít meg, s ezek nagyobb nyilvánossághoz kapcsolódnak.

⁹⁹ A „pénz” cserearányokat közvetlenül átláthatatlan formában leképező szerepe miatt a XIX. század elején általános izgalmakat okozó irodalmi kérdéssé vált.⁹⁹ Talán nincs is olyan regény a korban, amelyben a pénz kérdése föl ne merülne.

¹⁰⁰ A nyomában kibontakozó vitákra vonatkozóan lásd: BENE: i. m. 10–17.

¹⁰¹ A piac szerepe együtt nőtt a mezőgazdaság fölösleg-előállító képességével, ami a fejlettebb módszerek alkalmazásának eredménye, és lehetővé teszi új szükségletek kielégítését.

¹⁰² A családfenntartó férfiak bizonyára jobban keresték a hasznos ismereteket, mint az eltartott nők. Az olvasó nők befogadó szerepét (ahogy Kármán József, majd a *Hívtelt* író Széchenyi példája jelzi) a korabeli írók, s az újabb szakirodalom is elűlozza. (Vö. NEUMER Katalin: i. m. 113–124.)

sos témák rovására – az „életről szóló tudósítások”.¹⁰³ Megfigyelt szerepek alapján készülnek az arcok, a „jelen” ízléséhez, szokásaihoz kapcsolódnak a ruhák, a hátterek; majd megjelenik az „életkép”. Jan van Eyck például – több gyönyörű arckép után – 1434-ben megfestette Giovanni Anolfini brugge-i kereskedő „házassági képét”. Egy kettős portrét, amin a divatos ruhák, a kerek tükör, a bronzcsillár, a bútorok és színek hordozzák a jelképes üzenetet, az ott felejtett fapapuccsal és a kiskutyával együtt. A kép nem pusztán világias, hanem tudatosan demitizált is. Van Eyck kortársa, Hieronimus Bosch olyan közegbe helyezi szimbolikus tárgyait és mitologikus utalásait, amit a befogadó nézőnek magának kell megfejtenie. A kézírásos kódexekben megszokott képeket a könyvnyomtatás után is alkalmazták. Ezzel a jobb megértést kívánták elősegíteni.

A „humanista nyilvánosság” időszakától kezdődően a (minden írásművet magában foglaló értelemben vett) „irodalmi” szövegek írója akkor tartott igényt a szerző szerepére, ha azokat az udvar vagy az egyház értékrendje elismerte. A művet Tekintély hitelesítette, s mögötte ott állt a támogató „mecénás”.¹⁰⁴ Az adott császári, királyi, főúri, főpapi udvarok szertartásrendjében a művészet azt is szolgálta, hogy tudatosítsa a hatalmat és szabályrendszerét: az uralkodó-alattvaló, a magasabb-alacsonyabb rangú viszonyt. A reformáció egyik alapvető szándéka volt, hogy az egyházi szertartáson belül az egyoldalú tanító-tanítvány viszonyt közösségi viszonyná – közös értelmezéssé, közös imává, közös énekléssé – alakítsa át. Ezzel párhuzamosan az udvari szertartások rendje is fokozatosan módosult, az alattvalók (a tudósok) egyre nagyobb és önállóbb sze-

¹⁰³ A népdalt és népláncot ősidők óta ez határozta meg.

¹⁰⁴ „Társadalmi funkciója szerint” – írja HABERMAS – „a zene az istentisztelet áhítatát és méltóságát, az udvari társaságok ünnepélyességét, egyáltalában az ünnepi színhely ragyogását szolgálta.” (I. m. 61.) A szobrok, a festmények, s a nagyobb épületek többnyire valami tiszteletreméltónak, csodálatosnak nyilvánított „alkotás” megőrzési szándékát fejezték ki. Az irodalom soha nem kötődött ilyen szorosan égi vagy földi hatalomhoz. Nem minden mű szólt a nagyságról, magasságról, fenségről, dicsőségről, méltóságról, becsületről, mindig jelen volt az alantas, az esendő, a nevetséges és a hűn(ös) története vagy vallomása. Főleg pedig az adott szöveg mindig és minden formájában befolyásolni akarta a befogadó gondolkodását, érzelmeit, magatartását.

repet kaptak benne.¹⁰⁵ Újra kellett gondolni az előkelőség (az esztétikában: a fenséges) fogalmát és a „nemesség” értelmét.

„Minthogy a nemesembernek,¹⁰⁶ aki a legelőkelőbbekkel érintkezik, kötelessége, hogy előkelő illemre tegyen szert; minthogy ez az illem – semmiféle ajtó nem lévén zárva előtte – szabad illemé válik; minthogy akár udvarnál van, akár hadseregnél, alakjával, személyével kell fizetnie; [...] Ha életének minden pillanatában uralkodni tud a külsején, senki nem követelhet tőle többet, s minden egyéb, mi benne s körülötte van, képesség, tehetség, gazdagság – mind csupa ráadásnak tűnik fel.” Goethe szerint a nemesembernek nem kell többé „hős” voltát, erejét, bátorságát nyilvánosan bizonyítania; „rangját” a külső jelzi, ha elfogadja az önkényuralmi hatalom rendjét. „A nemesember személye megmutatásával mindent odaad – a polgár nem ad, nem adhat semmit a személyiségével.” A polgárnak viszont „nem szabad megkérdeznie: Mi vagy? Csak azt: Míg van? Mekkora belátásod, minő ismereteid, képességeid, vagyondod?”¹⁰⁷ Wilhelm Meister a színpadon jobb érvényesülési lehetőséget lát „én”-je harmonikus kiműveléséhez, a létezés és látszás egységéhez, mert ott „éppen oly lehetek és látszhatom, mint bárhol egyebütt”¹⁰⁸ – mondja.

¹⁰⁵ Így keletkeztek – többek között – a bálók, azok a társasági események, amelyekből az uralkodói szerep lassan kiszorult.

¹⁰⁶ Eötvös Magyarországon „a nemesember” általában nem érintkezik a legelőkelőbbekkel, nem nyílik meg előtte minden ajtó. Személyesen neki ugyan adott volt ez a lehetőség, de barátainak már nem. A magyar „nemesség” kérdése semmiképpen nem állítható szembe a polgári állapottal. EÖTVÖS József *A karthausi* című regényének a beszélője ezért vitatkozik (kimondatlanul) a *Wilhelm Meister* álláspontjával. Nagy színpadnak látja a hősök „előkelő” világát, ahol a szubjektum létezésének és a személyek látszásának kettőssége uralkodik. Azaz a megtévesztő hamisság, amire Faludi figyelmeztetett. A beszélő úgy látja, hogy a forradalom előtti és utáni világ különbsége a tekintély rendjének fölbomlásában van, de a korábbi izlés uralma (ezzel a lét és látszat kettőssége) fennmarad. Az egyén előtt nagyobb lehetőségek nyílnak – a megrendítő bukások kockázatával. Gusztávot az vezeti félre, hogy úgy véli, egyszerre „lehet és látszhat”. Julia, a lázadó, élni szeretne a megnyíló szabadsággal, de Dufeynek nem az ő „léte” kell, hanem a hozzá kapcsolódó látszat. Amikor ezt az asszony elveszíti, buknia kell.

¹⁰⁷ Johann Wolfgang GOETHE: *Wilhelm Meister tanulóévei*, Bp., 1983. 329. (Mindkét idézet.)

¹⁰⁸ Uo. 330. – Goethe inkább Kant eszmevilágára utalhatott itt: az elbeszélte történet a jelenségvilágban zajlik, ahol hőse létének értelmét, megnyilatkozási lehetőségét keresi.

A „lehetek” és „látszhatom” kettőssége a polgári nyilvánosság – korlátlanlannak látszó – színterén is fölmerül, ez a XIX. századi regény ismétlődő kérdése. Ezért foglalkoztatja az író-gondolkodókat a színház, ahol a művészi hatás választja el a „látszást” az „én”-től. „A játékszín általában az emberi szenvedélyek képe, s a kép eredetije minden szívben föllelhető” – írja Rousseau, de nem a szerepet alakító színészre, hanem a befogadóra gondol. – A drámaíró pedig, ha „némely szenvedélyt gyűlöletes színben tüntet föl, ezek a szenvedélyek soha nem általánosak, és természetüktől fogva gyűlölik őket az emberek. Így a szerző ezen a ponton csak a közönség érzéseit követi...”¹⁰⁹

Schiller és Goethe életművének jelentős része dráma. A Tassón dolgozó Goethe figyelt föl Olaszországban az egykori amfiteátrumokból hiányzó közönség kérdésére, ami nélkül az épület jól karbantartott, de halott műemlék. Utazása elején – az épületek és a tenger varázsa mellett – a színházakról esik a legtöbb szó. Ahogy megérkezett Velencébe, színházba ment, s ott – képzelet alkotta világban – az Élet tanulságos leképzését kereste. Véleménye szerint a velenceiek (és az olaszok) úgy „vesznek részt a színjátékban, mintha valóságot élnének át.”¹¹⁰ (A kiábrándult Byron érdeklődését ez nem ragadta meg, megjegyzései Olaszországban is főleg olvasmányokra vagy a közlésre szánt írásokra vonatkoznak.¹¹¹) Goethe nyugtalanul kereste, hogyan különböztethető meg a látszat és a valóság (Wahrheit¹¹²)? Mi a költészet és a megszólított közönség viszonya? Habermas a látszatok kérdését vizsgálva¹¹³ figyel föl arra a levélre is, amiben Wilhelm kifejti Wernernek, miért választja a színpadot¹¹⁴ – a szorgosság polgári „erénye” helyett. De valóban a szorgosság erényével szemben választja-e Wilhelm a színpadot; avagy a látszat mögötti „valót” szeretné

¹⁰⁹ J. J. Rousseau *genfi polgár D’Alambert úrnak...* In: *Értekezések és filozófiai levelek*, Bp., 1978. 335.

¹¹⁰ J. W. GOETHE: *Utazás Itáliában*. In: *Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 117.

¹¹¹ Vö. BYRON: *Naplók, levelek*, Bp., 1978.

¹¹² A Wahrheit magyarul inkább az Igazság, igaz szóval fordítható. Ugyanakkor a Wirklichkeit mást jelent, mint a magyar valóság. Vagyis Goethe „valóság”-fölfogása közel állt az „igazság”-hoz.

¹¹³ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp., 1971.

¹¹⁴ J. W. GOETHE: *Wilhelm Meister iskolaévei*, i. m. 24–26.

megismerni, s a társadalmi szerep mögött rejlő Igazságot keresi? A választ az érdeklődő befogadónak kell megtalálnia.

Habermas posztmarxista nyilvánosság elmélete¹¹⁵ és Frye mítoszkritikája¹¹⁶ az irodalom folyamatos fejlődésével szemben éles határvonalat lát abban (amit Nyíri J. Kristóf is megállapított), hogy a szóbeliség írásbeliséggé alakult át.¹¹⁷ A színház közönségformáló hatása, a nyomtatás technikája és a közoktatás együttesen alakította ki azt az olvasótáborát, amely visszahatott a szépirodalomra és széles körű nyilvánosságot teremtett. E folyamat a XVI. században gyorsult föl és a XIX. század végére fejeződött be, azaz akkorra, amikor a fényképpel és a filmmel hamarosan új, népszerű közlési mód lépett az emberiség életébe. A fordulat, ahogy arra már utaltam, a nyomtatás technikájához kötődik. A változás azonban hosszan ment végbe, s ebben a színház közönségteremtő szerepe fontos tényező volt. A nyomtatott könyv ugyanis még inkább „áru”¹¹⁸, mint a forgalomba kerülő irodalmi alkotások ko-

¹¹⁵ Jürgen HABERMAS: i. m. – A mű hazai visszhangjából idézhető Angelusz Röbert véleménye (*Kommunikáló társadalom*, Bp., 1995.), aki hiányolja a „plebejus nyilvánosságot”. (27.) Megjegyzi, hogy a XVIII. század sajtójának „referáló” (beszámoló) újságjai lényegesen mások, mint a későbbi sajtótermékek. (67.) Megjegyezhető, hogy a vezércikk, a glossza ritkábban, a tárca sokszor szépirodalmi igénnyel készült. Az utóbbi szerzői gyakran egyúttal regényírók is.

¹¹⁶ Amikor Ben Jonson 1616-ban kiadta színdarabjait, ezzel lehetővé tette, hogy azokat otthon, a pestis veszélye nélkül, olvassák. (De nem csökkentette a színház jelentőségét.) Northrop FRYE: *Spiritus Mundi*. Bloomington, 1976. 60.

¹¹⁷ Ezt hagyja figyelmen kívül Bene Sándor, aki kitűnő összefoglalást ad a nyilvánosság és a közvélemény különböző fölfogásairól. Pedig nyilvánvalóan más az a vélemény, ami egy személyhez, körhöz szóbeli vagy kézírásos formában szól; és az, amit elvben korlátlan számban sokszorosítanak és elvileg hozzáférhetővé is határtalan. Érdekes, hogy ugyanakkor fölígyel a „médiayilvánosság” arctalanságára, de ezt mintha annak elektronikus változatára korlátozná. Vö. BENE Sándor: *Theatrum politicum*, Debrecen, 1999. 30–43.

¹¹⁸ Balzac félelmetes torzképét adja a XIX. század eleji francia „könyvüzlet” kialakulásának az *Elveszett illúziók* című nagy regényében. A kép uralkodó eleme a gúny és a keserűség, de arra akarja fölhívni a figyelmet, hogy a pénzéhes kereskedő (kiadó) szempontjából nincs különbség könyv és „vászon” között, nincs művészi alkotás a tömegcikk között, mert az „Író-költő” „mecénás” szolgáltatásnak kiszolgáltatott helyzetét fölváltotta a piacnak való kiszolgáltatottság. Mivel őt az utóbbi nyomasztotta, az előbbiről – aminek hiányát többek között Csokonai panasolja – nem szól.

rábbi formái.¹¹⁹ A könyv elterjedése (a művek eladhatósága) tehát nem csak művelődéstörténeti, de üzleti kérdés is. Ahhoz, hogy a vásárlóközönség (angol nyelvterületen) a XIX. század közepére megközelíthesse (néha túlléphesse) a százezres nagyságrendet, egyrészt olcsóbban kellett árulni, mint azt korai időszakának technikai feltételei lehetővé tették; másrészt a piacnak is ki kellett alakulnia.¹²⁰ A sokszorosított irodalom piacának kialakulása pénzen megvásárolható áruvá tett olyan szellemi alkotásokat, amelyeknek a „használati értéke” nem önmagától, nem a Tekintélytől, hanem a köz ízlésétől, a közösség műveltségétől függött. Ez még a korábbinál is bizonytalanabb, kiszámíthatatlanabb – személytelen – függőviszonyt jelentett, s a művész, az író képzeletében félelmetes hatalommá növelte a pénz szerepét. A fősvénység, a mohóság, a kíméletlen önzés elítélése a keresztény hagyomány lényeges eleme, s ezzel erkölcsi tanításból a megismerést szolgáló tudósítássá változott, de a művelődés és szórakozás közötti határvonalat soha nem sikerült meghatározni.

Angelusz Róbert az időszaki sajtó kezdetét keresve hangsúlyozza, hogy az európai postaszolgáltatnak jelentős szerepe volt a levélforgalom kialakulásában.¹²¹ Itt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a humanistáknak szinte az egész földrészt átfogó levelezési hálózatát, amibe magyar tudósok is bekapcsolódtak – természetesen latin nyelven.¹²² Azaz az eszmecsere igénye itt is megelőzte a technikai lehetőséget. A levélforgalom és az újság kapcsolata igen szoros. A személyhez szóló leveleket több példányban lemásolták, hogy híreket és véleményeket közöljenek az érdeklődőkkel. „Ha a tudósítások túlságosan felduzzadtak, külön lapra írták őket” – idézi W. Bauert Angelusz. – „Feliratuk néha »Novissima«, »Tiding«, »Aviso«, »Zeitung« volt, és bizonyos körülmények között teljesen

¹¹⁹ A vándorénekesnek is meg kellett élni, még inkább a kézzel másolónak, a papírnak is ára volt, s a vándorszintársulatok vagy az udvari színészek sem a levegőből éltek.

¹²⁰ Részletesebben: TTE: *Nyomdaipar, újságok és könyvek a felvilágosodás kibontakozásában*. In: *Folyamatosság vagy fordulat*. Debrecen, 1996. 69–80.

¹²¹ ANGELUSZ Róbert tanulmánya in: *Informatika történetfilozófiai szempontból*, Bp., 1990, 55.

¹²² Gyulai Torda Zsigmond Eperjesről írogatott Philip Melanchtonnak, a XVI. század közepén, Dudits András Wroclawból, Rimay János Trencsénből levelezett Justus Lipsiusszal. (*Régi magyar levelestár*, I–II. k. Bp., 1981.)

elveszett eredeti levél jellegük.”¹²³ Ebből a hírfüzérré váló levélből nőtt ki a levélújság, amit szerzői és/vagy kiadói néha már a XVII. században is rendszeresen terjesztettek. A kézzel sokszorosított levélújságból lett a nyomtatott röpirat, majd az a rendszeresen és aránylag nagy példányszámban megjelenő sajtótermék,¹²⁴ amit kezdetben a postajáratokhoz igazodva hetente egyszer, majd később juttattak el az olvasóhoz. Európa fejlett országaiban a XVIII. században már megjelenik a napilap, amire Magyarországon még sokáig kellett várni.

Olvasás

A kifejlesztett oktatási rendszereknek a XX. század végéig meghatározó tényezője (az amerikai földrészen is) a közös európai hagyomány volt. Az antik iskola-forma korszerűsítése, továbbgondolása, szabályozása hozta létre – először kolostorokban és városokban – azokat a szellemi műhelyeket, amelyek közül a legfontosabbak egyetemes tudás kialakítására törekedtek, s ezért egyetemnek nevezték magukat.¹²⁵ A görög ábécé után a kolostori iskolákban, majd az egyetemeken alakították ki az írás grafikai szabályait, hogy a közlési folyamatban a rögzített gondolat sokszorosításának lehetőségét megteremtsék. Gutenberg pedig rájött, hogy a mintanyomás régi technikája az írás sokszorosítására is felhasználható: könyv alakban kinyomtatta a *Bibliát*. A kézzel – egy-egy példányban történő – másolás mindig magában hordta a másoló (vagy a diktáló) önálló szövegértelmezésének a lehetőségét.¹²⁶ Már ezek a könyvek módosították a hagyomány nemzedékek közötti továbbadásának eredetileg csak szóbeli (és énekes-ze-

¹²³ ANGELUSZ: i. m. 56.

¹²⁴ Angelusz szerint az első rendszeresen megjelenő újság az 1609-ben Strassburgban megjelent *Relation*, és a wolffenbütteli *Avisio* volt. I. m. 56.

¹²⁵ Az európai egyetemekről lásd: a *Világosság* című folyóirat 1998/9. számát.

¹²⁶ A szöveg az újranyomtatás folyamatában is változik, hiszen itt is emberi beavatkozással megy végbe, a változtatás lehetősége azonban nem csupán kisebb, de arra is nagyobb az esély, hogy a sok egyszerre készülő példányban megőrződjék a szövegíró eredeti szándéka, üzenete.

nei) formáját. A könyvnyomtatás feltalálása után pedig századok teltek el, míg a szövegátadás szóbeli formájának rovására túlsúlyba jutott a magányos olvasói befogadás.

Guglielmo Cavallo és Roger Chartier *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* című tanulmánykötetük¹²⁷ előszavában megkülönböztetik a görög és római olvasás gyakorlatát, majd részletesen tárgyalják a középkori és újkori szokásokat. Az egyik szerző meglepően korai bizonyítékot talált a csöndes olvasásra, miközben úgy véli, e téren is a színház modellje érvényesült.¹²⁸ Cavallo fontosnak tartja, hogy a római korban a tekercs (volumen) helyett megjelent a mai értelemben vett könyv, a codex. Más szerzők hangsúlyozzák az emlékezet és a diktálás szerepét. Anthony Grafton szerint a humanista arra nevelte tanítványát, „hogy a könyvben olvasható ókori irodalmat szóbeli előadás forgatókönyvének tekintse, amely gyakorlott memóriát és jó kifejezőkészséget kíván.”¹²⁹ Véleménye szerint a „humanisták legintimebb találkozása a szöveggel nem az volt, amikor a papírra vagy vellumra írott szavakat kibetűzték, hanem amikor érzéki módon görgették ajkaik között azok hangjait.”¹³⁰ Egy Descartes-idézet szerint „a múltból való olvasás igen szerény intellektuális poggyással látja el az embert, melyet meg lehet szerezni utazások révén is.”¹³¹

A nyomtatott szövegek elterjedésének olvasási szokásait Roger Chartier tárgyalja, s egyebek között a következőket írja: „...Paul Ricoeur nyomán az olvasást úgy is értelmezhetjük, mint »elsajátítást«, mégpedig kettős értelemben: egyfelől mint a szöveg szemantikai (jelentéstani) lehetőségének »aktualizálását«, ¹³² másfelől pedig mint a szöveg olyan interpretációját, ¹³³ amelyen keresztül az olvasás önmaga megértését és a »valóság« konstrukcióját ¹³⁴ végzi el.” Innen jut oda, hogy az „olvasók és olvasmányok története [...]

¹²⁷ *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, 1997, magyarul: Bp., 2000.

¹²⁸ Jesper SVENBRO: *Az archaikus és klasszikus Görögország*. In: i. m. Főleg: 57–59, 64–66.

¹²⁹ Anthony GRAFTON: *A humanista olvasás*. In: i. m. az idézet 218.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ I. m. 232.

¹³² Magyarul: időszerűsítését.

¹³³ Magyarul: értelmezését.

¹³⁴ Magyarul: megalkotását.

a szövegek elsajátításának a története.” A Cervantes által kigúnyolt, roppant népszerű lovagregényeket is kevesen olvasták a szó mai értelmében. A *Don Quijote* II. fejezetében olvasható, hogy az írást megláthatja valaki, de inkább meghallja, amikor fölolvassák.¹³⁵ Az újabb német kutatások szerint a regény elterjedésének időszakában az írástudók száma igen alacsony volt. A befogadás folyamatában gondot okozott a nyelv is: a „Hochdeutsch” irodalmi nyelvet mindenki értette, de a mindennapi beszédében a helyi nyelvjárást használta.¹³⁶ Reinhard Wittmann az olvasás XVIII. századi „forradalmáról” beszél, s arról, hogy ekkor valóságos „olvasási düh”¹³⁷ vett erőt a kor emberén.¹³⁸ Ez főleg Angliára utal. Francia- és Németországban valamivel később, nálunk pedig a XIX. század közepén ment végbe az a fordulat, ami alapvetően megváltoztatta a szóbeli és olvasott művelődés arányát.

Ernst Robert Curtius¹³⁹ vette észre, hogy a felvilágosodás „megingatta a könyv tekintélyét. Olyan megállapítás ez, mely a felvilágosodás iránti újabb keletű német lelkesedés megnyilvánulásaira beállítódott mai német fül számára meglepőnek tűnik fel. Hiszen hajlunk arra, hogy a felvilágosodást olyan korszaknak tartsuk, mely a könyvet egészen magasra értékelte, míg az ellen-felvilágosodás volt az, mely szeretett könyveket égetni.”¹⁴⁰ Ezzel ellentétben állítja, hogy „a felvilágosodás rombolta le a könyvek tekintélyét. Mit ért ezen? Azt, hogy a nyomtatott irodalom áradatával az egyes nyomtatott kiadványok jelentősége csökken. Akinek sokat kell olvasnia, az nem teheti ezt a régi bibliai olvasmányok mintájára,

¹³⁵ Roger CHARTIER: „Nép” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: i. m. 239–264.

¹³⁶ NEUMER Katalin: i. m. 117–123. Gazdag német hivatkozási anyagából érdemes kiemelni, hogy „1770-ben a közép-európai népességnek alig 15%-a tudott olvasni, 1800-ban 25%-a, 1830-ban pedig 40%-a. De még ez az olvasni tudás sem jelentett a nép tömegeinél folyékony és értelmes olvasást.” – Az irodalmi és beszélt nyelv eltérésére más művelődési körökben is sok példa van.

¹³⁷ Neumer Katalin is utal a német „Lesesucht Debatte”-ra. I. m. 117.

¹³⁸ Reinhard WITTMANN: *Az olvasás forradalma*. In: i. m. 321–345. – Vö. NEUMER: i. m. 111–116.

¹³⁹ Ernst Robert CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, München, 1984. 352.

¹⁴⁰ Idézi: Hermann LÜBBE: *A felgyorsult műszaki evolúció...* In: *Informatika történetfilozófiai szempontból*, Bp., 1990. 42.

mely verssorról verssorra, sőt betűről betűre történt...”¹⁴¹ Neumer Katalin szerint bizonyos könyveket „rendszeresen és ismétlődően olvastak”, ami az újság- és regényolvasástól eltérő befogadói módszert kívánt.¹⁴² Már Platón fölfigyelt arra, hogy az írásba foglalás csökkentí az emlékezet szerepét. Schiller 1788-ban azt írta barátjának, Körnernek, hogy három évig semmi újat nem fog olvasni, csak a régieket, tehát Homéroszt és hasonlókat.¹⁴³ Később még Arthur Schopenhauer is azt ajánlotta, hogy „ne olvassuk azt, ami a szélesebb körű publikumot foglalkoztatja...”¹⁴⁴ Azaz a könyv már rég meghódította a nyilvánosságot, amikor a műveltségeszmény még a kisszámú, nagyra értékelt, az örökölt hagyomány meghatározó részének elfogadott művek alapos – szóról szóra, sorról sorra értelmezett – olvasásának az igényét hirdette.

A felvilágosodásban – fejtegeti egy újabb kutató – a „racionalitás kritikája iránti érzékkel együtt azonban éppígy eltűnik a diszkurzivitás”¹⁴⁵ és annak válsága iránti érzék is. Vagyis a diszkurzivitás elkerülhetetlenségének tudata, s vele együtt önismeretünk egy része enyészik el. Filozófiailag a nem-diszkurzivitás határfogalomként jelent meg; annak tagadása rejlett benne, hogy föltétlenül eszesek akarunk lenni és eszesnek kell lennünk. A játék [...] keretei között azonban új státusra tesz szert: elveszíti kritikai hajtóerejét. Aki ugyanis játszik,¹⁴⁶ nem kritizálható és nem is érdeklődik a kritika iránt, hiszen a játékokat sem pozitív, sem negatív módon nem lehet megítélni. Aki játszik, az új játékokat konstruál¹⁴⁷ és talál ki, megsokasítja stratégiáit; nem kérdez rá a kritériumokra vagy határookra; nincsenek mértékei vagy horizontjai, melyekre vonatkoztathatná önmagát; minden egyformán fontos, minden közömbös és azonos érvényű (fleisch-gültig) számára. Másként szólva: az

¹⁴¹ LÜBBE: uo.

¹⁴² NEUMER Katalin: i. m. 126. – Napjaink divatos fogalma a „háttérrádiózás”, amikor a befogadó csak arra figyel, ami fölkelte érdeklődését, a szöveg többi része nem közvetít neki semmit.

¹⁴³ *Briefwechsel zwischen Schiller und Körner von 1784 bis zum Tode Schillers*, Stuttgart, 1892. 1788. aug. 20. 249. – NEUMER Katalin Herder hasonló fölfogását ismerteti. I. m. 123–134.

¹⁴⁴ LÜBBE: i. m. 44.

¹⁴⁵ Magyarul: következtetés.

¹⁴⁶ A játék művészetelméleti fogalma Iser idézett művének is alapvető tétele.

¹⁴⁷ Magyarul: megalkot, megszerkeszt.

információ pluralisztikus korszaka a konstitucionális¹⁴⁸ közömbösség betegségében szenved. Sokfélesége valójában nem gazdagságot, hanem elszegényesedést hoz magával, amibe a kritikai érzékenység elszegényesedése is beleértendő. A diszkurzust meghaladóan tehát a játék az ürességbe burjánzik át. A XX. század végén immár csak egyetlen igazság érvényes: hogy ugyanis minden lehetséges, s hogy az egyetlen vállalható elem az értelem értelmetlenségében rejlik...¹⁴⁹ Az idézett gondolatmenet szerint válik el a szövegek tömeges sokszorosításában az a nyelv, amely megtörtént (vagy a közlő tudomása szerint „valós”) „hírt” közvetít, attól, amelyen az esztétikumot létrehozó nyelvi játékok teret kaphatnak.

A könyv már tömegméretekben terjedt Európában, amikor Goethe megörökölte, hogy hallomás útján¹⁵⁰ ismerkedett meg a kor talán legnépszerűbb regényével (Goldsmith: *A wakefieldi lelkész*). A fölolvadó Herder volt, s az időskorában fiatalkori élményét leíró Goethét ebben a szövegértelmezés mikéntje izgatta. „Egyéni módon olvasott...” – írja. – „Komolyan, egyszerűen adott elő mindent, így ezt a regényt is, felolvasásában nyoma sem volt a színészi drámai modornak, sőt még azt a változatosságot is kerülte, amely az epikus felolvasásnál nemcsak megengedett, hanem követelhető: a kisebb mértékű hangváltást, hogy más és más személy beszél, miáltal a mondanivaló kiemelkedik, és a szereplő elkülönül a beszélőtől. [...] Az ő szájából ez az előadási módor lenyűgözően hatott, mert ő maga átérzett mindent, és nagyra becsülte a mű színes változatosságát; az alkotás egészének értéke így jobban kidomborodott, élvezetünket nem zavarták meg egyes kirívó részletek, s így nem szakadt meg a hangulat, amelyet az egész volt hivatva kelteni.”¹⁵¹ Az idézet fölhívja a figyelmünket arra a tényre, hogy a művelődésnek a szóbeli formából írásosra változó folyamatában más lesz a befogadás mikéntje is. A szóbeli-

¹⁴⁸ Magyarul: rá vonatkozó.

¹⁴⁹ Dieter MERSCH: *Digitalitás és nem-diszkurzív gondolkodás..* In: *Informatika...* i. m. 136.

¹⁵⁰ Noha önéletrajzi művében külön kiemeli, milyen sokat olvasott magányosan is.

¹⁵¹ J. W. GOETHE: *Költészet és valóság*. Bp., 1982. 379–380. – Tehát ismerte a fölolvadás és olvasás közti különbséget, de az utóbbi nem foglalkoztatta.

ség hosszú fennállása alatt minden szöveghez hozzátartozott az előadó vagy fölolvásó egyéni értelmezése és ennek közösségi formája.¹⁵² A könyvbe rögzített szöveggel egyedül találkozó olvasó magára hagyott a befogadás tudati folyamatában, s értelmezését csak a korábban beletáplált műveltségi anyaghoz viszonyíthatja. Tudjuk, hogy Goethe fölfogásában a műalkotás legfontosabb tényezője a hangulati egység, amit a befogadóban földéz. Ezt az epikus alkotásokban a beszélő biztosítja, aki azonban nemcsak önmagában keresi az „igazságot”, hanem a világban is. Hasonló szemlélettel találkozunk nála, mint amiről Gadamer ír:¹⁵³ „A játékos maga is tudja, hogy a játék csak játék, s egy olyan világ veszi körül, melyet a célok komolysága határoz meg.”¹⁵⁴

„A nyelviség oly tökéletesen benne rejlik a dolgok elgondolásában, hogy az már absztrakció, ha az igazságok rendszerét létrehozhatóságok előre adott rendszereként gondoljuk el, s úgy véljük, hogy ezekhez az igazságokhoz jeleket lehet rendelni, melyeket az értük nyúló szubjektum használ.”¹⁵⁵ Az igazságot kereső Goethe egész életében azzal küszködött, amit napjainkban a jel és jelölt viszonyában határozunk meg. Az, amit Herder felolvasásáról mond, arról a gondjáról is szól, hogy az a kép, ami az epikai formák közvetítésében a befogadói tudatban a világ jelenségeiről kialakítható, szüntelen játék a beszélő közvetlen „tanítása” és az ehhez használt megszólaltatottak szerepalakítása között. Ezt a kettősséget csak azzal lehet összefogni, amit „hangulatnak” nevez. A beszélő a hangulat közegében kapcsolja be a befogadót a szövegértelmezés összetett folyamatába. Játékterében előhívja előzetesen szer-

¹⁵² Filozófiai megközelítésből – Herder fölfogását részletesen kifejtve – tárgyalja e kérdést NEUMER Katalin i. m. Német szakirodalom alapján a hangos olvasást intenzívitásával, a hangtalant extenzívitásával határozza meg (111–116.).

¹⁵³ Goethe önmagának meghatározta azt az igényt, amit a művészi alkotásban el akart érni, illetve amivel befogadóként várta mások üzenetét, mert ismerte azt a titkot, hogy ez az „igény mégsem köti gúzsba lelkünket, hanem éppen ez az, ami megismerőképességeink játékában megnyitja a szabad mozgásteret.” (GADAMER: i. m. 58.) Kant fölfogását követte, amikor „az iskolásság merev szabályszerűségével szemben a kitalálás szabad lendületének s így a mintateremtő eredetiségnek adja tanújelét.” (Uo. 59.)

¹⁵⁴ Uo. 88.

¹⁵⁵ Uo. 291.

zett mítoszi, vallási, művelődéstörténeti élményeit, erkölcsi fölfo-gását, kialakult eszmekörét és hivatkozik világképére. Míg a föllo-vasó mintegy rákényszeríti saját értelmezését a hallgatóra, a ma-gányos olvasónak ezt önmagának kell elvégeznie. Mégpedig nem (mint korábban) a szavak, sorok, szentenciák, hanem az össze-függések és utalások rendszerének átgondolásával. A miniszteri tevékenységébe csak a weimari fejedelemnek lehetett beleszólása, művei azonban nem csak az „értők” szűk köréhez szóltak. A szö-vegei mindig valamilyen elképzelt, föltételezett vagy magától ér-tetődőnek vett közönséghez, a nyilvánossághoz szólnak, hatni akarnak a befogadó közegre. Érzelmi megnyilvánulásokat, egyet-értést, tiltakozást, véleményt hívnak elő a befogadóból.

Az angol irodalomkritika régen kutatja a közvélemény-formá-ló olvasás elterjedésének a folyamatát.¹⁵⁶ Angliában a XVI. szá-zadra kialakult egy viszonylag széles, a világ újdonságai iránt ér-deklődő társadalmi réteg. A nagyobb városok (London) nyilvános-sága közönséget biztosított a jegyek eladására épülő színházi üzletnek. Ezzel a színielőadás élményében mindenki részesülhe-tett, s ez az intézmény működtetésében résztvevőket sikerre kényszerítette. A szórakoztatásnak ez a módja eltolta a műveltek és műveletlenek között eddig húzódtott határt. Sok más könyv mellett a sikeres darabok szövegét is kinyomtatták, ami csak meg-lévő vásárlóközönségre épülhetett. A kiválasztott „művelteknél” már ekkor szélesebb közönség kerülhetett (és került) irodalmi művek „megnyilatkozásainak” (Ricoeur) a hatása alá. Olyan idő-szakban, amikor a többi európai országban még jórészt meghívott közönséggel működtek a tulajdonos vagyonára alapozott udvari színházak, s kevés könyv jelent meg.

Az erős központi hatalom nemcsak Franciaországban, de a pél-dáját követő német fejedelemségekben is megerősítette az udvari művelődésközpontokat. Kisugárzásuk a kinyomtatott művek ré-vén nőtt. A francia forradalom időszakára – és elsősorban Párizs városában – megsokszorozódott azok száma, akik részben szóbeli úton, de egyre inkább sokszorosított szövegek olvasásával szerez-tek tudomást a sorsukat alakító eseményekről és döntésekről. Ezek

¹⁵⁶ Érdekes résztanulmányok mellett ilyen hazai összegezés még nem készült.

befolyásolási szándékát szolgálta a „felvilágosodásnak” nevezett szellemi mozgalom.¹⁵⁷ Korábban és erős vallási befolyás alatt indult angol ága hozta létre azt a közös gondolkodást, amire Cromwell forradalma épült.¹⁵⁸ A vallásellenesebb francia szellemi élet viszont inkább az antik hagyományokhoz nyúlt vissza. A francia forradalom érdekessége, hogy az új modelljét nem saját nemzeti hagyományában, hanem a római történelemben találta meg, annak „demokratikus” szabadságát akarta „visszahozni”. Az idegen beavatkozással szembeni ellenállás kialakította a „francia”¹⁵⁹ egységet, s e veszélyérzetből lobbant lángra széles körben a nemzeti szellem. A „mi” országunkat kellett – „nekünk” – megvédeni, gondolták és érezték mindazok, akik saját elhatározásukból (kényszer nélkül) vállalták az áldozatokat, akár életük árán is. Napóleon hódító politikája aztán hasonló összetartozást ébresztett angol, majd német, orosz, lengyel és olasz földön is – az idegen franciákkal szemben.¹⁶⁰

A történelemben hosszú út vezetett odáig, hogy a művészi alkotás mibenlétének kérdése a nyilvánosság részeként merüljön föl. Pedig semmi kétségünk sem lehet, hogy a görög polisz piacán a közügyeket tárgyaló polgár (talán földműves) a „szabadság” és a „maradandóság” érzésével úgy hallgatta Homérosz művének elénekelt szövegét, úgy rendült meg drámai előadások részeseként, mint a társadalmi kommunikáció különösen nagyhatású élmény-

¹⁵⁷ TTE: i. m. (*Nyomdaipar...*)

¹⁵⁸ Vö. Anthony D. SMITH: *The Concept of Social Change – A Critique of the Functionalist Theory of Social Change*. London és Boston, 1973. Több összefüggésben.

¹⁵⁹ Érdekes olvasata e jelenségnek Victor Hugo regénye, az *1794*. – Franciaország lakossága ekkor nyelviileg nem volt egységes.

¹⁶⁰ A francia Stendhal a *Párizsi kolostor* című regényében nagy erővel idézi a befogadó képzetébe a forradalom rongyos, eszméktől vezérelt hadseregének képét, ami gyorsan alakul át fényes hódítóerővé, s végül ennek erkölcsi szétzúllásával magyarázza Waterloo katasztrófáját. Az olasz társadalomban, ahol nem érzékeli a nemzeti szellem születését, legfőljebb némi erjesztő szerepet tulajdonít annak, ami hazájában történt, s amiben csak egy rajongó fiatal hihet – a kiábrándulásig. – A nacionalizmusnak sokoldalúan összetett, vitákkal teli történetéről óriási szakirodalom található. Figyelemreméltó áttekintés szerezhető a John Hutchinson és Anthony D. Smith által szerkesztett *Nationalism* (Oxford–New York, 1994) című kötetből.

befogadásának részese.¹⁶¹ A XVI. századtól kezdődő változások megnövelték és alapvetően átalakították a nyilvánosság szerepét és formáit.¹⁶² Kialakultak (Magyarországon a XVIII. század végén, a XIX. elején) a nyilvánosság alapvető intézményei: a közoktatás, az egyetem, a szalonok, a kávéház, a kaszinó,¹⁶³ a színház, a múzeumok, hangversenytermek, a könyv-, a folyóirat- és az újságkiadás. A nyomtatás térhódítása, a múzeumok, hangversenytermek és színházak „mindenki” előtti kinyílása szükségessé tette az esztétikailag képzett „kritikus” megjelenését.

Herder figyelt föl rá, hogy a XVIII. századtól óriási mértékben kitágult és minőségében megváltozott az a befogadói kör, ami mindig is létezett. Ez (Goethével közös fölfogásában) „arról tanúskodott, hogy a költészet az emberiség, a népek egyetemes adománya, nem egyes művelt, kifinomult személyek magánöröksége.”¹⁶⁴ E kétoldalú folyamatban nem csupán megnőtt a kimondott (leírt) szó hatóköre, de ehhez kapcsolódott az a remény is, hogy az értelmes ráhatások megváltoztathatják az emberi létezés egész feltételrendszerét. Eötvös akkor kezdte írni első regényét, amikor Vörösmarty a *Csongor és Tündében* (amit közismerten ponyvai árultatásra szánt¹⁶⁵) már megfogalmazta a Tudós életfilozófiájára vonatkozó kételyét, s kétségbevonta a tudás útjának célbavezető voltát. Akkor is, ha a költő majd csak 1844-ban írja le: „De hát hol a könyv, mely célhoz vezet? / Hol a nagyobb rész boldogsága? – Ment-e / A könyvek által a világ elébb?” E kérdések nyilván sokakban fölmerültek.

¹⁶¹ Hesper Svenbro idézett tanulmányában azt bizonyítja, hogy a görögök ismerték a csendes olvasást is. (*Az olvasás kultúrtörténete...* i. m. 44–70.) Ebben az esetben az történt, ami a „lineáris B” írással: elfelejtődött.

¹⁶² Schumpeter szerint: „elhaltak a régi, az egész személyiséget személyek feletti célrendszernek alárendelő formák, és minden család létének középpontjává egyéni gazdálkodása vált, [...] ezzel olyan magánélet alapozódott meg, amely a közélettel, mint valami tőle megkülönböztetővel került szembe...” J. SCHUMPETER: *Die Krise der Steuerstaaten*, Leipzig, 1918. 16.

¹⁶³ Széchenyi példájára az országgyűlésre hazatérő Kőlcsey Nagykárolyban alakít kaszinót – és hozzákezd könyvtára kiépítéséhez.

¹⁶⁴ Johann Wolfgang GOETHE: *Költészet és valóság*, Bp., 1982. 364.

¹⁶⁵ Vö. VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, IX. k. 740.

Iskola – nevelés

Minden művelődési hagyomány megteremti azt a közlési rendszert (kommunikációt), amelyben legfontosabb tapasztalatait, közösségi törvényeit jelenlegi és jövőbeli tagjainak tovább adja. Ennek természetes kerete a család: ismereteinket a világról jelentős részben szüleinktől kapjuk. A közösség igénye azonban korán létrehozta a tanítókat, papokat, hagyományt formálókat, továbbadó alkotókat, előadókat, költőket, énekeseket tudatosan fölépített szerepét. Miután a szóbeli ismeretátadás egyeduralmát felváltotta a nyomtatott könyv, fölgyorsult a hagyomány változása, megnőtt az egyéni és közösségi fölfogás közti különbség. A „tanuló” más hagyományokkal is megismerkedett, azt is befogadhatta,¹⁶⁶ s ez öntudatosabb személyiségek kialakulásához vezetett.¹⁶⁷ Miközben az európai keresztény művelődés közös nyelve (a latin) fokozatosan átadta helyét a nemzeti nyelveknek, a munkamegosztással és termelékenységével együtt megnőtt a tudás szerepe. A nyomtatás óriási mértékben fölgyorsította az ismeretek, tudósítások (információk) átadásának a sebességét és addig elképzelhetetlen arányokban kiszélesítette az önálló befogadók körét.¹⁶⁸ A nyomtatás segítségével terjedő regényirodalom vitte át a köztudatba (a tanítás-tanulás) mellett a nevelés jelentőségét.

A közoktatás – életkori, földrajzi és anyagi viszonyok által befolyásolt szervezett formában – annak a tudásnak az elsajátítására szolgál, ami a közösségi együttműködés összehangolását, a munkafolyamatok eredményes elvégzését, az új ismeretek alkotó

¹⁶⁶ Kant „világpolgár” eszményével szemben Herder a nemzeti-nyelvi művelődés eszméjét állította. Goethe is nyomatékosan hangsúlyozta (a francia hatás alól kiszabadult) német szellem és irodalom önállóságát, de mindketten magától értetődőnek vették a nemzeti irodalom kölcsönös befogadását, a képzőművészetek és zene nyelvi korlátok nélküli hatását.

¹⁶⁷ Nehéz lenne kétségbe vonni, hogy kora közlési rendszerében – többek között – Szent Ágoston vagy Aquinói Szent Tamás önálló személyiségként képviselte az addigi hagyománytól eltérő, önálló nézeteit.

¹⁶⁸ A levél egy személyhez szól, esetleg annak szűkebb vagy tágabb köréhez jut el; a nyomtatott röpirat, folyóirat, újság eleve közösségek megszólításának a szándékával készül. Jellemző módon a XVIII–XIX. század nagy levélírói – Goethétől, Schillertől Kazinczyig – magánleveleikben is a közösséget – nyilvánosságot – akarták megszólítani és befolyásolni.

befogadását, a termelési technikák és életformák megváltoztatását szolgáló kezdeményezőképeség kifejlődését biztosíthatja. Fejleszti az önkifejezés és a kapcsolatteremtés (közlés, befogadás, eszmecsere), a logikus gondolkodás nyelvét, megtanulja a hagyományból vett (erkölcsi tanulssággal föltöltött) viselkedési és magatartásmintákat. A szóbeli tanítást lassan fölváltotta a könyvből tanulás. Az új ismeretek és a világ megismerésének igénye az iskolából kikerülő (felnőtt) emberek életében is meghatározó tényező maradt. A XVII–XVIII. században a Brit-szigetektől Magyarorszáig keleti határáig a műveltség változtatta meg a társadalmak belső szerkezetét. A mindennapi élethez szükséges hagyományos ismeretekkel rendelkezők köréből egyre többen lépnek át abba a gyorsan növekvő rétegbe, amely egyrészt új ismeretek hasznosításától remélte (és nyerte) életkörülményei javulását, másrészt érdeklődéssel fordult a személyes tapasztalatokon keresztül megismerhető világon túl eső „ismeretlen” felé. Az emberek közötti rendet évezredekig az Égi és Földi Hatalom kettős Tekintélye tartotta fenn. Az Ég a halálon túl helyezte kilátásba az Igazság érvényesülését és az örök boldogságot; a földi uralkodók az érdek és a megfélemlítés eszközével biztosították, hogy a „fent” világához tartozók ne tegyék elviselhetetlenné a „lent” életét, mert az lázadáshoz vezethet, amit nemcsak elrettentő kegyetlenséggel, de látványos szertartás keretében toroltak meg.¹⁶⁹ Mivel a társadalomban élők többsége nem láthatta át a hatalom működésének összefüggéseit, a közvetlen környezetükön kívüli világ befolyásolásának az igénye nem élt bennük.

John Locke műve a polgári kormányzásról 1689-ben jelent meg, s nagy hatást gyakorolt azzal, hogy kimondta: az ember természetes állapota az ész törvényeire épülő egyenlőség és szabadság.¹⁷⁰ A

¹⁶⁹ Lásd Dózsa kivégzését a tüzes trónuson.

¹⁷⁰ „Hogy a politikai hatalmat jól megértjük és eredetéből levezessük, szemügyre kell vennünk, miféle állapotban leledzenek az emberek természettől fogva; ez pedig a tökéletes szabadság állapota, melyben szabadon dönthetnek cselekedeteikről, és úgy rendelkezhetnek javaikkal és személyükkel, ahogy jónak látják a természeti törvény határain belül, de anélkül, hogy egy másik embertől engedélyt kérnének vagy akaratától függnének. – Az egyenlőség állapota is ez...” In: John LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Bp., 1986. 41.

közösségekben élő egyének két szerződést kötnek. Az egyikkel egymáshoz, a másikkal a hatalomhoz való viszonyukat szabályozzák. Az utóbbi alapján a társadalom akaratát a többség fejezi ki és határozza meg. Ha a hatalom önkényesen működik, a szerződésben átengedett szabadságjogok visszaszállnak az egyénre. E gondolatmenet nyomában kereste az ember természetes állapotát Hobbes, majd Rousseau is. Végül soron alighanem ide vezethető vissza Eötvös József szilárd meggyőződése, hogy a „polgári társadalomban senki nem lehet felmentve annak törvényei alól.”¹⁷¹ E gondolatmenet a törvényhozás kérdésébe torkollik, s értelemszerűen áll szemben az önkényuralommal.¹⁷²

A rend fenntartásához szükséges törvények betartatása fordította a figyelmet az igazságszolgáltatásra. Ezen az alapon változott meg a polgári átalakulás kezdetén a büntetés-igazságszolgáltatás elve és gyakorlata. Michel Foucault a börtön történetéről írott könyvében megállapítja, hogy a „18. század végén, a 19. század elején, bár itt-ott fellángol még, kialakóban van a büntetés komor ünnepének a lángja”.¹⁷³ Véleménye szerint a látványos büntetés és az emberi test megkínzása¹⁷⁴ sajátos tömeglélektani hatású elrettentés volt. Guillotin ezzel szemben fogalmazta meg a polgári igazságszolgáltatás alapgondolatát: „ugyanazért a vétségért ugyanazon büntetés, bármi legyen is a bűnös rangja és állapota.”¹⁷⁵ Ez a kíméletlen megtorlási eseményről a tisztázó-tényfeltáró folyamatra helyezi a figyelmet. A bűn és a bűnös kilétének

¹⁷¹ LOCKE: i. m. 104–105.

¹⁷² Messze vezetne Iser megállapításának újragondolása, miszerint Locke (és előtte Bacon) kizárta rendszeréből a fikciót. (I. m. 144–153.) Bentham jelentőségét hangsúlyozva írja, hogy tapasztalatai szerint „Még az olyan könyvek olvasása, mint *A zarándok útja* Bunyantól, vagy Defoe *Robinson Crusoe*-ja is úgy megremítették, hogy abba kellett hagynia az olvasást. De miután megtanult különbséget tenni a képzelet és a józan ész között [...], úgy érezte, hogy szabadon beszélhet minderről.” (149.) Ez ugyanis szerepet játszhat a regényírók hitelességigényének hangsúlyozásában.

¹⁷³ Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990. 15.

¹⁷⁴ Érdekes lenni tudni véleményét a megfélemlítésre épülő kommunista rendszerekről, amelyekben a kínzás „titokban” folyt, mégis mintha a hatalom szándékosan gondoskodott volna róla, hogy a nyilvánosság tudjon – rettegjen – tőle.

¹⁷⁵ FOUCAULT: i. m. 21.

(a büntett körülményeinek) felderítését szolgáló nyomozásra, a nyilvánosságnak felelősséggel tartozó igazságszolgáltatásra. Az egyéni szabadság joga ahhoz az igényhez kapcsolódik, hogy a közösségben élő ember előírt szabványok (illemszabályok) szerint viselkedjék.¹⁷⁶ Az iskolai és kollégiumi nevelés célja engedelmes, fegyelmezett emberek nevelése. A választott hatalmi rend öntudatos állampolgárt, az ipari forradalom eredményeként létesült üzemek fegyelmezett munkát kívántak (tulajdonosuk pedig engedelmes munkást).¹⁷⁷ A közoktatás kezdete Európa fejlett országaiban a XVII. századra tehető, Magyarországon évszázados késéssel, Mária Terézia és II. József intézkedései nyomán indult meg.

A szorosan szabályozott viselkedés minden vallás iskolájában a napi imához, a legalább heti egyszeri alkalommal kötelező istentiszteleti szertartáshoz kapcsolódott. Hozzá tartozott a „hittan” tanítása, a szentbeszéd befogadása, a meghatározott szövegű közös imák együttes fölmondása és a közös ének, azaz a tevékeny közreműködés. Továbbá a katolikus iskolákban a „ministrálás”¹⁷⁸, a reformátusban a „legáció” kötelező gyakorlata. A cél itt Isten szolgálatának megszokássá tétele volt, de a világi kötelességeket is tudatosították. Isten elvont fogalmából következett, hogy ezt a tanulóba sulykolt elvet részben elválasztották a személyes (földi) érdektől, s ezzel a közösségben élő, a közérdek érvényesítésé-

¹⁷⁶ Ennek szolgálatában áll a modern nevelés: „A 18. század második felében a katonát gyártják; az alakatlan anyagból, alkalmatlan testből olyan gépet csinálnak, mint amilyenre igény van; apránként kiegyenesedik a test tartása; kiszámított kényszerűség járja át lassan a test minden porcikáját, uralja, meghajlíja az egészet, állandó készenlétbe állítja és szép csendben átszővi a szokások automatizmusa; röviden, »kiűzik« belőle a parasztot és katonakülsővel ruházzák fel”. (Uo. 185–186.)

¹⁷⁷ A nyilvánossághoz szóló regény egyik kedvenc céltáblája azonban az emberi egyéniséget megnyomorító, pálcával nevelő iskola lesz. – William Thackeray hőse, az ír Barry Lyndon a kis német önkényuralkodók katonanevelő módszereinek szenvedő alanyaként mutatkozik meg, s a beszélő éppen az ellen lázítja a befogadót, hogy állampolgárként eltűrje a minden emberi jogától megfosztott katonák adás-vételét. Dickens pedig ugyanúgy tiltakozik a veréssel (és éheztetéssel) fegyelemre, alázatra szoktatás ellen, ahogy Charlotte Brontë – és Fáy András. Példa erre a *Jane Eyre* és a *Bélteki ház*.

¹⁷⁸ Minister latinul valakinek vagy valaminek szolgálja, elősegítője, közvetítője.

ért felelősséggel és kötelességekkel tartozó ember eszményképét alakították ki. A katolikus iskolákban fontos nevelési eszköz volt a színjátszás,¹⁷⁹ s – a vallástól függetlenül – a hosszú antik szövegek szó szerinti megtanulása.

¹⁷⁹ A „hivatásos” színjátszás előtti időkből számos katolikus iskoladráma maradt fenn, köztük Dogonics András művei is.

II. A REGÉNY LEHETŐSÉGEI

A világ változó képe

Európa különböző nemzeti mítoszokkal színezett műveltsége görög-latin és keresztény hagyományokra épül.¹ Ez sokáig csak beszédben, zenében és képekben őrizte az előző nemzedékek tapasztalatait, elképzeléseit és mítoszait. A zene és a tánc révén olyan elemeket is megismerhetünk, amire a fennmaradt szövegek és képek (szobrok) már nem utalnak. A mai európai ember történelemfölfogását jelentősen befolyásolják a művészi értéket látható formában megjelenítő (már a XVI. századtól egyre nagyobb számban ismert) vázák képsorai a szobrok és különböző használati tárgyak.² A római hadvezérek és császárok hatalmuk nagyságát (valószínűleg keleti hatásra³) építményeikkel (történelmi eseményeket megörökítő diadalkapukkal) és saját képmásuk megjelenítésével is érzékeltetni akarták. A kereszténység jelképek (szimbólumok) segítségével terjedt, s ennek eredményét gazdag művészeti hagyomány őrzi. Különböző képzőművészek a hit erősítésének szolgálatára emelték ki képeikben, szobraikban a Szentírás történeteinek nevezetes eseményeit és hőseit. Az öltözetek és tárgyak azonban a mítoszi környezetben is sokat elárulnak a művész korának mindennapi életéről. A képzőművészetben egyszer-

¹ Jan Assmann megállapítása szerint „Emberi létezés – általunk ismert formáiban – csakis kultúra talaján, társadalom keretei között képzelhető el.” (*A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korabeli magaskultúrában*. Bp. é. n. [1999] 132.)

² A kereszténységben megőrzött zsidó hagyomány csak szövegekben maradt ránk. A görög-római képző- és építőművészet viszont sok közel-keleti emléket őriz.

³ Egyiptomban – azaz „Keleten” – a piramisok, máshol (egészen Kínáig, Indiáig) hatalmas templomegyüttesek töltötték be a hatalom tudatosításának a szerepét. (A közép-amerikai példáról sokáig nem lehetett tudni.)

re jelenik meg pápák, főpapok, uralkodók és főurak egykori „dicsősége” a művészet közvélemény-formáló szerepével. A németalföldi Van Eyck fivérek és Hans Memling jórészt még vallásos témákat festettek meg. Az utóbbi – XV. századi – vásznain azonban már fennmaradt olyan kép, amin Willem van Moreel és felesége látható, akiknek hatalma és dicsősége csak szűk körben érvényesült, s a történelem menetét lényegesen nem befolyásolta. Ettől kezdve egyre gyakoribbak a polgárok arcképei, majd Brueghel művein megjelenik a mindennapi élet, Rubensén hangsúlyt kap a hús-vér emberi test, a XVII. században pedig – a csendéleteken – az ízlés és a vágy. Elsősorban a túlvilág, de más vallásos témák kapcsán Hyeronimus Bosch képet adott az ember kisebbségi érzésének és rettegéseinek. Ha világképről és képzeletről beszélünk, a szövegek történetével foglalkozva sem feledkezhetünk meg a képzőművészet sokrétű hatásáról.

A Hatalom rendje a középkor végétől – hosszú ideig – az udvarhoz igazodott,⁴ miközben a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonya egyre bonyolultabbá vált. Az elszigeteltségben élő kisebb közösségek belső életébe beavatkozó irányító akarat kötelező erejének tudatosításában – az erőszak rovására – növekvő szerepet kapott a „nagy” és a „szép”: az a benyomás, amit (az erődtítmény-vár helyett) a kastély, a palota (berendezésével), az öltözet, a táplálkozás mikéntje, az ünnepségek, bálók rendje gyakorolt az alattvalókra.⁵ Ennek szabályai mindazoktól megkívánták az „illem” betartását, akik érvényesülni akartak. A vallási Igazság szertartásainak rovására megnőtt a rendezvények fontossága. De az udvari színháznak⁶ más volt a szerepe (és a közönsége), mint a görög világbelinek, illetve annak, ami a XVI.

⁴ Eötvös korának nagy kérdése, hogy elfogadható-e a Habsburg Birodalom kormányzásának (korszerűsítésre törekvő) udvari fölfogása, vagy halasztóhatalan a hatalomnak a választott törvényhozásnak felelős kormány hatáskörébe utalása.

⁵ Ezt a hatást fedezte föl és alkalmazta a XXI. századi médiaviszonyokra a „PR” (public relation) – közkapcsolat) elnevezésű üzletág, aminek óriási szerepe van a gondolkodásról leszoktatni kívánt, korlátozott befogadói képességgel bíró közvélemények befolyásolásában. Egyfelől politikai csoportosulások hatalmi törekvéseit szolgálva, másfelől pénzügyi érdekeket.

⁶ Érdekes képet adnak ennek XIX. századi elképzeléséről Walter SCOTT *Kenilworth* című regényének utolsó fejezetei.

századi Londonban kialakult. Angliában a korlátlan tengeri hatalom megszerzésének időszakában hatalmas lehetőségek nyíltak a vállalkozó szellem előtt. A királyi tekintélyuralom és szertartásrendje még működött, de az ezen kívül élők szokatlan nagy tömegét összpontosító Londonban, a Globe színpadán Shakespeare és drámaíró társai megteremtették a polgári nyilvánosság első fórumát.⁷ Az udvari szertartások szabályaihoz igazodó életmódban az „én” hiába várta a „ki vagy” kérdésére a választ,⁸ ezért is csökkent az emberi kapcsolatok belső – erkölcsi – értékrendjének a jelentősége. Ezzel egy időben megkezdődött a nagy, majd a kisebb családi közösségek zárt világának kinyílása. Az érzelmileg is kötött kisközösségek kapcsolatrendszerébe nem csupán látogatóként léptek be idegenek, de az életforma részévé vált a kívülállókkal együttműködés. A szeretetviszonyok csökkenő jelentősége megnövelte a bizonytalanság, s ezzel a görög filozófiára visszavezethető kétely szerepét a gondolkodásban, s ezzel megingott a szó hitele.⁹

Az ige hatalma című művében írja Northrop Frye: „A geocentrikus világkép időszakában az *axis mundi*-nak volt bizonyos tudományos rangja, ma már nincs. (Könyve) szemszögéből az *axis mundi* csak a nyelvi világegyetemhez kötődik, de az őt illusztráló képek természetesen az égbe való felemelkedésre vagy a föld és tenger mélyére leereszkedésre utalnak. A képzelet számára a világegyetem mindig is olyannak tűnt föl, amelyben a köztes világot egy fenti és egy lenti fogja össze.”¹⁰ A kereszténység ősi mítoszok metaforái, allegóriái segítségével igyekezett megszólítani hí-

⁷ Ez persze csak a szerző és közönség kommunikációs kapcsolatának nagyságrendjében és az írói tudatformálás hatásában múlta felül a vásári komédiák, a hábszínházak, „comedia della arte”-k régi gyakorlatát.

⁸ Paul Ricoeur fogalmait használom itt *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* (Bp., 1999.) című művéből. – Azokban a kisebb közösségekben, amelyek tagjai születésük óta ismerték egymást, számos létfenntartó tevékenységet együtt végeztek, nekik e kérdést nem kellett (kell) föltenniük.

⁹ Laurence STERNE: *Érzékeny utazások* (Kazinczy Ferenc fordításában. Bp., 1976.) című művében a szavak „piszkáról” beszél, ami beszennyezi legértékesebb eszményeit, a Szabadságot és a Természetet. (I. m. 85.) – Northrop Frye állapítja meg *Az ige hatalma* című munkájában (Bp., 1997.): „Szinte nyomtalanul eltűnt kultúránkból a naiv bizalom, hogy a nyelv tökéletesen átláthatóan közvetíti a nem nyelvi valóságot.” (I. m. 33.)

¹⁰ FRYE: i. m. 196.

veit. Az ősi mítoszok¹¹ újraírása és időszerűsítése a reneszánsz óta szinte mindenkit foglalkoztat, aki a művelődés valamilyen formájával kapcsolatba került, ahogy arra Friedrich Schlegel nagy hatású elméleti munkáiban¹² föl hívta a figyelmet. A világ felfedezésére irányuló érdeklődés nyelve gyakran metaforákban, allegóriákban fejezte ki erkölcsi kérdéseit.¹³

Locke, Hobbes és Shaftesbury, majd Kant, Fichte, Hegel és Herder kora után a hagyományos világkép alapvetően megváltozott. A természettudományos kutatások nézőpontjának hatására háttérbe szorult a metafizikai „igazság” igénye és hite, előtérbe került a (bizonyított megismerésre alapuló) ok-okozat-következmény logikája. A „magasabbrendű” szolgálatában álló Írás értelmezése helyett új gondolatok, ismeretek, információk fölfedezését kívánták közölni. Gadamer a XVIII. században keresi a történelmi fordulópontot: „A szép fogalma,¹⁴ mely a 18. században a fenséges fogalmával együtt központi helyet foglalt el az esztétikai problematikában [...] valaha univerzális metafizikai fogalom volt, amely egyáltalában nem korlátozódott [...] az esztétikumra”¹⁵, írja és föl hívja a figyelmet, hogy „a művész végtelenül kitá-

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály más értelemben tárgyalja a mítosz kérdését később idézett, *A regény, amint írja önmagát* (Bp., 1980., 1987., 1998.) című munkájában.

¹² Anette Simonis hívta föl figyelmemet Schlegel eme gondolataira Karl Philip Moritz „új mitológiáját” elemezve, s egyúttal hatását Ernst Cassirerig végigvezetve. (Northrop Frye szerepét viszont – germanistaként – mellőzi.) – Anette SIMONIS: *Die 'Neue Mythologie' der Aufklärung – Karl Philipp Moritz' Mythenpoetik im diskursgeschichtlichen Kontext*. In: *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*, Band XIV. Stuttgart, 2001. 97–130.

¹³ Szabadság, Szolgátság, Természet, Akarat, Fösvénység, Gyanú, Félénkség, Tartalék (tartózkodás), Képmutatás, Rettegés, Kevélység (Sterne *Érzékeny utazások* i. m. 27–28). Erkölcök, Bűnök, Gonoszság, Jóság, Derékség, Ártatlanság, Öröm, Vidámság, Szemérem, Alázat, Adakozás, Mérséklet, Engedelem, Takarékoság, Vitézség, Korhelység, Gyönyörűség, Szerencse, Halál (Vörösmarty: *Volt tanítványaimhoz*).

¹⁴ Vö. Edmund BURKE: *Philosophical Inquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*. London, 1757. – Jellemző a korra, hogy előző műve a természettudományról szól, legismertebb pedig a francia forradalom hírálat.

¹⁵ Hans Georg GADAMER: *Igazság és módszer*, Bp., 1984. 330. – Szerinte „...a zseni irracionálitása nem más, mint a produktív szabályteremtés mozzanatának a megnevezése [...], a szépművészeti alkotás tartalmát kizárólag a mű

gítja az adott fogalmat, és a lelki erők szabad játékát élteti...¹⁶ Jerome McGann az érzékenység poétikájáról írott könyvében¹⁷ abból indul ki, Locke filozófiai tanításából vezethető le az „érzékenység” és az „érzelem” („sensitivity” and „sentiment”) új fo-

egyszeri alakjában lehet megragadni, s az általa kiváltott benyomás titkai-ban.” A zseni „az iskolásság merev szabályszerűségével szemben a kitalálás szabad lendületének s így a mintateremtő eredetiségnek adja tanújelét.” Ebben megőrzi „az ízlés elvi elsőbbségét, mert azt mondja, hogy a szépművészeti alkotások, a zseni művészete is szépség szempontja alatt állnak.” (I. m. 58–59.) A „művészetben az a csodálatos és titokzatos, hogy ez a meghatározott igény mégsem köti gúzsba a lelkünket, hanem épp ez az, ami megismerő képességeink játékában megmutatja a szabadság mozgásterét...” (GADAMER: i. m. 58.) A „műalkotás nem tárgy, mely szemben áll a magáért való szubjektummal. Ellenkezőleg: a műalkotás igazi léte abban áll, hogy tapasztalatává válik, mely megváltoztatja tapasztalatát.” (Uo. 88–89.) Végső célként a műalkotás a megértést szolgálja, megérteni pedig mindenekelőtt annyi, mint egyetérteni valakivel. Újra és újra visszatér a lét ellentmondásai és a megértés közötti viszony kérdésére, ami föltételezi (Heidegger kifejezésével) a hagyomány meghatározó szerepét, a múlt és jelen közötti összefüggést. „Kimutattuk, hogy a megértés nem annyira módszer, melynek segítségével a megismerő tudat egy általa választott tárgy felé fordul és objektíve megismeri, hanem inkább benneállás valamilyen hagyományfolyamatban. Maga a megértés is történésnek bizonyult, s a hermeneutika feladata filozófiai szempontból abban áll, hogy megkérdezze: miféle tudomány”, melyet a „történet változása mozgat.” (Uo. 219.) – FEHÉR M. István írja Heidegger filozófiájáról: „a megértés immár nem pusztán a megismerésnek vagy az ismeretnek egy fajtája, módja, [...] A megértés sokkal inkább az embernek nevezett létező létmódja. Az ember reggeltől estig szünet nélkül megért. Megértésének »tárgyát« azonban nem tények, ténytzerűségek alkotják... hanem a mód, ahogyan önmagát a világban találja, ahogy bele van bonyolódva, ahogy igyekszik megbirkózni vele.” Gadamer szerint „Kant a kategorikus imperatívust [...] úgy értelmezte, hogy a másik embert sohasem szabad pusztán eszközként használni, hanem mindig magánvaló célnak kell elismerni.” (Uo. 251.)

¹⁶ „Az ízlés fogalma kétségtelen megismerési módot jelent. A jó ízlés jegyében történik, hogy az ember képes önmagától és egyéni vonzódásaitól eltávolodni. Az ízlés tehát legsajátabb lényege szerint nem magán-, hanem elsősorban társadalmi jelenség...” A zseni „az iskolásság merev szabályszerűségével szemben a kitalálás szabad lendületének s így a mintateremtő eredetiségnek adja tanújelét.” (Hans-Georg GADAMER: *Wahrheit und Method*, Tübingen 1960. 134. – HABERMAS: i. m. 20.)

¹⁷ Jerome MCGANN: *The Poetics of Sensibility – Revolution in Literary Style*, Oxford, 1996.

galma.¹⁸ A Descartes utáni kor, amelyre nagy hatással volt Voltaire racionális érvelése,¹⁹ Locke tanítása nyomán fordult egyre inkább az ember belső világának megismerése felé. Gondolatmenetében a szavakat „jelnek” fogta föl, s foglalkozott képzeleteink és tapasztalataink viszonyával. Elválasztotta a bennünk érvényesülő intuíciót és az érzéki megismerést. Véleménye szerint a hit Isten léteire és tanítására vonatkozik, s a külső dolgok létezése csak valószínű, de nem bizonyítható. Ezért az igazság sem rajtunk kívül, hanem bennünk kereshető. (Talán úgy, ahogy *A karthausi* írója teszi.²⁰) Wolfgang Iser a XVIII. századi elméletek tanulmányozása alapján új és számos elemében meglepő képet ad a képzelet és az irodalom viszonyáról.²¹ A Locke gondolataihoz sokban kapcsolódó Shaftesbury részben a platóni és plótinuszi filozófiából kiindulva, részben az angol irodalom erkölcsnemesítő hagyományát (Bunyan, Milton) folytatva állította előtérbe az antik és keresztény hagyománytól eltérően értelmezett „szép”, „jó” és „igaz” fogalmait.²² Szenczi Miklós szerint a „képzelet aktív, teremtő jellegének hangsúlyozásával Shaftesbury hatalmas lendületet adott az esztétikai gondolkodás fejlődésének...”²³ Erkölcstanát (magyarul is olvasható formában) az *Értekezés az erény-*

¹⁸ Véleménye szerint az irodalomtörténet eddig elsősorban a regényben és drámában vizsgálta megjelenését, ezért ő a költészetben betöltött szerepét elemzi, különös tekintettel arra, hogyan változtatta meg a nyelvi, retorikai és stiláris hagyományt.

¹⁹ Eötvös könyvtárában megtalálható volt Voltaire műveinek 75 kötetes kiadása: BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvtára*. In: *E. J.: Könyvei és eszméi*. Debrecen, 1996 15.

²⁰ Béneyi idézett kutatásaiból tudjuk, hogy Locke (és Hobbes) művei megvoltak Eötvös könyvtárában, s föltételezhető, hogy ezekben elsősorban az „új rendet” biztosító képviselési rendszerről, valamint a törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásáról írottak ragadták meg a figyelmét; de az érzékenység és érzelem kérdéskörével is találkoznia kellett. – I. m. 15.

²¹ Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius*, Bp., 2001.

²² „A természet mint az örök szellem tükre, az igaz, a jó, és a szép elválaszthatatlan egysége, ezek a platóni gondolatok rejlenek Shaftesbury etikai és esztétikai tanításának a mélyén...” – állapította meg Szenczi Miklós. (I. m. Utószó és SZENCZI Miklós: *Tanulmányok*, Bp., 1989. 207.) – Ellenőrizhetetlen vélemények szerint a szépirodalomban a moralizmussal vitázó Sterne használta elsőnek az „érzelmes” („sentimental”) szót idézett műve címében.

²³ SZENCZI: *Tanulmányok*, i. m. 208.

ről és az érdemről című²⁴ munkájában fejtette ki.²⁵ A világképek változására azzal gyakorolt hatást, hogy kiemelte a „fent” hatalmával szemben önmagát korábban kiszolgáltatottnak tartó „én” szerepét és felelősségét. Nyomatékkal szól a rajongásról és szenvedélyekről,²⁶ a „szenvedélyes emberről”.²⁷ Montaigne már a XVI. században fölhívta a figyelmet arra, hogy a „féktelen szenvedély sokakat lódít túl a józan ész határain”.²⁸ Sem Kant tanítása az erkölcsi értékekről, sem Hegel filozófiája nem ellentétes azzal,

²⁴ A. A. C. Earl of SHAFTESBURY: *Értekezés az erényről és az érdemről*, Bp., 1994. – Inquiry Concerning Virtue and Merit, London, 1899.)

²⁵ Eszerint az ember eredendően jó és közösségi lény, mert erkölcsösségét: a jóságot, a barátságot, a szeretetet visszaigazolja az egyéni és a közboldogság egymásra utaltsága. (I. m. 125.) Véleménye szerint az értelem és érzelem összhangjával lehet az ember „széplelkű”, s ez teszi fogékonná a művészetekre, amit (Isten eredeti teremtettségének tevékenysége után) második teremtettségnek tekintett. Erkölcsi tanítása összefoglalásában leszögezi: „a természetben uralkodó első és legfőbb bölcsesség úgy alkotta művét, hogy mindenkinek egyéni érdeke és java legyen az általános jó érdekében való munkálkodás; s ha az ember elfordul ettől, gyakorlatilag annyira megkárosítja magát, hogy többé saját boldogságát és jólétét sem segítheti elő.” (I. m. 17.) Azt állítja, „az egyén indulata a saját érdeke iránt, bármilyen önzőnek nyilvánítható is, a valóságban nem csak összeegyeztethető a köz javával, hanem bizonyos fokig hozzá is járul ehhez...” (I. m. 77.) A szétesés jelenségével szemben kiemeli az összetartó közösségi szeretet jelentőségét, aminek következménye a „kiérdemelt jóság és tisztelet”, ami hozzájárul a szellemi örömhöz és ezáltal elősegíti a boldogságot. (I. m. 18.) De az önzés, mondja ki azt, ami majd a legtöbb XVI–XIX. századi regény központi tétele, az „önös indulat” – gonosz.²⁶ Rossz ember az, „akinek helyes indulatai nem elég erőteljesek ahhoz, hogy közvetlenül a jó felé vigyék, és erőssé tegyék a rosszal szemben; vagy az, akit másféle indulatok közvetlen a rosszra és a jó ellen sarkallnak.”

²⁶ Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY: *Letter Concerning Enthusiasm* (London, 1707).

²⁷ Nincs ember indulat és szenvedély nélkül, de ha valaki „mértéktelen szenvedély hatalmába kerül, szükségszerűen túl sokat enged meg ennek az egynek (önmagának) és túl keveset a hozzá hasonlónak, amely célját tekintve éppoly természetes és hasznos. Így szükségszerűen részrehajlás és igazságtalanság következik be...” – mert megszegjük közösségi kötelességeinket. (I. m. 63) „Egészében joggal mondhatjuk, hogy egy élőlény szervezetében az indulatok és szenvedélyek szerepe ugyanolyan, mint a hangszeren a húroké. Ha ezeket – különben bármilyen helyes arányban legyenek is egymással – túlfeszítjük egy bizonyos határon, a hangszer beleroppan: a lant vagy líra tönkremegy, s hatása elvész.” (I. m. 67–68.)

²⁸ MONTAIGNE: *Esszék*, Bukarest, 1983. 174.

amit az angol gondolkodó így fogalmazott meg: „az erény a jó, és a bűn a rossz mindenki számára”. Mert a „nyájas, kiváló, nemes és értékes” az, ami „üdvös az egész társadalom és az emberiség számára általában, és egyaránt boldogság és jó minden egyes emberi teremtmény számára különösen, és csak ez teheti az embert boldoggá, enélkül pedig szükségképpen szerencsétlen lesz.”²⁹

A XVIII. század gondolkodó polgárának, művelt nemesének tudatában alapvetően fontossá váló szabadság-eszme egyfelől Platonhoz és Szent Ágostonhoz; másfelől Descartes-hoz vezethető vissza, akinek metafizikája és a rá hivatkozó racionalizmus kevésbé hatott Eötvösre, mint Locke és Shaftesbury. A XIX. század elejének magyar közgondolkodását azonban különösen Herder történelemszemléletének új fölfogása foglalkoztatta.³⁰ A francia forradalom látványos társadalmi változásai ellenére sokan észre-

²⁹ SHAFTESBURY: i. m. 126. – Hasonló gondolatokból vezethetők le a XVIII–XIX. században rendkívüli érdeklődést kiváltó viták az „ész” és a „szív” viszonyáról. A ráció elvére épülő tudományos kutatás a világról birtokolt ismereteinket a különböző felfedezésekkel (amelyek – napjaink kutatási eredményeivel ellentétben – átlagos műveltséggel nehézség nélkül érthetőek voltak), nagyságrendileg és folyamatosan kiegészíti. Ezzel korábban elképzelhetetlen távlatok nyíltak az ember felfedező és alkotó szándéka előtt. Ugyanakkor az „én” és a „másik”, az „én” és a közösség viszonyában megmagyarázhatatlan érzelmek érvényesülnek a „józan ész” rovására. Az az emberi magatartás, ami „érzékenységnak” nevezhető, gyakran fontosabb (nemesebb), és kevésbé korlátozza a másik ember szabadságát, mint a „rációnál” levezethető érdekből és a hasznosság elvéből következő ösztönzések, az önző érdekérvényesítés. Az érzékeny ember nemcsak az eszére, hanem a szívére is (vagy még inkább: elsősorban a szívére) hallgat. A Shaftesbury által fölvetett indulatok és szenvedélyek az embert egyaránt sodorhatják jó és rossz irányba, miközben érdekeit nem mindig tudja teljes logikai következetességgel érvényesíteni, gyakran ezek ellenében viselkedik és cselekszik. Az érzékenység ellentéte az a „hidegség”, „keménység”, könyörtelenség, ami a „szép, jó, igaz” elvébe, a szeretetről, irgalmasságról, segítségnyújtási kötelezettségről szóló keresztény tanításba és Kantnak az erkölcsi kötelességekről szóló elveibe ütközik.

³⁰ S. VARGA Pál ezzel kapcsolatos fejtegetései elég meggyőzőek. – Vö. ROHONYI Zoltán: „*Úgy állj meg itt, pusztán*”; *Közelítés a XIX. századi irodalmunkhoz (Esszék és tanulmányok)* című kötetéről írott bírálatával. In: *ItK* 1999. 221–231. – Herder nyelvszemlélete mellett Magyarországon nagy hatást gyakorolt az erő fogalma, mint történeti világszemléletének központi kategóriája. Gadamer szerint ezt azért használta, mert „meg akart szab-

vették, hogy sem a szegénységet, sem a szenvedést, sem a képmutatást nem szüntette meg.³¹ Az ipari forradalom következtében a városokban kialakuló nyomornegyedek munkásai – vagy a munka világába bekerülni képtelen lakói – a munkamegosztás és a hatékonyabb (haszonelvű) termelés fejlődése nélkül vagy éhen halnak a változatlan földművelési technikát alkalmazó falvakban, vagy elesnek a világ különböző csataterein. A megélhetését szolgáló munka mellett szabadidővel rendelkező polgárság azonban szembesült a szegénységgel, a nyomor igazságtalanságával s a megoldás igényével. A XVIII–XIX. századi ember világképében meghatározó maradt a „fent” és a „lent” eszménye, a szabadság igénye, az emelkedés vágya és a süllyedéstől való félelem.

A regényíró Eötvös olyan befogadó közönséggel számolt, amely elégedetlen sorsával, amit megváltoztathatónak érez, s jól tudta, hogy a hatást egyrészt a figyelem lekötésével, a kalandok és titokleplezések izgalmával, másrészt erős érzelmi hatásokkal érhet el. Ezt a közönséget Magyarországon is foglalkoztatta a bűn és bűnhődés, a látszat és lényeg, a képmutatás és megszólítás, valamint a párbeszédes nyilvánosság kialakulásának kérdésköre. A harmincas évektől a politikai reformokról folyó országos eszmecsere keretében vált egyre szélesebbé az a közönség, amiből az egyáltalában nem csak irodalmi remekműveket játszó magyar színházak nézői, az irodalmi lapok és a politikai újságok – köztük Kossuth, majd a centralisták (Eötvös, Szalay, Trefort) *Pesti Hírlapjának* – olvasói kikerültek. Főlháborodtak, megrendültek a regények szövegvilágában megjelenő igazságtalanságokon, keresték azok okait, s miközben az írók a szatíra eszközeit is használták, a befogadók fölismerték a tűrhetetlen emberi magatartá-

dulni a felvilágosodás haladássémájától, s le akarta küzdeni az ész fogalmát, amelyen alapul.” Az erő több mint megnyilvánulás, „...nemcsak egy meghatározott hatás oka, hanem az a képesség, hogy mindenütt ilyen hatást idéz elő, ahol kifejtik. (Az) erőt nem lehet megnyilvánulásokból megismerni, hanem tapasztalásának egyetlen módja egyfajta belülről.” (GADAMER: *Igazság és módszer*, i. m. 153–154.

³¹ Eötvös véleménye szerint hangzatos jelszavainak (szabadság, egyenlőség, testvériség) megvalósítása helyett a küzdelem csak a politikai hatalomért folyt. – Vö. EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. Bp., 1981. Több helyen is visszatér erre.

sok és a fenntarthatatlan viszonyok közti okozati összefüggéseket. Azaz közelebb jutottak annak belátásához, hogy a változtatások miért szükségesek. Ennek következtében megerősödött és tudatosodott változtatási szándékuk.

„Valóság és költészet”³²

A modern és posztmodern irodalomtudomány közös jellegzetessége, hogy a XVIII. században, a nyomtatott könyv elterjedése után³³ létrejött irodalom-fogalmat használja.³⁴ Az értékrend kérdései mellett – gyakran – foglalkozik a közízlés változásaival is.³⁵

³² A *Költészet és valóság* címe – Györfly Miklós szerint – eredetileg „Valóság és költészet» lett volna [...], híven Goethe föl fogásához, mely szerint az élet, az anyagé, a megélt valóságé az elsőbbség, ám hangzásesztétikai szempontból végül fölcserélte a címben szereplő két fogalom sorrendjét. (Németben ugyanis rosszul hangzott volna a »Wahrheit und Dichtung« cím a két *d* torlódása és tapadása miatt.)” (J. W. GOETHE: *Költészet és valóság*. Jegyzetek: Györfly Miklós Bp., 1982. 709.) Noha az idézet szerzője lényegesen jobban ismeri nálam Goethe életművét, annak szakirodalmát, főleg pedig jobban tud németül; talán mégis szerepet játszott e címcserében, hogy a mű költői alkotás a szó szoros értelmében. Akkor is, ha adataiban, helyszíneiben hiteles önéletrajz. Az alcímet – az *Életemből* – azonban nem szoktuk idézni. Fontosságát annak a tudata adja, hogy a vaskos kötet sem képes egész életét a maga teljességében visszaadni. Nyilván helytálló Györfly hivatkozása arra, hogy „Goethében fölvetődött a kérdés, mi foglalja egységbe [...] sok különféle indíttatásra keletkezett és különböző arculatú” művét. (Uo.) Bizonyos elemeket, okokat, összefüggéseket kellett kiemelnie, s képszerű formában színre vinnie azokat az eseményeket, amelyeket fontosnak tartott. Mindez természetesen alkotó feladat volt a javából, s ma már aligha dönthető el, hogy a II. világháború után újjáépült szülőház gyermekszobájában a bábszínház azért olyan, amilyen, mert hitelesen őrizi használatának egy megmerevített pillanatát; vagy a mű sugallatára állították be úgy és olyannak a kultusz jó szándékú ápolói.

³³ Alvin KERNAN: *Printing Technology, Letters and Samuel Johnson*, Princeton, 1987. 7.

³⁴ SZILI József: *Az irodalmi fogalmak rendszere*, Bp., 1993. 41–43.

³⁵ Wayne C. BOOTH – itt többször idézett könyve (*Rhetoric of Fiction*) – után újabb áttekintést adott a kritikai értékek lehetséges szempontjairól *The Company We Keep – An Ethics of the Fiction* (Berkely, Los Angeles, London,

Valójában az elmondott és leírt szövegek közül azok, amelyeket a hagyomány értékesnek talált és megőrzött, önkényes kiválasztás alapján minősülnek „irodalommá”.³⁶ René Wellek és Austin Warren³⁷ szerint a „költészet lényege elválaszthatatlan attól a funkciótól, amelyet betölt [...] E funkció lényegének földerítése viszont már egyáltalában nem könnyű feladat [...] A társadalmi, természeti-tárgyi és tudati valóság megismertetése éppúgy e funkciók közé tartozik, mint az erkölcsi nevelés, a politikai aktivizálás, az önkifejezés, a kommunikáció vagy akár a gyógyítás is.”³⁸ Tamás Attila ezzel kapcsolatban figyelmeztet a „dekódolás” sokrétű feladatára.³⁹ Arisztotelész nem láthatta előre, hogy az idők folyamán a megőrzött szövegek egyénileg olvashatatlan tömeggé halmozódnak föl, s a tájékozódásnak fokozott mértékben kell mások véleményére épülnie. A látható, érzékelhető világ megismerése, illetve a természettudományos kutatás eredményei új megvilágításba helyezik a „való”, a „valószerű” és a „költői” kérdését. A megismerés új módszereit sikeresen alkalmazó XVIII. század „szépirodalom”-fogalmában megnőtt a képzelet szerepe. Wolfgang

1988.) rendkívül személyes hangon és óriási példatárral. Ebben a „rostálás” nehézségeire és vitatható szempontjaira hívja föl a figyelmet, miközben igyekszik elhatárolódni egyfelől az irodalomelméleti megközelítésektől, másfelől a „dogmatikus” vagy „ideologikus” értékmeghatározásoktól. Nem találja azt az éles határt, amivel biztosan – és az adott befogadó műveltségétől és tapasztalataitól függetlenül – éles határt lehetne vonni a „komoly”, a „művészi”, a „könnyű irodalom, valamint a propaganda, a tanítás és a bombasztikus írások” között. I. m. 13. Végül arra a következtetésre jut, hogy két nagy etikai hagyományunk alapján vagy ellene mondunk a gonosznak, vagy nyitottá válunk a jóra – a hősök és a bűnözők, szentek és a bukottak sorsából hátorságot merítve. I. m. 483–489.

³⁶ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Bp., 1998. – Michel Foucault hatására az újabb szakirodalom szívesen használja a „legitimitás” fogalmát. (Vö. DÁVIDHÁZI Péter: *Per passivam resistenciam – Változatok a hatalom és írás témájára*, Bp., 1998.) Itt nincs mód kételyeim kifejtésére.

³⁷ René Wellek és Austin WARREN: *Az irodalom elmélete*, Bp., 1972. (Angolul: 1942.).

³⁸ Uo. 19. – Kommunikáció abban az értelemben is, ahogy Frye szerint alapvető keresztény „mitoszunk”, a Biblia, azért állította középpontba az „ige” szerepét, mert azt az isteni szándékot tettelezte föl, hogy állandó kapcsolatban (kölcsonviszonyban) marad teremtményével, az emberrel.

³⁹ TAMÁS Attila: *A költői műalkotások fő sajátosságai*, Bp., 1972. 231.

Iser szerint „a fikciót⁴⁰ is a megismerés céljaira hasznosították és alkalmazásához nem sikerült lételméleti alapot biztosítani”.⁴¹ Úgy látja, „az, amit képzeletnek, fantáziának vagy képzelőerőnek hívunk, nem tárgyasítható, ugyanis nem létező dolog, hanem tevékenység.”⁴² Ezért vezeti be az imaginárius fogalmát, ami, noha tapasztalatilag adott, nem megismerhető, így csak megnyilvánulási formái vizsgálhatók. Az imaginárius azért tagad, hogy elősegítse a tudat működését.⁴³

A nyomtatott szövegek tömeges elterjedése után kialakult irodalom-fogalom rendezőelve a Tekintély, illetve az esztétikai érvekkel igazolt „kánon”. Ezzel kapcsolatban írja Szegedy-Maszák

⁴⁰ A fordítás ezt a szót használja. Szegedy-Maszák Mihály a „valódi” és „kifundált létezők” szembeállításáról beszél. (*Újraértelmezések*, Bp., 2000. 185.)

⁴¹ Wolfgang Iser: *A fiktiiv és az imaginárius*. Bp., 2001. 206. – Iser szerint „az irodalmi szövegek fikcionálisak. Az irodalmi szövegek ilyen besorolása világosan megközelíti őket a – mai szaknyelven – tényfeltárónak (expository) nevezett szövegektől.” Az állításhoz azonban rögtön kérdést fűz: „Vajon a fikcionális szövegek valóban fikciók, a nem fikcionálisak pedig mentesek a fikciótól?” Válasza: „Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s eképp magával vonja az adott és elképzelt összjátékát.” (I. m. 21.) Nem sokkal ezután ismét visszatér a kérdéshez: „Az irodalmi szöveg, mely egy szerző munkájának az eredménye, tanúságot tesz egyfajta sajátos magatartásról, amellyel a szerző a világhoz viszonyul. E magatartás, mivel nem létezik azon a világon belül, melyre a szerző utal, csak úgy ölthet alakot, ha szó szerint beillesztik a való világba. [...] Minden irodalmi szöveg óhatatlanul társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívül, vonatkozási mezőként léteznek.” (I. m. 25.) Ezzel együtt leszögezi, hogy az „irodalom értelmezésre szorul. [...] Az irodalmi szöveg hermeneautikai rendszerek egyre kidolgozottabb hálózatát hívta létre, melyek között az egyes megközelítésekhez vezérlő kérdések alapján tehetünk különbséget...” (I. m. 9.).

⁴² Uo. 226.

⁴³ Uo. 249. – Az „irodalmi színrevitel érzékelhetővé teszi az ember kivételes képlékenységet, azét az emberét, aki – éppen mert nem rendelkezik meghatározható természettel – kultúrafüggő változatok majdhogynem végtelen sokféleségére terjeszti ki felségterületét. Ha az ember képlékeny természete számos kultúrafüggő változatán keresztül korlátlan önkifejezésre teremt lehetőséget, akkor az irodalom a lehetőségek panorámájává válik. Az irodalmat ugyanis nem szorítják korlátok közé azok a korlátok, illetve megfontolások, melyek meghatározzák az emberi élet folyását egyébként meghatározó intézményesült szerveződések.” – Az „irodalmi színrevitel érzékelhetővé teszi az ember kivételes képlékenységet, azét az emberét, aki – éppen mert nem rendelkezik meghatározható természettel – kultúrafüggő változatok majdhogynem végtelen sokféleségére terjeszti ki felségterületét. Ha az em-

Mihály: „Harold Bloom (*The Western Canon*, New York–San Diego–London, 1994) a kánonok védelmében emelte föl szavát, Paul de Man azt hangsúlyozza, hogy az irodalom lényegéhez tartozik a kánonok lerombolása. A kánonok létjogosultsága vagy érvénytelensége különösen fontos kérdés az oktatás szempontjából, e vita elválaszthatatlan az irodalom, sőt a művészetek befogadásától. [...] A kánon egy része a befogadás megismerhetőségét tételezi föl – az a mű tartozik a kánonhoz, amelyiket újraolvassunk –, másfelől a műnek új összefüggésbe helyezhetőségét sugallja. Az újraolvasás kényszere fölveti az értékek maradandóságának és avulékonyságának kérdését, és elvezet a fordíthatósághoz. Ha a kánon célszerűen értelmezett történetiség függvénye, akkor lehetséges azzal érvelni, hogy csakis olyan művek lehetnek részei a kánonnak, amelyeket újszerűnek lehet tekinteni. Modernség és hagyomány csak látszólag zárja ki egymást, valójában kölcsönösen függ egymástól. Az irodalom térbeli és időbeli változékonysága egyúttal azt a fogas kérdést is magában rejti, mennyiben lehet nemzeti kánonokról beszélni és mennyiben szükséges nemzetközi örökséget föltételezni...”⁴⁴

Paul Ricoeur az olvasás műveletében a kommunikációs jelleget hangsúlyozza, amit kiegészít a „referencia területével”.⁴⁵ A referencia, azaz a nyelvi jelrendszernek a jelrendszeren kívüli világra vonatkoztatása akkor működőképes, ha a befogadó műveltségében az erre szolgáló esztétikai szövegismeret mellett a kulturális hagyomány más területei is bekapcsolhatóak. Ricoeur elméleti szempontok alapján javasolja, nevezzünk „szövegnek minden írásba rögzített megnyilatkozást...”⁴⁶, majd az „elbeszélés”⁴⁷

ber képlekeny természete számos kultúrafüggő változatán keresztül korlátlan önkifejezésre teremt lehetőséget, akkor az irodalom a lehetőségek panorámájává válik. Az irodalmat ugyanis nem szorítják korlátok közé azok a korlátok, illetve megfontolások, melyek meghatározzák az emberi élet folyását egyébként meghatározó intézményesült szerveződések.” (Uo. 359.)

⁴⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998. 7.

⁴⁵ Paul RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999. A harmas mimezis, 285.

⁴⁶ Paul RICOEUR: i. m. 10.

⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály a következő meghatározást adja: „Az elbeszélés emberi közlésforma, mely az üzenet küldője és vevője számára bizonyos közlési szabályok megtartását teszi szükségessé.” „*A regény, amint írja önmagát*”. Bp., 1998. 7.

meghatározást használja. A „történelmi valóság” tudományosan igazolható fogalmát fölvaltotta a többé vagy kevésbé véletlenszerűen fennmaradó forrásokra épülő „tényekre” emlékezés változó nézőpontból közlése,⁴⁸ Ricoeur (az emlékezés „megbízhatatlansága” miatt) elődeinél kevésbé élesen határozza meg a „történelem és fikció” vagy az arisztotelészi „megtörtént és megtörténhető” („való” és „valószerű”) közti határvonalat.⁴⁹ Fölfogásában a „fikció” „egyszer az elbeszélő [...] konfigurációk szinonimájaként jelenik meg, máskor meg mint a történelem elbeszélésének autonómiája, hogy »igaz történetet« mondjon el.”⁵⁰ A lényeg szerinte az, hogy „az elbeszélő [...] újratерemti a világot időbeli dimenziójában, amennyiben mesélni, elbeszélni annyi, mint a költemény felhívását követve újracsелеkedni a cselekvést.”⁵¹ Szerinte Arisztotelész poézisze „ellentmondás az elbeszélés [...] epizódyszerű szétszórtsága és a konfiguráló aktusban kibomló egységesítése között.”⁵² Fontos megállapítása, hogy az elbeszélés „én”-je mindig cselekvésben jelenik meg, mivel tehát a vallomás vagy a levélbeli megnyilatkozás ugyanúgy tettekről (vagy tettek szándékáról, ábrándjáról, vágyáról, illetve hiányáról) szól, csak az „én” és a „másik” közti kapcsolat arányai változnak. Az elbeszélésben megnyilatkozó „erkölcsi ítélet nem évül el, inkább maga is alárendelődik

⁴⁸ Vö. Hayden WHITE: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. Frankfurt am Main, 1991. Uo. *A történelem terhe*. Bp. 1997. – Az utóbbi műnek a magyar kiadáshoz írt előszavában részletesen indokolja azt a véleményét, hogy a múltban történtek mindig az azokat leíró sajátos visszavetítéseit mondják el, illetve igyekeznek a teljesség megismerhetőségét a maguk értékrendjének válogatásával áthidalva „bizonyítani”. Szerinte „a történelmi narratíva nem az események pusztá reprodukálása (mimesis), hanem szimbólumok összetett rendszere, amely a fikciós beszéd megszokott eszközeit használja, ennél fogva nemcsak a benne ábrázolt események (a jelölt) felé nyitott, hanem a történetűtípus, a mítosz irányába, tehát afelé is, amit a történész az eszmények megjelölése végett szerkezetük jeléül választott.” (57.)

⁴⁹ RICOEUR: i. m. 406.: „A történész, ha nem másként, legalábbis a képzelet és rokonszenv által kelti új életre azokat az értékeléseket, melyek továbbra is mély emberségünkhöz tartoznak.”

⁵⁰ RICOEUR: i. m. 274.

⁵¹ Uo. 300. – Ezt azzal egészíti ki, hogy bármit „elmesélni, mondhatnám azt jelenti, úgy meséljük el, mintha megtörtént volna.” (387.)

⁵² Uo. 387.

a fikcióra jellemző képzeletbeli változásnak. [...] A fikció dimenziójában történő értékelési gyakorlatnak a segítségével töltheti be végül az elbeszélés [...] a maga fölfedező és átváltoztató szerepét az olvasó érzelmeinek és cselekvésének a vonatkozásában...”⁵³

Az Arisztotelész és Ricoeur fölfogása közti különbség az ember és természet viszonyának megváltoztatására vezethető vissza. A „valóság” és az emberi tudat (a „világ” és az „én”) viszonya már Platón filozófiájában központi szerepet foglalt el. Az eszmetanával vilázó Arisztotelész teremtette meg a filozófiai fogalmak tudományát (amire az irodalomelmélet gyakran hivatkozik). Aból indult ki, hogy a „dolgok” lényege nem azokon kívül, hanem azokban kereshető. Természetfilozófiájában a forma és anyag elentéte, a tér, az idő és a mozgás kérdése foglalkoztatta. Arra azonban – már alapvetően új természettudományos kutatási eredmények birtokában – sokkal később mások jöttek rá, hogy a Föld a maga vizeivel, növényeivel, élőlényeivel nem feltétlenül azonos a „valósággal”.⁵⁴ Az, hogy a „világ” tágabb fogalom, általában nem volt kétséges, de a Természet és az ember viszonya, az ember által létrehozott „második természet” a XVIII. század gondolatvilágában vált központi kérdéssé. Schelling, Schiller és Rousseau óriási hatású válasz-kísérleteivel szemben Goethe az ellentmondások föloldásának lehetőségét kereste.⁵⁵ Szegedy-Maszák figyelt föl arra, hogy a „valódi és kitalált” szétválasztásával már Bentham foglalkozott.⁵⁶

⁵³ Uo. 406.

⁵⁴ Einstein relativitáselméletének megismerése óta a fogalom új összefüggései kerültek előtérbe.

⁵⁵ Mivel véleményem szerint Goethének ez a fölfogása erősen hatott Eötvösrre, az alábbiakban részletesen foglalkozom vele.

⁵⁶ „Mi a különbség történetírás és (szép)irodalom között” – kérdezi SZEGEDY-MASZÁK (*Újraértelmezések*. Bp., 2000. 185.), s először a megszokott választ idézi: – „az előbbi ténylegesen végbement, az utóbbi viszont kitalált eseményekre vonatkozik. Bentham »valódi« és »kifundált létezők« szembeállításához folyamodott, és a következőképpen határozta meg az általa bevetett fogalompart: »Valódi az olyan létező (entity), amelynek az érvelés (discourse) alkalmával és céljából valódi létezés (existence) tulajdonítanak. [...] Kifundált (fictitious) az olyan létező, melynek a róla való beszédben használt érvelésmód nyelvtani alakja révén, nem igazán és nem valójában tulajdonítanak létezésnek.«” (Az idézet helye: C. K. OGDEN: *Bentham's Theory of Fictions*. Paterson, NJ: Littlefield, Adams and Co. 1959. 10.12.

A regény műfajára különösen érvényes Frye megállapítása, miszerint az „elbeszéléseket” azért olvassuk, hogy „megtudjunk valamit a könyvön kívüli világról”.⁵⁷ Ehhez kapcsolja az „igazság” és a „tény” megismerésének az igényét, ami föltételezi, hogy a leíró kerüli a kétértelmű vagy többjelentésű szavakat, a szójátékokat.⁵⁸ Megkülönbözteti az észlelésre és az író emlékezetére épülő elbeszéléseket. (Az utóbbiaknál tartja indokoltnak Derrida nyomán a „beszélő” fogalmának a használatát.) „A leíró módban, különösen a nem történelmi műfajoknál, a locke-i eljárást követjük, az észlelés reflexióhoz⁵⁹ vezet” – írja Frye. – „Az ember rendszerint a reflektálás szakaszában kezd írni, és a reflexió szó a tükör metaforáját foglalja magában, minthogy a gondolkodásban az érzéki észlelés szó nélküli adata tükröződik. [...] Amikor Arisztotelész a művészet és természet kapcsolatát mutatja be, a leírótól a fogalmi irányba haladó mozgás párhuzamosan halad az utánzás vagy mimézis mozgásával.”⁶⁰ Négy „elsődleges érdeket” nevez meg: az élő test táplálásának szükségletét, a sexualitást, a létfenntartás tárgyi feltételeinek birtoklását és a mozgás szabadságát. Véleménye szerint a mítoszok és más elbeszélési minták ehhez kapcsolódnak.⁶¹ A befogadó szempontjából „A hatástörténet nyitott jellege mondatja velünk, hogy bármely mű nem csupán előzetes kérdésre felajánlott válasz, hanem a maga során új kérdések forrása is.”⁶² „A szöveg felszabadítása a szóbeliségtől felforgatja a nyelv és a világ viszonyát...”⁶³ – fejtegeti a rögzített „szöveg” lényegének meghatározási kísérletében. Eszerint a szóbeliséget követő olvasás új helyzetet teremtett.⁶⁴ – „Ténylegesen

⁵⁷ Northrop FRYE: *Az ige hatalma*, Bp., 1997. 28. – A „könyvön kívüli”: – nincs a szövegvilágban.

⁵⁸ FRYE: i. m. 29.

⁵⁹ A reflex öröklött és kifejlesztett képesség, amivel az ember a rajta kívüli ingerekre visszahat. A reflektálás fogalmát gyakran használja az irodalomtudomány.

⁶⁰ FRYE: i. m. 31–33.

⁶¹ FRYE: i. m. 73.

⁶² Uo. 340.

⁶³ Uo. 12.

⁶⁴ Az olvasás történetéről: Guglielmo CAVALLLO és Roger CHARTIER szerkesztésében magyarul is olvasható: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Bp., 2000.

az olvasásban látjuk [...] szembesülni a kezdetben a magyarázat és értelmezés kettős címe alá helyezett két magatartást. [...] Állapítsuk meg nyomban, hogy fejtegetésünket a magyarázat és értelmezés közötti határozottan szoros kiegészítésnek és kölcsönösségnek keresése ösztönzi.”⁶⁵ Elgondolkoztató észrevétele szerint: „az olvasás az a tényleges aktus, melyben a szöveg sorsa beteljesedik. Az olvasásnak magában a szívében áll szemben és kerül összhangba a végtelenségig magyarázat és értelmezés.”⁶⁶ Ennek alapja az igazságosság hagyományokban őrzött elve⁶⁷ és a „kultúra a maga normáival, értékeivel, világ- és életértelmezésével egyetemben, kizárólagos és alternatíva nélküli világ gyanánt természetessé válik...”⁶⁸ A „világ” filozófiai-esztétikai fogalma Ricoeur kérdése szerint jelenik meg: „Mert ha nem a világról beszélnek, vajon miről beszélnének?”⁶⁹

Frye úgy véli, hogy az „irodalomról mindig tudták, termékei eladhatók. Termelői az alkotó írók, fogyasztói a művelt olvasók, élükön a kritikusokkal.”⁷⁰ Arra azonban ő is csak közvetett választ ad, mi az eladhatóság viszonya a műveltséghez, s ezen belül a kritikus ízléséhez, esztétikai fölfogásához.⁷¹ Márpedig napjainkban, amikor a könyveket vásárló olvasók műveltsége minden korábbinál erősebben rétegezett, s a tudós szerepre vágyó kritikus csak a „beavatottakat” kívánja megszólítani, ez alapvető kérdés. „Az irodalomkritika mézesmadzaga az, hogy az értékítélet demonstrálva igazolható, és minden új kritikai divat, napjaink beható retorikai elemzésre épülő irányzata is, azzal a hiedelemmel párosul, hogy a kritika végre feltalált egy definitív technikát,

⁶⁵ RICOEUR: i. m. 15.

⁶⁶ Uo. 33.

⁶⁷ Az „igazságosság központi témája az ókori keleti és egyiptomi írásos kultúrának.” – Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Bp., é. n. (1999) 291.

⁶⁸ Uo. 134.

⁶⁹ RICOEUR: i. m. 13.

⁷⁰ FRYE: *A kritika...*, i. m. 23.

⁷¹ „Az irodalomkritika mézesmadzaga az, hogy az értékítélet demonstrálva igazolható, és minden új kritikai divat, napjaink beható retorikai elemzésre épülő irányzata is, azzal a hiedelemmel párosul, hogy a kritika végre feltalált egy definitív technikát, amellyel képes elválasztani a kiválót a kevésbé kiválótól. Csakhogy az ilyesmiről mindig kiderül, hogy ízléstörténeti illúzió.” (Uo. 24.)

amellyel képes elválasztani a kiválót a kevésbé kiválótól. Csak-hogy az ilyesmiről mindig kiderül, hogy ízléstörténeti illúzió.”⁷²

Osztozom e kételkedésben, s Paul Ricoeur fölfogásában keresem a regény helyét valahol a történelem és az elképzelt kereszteződésében.⁷³ Igazat adok neki, hogy a „XIX. század nagy regényíróit olvashatjuk úgy, mint segédtörténészeket, vagy inkább mint olyan kor szociológusait, amely még nem ismerte a szociológiát.”⁷⁴ Fogadjuk el, kérem, hogy az elmondott történetek a beszélők múltjához tartoznak, s ha ez „érvényes, akkor azt mondhatjuk, hogy a fikció kvázi történelmi, éppen úgy, ahogy a történelem kvázi fiktív.”⁷⁵ A két idézetet nem csupán a szociológia létének, illetve nem-létének a kérdése hidalja át, de számolnunk kell a múlttól és a történelemtől alkotott fogalom alapvető változásaival is. Ricoeur jó érzékkel mutat rá Szent Ágoston idő-fölfogásának vízváltató szerepére, de az nem tartozik a témájához, hogy a múlttól alkotott fölfogás milyen változásokon ment át a XVI. századtól kezdődően.⁷⁶ A megalkotott elbeszéléstől elválaszthatatlan emlékidézés mellett fokozatosan megjelent a szövegkritikai igény, amiből ide csak a „hitelesség” alapvető kérdése tartozik, ami egyaránt vonatkozott történeti és irodalomtörténeti tanulmányokra, valamint a regényre. Az elbeszélőnek a befogadó úgy hitelez az „igazat”, hogy a megtörténtséget csak kivételesen tudhatja ellenőrizni, s a leírt vagy megjelenített világot, annak szereplőit a tudatában élő hagyománynak, tudásának, tapasztalatainak, képzelőerejének (képzeletének) összefüggésrendszerében fogadja el, vagy tagadja. Úgy, hogy a beszélő nyelvi meggyőzőereje, közvetlensége vagy éppen „hideg” tárgyilagossága rokon- és ellenszenveket kelt benne, s a józan ész ítéletalkotó, állást foglaltató működése mellett érzelmi hatást gyakorol rá. Ez az, amit Wayne C. Booth a szöveg működképességének nevez.⁷⁷

⁷² Uo. 24.

⁷³ RICOEUR: i. m. Elsősorban a „Metafora és történetmondás” című részben 163–412., valamint „A történelem és fikció keresztezése” 353–372., továbbá „A szöveg és az olvasó világa” 310–372. című fejezetben.

⁷⁴ Uo. 370.

⁷⁵ Uo. 369.

⁷⁶ Többek között odáig, hogy a Hayden White művei nyomán kialakult tudományos iskolák e kérdést tárgyalják.

⁷⁷ *The Company We Keep*, i. m. több helyen is.

Mintha már Arisztotelész is zavarban lett volna az elbeszélés meghatározásakor. „A történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnek. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánost, a történelem pedig az egyedi esetet mondja el.”⁷⁸ Arisztotelész (illetve azok, akik előadásait lejegyezték) nem gondolt arra, hogy minden történet minden résztvevő másként él át, még inkább másként emlékezik rá, azaz a megtörténés ténye részben megalkotott, részben véletlenszerűen maradt az utókorra. A Frye-nak is gondokat okozó meghatározásában a késői olvasót ez a megtörtént-megtörténhető ellentétpár zavarja leginkább. A „nem irodalmi” példákkal az a baj, hogy a közölt elbeszélés inkább túl általánosan „történhet meg”, mint „egyedi” formában. A „filozofikus” és „mély” esztétikai igénye nehezen meghatározható, s még nehezebben található az a mérce is, amivel az „irodalminak” minősített szerzők nyelve (mondjuk) „iskolázottabbnak” minősíthető. Azok, akik a regény műfajában kritikai vagy közönségsikert arattak, többnyire arra törekedtek, hogy az elbeszélte eseménysort és bonyodalmat megtörténtnek állítsák be (mint tette ezt, ahogy azt már Schlegel észrevette: Boccaccio is). Ennek elfogadhatóságát segítették a szerkesztés-közlés („narrációs séma”) eszközével is. Az elbeszélés és leírás ősi retorikai összefüggéseinek kérdéseire a strukturalisták (mindenekelőtt Roland Barthes⁷⁹) hívták föl a figyelmet, s egyúttal szakítottak a realizmus hagyományos elméletével, amit még René Wellek⁸⁰ is képviselt, s ami újabban fontos szerepet kapott Victor Zmegac gyakran idézett regénytörténetében.⁸¹

A Zürichi-tó partján rajzolgató Goethe, akinek gondolatait a *Költészet és valóság* című önéletrajzi regény-esszéje őrzi, olyas-

⁷⁸ ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*, IX. Bp., 1963. 25.

⁷⁹ Roland BARTHES: *The Rustle of Language*. Oxford, 1986.

⁸⁰ René WELLEK: *Concepts of Criticism*, New Haven, 1963. 241.

⁸¹ Victor ZMEGAC: *Der Europäische Roman*. München, 1990. 147–154.

mire jött rá, amit az esztétika a XX. század második feléig nem nagyon bolygatott.⁸² Igaz, weimari házának berendezése az antik művészet hatalmas gipszmásolataival azt a benyomást kelti, hogy nemcsak a valóságban, de a nagy művészeti hagyományokban is leírható-lerajzolható, utánoszható mintát látott, még sokkal „egyszerűbben”, mint ahogy azt Arisztotelész tanította.⁸³ Mindennapi életében az írásnál sokkal inkább a rajz és a (víz)festés szolgált olyasfajta eszközül, ahogy a XX. századi ember a fényképezőgéppel, a XXI. századi a videóval rögzíti emlékezetesnek gondolt élményeit. Az itt idézett jelenet azonban ennél sokkal árulkodóbb, s azt sejteti, amiről írói művei tanúskodnak, hogy a kivételes pillanatban más volt a szándéka. Arra törekedett, hogy a ceruza vagy író toll segítségével: „rajzolással, vázolással hatoljak a táj lényegébe.”⁸⁴ Nyilván azért, mert az egyedi és pillanatnyi látványt egyedinek és pillanatnyinak tartotta, miközben a teljességet kereste. A látható és láthatatlan titkának földerítése foglalkoztatta a *Wilhelm Meisterben* is, amire még visszatérek.

Megsejtését később Wolfgang Iser fogalmazta meg elméleti igényekkel úgy, hogy a kérdés előzményeire is sokoldalúan utal. Fejtegetéseiben azt tekinti az arisztotelészi hagyomány lényegének, miszerint a művészi alkotás valami adottnak az *utánzása*. Ezzel szemben véli úgy, hogy a performancia (előadás) – azaz a művészet-játékterében megjelenített cselekmény, természet, tárgy, személy – hatása a mű befogadójában „mindig valami más, mint az ábrázolt dolog”. „A szöveg játéka úgy zajlik, hogy közben a szövegben tartalmazott referenciális világok átalakulnak. Ezzel olyasvalami jön létre, amit nem lehet ezekből a világokból levezetni.

⁸² Frye sem talál magyarázatot arra, hogy – a zene kivételével – az európai művészetek miért keresik a „másolás” lehetőségeit. Vö. A kritika, i. m. 113–115.

⁸³ Az Itáliai városok (főleg Róma) utcán járva jobban megérthetjük Goethe ízlését, mint – mondjuk – a múzeumok görög vázáinak finom szépségét tanulmányozzuk.

⁸⁴ J. W. GOETHE: *Költészet és valóság*, Bp. 1982. 672. – Az opera, ez a zenével, énekkel és színjáttékkal együtt a közönséget sajátos módon megszólító műfaj, írta Friedrich Zeltnernek, olyan magasabb rendű gyönyörűségben részesíti néző-hallgatóját, ami „mint minden magasabb rendű gyönyör, kiemeli az embert önmagából és maga fölé, s egyszersmind kiemeli a világból és a világ fölé.” (Goethe: *Levellek*. (Válogatás), Bp. 1988. 393.)

Vagyis ezen világok egyike sem lehet a megjelenítés tárgya, a szöveg pedig semmiképpen sem korlátozódik valami előre adott reprezentálására.⁸⁵ Goethe ugyan nem volt kifejezetten platonista,⁸⁶ de az érzékelhető világgal szemben ő is a megérthetőséget és megértetést kereste. Iser idézi Hans Blumenbergnek a minket körülfogó valóság mibenlétét elemző művéből Arisztotelész értelmezését: „amikor [...] azt mondja, hogy a művész feladata úgy utánózni a természeti dolgokat, ahogy azoknak *lenniük kellene*, ez nem valami dolgokon túlmutató normára való utalás, hanem a keletkezés folyamatából a keletkezés céljára való »következtetést« jelent...⁸⁷ Az emberi műalkotás megértését keresve E. H. Gombrich alapján állítja, hogy „az alkotás megelőzi a megelégtetést.« A művész inkább akart önmagukban megfelelő műveket teremteni, leképezni a látható világban látottak.⁸⁸ Rámutat a kölcsönhatások játékára, majd arra, hogy „az utánpótlás elgondolásában is jelen van – habár kifejtetlen formában – egyfajta játék, hiszen illuzórikus tárgy csak akkor keletkezik, amikor az alkotás és megelégtetés [...] egymással vagy éppen egymás ellen játszik.⁸⁹ Iser szerint az ember képlékenysége és különbözősége miatt csak ellentétek játékában jöhet létre műalkotás, ami általában ember alkotta világok színrevitele, s „nem beszélhetnénk színrevitelről akkor, ha az ember történeti meghatározásai egyet jelentenének a voltaképpeni természetével, hiszen az ember meghatározhatatlansága a színrevitel fő forrása.⁹⁰ A cél és eredmény pedig abban lehet, hogy a „színrevitel révén fáradhatatlanul szembesítjük önmagunkat önmagunkkal.⁹¹

⁸⁵ Wolfgang Iser: *A fikció és az imaginárius*, Bp., 2001. 341. – A „referenciális” – talán az adott jelrendszeren kívül jelenthet. Reprezentál – megmutat.

⁸⁶ „Platón számára az utánpótlás az érzékelhető világnak a megérthetővel szembeni hiányosságára utalt, hiszen nála az utánpótlás az utánpótlott ideától való különbözőséget jelentette. Az idea és másolat közti hasadás a *Timaios*-ban jelenik meg a legélesebben.” – Iser: i. m. 341–342.

⁸⁷ Uo. 343. – Hans BLUMENBERG: *Wirklichkeit in denen wir leben*, Stuttgart, 1981. 74.

⁸⁸ Uo. 348. – E. H. GOMBRICH: *Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, London, 1962. 99.

⁸⁹ Uo. 349.

⁹⁰ Uo. 365–366.

⁹¹ Uo. 366.

Amennyiben meggyőzőnek tartjuk Iser fölfogását, közelebb kerülünk egyrészt a színjátszás és a regény szoros kapcsolatának megértéséhez; másrészt minden elbeszélésnek ahhoz a visszatérő gondjához, miként lehet az „életet” képszerűen a befogadó tudatának „színpadára” vinni. Rabelais és Cervantes óta a beszélő által ismertetett, magyarázott és a párbeszédbe foglaltak mellett növekszik a műfaj művelőinek a képteremtő törekvése. Főleg azért, hogy a történelmileg nagyhatású tettekben korlátozott szereplők belső világát, s ennek a külvilághoz alkalmazkodását – illetve azzal ütközését – a befogadót meggyőző játékokban mutassák be. A megmutató, fölfedező, léthelyzetekre rádöbentő szándék minduntalan abba ütközik, amit Iser az ember képlékenységének és meghatározatlanságának nevez. Általánosnak nevezhető tanulságokhoz tehát tapasztalatból – vagy olvasmányból – ismert jelenségek, emberi tulajdonságok, erkölcsi értékek és bűnök meglepő játéktérbe helyezésével, s annak meggyőző színrevitelével juthatnak el.

A szóbeli műveltség jellegzetes elbeszélő műfajainak helyét a regény akkor hódította el, amikor a sokszorosítás lehetőségének kibontakozása után, a nyomtatás tömegesen elterjedt. Az Arisztotelész tudatában élő énekelt verses epika az olvasásra épülő művelődés korában változott át azzá a műfajjá, amelyben – ahogy Paul Ricoeur írja – kizárt minden párbeszéd. „Nincs ilyen (mint korábban létezett) cserelehetőség író és olvasó között: az író nem válaszol az olvasónak”.⁹² Ezután vált jogossá Ricoeur kérdése: „Mert ha nem a világról beszélnek, vajon miről beszélnének?”⁹³ A „világ” filozófiai-esztétikai fogalma azonban mintha nem lenne összefüggésben az olvasók érdeklődésével, akiknek többsége múlt, jelen vagy jövő idejű eseményekről akar tudósítást, híradást kapni, miközben ismeretlen jellemek, emberi kapcsolatok, tárgyi körülmények „titkaiba”, rejtélyeibe kíván bepillantani, s meglepő következményekre kíváncsi.

Goethe korában a magányos olvasást még gyakran helyettesítette a kisebb-nagyobb közönséghez szóló (értelmező jellegű) fel-

⁹² RICOEUR: i. m. 11. – Homéroszt ugyan nem kérdezhetette meg az *Iliász* vagy az *Odüsszeia* szövegét hallgató közönség, de az előadó-értelmezőt igen.

⁹³ RICOEUR: i. m. 13.

olvasás. A *Költészet és valóságban* – ahogy korábban idéztem – leírja, milyen hatást gyakorolt rá Herder egyéni fölolvadásában Goldsmith *A wakefieldi lelkész*⁹⁴ című regénye, ami „a legjobbakhoz tartozik, amelyeket valaha írtak...”⁹⁵ De ki tartja számon Johann Jakob Wilhelm Heinse (1749–1803) *Ardinghello* című művét? – A Goethe-kutatók is csak azért, mert az 1788-ban Weimarba visszatérő költőt a népszerű művek háborították föl a legjobban, s készítették a német irodalom sorsa fölötti aggodalomra. „Itáliából való visszatérésem után, ahol igyekeztem minden művészeti ágban nagyobb határozottságra és tisztaságra képezni magam, nem törődve azzal, mi történik ezalatt Németországban, nagy tekintélyű és széles körben ható, újabb és régebbi költői művekre találtam idehaza, sajnos olyanokra, amelyek nagy viszolygást keltettek bennem: csupán Heinse *Ardinghellóját* és Schiller *Haramiákját* említtem.”⁹⁶ Nyilván azért aggódott, mert ismerte nagy hatásukat. A francia libertinus szellemet idéző kalandokkal teli regény görög szigeteken, a „klasszicizmus szent földjén” játszódik, hőse azonban nemcsak a „szabad művészeteknek” él, hanem a szabad szerelemnek is. Sokoldalú művész és ellenállhatatlan férfi, aki mindenütt Érosz keze nyomát látja-érzi, és barátaival osztozik fölös számú szeretőinek „kegyein”. Az anarchikus életérzés, a vaskos erotika vagy az bosszantotta Goethét, hogy az ő rendezett-szabályozott „görögsége” helyett Heinse képelete egy „dionüszoszi” görög világot teremtett? Nem tudjuk.⁹⁷

⁹⁴ A regény hatásának érvényesüléséhez August Wilhelm Schlegel is föltételezte a fölolvadás eseményét. Vagyis azt, hogy nem a magányos olvasó, hanem a hangosan fölolvadó értelmezi a mű szövegvilágát. „Epikus költemények és különösen regények esetében a fölolvadót sosem ragadhatja el tárgya” – írja az Athenaeum-töredékben. August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL: *Válogatott esztétikai írások*, Bp., 1980. 383. – Aki „például a Wilhelm Meistert sosem olvasta hangosan vagy sosem hallotta fölolvadásban, az csak kottából tanulmányozta ezt a zenét.” – SCHLEGEL: i. m. 336.

⁹⁵ J. W. GOETHE: *Költészet és valóság*, Bp., 1982. 379–382. – Schiller *Haramiák* című színműve Toldy Ferenc fordításának megjelenése óta elég közismert ahhoz, hogy csak utaljak rá.

⁹⁶ GOETHE: *Önéletrajzi írások, Megismerkedés Schillerrel*, Bp., 1984. 613.

⁹⁷ Azt viszont igen, hogy hatalmas és változatos életművéből hiányzik az a schlegeli-schillerei értelemben vett romantikus zaklatottság, szorongás és gátlástalanság, ami a kortárs regény térhódításában jelentős szerepet játszott.

De irodalomtörténeti közhely, hogy ez az ellen-winckelmanni, elő-nietzschei képzelmény nemcsak sok olvasót ragadott meg, hanem Tieck, Schlegel⁹⁸ és talán Jean Paul munkásságán keresztül az egész német romantikát befolyásolta. Ma azonban senki nem olvassa, s a „nem irodalom” besorolásba került. Vajon hány hasonló könyvsiker – köztük pásztor-, heroikus-, kaland-, lovagregény – volt a korban, amire Goethe nem figyelt föl, s ezért nem tudunk róluk?

Azt a szerepet, amit a XVIII. századtól a regény változatos műfaja⁹⁹ az európai szellemi életben betöltött, a latin nyelvű irodalomban párhuzamosan valósította meg a verses epika, a „széphistória”, a történetírás, a krónika, az útleírás, az élménybeszámoló, az önéletrajz, a vallomás, a napló és a levél. S ez az állítás fordítva is igaz: a „modern regény” mindezeket a műfajokat – szerzőnként eltérő arányban és formában – magába olvasztotta. Rabelais francia és Cervantes spanyol regényeinek nincs igazi folytatása. Az epika alapvető ismérveit – a nagy célt, a hősi erőfeszítést, az emberfölötti világgal érintkező tetteket – a regényben gyakran nem találjuk meg. A XVIII. század nagy gonddal építette ki azt a rendezőelvet, amellyel az esztétikai érték megállapításával tekintélyelvű ítéletet adhatott a nyomtatott könyv álláhatatlan tömege iránt érdeklődőknek (és az iskoláknak) arról, mit (és milyen elvek alapján) minősít a „magas” irodalomba befogadhatónak (mai szóhasználat: mit kanonizál), s mit zár ki „alantas” címkével. Erre épülnek a nemzetközi és nemzeti kánonok, noha sok ebből kiszorult regénynek tulajdonítható közvéleményformáló hatás. Az irodalomelmélet kérdéseire fogékony Coleridge aggódva látta a Richardsonnal kezdődő tömegsikert, s azt mondta, hogy a regény lerombolja a szellemet és „morbid” érzékenységet támaszt.¹⁰⁰ A művelt, elmélyülő olvasó helyét fokozatosan el-

⁹⁸ Amikor Friedrich Schlegel „romantikát” emlegetet, ilyesmire gondol.

⁹⁹ Tovább éltek a népszerű erkölcsnemesítő, tanító, „pásztor”, heroikus, kaland regények.

¹⁰⁰ Q. D. LEAVIS: *Fiction and the Reading Public*, London, 1932. 137. – Coleridge véleményének elméleti gyökereit részletesen tárgyalja ISER (i. m. 230–24.), aki neki tulajdonítja az utolsó jelentős kísérletet, hogy a képzelőerőt képességeként fogja föl. – NEUMER Katalin Herder hasonló véleményét emeli ki. I. m. 113.

foglalták azok, akik olvasmányaikban türelmetlenül keresték a változó világról szóló tudósítást. Ez az egyre szélesedő réteg nem elégedett meg az „úr” és „alattvaló” viszonyával, a parancs-engedelmesség (vagy tiltakozás) egyszerű üzeneteivel, várta a megszólító párbeszéd lehetőségét. A regény műfaja erre bizonyult alkalmasnak azzal, hogy középpontba állította a helyét és az emberi kapcsolatait kereső „én”-t, aki különböző típusú embereket megszólító „ki vagy” kérdésére megkísérelte az „igaz” választ.

Goethe szerint: „Minden nyelv kézenfekvő emberi szükségletekből, emberi foglalatosságokból és általános emberi érzésekből és tapasztalatokból keletkezett. Ha mármost egy magasabbrendű ember megsejt vagy megtud valamit a természet titokzatos munkálkodásáról, akkor a nyelv, melyet örökölt, nem alkalmas arra, hogy ki tudjon fejezni vele ilyen emberi dolgoktól teljesen távol eső felismeréseket. A szellemek nyelvével kellene rendelkeznie, hogy megfelelő szavakba önthesse észleleteit. De mivel ilyesmi nincs, szokatlan természeti viszonyok szemlélésekor mindig emberi kifejezésekhez kell folyamodnia, így aztán szinte mindenütt alul marad, tárgyát is lefokozza, vagy egyenesen megsérti és megsemmisíti.”¹⁰¹ „A démoni az” – mondta ugyancsak Eckermannnak –, „amit ésszel és értelemmel nem lehet feloldani.”¹⁰² „Az embernek – tette hozzá – különböző lépcsőfokokat kell végigjárnia, és minden lépcsőfoknak megvannak a maga sajátos erőnei és hibái, amelyek abban a korszakban, amelyben fellépnek, teljes mértékben természetszerűnek tekintendők, és bizonyos mértékig helyénvalóak. A következő lépcsőfokon megint másmilyen lesz az ember, a korábbi erényeknek és hibáknak nyoma sincs többé, hanem más jó és rossz szokások lépnek a helyükre. És az így folytatódik tovább a legutolsó átváltozásig, melyről még nem tudjuk, milyenre változtat bennünket.”¹⁰³ Ebben egyszerre érdekes a művészi cél (kiemelni az embert önmagából, a világból és ezek fölé helyezni), valamint az a fölismerés, hogy ebben a keveset olvasó korban a zene és színjáték hatásosabb az irodalomnál. Ezért kereste egész életében – és minden műfajban – a nyelvi hatás

¹⁰¹ ECKERMANN: *Beszélgelések Goethével*, Bp., 1973. 551–552.

¹⁰² Uo. 521.

¹⁰³ Uo. 522–523.

fokozásának eszközeit. Michel Foucault a nyelv kérdéséből kiindulva látja a XVIII. században azt a fordulópontot, amikor a „nyelvi mű azzá vált, amit számunkra a mai napig képvisel, tudniillik irodalommal.”¹⁰⁴ Ebben Goethének meghatározó szerepe volt, de azért hozzátehetjük: ekkor vált a zene, a színház, az opera is a XXI. századi fölfogásig érvényes művészetté.¹⁰⁵

Az irodalmat, a művészetet befogadó „érzékeny ember” fölül tud emelkedni az anyagi szükségleten, s ez elősegíti, hogy megtalálhassa önmagát, lelki békéjét, társát, családját, közösségét, hazáját, s ha nem is a vágyott mértékben, de a boldogságát.¹⁰⁶ A közmegegyezésen alapuló társadalmi értékrend alapelvei gyakran nem érvényesülnek, ezért nemcsak a határát átlépő kalandor, de a tilalmas utakra lépő bűnöző is rokonszenvet vált ki.¹⁰⁷ Northrop Frye szerint a regényirodalom jellegzetes gazembere „rendszerint olyan alak, akit kontrasztos fénybe állít valamilyen érzékeny erény”. Michel Foucault a XVIII. századi törvényhozók nagy gondjának nevezi, „hogyan miképp fakíthatnák meg a bűnözők kétes dicsőségét. Hogyan hallgathatnák el a hivatásos gonosztevők eposzát, amelyet almanachok, röpcédulák, népi elbeszélések énekelnek?”¹⁰⁸ Ha a büntetés újrakódolását jól csinálták meg, ha a gyász szertartása úgy zajlik le, ahogy kell, a bűncselekmény csak szerencsétlenségként jelenhet meg, a gonosztevő pedig mint ellenség, akit újból meg kell tanítani a társadalmi életre.¹⁰⁹ A regényirodalom e logikához annyit tesz hozzá, hogy az újrakódolás csak a látszat és lényeg elválasztása, a képmutatás leleplezése után sikerülhet. Mindez azért is figyelemreméltó, mert a látókörünkbe vonja azokat a szövegeket is, amelyeket az irodalomtörténet-írás hagyományosan kívül rekeszt saját témakörén.

¹⁰⁴ Michel FOUCAULT: *A nyelv a végtelenhez*. In: *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, 2000. 64.

¹⁰⁵ A XX. század második felében megindult a művészet és a művelődés értelmének átértelmezése, ez azonban nem ide tartozó kérdés.

¹⁰⁶ Ezért állítja szembe a szélsőséges és a „józan” érzelmeket már Goethe, amikor úgy vezeti Werthert az öngyilkosságba, hogy közben valószínűsíti: Lotte megtalálhatja Albert mellett – a gyermeknevelő anya szerepében – a boldogságát.

¹⁰⁷ Ezt látjuk FIELDING *Jonathan Wild* és *Tom Jones* című regényeiben.

¹⁰⁸ Hozzátehetjük: és regények taglalnak hosszan és részletesen.

¹⁰⁹ FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990. 153.

A rémtörténetek elterjedését – részben – De Sade márki tevékenységéhez és a sadizmus elbeszélésszervező tényezővé válásához vezeti vissza. „Nem a gonoszságban való testvériség, és nem is az irodalom és a rossz közötti kötelék kérdéséről van szó. Első pillantásra valami homályosabb, paradoxabb jelenség ez: ezek a kiszámíthatatlanság, borzongás, bódulat, eksztázis, elnémulás, tiszta erőszak és szótlán gesztusok által önmagából szüntelenül kiragadott nyelvek, [...] érdeklődésünk a leírásban átadja a kizárólagos hatalmat annak, amit el akarnak mondani, s ami szavakon kívül áll.”¹¹⁰ A nyelv fölötti hatalom tette képessé mára elfeledett szövegek szerzőit, hogy szinte elképzelhetetlen hatást gyakoroljanak a „legendás” irodalmi sikereknél nagyobb közönségre. Foucault szerint a *Coelina avagy A titok gyermeke* című rémregény 1789 és 1815 között 1,2 millió példányban kelt el!¹¹¹ A rémregény divatja minden európai nemzet művelődéstörténetében megtalálható,¹¹² s a világ megismerésével, a műveltség kiszélesedésével egyidejűleg fokozódó szorongásokat szólaltatja meg. (Sikere is ezzel magyarázható.) Az angol és francia kutatás számon tartja, de részletesen nem tárgyalja, a német fölfogásban (elsősorban Friedrich Schlegelnél) beleolvad a romantika kérdéskörébe. Schlegel az esztétikai választ is megtalálta rá, amikor a romantika jellemzői közül az iróniát is kiemelte. Márpedig Foucault szerint: a rémtörténetek elbeszélését az „ironikus mozgás kettészeli”.¹¹³

Bahtyin¹¹⁴ okkal kereste a regény és eposz különbségének első példáját Rabelais híres művében, amiből nyilvánvalóan hiányzik

¹¹⁰ FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez*, i. m. 65–66. – A „gonoszságban való testvériség” De Sade műveiben inkább a kíméletlen, áldozataival mit sem törődő gyönyörszerzés fölmagasztosítását jelenti. Vö. TAXNER-TÓTH Ernő: *Alkalmi bevezetés a libertinus eszmék világába*. (Magyar Szemle, 2003. április, 49–69.)

¹¹¹ Uo. 67. – Az adat hitelességét nem tudom ellenőrizni, de az angol kiadástörténetek nem ismernek ilyen nagyságrendű példányszámot, pedig a nyelvtérület sokkal nagyobb volt. – Az idézett tanulmánykötet sokat foglalkozik a hatalom kérdésével. Egyik fejezete „Örület és társadalom” cím alatt (25–269.) tárgyalja e fogalmak összefüggéseit. Máshol a szerzőség kérdését fejti ki sajátos megközelítésben.

¹¹² A magyarban is, noha hatását inkább a színháztörténet vette számba.

¹¹³ FOUCAULT: *Nyelv a végtelenhez*, i. m. 68.

¹¹⁴ BAHTYIN: *Francois Rabelais művészete*, Bp., 1982.

mindaz, amit a különböző irodalomtudományi iskolák az eposz meghatározó elemének tartanak; viszont már jelentkezik a műfaj történetében igen fontos irónia. Elemzésében Bahtyin két fölismerését érvényesíti.¹¹⁵ Az egyik az elbeszélőnyelv párbeszédjellegére;¹¹⁶ a másik a nyelven alapuló összefüggésrendszerekre, a lehetséges – különböző – világokra, közös szokásokon alapuló értelmező közösségekre vonatkozik. A karnevál rendkívüli állapotát tartja annak a szervezőelvnek, ami a műbeli világ megalkotásához vezetett. „A karnevál nem osztja fel a résztvevőket előadókra és nézőkre”¹¹⁷ – mutat rá arra az ősi ellentétre, ami az egyházi és világi szertartások rendjében és a színelőadások keretében kialakult. A regény keletkezésének időpontjában uralkodó szóbeliség azonban ezt némileg oldotta. A nyomtatott formájú művelődésbefogadás, majd a hangversenyek, nyilvános kiállítások viszont fokozták az elkülönülést. A karnevál Bahtyin szerint olyan különleges lehetőség, ahol a résztvevők között minden korlátozás nélkül kialakulhat a kérdések és válaszok valódi párbeszéde. Szerinte a karnevál résztvevője (a nép) itt „kinevetheti magából a félelmet, mert az új, a nagyobb, a jobb megszületése éppen úgy szükségszerű és elkerülhetetlen, mint a régi pusztulása.”¹¹⁸ E félelem különlegessége, hogy az önkényuralmi rendből, s nem a létezés rettenetes feltételeiből következik.

Bahtyin elméletében alapvető, hogy a gondolkodó létezés „meghatározó tényezőjévé vált a nyelvek, kultúrák, korok sokfélesége.”¹¹⁹ Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy az eposz műfajában az írástudók világmagyarázata (az általuk meghatározott

¹¹⁵ Wayne C. BOOTH *The Company We Keep – An Ethics of Fiction* című munkájában (Berkeley, Los Angeles, London, 1988. 399–408.) erősen vitatja Bahtyin fölfogásában a „doktrinér” ideológiára – és nem etikára – alapozottságot. Meg kell azonban jegyezni, az „ideológia” szót nem marxista értelemben használja, ahogy a „fiction” fogalma sem azonos nála – mint az újabb angolszász gyakorlatban általában – a regénnyel, hanem lényegében szépirodalmat jelent.

¹¹⁶ Nem az elbeszélésbe fűzött párbeszédes megszólaltatásokra, hanem a beszélő és befogadó közti viszonyra gondol.

¹¹⁷ BAHTYIN: i. m. 51.

¹¹⁸ Uo. 51.

¹¹⁹ BÉNYEI Péter: *A történelmi regény létmódjának tisztázási kísérlete*. Kézirat. 11.

formában) általános érvényű, a regényt viszont kezdettől a *kérés*,¹²⁰ felfedezés szándéka uralja. A világ (földrajzi, természettudományos, történelmi és társadalmi) felfedezésének a szándéka magával hozta, hogy a félelmek „kinevetése” mellett földerítsék a szorongások és nyomorúságok okait is. Az eposz hősei természetfölötti „igazságtalanságoktól” rettegtek, a regényhősök azt sugallják, hogy a befogadó változtathat körülményein, ha akar. A „karnevál” arra a föltételezésre épül, hogy a fölszabadult nép jó és igaz. A XVIII. század gondolkodói azonban éppen a szabadság fogalmában rejlő belső ellentmondások foglalkoztatták.

A regény

Előttek egy több száz oldalas könyv „próza” szöveggel. A horitón angolos hangzású név, de a fordító már egy kft. személytelenségébe rejtőzik. Ezt az „ipari” módszerrel előállított művet (ha úgy tetszik: „nem-művet”) talán ötvenszer annyian olvassák, mint az ezredforduló magyar irodalomtudományának szaktekintélyei által hitelesített legsikeresebb regényeket. A kérdés egyébként két évszázados, már Friedrich Schlegel fölfigyelt rá. A XVIII–XIX. század fordulóján írott „beszélgetéseiben” olvasható *Levél a regényről* című képzeletbeli vitája „barátnéjával”, s abban a következő megjegyzés: „Lehetetlen, hogy a mai könyvkorszakban ne kerüljön sok, rengeteg sok hitvány könyv is a kezünkbe, melyeket kénytelenek vagyunk átlapozni, sőt elolvasni.”¹²¹ A „sok” természetesen töredéke volt a jelenlegi könyvtermésnek, s a legnagyobb sikerek példányszáma is legföljebb tízezres nagyságrendű, szemben napjaink tízmilliós „üzleteivel”. A szerző alapvető kérdése egyébként, hová sorolhatja a regényt: „Őn azt mondja ugyan,

¹²⁰ Rabelais „karneváljában” is a kereső ember szabadul meg félelmeitől, nem a szolgaságba beletörődő.

¹²¹ August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL: *Válogatott esztétikai írások*, Bp., 1980. 374. – „De jusson eszedbe: a könyvek száma végtelen, a te éveid pedig végesek; s óráidat s napjaidat oly sok egyéb foglalatosság kívánja magának. Mint az üres beszédű társalkodót: úgy kerüld a tartalmatlan könyveket.” – Olvassuk Kölcsey tanácsát a *Parainesis*-ben. KÖM I. k. 1113.

hogy a regény leginkább elbeszélő, mi több, az epikus műfajjal rokon” – fejtegeti. – „Ezzel szemben hadd emlékezzem igen komolyan, hogy egy dal ugyanúgy lehet romantikus, mint egy történet. Sőt, regényt én másképp alig tudok elképzelni, mint elbeszélés, ének s más formák keverékét.”¹²²

Schlegel két alapvető gondja a „forma” egysége¹²³ és a „romantika” fogalma.¹²⁴ A „forma” egységét úgy veszi, mint amit mindenki fontosnak tart, s azonos módon ért, valójában a megléte már (többek között) az általa becsült Sterne műveiben vitatható. Megállapítja, hogy a műfaj filozófiájának „alapvonala Platón politikai művészetelmélete tartalmazza.”¹²⁵ *Lucinde*¹²⁶ című regénye „prológusában” hivatkozik Petrarcára, leginkább a „regényes” („románcos”) szerelmi történet miatt.¹²⁷ Eszerint „...az a roman-

¹²² SCHLEGEL: i. m. 378.

¹²³ „Az epikus stílussal mi sem áll inkább szemben, mintha saját hangulatának befolyása akár egy szemernyit is észrevehetővé válik; nem is beszélve arról, mekkora képtelenség, ha az epikus mű a benne foglalt humor játékszere lenne (mint például Swiftnél vagy Sterne-nél), ahogyan ez pedig a legjelesebb regényekben is megtörténik.” Uo. 380.

¹²⁴ „Mi is hát a szentimentalizmus? Az, ami megszólít bennünket, ahol az érzés uralkodik: méghozzá nem valamely érzéki érzés, hanem a szellemi.” Uo. 376. – Ezzel, az antikvitással – és a (mai értelemben vett) klasszicizmussal – szemben a „romantikusban ugyanis nem veszik tekintetbe a látszat és a valóság ellentétét, játék és komolyság különbségét. [...] Boccaccio csupa igaz történetet ad elő...” 377.

¹²⁵ SCHLEGEL: i. m. 313.

¹²⁶ A *Lucinde* magyarul Tandori Dezső friss fordításában olvasható (SCHLEGEL: i. m. 383–490.). Ennek köszönhetően a szöveg nyelvi ereje elfedi az írói szándékot, hogy költői allegóriák beépítésével írja újra Richardson, Rousseau és Goethe sikerregényeit. „Mindennek értelme van a számomra, talán másmin, de értelme mégis, mely mintha nekem szólna ekképp, és valami többlettem is kerül, ami nem volt a szavakban” – fogalmazza meg egyik hátrahagyott töredékben (490) fő törekvését. Hiába hivatkozik Linné rendszerén keresztül a természettudomány szemléletére, elődeihez képest visszalép a pásztorregények sajátosan képzeletbeli világába, s a mindennapiasságot, amivel már a XVIII. századi regény világképébe is sokan igyekeztek átvinni az életszerűséget, teljesen mellőzi.

¹²⁷ „Mosolyos-meghatottan tekint át s nyitja örök románcai gyűjteményét Petrarca. Udvariasan s udvarlón szól a hölgyekhez könyve elején az okos Boccaccio. És még a fenséges Cervantes is irt bevezetőt „oly igen életteli művei tarka színjátéka elébe...” SCHLEGEL: i. m. 383. – Ebben a vonatkozásban Petrarca példáját követi a Lilla-ciklust szerkesztő Csokonai, a *Himfy* író Kisfaludy Sándor.

tikus, ami valamely szentimentális anyagot fantasztikus formában ábrázol.”¹²⁵ Ha megírná saját regényelméletét, fejtegeti, az „maga is regény lenne, mely fantasztikusan adná vissza a fantázia minden tónusát és a lovagvilág káoszát még egyszer felkavarná.”¹²⁹ A „fantasztikus” – Schlegel szóhasználatában – a „valószerű” és a „hiteles” ellentéte. Az, amit „fül nem hallott, a szem meg nem jára”.¹³⁰ A „fantasztikus” valószínűleg olyan semmi ténylegeshez nem kötött képzeltebelit jelent Schlegel szótárában, amiről Hume kannibalizmust is föltételez, s ami Goethe szerint „kételvű képesség, amely kreatív megismerő folyamatként ugyan összehasonlíthatatlan a tapasztalattal, de ha elszabadul ilyen kötelmeitől, akkor rettenetessé válhat.”¹³¹ A XIX. század szóhasználatában gyakran összemosódik a regényt jelölő „Roman” szó és a romantika. Ugyanakkor az angol „novel” szó az újdonság, újszerűség, híradás gondolatát sugallja. S valóban ez kezdettől fogva az angol nyelvű regény meghatározó tényezője; ezért áll előtérben már Defoe-nál – az esztétikai szempontok rovására – a közlési (Ricoeur szerint:¹³² megnyilatkozási, más szempontból pedig kommunikatív) szándék.

A francia és német „Roman” szó többek között Frye mítoszelméletének „románc” fogalmában él tovább.¹³³ „Valamennyi irodalmi forma közül a románc áll a legközelebb a vágyteljesítő álomhoz” – kezdi a „nyár mítosza” című fejezetét, majd rámutat, hogy itt „a bonyodalom lényege a kaland”, amit a „keresés” indokol. A regény műfajában elsősorban a „népszerű” írók törekedtek a „vágyteljesítés” megőrzéséhez. Eszerint „a románc a komédiánál világosabban fejezi ki a küzdelemtől a rituális halál fázisán át a felismerésig vezető utat. [...] A románc magformája dialektikus:

¹²⁵ Uo. 375.

¹²⁹ Uo. 380.

¹³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály: *Tündérvölgy* című epikus művének második szakaszában ír arról a szándékáról, hogy „oly dalt mondok világ hallatára, / Melynek égen, földön ne legyen határa, / Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára, / Azt én írva lelém lelkem asztalára.”

¹³¹ Wolfgang Iser: *A fikció és az imaginált*, Bp., 2001. 215. és 144–167, 203–240.

¹³² Paul RICOEUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999. – Több helyen.

¹³³ FRYE: i. m. 113–204.

minden a hős és ellenfele konfliktusára összpontosul, és az olvasó valamennyi értékítéletét a hősré vonatkoztatja.”¹³⁴ A regény és regényesség kérdése a mai napig összekapcsolódik, de az előbbiben az olvasó értékítéleteinek jelentős része nem csupán a hősré, sokkal inkább az őt körülvevő világ rendjére vagy rendhiányára vonatkozik. Éppen az itt is eldönthetetlenül maradó műfajkérdés miatt célszerű a regény vizsgálatát a közlési szándék – s nem az esztétikum – felől megközelíteni. Ebben a vonatkozásban Frye mítosz-fölfogása különösen hasznos lehet. A mítoszok meghatározásában – többek között – sok a regényre jellemző elemet használ. (Legföljebb a „hős” jelentését kell máshogyan meghatároznunk, s beletörődnünk, hogy e műfajban csak ritkán áll egy hős a középpontban.)

A regényt meghatározó szavakra gondolva (a magyar szó a francia eredetű német jelentéstartományának közelében született) érthetőek igazán Northrop Frye kétségei: „Rá kell jönnünk” – írja –, „hogy a műfajok kritikai elmélete megfeneklett ott, ahol Arisztotelész hagyta.”¹³⁵ Talán ezt megelőző jegyzetével is egyetérthetünk: „ideje megszabadítani az esztétikát a filozófia uralmától, ahogy a pszichológia már megszabadult tőle. A legtöbb filozófus az esztétikai kérdésekkel csak a maga logikai és metafizikai nézeteinek megfelelő analóg rendszerként foglalkozik, s ezért nehéz mondjuk Kantot vagy Hegelt a művészetekre alkalmazni anélkül, hogy ne kelljen elfogadnunk a kanti vagy hegeli »álláspontot«.”¹³⁶ Tegyük hozzá: a régi szerzőket az újabb filozófiai »álláspontok» ismeretében kell olvasnunk, de azért ne feledjük, ezek a művek nem születhettek későbbi logikai elvek alapján. Így látja ezt Paul Ricoeur is, aki megkülönbözteti a mű egykori és mai befogadóinak »olvasási horizontját”.¹³⁷

¹³⁴ Uo. 158–159.

¹³⁵ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*, Bp., 1998. 18.

¹³⁶ Uo. 30–55. – Persze a Schlegel fivérek esztétikáját sem a filozófia uralja, sokkal inkább a tartalom és a forma viszonyának a kérdése.

¹³⁷ RICOEUR: i. m. A szöveg és az olvasó világa: „A paródia értelmét a *Don Quijote* esetében csak úgy érthetjük meg, ha képesek vagyunk a mű első közönségének a lovagregényekkel való otthonosságát rekonstruálni, s közvetkezőképpen a megbotránkozás érzetét is, amelyet a mű váltott ki, amely miután megkísérelte a közönség elvárását kielégíteni, szembe is fordult az-

„Nincs szavunk a fiktív¹³⁸ prózai művekre, így hát a »regény« szó (nála természetesen: a novel¹³⁹) lett a mindenes, s ezáltal mint műfajelnevezés el is veszti egyetlen valóságos jelentését” – írja Frye.¹⁴⁰ Igaz, más kétségekkel is szembenéz: „Mi az irodalom?” – kérdezi. – „Arra nincsenek igazi mércéink, hogy megkülönböztessünk egy irodalmi, szóbeli struktúrát a nem irodalmitól. Arról pedig fogalmunk sincs, mit kezdjünk azzal a félárnyékban lévő hatalmas könyvtömeggel, amelyről elmondható, hogy irodalom, mert van »stílusa«, illetve mint »háttér« tölt be hasznos szerepet.” Ezzel, írja, azért nem foglalkozunk, „mert mint »nagy művek« nem kerültek be az egyetemi tanmenetbe. Ezt követően észrevesszük, hogy nincs olyan szavunk az irodalmi műalkotásra, mint amilyen a költészet terén a »költemény«, a drámai irodalomban pedig a »dráma« vagy a »színdarab«.”¹⁴¹ A „poétikán kívüli esztétikai” kérdéseket¹⁴² nem érinti, csak értékes alkotásokkal foglalkozik híres könyvében (*A kritika anatómiája*).¹⁴³

Nagy Levente Gyöngyösi István epikus munkásságát vizsgálva, Pierre-Daniel Huetet tartja az első irodalomelmélet-írónak, aki azon az alapon kísérelte meg elkülöníteni a prózai regényt a verses epikától, hogy „egyszerűbb, nem annyira emelkedett, az

zal. Ebből a szempontból az új művek kedveznek leginkább a horizontváltás megkülönböztetésének, amelyben hatásuk leginkább megnyilvánul.” 338. – Illetve: „csak egy közönség elvárási síkján gyakorolhatja a mű azt a szerepet, amelyet Jauss »a műalkotás teremtő funkciójának« nevez”. 353.

¹³⁸ A fiktív fogalmát Iser számos példával igyekszik meghatározni idézett művében. Bonyolult levezetésére csak utalhatok, de Eötvös szempontjából kiemelhető, hogy Bentham fikciónak tartja a jogot, a nyelvet, a társadalmi szerződést is. Azaz a közösség fennmaradása szempontjából nélkülözhetetlen megértés fontos tényezőit. (I. m. 146–147.) – Szerinte a „fikció ugyanis olyan képzeletbeli alkotás, amely a helyzetekben benne rejlő lehetőségeket szabadjára engedi, s nem rögzíti őket semmilyen adott állapothoz.” (I. m. 163.)

¹³⁹ „We have, as usual, no word for a work of prose fiction, so the word »novel« does duty for everything...” Northrop FRYE: *Anatomy of Criticism*, New York, 10. kiadás, 1970. 13.

¹⁴⁰ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*, Bp., 1998. 18.

¹⁴¹ Uo. 17.

¹⁴² Uo. 19.

¹⁴³ Nagyon tanulságos, hogy e mű először 1957-ben jelent meg Princetonban. Hozzám a tizedik kiadás jutott el 1970 után, magyarul pedig 41 év késéssel, 1998-ban adta csak ki a budapesti Helikon Kiadó Szili József fordításában.

eposzban több a csodás elem, de mégis valószínűbb, a regényben több a valószínű esemény, de egészében mégsem hihető...”¹⁴⁴ Szajbély Mihály alapos tanulmánya a legjelentősebb „összefoglalásnak” F. v. Blanckenburg *Versuch über den Roman* című 1774-es munkáját minősíti, s elsősorban az előszavakban keresi a regényelmélet előzményeit.¹⁴⁵ René Wellek úgy látta, hogy a regény műfajának elmélete Friedrich Schlegel nevéhez fűződik,¹⁴⁶ aki-nek neoplatonista fölfogása szerint a művészet látomás vagy intellektuális intuíció.¹⁴⁷ A verses epika prózai változatoként fölfogott „regény” műfajának meghatározó elemei közé sorolta az „íróniát” is, amit leginkább Cervantes, Sterne, Diderot és Jean Paul műveiben látott megvalósultnak.¹⁴⁸ Wellek hangsúlyozza, hogy a Schlegel fivérek esztétikáját erősen befolyásolta a Goethehez (és Schillerhez) fűződő ellentmondásos viszonyuk.¹⁴⁹

Nagyon valószínű, hogy a „Roman”¹⁵⁰ (a regény a német szó magyar megfelelője) a XIII. században bukkant föl először az európai szellemi életben: 1240 körül vált ismertté a *Roman de la Rose* című allegorikus tanító költemény. Epikus mozgató eleme

¹⁴⁴ NAGY Levente: *Időszervezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz)*. In: ItK. 2000. 197–223. I. h. 208.

¹⁴⁵ SZAJBÉLY Mihály: *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*. In: ItK. 1982. 1–14.

¹⁴⁶ *A History of Modern Criticism – 1750–1950*, I. k. New Haven, 1955. 19.

¹⁴⁷ Uo. 75. – Eötvös szempontjából érdekes, hogy kiemeli Chateaubriand regénytörténeti szerepét, s abban a görög-római szellem helyett érvényesülő keresztény hagyományt.

¹⁴⁸ Schlegel véleménye szerint a *Tom Jones* szerinte kegyetlen színekkel festi a torz viselkedést.

¹⁴⁹ WELLEK: i. m. 31. – Friedrich Schlegelnek a *Wilhelm Meister iskolaéveiről* írott hosszú és érdekes elemzése tanúsítja, hogy éppen a részekből fölépített (megalkotott) egység goethei elvét nem fogta föl. Vagyis nem a személyes kapcsolatok (egyébként valóban „ellentmondásos”) viszonyával találkozunk itt, hanem eltérő irodalomszemlélettel.

¹⁵⁰ HALÁSZ Katalin: *Egy műfaj születése – A középkori francia regény* (Dehrecen, 1998) című munkája részletesen tárgyalja ezt az időszakot. Nagyon sok a nem-szakember figyelméből eltűnt művel foglalkozik, s kétségtelenné teszi, hogy a kiemelt francianyelvűség ellenére témaköre később jellegzetesen angolnak minősített témákat is tárgyal. A cím azonban némileg félrevezető: a tárgyalt „regények” nem sokban hasonlítanak a műfaj „modern” alkotásaira.

az utazás élménye. A beszélőt megállítja útjában egy kert fala, amin ugyan van kapu, de azt a Hűtlenség, a Gyűlölet, a Kapzsiság, az Irigység és a Szomorúság őrzik. A fal akadályá válassza el a keresőt a Szerelem istenének a rózsájától. (Az áhított misztikus beteljesülés egy későbbi folytatásban a költő és a rózsza egyesülésében jön létre.) Az akadályokba ütköző vándorút lesz tehát – a románc, majd a regény – ősmintája. Ennek különös érdekessége, hogy a keresztény gondolkodás sokáig kedvelt allegóriái¹⁵¹ egyszerre élhetnek az „én”-ben és lehetnek a külvilág részei. Alastair Fowler kiemeli az út-utazás fontosságát, de fölhívja a figyelmet arra is, hogy az ilyen költemények mindig álommal kezdődnek és ébredéssel végződnek.¹⁵² A *Rózsa regénye* évszázadokon keresztül rendkívül népszerű volt, angolra Geoffrey Chaucer fordította *The Romaunt of the Rose* címmel.¹⁵³

Az angol nyelvű irodalomra összpontosító irodalomtörténetek a regényirodalom kezdeteként Philip Sidney *Arcadiájára*¹⁵⁴ szoktak hivatkozni. Alastair Fowler¹⁵⁵ ide kapcsolja Thomas More *Utópiáját* és Bunyan nagy hatású művét, *A zarándok vándorútját*, noha műfaját tekintve egyik sem tartozik a műfajhoz. More és Bunyan említése már jelzi, milyen nehéz közös nevezőt találni, hiszen szövegeik igen távol állnak Schlegel elképzelésétől is. Ehhez a számon tartott művek közül talán az *Új Heloise* áll a legközelebb. De Rousseau levélregénye, amit Paul de Man kö-

¹⁵¹ Vörösmarty Mihály 1822-ben írott *Volt tanítványaimhoz* című versében is találkozunk velük, más, részben az erények közé sorolható allegóriák között.

¹⁵² Alastair FOWLER: *A History of English Literature – Forms and Kinds from the Middle Ages to the Present*. Oxford, 1987. 1–11. (Érdekes, hogy az út absztraktságát a latin *via* szóval hangsúlyozza.)

¹⁵³ A „romaunt” szó pedig Országh László szótárában – többek között – a középkori versesregényt jelenti, amit a mai angol „romance”-nak nevez. Jelenléstartományát kiegészíti a kalandregény és a szerelmi történet fogalmával.¹⁵⁵ (Nagy kezdőbetűvel írva pedig a latin nyelveket jelenti.) – A *The Advanced Learner’s Dictionary of Current English* című szótár egyik újabb kiadása (Oxford, 1967.) a „nagyszerű” (marvellous) fogalmát is ide kapcsolja: egyik példája szerint: „travel abroad in search of romance.”

¹⁵⁴ A pásztorregények jellegzetességéről részletesen szól Iser (i. m. 44–117.). Külön tárgyalja Sidney *Arcadiáját* (i. m. 82–97.).

¹⁵⁵ FOWLER: i. m. 12–17.

vetkezetesen „*Julie*” címen említ¹⁵⁶ (talán, hogy más mítoszok újraírásáról a főszereplő személyére helyezze át a hangsúlyt)¹⁵⁷ sem felel meg Schlegel alapelvei közül egyiknek sem.¹⁵⁸ Az „anya-ga” abban az értelemben szentimentális, ahogy részben a lovagi költészetből, Abelardé mellett a Lancelot- és a Trisztán-mítosz-ból, részben a Petrarca-hagyomány újragondolásából áll. A „fantasztikus” rováására azonban a regény szervező tényezője a bűn és a félelem, a szerelem és szenvedés, amit a beszélő földrajzilag könnyen azonosítható közegbe helyez.¹⁵⁹ A „fantasztikus” a népszerű német „vadromantikától”, francia rémregénytől az angol „gothic novel”-ig jórészt csak „irodalomkivülinek” minősített művekben kapott döntő szerepet.

Alaistair Fowler angol irodalomtörténetében a *Rózsa regénye* mellett a műfaj lehetséges kezdetét Boccaccio (száz évvel későbbi) elbeszéléseiben, Chaucer (1340–1400) *Canterbury meséiben*, valamint *Troilus és Cressida* (1386?) történetében látja. Ez azért is érdekes, mert Chaucer befejezetlen története jellegzetesen angol világot idéz meg, aminek kialakításához a keletkezés korában sikeres francia és olasz elbeszéléseket írt újra.¹⁶⁰ A nemzetközi vándortémák jelentős szerepet játszottak a nemzeti irodalmak kezdetén. Ugyanakkor a könyvnyomtatás elterjedése megerősítette a nemzeti hagyományok szerepét. A megszólított közönség érdeklődésének előterében pedig a saját környezetében fölvetett kérdések álltak, de iskolai neveltetésének köszönhetően megértette az ismert mítoszokra vonatkozó utalásokat is. A XIX. századi regény mindenekelőtt valami újat akart mondani a világról. E szándék sikerét – korábban elképzelhetetlen hatását – már Köl-

¹⁵⁶ Rousseau művének eredeti címe: *Julie ou la Nouvelle Heloise*, de megszoktuk, hogy a személynevet nem emlegetik a műre hivatkozók.

¹⁵⁷ Paul de MAN: *Az olvasás allegóriái*, Szeged, 1999. Főleg: 260–272.

¹⁵⁸ Föltehetően az ironikus hangnem miatt illeszkedik ebbe az elméletbe Schlegel elismerő véleménye Cervantesről és Sterne-ről.

¹⁵⁹ A XIX. századi Rousseau-kultusz olvasóinak képzelete aránytalanul nagy szerepet adott a Genfi-tó környékén található helyiségeknek, elsősorban Clarensnek, ahogy ez Kölcseytől Byronig számos példával bizonyítható.

¹⁶⁰ FOWLER: i. m. 12–17. (A *Canterbury meséket* Chaucer nem fejezte be, a *Troilus and Criseyde* pedig Boccaccio-fordítás.)

csey észrevette, s okkal írhatta kora jellegzetességeként: most „az angol és francia románíró a világ öt részét sóhajtoztathatja...”¹⁶¹

De hogyan jutott el a regény ehhez a világméretű sóhajtoztatáshoz? Alastair Fowler említett regénytörténetében a ballada műfajban rögzített viselkedési szokások fontosságára mutatott rá, ami azért is érdekes, mert a XVIII. századi Európa a reneszánsz óta divatos antik hagyomány után fölfedezte a népköltészetet is. Először Thomas Percy (majd Walter Scott) kezdte gyűjteni a különösen gazdag skót balladahagyományt, s Macpherson – máig vitatott módon – összeállította Ossian (prózában írott) énekeit, ami világsikert aratott. A balladák hívták föl a figyelmet a középkori románcokra, amiről Fowler azt mondja, hogy ebben változott kereszténnyé a pogány irodalmi hagyomány.¹⁶² Philip Sidney szavait idézi annak bizonyítására, hogy a költészetben létrehozott „második természet” nem különül el a természettől, s így az elbeszél „példában egyesül a modell és a tétel”.¹⁶³ Etikai nézőpontból¹⁶⁴ keresi a műveltség jelenlétét a közösségben, mert „a művészetet a múltból a jelenbe irányuló kommunikációnak fogja fel”, ami „a múltbeli műveltség teljes és egyidejű birtoklásának elvén alapul.”¹⁶⁵ Frye szerint a regény „négyes szálkötegből fonódik össze – a társadalmi regényből, a konfesszióból (vallo-másból), az anatómiából (boncolásból) és a románcból”.¹⁶⁶ A négy

¹⁶¹ KÖLCSEY Ferenc: *Mohács*. In: Összes művei, I. k. 1221.

¹⁶² Alastair FOWLER: *A History of English Literature. Forms and Kinds From the Middle Ages to the Present*, Oxford, 1987. 6.

¹⁶³ FOWLER: i. m. 55.

¹⁶⁴ A nemzetközi tekintélyű Wayne C. Booth egyetemi előadásaiból *The Company We Keep* címmel könyvet írt *An Ethics of Fiction* alcímmel, Berkeley–Los Angeles–London, 1988.

¹⁶⁵ Uo. 27.

¹⁶⁶ FRYE: i. m. 270. – Az „anatómia” szót Frye Robert Burton – XVI. századi – *The Anatomy of Melancholy* című művéből veszi, melyben a szerző az életben megfigyelt viselkedési minták fölhasználásával tanulmányozza az emberi társadalmat. Az anatómia „boncolást vagy vizsgálatot jelent, s nagyon pontosan kifejezi formájának intellektualizált módszerét.” 269. (Itt az angol szöveget használtam és részben újrafordítottam, mert a magyar kiadásban szereplő „diszkrécio” nyilván a „dissection” elnézésének az eredménye. *Anatomy of Criticism*, New York, 1970, 311.) Érdemes megjegyezni, hogy a regénytörténetben gyakran jutunk Shakespeare korához. Egyes irodalomtörténetek szerint a lelkes Burton műve szerelmi lexikon, és címe nagyon

szál közül az első majd minden regényben megtalálható, a román fogalma azonban többnyire a „vágyteljesüléshez” kapcsolódik. Leginkább a vallomás és a boncolás tényezője alapján különíthetők el jellegzetes nézőpontok és beszédmódok.

Boileau „és a hozzá hasonló kritikusok nyomán mindjobban elterjedt ama nézet, hogy a keresztény mitológia elérhetetlen, a pogány pedig alantas és gyermekes a költészet számára, amitől újfajta világiasodás alakult ki. Ez erőteljesen hatott a Dryden és Johnson közötti angol költészetre, ám még tartósabban a regényre, amely egyre inkább realisztikussá vált, vagyis az elbeszélt történetek formája immár csak burkoltan, nem pedig kimondottan mitologikus” – állítja Frye.¹⁶⁷ Véleménye szerint a romantika korában a regény eltávolodott a költészettől, tovább erősödött a „realizmus” igénye, de sokkal több mítoszi elemet őrzött meg, mint amennyire a kritikusok fölfigyeltek. A klasszicizmus szerzőinél – írja Frye –, „különös hangsúly esik rendre és világosságra. A rendre, mert érződik annak a jelentősége, hogy egy központi formát ragadjanak meg; és a világosságra, mert érződik, hogy ennek a formának nem szabad szertefoszlania vagy sokértelműségbe burkolódnia, hanem meg kell őriznie folytonos kapcsolatot a természettel, azaz az ő legsajátabb tartalmával.”¹⁶⁸ A műalkotás – fejtegeti – „nem külső eseményeket és eszméket tükröz vissza, hanem a példa és a tétel között helyezkedik el.”¹⁶⁹ Így hozhat létre a történelmi téma időszerűtlenséget, s a természet követése¹⁷⁰ a „társadalom ábrázolásával sajátos történelmi értéket...”¹⁷¹ Ezzel a regény a hagyományos epikánál jobban elszakad a „nagyszerűség” és „fenségesség” eszményétől.

A befogadó számára a művet sokszor olyan dolgok igazolják, amelyeket nem a szövegvilágból tud vagy ismer.¹⁷² A regényíró

hasonlít John Lyly 1580-ban megjelent *Euphues or the Anatomy of Wit* (Jólnevelt és az elme fölboncolása) című regényéhez. Közeliükben született Thomas More *Utópiája*, Francis Bacon tudományalapozása – *Instauratio magna* – Essex esszéi és több vallásos nevelési mű.

¹⁶⁷ FRYE: *Az ige...* i. m. 192.

¹⁶⁸ FRYE: *A kritika...* i. m. 74.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ Példájában Jane Austen műveiben.

¹⁷¹ FRYE: i. m. 74.

¹⁷² Uo. 55.

alapvető fortély, hogy a cselekmény felszíne mögé hatoljon, megmutassa a jellemek gondolkodását, érzelmeit, olyasmire is rávilágítson, amit a valóságos életben nem lehet észrevenni.¹⁷³ A korai szerzők kedvelték az allegóriát, didaktikusak vagy szatirikusok voltak, később az igazság keresése került a középpontba.¹⁷⁴ Booth a műfajt szellemesen sok ablakos házhoz hasonlítja, s szerinte az „igazi regénynek valószerűnek kell lennie”.¹⁷⁵ Szegedy-Maszák Mihály az idő és tér kérdéséről szólva – Kant és Heidegger alapján – azt mondja: „Állandóság és egymásutánosság kölcsönhatásaként fogom fel a tartamot, egymásutánosság és egyidejűség feszültségéből vezetem le az időrendet, végül állandóság, egymásutánosság és egyidejűség eredőjét azonosítom a gyakorisággal.”¹⁷⁶ Fontosnak tartja a nézőpont és elbeszélő helyzet elválasztását, külső, illetve belső nézőpontú beszéltetés szándékával számol.¹⁷⁷ A cselekmény szempontjából öt műfajcsoportot különböztet meg. Az újságírásban kifejlődött „jellem- és életkép”¹⁷⁸ továbbfejlesztését tartja meghatározónak. Az előzmények közé sorolhatók az – eposz és a tanító költemények mellett¹⁷⁹ – a XVIII. század nagy-sikerű levélregényei, az értekezések, a példázatok, az emlékiratok¹⁸⁰ és a vallomások.

Frye úgy ítélte meg, hogy „minden irodalmi műnek van mind fikciós, mind tematikus oldala, s azt eldönteni, melyik a fontosabb, gyakran egyszerűen csak vélemény dolga vagy csak az értelmezés hangsúlyain múlik.”¹⁸¹ Példáit Homérosszal kezdi, Fieldinggel és Jane Austennal folytatja, majd időben visszalépve *A zarándok útjához* jut, amit egy Montaigne-esszéhez képest fikciós jellegűnek minősít.¹⁸² Fontos észrevétele, „hogyan miközben a

¹⁷³ BOOTH: i. m. 3.

¹⁷⁴ Uo. 57.

¹⁷⁵ Uo. 23.

¹⁷⁶ I. m. 57.

¹⁷⁷ I. m. 72.

¹⁷⁸ I. m. 90.

¹⁷⁹ IMRE László: *Műfajok létformája a XIX. századi epikában*, Debrecen, 1996.

¹⁸⁰ Már KEMÉNY Zsigmond is hivatkozik erre: *Élet és irodalom*, Pest, 1853.

¹⁸¹ FRYE. *A kritika...*, i. m. 50.

¹⁸² Montaigne elveket fejtett ki, azok mellett érvelt. Bunyan úgy adott hírt az erkölcsi eszmények értékességéről és érvényesüléséről, hogy azokat elképzelt történetekbe foglalta.

fikciós hangsúlytól a tematikus felé haladunk, a mítosz kifejezéssel jelölt elem egyre inkább elbeszélést jelent bonyodalom helyett.¹⁸³ A bonyodalomnak ugyanis meg kell oldódnia a történetben; az újabb fikcióban viszont összefonódva lát két fő elemet: „a hőst társadalmával integráló »komikus« és az őt elszigetelő »tragikus« tendenciát.”¹⁸⁴ A magasabbrendű Igazság érvényesítése helyett a „költő” gyakran arra szánja el magát, hogy „társadalmának szócsöve legyen”¹⁸⁵ – állapítja meg, s ezzel elkülöníti a „költői” műalkotást a közlés-megnyilatkozás jellegűtől. Az „irodalmi struktúra létrehozását” azzal a szándékkal indokolja, hogy jelentése befelé irányuljon, s így elvezessen „az élvezettel, szépséggel és érdekességgel járó reagálások” tartományához.¹⁸⁶ A „gyönyörködtetés és tanítás” ősi tételét ugyancsak elvászthatatlannak látja. „Az irodalomban inkább van helye a szórakoztatónak, mint az épületes olvasmánynak, azaz a valóságelv alárendelődik az élvezet elvének.”¹⁸⁷ A befelé mutató irodalomban „a külső jelentés mércéi másodlagosak, mert az irodalmi művek nem úgy lépnek fel, mintha leírnának vagy állítanának valamit, s ezért sem nem igazak, sem nem hamisak. [...] Az irodalmi jelentést legjobban talán azzal lehet jellemezni, hogy hipotetikus.”¹⁸⁸ A „nem irodalmi” elbeszélésekre gondolva legfontosabb megállapítása az, hogy míg az „emberi cselekvést (praxis) mindenekelőtt történetekkel utánozzuk, [...] A mítosz a cselekvés másodlagos imitációja, ami nem azt jelenti, hogy kétszeresen távolodik el a valóságtól, hanem azt, hogy tipikus cselekedeteket ír le, minthogy filozofikusabb a történelemnél.”¹⁸⁹

Frye megfigyelése szerint az európai irodalom (a „fikció”) „lefelé” halad, azaz a természeti törvények fölé emelkedő csodáktól a mindennapi világ megjelentetésének céljához közelít. Fowler ezt a gondolkodásnak azzal a változásával magyarázza, amit Thomas More (1478–1535) *Utópia* (1516) című műve hozott. Eb-

¹⁸³ Uo. 50.

¹⁸⁴ Uo. 51. – Schlegelnél a „komikus” ellentéte a „komoly”, a „nagy”, a „fennkölt”, a „fenséges”.

¹⁸⁵ Uo. 51.

¹⁸⁶ Uo. 66.

¹⁸⁷ Uo. 66.

¹⁸⁸ Uo. 66.

¹⁸⁹ Uo. 73.

ben a beszélő itt, a földön keresi az ember boldogságát, s ennek eszményét nem a lovagkor harcos, áldozatkész, önfeláldozó hőseiben, hanem a békés életben látja, amit az udvar szabályoz.¹⁹⁰ Ezekkel a szabályokkal először a gúnyiratok, a satírák fordultak szembe, amelyek sokszor vallási vitákhoz is kapcsolódtak. Az *Utópia* nem a múltbeli jobbra hivatkozott, hanem a jövőben jelölte ki az ember által megvalósítható tökéletes életforma társadalmi feltételeit. Ezzel egyfelől köteleességgé tette a tanulságok levonását, másfelől új értelmet adott a „jobb” megvalósíthatóságáról szóló régi mítosznak, ami azonban nem vezetett erre az elvre épülő jelentős regények keletkezéséhez. Ezek szerzői azonban nem akarnak kilépni a maguk világából – sem a múltba,¹⁹¹ sem a jövőbe –, s ha az a történelmi (vagy szociológiai) „valósággal” nem is azonosítható (ahogy a „realizmus”-elméletek állítják), a szövegvilág üzenete mégis olyan érzelmekről, élményekről, csapdákról tudósít, amelyekkel a beszélő megrendít, fölháborít, szégyenkezésre készítet, s ezzel mozgásba hozza a befogadó változtató akaratát, fölsimerteti a rájuk – is – ható külső kényszereket és saját lehetőségeiket.

Gyakori a múltban és jelenben megtörténtek-megtörténők sajátos képének a megalkotása úgy, hogy azokban ősi mítoszokat is újraírunk.¹⁹² Az olvasó egyszerre fedezheti föl a Frye által említett mítoszokat, illetve a mítoszteremtési szándékot.¹⁹³ Frye vé-

¹⁹⁰ FOWLER: i. m. 35.

¹⁹¹ A történelmi regényekben is a jelen nézőpontjai érvényesülnek.

¹⁹² Ősi mítoszi példázat jelenik meg ebben, hiszen a Biblia szerint a feltámadás (húsvét) ünnepe és az ezt megelőző önfeláldozás-szenvedés átélése előtt Jézus negyven napot böjtölt a pusztában, s szembe tudott szállni minden „sátáni” megkísértéssel. A képzelet szülte démonok, a valóságban észlelhetőtől eltérő tájak, a múlt pusztuló emlékei (várak, kastélyok, templomok) leírásai átszínezik a vallásos tárgyú, tanító szándékú szövegeket. Az allegóriák szerepe a XVI. századtól minden európai művelődési hagyományban megnőtt – és megváltozott –, nem kis gondot okozva már a XVIII. század esztétikai gondolkodóinak. Az útirajz és az emlékirat olyan elbeszélés, amelyben az „én” nem csupán saját látószögéből (és látóköréből) tekint létezésének feltételrendszerére, fogadja tudatába és rögzíti emlékezetébe (majd írásba) személyes élményeit, bocsátja keresztül mindezt érzelmi világán; hanem előtérbe kerül a külvilág megismertetésének a szándéka.

¹⁹³ Dugonics rendkívül népszerű regényei – elsőnek az *Etelka* – a később Kölcsey, majd Arany János által is hiányolt magyar őstörténeti mítoszt akarta megteremteti.

leménye is az, hogy a reneszánszban kialakult szertartásrend, a fejedelem és az udvari ember kultusza még tragédiákban és nemzeti eposzokban szólalt meg. „Ezután egy új típusú középosztálybeli kultúra bevezeti az alsó szintű mimetikus módot, s ez uralkodik az angol irodalomban Defoe korától a XIX. század végéig.”¹⁹⁴ A határvonalat a Philip Sidney *Arcadiája* és „a *Robinson* típusú” regények között jelöli ki. Itt szakad meg a kapcsolat az isteni lényekkel, s a hősök csodálata átadja helyét az iróniának. Egyidejűleg az is kétségesse válik, az „alsó szintű” szöveghez valóban hozzátartozik-e a mimezis esztétikai szándéka, avagy a közlő más jellegű viszonyítási rendszerrel számol.

„Az elbeszélte történetekben a hősök sikerei vagy kudarcai vagy a társadalmi intézményeket legitimálják (a mítoszok funkciója), vagy a meghonosodott intézményekben (legendák, mesék) pozitív, illetve negatív integrációs modellt (a boldog vagy boldogtalan hősök) képviselnek.”¹⁹⁵ A XVIII–XIX. század előtti időszak elbeszélőit az hitelesítette, hogy hallott vagy átélt történetet mondtak el.¹⁹⁶ Frye fontos törekvése, hogy kibogozza „egymás öléből az ideológia és a retorika fogalmát.”¹⁹⁷ Friedrich Schlegel mintha „beszéd” értelemben használná a retorika fogalmát, szemben a zenével és képzőművészettel. Célját abban jelöli ki, „hogy meggyőzzenek, s a meggyőződés reakcióját váltsák ki.”¹⁹⁸ E kettős szándék alapvetően jellemzi a XVIII–XIX. század legtöbb íróját. További szempontként kell figyelembe vennünk azt az ellentmondást, ami egyfelől a nemzetközi vándortémák „szabad” áramlása és a szerző személyének növekvő fontossága; másfelől az országonként változó fejlettségű nyilvánosság és az irodalom nemzeti jellegének kialakulása között fennáll.

Az olvasástörténettel foglalkozó angol kutatások a Bibliában (*The Authorised Version*), Bunyan és Milton művében látják a közönség meghódításának első állomását, de figyelmünket a több változatban újra és újra megjelenő *Arcadia* sem kerülheti el. A

¹⁹⁴ FRYE: *A kritika*, i. m. 34.

¹⁹⁵ Jean-Francois LYOTARD: *A posztmodern állapot*. In: *A posztmodern állapot*, Bp., 1993. 15.

¹⁹⁶ Uo. 55–56.

¹⁹⁷ FRYE: *Az íge...* i. m. 42.

¹⁹⁸ FRYE: uo.

regény tömeghatásának a kialakulása nem választható el a nyomtatás felfedezésétől és elterjedésétől. A reformáció fontos tényezője az a szándék, hogy az Írás, a Biblia szélesebb körben olvasható legyen. Akárcsak Luther, Gutenberg is német földön született. Londonban Caxton 1476-ban alapította az első nyomdát, Hess András pedig négy évvel *korábban* Budán a magáét. Történelmünk ezt követő viharos időszakában a magyar fejlődés elmaradt az angliaiától, de a nyomtatás technikája nélkül sem Bornemisza, sem Telegdi, majd Pázmány hitvitázó szentbeszédei nem teremthetik meg a magyar nyelvű prédikációk olvasóközönségét; s az énekeskönyvek sem tölthetik be művelődéstörténeti szerepüket.¹⁹⁹ Bunyan népszerű művének, *A zarándok vándorútjának* ugyanúgy nem született magyar megfelelője, ahogy Philip Sidney *Arctidiájának* sem.

Aquinói Szent Tamás döbbsentette rá a keresztény világban élőket arra, hogy a „veritas” elsősorban az általa „tudományos igénnyel” összegezett teológia világába tartozik. A hozzátartozó „én” (ego) isteni kinyilatkoztatás része, s lényegében más, mint a befogadó „én”. Szent Ágoston óta pedig tudni illett, hogy a *Civitate Dei* (Isten városa) más törvények szerint működik, mint azok a szabályok, amelyekhez az emberek mindennapi élete igazodik. Isten végtelen világában a parányi „én” jelentősége a földi életben megnő, miközben keresi a helyét ott, ahol a „veritas” nem tereml egyértelmű rendet. S ennek oka benne rejlik: szabad akarata alapján választhat a „jó” és a „rossz” között. Önnön térbeli és időbeli lehetőségeihez képest óriási kérdésekkel kell megküzdenie. A „veritas” Isten világába tartozik, a Bacon óta keresett „novum organum” helyett pedig csak a Rend hiánya, az elhatalmasodó bizonytalanság jelenik meg a regényekben. A cselekmény mögött nincs határozott közös világkép, mint a mítoszokban. Céltudatos hősök helyett tétova, a körülmények által valamerre elindított vándorok történeteivel találkozunk, akik kanyargós, keresztlezédésekkel és csapdákkal teli utakon kerülgetik a jót és a rosszat,

¹⁹⁹ Keveset tudunk a magyar „széphistóriák” olvasoltságáról. A *Magyar Elektra* (Bornemisza) biztosan nem teremtett olyan virágzó színházi életet, aminek jelentősége a Shakespeare-korival mérhető. Sőt a *Szigeti veszedelem* (Zrínyi) sem vált olyan közismertté, mint Milton *Elvesztett paradicsoma*.

az akadályokat és bűnöket, miközben saját vágyaikkal és szorongásaikkal is meg kell küzdeniök. Ehhez kapcsolódnak az „én” és a „másik” viszonyát megérteni és megértetni kívánó elmélkedések. Ezek csak ritkán tartoznak az „író” életéhez: sokszor az eseményeket átélő beszélő „én”-je is a képzelet terméke. A beszélő „én” három különböző, de egymástól nehezen elválasztható céllal szólítja meg a nyilvánosságot, mégpedig – Defoe-tól legalább a XIX. század közepéig – nem az „értőket”, nem a regény műfajával kapcsolatban igen bizonytalan „kánonalkotókat”, hanem az érdeklődők lehető legszélesebb körét. Úgy akarja lekötni a befogadó figyelmét, hogy

- szórakoztassa,
- az erkölcsi igazság „törvényeire” tanítsa, és
- segítsen a világ megértésében.

Goethe: „én” és a „másik”, „én” és a szerep

A XVIII–XIX. századi regény története valószínűleg a személy, az „én” szerepének újragondolásával, önmegvalósítási igényének határozottá válásával kezdődik. Az eposzban a közösség sorsa a meghatározó: a hőst ennek a szolgálata emeli „nagy” szerepébe. A regénybeli ember erre alig kap lehetőséget, mert esendő, gyenge, bizonytalan, fölkészületlen, távol áll a mindentudástól, nem képes nagy tettekre. Természetes öröksége a „hübrisz”, szerepét világképe, ismeretanyaga, következtetőképessége, képzelete, akaratereje, szabadsága, kötöttségei, erkölcsi tudata (vagy annak hiánya, fogyatékosságai) határozza meg. A „hős” vágyai lehetnek határtalanok, cselekedeteinek és megismerő tevékenységének a megnyilvánulási tere azonban a véges – minden isteni vagy természetfölötti beavatkozást nélkülöző – világ. Az eposzok énekei meghatározható személyekhez, közösségekhez, esetleg Istenhez szóltak. A regényíró, aki tudósít tapasztalatairól, megfigyeléseiről, közli „híreit”, mindenkihez szól, a legszélesebb nyilvános közvéleményt kívánja megszólítani. Fölhasználja az esztétikum világán kívül rekedő közvetlen hatást, a tudatos befolyásolást, a

vallási, erkölcsi vagy gyakorlati értelemben vett tanító-közvetítő szándékot.²⁰⁰ A regény történetéhez szorosan hozzátartozik a párhuzamosan teret hódító nyomtatott sajtó (a nem szépirodalmi könyv, röpirat, újság, folyóirat) kölcsönhatása.

Rabelais és Cervantes a közismert mítoszok, elbeszélések új-rairásának ősi hagyományát folytatták, s egyúttal visszahozták a görög-római (illetve a főleg olasz és spanyol színpadokon virágzó rögtönzött) komédia satirikus beszédmódját.²⁰¹ Az eszmények helyett a testi valójában (vágyaival, álmaival és szükségleteivel) megjelenő ember világra fordították a figyelmet. A korábbi (meghatározhatatlan és biztosan változó) „irodalom” „szimbolikus tere” helyett valószerű körülményeket idéztek meg. A könyvnyomtatás elterjedése után rengeteg – németül és franciául: „Roman” – jelent meg minden fejlett országban. Témájuk szerint: „heroi-kus”, „moralista”, „szerelmes”, „kaland”, majd a bűnügyi és államtudományos regények. A XVIII. század írói szívesen állítják előtérbe a személyiséget, szívesen követik az emlékiratok, naplók, levelek beszédmódját.²⁰² Akár regényként is olvashatjuk Saint-Simon emlékiratait vagy Madame de Sévigné leveleit; Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc, Bethlen Kata, Mikes Kelemen és – időben megkésve – Kazinczy önéletrajzát. Richardson *Pamelája*²⁰³

²⁰⁰ „A történetmondás modalitását olyan beszédhelyzetek határozzák meg, mint például az utalás, a kérdés, az óhaj, a tanácskozás, a fenyegetés, a vigasztalás, az ígérés, a parancs, a figyelmeztetés, a szükségszerűség állítása, a lehetőség vagy a valószínűség feltevése. A beszédhelyzet jellegét az általa kifejtett hatás, nem pedig a beszélő szándéka határozza meg.” („A regény....” I. m. 18.)

²⁰¹ Azaz nem a „helyeslés jelrendszerét” keresi, mint a vallási, az erkölcsi vagy politikai megszólalások mellett a líra és az eposz.

²⁰² Az útirajz és az emlékirat olyan elbeszélés, amelyben az „én” személyes élményeit adja közre a külvilág megismerésének-megismertetésének a szándékával. A naplókban és levelekben megnyilvánuló közlési szándék az „én” világából a „másik” („ők”) felé irányul. Mivel a XVIII. század polgárosuló társadalmában a tekintély megszerzése egyre inkább a szellemi fölény lehetőségére épült, ez – és ennek a hiánya miatt megnőtt a szeretetvágyból fakadó érzelmi túlfűtöttség szerepe.

²⁰³ Az első „irodalmi” világsiker üzleti feladatból született: a nyomdász-könyvkiadó Samuel Richardson (1689–1761) mindennapi használatra szolgáló levélmintákból teremtette meg 1740-ben Pamela történetét. Richardson, a pénzkereset nagyobb lehetőségét kereső nyomdász, eredetileg az önkifejezés gondjaival küszködő félművelt vásárlóinak akart lemásolható levélmintákat eladni.

(1741), Rousseau²⁰⁴ *Új Heloise*-a (1761) és Goethe *Werthere* (*Az ifjú Werther szenvedései*, 1774) az „én” és a „másik” kapcsolatát állította középpontba. Mindhárom mű eltér attól a hagyománytól, amelyben a kívülálló beszélő szemlélőként és értelmezőként mondja el a történetet. Itt a levél-, illetve naplóforma az „én” titkos belső világával azonosulást közvetíti. Ebben mutatkoznak meg a cselekményindító bűnök (tévedések, öncsalások, csalások) és következményeik, az „én” bizonytalansága abban a világban, amiben vagy nincsenek biztos értékek, kívánatos célok, értelmes feladatok, önkitaljesítési lehetőségek, vagy az első személyben beszélő nem hisz ezekben. A megszólított „másik” ebből a nézőpontból mutatja meg magát, ehhez képest más. Fowler másoknál nagyobbra értékeli Richardson siker-regényeit,²⁰⁵ mondván: azokat nem a történetért, hanem a szemléltetett érzelmekért kell olvasni.²⁰⁶ Ezek az érzelmek még Defoe és Swift műveiben is szinte teljesen ismeretlenek, a korábbi fölfogás szerint legfőképpen a költészet világában lehetett szerepük. Fowler nyomatékmal mutat rá a kor általános szokására, hogy a kapcsolatokat kereső emberek hosszú levelekben számoltak be egymásnak az őket foglalkoztató eseményekről és élményeikről.²⁰⁷ Pamela levél-naplóiban a lelki függetlenséget kereső nő személyiségének kiteljesedését figyelhetjük meg. Fielding viszont, aki nem csupán kitűnő regényíró volt, de a műfaj elmélete is érdekelt, paródiája (*Joseph Andrews*) tanúsága szerint nem vette észre az „én” és „másik” közti kapcsolat kérdését, csak az erkölcsi tanító szándékot.

²⁰⁴ Az „én” áll az *Emile* (1762) és a *Vallomások* (1770) középpontjában is.

²⁰⁵ A *Pamela* után: *Clarissa* (1740), *Sir Charles Grandisson* (1754).

²⁰⁶ „A megjutalmazott erény; vagy egy csomó családi levél, egy szép fiatal nőnek hozzátartozóihoz intézett levelei, melyek abból a célból nyomtattak ki, hogy támogassák az erény és vallás alapelveit a mindkét nembeli ifjúság lelkében; a mű háttere valódi, megragadó és figyelmet keltő remények sorozata kellesz szórakoztatást nyújt s meg van tisztítva mindama képektől, amelyeket a legtöbb gyönyörködteni akaró mű tartalmaz, hogy fölgújtja a szíveket, ahelyett, hogy nevelné.”

²⁰⁷ FOWLER: i. m. 191–193. – A XX. század közepe előtt születettek még ismerték a levélbeli közlés szóbeli és írásos formáinak széles körű elterjedtségét. Ezután ezt a szerepet jórészt (és fokozatosan) átveszik a távközlésre épülő érintkezési formák.

Paul de Man mutatta ki, hogyan használta föl Jean Jacques Rousseau az *Új Heloise*-ban Pygmalion²⁰⁸ ősi mítoszáat az „én” képzeletében megteremtett „másik” eszményképére irányuló vágy kifejtésére, s miként emelte a vágglyal a „bűnt” a cselekményszervező tényezők közé.²⁰⁹ Hogy ebben mekkora szerepe van az öncsalásnak, valamint az érzelmi világ megérthetőségére, a filozófiai szabadság elérhetőségére vonatkozó kételyeknek, amire De Man sokoldalúan hívja föl a figyelmet, az más megközelítés keretében tartozik. Azzal együtt, hogy a regényműfaj fejlődésében éppen a mű „félreolvasása” játszott szerepet.²¹⁰ A homályos, megfogalmazatlan vágyakkal és reményekkel teli befogadók képzeletét a beszélő a fölhasznált hagyomány utalásaival szenvedélyes és erotikus érzelmi átélésre készítette. Bizonyára komolyan kell vennünk Rousseau figyelmeztetését, amikor „Saint-Preux-vel azt mondatja: »Ugyan mit is tanulhatunk könyvekből a szerelemtől? Ah, Julie, szívünk többet elmond, mint a könyvek, melyeknek utánzótt nyelve hideg mindazoknak, akiket szenvedély fűt.«”²¹¹ Ezt a hiányérzetet tudta magáénak a befogadó. Erre szolgál a levél-műfaj segítségével kiváltott hatás, ami a beszélők teljes őszinteségének a benyomását kelti.²¹² A hatásosan fölépített összetett

²⁰⁸ A hagyomány szerint Pygmalion király beleszeretett Aphrodité meztelen elefántcsont kőpírába, amit maga faragott, s amit az istennő megelevenített. Kerényi Károly: *Görög mitológia*, Bp., 1977. 53.

²⁰⁹ Paul de MAN: *Az olvasás allegóriái*, Szeged, 1999.

²¹⁰ Rousseau óriási hatására mi sem jellemzőbb, hogy nagyjából ugyanakkor, amikor az önmagát számkivetettnak érző Kölcsey képzelete bánatában „Clarens virányin” andalgott,²¹² a gazdag Byron a valóságban járta be a Genfi-tó partján az *Új Heloise* helyszíneit. Augustának írott naplójában 1816. szeptember 18-án a következő megjegyzést tette: „... vezetőnk tele van Rousseau-val, és örökösen összekeveri Saint-Preux-vel, az embert a könyvvel. Egy falusi ház lépcsőjén láttam egy parasztlányt, olyan szép volt, mint Julie maga...” (BYRON: *Naplók, levelek*, Bp., 1978. 66.) Byron anekdotája jól szemlélteti, hogy a regény meggyőzőerejében milyen szerepet játszott a valóság (a Genfi-tó partja), aminek ellenőrizhetősége nagyban elősegítette, hogy a befogadó hitelesnek tartsa a képzelet teremtette történetet (illetve szereplőket) és a belső – lelki – érzelmi – folyamatokat. A táj, a környezet fizikai léte hozzájárult a fölfokozott érzelmi állapottal való azonosuláshoz.

²¹¹ I. m. 263.

²¹² Ezt teszi Rousseau világsikerű *Vallomásaiban* is, ami – megalkotottságával – ugyancsak nagy hatást gyakorolt a műfaji hagyomány kialakulására.

módszer arra vezetett, hogy a leírt és a földrajzi valóságban ellenőrizhetően „valóságos” külvilág az „én” és a „másik” vonzásokkal és akadályokkal teli kapcsolatát olyan közegbe helyeztette, amit nem találunk ugyan meg a saját környezetünkben, de léteznie kellene és a természet törvényei szerint létezhet is.

A *Werther* mindig időszerű érzelmi kielégületlenséget tolmácsol, ahogy Eckermann-nak mondta: „az ifjúkor egy bizonyos fokon ma is úgy hat, mint annak idején. [...] Akadályokba ütköző boldogulás, meggátolt tevékenység, teljesületlen vágyak – ezek nem egy bizonyos korszak bajai, hanem minden egyes emberé, és rossz lenne, ha nem volna minden ember életében olyan korszak, amelyben úgy olvassa a *Werthert*, mintha éppen neki írták volna.”²¹³ Deák Tamás szerint „Goethe hatni akart, meg akarta győzni olvasóját, s amikor úgy képzelte – a *Werther* világsikere után –, hogy nincs rá módja többé, elfordult az irodalomtól, és hatalmas munkabírását természettudományi és művészettörténeti tanulmányokba ölte.” Schiller tárta fel előtte „írói létének nagyszabású távlatait”, megakadályozta, hogy „pótcselekvésekbe tékozzolva elbizonytalanodott célú energiáit”.²¹⁴ „Minden kívánságomat és reményemet felülmúlta az a kapcsolat, amely Schiller és köztem fejlődött ki, amelyet a legbecsesebb dolgok közé számítottak mindabból, amit a szerencse kései éveim számára tartogatott.”²¹⁵ Goethe, aki tudatosan játszotta a „költőfejedelem” hatásos szerepét, ezt az udvarias elismerést is a nyilvánosságnak szánta. Erre mindig nagy figyelmet fordított, de valószínűleg igaza van a mindkettőjük életművét kiválóan ismerő Deák Tamásnak, hogy Goethe sokat köszönhetett Schillernek.²¹⁶

²¹³ ECKERMANN: *Beszélgetések Goethével*, Bp., 1973. 71.

²¹⁴ GOETHE–SCHILLER: i. m. 15.

²¹⁵ Uo. 613.

²¹⁶ Lásd: GOETHE–SCHILLER: i. m. előszava: 5–33. – Az öreg Goethe – Eckermann szerint – többször is elhatárolta magát Schillertől: a maga útját járta. „A németeket – mondta Goethe – általában gátolja a filozófiai spekuláció; megfosztja stílusukat az érzékletességtől, megfoghatatlan, terjedős, szórásalagos jelleget kölcsönöz nekik. [...] Schiller stílusa is akkor a legpompásabb és leghatásosabb, amikor nem filozofál...” (ECKERMANN: i. m. 98.) A lángészről szóló önvallomás egyrészt válasz Schiller korábbi kritikai észrevételeire, másrészt arra a Schellinggel vitázó „elmélkedésére”, miszerint „a költő is az öntudatlanságból indul a tapasztalat útjára, sőt szerencsésnek

A *Werther* olvasói bizonyosan tudatában voltak annak, hogy énjük kiteljesedéséhez, saját boldogságukhoz hiányzik a belátható világrend. A visszhangos sikerű és máig minden „kánonban” szereplő mű ifjú és tétova, a világban helyét nem találó, rossz közérzetével küszködő hőse azért szenved, mert a képzeletében megteremtett „másiknak” önálló vágyai és céljai vannak, amelyeket Lotte nem akar és nem tud alárendelni Werther kimutatott vonzalmainak. A befelé forduló, az életben cselekvési teret nem találó, ezért céltalan, „gyenge” férfi került ellentétbe az erős, céltudatos, szilárd erkölcsi tartású „hősnővel”, aki a maga „valóságán” belül megelégszik a feleség-családanya hagyományos sze-

nevezheti magát, ha műveletének legtisztább tudatossága által eljut addig, hogy a művének első homályos alapeszméjét a befejezett munkában csorbítatlanul újra megtalálja. [...] Mert] a költészetet éppen az teszi költészetté, hogy azt a bizonyos öntudatlant ki tudja mondani, közölni tudja, azaz objektummá alkotja.” (GOETHE-SCHILLER: i. m. 211.) Schiller 1794-ben azt tanácsolta Goethének, (1794. augusztus 23.) GOETHE-SCHILLER: i. m. 39.) ha már „lelkülete ebbe az északi világba került, nem maradt más választása, mint az, hogy képzelete számára mindazt, amit a valóság elrejt előle, gondolkodásának erejével pótolja, s mintegy belülről kifelé, racionális úton teremtsen meg egy Görögországot.” „Görögország” itt egyszerre jelenti azt a maga teremtette világot, ami weimari házában körülvette; s a műveiben megalkotott, a láthatón, tapasztalhatón, érzékelhetón kívüli világot, ahová az önkifejezés kiteljesítésének szándékával léphetett át. Schiller Görögországa az elveszett tökéletességet jelentette, Goethe mintha ugyancsak vissza akart volna hozni valami elvesztettet, de irodalmi műveiben ez inkább a múlt tanulságainak, fölemelő és tragikus példáinak a megőrzési és színreviteli lehetőségét jelentette. – Goethe a megvilágítás igényével kereste a létezés titkait, de nem azzal az egyszerűsítő szándékkal, amit a francia szellem „tisztaság” eszményének tulajdonított. Schiller minden elméleti igénye mellett is megértette ezt, s úgy vélte, a költészet csak a nagy titkok sejtetéséig juthat el. Érdekesen utal erre egy levélrészlet. Amikor Madame de Stael Weimarba látogatott, ezt írta róla Goethének: az író nő zseniális ugyan, de mindent meg akar magyarázni, áttekinteni, felmérni. „...nem tűri a sötétséget, és ahová fáklyájával nem tud bevilágítani, az nem is létezik számára. [...] Ahhoz, amit mi költészetnek nevezünk, nincs érzéke. Ilyen alkotásokból csak a szenvedélyes, a szónoki és az egyetemes az, ami benne visszhangot kelt...” (1803. december 21. GOETHE-SCHILLER: i. m. 22–223.) Tegyük még hozzá, hogy véleménye szerint a próza a „józan ész” kifejező eszköze, a „vers viszont feltétlenül képzelőerővel való kapcsolatot követel meg...” (1797. november 24. GOETHE-SCHILLER: i. m. 177.) Ebből a titokzatos költői feladattól is átkerült valami a modern regénybe, de beleolvad a közvélemény-befolyásolási törekvésbe.

repével. Magabiztosan viselkedik és cselekszik, noha benne is föl-villan a homályos vágy és a „más” reménye, de képzeletében sem merül föl életének Wertherhez kapcsolása. A hűtlenség bűne meg sem kísérti. (Kísértés nélkül nincs bűn!) Werther végül azzal szem-besül, hogy az eszményi boldogság képzelet teremtette világa el-érhetetlen marad. Ezért az életben nem lát megoldást immár ha-tározott vágya megvalósítására. Öngyilkossága részletes és vissza-rettentő leírásánál az eddigi első személyes beszélő helyét a „kiadó” foglalja el, aki beszámol ugyan Lotte megrendültségéről, de a véres részletekkel tarkított elbeszélés azt bizonyítja, hogy Werther még ezt a tettét is rosszul hajlotta végre. Ezért az ön-csalás bűnének belátása nem vált ki katarzist, nem kínál a befo-gadónak megtisztulási élményt. A XVIII. századi regényeknek ritkán van megragadható „szervező ritmusuk”²¹⁷, s nehezen ha-tározható meg a „központjuk” (Goethe²¹⁸). Gyakran keveredik bennük az, amit Frye „fikciónak”, illetve „nem-fikciónak” ne-vez,²¹⁹ s nem találjuk azt, amit Arisztotelész a „jellemek emelke-dettségeivel” magyaráz.²²⁰ Frye-nek a fikciós módokról szóló el-mélete szerint, ha a regény hőseit „tetterejükhez mérten” osztá-lyozzuk, azt találjuk, igen kevés köztük a „minőségileg magasabb rendű”. Világukban a „természet törvényei” csak kivételesen füg-geszthetők fel, ritkán emelkednek „vezér”-szerepbe. Noha a XVIII. század legnagyobb sikerű regényeinek középpontjában az „én” és egy eszményi világ keresése áll, még címadó szereplőik (Pamela, Julie, Werther) sem felelnek meg az epikai „hős” fogalmának.

Jellegetesen német hagyományból fakadtak Goethe sokféle-képpen megfogalmazott kérdései az emberi létezés titkairól. Egye-temes érvényű válaszokat keresve meglepő könnyedén lépte át az „elzárkózó” angol művelődés körének nyelvi és fölfogásbeli hatá-

²¹⁷ FRYE: *A kritika...*, i. m. 212

²¹⁸ Eckermann-nak mondta a *Wilhelm Meisterről*: „Ez a mű egyébként legki-számíthatatlanabb alkotásaim közé tartozik, amelyhez úgyszólván nekem magamnak sincs kulcsom. Középpontot keresnek benne, s azt nehéz megta-lálni, meg nem is jó keresni. – *Beszélgetések Goethével*, Bp., 1973. 17.

²¹⁹ FRYE: *Az ige...*, i. m. 262–272.

²²⁰ FRYE: *A kritika...*, i. m. 33.

rait.²²¹ Olaszországi utazásából²²² hazatérve a rész és egész, valamint a tartalom és forma viszonyát gondolta újra. Olaszországban rájött, hogy a „görög világnak” – és a „klasszicizmusnak” – az a képe, ami (a régész) Winckelmann hatására alakult ki benne, átgondolásra szorul.²²³ A *Werther* írója tudta, hogy a szemé-

²²¹ Ő volt az első német író, aki angol nyelvterületen is nagy érdeklődést váltott ki.

²²² 1786-ban indult, 1788-ban érkezett haza. – Az *Olaszországi utazás* 1816 és 1829 között jelent meg németül, de a római karneválról szóló részt már 1789-ben kiadták, s erre – talán a rézmetszetei miatt – Kazinczy 1815-ben fölfüggyelt és lefordította. A rézmetszet abból a szempontból fontos, hogy ez a vándorút a művészet mibenlétére keresett választ, ahogy A *karthausival* kapcsolatban még vissza kell rá térnem. Másfelől viszont ugyancsak regényként olvasható emlékirat.

²²³ Aki csak belekóstol Róma levegőjébe, megnéz néhány híres templomot, megismerkedik a múzeumok XIX. század előtti anyagával, az legalább két összetevőjét megértheti Goethe olaszországi élményeinek. Az egyik a lenyűgöző monumentalitás benyomása. A szó magyarul egyszerre jelent nagyszerűséget, fényességét és valaminek a kisebbségtudatot sugallóan hatalmas voltát. Ilyen romok, templomok, szobrok, képek gyakoroltak rá hatást, s rájött, hogy már a késő római világ is eltért attól, amiről Winckelmann beszélt. Nehéz eldönteni, mit láthatott a (részben újabb helyreállítású) boltozatos szerkezetű, többemeletes császárkori épületekből. Annyi bizonyos, ma látható freskók, mozaikjaik már másként ábrázolták az embert és a természetet, mint a görög mesterek. Aztán a XIV. században megindul a festészetnek az az átalakulása, ami a reneszánsz időszakára teljesen új elveket hozott létre, s ami majd a barokk időszakában alapvetően mássá, bonyolultabbá tette a művet, a szerkesztést, a fény-árnyék hatásokat, az arányokat és a „valóságosság” eszményét messze eltávolította a görög példától. Ugyanakkor azt is látnia kellett, hogy ez a művészet – miközben egyre több figyelmet fordít az emberre és a természetre – témájában többnyire az antik és keresztény mítoszok egyes jeleneteit „beszéli el”. Szerepe nem valami „tisztá” művészi szándék kifejezése, hanem Isten dicsőségének és gazdag urak fényűző szándékának a (fizetett) *szolgálat*a. (Az óriási képzelőerővel megalkotott hatalmas díszkerteknek még egyértelműbb a szórakoztató és elkápráztató szerepe.) Tizian egy képét fölidézve Goethe ámulva írja útinaplójába a keresztény hagyományban megjelenő jelen, világi hatalom és emberi tényező felfedezéséről: „Ragyogóbb mindannál, amit eddig láttam tőle. [...] Tekintélyes püspöki alakot ábrázol, óriási himzéstől és trébelt aranyfiguráktól merev miseruhában. (Két oldalon szárnyas angyalok, egész halomnyi koszorúval. Mindezek fölött pedig és hármass sugárköz fölött, a mennyei Galamb uralkodik; egyszerre középpontja és záróköve a kompozíciónak. – Az ember azt mondja magában: mindennek kétségtelenül valami régi, szent hagyomány az alapja, azért fonódhatnak ezek a különféle, össze nem illő alakok oly jelentőségteljes művészi egységbe.” (J. W. GOETHE: *Utazás Itáliában*. In: *Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 150–151. – A Galamb a Szentlélek jelképe.)

lyes tekintély fontossága egyre inkább háttérbe szorul a közvélemény várákozásával szemben. Ahogy Tizian megtalálta az új kifejezéséhez szükséges összetett szerkesztési elvet, Németországba visszatérve maga is ezt kereste. 1797 tavaszán a *Hermannon* dolgozó Goethe az epikus szerkezet belső mozgásán és annak költői hátráltatásán töprengett.²²⁴ Az erre válaszoló Schiller azt hangsúlyozta, hogy a „mi” (a „tartalom”) fontosabb a „hogyanál”. „Mind az epikus, mind a drámaíró bizonyos cselekményt ábrázol, csak hogy az utóbbinak az a maga célja, míg az előbbinek csak eszköze valamely esztétikai cél szolgálatában.” E cél a „benső mélységek” elérése, hogy a „játék és komolyság” egybekapcsolásával föl szabadítsa a befogadót.²²⁵

Schiller láthatárán a francia klasszicista esztétika, a tudás és megismerés, a „hét szabad művészet” enciklopédiába rögzítésének szándéka, a forradalom előtti (részben szépirodalmi formába foglalt) filozófia, a fiziokrata fölfogás uralmi szándéka olyan korlátként jelent meg, amivel szemben a saját – német – útját kereste. Goethe a szabadság és szükségszerűség viszonyának mellőzése miatt tekintett mély lenézéssel kora romantikusaira, mindegyikükre Jacobi, Tieck és Schlegel műveire.²²⁶ Önmagát Kant és Schiller „idealizmusával” szemben „realistának” vallotta, s a „valóság” és az „eszményi” másolásának elvétől odáig jutott, amit így fogalmazott meg (részben a „valóság” és a „látszat” közti feszültség kérdése körül forgó *Wilhelm Meister tanulóévei* alapján) 1801. április 3-án: „Azt hiszem, hogy minden, amit a lángész alkot, öntudatlanul keletkezik. A zseniális ember cselekedhet értelmesen is, érett megfontolás alapján, de azt csak amúgy mellé-

²²⁴ 1797. április 19. In: *Goethe és Schiller levelezése*, Bukarest, 1984. 151 – Gondolatai meglepő hasonlatosságot mutatnak Paul RICOEUR-nek (*Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999.) a cselekmény mozgására vonatkozó töprengéseivel, noha a két szerző más kiindulópontokból jut ide.

²²⁵ 1797. április 25. GOETHE-SCHILLER: i. m. 155

²²⁶ Goethe a görögységben igen járatos Friedrich Schlegel *Lucinde* című regényéről csodálkozó megvetéssel írta, hogy az a „betetőzése a modern formátalanságnak és természetellenességnek: az ember azt hiheti, hogy holmi Wol-demarból (Friedrich Jacobi regénye), Sternboldból (Johann Ludwig TIECK: *Franz Sternbold vándortársai*) és valamely frivol francia regényből elegyített zagyvaléket olvas”. (1799. július 19. – GOETHE-SCHILLER: i. m. 199.)

kesen. A lángésznek semminemű munkáját nem lehet az elmélkedés vagy az elmélkedés eredményei révén kiigazítani, hibáitól megfosztani; de a lángész éppen az elmélkedés és cselekvés révén fokozatosan oly magasra emelkedik, hogy végül mintaszerű műveket teremt.²²⁷ Ehhez az emelkedéshez tartotta szükségesnek a megfigyelést, tanulmányozást, tapasztalatszerzést. Fölfogására jellemző első beszélgetése Schillerrel, amikor lerajzolta neki ősnövényét, mint tapasztalatai eredményét; amit vendéglátója „eszmé”-nek minősített.²²⁸ Nyilván azért tartotta szükségesnek ezt a fölfogásbeli különbséget megörökíteni, hogy Schiller elméletalkotó hajlamával szemben gondolkodásának „gyakorlatias” jellegét hangsúlyozza, amiben az az érdekes, hogyan mosódik össze tudatában az elképzelt a tapasztalattal, a „tudományos kutatási eredmény” az érzékelhetővel. Ha jól értem a megjegyzés önröniáját, az öreg Goethét éppen ezek a határok izgatták.

„Az általános műveltség a világot most eleve ránk kényszeríti, ezzel hát nem is kell tovább bíbelődnünk” – fogalmazta meg a „benne-lét” később fölmerülő filozófiai tételének irodalmi előérzetét. Közben a „titokban” történő jó és rossz izgatta,²²⁹ az igazi és hamis elválasztása: „Aki szemüvegen át néz, okosabbnak véli magát, mint amilyen, mivel külsőleges érzékelése így a belső ítélőerő mértékével aránytalan viszonyba kerül; magasabb kultúra kell ahhoz, s ez csak kiváló emberek jellemzője, hogy bensőjüket, az igazit az ekképp kívülről tolakodó hamissal egyensúlyba hozzák.”²³⁰ Akárcsak Herdernél, az ítéletek létrehozásának itt is az akarat az alapvető tényezője. A szabadság fogalmáról töprengve írja: „Ha ugyanis mindig tisztán látnám, mi az igaz és mi a jó, sohasem mérlegelném, mit ítélek vagy mit válasszak, s így teljességgel szabad volnék...”²³¹ Kant az észre alapozott akaratban látta a „kötetlen szabadság” és a „vad szabadság” ellentétét, ennek megoldásához használja az erkölcsi értékrend mércéit.

²²⁷ GOETHE-SCHILLER: i. m. 214.

²²⁸ *Megismerkedés Schillerrel, Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 616. „Ez nem tapasztalás, ez idea” – mondta Schiller – Goethe emlékei szerint.

²²⁹ GOETHE: *Wilhelm Meister tanulóévei*, Bp., 1983. 565.

²³⁰ Uo. 130.

²³¹ DESCARTES: *Elmétkedés az első filozófiáról*. Bp., 1994. 293.

Bahtyin arra építette híres karnevál-elméletét, hogy az álarc mögött az emberek megmutathatják, kiélhetik igazi „én”-jüket. Goethe fölfogása ezzel éppen ellentétes. Az a tekintélyuralmi társadalom, amit a szülői házból hozott polgári tapasztalatai, majd olvasmányai alapján fenntarthatatlannak ítélt, a maga szertartásrendjében álarcok viselésére kényszerítette a benne szerepet vállalókat. Az álarc, illetve a szerep tehát éppen az „igaz”, a „lényeg” elrejtésére szolgál, noha az emberi kapcsolatok csak olyan világban teljeshetnek ki, ahol az ember szabadon megmutatja önmagát. Ezzel őrizheti meg a személyiség teljességét. A szertartás, a játék, a színház, illetve a megismerés és belátás viszonya attól kezdve érdekelte, hogy szülei frankfurti házában a bábjáték fölkelte kíváncsiságát,²³² s elkezdte keresni a rejtőzködő, nem látható titkokat. Rádöbbsent, hogy a színház keretében olyan élethelyzeteket, kapcsolatokat alkothat a képzelet világában, amelyek lejátszva magatartáspéldát jelentenek, s ezzel nevelő hatásúak.²³³ Több közismert drámát írt, az ember és szerep kérdéseit azonban a *Wilhelm Meister tanulóéveiben* vizsgálta. A látás és láttatás, az időben és térben folytatott játék mellett azokat a megalkotott jeleneteket kereste, „amik szórakoztatnak, fölvilágosítanak és fölemelnek bennünket.”²³⁴

²³² A bábjáték a mitikus múltba fordítja a jelen időt, hogy annak jól ismert, mégis „izgalmas” történetében kettős mintát találjon az igazságról és a „kisebbségi” győzelemről (a naggyal, hatalmassal szemben). A bábszínház kérdése: követhető-e új körülmények között a régi magatartásminta? (*Tanulóévek*, i. m. 10–11.) Mi a bábokkal eljátszott történet viszonya ahhoz, aki a figurákat mozgatja, s azokhoz, akik a láthatót-hallhatót befogadják? A báb mindegyikében végrehajtja rendezője szándékait; ellentétben az élet – színházba zárt, vagy a társadalom színterén zajló – játékaival, ahol a „színész” maga is értelmez, miközben átérzi és érez. A gyermekszoba után Goethe Weimarban (és Kochbergben, ahol a Stein grófok kastélyának színházában műkedvelő előadásokat szervezett) tovább kísérletezett a színpadi műfaj lehetőségeivel.

²³³ A *Wilhelm Meisterben* megidézett bábszínház Goethe frankfurti szülőházában is látható. A *Költészet és valóság* karácsonyi ajándékként említi, ami „jó nagyanyánk utolsó ajándéka volt”, de előadásokról és azok közönségéről nem szól. (*Költészet és valóság*, i. m. 14.) Színházi érdeklődésének a fölélését Frankfurt francia megszállásához, az akkor látogatható „francia színházhoz” köti, majd hosszan szól a francia klasszikus dráma fő műveinek olvasásáról. (I. m. 94–98.)

²³⁴ Uo. 10. – A regényben megidézett bábjáték előtt két fontos kérdésbe ütközzünk: az egyik a pénz szerepére vonatkozik, a másik arra a természetes emberi igényre, hogy jobb körülményeket akarunk, ezért új házat építünk, és

A regény végén Wilhelm föladja színészi pályáját, kijelenti: „ledobtam az álarcot, és minden alkalommal úgy cselekedtem, ahogy szívem diktálta”.²³⁵ Tanulóéveinek az vet véget, hogy „az apai érzéssel együtt szert tett a polgár minden erényére is. [...] A színház is, éppen mint a világ, csak egy sereg kiöntött játékkockának tűnt föl előtte, melyek közül mindegyiknek a felszíne hol többet, hol kevesebbet jelent, s ha összeszámítja őket az ember, minden esetben egy összeget adnak.”²³⁶ A „toronyban” őrzött tekercsre²³⁷ írt tanulságok hangsúlya azon van, milyen feltételekkel viselkedhetünk szívünk szándéka szerint, érdekeinkkel nem törődve. (Nem úgy, mint az elbeszélés elején a szép Mariane.) Wilhelm átéli a szenvedély különböző gyötrelmeit. A tanulókévek fölvilágosító és fölemelő tanulságát nem a Wilhelmet és Natalie-t egymáshoz vezető varázslatban láthatjuk, hanem abban, amire Lothario szólít föl az utolsó részben: „ne éljünk közönséges életet; tevékenykedjünk együtt, tiszteletreméltó módon! Hihetetlen, hogy mi mindent tehet a művelt ember magáért és másokért, ha olyan kedélye van, hogy az uralkodás vágya nélkül sokak gyámja lehet, s vezeti az embereket, hogy kellő időben tegyék meg azt, amit mind szívesen tennének meg, s a maguk céljaihoz vezeti őket – amiket többnyire igen jól látnak, csak a hozzájuk vezető utat tévesztik el. Kössünk szövetséget erre; nem rajongás ez, hanem igen jól megvalósítható eszme...”²³⁸ Csakhogy a *Vándorévek* ez-

új bútorokat veszünk. Az elbeszélést (a hagyományoknak megfelelően) hír indítja: levél és ajándék érkezik Mariane régi szeretőjétől, hogy tudatosítsa függőségét a pénztől – vagy inkább vagyontól. Az ugyanis, hogy jómódú férfiak megvásárolják kiszolgáltatott nők kegyeit, nem új, és azóta meg nem szűnt szokás. A regény elején Wilhelm a „legősbibb mesterséggel” találkozik, amikor a csalódás kiragadja a képzelete teremtetten világból. A színházban az izgatja, ami egyszerre elvarázsol és létrehoz: a csoda, hogy gyermekként életet adhatott a fából készült (és fölöltöztetett) bábuknak. A játék pedig leképezheti a megörökitett múltat, miközben módosítja is annak arányait. (Például, ahogy itt olvassuk, csak drámai történet utolsó, „öldöklő” felvonását viszi színre.) E játék egyik tere a megalkotott (báb)színpad, a másik a kisfiú otthona. Egyik idősíkjá a mítoszokból, krónikákból, regényekből vagy más irodalmi alkotásokból vett történeté, a másik az elbeszélt emléké.

²³⁵ Uo. 429.

²³⁶ Uo. 567.

²³⁷ Uo. 570.

²³⁸ Uo. 682–683.

után éppen arról szól, hogy ez a megvalósítható eszme a „józan ész” és a mindennapi tapasztalatok keretében megfogalmazhatatlan.²³⁹

„Az embernevelőnek nem az a kötelessége, hogy tévedésektől megóvjon, hanem hogy vezesse a tévelygőt, sőt engedje teli serleggel szürcsölni a tévedését: ez a tanító bölcsessége.” Az ifjú Wilhelm ezt még nem egészen érti, ezért fölteszi magának a kérdést: „Miféle tévedésről beszélhet ez az ember! [...] hacsak arról nem, amely egész életemben üldözött, hogy ott keressem a művelődést, ahol nem volt, s azt képzeltem, hogy megszerezhetek egy olyan tehetséget, amelyhez a legkisebb képesség sem volt bennem.”²⁴⁰ Ráadásul „minden nyomot hagy maga után, ami történik velünk, észrevétlenül minden hozzájárul a kiművelésünkhöz”.²⁴¹ A beszélő megkülönbözteti a nemes embert és előkelőt, s az egész színjátékelemzés csak arra szolgál, hogy az utóbbi tartásának belső feltételeit megtalálja. Mert a közönséget könnyű elragadtatni az érzés kisugárzó tűzével (igaz, ebbe a mutátványba Aurielie belebetegszik), de a nyilvánosságot igazán a „mély előkelőség”²⁴² ragadja meg. Ezért kell önmagunkat és másokat „jó útra téríteni”.²⁴³ A beszélő célja az *eszmélkedésben* – az eszmék átgondolásában – rejlik. Erre épül az *Iskolaévek* megjelenése után (és a *Vándorévek* megírása előtt) megjelent első „Bildungsroman”-elmélet, ami azóta is virágzik, de számtalan ellentmondással terhelt.²⁴⁴

²³⁹ Amikor kilép Mariane vonzásköréből, Shakespeare művészete, a *Hamlet* értelmezése szolgál kiművelésére.

²⁴⁰ *Tanulóévek*, i. m. 556.

²⁴¹ Uo. 476.

²⁴² Az előkelőség Goethénél lelki és viselkedésbeli magasabbrendűséget jelent. Azokat a belső értékeket, amelyek a „közönséges embert” a kiválasztottak közé emelik.

²⁴³ A színigazgató Serlo szavaival: „Könnyű megtévesztetni az embereket boldog és illetlen előadásokkal; de tessék érdekesen eléjük tárni azt, ami ésszerű és illendő; bizonyos, hogy az után fognak nyúlani. – Az a fő baja a mi színházunknak, s azért nem jut el sem színész, sem a közönség az eszmélkedésig, mert egészében túlságosan tarkabarka ez a színház, és sehol sincs határ, mire az ember ítélete támaszkodhatnék.” (Uo. 428.)

²⁴⁴ A többjelentésű „Bildung” szó a gyermekből felnőtté váláshoz szükséges nevelési folyamatra utal. A kérdés Rousseau óta nem csupán a regényben, de a mindenkori művelődéspolitikában is fontos szerepet tölt be. Az elmélet-

A marxista filozófián nevelkedett Habermas alighanem félreértette Goethe kérdését: „mid van?”²⁴⁵ Ennek jelentése nem csak anyagi javakra (vagyonra, pénzre, birtokra) vonatkozik, hiszen nyilvánvaló, hogy a szertartásrendi társadalomban sem kizárólag a származás határozta meg a „ki vagy” kérdését. Wilhelm azokra a belső értékekre gondol, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az „én” kiigazodjék a világban, megtalálja helyét és lehetőségeit, kialakítsa azokat a kapcsolatait, amelyek „előkelőségét” igazolják. Az, hogy a szórakoztató szándék mennyiben valósul meg e regényben, erősen kérdéses. Ehelyett azt látjuk, hogy az „igaz művészet tanítása feltárja az értelmet; mert ahol a szavak hiányoznak, beszél a tett” – olvassuk, s Goethe arra akarja rávezetni a befogadót, hogy az „igazi tanuló megtanulja az ismeretesből kifejteni az ismeretlent...”²⁴⁶ Nem biztos azonban, hogy ehhez mindig elég jó tanulók vagyunk. Wilhelm polgárnak vallja magát,²⁴⁷ s ennek megfelelően kezdődik a *Vándorévek* utolsó mondata azzal, hogy a dolgozós férfiak örülnek a jól sikerült cselekedeteknek.²⁴⁸ Annak a társadalmi közegnek a merev szerkezetét azonban, ahol a cselekmény lejátszódik, még a származás és tekintély (valamint az utóbbihoz kapcsolódó vagyon, pénz) határozza meg. Mintha valóban a színpad lenne az egyetlen lehetőség, ahol Wilhelm úgy érezheti, egyszerre „jól lehetek és látszhatom”.²⁴⁹

A vándor Wilhelm színházi kísérletei közben úton van: valahonnan jön, és valahová megy. Otthonról a szerelem és a kereső nyugtalanság indította el. A *Tanulóévek* végén pedig azt mondja: „nem tudom, mennyit ér egy királyság, [...] de azt tudom, hogy

írók sokféle regényt sorolnak ide, különböző szempontok alapján. A fogalomra később utalok, de a vitáit nem tárgyalom. Hivatkozik rá Derrida, Frye, Paul de Man, Ricoeur és sokan mások. Érdekes újabb összefoglalása a kérdéskörnek Franco MORETTI: *The Way of the World, The Bildungsroman in European Culture*. London, 1987.

²⁴⁵ Uo. 329.

²⁴⁶ *Tanulóévek*, i. m. 558.

²⁴⁷ A „Meister” (mester) szó egyszerre jelenti azt, aki mindent megtanult, amit szakmájából lehet és aki e tudásának hasznosításából él.

²⁴⁸ Uo. 497.

²⁴⁹ *Tanulóévek*, i. m. 330.

olyan boldogságot találtam, melyet nem érdemlek meg, és semmivel el nem cserélnék a világon.”²⁵⁰ Ha azonban történetét tovább olvassuk, ez a vallomás ironikussá válik, hiszen rögtön a folytatás elején ismét útközben látjuk hősünket. Ennek megfelelően írja a válasz szükségességéről Natalie-hoz szóló (betét) levelében: „életem sorára vándorlás vár. A vándor különös kötelességeit kell gyakorolnom, és a legsajátabb próbákat megállnom.”²⁵¹ A vándorutak próbatételei általában arra szolgálnak, hogy a zárt közegben az „én” belső világába foglalt emberi értékek megnyilatkozhassanak, s a befogadó lássa az akarat, a bátorság, a találékonyság, az önfeláldozás, a jó, az igaz keresését, illetve ezek elmentélének (hiányának) végzetes következményeit.²⁵²

A *Wilhelm Meister* prózában írott szövegében erősen érződik az az elbeszélő szándék, hogy a magatartás elemzésével, kérdéseivel körüljárásával, és – különösen a *Vándorévekben* – csak nagyon távol eszmei összefüggésben kapcsolódó „szemlélődésekkel” hátráltassa a cselekményt. Talán ezért is ejtette e mű zavarba Schil-

²⁵⁰ Uo. 685.

²⁵¹ GOETHE: *Wilhelm Meister vándorévei*, Bp., 1983. 13.

²⁵² Ebből következik az a fölismerés is, hogy a szerep hatása alól az egyéniség nem egészen képes kivonni magát: „Mert mihelyt a balgaság ruháját felöltöm, a bolondság nem állott meg a maskaránál, hanem tüstént átjárta egész valómat.” (I. m. 428.) Wilhelm ugyan a bábszínház élményét idézve a „nézők” izgalmáról (és „valamennyiünkről”) beszél, de csak annyit tudunk meg, hogy a bábszínház személyesen reá milyen tartós hatást gyakorolt, s később is szó esik a nézők elragadtatásáról (sőt ennek anyagi hasznáról is), de a befogadott élményéről soha. A színházvezető Serlo és Wilhelm „megegyeztek abban is, hogy a véletlennek a regényben meg lehet hagyni a maga szerepét, ezt azonban mindig a személyek gondolkodásmódjának kell irányítania, vezetnie”; a drámában „a sorsnak ellenben mindig félelmetesnek kell lennie, s akkor tragikus a szó legmagasabb értelmében, ha bűnös és ártatlan, egymástól független tetteket hoz kapcsolatba egymással”.²⁵³ Goethe színházi élményei, benne a kochbergi kastély kis színpadán rögtönzött előadások tapasztalatai is hozzátartozhatnak a mű életrajzi indítékaihoz. Föl kellett tennie a kérdést, mi a színész és a közönség viszonya? Mi a színház lehetősége? Miben kereshetők a mesterség titkai? Mit alkot az író, a színész? És mi ennek a gondosan megalkotott „világnak” a viszonya ahhoz, amit tükrözni („másolni”) akar; illetve ahol az embernek – külső szabályokhoz alkalmazkodva élnie kell?

lert,²⁵³ aki a regény műfaji kérdéseire csak annyiban tért ki második „kritikai” levelében, hogy Goethe művét „epopeiához” hasonlította.²⁵⁴ „Senki nem lett volna ennyire hivatott hordozója az eseményeknek”, amelyeket megoldani „csak ilyenfajta jellemmel kapcsolatban lehet” – mondja Wilhelmről²⁵⁵ az, aki később Humboldt és Körner véleményével vitázva amellettt tört lándzsát: a regénynek éppen az a sajátossága, hogy nincs főhőse.²⁵⁶ A regényt bíráló Körnert – írja – nyilván „a cím vezette félre, és a régi szokás, hogy minden regénynek egy főhőse legyen”.²⁵⁷ Ez a megállá-

²⁵³ A *Meistert* olvasó Schiller attól tartott, hogy „sok olvasó ama bizonyos titkos befolyásban csak színjátékokat fog látni...” – írja, s kifogásolja a sok színházi kérdést. A „költői elbeszélést” csodálja, amelyben „Wilhelm hosszas tévelygés után végül kiköt...” Erről azt mondaná: „Üres és bizonytalan ideáltól elindulva határozott tevékeny élethez jut el, mégsem veszti el emellettt idealizáló képességét”.²⁵⁷ Goethe önróniával fűszerezett ironikus válaszából nem tudjuk meg, hogy mit gondolt ezekről. Eldönthetetlen (és fölösleges) kérdés, hogy megírja-e Schiller ösztönzése nélkül a *Wilhelm Meister vándoréveit*. Ez azonban más lett, mint a *Tanulóévek* alapján várnánk. Itt végleg nincs főhős, s Goethe mintha arról a klasszicista törekvésről mondana le, hogy az ember önmagában, individuumként mesterré válhat. Az a „fausti” gondolat kapott itt teret, hogy a nagy cél a közösségben vállalt feladatban (Wilhelm esetében: a seborvoslásban) található meg.

²⁵⁴ 1796. július 8. GOETHE-SCHILLER: i. m. 120.

²⁵⁵ 1796. július 5. GOETHE-SCHILLER: i. m. 112.

²⁵⁶ 1796. november 28. GOETHE-SCHILLER: i. m. 137.

²⁵⁷ Föltűnő érdekessége Körner levelének, hogy (mintegy a befogadás-esztétika szellemében) az „olvasó” helyzetét világítja meg, akit a cselekmény sodrása gondolkodásra és arra kényszerít, „hogy előre és visszafelé tekintsen, és el-tűnődjék mindazon, ami történik. Valósággal összegyűjti a szellemét, értelmét és belső tartalmát mindannak, ami körülötte folyik, minden homályos érzést fogalommá és gondolattá változtat, minden egyes dolgot általánosabb formában mond ki, közelebb hozza mindennek a jelentőségét, és azzal, hogy így a saját jellemét kiteljesíti, az egész mű céljának is tökéletesen eleget tesz.” (i. m. 112–113.) Ezt a célt először abban látja, hogy bemutatja Wilhelm, a polgár fölemelkedését a főúri világba, természetesen azonban az sem kerüli el a figyelmét, hogy ez utóbbira már a „randon aluli házasságok” jellemzőek. Jürgen HABERMAS *A nyilvánosság szerkezetváltozásai* című könyvében (Bp., 1984.) részletesen foglalkozik azzal a levéllel, amiben Wilhelm megindokolja Wernernek, miért lépett a színészi pályára. Messzemenő következtetéseket von le belőle a polgári nyilvánosság lehetetlenségéről német viszonyok között, s figyelmen kívül hagyja, hogy Goethe hőse a regény végén másként dönt. Schiller úgy gondol erre a folyamatra, hogy abban Wilhelm lelki gazdagságának kibontakozását, és az „impozáns tekintélyekkel” szembeni szel-

pítás azonban legföljebb a *Robinsonra*, s talán a *Don Quijotéra* meg a *Wertherre* érvényes, Fielding, Smollett, Sterne vagy Rousseau regényeire nem. Még kevésbé Lawrence Sterne töredékben maradt művére, az *Erzékeny utazásokra*,²⁵⁸ valamint a hősi epika közegét fölfordító *Tristram Shandy élete és véleményeire*.

A tudósítás és hitelessége

Goethe azt vallotta a költészet legfontosabb feladatának, hogy ábrázoljon, s az „ábrázolás legmagasabb foka, amikor a valósággal vetekszik, vagyis ha a szellem oly elevenné teszi képeit, hogy ezek mindenki számára jelenvalóak.”²⁵⁹ A cél tehát a „valószerűség” és a képekkel földézett szellemi „elevenség” elfogadtatása. De kivel? A „mindenki” jelenthetné azt a nyilvánosságot, amiről Habermas beszél. Györffy Miklós Goethe egyik 1827-es levelében a következő megjegyzést találta: „Minthogy számos tapasztalatunk nem mondható ki kereken és közvetlenül, már régen ahhoz az eszközhöz folyamodtam, hogy egymással szembeállított és mintegy egymásba tükröződő alakzatok útján nyilvánítsam ki a titkosabb értelmet a figyelmes szemlélőnek.”²⁶⁰ E költői szándék hiá-

lemi fölényét emeli ki. Belátja Goethe szándékát, hogy a tanulóéveknek kell a „mesteri” fokozathoz elvezetnie, de úgy ítéli meg, hogy erre Goethe csak szétszórta utal. Szerinte Wilhelm életéből következik az a szándék, amit így határoz meg: „a mód mármint, ahogy Ön a tanulóévek és a mesterség fogalmáról nyilatkozik, a látszat szerint mind a kettőt szűkebb határok közé szorítja. Az elsőt csak azt a tévedést érti, hogy valaki önmagán kívül keresi azt, amit önmagában kellene kialakítania, a másodikon pedig azt a meggyőződést, hogy a keresés – tévedés volt, hogy az embernek szükségképpen önmagából kell valamit kialakítania.” (1796. július 8. GOETHE-SCHILLER: i. m. 214.) A kísérletet azért is értékeli, mert Wilhelmet tanuló éveit alatt: „Titkon ható, magasabb értelem, A Torony Hatalma kísérik [...] figyelemmel, és anélkül, hogy zavarnák a természet szabad menetét, távolról figyelik és vezérlik valamely célra, amelyről neki magának sejtelve sincs, nem is szabad, hogy legyen.” (1796. július 8. GOETHE-SCHILLER: i. m. 120.)

²⁵⁸ FOWLER: i. m. 189.

²⁵⁹ *Vándorévek*, i. m. 317.

²⁶⁰ GOETHE: *Wilhelm Meister vándorévei*. Bp., 1983. 534.

nyában a világi témájú elbeszélések jelentős részének hitelét sokáig az énekmondó, majd az írás tekintélye biztosította.²⁶¹

A „világirodalom” áttekinthetetlenségével minden irodalomtörténeti és elméleti összefoglalásban találkozunk. Tájékozódásunk többnyire angol, francia, német (esetleg orosz) szerzők munkásságára épül. Az Írást sokáig Isten kétségbevonhatatlan Kinyilatkoztatásaként olvasták és tanították. A nyomtatásban sokszorosított fordítások ebben is változást hoztak, „az” angol nyelvű *Biblia* hitelességét – az Egyház mellett – a világi hatalomnak, a királynak kellett megerősítenie. A Brit Királyságban a nyomdai termékek piacát²⁶² – a XVIII. század közepéig – az erkölcsnemesítő és kegyességi irodalom uralta. Máshol – így Magyarországon – ez tovább tartott, de hozzá kell tenni, hogy élénk volt a kereslet „szórakoztató” művek iránt is.²⁶³ Milton emelkedett szelleme inkább a költészetre hatott, az újságíró Defoe viszont „szabadon írhatott”.²⁶⁴ Swfit társadalmi görbe tükre után az angol regények szívesen keltették azt a benyomást, hogy a mindennapi élet tanulmányozásának eredményeit tárják olvasói elé, s ebben az álszent képmutatás jelenségeinek ironikus elbeszélésére bízták az erkölcsi tanulságot.

²⁶¹ „Mi a különbség történetírás és (szép)irodalom között? Erre a kérdésre általában azt szokás válaszolni, hogy az előbbi ténylegesen végbement, az utóbbi viszont kitalált eseményekre vonatkozik” – írja SZEGEDY-MASZÁK Mihály. – Bentham a következő fogalompárt vezette be: „Valódi az olyan létező (entity), melynek az érvelés (discourse) alkalmával és céljából valóban létezés (existence) tulajdonítanak. [...] Kifundált (fictitious) az olyan létező, melynek a róla való beszédben használt érvelésmód nyelvtani alakja révén, nem igazán és nem valójában tulajdonítanak létezését.” (*Újraértelmezések*, 185.).

²⁶² Az emberi önkifejezés ritkán szól egy másikhoz, általában többekkel közli üzenetét. Ez csak akkor működőképes, ha van befogadója. A piac mindig az a tér volt, ahol valaki valamit ajánlott, amire másoknak szüksége volt. Ezen a viszonyossági elven alakulhat csak ki a beszélő-befogadó viszony is. Még javában a támogató mecénás ízlésétől és érdeklődésétől függött az esztétikai értékű szépirodalom, amikor más szövegeket (beleértve a vallásos és kegyességi irodalmat) a nyilvánosság fizetőképes kereslete tett népszerűvé és sikeressé.

²⁶³ Nálunk különösen a „széphistóriák” (ilyen az Árgirus királyfi története) voltak népszerűek.

²⁶⁴ LEAVIS: i. m. 99.

Goethe fiatal korában a „szellemi és irodalmi eszmecsere” igényéhez még a levelezést tartotta alkalmasnak.²⁶⁵ A XVIII. század elejét²⁶⁶ vizsgáló angol kutatók összefüggést látnak Addison és Steele ízlésformáló folyóiratai és a regény térhódítása között. „A tizenhatodik században, de még a tizenhetedikben is a muzsika töltötte ki a gazdagok és szegények szabadidejét és a munkával töltött óráit, ami tevékeny (aktív) részvételt jelentett az éneklésben és a hangszeres zenében” – írja Q. D. Leavis,²⁶⁷ hogy kiemelje: keveset olvastak. A XX. század közepéig (a rádió és magnó elterjedéséig) az éneklés az életforma szerves része volt. Sokáig azokkal, színjátékformákkal együtt (vásári komédia, „hecc”, bábjáték, betlehemezés, passió), amelyek jóval megelőzték a hivatásos színházak kialakulását. Ez utóbbihoz ugyanis vagy aránylag sok vendéget fogadó „udvar”, vagy városban élő nagyobb számú közösség kell. London ez utóbbi okból lehetett már a XVI. században a nyilvánosság működőképességére épülő drámaíró-sikerek színtere, nálunk pedig ennek hiányával kellett megküzdenie azoknak, akik ebben a műfajban a közművelődés nélkülözhetetlen, a könyvnél hatásosabb eszközét látták.²⁶⁸

²⁶⁵ „Az irodalmi korszak, amelyben születtem, ellentmondásosan fejlődött ki a megelőzőből. Németországot sokáig elárasztották az idegen népek, más nemzetek hatoltak beléje, tudományos meg diplomáciai téren is idegen nyelvekre volt utalva, s így a magáét semmiképp sem fejleszthette” – írja Goethe a *Költészet és valóságban*, s hozzáteszi: – „A német majd kétszáz esztendeje leledzett elvadult, szerencsétlen, zilált állapotban, a franciához járt iskolába, hogy pallérozottá váljék, s a rómaihoz, hogy méltóságos kifejezőmódot tanuljon.”²⁷⁰

²⁶⁶ Jóval azelőtt, hogy Goethe még fontosabbnak tartotta a levelezést a folyóiratnál!

²⁶⁷ Q. LEAVIS: *Fiction and the Reading Public*, London, 1932. Továbbá: *Alvain Kernen Printing Technology, Letters and Samuel Johnson*, Princeton, 1987, John FEATHER: *The Provincial Book Trade in Eighteenth-Century England*, Cambridge, 1985.; *Revolution in Print – The Press in France – 1775–1880*. By Robert Darnton and Daniel Roche, Berkley, 1989.; Q. D. LEAVIS: *Fiction and the Reading Public*, London, 1932.; Richard D. ALTICK: *The English Common Reader*, Chicago, 1957.; J. A. SUTHERLAND: *Victorian Novelists and Publishers*, Chicago, 1976.

²⁶⁸ Shakespeare műveit minden tízedik angol láthatta a tízmilliós népességből. LEAVIS: i. m. 90.

Addison az úri jómodor²⁶⁹ részének minősítette az olvasást, s folyóiratait a művelődés kiszélesítésének szolgálatába állította. Miután a földvagyon jelentősége csökkent a pénztőlkével szemben, az udvari ember szerepe korszerűtlenné vált, fölmerült a kérdés, mitől úr az úr?²⁷⁰ A *Tatler*, majd a *Spectator* válasza azt üzenté, „igazi” úrrá az erkölcs, a műveltség, a „jó ízlés” és a viselkedés tehet valakit. A puritán gondolkodású polgárság szellemében ehhez tartozik a „Bűn és a Tudatlanság”²⁷¹ kiűzésének a szándéka. Ennek érdekében a *Spectator* szerkesztője a társaság – a klubok, kávéházak, teaasztalok – nyilvánossága elé akarta vinni a „dolgozószobába zárt filozófiát”, hogy a „beszédlémává” tett „gondolattal keltse föl az előfizető-vásároló-olvasó érdeklődését”.²⁷² A „beavatott” barátok körére számított, ami szűkebb az újság életképességéhez szükséges nyilvánosságnál.²⁷³ 1753 és 1775 között Nagy-Britanniában megkétszereződött a naponta eladott sajtótermékek száma, a könyvek pedig megnégyszereződött.²⁷⁴ Alvin Kernan szerint Európa ekkor változott át „a szóbeliség társadalmáról a nyomtatott” ismeretek társadalmává,²⁷⁵ ami nem jelenti a szóbeliség teljes visszaszorulását. A századközép Angliájához már hozzátartoznak azok a politikai küzdelmek, amelyek sorában az újság és újságcikk nagyhatalommá, a sajtószabadság nyíltan megfogalmazott követeléssé vált. „Junius”²⁷⁶ széles körben olvasott levelei hasonló előkészítő szerepet kaptak a regény

²⁶⁹ Abban az értelemben, hogy a szellemi életben a tájékozottság, valamint az írás, rajzolás, zenélés, éneklés „kifinomult” képessége a „művelt társaság” fontos értékmérője volt.

²⁷⁰ Nálunk majd Fáy András veti föl *A Belleky ház* című regényében.

²⁷¹ LEAVIS: i. m. 122.

²⁷² ALTICK: i. m. 44.

²⁷³ E folyamat Magyarországon a XIX. század elején kezdődött: az első évtized végén már Kölcseyt meglepte Pesten, hogy olvasmányokról beszélnek az „írók” köreiben, Vörösmarty viszont, aki keveset olvasott, jórészt ily módon tájékozódott.

²⁷⁴ LEAVIS: i. m. 131–133. – Többségük persze szórakoztató olvasmány volt. A dolog másik oldala, hogy amikor jóval később Coleridge egy 32 oldalas folyóiratot akart kiadni, voltak, akik azt mondták, hogy ennyit egy év alatt sem lehet elolvasni.

²⁷⁵ KERNEN: i. m. 4.

²⁷⁶ Szerzőjük tisztviselő volt, nem író, vagy neves politikus: ma legfőljebb újság-íróként tisztelhetjük.

sikerében, mint száz évvel később „Agricolá”-é²⁷⁷ Magyarországon. A színházban is a „társasági” vígjátékok aratták a legnagyobb sikert. A közönség vagy önmagát látta bennük, vagy azt a kört, amihez tartozni szeretett volna. Mindkét esetben szívesen nevetett a fölfedezett tévedéseken, hibákon, botlásokon, félreértéseken.²⁷⁸

²⁷⁷ Agricola Eötvös álneve. Újságcikkeire hasonló ironia jellemző, mint a *Falu jegyzője* vagy a *Magyarország 1514-ben* magyarázó-kifejtő jellegű fejezeteire.

²⁷⁸ A közvélemény-formáló hatás kiváltásának szándéka erősen befolyásolta azokat az írókat, akik egyszerre akarták szórakoztatni és nevelni olvasóikat. E szándék ősi eleme az epikának. Alister Fowler idézett irodalomtörténetében rámutatott arra, hogy Philip Sidney *Arcadiája* „újraírt” történet. Az angolok szemében költőként és gondolkodóként egyaránt nagyra becsült Sidney mitikus hagyományrészleteket dolgozott föl saját korához szólóan e – közel két évszázadig népszerű, szövegében változó – műben. Rabelais híres regénye pedig oly mértékben „népköltészet” vált, hogy George Sand a XIX. század közepén falujában, Nohanban²⁸⁵ több Gargantua-történetet hallott, amelyeknek szinte semmi köze nem volt regényíró elődjéhez. Iser különös jelentőséget tulajdonít neki, mert úgy látja, „a pásztorok játszámája a pásztorok költészet állandója, míg a különböző játékmódok iránti igény teremti meg annak változatosságát. [...] Árkádiát nem »szellemi tájképként«, nem »egy távoli, a valótlan aranykódéba borult tájként« kell elgondolnunk, hanem költészetként...” (I. m. 50–51.) Véleménye szerint Sidney művében „Árkadia mint kert fölidézi a *locus amoenus*”, mind pedig az Edenkertet. A Művészet és a Természet felcserélhetőnek látszik, minthogy mindkettő a másik terméke. A közöttük lévő különbség azonban, amint látszólag egymásba omlanak, mégis fennmarad, ahogy a hercegek szemlélik a helyszínt. [...] A Művészet, úgy tetszik, nem a Természetben gyökerezik, hanem »ravaszságban« és »hamisságban« – ezekből keletkeznek tökéletes tárgyak. A Művészet úgy látja a Természetet, mintha az rendezett volna, holott valójában ez a rend a művészet koholta utánzat.” (I. m. 85.) A hősök e képzeletvilágba lépnek át a magukéból, s ez a kaland az, ami előhívja a befogadó képzelőerejét. Az antik metaforákba, allegóriákba burkolt utalások ki nem mondott vágyakat és akadályokat fedeztetnek föl. A „tanító” (magyarázó, leíró) szándékú beszédhelyzetében a megszólíthatók száma elvileg korlátlan. Fowler hangsúlyozza, hogy ez a sokáig népszerű mű „még” nem regény, de nagy hatással volt Richardsonra és Fieldingre. (FOWLER: i. m. 46–48. A műnek több átdolgozása ismeretes. Első változatát 1577 és 1580, az „újat” 1582–1584 közöttre datálják.) Akik azután a „ravaszágban” és „hamisságban” gyökerező Művészet helyett (a Természet eszményítésére kevés figyelmet fordítva) a mindennapi gondokkal, csalódásokkal, reményekkel, vágyakkal küszködő befogadót arról tudósították, amit az emberi kapcsolatokban, az emberi lehetőségeket korlátozó intézmények hatásában, a képmutatóan megtévesztő magatartásokban fontosnak ítélték.

Az a gondolat, hogy a (főlemelő) műveltség és jó ízlés hozzájárul ahhoz, hogy a polgár, akinek a származása nem ad erre alapot, „úr”-nak minősüljön, magával hozta – az olvasás és a házi zenélés²⁷⁹ mellett – képek birtoklásának (és arcvonásaik megörökítésének) az igényét. A XVIII. század közepére a lakószobákban kiakasztható festmények (vagy sokszorosított rajzok) kerültek a középrétegek otthonaiba is. William Hoggarth festményeken és metszeteken megragadó gúnnyal ábrázolta kortársait, jellegzetes életformájukat, viselkedésüket, ízlésüket.²⁸⁰ A „tiszteletet” és csodálatot a fölszabadító nevetéssel helyettesítette.²⁸¹ Hoggarth (amint arra Fielding többször utal) új képi világot teremtett azoknak a kevésbé jómódú (és kevésbé művelt) polgároknak, akik nem nagyon ismerhették a puritán templomokból hiányzó egyházművészeti hagyományt, s a korabeli világ jobban érdekelte őket, mint a klasszikus ókor Goethe világába tartozó másolatai. Az új látványvilág is elősegítette a moralista „irodalom” paródiájaként megszólaló regények befogadását. Az irodalom és a művészet intézményesülésével megváltozott a kínálat és kereslet (üzletté vált) viszonya, s az utóbbi sokkal nagyobb – és összetettebb – befolyást gyakorolt az alkotókra, mint korábban a „mecénás” egyedi igénye. Hoggarth már eladott műveiből élt, ami Defoe-nak, Swiftnek vagy Fieldingnek még nem sikerült.

Az erkölcsi olvasmányok rovására megnőtt a közönség újdonságigénye. Ez találkozott a festő-rajzolóknak az angol világ „igazi” arcát bemutató szándékával, de az írásos közlések számának gyarapodásával is. A levél rovására a XVIII. században teret nyert a – többekhez szóló – sok példányban nyomtatott röpirat. A fejlődő postaszolgálat²⁸² közreműködésével szervezetter juthattak célba a rendszeresen megjelenő közlemények, a folyóiratok és újságok.²⁸³

²⁷⁹ Jane Austen férjet kereső lányai személyiségük értéknövelőjének tartják rajz- és zenetudásukat.

²⁸⁰ Egyáltalában nem mellékesen: a metszetek, rajzok olcsóbbak az olajfestmény-nél.

²⁸¹ Abban az értelemben, ahogy erről Mihál Bahtyin többször beszél a *Szó esztétikája* (Bp., 198..) című művében.

²⁸² A postaszolgálat nyereségének jelentős része az újságok és folyóiratok „biztos” előfizetőitől származott.

²⁸³ „Sikerét” elősegítették az üzleti célú hirdetések is.

A megismerés ősi igényéből született tudósításokban szinte elválaszthatatlanul fonódik össze a beszélő élménye, tapasztalata az-
 zal, amit a képzelete tesz ehhez hozzá – vagy amit a beszélő a
 hagyományból, mások elbeszéléseiből, olvasmányokból meg-
 alkotott.²⁸⁴ A sajtó tudósításaiban az érdeklődés kielégítésének
 hosszabb-rövidebb terjedelmű műfajai jöttek létre, ezek közül
 különösen fontos a kép, illetve az életkép. Lassan a nyomtató-
 nak, s néha a szerzőnek is megérte, hogy a „tudósítást” önálló
 könyvvé formálja. E folyamat nélkül a regény műfaja másként
 alakul, nem lesz tömegcikk, nem lesz a korai „tömegkommuni-
 káció” hordozója. A vevő újság-vágyának, érdeklődésének „hite-
 les” kielégítése alapvető követelmény, de nem hiányzik belőle az
 elbeszélés tanulságot hordozó ősi jellegzetessége sem. Elindítja
 vagy valamilyen felfedezésről tudósító hír, vagy a bűn és a bűnös
 utáni nyomozás, vagy a hiányérzet, ami egyaránt vezethet céltal-
 an ábrándokhoz és céltudatos törekvésekhez. Az egyéniségként
 bemutatott „én” egyszerre gondolkodik és érez, vágyik a boldog-
 ságra és keresi helyét a megváltozott, bizonytalanságokkal, neki
 megválaszolhatatlan kérdésekkel (titkokkal) teli világ minden-
 napi életében.

„Az újság nyelve szükségszerűen a mindennapi beszédhez tar-
 tozik, az újságíró hatóereje – vagy erőtlensége – függ a stílus mi-
 nőségétől és a kor érzelmi világának kifejezéseitől.”²⁸⁵ Leavis sze-
 rint ezért nincs költői hivatástudata Scottig és Dickensig a re-
 gényíróknak.²⁸⁶ Mintha az angol irodalomból egyaránt hiányozna
 a „filozofikus” (Voltaire) jellegű és az a barokk regény, ami a fran-
 cia XVII. század esztétái szerint magában hordozta az olvasó be-
 csapásának a szükségességét.²⁸⁷ Nem tudom, eljutott-e ennek híre

²⁸⁴ Valahogy úgy, ahogy Goethe tapasztaltként rajzolta le az ősnövénnyt Schil-
 lernek.

²⁸⁵ LEAVIS: i. m. 103.

²⁸⁶ Más vélemények viszont azt emelik ki, hogy Jane Austenig már irodalmi
 rangot követelt a regény műfajának.

²⁸⁷ Pierre-Daniel Huet erre vonatkozó szavait Nagy Levente idézi. „Huet [...] egyenesen úgy fogalmaz, hogy az olvasót be kell csapni (hazudni kell), mivel »az ember szelleme természeténél fogva ellensége a tanításnak, lelke pedig lázadás a nevelés ellen. Ezért kell az olvasót hecsapni, enyhítve a tapasztala-
 tok átadásának szigorúságát.«” (*Időszervezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban*. In: ItK, 2000. 209.)

a szigetországba, de Defoe-tól kezdve többnyire hangsúlyozottan vállalt hagyomány a *hitelesség* hangoztatása. A regény mindegyiknek igaznak akar bizonyulni, igaz dolgokról akar tudósítani. A XVIII. század klasszicista esztétikája – némi bizonytalansággal – befogadta azokat a regényeket, amelyeket szatírának (Cervantes, Swift), filozofikus példázatnak minősíthetett. A „pikareszként” fölfogott kalandregények közül (nem egészen érthető okból) Smollett és Le Sage műveit inkább méltányolta, mint Fieldinget. A *Robinson Crusoe* egy újságíró útleírásának tekinthető,²⁸⁸ Defoe későbbi művei még inkább tudósítások a kor eseményeiről.²⁸⁹ Az elbeszélésnek ez a módja meghatározó szerepet töltött be a regény fejlődésében. Defoe azt a benyomást kelti, mintha az érzékelhető világ „valóságos” leírását adná, Swift játékában viszont a képzelet „közelítései” és „eltávolodásai” játsszák a főszerepet. Ezzel (Paul de Man szótárát használva:) játékba helyezi, s az allegória köntösébe bujtatja az elemeiben ismerős elbeszélést. Defoe-nak a „haladásba” és az alapvető emberi jóindulatba vetett hitével ellentétben Swift elbeszéléseit a hiányérzet indítja, s mélységes keserőséggel szól az igazságtalanságról, az embert megnyomorító szokásrendekről. E történetek „utazói”-nak a beszámolóit a szatirikus elbeszélések pontosan kidolgozott részletei és sajátos arányai teszik hitelessé.²⁹⁰

Láttuk, az „olvasók” tömegét elsőnek Richardson hódította meg, de a vallásos-erkölcsös tanulságot sugalló Goldsmith²⁹¹ – Herdertől Byronig – kivívta az írók és gondolkodók csodálatát.

²⁸⁸ A regény előszavában hosszan elmagyarázza, hogyan jutott hozzá az „utazó” hiteles emlékeit rögzítő kéziratához.

²⁸⁹ A *Singleton kapitány* és a *Jack ezredes* című regények érdekes helyszínei majdnem úgy „ellenőrizhetőek” voltak a valóságban, mint a *Körutazások Nagy-Britannia szigetén* című „útikönyv” részletei.

²⁹⁰ FOWLER: i. m. 160–162. – A hiány betöltése is „haladó” következtetésre vezethet.

²⁹¹ Írói pályája nem újságírással, hanem a történelem népszerűsítésével kezdődött. *History of England in a Series of Letters from a Nobleman to his Son* című munkája levelek gyűjteménye, de megírta Róma, Görögország és Anglia történetét is, valamint egy útikönyvet Itáliáról, Franciaországról, Svájcra és Hollandiáról.

Hatása tartósabb, mint gondolnánk.²⁹² A pénz és a gátlástalan hatalmi önzés veszélyeitől szabadulni vágyó olvasót szólította meg úgy, hogy biztonságosnak mutatja be a szokásrendjét szigorúan őrző puritán hagyományt. A sikerre éhes világban a „nagyság” helyett az „egyszerű” lelkész házi világának lelki gazdagságát, az erkölcsi nemesség fölemelő érzését, az erény jutalmaként elnyerhető békességet ajánlja. Azt a „kis kört”,²⁹³ ahol a befogadó megtalálhatja az otthonosság érzését. A *wakefieldi lelkész* nem a klasszikus hősi epikát vagy a kalandtörténeteket írja újra, hanem úgy használja a népszerű erkölcsnemesítő írások érveit, hogy a szorongásokat oldó „hétköznapi” idillt (Goethe szavával) életszerű képsorokban alkotja meg.²⁹⁴ Vele ellentétben Fielding a leleplezésre építi regényei szövegvilágát. Elméletben visszanyúl a görög példához, Homérosz és Arisztotelész tekintélyéhez, hogy az irodalom tragikus és komikus hagyományának egyidejűségével igazolja választott műfaját. A *Joseph Andrews* előszavában igyekszik új írói gyakorlatát igazolni: „a komikus regényes történet nem más, mint komikus elbeszélő költemény prózában, a komédiától éppen olyan mértékben különbözik, mint amennyire a komoly elbeszélő költemény eltér a tragédiától: cselekménye kiterjedtebb és átfogóbb, az események sokkal szélesebb körét öleli fel, s a szereplők sokkal tarkább sorát vonultatja föl lapjain. A komoly regényes történettől meséje és cselekménye tekintetében különbözik, vagyis abban, hogy amíg annak meséje és

²⁹² Byron még 1821-ben is ingerülten jegyezte föl a naplójába a következőket: Schlegelnek, akit nem kedvelt, igaza van „ahol *A wakefieldi lelkész*ről ír. »Minden miniatűr románc között (és talán a miniatűr a legjobb forma a románcokhoz), azt hiszem, *A wakefieldi lelkész* a legkiválóbb». Azt hiszi! – mérget vehet rá” – írja az írásai szerint a keresztény eszmékből végleg kiábrándult, világfájdalmas Byron. BYRON: *Naplók, levelek*, Bp., 1978. 107. – Nem tudom, hol és miért nevezi „miniatűrnek” Schlegel ezt a regényt.

²⁹³ Hogy Eötvös későbbi fogalmát használjam.

²⁹⁴ Fowler részletesen elemzi az angol „gótikus regényeket”, amelyek világát Spenserig vezeti vissza. Kiemeli a rettenet, a szörnyűség, az ósdi körülmények és a romos kastélyok kultuszát, rámutat a vadon erdők, labirintusok, temetők, kínzások és a természetfölötti elemek megidézésének érdekességére. Mindez Magyarországra sokkal inkább színi irodalomban, mint a regényben jutott el. Eötvös szempontjából igen érdekes Burke szerepére vonatkozó megjegyzése, aki a fenséges és a szép viszonyában a gyönyör és a fájdalom élményét állította szembe. I. m. 275.

cselekménye komor és ünnepélyes, addig emezé könnyed és mulatságos, ami a szereplőket illeti, a komikus regényes történet közrendű – és következetesen köznapi modorú – személyeket vonultat fel. „[...] E] művemben csak a *Nevelés* tartozik érdeklődési körömbé...” Ünnepélyesen kijelenti, hogy senkit nem akar rágalmazni, „mindent a természet könyvéből” másolt, saját élményeiből és megfigyeléseiből merített.²⁹⁵ Mivel az írásból élt, bosszantotta Richardson visszhangos sikere, amiben közveszélyesnek minősítette az olvasói jóhiszeműséggel visszaélést.²⁹⁶ Véleménye szerint az igazat kell elmondani, tilos a tapasztalt megszépítése, eszményítése.²⁹⁷

²⁹⁵ Ha a regény műfajának erre a fölfogására gondolunk, nem biztos, hogy a „művész” kerekedett fölül Eötvösben a politikuson: a sikeres újságíróból emberi helyzeteket, magatartásokat, viselkedéseket fölfedező regények szerzőjévé váló Dickens, Thackeray és társaikhoz hasonlóan lehet, hogy az olvasókat ismerő, a saját megfigyeléseit, élményeit közreadó író öszlőne rejtette összetett érzelmi hatások közé az új „irány” üzenetét.

²⁹⁶ A *Joseph Andrews* viszont a *Pamela* paródiájaként olvasható.

²⁹⁷ A *Tom Jones* előszavában a Bunyan óta „kötelező” erkölcsnemesítő szándékkal szemben ironikusan szól az államkincstár lord-főbiztosához, aki „Jót lopva tesz, s ha megtudják, pirul”. Szándékáról ezeket írja jellegzetes öngúnyjal: „Nem csupán az erény csodálatra készítő szépségét igyekeztem bemutatni, hanem megkísértem azt is, hogy az emberi cselekedetek szempontjából hathatósabb indítékra is támaszkodjam: arról akarom meggyőzni az olvasót, hogy valódi érdekeik az erény gyakorlását követelik meg tőlük.” Ehhez azonban be kell látniok, hogy ugyanabból a húsból ehet a leggazdagabb és a legszegényebb is, ugyanaz kerülhet főúri asztalra és a leghitványabb hússzékre. S ha ugyanannak az állatnak a húsból táplálkozunk, megisszuk ugyanazt a bort, testileg miben különbözünk? – Fielding a beszélő szerepét a kocsmai „elbeszélővel azonosítja, s tisztában van annak a széles nyilvánosságot megszólító szerepével. Az író ne valami nemesúrnak képzelje magát, aki vendégszeretéből vagy jótekonyságból ad lakomát: inkább nyilvános étterem tulajdonosának, aki bárkit szívesen lát a pénzéért. Az uraság ugyanis, mint köztudomású, olyan étrendet szolgáltat fel asztalánál, amilyen csak neki tetszik, s a társaság még akkor sem kifogásolhatja az ételeket, ha egyenesen undorodik tőlük. Épp ellenkezőleg: a jómodor egyenesen megköveteli, hogy a vendégek legalábbis színleg dicsérjenek és magasztaljanak mindent, amit elébük tesznek. Fordítva van a dolog a vendéglőssel. Aki megfizet az ételért, az mindenképp ki akarja élni a gusztusát, ha mégoly finnyás vagy kényes is, s ha valami nem a szája szerint való, jogot formál arra, hogy kényre-kedvre kritizálja, leszólja és gyalázza az ebédet.” (Henry FIELDING: *Tom Jones*, Bukarest, 1971.) Azt a különbséget fogalmazza meg itt a regényre vonatkoztatva, ami a zárt udvari színházat, a jegyvásárlóktól függő népszínháztól elválasztja.

Jane Austen aprólékos gonddal teremtette meg a tárgyi és emberi környezet „szociológiai” hitelességét, amit ma egy elsüllyedt világ jellegzetes megörökítéseként olvasunk; a kortársak pedig ismerős szokásokat, körülményeket, tárgyakat, magatartásokat, megpróbáltatásokat fedezhettek föl úgy, mintha a megalkotott világba maguk is beletartoznának. Az elbeszéltek legmélyebb rétegében találunk ugyan újraírt mítoszokat, de a tárgyi világban, majd a lélekrajzban a tudósító szándék uralkodik. Legföljebb *A klastrom titka* című regényéről tételezhető föl, hogy a gótikus irodalom²⁹⁸ paródiája, azaz újraírja az előző korszak divatos rémregényét.²⁹⁹ Különböző jellemű, gondolkodású, érzelmvilágú fiatal (és idősebb) nők léthelyzetét és életformáját úgy mutatja be, hogy a „kis körök” azonosíthatóan hitelesnek látszó képével köti le a befogadó figyelmét.³⁰⁰ Hősnőinek fő gondja a családalapítás, ami adott időszakban egyetlen lehetőségük. Csak „jó” házasságban kerülhetik el, hogy a megélhetési kényszerek eltorzítsák életüket és jellemüket. Hol az értelmükön, hol érzelmeiken van a nagyobb hangsúly, s boldogságuk nemcsak külső, hanem a belső tényezőkön is múlik.³⁰¹

A költőnek induló Walter Scott elbeszélőköltemények, balladák, verses epika közreadása után jött rá, hogy a közönség – a „piac” – „próza” regényeket vár. Nem az istenek világával kapcsolatban álló felsőbbrendű hősökről akar olvasni, hanem olyan „mindennapi” emberekről, akik a múltban küzdelmek, szenvedések árán érvényesültek, vagy nemes szándékaik ellenére elbuknak. Úgy írja újra a klasszikus eposzokat, hogy történeteinek szereplői (hősei) akadályokkal teli vándorutakat járnak be, végzetes

²⁹⁸ A gótikus regény egyrészt a múlt iránti érdeklődésére épült, másrészt korábban ki nem mondható borzalmak fölidézésére törekedett. A hideg, sötét, rosszul világított otthonokban élő, de immár aránylag sok szabad idővel rendelkező olvasó félelmeit, szorongásait szóltatta meg.

²⁹⁹ SÉLLEI: i. m. 37.

³⁰⁰ Ezért arathattak a XX. század végén óriási sikert a regényeiből készített filmek.

³⁰¹ Booth különösen az *Emmát* elemzi igen részletesen és az írói technika jó példaként. Kiemeli az anyag fölötti uralmat, a távolságtartással folytatott játékot, a rokonszenvet, az ítéleteket, a meggyőzőerőt, a biztos értékrendet, és azt, hogy a beszélő egyszerre heavatott vezető és közvetlen hangú barát. (I. m. 243–266.)

erejű hatalmakkal folytatott küzdelmekben bizonyítják emberi értékeiket és gyengeségeiket, vakmerő bátorságukat és ravasz cselszövőképességüket, szenvedélyeiket és bűnös hajlamaikat. Jellemzőjük a nagyság vágya, az elhivatottság tudata, de a könnyörtelen világ megakadályozza önmegvalósításukat és céljaik elérését. Fowler a történelem és a románc különleges egyvelegét látja Scott regényeiben. Kiemeli a hagyományoknak megfelelően élő közösségek életformáját megváltoztató külső erőket, amelyek itt legyőzhetetlenek. (Ellentétben a korabeli regény fő tételével, ami éppen a változtatási szándékot akarja erősíteni.) Scott tragikus szemléletében megnő a múlt jellegzetes külsőségeinek (tájak, jelképes értelmű épületek, kapuk, tárgyak) – hiteles szándékú – földézésének a szerepe.³⁰² De az élet és valóság nem a természettudományos leírásoknak megfelelően, hanem úgy jelenik meg, ahogy a közhiedelem elképzei, s éppen ez adja meggyőző erejét. Virgil Nemoianu Scott regényeit a biedermeier irodalmi jelenségeinek körébe sorolta. Szerinte azokban „a romantika félelmetes mintáit [...] a polgári élet nyájasságával és higgadt nyugalomával” igyekeznek összeegyeztetni a beszélők.³⁰³ A bomlás és fennmaradás küzdelmének drámai feszültségű elbeszélésében szélsőséges (szenvedélyes, elszánt) jellemek ütköznek egymással és a világgal.³⁰⁴

³⁰² FOWLER: i. m. 278. – Érdekes, hogy a történelmi regény legjelentősebb alkotásának THACKERAY: *Henry Esmond* (1852) című munkáját minősíti.

³⁰³ Virgil NEMOIANU: *Az angol biedermeierről*. Helikon. 1991/1–2. 90.

³⁰⁴ Walter Scott európai tekintélye óriási volt. Byron írta 1821. január 12-én naplójába: „Scott kétségtelenül napjaink legcsodálatosabb írója. Regényei önmagukban új irodalmat alkotnak...” (*Naplók, levelek*, Bp., 1978. 88.) Az 1814-ben megjelent *Waverley* után okkal tartják a történelmi regény első mesterének. (Fowler a történelmi regény műfajában főképpen Thackeray későbbi regényét, a *Pendennis történetét*. „Nagyszerű regény, az egyik legjobb, amit valaha írtak.” I. m. 280.) Hangsúlyozza a nemzeti jelleget, szívesen utal ősi helyi mítoszokra, s úgy mutatja meg a hőseit, hogy azok nem lépnek emberfeletti közegbe. Eckermann szerint alkotómódszere Goethét is foglalkoztatta. Szerinte az Walter Scott sajátossága, „hogy éppen nagy részletábrázoló erényei sodorják gyakran hibákba. Így például az *Ivenhoe*-ban található egy jelenet, amikor is éjjel a kastélyteremben asztalnál ülnek a szereplők, és belép egy idegen. Mármost az helyes, hogy fölülről lefelé haladva leírja az idegent, külsejét és ruházatát, ám hiba, hogy lábát, cipőjét, harisnyáját is leírja. Ha este asztalnál ül az ember, és belép valaki, csak a felső-

Honoré de Balzac az *Elveszett illúziók* című regényében összefoglalja a műfaj *Rabelais* utáni történetét. Kiemelkedőnek tartja Rousseau, Diderot, Voltaire, majd Chateaubriand és az angol Sterne jelentőségét. Úgy látja, a francia regényt az *eszmék* közvetítésének az igénye uralta, s ezen Walter Scott változtatott azzal, hogy a *képet* állította előtérbe. A művészetbe vetett illúziók elvesztek, elsodorta azokat a nyomtatott sajtó és a könyv tömegméretű üzlettlé válása. A regény a XIX. század elején is szorosan kapcsolódott a sajtóhoz és a legnagyobb sikereit a folytatásos regények szerzői aratták. Charles Dickens *Boz vázlatai* címen (álnevével) kiadott kötete (1836) ugyan kevés figyelmet keltett. Mindössze annyit, hogy amikor az egyik kiadó népszerű karikaturistájának rajzaihoz szöveget keresett, neki adott megbízást: írjon színes történeteket a „sportos” vidéki életről. Így született a *Pickwick Klub* laza, még Fielding elbeszéléseihez képest is nehezen egységbe fogható története. Valójában a sajtó jellegzetes – szórakoztató szándékú – beszédmódjában fölidézett életképek sorozata. Látjuk, ahogy a gazdag és feladat nélküli Pickwick úr az áltudományból átlép a falusi életforma „békés idilljébe”, majd visszakerül a Város zűrzavarába, hogy a fordított logikával működő igazságszolgáltatás következtében a börtön iskolájában ismerje meg a kiszolgáltatottság nyomasztó élményét. Ottani tapasztalatai azt igazolják, amit a minden helyzetben megoldást találó inasa az Élet iskolájában már régen megtanult. A szöveg – máig lenyűgöző – varázsát a nyelvi humor kölcsönzi, ami egyúttal regénnyé szerzi a történeteket. A következő évben (1838) megjelenő *Oliver Twist* a kiszolgáltatott kisgyermek szenvedésén keresztül mozgósítja a befogadó igazságérzetét. Nézőpontjából a bűn és bűnözés a szegénység velejárója, az egész társadalmat

testét látjuk. Ha leírom a lábát, nyomban beszökik a napvilág, és a jelenet elveszti éjszakai jellegét.” Johann Peter ECKERMANN: *Beszélgetések Goethe-vel*. Bp., 1973. 527. – 1831. III. 14. Az öreg Goethe figyelmes olvasása és a hitelesség feltételeiről alkotott véleménye éppoly megragadó, ahogy az a föltételezése is, hogy a beszélő az asztalnál ül, nem pedig valahonnan kívülről szemléli a jelenetet. Scott műveit még a távoli Magyarországon is gyorsan lefordították. Jósika, majd Eötvös sokat tanul tőle: egyrészt azzal, hogy az irányzatos politikai témát a múltba vetítette vissza, másrészt a történeti hitelesség „tudományos” alapokra építésében.

fenyegető veszély, amivel gyengék és tisztaszívűek szállnak – sikerrel – szembe. A drámai hatás előidézéséhez fölhasználja Walter Scott szerkesztési hagyományát, noha sem a tökéletes zártságot, sem a tökéletes harmóniát nem akarja megteremteni. Gondosan és drámai ellentétekkel megrajzolt képei londoni helyszíneken ellenőrizhetően „valóságosak”. A nyelvben biztosítja magának a lehetőséget, hogy fölnagyítsa a Jóságot és a Bűnt, allegóriákat és jelképeket teremtsen. A Tenger, a Folyó és a Börtön metaforája mélyíti el Dickens későbbi elbeszéléseit, miközben képtelenül groteszk figurái megszólalásának sajátos humora ragadja magával a befogadót.

Thackeray új szemléletet hozó regényét, a *Hiúság vásárát* valamelyik Jane Austen regény paródiájaként is fölfoghatjuk, noha sokkal több és más. Az egyenjogú nőnek azt a – részben a kor szokásrendjével, szellemével kikényszerített – gátlástalanságát, amit Becky Sharp képvisel, Austen talán el sem tudta képzelni. Másfelől viszont az érzelmek vezette Marianne Dashwood közel sem olyan butácska, mint az ábrándos Emily, ami itt súlyos bonyodalmak, félreértések és önbecsapások forrása. Thackeray világa összehasonlíthatatlanul tágabbra nyílik azért is, mert a történetet nem zárja egy (vagy több) angol falu és London világába, hanem szereplőit különböző utazásokra viszi. Igaz, Joseph és Dobbin őrnagy indiai tartózkodásáról keveset tudunk meg, de a két hősnő beutazza Európát Brüsszeltől Weimarig, George pedig Waterloo mezején esik el – a világirodalom egyik legmegdöbbentőbb leírásának tanúsága szerint. A regény „bábszínházában” együtt lépnek színre a nincstelen nevelőnő és a legmagasabb arisztokrácia tagjai, a bukott és a sikeres üzletemberek, a gazdagok és a szegények, a származásukra büszkék és a vagyonukat fitogtatók, a tisztességesek és gazemberek, a menthetetlenek és a megjavulók. A bábszínházzal mintha Goethe szelleme telepedne át az angol hagyományba. A „titok” helyett azonban a cselekmény a kortársaknak ismerős világ jellegzetes ellentéteit emeli ki.

Thackeray egyszerre két – addig és sokáig azután is – kötelező szabályt tagadott meg. Noha a „hős” Rabelais és Cervantes óta lehetett nevetséges, közönséges, haszontalan, de ő az első, aki kimondta: regénye „hős nélküli”, azaz nélkülözi a nagy tettek elbeszélés-szervező tényezőjét. Szinte ugyanazt a „fogást” hasz-

nálja a „hős” legendájának szétfoszlatására, mint Stendhal *A pármái kolostorban*. Fabrizio del Dongo az „eszmébe”, „eszményekbe” és a Napóleon-mítoszba vetett hittel indul a waterlooi csataterre, de már útközben mindannak az ellenkezőjével találkozik, amit addig a világot működtető elvnek vélt. A nagy „hős” helyett gyanúsítgatással, erőszakos fosztogatókkal és jóságos, de nem éppen az emelkedett világba tartozó nőekkel. Az alulnézetben látott – „történelmi” – csata pedig mindenből kiábrándítja. Thackeray hiú, külsőségekben gondolkodó, úrhatnám katonatisztje (egy kereskedő-polgár fia) nem érti Goethe „úriemberség” fölfogását, csak az üressé vált szereppel azonosul. Fabrizio története a formálódó egyéniségé, ezért megmenekül, George viszont értelmetlen áldozata a híres csata „minden angol ember” ajkán élő regéjének. A vég hideg, mentes minden emelkedettségtől: „Sötétség szállt a csataterre és a városra [Brüsszelre], s Emilia még mindig George-ért imádkozott, aki már holtan feküdt, golyóval a szívében, arccal a föld felé”. A „szép rege”, az ima és a „rideg valóság” talán sehol a világirodalomban nem összegeződik ilyen tudósítói tömörséggel.

Elbeszélésszervező tényezőként persze vannak „hősei” a *Hiúság vásárának*, de a beszélő bábszínház metaforája azt jelenti, hogy ezek csak szerepek megtestesítői, akiket nem a jellemük, hanem ő – a „rendező” – mozgat. Márpedig a XVIII–XIX. századi regényhagyomány alapelve volt – akár a „kiadó”, akár a „forráskutató”, akár a „fölfedező-tudósító”, akár a „nevelő” szerepében megjelenő – beszélőknél, hogy történetük lélektanilag azért hiteles, mert azt a szereplők, azokat pedig jellemük mozgatja. A bábjáték színpada kívül áll a befogadó által ismert világon, az ott zajló cselekménynek nem lehet résztvevője, s a beszélő hangsúlya azon van, hogy az, amit az elbeszélésben lát, nem azonos a valósággal. Ráadásul „vásári” műfaj, nem tartozik a Művészet emelkedett világába. Az ellenhatás abban van, hogy a befogadó nagyon ismerősnek találja a távolságtartó iróniával elmondott történetet és szereplőit. Akkor is, ha a beszélő időről időre kiesik a maga szerepéből, nem titkolja rokon- és ellenszenveit, noha igyekszik megőrizni kívülállóságát. A képzeletben megalkotottság kiemelése megkettőzi a sok központú történet játékerének szintjeit. A befogadó végleg nem látja a „valóság” határait, hi-

szen miközben „a rendező” a maga „szálaival” kívülről mozgatja a szereplőket, azok bizony jellemüknek megfelelően viselkednek. George – csatatéri halála ellenére – sem háborús hős, Emiliát a körülmények éppen úgy elvakulttá teszik, mint Dobbint. Becky nagyon „talpraesetten” érvényesül a világban, míg önhibájából el nem bukik. George nem kap fölmentést a hitványság vádjától, a butuska Emilia és rajongó imádója viszont elnyeri jutalmukat. Nem csupán a regény sikere érdekében szolgáltatott igazság az érdekes, hanem az a könyörtelenség is, ahogy Lord Stein – miután kiélvezett mindent, amit olcsón megvásárolhat – kilép abból a játékból, amiről Becky úgy gondolta, ő irányítja, de ez is öncsalás. Ezek a kilépések és belépések igazolják a „rendező” módszerét.

Azoknak a regényeknek a többsége, amelyeket Eötvös olvasgatott, „hős nélküliek”. Történeteikben az „igaz-hamis” ellentétpár többnyire használhatatlan: az olvasó ugyanis hajlamos „igaz”-nak elfogadni az „érdekes” történeteket, s nem keresi bennük a műalkotásnak azokat a bonyolult feltételeit, amelyeken az esztétikai ítéletek alapulnak. »Az igazság« és »tény« szó tekintélye nyomán úgy alakult, hogy a leíró írásmódot tekintik a legalapvetőbbnek...» – írja Frye.³⁰⁵ Ebben a „módban” az író nyílt kártyákkal játszik. »Az olvasónak, aki nem ért egyet vele, csupán annyit kell tennie, hogy ellenőrizze a szerző tényeit vagy megismételje kísérleteit.«³⁰⁶ A regény műfajának története sok szálból és indítékból összetett, de a XIX. század végéig két fő erővonal érvényesül: a szórakoztató és tanító szándék. Az első azért szükséges, mert a könyvek „piaci” sikere nem esztétikától vagy mecénásoktól, hanem a vásárlóktól függ. Ehhez igazodik a tanítás jellege is. A beszélők elsősorban olyan jelenségeket bontanak ki a különböző jellegű szövegvilágokban, amelyek erősen számíthatnak a szélesebb közvélemény figyelmére. Akár a megjelenített közösségek működési zavarairól, akár az emberi kapcsolatok eltorzulásáról, akár az unalomról, akár kortársaik lehetőségeiről szólnak. A befogadó érzelmeinek és értelmének együttes megragadásával a dolgok alakulását is befolyásolni akarják saját – kisebb-nagyobb látókörű – világukban. Noha a század végére a saj-

³⁰⁵ FRYE: *Az ige...* i. m. 29.

³⁰⁶ Uo. 31.

tó közvélemény-teremtő nagyhatalommá nő, a regényírók sokáig nem mondanak le róla, hogy műveik maguk is részt követeljenek a folyamatból.

A magyar regény Eötvös előtt

A regény történetének hagyományos képét jelentősen módosítják Debreczeni Attila, Hász-Fehér Katalin, Imre László, Penke Olga, Szajbély Mihály, Szilágyi Márton, Z. Kovács Zoltán újabb kutatásai. Korábban az átfogó irodalomtörténeti munkákon³⁰⁷ kívül György Lajos főleg fordításokat tárgyalt,³⁰⁸ May István a „heroikus regényt” vette számba,³⁰⁹ Bíró Ferenc pedig a XVIII. századi irodalom átfogó történetében ad a regényekről vázlatos képet.³¹⁰ „A regény műfaja a magyar irodalomban igen későn jelenik meg, és a felvilágosodás időszakának végéig mindössze három olyan regény születik, amelyeket eredetinek tekinthetünk: Dugonics András *Etelka*,³¹¹ Kármán József *Fanni hagyományai* és Bessenyei György *Tarimes utazása* című műve” – írja „Az ember kétszer születik...” című tanulmányában Penke Olga.³¹² Ide

³⁰⁷ *A magyar irodalom története*, főszerkesztő: SÖTÉR István III. kötete (Bp., 1965.) a műfaj minden jelentős korai alkotásáról szól. Itt olvasható: „a folymatosság kétségtelen tényei mellett is szembetűnő, hogy a magyar szépprózának a 18. században energikus fejlődés-mozdulatai erőteljesebbé válnak a 19. század első három évtizedében.”

³⁰⁸ GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*. Bp., 1941 és 1988.

³⁰⁹ MAY István: *A magyar heroikus regény története*. Bp., 1985.

³¹⁰ BÍRÓ Ferenc: i. m. – Szajbély Mihály idézett tanulmánya (*Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*) után Jászberényi József kéziratot doktori értekezése is érdekes, új szempontokat fölvető összefoglalási kísérletet ad.

³¹¹ Első kiadása 1788-ban, a második 1791-ben jelent meg, bővített és átalakított változatban. A szöveget szegedi nyelvjárásba az 1805-ös kiadás számára tette át Dugonics.

³¹² PENKE Olga: „Az ember kétszer születik...” – A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben. *ItK*, 2000. 100–114. (I. h. 11.) – Ezzel egyidejűleg jelent meg IMRE László *Egy tartósan „letszhalott” regény „újdonosságai”* (Bessenyei: *Tarimes utazása*) című tanulmánya. (*In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000. 51–64.), amiben nem annyira a felfedező szándék, hanem a korszerű értelmezés az érdekes. Gondoljunk itt akár a külső nézőpont, akár az önmagával vitatkozó írói álláspont, akár az áttűnések szerepének az elemzésére.

számítható Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeyje* (1789),³¹³ *Siegwartja*, *Yorikja*,³¹⁴ valamint Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvartja* is.³¹⁵ Kisfaludy Sándor érzelmes regényeire pedig Debreczeni Attila hívja föl a figyelmet.³¹⁶

A többször (átdolgozottan is) kiadott *Etelka* olvasottságára inkább csak közvetett adataink vannak.³¹⁷ Ezek közül kiemelkedik, hogy Vörösmarty így nevezi első szerelmét, így hívják a Petőfi életében rövid szerepét játszó (tragikusan fiatalon meghalt) Csapó lányt (egy irodalmi körökben forgó család tagját), s Eötvös egyik hősnőjét (*A falu jegyzőjében* Réty alispán lányát). Dugonics jelentőségét – a szerelmi szál mellett – egyrészt az adja, hogy – a történelmi regény divatját évtizedekkel megelőzve – a múlt iránt növekvő magyar érdeklődés alapján a honfoglalás mítoszában kereste a „nemzet” fogalom eredetét, és igazoló értékeltét; másrészt, hogy ennek hitelesítésére a népnyelv szó- és közmondáskészletét is fölhasználta. Műfajt és mitológiát teremtett, de regényhőseinek személyiségét és személyességét nem sikerült megalkotnia.³¹⁸ Megszólította viszont a nemesi ellenállás közvéleményét, erős érzelmi érvekkel támogatta nemzeti öntudatukat. A történet belső mozgása kicsi, hiányoznak a cselekményszervező tényezők: a keresés, fölfedezés, útra kelés, az igazságvágy, a bűntudat. Az író nem használhatja a magyarországi híradásokban és tudósításokban csak ezután kialakuló „sajtó-nyelvet”, ami gördülékenyebbé tehetné prózai elbeszélését.

³¹³ A *felvilágosodás korának magyar irodalma* című (Bp., 1994.) munkájában Bíró Ferenc fölvezet a regényirodalmunk kezdetét is, de a *Bácsmegyeyről* szólva inkább Kazinczy életével foglalkozik.

³¹⁴ HARTVIG Gabriella: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért (A *Yorik és Eliza levelei körül zajló fordítási vita*)” *ITK*. 1998. 696–704.

³¹⁵ MARGÓCSY István meggyőzően bizonyítja, hogy az irodalmi „kánon”-ba foglaltnál sokkal tartósabb sikere volt, s az által teremtett regénynyelv is az eddiginél több elismerést érdemel: (*MI Szigvart apológiája*, *ITK* 1998. 655–667.)

³¹⁶ KISFALUDY Sándor: *Szépprózai művek*, Debrecen, 1997. Sajtó alá rendezte, a kísérőtanulmányt és jegyzeteket írta: Debreczeni Attila.

³¹⁷ Több korabeli kiadása ismert.

³¹⁸ Az *Etelka* előtt „magyarosította”) Voltaire *Zadig* című regényét, ami *Cserei, egy honvári herceg* címmel 1975-ben újra megjelent a Magyar Helikon kiadásában.

A *Hazai s Külföldi Tudósítások* (1806) megjelenése után a magyar újságok, folyóiratok egyre több tudósítást közöltek a világ érdekességeiről,³¹⁹ s mivel ezek gyakran inkább regényesek, mint híradás-jellegűek voltak, a regénybefogadást készítették elő. Az újdonságokról szóló híreknek figyelemfölkeltő szerepet tulajdoníthatunk, az olvasók érzelmeire építő, erkölcsi tanulságot kínáló, az érdekességeket bemutató kisebb-nagyobb történetek közlésében pedig egyszerűsödött a prózai elbeszélőnyelv. Mire a *Pesti Hírlap* megjelent, a sajtó nyelve sokat fejlődött. Megőrizte ugyan a politikusérvelés szónoki jellegét, gyakran bonyolult körmondatait is, de a szerzők erős személyisége, az olvasó megszólításának közvetlen, szinte baráti hangneme, lassan az élőbeszéd felé közelített. Mire Eötvös színre lépett, már olyan magyar olvasóközöniséget találunk, amely hozzászokott a szórakoztatás és nevelés összefonódott írói szándékához. Igen közel áll a regény műfajához Kazinczy két „emlékirata” a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója*.³²⁰ Mindkettő a legnagyobb tudatossággal megalkotott „irodalmi” mű, inkább „valószerű”, mint „valóság-hű”. Az emlékező minden sorának, minden gondosan fölépített jelenetének, utalásának kettős tanító szerepet szánt: az életmű igazolását és egy – általa hangsúlyozott – fejlődési ív szemléltetését.³²¹ Az elbeszélő „én” (az életrajzi jellegből adódóan) a térben utazva az idő síkján is mozog; közben rengeteg emberrel és történnel találkozik. Az elbeszélt események egyúttal allegóriák hordozói, s a kort ismerő befogadóból előhívják a szerző szándékainak megfelelő történelmi-társadalmi képet. Ez teszi lehetővé, hogy a II. József népszerűtlenségének (második) csúcspontján lelkesen írhasson jozefinista ismerőseiről anélkül, hogy a korrajz ellentmondana az egykori közvéleményben élő hagyományos képnek. A hitelességet a szerző tekintélye és a műfaj jellege biztosít.

³¹⁹ A magyar cenzúra a hazai politikai élet híreit a *Pesti Hírlap* megjelenéséig alig engedte beszivárogni a sajtóba. Ekkor is inkább retorikus érvelések, meggyőző szándékú értekezések jelentek meg, a híradás ritka maradt. Vö. T. T. E.: *A világ változásai a Hazai s Külföldi Tudósításokban*. ItK 1989. 370–389.

³²⁰ A *Pályám emlékezete* első változatát (a mű néhány fejezetét) először Vörösmarty közölte a *Tudományos Gyűjtemény* 1828-as évfolyamában. Azóta több szövegváltozat jelent meg, de mindegyik szerkesztett változat. A *Fogságom naplója* századunkban jelent meg először.

ja, de Kazinczynak a levelezésben kialakult elbeszélő nyelve is szokatlanul egyszerű és erőteljes. E regényszerű műben (valamint az *Erdélyi levelekben* és a *Pannonhalmi utazásban*) alakult ki az elbeszélésnek és párbeszédeknek az a „modern” nyelve, amit majd Fáy András és Jósika Miklós használnak, s amihez képest Eötvös kissé visszalép a szónoki hagyomány erősebben retorizált beszédéhez.³²² Ugyanakkor Kazinczy és köre nagy lenézéssel kezelte a XIX. század elejének „regénymázolmányait”. A népszerű *Erbia* szerzője, Pálffy Sámuel és mások nehézkes nyelven megfogalmazott „romános” történeteit.³²³

Fáy András³²⁴ *A Bélteki ház* című regénye 1832-ben jelent meg; a korabeli Magyarország számos kérdését boncolgatta úgy, hogy a szerző által ismert regényíró módszerek és fölfogások közül egyet sem követett. Hász-Fehér Katalin *Elkülönülés és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*³²⁵ című – jelentős újabb német szakirodalomra és forrásfeltárára épülő – munkájában foglalkozik a közönség, a közízlés és a dilettantizmus kérdéseivel.³²⁶ A hazai irodalom történetének kutatásához, új megközelí-

³²¹ Munkám lényegében követi ezt. Persze saját értelmezésemben és módosító megjegyzéseimmel.

³²² Érdekes, hogy az a romantikusan csapongó, a retorikus hatásokat drámai hangváltásokkal, páratlanul egyéni iróniával-öniróniával megfogalmazott véleménynyilvánításokkal a prózahagyományt jelentősen megváltoztató nyelv, amit Kölcsey használt az *Országgyűlési naplóban*, néha Eötvöst is magával ragadta, „kihozta” abból a kissé nehézkes stílusból, ami általában jellemezte.

³²³ Sokáig nincs viszont folytatása Bessenyei György filozofikus kezdeményezésének (*Tarimenes utazása*), sőt a *Fanni hagyományainak* sem. A népszerű regények között viszont föltűnik Verseghegy Ferenc is. Lesage *A sánta ördög* című regényének 1803-as magyar fordításához írt bevezetőjében fejtette ki a pesti egyetem esztétikaprofesszora, Schedius Lajos a szórakoztató irodalom jogosultsága mellett érveit. Walter Scott regényeinek – köztük az *Ivanhoe*-nak – a jelentőségét a műfaj új fölfogása mellett a történelmi téma adja. Thaisz András – a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője – azt ígérte, a szerző minden regényét magyarra fordítja, vállalkozása azonban nem valósult meg.

³²⁴ FÁY András *Eredeti meséi és aforizmái* 1820-ben Bécsben jelent meg, szokatlanul nagy példányszámban, ezer példányban 1825-ig újabb négy kiadás talált vevőre.

³²⁵ Megjelent: Dehrecen, 2000.

³²⁶ Kiemeli Herder tanulmányaiból azt a kérdést, „hogyan lehetne helyreállítani a hébereknél és a görögöknél még meglévő kapcsolatot a közönséggel.” (I. m. 36.)

tések alkalmazásához hasznos lehet az „integrált” és „strukturált” irodalmi irányzatok elkülönítése,³²⁷ de a gond éppen abban van, hogy a „szerző és közönsége közötti élő kapcsolatot Herder egy egészen szűk baráti körben – társaságban – is helyreállíthatónak tartja”³²⁸ – írja. Ez azonban csak a szóbeli vagy fölolvastott irodalomra érvényes. A „baráti kör” (ahogyan azt Addison és Steele föltételezték) alkalmas lehet filozófiai és esztétikai értékek megvitatására, de a XIX. század első évtizedében ennél szélesebb érdeklődésű, elsősorban hírekre, tudósításokra kíváncsi közönségigény jelent meg. A „széltébe” és „attente” olvasásra vonatkozó kitűnő megfigyelése is csak annyiban találó, hogy különböző típusú műveket valóban így olvasunk.³²⁹ A regény – és ebben Eötvös igen jó tanítványnak bizonyult – úgy bonyolítja cselekményét, hogy a történet nyitott kérdései (gyakran: titkai, rejtélyei) folyamatosan ébren tartják a figyelmet. Már Dugonics András azzal a szándékkal írt, hogy *minden* magányos olvasót megszólítson.³³⁰ Kazinczy viszont – a műveltség fölemelő szerepére összpontosítva – „vájf fülű” olvasótáborot tartott kíváncsnak. Érdekes, hogy ezt a szempontot a lefordított regények kiválasztásában ő is mellőzte, sőt „magyarítási” szándékaiban némileg szembekerült saját elveivel. A lehető legszélesebb magányosan olvasó közönség megszólításának szándéka Fáy András, Jósika, Eötvös, Jókai, Nagy Ignác, Kuthy Lajos regényeiben valósult meg anélkül, hogy tudatosan választottak volna az esztétikai érték és a közízlés között.

³²⁷ I. m. 58.

³²⁸ I. m. 102.

³²⁹ A *Zalán futásával*, Vörösmarty eposzával, ahogy ezt már Toldy észrevette (noha nem így mondta ki), az a baj, hogy nem köti le az olvasó érdeklődését, mert egyszerre akarja követni a szóbeliség hagyományát és megragadni a magányos olvasó figyelmét. Bárhol nyúlunk a szöveghez, mindenütt olyan bonyolult utalásrendszerrel találkozunk, amiben kulcsfontosságú szavak értelmét gyakran távoli sorokban bontja ki a költő. A magányos olvasó ennek befogására csak akkor képes, ha részletekre összpontosít, ami viszont a műegész megértését nehezíti. Hasonló olvasási mód lenne itt szükséges, ahogy a *Bibliát* tanulmányozták.

³³⁰ E szándék persze nem valósult meg, s az olvasók szűk köre jórészt a „kiválasztottakból”, esztétikai értékekben jártas műveltekből állt. A „ponyván” árult széphistóriák olvasóinak pedig az *Etelka* bonyolultnak és nehézkesnek bizonyulhatott.

Hasznos szempont *A Bélteki ház* olvasásához Hász-Fehér Katalin, aki tagadja, hogy a regényben a „dickensi, gogoli realiztikus” társadalomkritika magyar példáját találhatnánk meg.³³¹ Fáy fölfogásától távol állt a „strukturált irodalom” igénye, fontosabbnak tartotta (ahogy ezt az idézett mű alaposan körüljárja) a magyar olvasóközönség kialakítását. Hász-Fehér Katalinnal ellentétben mégis a nevelő szándékot tartom a regény legfontosabb szervező elvének, mert ha *A Bélteki ház* – ajánlata szerint – „a városi és falusi életforma közötti ingadozásként és megoldáskeresésként” olvassuk,³³² akkor megállapíthatjuk, hogy következtetései jellegzetesen magyar viszonyok között megegyeznek azzal, amire Dickens vagy Balzac, Thackeray vagy Turgenyev évekkel később jutott. (Jane Austen műveiben is menedék a vidéki élet a város riasztó zűrzavarával szemben. Ennek az életérzésnek a jellegzetességeit egy bő évtizeddel később talán Dickens *Pickwick Klubja* fogalmazza majd meg a legnagyobb sikerrel.³³³) *A Bélteki ház* a XVIII–XIX. századi regények többségéhez hasonlóan sem a tragédiákat, sem a tökéletességhez vezető utat nem akarja megmutatni.³³⁴ Tanító szándékából (a reformkor kezdetén) ugyanúgy hiányzik egy minden tekintetben más – új – Magyarország látomása, ahogy a kor politikai irodalmából, sőt Dickens vagy Balzac műveiből is.

Fáy András azt a magyar nemességet látta a nevelés sajátos és részletesen kifejtett szellemében megváltoztathatónak, amelyik a regény megjelenése utáni másfél évtizedben elvezette az országot az 1848-ban rejlő változtatási lehetőségekhez. Láthatárán nem

³³¹ HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülés és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Debrecen, 2000. 152. – Az említett művek későbbiek: George Sand „társadalomkritikai” szándékúnak csak erős túlzással nevezhető regénye, az *Indiana*. és Gogol első elbeszélései 1831–32-ben jelentek meg, a *Pickwick Klub* 1837-ben, s Gogol ekkor kezdte írni a *Holt lelkeket*.

³³² Uo. 152–159.

³³³ Hász-Fehér Katalin alapos és sokban találó elemzése ezt a motívumot félreérti. Rousseau és Voltaire óta a vidéki élet eszményét a XIX. század második feléig minden jelentős író előnyben részesíti: Austen magától értetődően, mert hősnői számára London (és Bath is) csak a színesebb társasági élet színtere. Dickens fölfogásában a város börtön, s talán Thackeray az első, aki nem idegenkedik tőle. Szó sincs Fáy Andrásnál „nemesi nosztalgiáról”, sőt!

³³⁴ Ezért „utópia” megalkotásáról tényleg nincs szó.

jelenik meg a jobbágykérdés, amit majd műve megírása után vet föl – az érdekegyesítés szellemében – az országgyűlés.³³⁵ Nem jelenik meg az igen kisszámú magyar polgárság sem, s talán lehetne „jobb” – vagy inkább nyomatékosabban szerepeltetett – véleménye a hazai irodalmi, művészeti és tudományos életről is. A regény azonban nem erről szól. A „nevelőként” említett Káray helyét nehéz megtalálni a mű szövegvilágában (és a történetben is), noha helyenként a beszélő szószólója. Kétségtelen, hogy Porubay „professzor” viszont nevetségesen járatlan a gyakorlati életben. Története azt a „nevelői” üzenetet hordozza, hogy a kor kérdéseire a múltban, az iskolai oktatás középpontjában álló latin-római világban nincsenek használható válaszok. (Legfőleg erkölcsi magatartásminták.) A festő Berky tragikus sorsa pedig akkor is elgondolkoztató lehetett, ha ennek oka nem művészi tehetségében, hanem a kor előítéleteiben és az érzékenység világ-méretű divatjában rejlik. (Ezzel is a szemléletváltás szükségességére utal a beszélő.)

Messzemenően egyetértek Imre Lászlóval, hogy Hász-Fehér Katalin „tanulmányát szerencsés »felnyitási kísérlet« gyanánt kell üdvözölni.”³³⁶ Találóak világtörténeti hivatkozásai, s a Széchenyi-hatás megállapítása, a humor, a szemléletesség, a megjelenítő ereje és a képszerűség eszközeinek kiemelése.³³⁷ Szerinte *A Bélteki ház* „»továbbírja« az »intellektuális« epikát is, ami megszületett az elődöknél, testet öltve a *Tarimenes utazása* állam-bölcséletében éppúgy, mint az *Etelka* népi okoskodásaiban. (Eléggé eltérő módon.) A regény sűrűn alábecsült elmélkedései között egyébként nagyon is sok a figyelemre méltó.”³³⁸ A regénykezdet Kisfaludy Sándor regéit visszhangozza, akárcsak „Dorka asszony-

³³⁵ Nem előzmények nélkül persze, de ezzel itt nem érdemes foglalkozni.

³³⁶ IMRE László: *Egy „kedves ósdi román” – A Bélteki ház és a regényműfaj hagyományai*. IuK. 1998. 189–199., *Mesterek, tanítványok (Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére)*, Magvető, 1999. 364–379. Továbbá: *Műfaj történet és/vagy komparatiztika*, Szeged, 2002. 51–81. Az idézet helye az idézett kötet, 53. A Szauder József-re hivatkozó stílustörténeti fölfogás kevésbé meggyőző. – SZAUDER József: *Udvarházi klasszicizmus*. In: *Az álom és Az este*, Bp., 1970.

³³⁷ Uo. 62.

³³⁸ Uo. 57.

nak a várromhoz fűződő legendája (melynek témája szerelem, féltékenység, halálmadár, gyilkos bosszú stb.).³³⁹ Az elbeszélés időrendjében „arra érez itt rá az író [Fáy], hogy előnyösebb jelenettel (előtérrel) indítani, mint kivonatos elbeszéléssel, mert ez drámaiságot, elevenséget kölcsönöz az intonálásnak. Szintén fejlett epikai tempóérzékre vall, hogy időnkint a beiktatott életrajzok összefoglaló elmondása olyan időmegállítással jár együtt (Genette terminológiája szerint »szünet«-tel), aminek feszültséget fokozó hatása van, minthogy adott esetben éppen fordulóponton veszteség a cselekmény”.³⁴⁰

Az apák és fiúk nemzedékének ellentétét a változó társadalomban, amit Walter Scott még történeti közegbe helyezett, Fáy a húszas-harmincas évek Magyarországon úgy jelenítette meg, ahogyan Jane Austen teremtette meg (férjre vágyó lányokról szólva) története társadalmi hátterét. A „ház” Fáy művében családot, nemzetséget jelent,³⁴¹ s a beszélő ezen belül állít szembe egymással két ellentétes – részletesen kidolgozott – világképet. Ezeket – más kevésbé határozott világképekkel együtt – a nevelés eszméjéből építi föl. Visszatekintve az apa, Bélteky Mátyás gyermekkorára, tényként kezelt állításokból indul ki. Abból, hogy Matyi apja (nem említett) elfoglaltságokat talált magának a birtokos nemesség szokásos életformájában, s ezért nem ért rá fia nevelésével törődni. Közönyössége adott teret fivérének, a fiú nagybátyjának, hogy a fogékony gyereket befolyása alá vonja, olyan vágyakat tápláljon belé, amelyeket ő nem érhetett el, s alapvetően hamis világképet hitessen el vele. Az életét kettétörő sebesülés után főlöszleges rokonként lézeng más házában, amelynek az életformát jellemző élelemfeleslege – és katonai nyugdíja – „szabaddá” teszi minden kötelezettségtől, minden céltól.³⁴² A „soha

³³⁹ Uo. 57–58.

³⁴⁰ Uo. 60.

³⁴¹ Ahogy ezt Hász-Fehér megállapította.

³⁴² Nem esik szó róla, mi történik, ha nem szerelik le. Befuthat-e sikeres („hősi”) katonai pályát? Onnan indul a történet, hogy unalmában nem csupán saját képzeletében nagyítja föl a „magyar katonanemzet” mítoszáét, de annak vonzó – és adott környezetben, időben – hamis eszményeit beleneveli a fogékony („esze tűz volt”) kisfiúba is. Matyi világképe ettől kezdve csak torz lehet. Lustasága, kényelemszeretete és fegyelmetlensége miatt ugyan visszariad

nem volt” képzeletbeli világának megtévesztő rétegeire épülnek egész életét meghatározó tévedései. Northrop Frye szerint „a tragikus hősök nagy többségében megtaláljuk a *hübriszt*, a büszke, szenvedélyes, megszállott vagy magasröptű észjárást, mely kiváltja a morálisan érthető bukást.”³⁴³ Nos, Bélték Mátvásban – a magasröptű észjárás kivételével mindezt megtaláljuk, története az öncsalás bűne miatt mégis komikus. Ellentétben Gyula fiával, akit éppen a magasröptű gondolkodásba oltott kötelességtudathoz tartozó alázat emel mások fölé.³⁴⁴

a katonaság „valódi” körülményei között kínálkozó életcéltől, de a szólam-má silányult mítosz tovább él, s a téveszmék az élet minden területén vagy bűnös mulasztásokra késztetik, vagy neveltségessé teszik. Matyi abban a hitben nő föl, hogy nagybátyja életének álmai, elszalasztott lehetőségei céltudatos erőfeszítések nélkül az ölébe hullanak.

³⁴³ FRYE: *A kritika...*, 178.

³⁴⁴ „Nevelője” gondosan elhallgatta Matyi elől azt, amire a „generál” és Valkay példája utal, hogy a katonaság iskolája kemény segyelmet, kitartást, akarat-erőt, együttműködési készséget és világtájsmeretet követel meg, s eredményes megvalósító képességre nevel. Ehelyett a korlátlan szabadság anarchikus és önző képzetét táplálta a fiúba, ami a birtok zárt világán belül addig működőképes, míg erősebb akarat bele nem avatkozik – az immár a Mátvássá korosodott – férfi életébe. Felesége ehhez gyenge és heletörődő. Leguli és hűga azonban sikeresen visszaél ostoba jóhiszeműségével. Amikor Mátvás kilép zárt világából, hogy elképzelt szerepei egyikében vagy másikában láttassa magát, kiderül, hogy semmihez sem ért. A „nagyság”, „bátorság”, „szilajság”, fékezhetetlenség hamisan fölnagyított képei vezetik, de kiderül, hogy a lovak irányítása is fölkeszűtséget, ügyességet, gyakorlatot kíván. Múskor díszszemle-katona szerepében akarja megmutatni magát, de a kardját sem képes egyedül kihúzni, mert elmulasztotta használatrakész állapotban tartását. Az életformáját meghatározó katona-mítosz paródiája, amikor kardját a megyei parádén szolgálja segítségével cibálja ki, majd nagy lendülettel levágja (kölcsönzött) lovának a fülét. Élete végén, amikor második felesége erősen korlátozza eszményített szabadságát, kiderül, hogy a vadászathoz sem elég a vad, a puska („löcső”) és a hiú vágyakozás. Azt, aki ahhoz szokott nagy szabadságában, hogy tetteinek nincs következménye, könnyű csapdába csalni, s meggondolatlanságért megaláztatással és értékei elvesztésével fizet. Sógora kineveti, gyermekei a maguk útját járnak, s fia csak közvetlenül halála előtt áll mellé, amikor rajta már nem segíthet, de az ősi birtokot megmenti. Jellemhibáiban hozzá közelebb álló lánya viszont nem mutat iránta szánalmat: éli a maga életét. Feltétlen engedelmességre (azaz Matyi „szabadság”-fogalma szerint: szolgálatra) nevelt első felesége – Gyula és Biri anyja – látszólag elfogadja keserves végzetét, valójában (az ő életében ismeretlen szerepű) nevelő, Káray tanácsára más szellemben neveli gyermekeit. Az ebből következő értékszemléleti különbségen, nem pedig apa és fiú szembenál-

Világirodalmi hatás a regény egész szerkezetét meghatározó utazás,³⁴⁵ a vándorút, a boldogságkeresés mítosz-hagyományának a fölhasználása. Bélték Máttyás világképe a mozdulatlanság eszményét sugallja. Háza a boldogtalanság, a durva érzékiség, a rövidlátó ostobaság, az értelmetlen tékozlás, az alapvető tévedések és a kíméletlen önzés világa. Őt magába zárja a megdermedt idő, rosszul válaszol a külvilág minden kérdésére, s végleg nem érti azokat a mozgásokat, amelyek körülötte – a befogadónak ismerős közegben – végbemennek. Gyula és Biri világképében meghatározó szerepe van az idő- és térbeli keresés nyugtalanságának. Vándorútjaik (amelyek közül Gyuláét ismerjük meg részletesebben) a tapasztalatszerzést és a megismerést biztosítják. A tapasztalat és megismerés időbeli folyamat, magával hozza az „én” változását, választásokkal jár. A rossz belátása megtisztulási folyamatot indíthat el. A gyerekek a nevelődési folyamatban (Bildung) lesznek mindenben mások, mint az apjuk.³⁴⁶

Vándorútján Gyula megtanulja az apjának teljesen idegen polgári gondolkodás alapeszményét. Jó választ ad az életnek arra a kérdésére: tud-e „keresni, józanul költeni? Férj, apa, házigazda lenni?”³⁴⁷ Ebben segíti Káray az iskola kiválasztásával, ahol életre szóló barátságokat köt, majd azzal, hogy beajánlja a főispán-

lásán van az elbeszélő hangsúlya.³⁵⁴ Gyulát ugyanis az élet iskolája hazafias szólamok helyett hazaszeretetre neveli. Ebben különösen figyelemreméltó, ahogy a beszélő tudatosítja a hamistudat és az „igaz” (nála: hasznos) eszmék különbözőségét. Bélték Máttyás a „rég” értékrend szerint is silány és nevetséges figura.³⁵⁵ Fiát, Bélték Gyulát a más szellemiségű (céltudatos) nevelésből következően eltérő világkép teszi olyan emberré – és a szó itt először tisztázott értelmében: polgárrá –, aki meg tud állni a saját lábán, meg tud élni saját eszéből, érvényesülni tud saját erejéből. Képes arra, hogy ki lépjen az öncsalás és hamistudat hatásköréből, s a körülmények józan fölmérésével használja ki a lehetőségeit. Húga, Biri több rossz tulajdonságot örökölt apjától, kevésbé hatékony a nevelése, végül azonban ő is maga teremti meg életének feltételeit.

³⁴⁵ Hász-Fehér Katalin remek megfigyelése szerint a „szereplők közül egyesek állandóan úton vannak”. Ez a regény szervező eleme. HÁSZ-FEHÉR: i. m. 152.

³⁴⁶ Nem tudjuk, olvasta-e *A Bélték házat* Kölcsey (csak valószínűsíthetjük), de a *Parainesis* is az egyéni tanulás fontosságát emeli ki az iskolával szemben.

³⁴⁷ FÁY András: *A Bélték háza*, I–II. k. Bp., (Franklin Társulat), 1908. I. k.14.

septemvirhez,³⁴⁸ akinél megtanulja a szellemi munkához szükséges fegyelmet, értelmes emberekkel ismerkedik meg, majd nagy európai utazást tehet. A fölbukkanó nevelők inkább „keresők”, „vizsgálódók”, sőt „ábrándozók” is, mint egy új világ megteremtési feltételeinek tudatos tanítói. A főispán jó hivatalnok, de önző és gőgös ember, aki majdnem szerencsétlenné teszi saját fiát. A septemvir számító, közéleti tevékenységével érvényesülni akaró tisztviselő, aki arra neveli a fiát, hogy – a „haza javára” – jó tisztviselő legyen. Gyula barátja arra vágyik, hogy származása helyett „önmagából” kölcsönözze a „valódi nemes fénykört”, szenvedélyesen kikel a „haszontalan fényűzés” ellen. Az új nemzedék a változó világban úgy keresi a helyét, hogy a lázadás helyett a józan, mértékletes életmód eszményét követi. Így lehetnek jó férjek, jó apák, akik nem lobogó érzelmekre, de nem is pusztá érdekre vagy üres kötelességtudatra, hanem együttműködési készségekre alapítanak családot, nevelik gyermekeiket a hasznos életre – ellentétben azzal a mindent fölélő, nemtörődöm szemlélettel, ami az apák többségére jellemző. A „generál” hiába sikeres mintagazda, mégis vesztes. Nem azt vette feleségül, akit szeretett, majd – miután özvegyen maradt, egyellen lánya ostoba baleset áldozata lesz. (Boldogságot a „szorgalom” sem biztosít: a generál sorsa: a magány.) Láthatjuk a szülő-gyermek viszony megfordított példáját: a céltudatos, mindent gondosan megtervező, sikeresen kivitelező, érzékeny és melegszívű apa elkényezteteti lányát, aki nem tanul fegyelmet az élet iskolájában, gazdagsága féktelenül szertelenné teszi. A szabadság mámore elragadja, s hiányzik belőle a kötelességtudattól vezérelt önfegyelem. Izgalmas történet lehetne az övé, ha a beszélő nem zárja le a végzetes lovashalálal. A beszélő azért hivatkozik a történelmi nagyság férfi és női példákra,³⁴⁹ hogy helytállásukkal szembeállíthassa azokat a XIX. század új kihívásaival. A tékozlásban és vesztésben még Békésy Mátyáson is túltesz az élet élvezeteit kereső Regéczy báró.

³⁴⁸ Septemvir: a legfelső bíróság, a Hétszemélyes – ítélő – Tábla tagja.

³⁴⁹ Fáy jellegzetes felsorolása szerint a „hadak hősei”: Nagy Sándor, Caesar, Miltiadesz, Themisztoklész, Nelson; „hazafiak”: a Fabriciusok, Muciosok, Brutusok, Hunyadiak, Zrínyiek; a „törvényalkotók” Mózes, Numa, Solon, Lycurgosz, Nagy Péter, Nagy Frigyes; „hősnők”: Cornelia, Portia, Antonia, akik ott vannak Eötvös eszményei, a Gracchus fivérek mellett.

A történet – a korabeli regényirodalomban nem éppen divatos módon – az események kellős közepén kezdődik. A cselekményt az indítja, hogy Gyula – magányosan és céltalanul – *útra* kel az apai házból. A temetőben – anyja sírjától – indul. Hasznos tanácsot arra nézve, hogy milyen irányt válasszon, a fogadóban iszogató, beszélgető, híreket mondó a – történet szerint érdektelen – megyei tisztújításról hazafelé tartó fiataloktól kap. Ennek érdekessége, hogy Gyula útját nem tudós tanító, hanem a sokat tapasztalt Halkó³⁵⁰ jelöli ki azáltal, hogy az Uzay családhoz küldi nevelőnek. Az előzmények elbeszélésére csak azután kerül sor, hogy megismertük az „öreg” Uzayt, hűséges házi lelkészét, s nevelésre váró gyermekeit. A beszélő visszalép az időben, bemutatja a neveltetési és nemzedéki különbségeket. Gyula társaságának bemutatása után az indulásnál folytatódik a történet, hogy a bonyodalmak közepén újabb visszapillantásokkal világítson meg különböző titkokat, meglepő eseményeket, rejtélyes indítékú viselkedéseket. A szerkezet fölépítésének gondos megtervezését bizonyítja, hogy a temetői jelenetben föltűnő „virágos” fiatalember titokzatos történetére többször utal a beszélő anélkül, hogy az összefüggéseket megvilágítaná. Végül Jusztinka érzelmes regénybe illő történetéből megtudjuk, hogy egy elveszett gyermekhez kapcsolódó mellékszálhoz tartozik. Azt, hogy e történet részletesebb kibontását sajnáljuk vagy ne, nehéz eldönteni. Annyi bizonyos, ezzel éppen azt nem érhetné el az író, amit akart; enélkül pedig talán az olvasóban marad olyan érzés, hogy a mű nem elég „regényes”.³⁵¹

³⁵⁰ A mindenütt fölbukkanó vándor, a haszontalan, de jól tájékozott félművész mulattatásból és vendégeskedésből él, a terményfeleslegben fuldokló jómódúak Magyarországnak jellegzetes (és haszontalan) élőködőjeként.

³⁵¹ Abban az értelemben, ahogy a nevelőbe beleszerető Uzay Cili éli át Rousseau történetét, amikor titkos naplójába ilyen vallomásokat jegyez be: „Nem kárhoztalak én gyöngédségedért jó Abelárd! Hatalmas védőd előttem a természet, mely szeretni szülte remekét az embert, s szerelem által tenyészik önmaga. Vétkeed csak az, hogy forró szíved ellenében választád sorsodat; s ura, úrnéja ennek mindenkor, szintúgy miként szíve érzelmeinek is? Lehet-e vak és hideg Helizék szelíd bájai, lehető-e méltatlan az érted epedő lányka iránt, csak azért, mert szigorú életpályád vaknak, hidegnek lenni parancsolt? Ó ti mindenkor józanok, hideg mesterei a meleg érzelmeknek, ti soha meg nem botlók az emberi gyöngeségekben, – ó mint tolódik el szívem

„Én a szorgalom és művészet tág mezőit fogom pályámnak, mondá Gyula. Megismerkedni mindkettőnek gátjaival, azokat elhárítani segíteni [...] ezek lennének céljai lelkemnek...”³⁵² A munkás élet eszményét hirdető regény fő tétele a „szorgalom”, de a beszélő szól a „művészet” kérdéseiről is.³⁵³ Káray szerint a leg-sürgősebb feladat „utat nyitni a művészeinknek a tökéletesebb kiképzésre”. Ehhez olyan akadémiát vagy művészegyesületet tart szükségesnek, ami „jeles európai művészek által másoltatná, vagy illetőleg mintáztatná – minthogy eredetiekhez most sem erszény, sem remény nincsen – azon régi görög és újabb kori remekműveket, mik a művészet osztályaira nézve időszakot alkottak.”³⁵⁴ Káray kazinczyánus elveivel Gyula vitatkozik. Először a pártfogás hiányáról és szükségességéről szól, amit Káray ezzel hárít el: „Pártfogás fejthet ki ugyan lángelméket, és annak hiánya némi-

töletek!” (I. m. II. k. 201–202.) Az idézet igazi érdekessége nem abban van, hogy Gyula tényleg nem „botlik” vándorútján, nem szeret bele munkaadója lányába, mint tette ezt sok-sok ifjú nevelő; hanem az érzékeny vallomás készen kapott nyelvének magabiztos használatában. Míg az elbeszélés gyakran nehézkes, a párbeszédek ritkán drámaiak, a hangulatos képalkotások néhol igen jól sikerültek. A Pesten művészkedő fiatalok nagy sétát tesznek a budai hegyekben a „festészné” Angelicával, s ennek végén a „nap épen lenyugvóban vala s hűcsüző lángolásával, elborítá a társaság arczeit, hegyek fűrtjeit, messze város tornyait, s mindent, mire még végső sugára hathatának. Egy nyíláson a Duna csillogott elő szemet vakítva tűz szikráival, de a völgyben és sugárhagyott oldalakban már est bolyogott, s éji ülést keresve szállongat tollasaik. Fáradt munkások ballagtak vállra vetett szerszámokkal, hazafelé...” (I. m. I. k. 296.) Ez az életkép nem csupán Angelicát ragadja magával.

³⁵² FÁY: i. m. I. k. 304.

³⁵³ Abban a fölfogásban, ami az alkotómunka hasznosságát a fölemelkedés igényéhez köti. Hogyan használható a költészet „prózai” célokra? Hogyan idézhet föl a zene homályos emlékeket, vágyakat, varázsokat, egy bál részegítő élményeit? A szereplők többségében igény mutatkozik ezen kívül olyan játékokra is, mint a (nép)színmű hangulatú falusi előadás (a műfaj megszületése előtt).

³⁵⁴ Uo. 224. – Érdekes az a névsor, amit az újabb művészekről ad: Michelangelo, Raffaello, Dominichio, Caracci, Correggio, Poussin, Claude-Lorrain, Wou-vernann, Teniers, Ostade, Parniggyano, Rubens, Van Dyck, Tiziano, Giorgione. – A csak másolatokat gyűjtő Regéczy báró is meglepő műértéssel jegyzi itt meg: „Dürrenek ritkán jó a levegője; s nem szoknak-e ezen művészek által fiatal művészeink tán inkább a mesterek modoraihoz, s nem ritkán hibájokhoz is, mint a hibátlan természet hűségéhez, s remek jelességeihez?”

leg nyomaszthatja ezt [a művészi alkotást], de ahol ez nem létezik, el nem ölheti azt a pártfogás hiánya.” Az ókori nagyság helyett „mindenben sokat akarnak és könnyen.” Pedig a művésznek a „test vonásaiban” el kell jutni a lélekhez.³⁵⁵ Biri, színésznő-kalandja vége felé, amikor már férjhez készül menni a hozzáillő ügyvédhez, Türeyhez, kimondja véleményét a hazai művészet állapotáról: „Annyit nyújtunk [mármint a színpadon], mennyi kíváncsít tőlünk, s mi nem vagyunk okai, hogy többet nem bír kívánni jó közönségünk; jónak mondom őt, mert elég kegyes hazafiúságból elnézni botlásainkat, s megtapsolni mindent, mi éppen nem botlás.”³⁵⁶ A beszélő látóhatárán éles képekben megidézett magyar világot hol távlatba helyezi, hol közel hozza, hogy fölkelte a tevékeny, hasznos és eredményes élet céltudatos vágyát.³⁵⁷ A beszélő szerint a magyar hagyományban erős szabadságvágy él, s ennek megőrzéséhez „önbizalom és önérzet” szükséges.

A Goethe fölfogásának megfelelő „Élet” tanulmányozásának része, hogy a zene, a tánc, a költészet hatására³⁵⁸ föl-föllobog a szenvedély: a bálók forgatagában könnyen megszedülnek a fiatalok.

³⁵⁵ Uo. 227–228. – Gyula úgy véli, „Homér, Virgil, Raphael, Angelo, Mozart remekei nem azért szépek, hogy legtöbbeknek tetszenek, hanem azért tetszenek a legtöbbeknek, mivel szépek.” (Uo. 236.) Ha ezzel Fáy egyetértett, ami nagyon valószínű, Hász-Fehér Katalin elmélete vitatható. Tegyük még hozzá Káray esztétikai álláspontját: „Minden ember keblében szunnyad bizonyos ideálok a tökélynek, [...] Vagyis a szép: végtelen tökélyek iránt kebleinkben szunnyadó ideáloknak, tárgyakban valószínűsége, úgy hogy ezen valószínűségről gyönyörű áradjon el kielégített érzéseinkre és sejtő lelkeinkre...” – ahogy ezt Winckelmann, Shakespeare, Goethe műveiben látja. Igaz, a beszélő meggyőződése szerint a „képzelet világa szegényebb, mintsem hogy a gazdag és mindennapi élelel kínálkozó valóért illő pótlékot hírvon nyújtani.” (I. m. II. k. 50.)

³⁵⁶ Uo. 239.

³⁵⁷ Ebben a vonatkozásban messzemenően egyetértek Hász-Fehér Katalinnal: „Egyetlen típus hiányzik ebből a társaságból, a hivatásos művész alakja.” (Noha megjelenítését megkísérli a festő szerepeltetésén keresztül.) „A művészet ebben a közegben mégis csupán kísérője az életnek: a nevelés eszköze és kedvtelés.” A „mulattató Halkó” fontosságát is ez adja. I. m. 156–157.

³⁵⁸ Laura – Gyula válaszlását igazoló – emberi értékének fontos tényezője valószínűsége a zenéről: „Nekem az ének és hanga mintegy hangokba-feolvasás, titkos homályos visszaemlékezésnek a múltból, vágyaimnak a jövő iránt és varázs sejtéimnek egy szebb, jobb, lelkeinket kielégítő élet felől.”

lok, szerelmi álmok kapnak lángra, amelyeket aztán kiolt az ésszerű gondolkodás.³⁵⁹ A klasszicista iskola fegyelme megakadályozza a „romantikus” kalandok kibontását. A szövegvilág leghatásosabb elemei a különböző életmódokat és az azokhoz tartozó jellegzetes személyeket bemutató „állóképek”. Az „én” belső világa még Gyula esetében is homályban marad, barátságai annyira érzelemmel telítettek, hogy azt „el sem lehet mondani”. Gyula utazása nem más, mint átlépések sorozata az egyik kész helyzetből a másikba. Néhány föl villantott eseménynek érdekes következményei lehetnének, de ezek többségét a „józan értelemre” hivatkozva elvágja a beszélő.³⁶⁰ A vándorút azért különösen fontos, mert az iskolai tanítók helytelen eszközt használnak: a pálcát³⁶¹, amivel csak a hatalmuk tudatosítását érhetik el, a jellemet nem képesek formálni.³⁶² Gyula azt tanulja, hogy a hazaszeretet³⁶³ nem

³⁵⁹ Mintha szerelem szövődne a főispán házában Gyula és Klárcsi között is, de aztán kiderül, hogy a lány már régen Vincébe szerelmes, aki nem a főispán fiaként, hanem a barát szerepében akadályozza a főhősben ennek az érzelmenek a kibontakozását. A barátság kedvéért (és ez is fontos értékrend!) Gyula könnyedén lemond vonzalmáról. Mintha kölcsönösen vonzódniának egymáshoz Gyula és Cili is, de ebből sem lesz semmi. Laura is visszariad a könnyelműen keltett szerelemtől, s ez lesz az idős Úzayval kötött házasságának az oka, egyúttal a Gyulával közös vonzalom kibontakozását sokáig akadályozó titok.

³⁶⁰ Így a bálban, a tánc forgatagában megszülethetne a szerelem Gyula és Póli között, de a parázs elalszik, a beszélő más irányba fordítja a történetet, Gyulának fontosabb, hogy kihasználja az életben csak egyszer kínálkozó nagy utazást, a lány pedig máshoz megy férjhez, hogy a gazdaasszonyi szorgalomban találja meg élete értelmét – a szerelem helyett. A többi szerelmi szál sincs kibontva. Igaz, a belyár-történet egyik eleme a „vad szenvedélyben” kap magyarázatot, a másik kicsit elsietett szerelmi csalódásban. Ezek azonban nem a bűnről szólnak, de színesítik a körképet.

³⁶¹ Dickens majd évekkel később ad megrendítő képet a pálcázó iskolamester-ről. – Kisgyermekként az idősebb Bélteky esze is „láng” volt, de nagyhátyja káros hatását más nevelők nem ellensúlyozták, ezért az iskolában csak a költőzködési hajlama és erőszakossága fejlődött.

³⁶² Bélteky Gyula húga, Biri a színészelethen keresi a maga szabadságát, mint Goethe Wilhelm Meistere. Ez a szál azonban kidolgozatlan.

³⁶³ Gyula gondosan papírra vetett „terv-szokráiban” arról olvasunk, hogy minden „nemzet úgy védi agg szokásait, s ezek között ősi előítéleteit, mint vagyont, s a magyar, ki agg szokásaihoz ragaszkodásának sokat köszönhet, még inkább más nemzeteknél. [...] Példaadás itt az eszköz, ha javítani akarunk [...] Látnunk és tapasztalnunk kell a jobb újnak hasznait, üdveit”. (I. m. I. k. 395.)

indulat és „iránytalan büszkeség”, hanem műveltségre³⁶⁴ épülő közhasznú tevékenység. Ez nemcsak Káray hatása,³⁶⁵ de ő az, aki a hazafiasság újabb fölfogását képviseli.³⁶⁶ „Minél tovább utazom, annál inkább érzem, mily hiányosak, mily csonkák utazóink tudósításai is!” – mondja Gyula. – „Hiszem, hogy csak hazafi utazó tudósíthatja honfiaiit valóan a külföldről; mert csak ez bírhatja szabni tapasztalásait hazafiai előtt ismeretes fogalmakhoz.”³⁶⁷ Ezek közül a legfontosabb a polgári gondolkodás: „Társaságos életben viszony-jogok és kötelességek tudása nélkül bajos azzá lennünk, mit emberséges embernek nevezünk.” Mert, szól közbe a beszélő, polgár az, aki részt vesz a közdolgozatban és jó gazda. Szorgalmas, tevékenysége közhasznú. Ez jellemzi Valkayt³⁶⁸ is, aki a hadseregben kereskedelemről és pénzkölcsönzésről gazdagodott meg, s a földbirtokosok közé emelkedett.³⁶⁹ Embersége miatt kap

³⁶⁴ Báró Regéczy is művelt, de ennek értékeit haszontalan gondolkodása kioltja.

³⁶⁵ Káray a beszélő szerint „polihisztor” és „világpolgár”, s több rokonszenvet vált ki az iskolai rendszerbe beilleszkedni nem tudó, okoskodó típusú Porubay „exprofesszornál”.

³⁶⁶ A *Parainesis* megjelenése előtt mondja: „szíve melegen vert az egész emberségért, bár melegebben hazájáért.”

³⁶⁷ Uo. 331–332.

³⁶⁸ Valkay „minél inkább gazdagodék, minél inkább ügyeskedék (ki)használni a (más) embereknek gyöngéjét, annál kevésbé lőn kímélő irántok.”

³⁶⁹ Mintha a zárt feudális társadalom kinyílását sugallná a beszélő, aki ebben (egyfelől) hasznos példát láttat: Valkay „...azt tartá, hogy csak az lehet jó gazda, ki termékeivel némileg kereskedő is.” (I. m. 114.) Jól gazdálkodik, és mindent hasznosít, amiből nyereséget várhat, de ugyanakkor mohó szerző is. Ő fejt ki a takarékpénztár szükségességének a gondolatát, amin a báró csak nevet, s álomnak minősíti. Valkay szerint ha csak a fényűzés egy részéről (a szolgák formaruhájának arany- és ezüstpaszományainak szélességéről) mondana le a báró, és a szükséges tőkét összegyűjthetné. Ha világképéből nem éppen a takarékos megfontoltság szerény eszménye hiányozna. Miközben a beszélő a hasznosság elvét vallja, Valkay jellemében a túlzásra, a pénzvágyra irányítja a figyelmet. Még inkább, mint a „generál”, ő adja a beszélőnek azt az ürügyet, hogy elmondja a korszerű gazdálkodásról vallott fölfogását. Eszerint nem elég jól végezni a hagyományos külterjes gazdálkodás szükséges műveleteit, gondozni a földet, alkalmazni a vetésforgót; hanem gyümölcsöst, tájjellegű szőlőt kell ültetni, minőségi bort előállítani. Ugyanakkor a divatost is vitatja, úgy tartja, a juhtenyésztés nem biztos, hogy jó üzlet. Érdekes, hogy volt katonánál nehezen elképzelhető kivagyisággal (az időjárással nem törődve) hódol lovaglási szenvedélyének, amibe belebetegszik. Érzelmi világa mintha nem lenne, feleségével közönyös, de szorgalmasan kézimunkázó, varrogató, példás gazdaasszony lányának a sorsa sem igazán érdekli.

több rokonszenvet a „generál”, aki miután hazatért a katonáskodásból, közhasznú tevékenységbe fogott.³⁷⁰ A birtokairól takarékpénztár alapításáért és közéleti tevékenységért Pestre költöző Fáy András nem gondolkozhatott másként. A birtokos nemes falusi élete kényelmesebb (ha nem is feltétlenül haszontalan), de a közhasznú cselekvés igazi színtere a város. Erre az életformára azonban a harmincas évek elejének Magyarországon még nem található követhető példát, de aggódva látja az új műveltségeszményben a megtévesztő szándékú mesterkeltséget, ami ellentétes a falusi élet (általánosan vallott) természetes őszinteségével.³⁷¹ A beszélő tanító szándéka szerint a legsürgősebb feladat, hogy a befogadó a regényben érvényesülő nevelési folyamat eredményeként jó gazdaként *hasznos* életre vállalkozzék. A *Hitel* gondolatai már érvényesülhettek a regényben, de a „tűzok repülésű törvénykezést” megváltoztató, az „érdekegyesítés” eszméjével fölgyorsító országgyűlés tanulságai még nem, hiszen az csak 1832-ben kezdődött.³⁷² A *Béltekny-ház* szövegvilágában megjelenik a korabeli – átalakuló és átalakulásra érett – magyar társadalom szinte minden jellegzetes alakja. Abból a sajátos és a magyarországi változásokat érlelő középnevesi nézőpontból, amire kiváló példa az a töredék, amit Hász-Fehér Katalin közöl Fáy András emlékirataiból.³⁷³ A „jó gazda” eszményének határozott példaképe ellené-

³⁷⁰ „Rabok dolgozóháza, legyházak célszerűbb rendezése, megye oltványos és epres kertjei, pontos rendet tartó árvaszék, útra, töltésre, hidakra szánt tőkepénz” voltak a célkitűzései. (I. m. II. k. 83–64.) Azt vallotta – „spártai szellemben” –, hogy a sok szónál mindig fontosabb a tett. „Használni ismeretünket magunk s embertársaink javára” – vallotta jelszóként. – „Előítéletektől ment lelke kész volt elfogadni minden jót és hasznost [...] A külföld hasznos intézeteire nézve, józanul ki bírta számolni, mi sikerülhet hazánkban, éghajlathoz, néphez, s ennek műveltségi fokához képest”. (Uo. 81–62.)

³⁷¹ Pozsonyban zajlik a tizenöt éves Laura szomorú kimenetelű kalandja, Pesten igyekszik a könnyelmű Regéczy Kálmán behálózni az ártatlan Angelicát, hogy aztán Türey (a „városi” ügyvéd) falun szédítse meg a szép parasztlányt. A lány hiúsága el is nyeri büntetését: elveszíti szerelmesét, s bűntudatában önként a vallásosságba menekül. Másfelől Pista is önző és féktelenül hiú, félreértés áldozataként választja a betyárok életét.

³⁷² A mű az országgyűlés megnyitása előtt készült.

³⁷³ HÁSZ-FEHÉR, i. m. 258–266. – Itt olvassuk többek között: „Ellenben az újabb politikai események, mint II. József szabadelvűbb kora America felszabadulása, francia forradalom, és I. Napoleon nagyszerű működései, új

re sem a jövő Magyarországnak utópikus elképzelése, hanem a jelenkor boncasztalra helyezése. A beszélő és hősei között a távolságot a személyes ismeretség benyomása adja, miközben arra számít, hogy a befogadó ugyanebből a nézőpontból látja őket. A kalmárkodó katonaként vagyont szerző új földbirtokostól³⁷⁴ a főispánig, a mintagazdától a tékozlóig, az érdekházasságtól a szerelemig; az ábrándoktól, mondáktól, úri-muriktól, a betyárromantikától, „titkoktól”³⁷⁵ – a „józan” megalkuvásokig csupa ismerős történés-elemet sorakoztat föl. Itt jelenik meg először a titok utáni nyomozás,³⁷⁶ az újabb regényirodalom fő szervező tényezője, noha nem kerül központi helyre, ezért nem is teljesedik ki. Szó esik anyagi, erkölcsi és szokásbeli kényszerről, meg a korlátlan szabadság vágyáról és annak belső, valamint külső hatáiról.³⁷⁷

A Fáy Andrásnál sokkal több regényt író Jósika Miklós Walter Scott nyomdokain indult, de meglepő eredetiséggel alkotta meg az 1836-ban megjelent *Abafit*. A regény *Egy-két szó az erkölcsi hatásról és költői igazságtételről* című toldalékában szándékait is megfogalmazta: „Minden jó regénynek, novellának, elbeszélés-

eszméket, közügyek iránti melegebb részvétet ébresztettek hazánkban, s elhatottak a családok rétegeibe s tágitották azok házai és beléleti megrögzéseiket”. Vagy: „De legszemléltetőbb, legrohanóbb változást idézték beléle-tünkben elő, az újabb kor közlekedési eszközei, a vas-utak, és gőzhajók, melyek hazánkat bamulatos közelségbe hozták a világ leg távolabb vidékei-vel is, s a honfit vándor madárrá és világ polgárává tették.” Vagy: „A vendég szíves látása általános volt nemes házainknál a hazában. A magyar nyílt kedélyen és nagylelkűségen kívül, elősegítette ezt a hon áldott földje, az adó-mentesség, és azon körülmény, hogy a vendég ellátása, könnyen kitelet a család természetéből, és alig került valami kis részben költségbe...” (Ne hagyjuk itt figyelmen kívül a múlt időt!!!)

³⁷⁴ Ha nem is személyesen, de a „vén Fekete” apjaként EÖTVÖS *Nővérek* című regényében is megjelenik.

³⁷⁵ A „véres szerelmi drámákhoz” vezető „romantika” okát egyébként a „rossz regények” hatásában látja a beszélő.

³⁷⁶ Michel FOUCAULT a nyomozást tartja a XVIII. század egyik meghatározó fontosságú új módszerének. (*A börtön*, i. m.)

³⁷⁷ A beszélő azt sugallja, az ember lényegéből fakad tökéletlensége, az, hogy „minden lóról és minden lányról” bebizonyosodik, „hibás”. A főhősnek a közepszerűséggel kell beérnie: a művészet megmarad számára szórakozá-sul, s vissza kell térnie szülőhelyére, hogy rendbe tegye az apai birtokot, ezzel teljesítse családi és egyben hazafias kötelességét. Az álmok titokzatos hőlje helyett megelégszik azzal, hogy egy jól ismert fiatal özvegyet vesz

nek kell egy fő képzetet felfogni s azt bebizonyítani. Ha ez helyesen történik, akkor áll elő az erkölcsi hatás, mely vagy egyenes (direkt) vagy fordított (indirekt).” Hangsúlyozza, hogy a témát a „valóságos világból” kell meríteni, s az író akkor jár el helyesen, ha munkái „hív rajzai azon létező világ eseményeinek, melyben élünk, melyben köztünk járnak.” Ez alapvetően fontos, „mert a gondolkozni szerető olvasóban semmi sem törheti vagy zavarhatja meg az erkölcsi hatást inkább, mint az a gondolat, hogy amit olvasott, az csak könyvben van, és nem lehet úgy a valóságban!” Célkitűzése szerint minél nagyobb közönségnek szeretne írni. Ezért azt vallja, hogy az írónak „inkább a külső élettel kell bíznie, mely a nagyobb résznek ízléséhez szól, mint a belsővel, mely csak a műveltebb, gondolkozó olvasót mulattatja”.³⁷⁸

A nagyobb rész megszólításának alapvető szándéka mellett a külső világ hiteles leírására törekszik az *Abaŕban*. Jósika azzal akarja a múlt „valóságát” elfogadtatni, hogy igen részletesen leírja a regény legfontosabb színterét, az 1594-es Kolozsvárt. Az elbeszélés a Maros-völgy tájképével kezdődik. Nem hiányzik a romantikus ellentét sem: az „óriási” fejedelmi kastély mellett (a népszerű „palota-kunyhó” képnek megfelelően) megjelenik a kis falu, a kicsi, tornács ház. A skót mestert követi a történelmi események és kérdések hitelesítésének szándékában is: a regény történelmi háttere – nagy vonalakban – megfelel a megidézett kornak. A regény idősíkja történelmileg meghatározott, de a beszélő saját kortársait akarja megszólítani. A helyzet egérfogó jellege – a török–német közötti „lánc” megoldhatatlan kérdései – lényként jelennek meg, s ezt írja fölül a beszélő a megjavult, igaz,

feleségül, aki éppen azért ígérkezik megbízható élettársnak, mert szertelen fiatal lányból tapasztalt és megfontolt asszonnyá nevelte az élet – és a család. (Furcsa csalódás ez, hiszen nem egyértelmű, hogy szerelmes volt a jó megjelenésű kapitányba. Inkább az éretlen lány vonzerejének hiú erőpróbájaként: sikerült magába bolondítania a híres nőcsábászt, csak a következménnyel nem számolt, azaz a szabadság korlátozottságába ütközött. Büntetése, hogy a férfi miatta züllik el és lesz rablóvezér.) Uzey halála teszi lehetővé, hogy – lángoló szerelem helyett – józanul, megértő társra találva végül férjhez menjen Gyulához. Nem a főhős kedve ellenére, de nem is szenvedélyes érzelmekkel. Korábbi vonzalmaikat feledve mennek férjhez az összes lányok. (Érdekes kivétel Szőke Pista és Tóth Erzsike meghiúsult szerelme.)

³⁷⁸ BARÓ JÓSIKA Miklós: *Abaŕ*. Franklin Társulat kiadása. Bp., 1908.

áldozatkész lovaggá nemesedett hős történetével. A befogadónak azt kell látnia, hogy Abafi a „rossz” körülmények között is képes volt rátalálni a jó útra, képes volt a maga körében győzelmesen emelkedni.

Jósika az előző század érzelmességének hatása alatt igyekezett megadni a történet szereplőinek lélekrajzát. Fől akarta idézni a lovagi világ szellemét, s az erkölcsi tanítás kedvéért főlvázolta a főhős nevelési folyamatát. Annak belső indítékait azonban nem fejtette ki, hogyan lesz a züllött, tartás nélküli, könnyelmű fiatalemberből a lovagi eszménynek mindenben megfelelő „nagy” hős. Hiányzik Abafi Olivér női szíveket megigéző vonzerejének a lélektani vagy eseménytörténeti indokolása is. Az elérhetetlen úrnő iránti rajongást, az önfeláldozás értékes készségét, az érzékiség által fölgyújtott szerelem pusztító következményét, s a „tisztaság végső – boldogságot ígérő (de el nem mondott) – győzelmét láthatjuk a szerelmi történetben. A „magasabb” erkölcsi eszmények szellemében választja el egymástól az érzéki vonzalmat és a tiszta szűz jutalmául kijáró boldog házasságot. Olvashatunk vallási ellentétekről, lovagi tornáról, bálról, divatról (igen részletesen), kivégzésről, orgyilkos támadásról, megható halálról, erényről és megbocsátásról. Mindezek azonban alárendeltek a két fő kérdésnek: a nemzeti lét megvédéséért folytatott harcnak és a szabadság-zsarnokság ellentétének.

A beszélő szerint a két „pogány” közé szorult Erdély fejedelmének nincs olyan könnyű dolga, mint a hódító ellenséggel szembeálló, a hősként küzdő honvédő katona-lovagnak, Olivérnek. Jósika azonban nem menti föl a hatalmát kivégzésekkel biztosító fejedelmet, noha a fő bűnösök nála is (mint a kor magyar közfelfogásában), a „rossz tanácsadók” és az idegen érdekek újonnan jött képviselői. A kis terjedelmű, kevésbé retorizált nyelvezeten megírt, ügyesen bonyolított regény sikerét egyszerre köszönhetjük annak, hogy a minden esendőségével együtt az eposzok „nagy hőseit” idéző magyar lovagot állította középpontba, és mellé tette azt a nemzeti drámát, amire a harmincas évek a választ kereste. (Ugyanakkor belopta a *rejtély* érdeklődést fokozó tényezőjét.) Megszólaltatja a megmaradás csodáját és a tovább élés reményét olyan történelmi korban, amikor saját uralkodónkra sem számíthatunk, pedig külső hódítók törnek leigázásunkra, hogy meg-

fosszanak szabadságunktól. A fejedelem tevékenységének elbeszélésében megjelenik az a gondolat is, hogy zsarnoki módszerekkel nem lehet híveket nyerni; a függetlenséghez, a fölemelkedéshez pedig szabad emberek belső indíttatású kötelességteljesítésére van szükség. Jósika műve Scott mítoszteremtő szándékát is követi: akárcsak a skót író regényei, az *Abafi* is a történelem és a jelen sajátos, nemzeti láthatárán játszódik, egy különleges – a külső szemlélőnek talán torz – életérzésnek megfelelően.

Vörösmarty kézírásában maradt fenn az az akadémiai döntés, amely 1837. augusztus 5-én száz arannyal jutalmazta Jósika két regényét, az *Abafit* és a *Zólyomit*.³⁷⁹ A költő következő évi elismerő sorai talán nem csupán a leírására okot adó *Az utolsó Bátor* című regénynek szólnak: Vörösmarty úgy látja: „Józsika [!] Miklós regényei a legelsőől fogva ritka tünemény valának a magyar literatúrában. Bennök az ember s idő sajátosságaikkal híven felfogva s kiállítva, nagy érdekű történetek bonyolódásaikban és kifejtésökben meglepőleg s következetesen előadva s e felett a tárgyhoz illő, ha nem minden apró hibától ment, de csinos és sajátos nyelv méltók nem csak a figyelemre, hanem kitüntetésre s jutalomra is...”³⁸⁰ A sikerre jellemző, hogy Kölcsey (aki ekkor már nem mozdult ki a távoli Szatmár vármegyéből) is tudott róla. Szemere Pálnak írta 1837. december 14-én: „Jósika románait a legújabbon kívül (mit a megyei könyvtár számára már megvettem, de belenézni időt nem nyerheték) olvastam. Francia példány után, hazai színben, csinos előadás, élénk karakterek, viruló nyelv stb. igen kedves jelenet honunkban.”³⁸¹

Az *Abafi* (1836) után írt történelmi regényei közül *A csehek Magyarországon* (1839) a legjelentősebb. Pintér Jenő szerint „sok valószínűtlensége, kompozíciójának széteső volta és a középkori lovagvilág sablonos rajza ellenére” sikeres mű. „Elbeszélő erejének ekkor állott csúcspontján. Sok színes epizódot rakott egymás mellé; választékos hangon, érdekesen, fordulatosan írt.”³⁸²

³⁷⁹ VÖRÖSMARTY Mihály: *Összes művei*, 16. K. Bp., 1977. 232–233.

³⁸⁰ VÖRÖSMARTY: i. m. 236.

³⁸¹ KÖLCSEY Ferenc: *Összes művei*. III. k. Bp., 1960. 807. – Sajnos, nem tudom, milyen francia példára gondolhatott Kölcsey, s ez az általánosító szándék súlyos fogyatékoságára utal.

³⁸² PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., 1933. VI/2.k. 753.

Igaza van Pintérnek: a romantikus lovagregények hagyományát követő szerző valóban minden kortársánál többet tett a regény magyar nyelvének megteremtéséért. Kedveli a hosszú mondatokat, de mellőzi a pátoszt, s azt a retorikus fölépítést, ami – elsősorban – Kölcsey körmondatait jellemzi. Ugyanakkor lemond az iróniáról és gúnyról is, komolyan, nevelő szándékkal fogalmaz. A mindenről tudósító, minden titkot ismerő beszélő az ünnepélyességtől a hétköznapiaság felé mozdult el, noha szívesen használ látványos, színes, érzékletes képeket. Noha történelmi hitelességgel akarja bemutatni a Mátyás-kor viharos első felét, a reneszánsz ma elképzelt műveltség-központú világa helyett az irodalmi lovagkort idézi föl, vadregényes váraival, a *Toldit* megelőlegező párviadalaival, az eltűnt gyerekek kedvelt történetéből fakadó (egyoldalú) „romantikus” testvérszerellemmel. Egyik jegyzetében határozottan közli, hogy regénye „történeti adatokon alapul”, ugyanitt azonban egy érdekesebb kísérletét is elmagyarázza: minden fejezet élére mottót tesz – hazai (Kölcsey, Kisfaludy Károly, Bajza, Vörösmarty³⁸³) és világirodalmi (Shakespeare, Goethe, Schiller, Körner, Börne, Dumas) szerzőktől. Ezek, állítja, „a regény oeconomijához tartoznak; s néha egy szó előkészít valami jelenetet, vagy függőben tartja az olvasót, vagy figyelmét ébreszti.”³⁸⁴ Ez a válogatás határozott ízlésre vall, s a témával ellentétben az érvelés is a bontakozó hazai szabadelvűség gondolatvilágára utal. A kereszténységnek született, de elvesztett, ezért izraelitának nevelt Aminha nem csupán „szeretetlen embernek” nevezi azt, aki (a szeretet vallására hivatkozva) meg akarja akadályozni házasságát zsidó szerelmével, hanem öntudatosan hirdeti: „A születés véletlenség, – a nevelés által szívembe csöpögtetett igazságok az akarat s a szándék művei. – Hol az erősb kapocs? – születni eset; a nevelés ad nemesb életet! – születni véletlen; lenni való! – Születünk meztelen és puszta, ész, elv, akarat nélkül, de mivé a nevelés által lettünk, az önérzetet, akaraterőt önt a lélekbe!”³⁸⁵

³⁸³ Idéz tőle *Kisebb versek* mellett a *Széplakból* is, s Káldor (a rablólovag) neve valószínűleg a *Két szomszédvárból* való.

³⁸⁴ BÁRÓ JÓSIKA Miklós: *A csehek Magyarországon*, Franklin Társulat kiadása, é. n. II. k. 264.

³⁸⁵ I. m. II. k. 243.

Kicsit talán meglepő, de ez a korszerűtlennek és túlbonyolított-nak ható lovagregény az önérzet és az akaraterő sikerre vezető erejét hangsúlyozza. Még az olyan – valószínűtlen – részekben is, mint amikor Ilka, Aminha nővére (egy német lovag felesége), fölébe kerekedik az őt elraboltató erőszakos férfinak, akiről csak a regény végén derül ki, hogy a bátyja. Nehéz eldönteni, van-e annak jelentősége, hogy a magyar történelemből a „nagy idők” jelentő időszakban föltűnően sok idegen kerül a regény szövegvilágába.

Magyar regényfölfogások

Eötvös „spleentől”³⁸⁶ szenvedő” korának magyar regény-fölfogását leghitelesebben valószínűleg Szalay László *Könyvesmértetés* című,³⁸⁷ Jósika Miklós regényeit tárgyaló négy „levele” rögzíti. „Mulattató és romániró szótárodiban, ha jól emlékszem, egyet jelent” – írja azon a szóbeli és írásbeli művelődés határvonalán oly gyakori, párbeszédet föltételező hangon, ami világosan jelzi a beszélő és a befogadó közti egyoldalú kapcsolat nehezen elfogadhatóságát. Ahogy a regények írója a „közvetítő-közreadó” szerepet keresi, a gondolkodó – a platóni hagyományt követve – föltételezi azt a társat (Szalay itt: egy barátnét), akivel vitázva kifejtheti véleményét.³⁸⁸ A hazai hagyomány értékelését (kanonizálási kísérletét) az előző nemzedék legnépszerűbb regényével, az *Etelkával* kezdi, s „költőietlenségének” okát a jegyzetekben, magyarázatokban, „glossákban”, a „tudóskodásban”, azaz az elbeszélés történetmondását megszakító írói megjegyzésekben jelöli meg, ami egyébként Eötvösre is jellemző. A „Kartigámot már jobban szeretem” – vallja, jelezve, hogy az érzékenységre erős hatással volt rá. Kiemeli a „marquisné” gyengédségét és Velence leírását, to-

³⁸⁶ Spleen angolul rosszkedvet, búskomorságot, mélabút jelent.

³⁸⁷ *Tudományos Gyűjtemény*, 1836. VII. k. 113–120.

³⁸⁸ Ebben Friedrich Schlegel példáját követi. Gondolatmenetében kevésbé, már csak magyar példái miatt sem teheti ezt.

vábbá azt, hogy szemben Dugonics hőseivel, az itteniek már „nem éppen dróton járó” alakok.

Tudott Szalay a tízes évek népszerű olvasmányairól, Pálffy Sámuel *Erbiájáról*, Perecsényi Nagy László műveiről és más „eredeti románok”-ról is. Az „epikus előadás” nyelvi követelményével együtt megfogalmazta azt az igényt, hogy az írók „húst és inakat adatnak legyen személyeiknek.” Kölcsey nyomán állítja: „A néppoézis hiánya okozza mindennekfelett azon szép literatúrai kesergéseket,³⁸⁹ mely a jobb fejeket is elfogta. Hová fogsz építeni, ha nincsen alap; kinek a képére fogod teremteni az embereket, ha nincsen előkép?” Meglepő, de megkérdőjelezi, hogy Kisfaludy Károly³⁹⁰ – akár lírájával, akár vígjátékaival – jelentős író lett volna, s tagadja követhetőségét.³⁹¹ „Még” nem olvasta Fáy András *„Bélteki-házát”*, Jósika Miklós munkásságában pedig azt kifogásolja, hogy az „angol románt fogta volt példányul venni”, ezért abban a két regényében, amit ismer, „olgy symmetriátlan állapotban van ott humor és elmésség, szép literatúra és komoly tudományok, poesis és próza összevegyítve, hogy végre azt sem tudjuk, mit olvasunk”. A rendkívül művelt történetíró irodalmi tájékozottsága ellenére egyfelől mintha nem látná a „röpirat” és regény különbségét; másfelől nem veszi észre (de az akkori magyar regényben talán nem is vehette észre) a mélyebb vonulatokat, a mítoszok sajátos újrateemtésének a szándékát. „Érdekes végig néznünk” – ajánlja –, „mint fejlődött ki a’ román az angol földön.” Véleménye szerint „Swift az opositio polemikájának nyelvet gyúrt”, „Richardson, – mert minden ferdeségei mellet magas pathosz van munkáiban, – Fielding, Goldsmith, Smolett mindig tisztelt nevek lesznek az angol literatúrában; ők teremtették a hétköznapi poesisát; [...] Sternét még a mieink is ismerik...”³⁹² A *Zólyom*-t összezsapotttnak minősíti, az *Abafi*-t viszont lélektanilag kidolgozott, „s fényes reményekre szabadít bennünket...” De szeretett „volna Erdély akkori gazdag religiosus életéből és ziva-

³⁸⁹ Angolul: spleent.

³⁹⁰ Akinek elbeszéléséről nem szól.

³⁹¹ Meglepő, hiszen irodalomtörténet-írásunkat máig uralja Bajza fölfogása, hogy Kisfaludy Károly volt nemzedékük példaképe. Szalay (és Eötvös) ez elleni „lázadásáról” ugyan lehet tudni, de jelentőségét nem szokás kiemelni.

³⁹² SZALAY: i. m. 118.

taraiból néhány vonásokat látni.” Scott, Bulwer vagy Hugo voltak-e „több befolyással írónkra”? – kérdezi.³⁹³

Nem tudjuk, ismerte-e Szalay Balogh Sámuel regénytörténeti értekezését, amit Johann Joachim Eschenburg nevezetes munkája alapján írt.³⁹⁴ A tudós lelkes³⁹⁵ 1824-ben igyekezett megalapozni az új – egy időre betiltott – műfajnak az elméletét. Elsősorban a „valóság” és a képzeletbeli viszonya izgatta. Egyrészt, mert a betiltás érvei között szerepelt a regény erkölcsromboló hatása; másrészt, mert a magyar olvasó is éppen azt várta, hogy hitelesen tudósítson az emberi létezés körülményeiről, lehetőségeiről, feltételeiről. Véleménye szerint „Alig vannak az emberek valamely neméről a’ Lecturának olly különböző, sőt ellenkező véleményekkel, mint a’ Románokról, és még is alig van egy egy olvasmány ennél közönségesebb.”³⁹⁶ Érdekes, hogy a német szerző nyomán „irodalom” helyett „olvasmányról” beszél, majd így folytatja fejtegetését: „A’ pórság élete pedig, a’ mely a’ Román becsét csak a’ történetek minél nagyobb számú, a’ csudás és rendkívül való öszve halmozásától függeszti fel, itt semmiképpen számba sem jöhet.”³⁹⁷ Szerinte „A’ Románnak valóságos helye a’ Szép Literatura’ alkotmányában úgy látszik, a’ Próza és a’ Költés között van. [...] a’ História úgy írja le a’ történeteket, a’ hogy a’ való világra nézve vagynak, – a’ Román úgy, a’ hogy az érzelmekre és ideákra nézve vagynak, mert az embereknek belsejüket az Égnek ama legszebb ‘s legfelségesebb adománya a’ képzelődés kormányozza, melly az ideál világot előttünk felnyitja, és minket a’ múlandó földi létnek a’ határain fölül emel.”³⁹⁸

Talán legfontosabb megállapítása szerint a „valószínű (Warscheinlich) Románokon azokat értem, a’ mellyeknek tárgyaik nem a’ való történetéből vették ugyan, mindazonáltal a’ Valóság országából merítették, [...] mind az érzések, és személyes beszé-

³⁹³ Uo. 119–120. – Edward George BULWER-LYTTON, legnépszerűbb történelmi regénye: *The Last Days of Pompeii* (1834).

³⁹⁴ BALOGH Sámuel: *A románokról. Tudományos Gyűjtemény*. 1824. IV. 70–91. – J. J. ESCHENBURG (1743–1820): *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Redekünste* (1783) és *Beispielsammlung* (1792)–

³⁹⁵ Tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak is.

³⁹⁶ BALOGH: i. m. 70.

³⁹⁷ Uo. 71.

³⁹⁸ Uo. 72.

dek és cselekedetek a' rendes világ-folyamatból vannak véve [...] Szerzőjük, az emberi szívvel, indulatokkal és világgal ismeretes; a' mellett pszichológiai belátással is bír..."³⁹⁹ Noha sok művet ismer, regénynek minősíti Lafontaine meséit és Fáy András *Friss bokrétejét*.⁴⁰⁰ Eltöpreng azon, miért kell a hírhedt *Erbiát* „szüntelen újra [...] nyomtatni”,⁴⁰¹ majd kísérletet tesz a műfaj felosztására. Szól mesés, keleti, kísértetes, „ritter” (lovag) és keresztény „Románokról”, az utóbbiak közé sorolja Tasso, Milton és Klopstock műveit.⁴⁰² Ezután állapítja meg, hogy „Charakterökre nézve a' Románok, vagy mulatságosok (komisch), vagy érzékenyek (sentimental), vagy szeszélyesek (launig), melly együtt magában mindkettőt egyesíti.”⁴⁰³ Szerinte a mulatságos regények kiemelkedő szerzői Cervantes, Voltaire, Le Sage, Diderot, Smollett és mások. Wieland mesés-tündéres regényeket írt,⁴⁰⁴ Goethe *Werthere* és Miller *Szigvártja* „érzékeny”, Sterne, Jean Paul munkái szeszélyes természetűek. A politikai témát külön kiemeli, de példát nem hoz rá. Végül ismét visszatér a műfaj lényegének tekintett „ábrándok” megszólaltatásához, mert ezúton: „Minden ember előtt egy ideál-világ nyílik fel az ifjú kornak fejledező szakában [...] mindazonáltal másfelől néminemű hijányt érez magában, mellyet hasonlóul sem kipótolni, sem kifejezni nem tud. [...] Vegyük fel e' világnak 's egész mindenségnek ama' legfőbb rügóját és kormányát, a' szeretetet. Válasszuk ettől külön a képzelődést. Szedjük le róla mindazon édes vonzódásokat, kifejezhetetlen esdekléseket, érthetetlen édes érzelmeket, mellyekkel a' képzelődés szívünknek e' fejledező édes titkát béburkolja, megszépíti, az ideálok' világába emelni, 's ezáltal szerelmünk tárgyát, tökéletesség' ideáljává, magunkat annak követőjévé, s' szerelmünket szentté teszi: – szedjük le, mondom, mind ezeket, s nézzük úgy a' mint való világnak hideg bölcselkedőji kívánnák, mint csupa testi ösztönt, mellyet legföljebb is csak hideg társasági tiszték és külső kényszerítések réguláznak: mivel leszünk feljebb e' tekin-

³⁹⁹ Uo. 76.

⁴⁰⁰ Uo. 76–77.

⁴⁰¹ Uo. 78.

⁴⁰² E műveket nem szokás a regények közé sorolni.

⁴⁰³ Uo. 81.

⁴⁰⁴ A névsor klasszicista fölfogásra vall.

tetben az oktan állatoknál?”⁴⁰⁵ Mégis azon a fontos állásponton van, hogy „a jó Románok ő reá nézve képzés’ (Bildung) eszközeivé fognak válni. [...] Ne gondolja tehát senki, hogy a’ Való és a’ Jó az emberi léleknek egész bölcsét kimerítené, mivel ez mind a’ kettő, amaz éltető organismus, a’ Szép nélkül csak silány theória marad.”⁴⁰⁶ A műfaj hazai történetéből Dugonics András műveit és Kazinczy *Bácsmegyeyét* emeli ki, majd ismét ide keveri a tündéri regéket (Kis János), végül pedig eligazításul hozzáteszi fejtegetéseihez: „többit lásd Pápai Sámuel’ Magyar Literatúrájában.”⁴⁰⁷

1833-ban jelent meg a *Kritikai Lapokban* Bajza József értékezése az „új” műfajról. Elsősorban erkölcsi tanulságuk alapján értékeli a műveket. Mint minden irodalmi alkotásban, elítélte azt, ami csak azért készül, hogy „szívünket érzélgéshez szoktassa.” „Igen is” – vallja – „tanít a poézis, tanít a román s tanítson is minden nagyra, nemesre, szépre; de csak úgy, mint az a nyíló s hervadó virág, mely némán beszél s szótlan ábrázolja képét a leányka szépségének”. Megállapítja, hogy a „költő és moralista különböznek egymástól. Ez úgy festi az embert, mint lennie kellene, amaz ellenben mint valósággal van.” A műfaj előzményét (ide sorolva a versesregényt is) az eposzban látja. „Drámában a cselekvő személy szabadsága uralkodik, eposzban a szabadság felett még egy titkos hatalom, a gondviselés. Regényben eposzi karakterek kíváncsiak” – írja –, de hozzáteszi, hogy az elbeszélte történetekben a „való életnek” kell kiteljesednie, ami ellentmond a gondviselés beavatkozására vonatkozó várakozásnak. „Az ember megfontolás után s választás szerint cselekszik: bizonyos célt tűz ki magának, például: gazdagságot, dicsőséget, hazaboldogulást stb.” – írja, s ilyesmit kíván a regény hőseitől is. Talán ezért tartja Walter Scottot a „legcsapongóbb költőnek”. Goethe jelentőségét természetesen ismeri, de nem tudjuk meg, a csodált hőskölteményekkel és a históriákkal szemben talált-e művei között „nagy regényt”. Annyi bizonyos, Fáy András munkásságában *A Bélteki háznál* többre becsülte *Bokréta* című gyűjteményét.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Uo. 84–85.

⁴⁰⁶ Uo. 99–89.

⁴⁰⁷ Uo. 81.

⁴⁰⁸ BAJZA József: *A románköltésről*. In: BAJZA József: *Válogatott művei*, Bp., 1957. 230–237.

III. EÖTVÖS JÓZSEF ÉS AZ IRODALOM

Olvasás és olvasóközönség Magyarországon

Kölcsey Ferenc a nemzet létezésének feltételein töprengve elgondolkodott a honfoglaló magyarság szóbeli műveltségén és annak hagyományán is.¹ Ma sem tudunk sokkal többet, mint ő. A régészeti leletek a tárgyi világról sokat elárulnak, ez azonban nem azonos azzal, amit a *Nemzeti hagyományok* szerzője keresett. Ne becsüljük le e tárgyak kommunikációs szerepét, hiszen a formai és képi jeleik fontos (részben transzcendentális) üzeneteket is közvetítettek. A nyelvtörténet arra vall, hogy mire a Kárpát-medencébe jutottunk, sok különböző művelődési hagyománnyal találkoztunk. Az ide vezető hosszú út sikeres megtétele a törzsi szervezetet megtartó közös hiedelmek, rítusok, erkölcsi értékrendek, viselkedési formák, szokások, magatartásszabályok tudatosodásán keresztül vált lehetségessé. Azt nem tudjuk, hogy az államot is megszervező keresztény hittérítők milyen nyelven és milyen köröket szólítottak meg. Kapcsolatokat valószínűleg részben görögül és latinul létesítettek, de feltehetően használták a szláv, román és germán nyelveket is. Kezdetben magyar tolmácsok közreműködésével beszélhettek, majd – sokan közülük – a „pogányok” nyelvét is megtanulták. Az „írás”, amire e térítés épült, mindenesetre görög vagy latin volt, de hogy ettől a beszélők mennyiben tértek el, miként értelmezték, arra nincs adat.

A honfoglalók műveltségét a szóbeliség határozta meg,² de Mátyás király híres kéziratot gyűjtött, s Hess András

¹ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I. k. Bp., 1960. 490–523. (*Nemzeti hagyományok*).

² A hazai írásbeliségről, az irodalom kezdeteiről lásd: TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. – Az írás fejlődéséről: lásd: HAJNAL István: *Technika, művelődés*, Bp., 1993. 3–37.

előbb alapította budai nyomdáját, mint Coxtton a londonit. Tarnai Andor³ a „reneszánsz kulturális forradalmában” látta „az új korszakot nyitó változást”. Föl kell tételeznünk, hogy „a népek közösségi tudatában ugyanebben az időben helyet kapott, sőt annak elengedhetetlen tartozékává vált a nemzeti műveltség, az irodalom...”⁴ (Goethe ezt a fordulatot későbbre tette a német fejlődésben.⁵) Az iskolában – sokáig latin nyelven – tanulták a szónoklatot és a verselést. A végzetlek számának emelkedésével egyre többen rögzítették gondolataikat írásos formában és szoltak kisebb-nagyobb közönséghez. A családok, helyi, vallási és politikai ünnepek szertartásaihoz (istentiszteleteihez, lakomáihoz, temetéseihez) is hozzátartozott a szónoklat és a vers, ahogy ezt kiváló költők életrajza tanúsítja.

A magányos olvasás mint befogadási forma, nálunk is hosszú folyamat keretében jött létre. Az újabb⁶ kutatásokból ismerjük a közönség fogalmának hazai módosulását.⁷ Berzsenyi niklai magányában valószínűleg hangosan olvasott, s az írás befejezése előtt fölolvasta erősen retorizált műveit.⁸ Kölcsey be is vallotta, hogy hangosan ütemezve tanulta a neki új verselési formát. Az, hogy korai filozófiai olvasmányait barátjával közösen jegyzetelte ki, e tevékenység szóbeliséghez kötött jellegére is utalhat. A *Zalán fu-*

³ Tarnai Andor – Horváth János nyomában – rengeteg új adatot talált a művelődés írott formájára. Számot vetett a szóbeliség létezésének kérdésével is, de a nyomtatástechnika hazai következményeivel, az olvasás elterjedésével nem foglalkozott. E kérdésben nyilván Kosáry Domokos idézett művének megállapításait fogadta el, amelyek valóban úttörő jelentőségűek, s hasonlóan széles áttekintés azóta sem készült.

⁴ TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969. 23.

⁵ „Az irodalmi korszak, amelyben születtem, ellentmondásosan fejlődött ki a megelőzőből. Németországot sokáig elárasztották az idegen népek, más nemzetek hatoltak beléje, tudományos meg diplomáciai téren is idegen nyelvekre volt utalva, s így a magát semmiképpen sem fejleszthette.” Véleménye szerint Klopstock föllépésével jött el a változás kezdete. – Johann Wolfgang GOETHE: *Költészet és valóság*, Bp., 1982. 231.

⁶ Főleg Csetri Lajos úttörő munkáját követő kutatásokból.

⁷ HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében* (Debrecen, 2000.) című könyvében új érdekes képet ad erről.

⁸ Érdekes, hogy Csokonai jól énekelhető-elmondható versei mellett és után Berzsenyi költészete inkább olvasói élményt kínál, s aztán Vörösmarty mindkét hagyományt folytatja.

tása már olvasásra készült,⁹ noha verseinek belső logikája, asszociációs láncolata sokszor inkább szóban érvényesülhet. Toldy Ferencnek az epikus Vörösmartyról szóló tanulmánya azután a *Tudományos Gyűjtemény*ben nyolcszáz előfizetőhöz – és még több olvasóhoz – vitte el az alig olvasott költői mű hírét.¹⁰

Magyarországon (a török háborúk miatt) a XVIII. század második felétől váltak érzékelhetővé az életforma megváltozásának különböző tényezői.¹¹ Az irodalomnál és a művészetnél szélesebb körben hatott egyfelől a megismerési vágy, másfelől a reneszánsz korától élő érdeklődés az „antik” világ (benne az antik irodalom és mitológia) iránt. Megerősödött az emberi létezés időhöz kötöttségének az érzékelése, megnőtt a jelen és múlt, a jelen és jövő összefüggéseire vonatkozó kérdések jelentősége. A szóbeli művelődés időszakában kialakuló nyilvánosság egyik meghatározó tényezője a befogadási és alkotási folyamat egymásba kapcsolódása. A görög-római szerveződési formák az újonnan kialakuló helyzetben gyakran vitatott példákka váltak.¹² Az, amit ennek megfelelően „demokratikus”-nak nevezünk, az ókorban más körülmények között jött létre, mint ahogy a középkori Európa lakosságának nagy többsége élt. Keretül a személyes érintkezést még biztosító városok közössége szolgált, s ezek Magyarországon Mária Terézia koráig jelentéktelenek maradtak: a lakosság nagy többsége, a magyarság majdnem egésze – szegényes körülmények között – falun élt.¹³ A falusi életforma legfőbb nyilvánosságát az

⁹ Vö. HÁSZ-FEHÉR: i. m. 159–165. – Itt fejt ki, mit ért „széltében” történő és az „attente” típusú olvasási technika alá.

¹⁰ Vö. BORBÉLY Szilárd: *Horvát István és Vörösmarty: a történeti és irodalmi fikció találkozása*. In: *Vörösmarty és a romantika*. (Szerk. Takács József) Pécs, 2001. 117.

¹¹ Bővebben: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980.

¹² Sokan, például Fáy András (*A Békéky házban*) úgy ítélték meg, hogy a spárta királyságban jobban érvényesült az egyenlőség elve, mint Athénban.

¹³ A „Magyar Korona Országai” valóban többes számot jelentett, hiszen Erdélyt (és a Partiumot), a Határőrvidéket külön kormányozták, Horvátország (és Szlavónia) viszont a magyar országgyűlés törvényhatóságához tartozott. Az utóbbi lakossága majdnem teljesen szlávokból állt, akik nagy tömegben éltek a Felvidéken, a déli határszélen is. Erdélyben nagy román népességet találunk, s majdnem mindenütt éltek németek. Ennek nyelvi-művelődési és önkormányzat-igényű következményei a XIX. század elején jelentkeztek először, s 1848 folyamán váltak drámaivá.

egyházköztség jelentette a templommal, a szentbeszéd és a közös éneklés színhelyével. Ezen az úton szivárgott le (a helybeli pap műveltségétől, olvasottságától függően) az a „magas” irodalom,¹⁴ amit az irodalomtörténet számon tart. A faluközösségekben a közös munka és a közös szórakozás is létrehozott korlátozottan, zártan nyilvános véleményformáló lehetőségeket.

A politika beszédmódját¹⁵ a XIX. század elején a római szerzők határozták meg. Ezért is gyakorolt nagy hatást a közvéleményre Gibbon híres műve Róma emelkedéséről és bukásáról.¹⁶ Ebben a – legalább annyira szépirodalmi, mint történettudományi értékeket hordozó – szövegben központi szerepet tölt be a *romlás* kérdése, s annak a műveltebbeket különösen foglalkoztató okai: a fényűző élet, az új szokások, a hagyományok megsértése, az „erős”, „nagy” személyiségek eszménye; illetve az, ahogy ezeket a „rég” egyszerűséggel, mértékletességgel, kötelességtudással, áldozatkészséggel állítja szembe.¹⁷ Gibbon a Római Birodalom bukását az ősi erkölcsök elfajulásának – elsősorban az önzésnek, kényelmességnek, lustaságnak, téllenségnek – tulajdonítja, ebből vezeti le a császárkor bűneit.¹⁸ Hangsúlyozza az egyéni érdekek a közérdek fölé helyezését, a széthúzás bűnét (a XIX. századi magyar irodalom szóhasználatában: a visszavonást, pártoskodást), amiben a kor a nemzeti egység fő akadályát látta.¹⁹ Kazinczy tudatosan megalkotott öngazolási kísérlete,²⁰ a *Pályám*

¹⁴ Ennek rendkívül csekély olvasottságáról a XVIII. században lásd Tóth István György idézett munkáját

¹⁵ TAKÁTS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. ItK. 1998. 668–686.

¹⁶ Edward GIBBON: *Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1776–1788.

¹⁷ Mindezek megtalálhatók a XVIII–XIX. századi regények jelentős részében, drámai beállításuk hangsúlya részben az író személyes érdeklődésének, részben az adott társadalom megrázkódtatásainak függvénye.

¹⁸ Fölkívom a figyelmet, hogy ezek kivétel nélkül lelki és erkölcsi tényezők, a gazdasági érvek a kor fölfigásában kis szerepet játszottak.

¹⁹ TAKÁTS József: i. m. 669. – BERZSENYI Dániel: *Magyarokhoz – Romlásnak indult* című költeményének sorait sokan vallották magukénak: „minden ország támasza, talpköve / A tiszta erkölcs, mely ha megvész: / Róma ledül, s rahigába görbed.” Széchenyi is idézi a *Hitel* „Mit kell tenni, s min kell kezdeni” című fejezetében.

²⁰ Noha figyelme nem e műre összpontosítja, figyelemre méltó MEZEI Márta tanulmánya: „*Magamat ragyogtatom*” (*Közelítések a Fogságom naplójához*). In: ItK 2000. 416–439.

emlékezete anyai nagyapjára emlékezve – az elveszett múlt idilljeként – idézi föl ezt az anyagiasság szellemétől „tisztá” patriarchális világot, ami az ő életére elvesztette létjogát. Elvesztette a megélhetési gondok miatt, s elvesztette, mert a közügyek intézésének „rég” (II. József előtti) módja lehetetlenné vált.²¹ A XVIII. század végi, XIX. század eleji állapotokhoz képest idilli viszonyok között meghökkentő szegénységben élő (abban teljes, boldog életet találó) Bossányi nagyapa maga intézte (általános megelégedésre) a köz minden ügyét, de ehhez bizony (óh felvilágosodott elvek!) könyörtelen alkalmazta a botbüntetést, s a maga feje szerint értelmezte az „igazságot”. Kazinczy a fejlettebb „európai” (főleg német) világ csodálója volt, s következetesen képviselte a korszerűsítés eszméjét, de itt a konzervatív hagyományt idézi föl, a „plutarkizmus spártai ágát”.²² Az erre vonatkozó metaforikus költői beszéd a visszafordíthatatlanságot fejezi ki. A jellegzetes magyarországi életformából, amelynek helyszíne a falu, a tanya, a szerény nemesi kúria, a poros kisváros volt, Kazinczy először első bécsi útján lépett ki. Döbbenten fedezett föl egy olyan életformát, amelynek tájékozódási köre magában foglalta a művészi élményt, a színházat, a képkiallítást, az olvasást, a könyvkereskedést, a könyvtárat. Azokhoz a tájékozódási (információs) lehetőségekhez képest, amelyeket a családi otthon, a rokoni kör, a kisváros és a sárospataki kollégium – múltbeli értékekbe zárt – világa biztosított, Bécs a megismerés óriási távlatait kínálta. A Habsburg-székvárosban nem csupán a magyar irodalom néhány nagy egyéniségét ismerte meg személyesen is, de az épített környezet egy fejlettebb világ létezésével szembesítette.²³ Ide, jött rá, Magyarországról nem vezethet más út, mint a tanulás. Erre pedig sem Patak, sem Debrecen adott viszonyai között nem látott kellő esélyt.²⁴ Ezért is lépett II. József iskolapolitikájának a szolgálatába.

²¹ Lásd erről Fáy András naplójának máshol idézett részletét. In: HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Debrecen, 2000. 258–266.

²² Takács József idézett írásának fogalmát használva.

²³ Bessenyei György és a két Kisfaludy életét is döntően befolyásolta Bécs művészeti élete.

²⁴ Inkább a kassai irodalmi szalonokban, ahol íróvá érett.

Említett műve jelképes üzenetként idézi föl azt a történelmi pillanatot, amikor az 1790-es budai országgyűlés alatt fölkereste a pesti egyetem tanárait, régi – jozefinista – ismerőseit-szövetségeseit, s azok nem csupán kardos-díszmagyar öltözetére, de lelkesedésére is fölfigyeltek. A középbirtokos családból származó *nemes Kazinczy Ferenc* ebben a jelenetben összeölelkezik a nem-nemes polgár-tudósokkal. (Akiknek többsége egyébként szabadkőműves testvére.) Kazinczy – két-három évtizeddel későbbi fölfogásában – azt üzeni, hogy azonosult ugyan a II. József korszerűsítő törekvései fölött diadalt arató nemesi ellenállással, mégsem szakított korábbi eszményeivel. A Bécsből indult művelődési igény (benne a nagyszombati jezsuita egyetem Pestre helyezése²⁵) itt találkozott a magyar érdekek védelmével, s ezzel fokozatosan nemzeti jelleggel telítődött. A Kazinczy által megörökített jelenet hitelességét nem vonhatjuk kétségbe, de azt sem, hogy a gondosan megalkotott kép üzenete bonyolult és hosszú folyamatok leegyszerűsítése, sűrítése. Maga Kazinczy is csak élete vége felé jutott arra a belátásra, hogy a művelődés fölemelő szerepe nem választható el a nemzeti hagyománytól. S az irodalom (valamint a művészet) föl vállalkozhatja (ahogyan ezt sok nem-magyar példa is bizonyítja), sőt föl kell, hogy vállalja a nemzeti közérdek időszerű kérdéseinek a megszólaltatását, megfogalmazását.²⁶ A pesti egyetem tanárainak – és az írók többségének – már a XVIII. század végén sem volt sok köze a nemességhez.²⁷ (Származásuknak többnyire nincs jelentősége.) Akik nem léptek ki (nem tudtak kilépni) a nemesi életforma keretéből (Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Eötvös), azok is a művelődés nemzeti²⁸ jellegének a szellemében alkottak. Feladatot láttak maguk előtt, s ehhez teremtett elvi alapot Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban*.²⁹ „A nemzet fo-

²⁵ Az egyetemnek voltak világi, köztük nem katolikus tanárai is.

²⁶ Vörösmarty a magyar nemzeti mítosz megteremtésének a szándékával írta a *Zalán futását*, s szükségesnek tartotta műve elején a nemzetébresztés politikai üzenetét is megfogalmazni.

²⁷ A nemesség értéktérítő szerepét majd a német polgárfiú, Schedel-Toldy Ferenc kezdi hangsúlyozni.

²⁸ A nemzet-fogalom tartalma vitatott. Itt leginkább abban az értelemben használom, ahogy S. Varga Pál értelmezi kéziratok doktori értekezésében.

²⁹ A gondolkodói üzenet időszerűségét Szegedy-Masák Mihály nemzetközi távlatokba helyezve elemezte *A nemzeti hagyományok időszerűsége* című tanulmányában. Újraértelmezések. Bp., 2000. 46–65.

galma a századvég magyar irodalmában gyakran az emberi életet vezérlő végső értéként lép elénk...” – írja Bíró Ferenc.³⁰ A nyilvános eszmecserékben kristályosodási pontot jelentett; s a megszólalási, befolyásolási törekvésekben fontos helyet töltött be. A nemzet léte és létezési feltételei iránti érdeklődés elősegítette a hazai nyilvánosság kiszélesedését. Eötvös József akkor született, amikor Kazinczy – akinek hatalmas levelezése is elősegítette ezt a folyamatot³¹ – tekintélye csúcspontján állt, s fiatal éveiben is találkozott még ezzel, de irodalmi tájékozódásának kezdetén már egy létező, jórészt „írók” által kialakított és meghatározott nyilvánossághoz szólhatott. Az „irodalom” szó helyett ugyan még a literatúrát használták, de egyre inkább a szépirodalom fogalmának megfelelően.³²

A politikai történetírás a polgári átalakuláshoz kapcsolja a hazai nyilvánosságot.³³ A tízes években – a *Hazai és Külföldi Tudósítások* sikeres meggyökeresedése után – először Döbrentei Gábor indított igényes irodalmi folyóiratot Kolozsvárott (*Erdélyi Múzeum*), majd 1817-ben Trattner János Tamás, a piacbővítésre törekvő pesti nyomdász-könyvkiadó vetette meg (a pesti egyetem tanárainak és a város íróinak közreműködésével) a *Tudományos Gyűjtemény* alapjait.³⁴ Alig két évvel a folyóirat megindulása után végre a színház is visszhangos sikert aratott – Kisfaludy Károly hazafias szellemű darabjával.³⁵ Már a XVIII. század végén a föltételezettnél szélesebb körben érdeklődtek az „irodalom” iránt, hallgattak és másoltak verseket, s vettek könyveket, ahogy ezt Molnár Borbála, Gvadányi, Dugonics vagy a Gergei Albert szépirodalmi történetének többszöri kiadásai jelzik.³⁶ Az olvasói szokások meg-

³⁰ BÍRÓ: i. m. 154. – Szűcs Jenő nyomán a nemzet fogalma viták keresztútjára került, s ezek máig lezáratlanok. Vö. CSETRI Lajos: *A magyar nemzettudat változásai és változásai a jozefinista évtized költészetében*. In: *Magyar-sághutató*, Bp., 1996. 11–25.

³¹ MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Bp., 1994.

³² Röviden érintette ezt is Debreczeni Attila „*Fenség*” és „*Grácia*” (rövidített) című tanulmányában. In: *ItK.* 311–352.

³³ PAJKOSSY Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*, Bp., 1991. 3–6.

³⁴ Adataiban megbízhatóan foglalja össze a korszak történetét Fenyő István *Ita s emberiség – A magyar irodalom 1816–1830* című könyve. Bp., 1983.

³⁵ *Talárok Magyarországon*, 1819.

³⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin: i. m. 18.

változásához hozzájárult a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Aurora*, majd a többi előfizetési rendben érkező folyóirat kínálata. A *Gyűjtemény* igazi jelentőségét nem Kölcsey (fontos) kritikái adják, hanem Trattner piacépítő tevékenysége. Enélkül Kisfaludy Károly merész vállalkozása, az *Aurora* aligha arat üzleti sikert. A magyar nyilvánosságnak a XIX. század első évtizedében megkezdődött fejlődése a tízes évek végén, a húszas évek elején jelentősen bővült, amit majd a harmincas években a divatlapok megjelenése szélesít, s a szépirodalom akkor is fontos tényezője marad, amikor (a *Jelenkor* után) a *Pesti Hírlappal* (1841) a politikai sajtó is szerepet kap.³⁷

Az irodalmi viták (a nyelvről, esztétikai értékekről, szemléleti kérdésekről), színielőadások és közönség-hódító művek tették lehetővé, hogy a nagyvilágból hazatérő Széchenyi már egy létező magyar közvéleményt szólítson meg, mégpedig az irodalmi hagyományban – Kármántól Kisfaludy Károlyig – kialakult fölfogás szerint művét „Honunk szebb lelkű asszonyainak” ajánlva. A *Hitel* (1828–1829) írója azoknak ajánlja gondolatait (és érzelmeit), akik „jó polgárrá” nevelik a gyerekeket, akik megnyerhetők a „haza ügyének”. Érzelemmel mélyen átitatott „nemes lelkű” érvelése is azonos azzal, amit szépirodalmunk előszeretettel használt: „A hitelről szólok, s ami belőle foly; a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenességéről, így elöttetek sem lehet a tárgy idegenebb, mint elöttünk, mert annyi nemes és szép, ami az emberiséget fölemeli, a ti nemetek műve.”³⁸ Széchenyi adott-nak veszi a „mi” tudattal rendelkező magyar olvasótábor. Figyelmét a jelen felé akarja fordítani, mert „az a valóságos bölcs hazafi, ki lehetőt kíván”,³⁹ mert „a dolgot úgy kell venni, mint van, s nem mint lennie kellene”.⁴⁰ A szükséges változásokat az „okos embertől” várja, aki nemcsak tanulja a tudományokat, hanem megérti és jól elrendezi az új ismereteket.⁴¹ Mivel a külső

³⁷ Szalay László 1836–37 adta ki *Thémis* című folyóiratát, majd a negyvenes években jelent meg a baráti kör *Budapesti Szemle* című lapja.

³⁸ SZÉCHENYI István: *Válogatott művei*. I. k. Bp., 1991. 149.

³⁹ Uo. 153.

⁴⁰ Uo. 170.

⁴¹ „...nem a tanulás s tudományok mennyisége teszi az embert okossá, hanem azok megemésztése s jó elrendezése...” uo. 158.

(gazdasági és politikai) feltételeket csak másként gondolkodó, más világgépű polgárok változtathatják meg, ennek szükségességéről akarja a „hazafiakat” meggyőzni. „Mit kell tenni, s min kell kezdeni?” – kérdezi, miután részletesen kifejtette annak a következményeit, hogy „Magyarországnak kereskedése nincs”. Azzal számol, hogy olyan „elismert igazságot” fogalmaz meg, amiről tudja, hogy „mindenkinek ajkán forog”.⁴² Ezért ír a hitel „tágabb értelméről” (amit az előszóból idéztem), a „polgári erényről” és a „nemzetiség” szerepéről, aminek lényegét a „hon szeretete s védelme” adja. Szükségszerűen jut a „kiművelt emberfő” fontosságához, s innen a gyakran idézett befejezéshez: „Sokan azt gondolják: Magyarország – *volt*; – én azt szeretném hinni: *lesz!*”⁴³ Ehhez szükséges megjavítani a „communicatiókat”⁴⁴, amin a közlekedés (utak, vasutak) kiépítését érti, de a mű – a szó mai értelmében – a befolyásolta a magyar nyilvánosságot. A XIX. század harmincas éveitől egyre több lap, folyóirat és könyv jelent meg, ami az olvasók számának rohamos gyarapodására épült. Noha ebben az időszakban alakult ki a határozott esztétikai értékrend is, ez sem hagyta figyelmen kívül az irodalom új *hivatástudatát*: beleszólni a köz ügyeibe, befolyásolni a közgondolkodást.

Takáts József a XIX. század elején négyféle politikai beszédmódot tárgyal.⁴⁵ Eszerint a XVIII. század végétől a legáltalánosabb a „republikánus” nyelv, ezt szorítja ki lassan az „alkotmányra hivatkozása”, a „felvilágosult kormányzás”, majd a „kulturális nacionalizmus”. Ahogy azonban ezek Szalay László esetében sem bizonyulnak találónak, Eötvösről szólva bizonyára a keresztény emberszeretetet a nyelv meghatározó tényezője.⁴⁶ Keresztény „szótárában” megjelenik a metafizika is, de elsősorban az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályrendszer kerül át a politikai érve-

⁴² Uo. 261.

⁴³ Uo. 360. – Széchenyi kiemelései.

⁴⁴ Uo. 244–246.

⁴⁵ TAKÁTS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, ItK. 1998. 668–686. – A kérdést Debreczeni Attila fejti ki részletesebben.....

⁴⁶ Takács egyszerűsítő-rendszerező szándékában persze Eötvös beszédmódja is besorolható a „republikánus” fogalomkörbe, már amennyiben a XIX. században többértelmű szót az antik „res publica” jelentéssel használjuk. Ez itt egyszerre jelentené az írók és gondolkodók, valamint a nemesek köztársaságát, továbbá a (királyságban elképzelt) népképviselési felelősség elvén nyugvó politikai rendszert.

lésbe. Egyaránt vonatkozik ez a szabad akarat–szabadság; a bűn–felelősség; szeretet–kötelesség logikai összefonódására. Nem csupán a „római példa” és a magyar alkotmány, de a keresztény erkölcs is közös örökség. Ez utóbbi pedig ugyanúgy magában foglalja a nevelés felemelő eszméjét, mint a liberalizmus. A Mária Terézia óta bontakozó közvélemény azonban leginkább a „védekezés nyelvére” fogékony. A XVI. század óta a magyar politikai szótár leggyakoribb fogalmai az idegenből fenyegető veszéllyel szemben mozgósítanak.⁴⁷ A múltra, az ősi dicsőségre s a védelmi eszközként sokszor bevált alkotmány intézményére hivatkozás a kisebbségi érzés kiegyenlítésére szolgál. Ezért jelent meg a köztudatban (jóval Herder sokat emlegetett „jóslata” előtt) a nemzethalál gondolata is fenyegető rémként, és mély gyökeret vert. Az idegen érdekű önkényuralommal szembeszálló „res publica”⁴⁸ eszméje a rendi alkotmányossághoz kapcsolódva került át a magyar társadalom kevésbé művelt rétegeinek a tudatába. Ezzel lehetett a szétszórtan élő, bezárkózó nemesi közösséget megszólítani. Az ő figyelmüket keltette föl a *Hitel* szerzője is – noha elsősorban a főnemeseket akarta megnyerni. Hiszen „magyar hazánk” fölemelését tűzte ki célul. Igaz, elutasította a „hátranézést”, nem tartotta fontosnak, hogy „*valaha mik voltunk*”, de nekik szólt, amikor közös célul jelölte ki azt, hogy „*idővel mik lehetünk, s mik leendünk*.”⁴⁹ A bontakozó közéleti viták ezzel a gondolattal teremtettek közvéleményt.

⁴⁷ Újabb bécsi kutatások (Deák Ágnes és mások) alapján valószínűsíthető, hogy a változások igényének „birodalom-központú” megfogalmazásai erősen hatottak Eötvös gondolkodására.

⁴⁸ David HUNE: *Összes esszéi*. Bp., 1992. – Itt olvashatjuk: „Ma már a civilizált monarchiáról is elmondható, amit korábban csak a köztársaságok dicséretére mondtak, vagyis hogy a Törvények, s nem az Emberek uralma valósul meg bennük.” (99.)

⁴⁹ SZÉCHENYI István: *Válogatott művei*, Bp., 1991. I. k. 360. (Széchenyi kiemeléséi.) – Mivel Széchenyire inkább hivatkozni szokás, mint olvasni, hadd idézzem a teljesség kedvéért e kijelentés kiegészítését: „Senki nem akarja a régi várat feldülni – Isten mentsen –, s azért, hogy nagyobb kényelem – s kellemért itt ablakok üveggel rakatnak be, ott kandalló állítatik, ide kárpit vonatik, oda alkalmas bútorok tételnek, gondolom, a vár falai nem gyengülnek...” (317.)

Eötvös József és a sajtó

Eötvös Józsefnek 1837-től jelennek meg rendszeresen kritikái, politikai röpiratai és újságcikkei. Irodalomról meglepően keveset írt. Victor Hugo munkásságát tárgyaló két – az első fejezetben bemutatott – tanulmánya⁵⁰ után a Petőfiről szóló a legjelentősebb. Azt emeli ki, hogy a költő népszerűségének titka, varázsa az: „kitűnőleg magyar, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán...”⁵¹ Ezt, az általa nyomdailag kiemelt magyarságot nem győzi hangsúlyozni – szemben az idegen hatásokkal. „Irodalmunk kezdete kevés kivétellel a német irodalom utánzásául tekinthető; kevés kivétellel, mondom, merthogy a francia és klasszikus művek szintén nem maradtak befolyás nélkül...”⁵² Ezek után elhatárolja magát a „Tieck- és Schlegelek teóriáitól”, majd ezeket írja: „A német és angol irodalomnak nincs őszintébb tisztelője, mint én; teljes meggyőződése, hogy magyar író nem tehet jobbat, ha e nemzetek nagy íróival minél tökéletesebben megismerkedik; [...] *Wilhelm Meister, Werther, Faust, Emilia Galotti*, Uhland és Goethe költeményei nemcsak remekművek magukban véve, hanem németek egész jellemük által...”⁵³ A Kölcsey szellemét idéző írás végén azért mentegetőzik, hogy keveset szólt Petőfi költői értékeiről, de bízik (1847-ben!) nagy tehetségében: „Ki huszonnégy éves korában ennyi jelest alkotott, mint Petőfi, mindenkit kielégíthet, de magát bizonyosan nem, s törekvéseit arra fogja fordítani, hogy még jelesbeket teremtsen.”⁵⁴

Horvát István emléke előtt tisztelgő írását szerepjátszás indítja: Eötvös egy, a pesti vásárra érkező kényelmes vidéki magyar szerepében „hallja” meg „véletlenül” a tudós temetésének hírét. „Nem tartozom Horvát jobb ismerősei közé, ő bizonyosan rég el-

⁵⁰ EÖTVÖS József: *A francia drámai literatúra és Victor Hugo; Victor Hugo mint drámai költő*. In: *Kultúra és nevelés*, Bp., 1976. 35–50. – Eötvös Hugo-képéről az első fejezetben esik szó.

⁵¹ PETŐFI In: *Kultúra...* I. m. 56–60. Az idézet helye: 57.

⁵² Uo. 58.

⁵³ Uo. 59.

⁵⁴ Uo. 60.

felelte a falusi embert, ki őt néhányszor meglátogató...⁵⁵ – írja. Mintha nem saját tanáráról szólna, pedig bizonyosan diákjaként látogatta meg „néhányszor”. Úgy tünteti föl magát kívülállónak, hogy ezzel kiemelhesse véleménye fontosságát és általánosságát. Horvát tudományos munkájának jelentőségét a múlt forrásainak összegyűjtésében látja. Azt hangsúlyozza, hogy sokat tett hazánk felemelkedéséért, ezért tanuljunk „példáján szorgalmat, kitartást s mindenekelőtt lángoló honszeretetet”,⁵⁶ „soha kebel nemzete dicsőítéséért inkább az övének nem lángolt.”⁵⁷ „A cél, mely után indult, elérhetetlen vala, megengedem – hisz ha egyesek nem lennének, kik magoknak látszólag elérhetetlen célt tűztek ki, a nemzetek nem haladhatnának még a középszerűségig sem...”⁵⁸ – állapítja meg. Horvát „őstörténeti” „álmai” – akárcsak Vörösmartyt⁵⁹ – őt sem zavarják. A történelemben mindketten a jelenhez szóló – mitikus – példát láttak a hön áhított emelkedésre. „Néha vizsgálódásai között talán magyarokat talált oly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak, ez meglehet; de [...] még többször teremtetett magyar érzeményeket oly tanítványai keblében, hol azoknak az előtt nyomai sem voltak, s nála nélkül nem is lehettek volna soha...” – írja.⁶⁰

⁵⁵ „Nem a szabad nép (mármint: az angol), mely nemünk jogait mint egy közpalladiumot megtartá annyi harcok közt; nem a hatalmas, melynek milliónyi karait együtt éldelt szabadság erősíti s egyesíti közvédelemre; nem a gazdag, melynek hajói földtekénk minden tengerét eltölték, éledeletet hozva s cserélve, minden partokon virágzó gyarmatokat alapítva, birodalmakat hódítva; most a zsarnok lép elénk, ki egy nemzetet hét századig elnyomva, miután nemzetiség, vallás s velők minden egyéb ürügy elhasználtatott, remegni kezd szolgálja előtt most látjuk ez oly nagynak vélt erő belső gyengeségeit, most hozzánk hatott a koldus sóhajtatai, kinek ínségét annyi fény s arany csak évről évre nevelték; egyszóval láttuk Irlandot, s szívünk csak szánakozást érez régi tisztelete helyett.” (Uo. 51.)

⁵⁶ HORVÁT István. In: uo. 51–55.

⁵⁷ Uo. 53.

⁵⁸ Uo. 53.

⁵⁹ Gere Zsolt „Hat gim jöve sehtében elébe” (Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően) című tanulmányának Horvát István őstörténetének főbb jellemzői, koncepciója fejezetében új megvilágításba helyezi a kérdést, közvetve Eötvöst igazolva. ItK 2000. 458–463. – Borbély Szilárd: *Horváth István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása*. In: *Vörösmarty és a romantika*. Sz. Takács József, Pécs, 2000. 114–126.

⁶⁰ HORVÁT István: I. m. 51–55.

Szalay László *Themis* című jogtudományi füzetében tette közzé a *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* című – ugyancsak említett – tanulmányát. Ebben a hazai közviszonyok kérdésében foglalt állást. Közös politikai érdeklődésük és közéleti kötelességtudatuk vezette őket, amikor – Szalay Lászlóval, Trefort Ágostonnal – 1840 áprilisában megindították a *Budapesti Szemlét*. Itt jelent meg *A zsidók emancipációjáról* és a *Szegénység Irlandban*.⁶¹ „Ifjúságom első éveitől szívem földobogott minden elnyomás ellen; gyűlöltem a zsarnokságot” – vallja a zsidók egyenjogúságáért szót emelve.⁶² – Úti élményeit a hazai gondok miatt idézi, s az igazságérzet, az emberség, a szeretet parancsa készíti a szegények melletti állásfoglalásra abban az ellentétben, ami a világ legfejlettebb államának tartott Anglia és a nyomorban élő Írország között megmutatkozott.⁶³ Igen jellemző mondattal zárja gondolatmenetét: „Az igazság pályáján is csak az első lépés nehéz; s az írlandi nép, mint mindenik, lázong s pártoskodik egy ideig, még akkor is, ha jogait már kivívta, – de nem sokáig.”⁶⁴ Magyar ember számára nyilvánvaló volt ennek a hasonlósága ahhoz, amit elmaradott magyar városokból, falvakból érkezők Bécsben átéltek. Szíve, ahogy írta, minden elnyomás ellen, minden zsarnokság, minden szabadságkorlátozás és egyenlőtlenség ellen lázadozott. Mert, úgy tanulta, „a szabadság nem olyan valami, mit érdekéért jutalmul adni rajtunk áll”, mert az „minden embernek vele született joga, melytől vétek nélkül senki meg nem fosztathatik.”

„Kinek Isten szívet adott, mely embertársának szenvedésénél dobogni tud, ki érezve emberi méltóságát nyugodtan nem nézheti, ha az hasonlójában sértetett, ki vallásának szent érzetét felfogá, s nemcsak ajkain, de keblében hordja azon egyetlen s mindent magában záró parancsot: »szeresd felebarátodat«: az” – írja Széchenyivel vitázva – „nem maradhat nyugodtan,”⁶⁵ nem maradhat télen. Mert a szeretet Eötvös fogalomtárában az egyenlőség

⁶¹ EÖTVÖS József: *Reform és hazafiság*, I–II. k. Bp., 1978. I. k. 11–15.

⁶² EÖTVÖS József: *A zsidók emancipációja*. In: *Reform...* 212.

⁶³ EÖTVÖS József: *Szegénység Irlandban*, In: *Reform...* 133–134.

⁶⁴ Uo. 204–205.

⁶⁵ *Kelet Népe és...* uo. 124.

eszméjéhez társul. A francia forradalom szellemében az igazságot sokan úgy akarták megvalósítani, hogy elveszik a vagyontokat, rangokat és tekintélyeket; e fölfogás viszont a „nép” (és a nemzet) fölemelkedésének lehetőségét a műveltségéből következő megértésben, belátásban és a hatékonyabb – hasznos – cselekvésben látja. Szenvedélyesen érvel: „Ki szolgát akar, az nyomja el emberi természetét, nyomja el a szívnek nemes gerjedelmeit, az észnek hatalmát, mindent, mit Isten kebleinkbe nagyot s fenségest teremtett; azon nap, melyben szolgálja először embernek érzi magát, melyben gyermekeit eláradó szívéhez szorítja, uralkodásának végnapja vala...”⁶⁶ Ez a Szentírásból levezetett egyenlőség-eszme a sajtó közreműködésével biztosított nyilvánosság keretében megvalósuló széles körű együttműködési lehetőség révén valósulhat meg. „Korunk a diszkurzió⁶⁷ kora” – írja –: „az idő, hol egyes hatalmasok szava vagy régi szokások minden ellenzést elnémítanak, megszűnt”;⁶⁸ tehát „gróf” Széchenyivel is lehet egyet nem érteni.

A *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című írásában Széchenyivel szemben Kossuth mellett foglalt állást, mégpedig igen határozottan, de hozzátette: „politikában száz között alig van egy, ki tárgyakról szólva el tudná felejtetni a személyeket, kik által képviseltetnek, s alig van kérdés, melynek eldöntése nem függne éppen annyira megindítójának állásától, mint benső érdekétől.”⁶⁹ Kossuth iránt „Széchenyi kezdettől fogva a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett” – írja Pulszky, aki ezzel magyarázza, hogy „még Eötvös Pepi is, ki különben nemigen szerette Kossuthot, mellette szólalt föl”.⁷⁰ E személyi ellentét máig történeti viták tárgya, pedig Eöt-

⁶⁶ Uo. 286.

⁶⁷ A latin műveltségű író a diszkurzió, azaz beszélgetve kifejtő, következtető módszerre gondolt, noha ma inkább a könnyen összetéveszthető diszkusszió (vita, eszmecsere) szót használnánk.

⁶⁸ Uo. 264.

⁶⁹ EÖTVÖS: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*, In: *Reform...* 262.

⁷⁰ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*, Bp., 1981. 188. – Vörösmarty is úgy látta: „gróf Széchenyi István Kossuthtól nem elvekben, de alkalmazási szabályokban és módban különbözve felszólal, sőt felkiált: »Ne tovább; mert ez a forradalom útja«: Ki van mondva a rémületes szó, mellytől elvholm-e vagy önfentartási ösztönből – annyira irtózunk...” (VÖRÖSMARTY Mihály: *Összes művei*, Bp., 1977. 10.) Tőle szokatlan terjedelmű vitáirata hivatkozik Eöt-

vös nyomatékkal hangsúlyozza Széchenyi érdemeit. Úgy látja, a párbeszéd és viták korában „nevek helyébe *vélemények* léptek, szokások helyett *meggyőződést* keres a nép; – mi csoda, ha ily körülmények között, hol még a korlátlan hatalom is alattvalói meggyőzésében keresi fő támaszát, az, mi a sokaság véleményére leginkább hat, egyszersmind leghatalmasabb; ez a korszaki sajtonak feladása”.⁷¹ Csakhogy az a politika, amivel Kossuth föl akarta emelni a hazát, Széchenyi szerint sirba dönt.⁷² Az alkotmány védelmezője a magyarságnak, de át kell alakítani; s ezért az összefogás elengedhetetlen, vallja. Idegen példa helyett „önszükségeink” szerint kívánja dolgainkat elrendezni.⁷³ Ellenzi a taktikázást, mert „csak egyenes út vezethet célhoz; hogy népet akarattal s nézetei ellen, fortélyok által vezérelni még jóhoz sem lehet”⁷⁴ – írja mély és rendíthetetlen meggyőződéssel.

Eötvös következetesen vallotta, hogy a „polgári társaságnak első feladása a közbátorság; biztosítani polgárainak életét, vagyonát, becsületét...”⁷⁵ A politikai cél nem lehet más, mint a nemzet minden tagjának szabadsága, mert csak ez áll összhangban az emberbarátság keresztény parancsával. Széchenyire utalva írja, ha „kettő között kellene választanunk, ha alkotmányos szabadságunk vagy nemzetiségünk közül egyet fel kellene áldoznunk, hogy a másikat megtartsuk: mint a tisztelt gróf, úgy mi sem kételkednénk, s nemzetiségünkhöz ragaszkodva lemondanánk mindenről azon erős meggyőződéssel: hogy míg ez megmarad, a szabadság örökre veszve nem lehet.”⁷⁶ Föltéve, hogy általánosan belátják, a „hibák- s tévedések nagyobb része azon természetelleni elválasztásokból származott, melyek korunkban a tudományok mezején történtek; – így a jog s erkölcstudomány tökéletes elkü-

vösre is, majd végül leszögezi tiszteletét és elismerését Széchenyi munkássága iránt, mégis „ha ő hibásan vádolt volna is, nekünk őt e’ hibában követnünk nem szabad. Kövessük őt inkább, ha bírjuk, abban, miben feddhetetlen: örökké munkás, ’s minden áldozatra kész hazafiságában.” (Uo. 76.)

⁷¹ Uo. 264. – Az én kiemeléseim. – T. T. E.

⁷² Uo. 266.

⁷³ *Reform...*, 268.

⁷⁴ Uo. 267.

⁷⁵ *Reform...*, 277.

⁷⁶ Uo. 291.

lönözése, így a politika s morál egymás ellen tétele sok s bizonyára felette szomorú tévedéseknek szolgált alapul; így az értelem s érzelem tökéletes elválasztása kétségen kívül nem szül jó következtetéseket. – Az, mi az emberben érez s ért, egy egész, melynek egyes részeit testi tagjaiként elválasztani nem lehet anélkül, hogy az egésznek lényét megsemmisítsék, s az ember helyébe, kinek tetteit magyarázni vagy irányozni akartuk, oly lényt ne alkotnánk képzeletünkben, mely csak az értelem vagy csak az érzemény után indulva, talán könnyebben érthető, több logikával magyarázható lény lehet, de bizonyára nem ember.”⁷⁷

„Teljes meggyőződése szerint soha a hideg ész maga nagyra, soha boldogságra nem fog vezetni nemzeteket; mint az egyesnél, úgy népek életében szív kell, hogy valóban dicséretre méltót tehessenek.” Összeomlott Karthágó, Velence, minden számításuk ellenére hová lettek azok az olasz városok, amelyeket „Machiavellek kormányoztak”, s velők „a francia republika Marat, Danton s Robespierre-jeivel – kiket én nem a szív, hanem az ész embereinek tartok, mert érzemény nem vala, mely őket republikai bálványoknak hozott áldozataikban visszatarthatná...”⁷⁸ A gondolatmenet külön érdekessége a francia forradalmárok „szívtelenségének” – könyörtelenségének, kegyetlenségének – elítélése, mert Eötvös nézőpontjából ez állította szembe őket az irgalom keresztény kötelességével. Irgalom, könyörület, együttérzés, megértés nélkül a „testvériség” megvalósíthatatlan, noha az is feltétele a teljes szabadságnak és a megvalósuló egyenlőségnek. Ezek biztosítása nemcsak jogi kérdés, noha a „jussokat” és kötelességeket szabályzó törvények nélkül elképzelhetetlen; hanem annak a függvénye is, hogy a tehetősebb segíti-e a szegényebbet, az erős a gyengét. E gondolatmenet tovább megy a szervezett és művelt közösség, valamint az ösztöneit követő tömeg megkülönböztetése felé. Oda jut, hogy a tömeg gonosz hajlamai veszedelmesek. Az ebben vétkes indulatokat bűn fölkelteni. „A szenvedelmek hatalma, bármi nemes legyen a cél, melyre felköltettek, ország-dolgokban mindig veszedelmes...”⁷⁹

⁷⁷ Uo. 295.

⁷⁸ Uo. 299.

⁷⁹ Uo. 301.

Az a nyilvánosság,⁸⁰ aminek fontosságát már Kölcsey fölismerte⁸¹, majd Kossuth megkezdte szervezését, Eötvösék elképzeléseiben alapvető fogalom: a centralizmus csak meggyőzés alapján valósulhat meg.⁸² Mivel „Abszolút, minden felvigyázattól s felelősségtől ment hatalom a polgári szabadsággal sehol és soha össze nem fér, s gyakoroltassék az egy vagy többek által, terjedjen az egész hazára, vagy csak egyes törvényhatóságokra, mindig elnyomáshoz vezet, mely néha annyival tűrhetetlenebb, mennyivel szebb nevek alatt üzetik, mennyivel több szabadsági színnel lepleztetik.”⁸³ Noha a vitairat nem vallomással fejeződik be, Eötvös politikai hitvallását mégis a következők foglalják magukban: „Az, ki alkotmányunk áldását e hon minden polgáira terjeszteni, ki minden magyarnak törvény előtti egyenlőségét kívánja, ki lemondva kiváltságairól, e haza védelmében s terheiben részesülni akar: a haladás embere....”⁸⁴

A *Pesti Hírlaptól* – írja Széchenyivel vitázva – távol áll a vétékes és veszedelmes szenvedélyek izgatása, a szegényeknek a gaz-

⁸⁰ A nyilvánosság kérdését érdekesen határozza meg az 1833-ban megjelent *Conversations Lexikon*: „Közönségnek (publicum) mondatik továbbá [...] p. o. az egyházakban a hallgató-, a játékszínen a hallgató és néző-, a tudományok mezején az olvasó közönség sat. melynek ítélete gyakran ugyan, de általában mégsem mindenkor egyez meg a szigorú igazsággal. Ennél fogva nem egészen ajánlható, hogy az író vagy művész, teremtményeinek alkotásában, magát kizárólag a többségben kinyilatkozott közönség vélemény s ízlése szerint alkalmazza.” (*Közhasznú Esmeretek Tára*. Hetedik kötet. Pesten, 1833. 331–332.) A fentiekből nemcsak a cikk fogalmazójának értékszemlélete derül ki, hanem az is, hogy a templombeli „tisztá” és a játékszín látvánnyal erősített szóbeliségével szemben az „olvasó” fogalma a tudományhoz, nem pedig az irodalomhoz kapcsolódik.

⁸¹ „Polgári alkotmányunk nyilvánossággal jár. Országos és megyei gyűléseink nyitva tartanak, s minden, ami azokon történik, mondatik és végeztetik, azért történik, mondatik és végeztetik, hogy köztudomásra jusson.” – *Felirat Kossuth ügyében*. In: *KÖM Bp.*, 1960. II. k. 320.

⁸² „Municipalitásaink függetlenek, e függetlenség sokban feltételezője azon jónak, mely municipiumainkból egész hazánkra árad; s nincs közöttünk senki, ki, habár centralizáció által szűnni látná mindazon visszaéléseket, melyek megyeinkben itt-ott léteznek, e hasznát ily áron akarná vásárolni; nem kell-e tehát gondoskodnunk oly módról, mely által e jó elérhető a szabadság kára nélkül? oly módról, mely megyeink autonómiáját megőrzi, s egyszerűsmind biztosítja az egyes polgárt, hogy általa kárt szenvedni nem fog, s vajon lehet-e ez a nyilvánosságnál egyéb?” (Uo. 329.)

⁸³ EÖTVÖS: *Kelet Népe*... uo. 330.

⁸⁴ Uo. 341.

dagok elleni uszítása, de a sajtó természetes kötelességét teljesítette, amikor kirívó igazságtalanságot tett szóvá. Mert a nép java csak a „jog és igazság” talapzatára építhető.⁸⁵ Már itt leszögezi, hogy a centralisták nem a „municipiumok” (önkormányzattal bíró testületek) függetlensége, hanem a megyei visszaélések ellen lépnek föl.⁸⁶ Mégpedig a szabadságjogok megőrzésével oly módon, „mely megyéink autonómiáját megőrzi, s egyszersmind biztosítja az egyes polgárt, hogy általa kárt szenvedni nem fog...”⁸⁷ Ennek pedig legfőbb eszköze a sajtószabadság nyilvánossága, mert „valaminek meg kell korlátozni szabadságunkat, de e valaminek magunknak kell lenni! mert másképp az idegen kéz beavatkozását mi magunk tesszük szükségessé, ha vak szenvedelmektől hajtva nem kívánjuk egyenesen azt, hogy minden tetőtől talpig felforduljon...”⁸⁸ A keresztény szeretet parancsa mellett azért is tenni kell a szenvedés, a nyomor ellen; a felemelkedés érdekében, mert az elégedetlenség fölforduláshoz vezet, márpedig a közösség békés életét, az igazság és jog, a „szív” és az „ész” érvényesülését csak a törvényekkel szabályozott rend biztosíthatja. Ehhez szükséges a jó közigazgatás, amelyben – amint a *Reformban* kifejti – a köztisztviselők felelős magatartását a nyilvánosság ellenőrző tevékenysége biztosítja.⁸⁹ Megfogalmazásában: „alkotmá-

⁸⁵ Uo. 325.

⁸⁶ A történettudomány vitatja, hogy e kiterjesztés vonatkozik-e az „örökös tartományokra, avagy a centralisták nem akartak foglalkozni a birodalom más részeinek jogállásával.

⁸⁷ EÖTVÖS: *Kelet Népe*... uo. 329.

⁸⁸ Uo. 332. – Vörösmarty is vitatja Széchenyi tételét, hogy a magyarság még nem érett a sajtószabadságra. (I. m. 47–49.) Ugyanakkor Eötvös gondolatmenete azonos az I. fejezet mottójául szolgáló Széchenyi-idézetével.

⁸⁹ Péterfy Jenő így jellemezte Eötvös tanulmányát a *Budapesti Szemlében*, 1881-ben: „Talán nem is létezik röpirat, melyet több hévvel és kevesebb heveséssel, mélyebb meggyőződéssel s csekélyebb szenvedélyességgel írtak volna meg. [...] van benne valami Swift modorából, ki ellenségét nem csak szíven találta, hanem annak minden egyes tagját is megsebezte, mintha mindegyiknek külön élete volna. – S Swift modorát találjuk néha E. stílusában is. Gyakran játszik tárgyával, mint macska az egérrel. Például nevetséges visszaélések, szembeszökő igazságtalanságok mellett látszólagos okokat hoz föl, melyeket néha sértő bonhomióval hosszasan fejteget...” – *Báró Eötvös József mint regényíró*, (Budapesti Szemle) Bp., 1881. 1. In: PÉTERFY Jenő: *Irodalmi tanulmányok*, Bp., é. n. 27. és 32.

nyunk áldását e hon minden polgáira” kiterjeszteni, mégpedig „minden magyarnak törvény előtti egyenlőségét” kívánva.⁹⁰

A sajtóban megszólaló Eötvös József messze volt már önsajnáló pátozától. Magabiztos tájékozottsága alapján hol gúnyolódva, nevetést kiváltva, egyszerű emberek gondolkodásával azonosulva, hol szellemi fölényét az előkelő származás (ekkor eleven) tiszteletéhez kapcsolva szól az olvasóhoz. 1844. július 4-én vették át barátaival (Szalay László, Trefort Ágoston, Csengery Antal) – az időközben lemondott Kossuth Lajostól – a *Pesti Hírlap* szerkesztését. Azok az elvek azonban, amelyeket népszerűsíteni akartak, nem találtak megértésre abban a magyar közvéleményben, amelynek hangulatát, érdeklődését, érzelmeit az előző szerkesztő jobban ismerte, s nagyon tudatosan olyan vázalkozásokat elégített ki és támasztott, amelyek könnyen érthetőek voltak. Alig egy évig vállalták e feladatot, de Eötvös tovább folytatta nézetei kifejtését: tizenkét levelet írt „Agricola”, ötöt „Egy arisztokrata” nevében.⁹¹ Három különböző szerepet választott. Az egyikben önmagát és témáját az irónia távolságtartó láthatárára helyezi, játékosan választ szerepeket – és szereplőket.

Azonosul újságíró-álnevével: „Agricola”, a Földműves körül sajátos falusi birtokos-világot teremt. Egykorú olvasói magától értetődően tudták, hogy Agricola történelmi név is: sikeres, szerény, bölcs és egyszerűségével példát mutató római hadvezéré, akit a híres történétíró, a minden iskolázott ember által olvasott (veje) Tacitus nagy rokonszenvvel tett halhatatlanná. A szereplő tudatja a világgal, hogy házasságban él, ennek köszönheti, hogy megtanult vitatkozni, s nincsenek gondjai. Tréfásan emlegeti a kegyetlen végzetet, ami nem akarja, hogy „valaki ingyen jusson ebédjéhez: a szegény dolgozik, az úr unja magát...”⁹² Az unalom – új jelensége – valóban fontos tényezője a kor életformájának. Mintha a szabad idő fölöslegességére utalna, hogy hosszú mondatait a legmeglepőbb művelődéstörténelmi anekdoták viszik kanyargós utakra. Közben világosan látja és ki is mondja, mitől

⁹⁰ EÖTVÖS: *Kelet Népe és...* 341.

⁹¹ Vö. *Reform...* – Eötvös írásai előtt Fenyő István bevezetőjében minden fontosabb adat megtalálható.

⁹² *Agricola levelei I. – A centralizációról.* In: *Reform...* II. k. 66.

változott meg a falusi gazdák világa: „Eszembe jutott, mi furcsa tüneménye századunknak, hogy napjainkban semmi oly befolyást nem gyakorol, mint a hírlapok. [...] A zurnalisztika hasznai minden civódás és izgága mellett, miket lapjainkban találunk, tagadhatatlanok, s talán a befolyás, melyet az időszakai sajtó napjainkban gyakorol, – s mely végre csak azt bizonyítja, hogy a tudásvágy, mely egykor kevés kiválasztottak szűk körébe szorult, elterjedt a nép között...” – írja.⁹³ Évődő hangja mögött ott a közvélemény szerepét fölismerő gondolkodó, aki látja, a *Pesti Hírlappal* szembenálló lapok „kölcsonös biztosítótársaságot állítottak maguk között, szép egyhangban szólalnak föl” ellene.⁹⁴

Képzelt beszélgetőtársával nevetést vált ki, s közben kiemeli a jobbágyságot föl szabadító Rosty Albert, Bezerédj István és (más okból) az ellenzéket vezető Kossuth példáját.⁹⁵ Az iparosodás szükségessége mellett érvelve először belehelyezi magát a kor példatárába: „Róma nagy státusférfit sokszor az ekénél kereste; jó lenne, ha azok, kik magokat nálunk nagy státusférfinak tartják, néha az ekéhez térnének vissza. A mezőn, kinek Isten ész adott, nemcsak búzát, de sok szép tanulságot is arathat...”⁹⁶ – kezdi fennköltnek induló gondolatmenetét, hogy könnyörtelen gúnyra váltson át: „Ne utánozzunk senkit, hanem fejlődjünk ki magunkból! igaz, Hauser Gáspár, kire néhány olvasó még emlékezik talán, ezt levé, s midőn négykézláb járt egy ideig, igen érdekes szemlélyé vált. Az érdekességnek ezen nemét, ama tanácsot követve, talán mi is elérhetnők, s ki nemzetünket Hauser Gáspárként kívánja látni Európa többi népei között, nem tehet jobbat, mint hogy ehhez tartsa magát; de kik mindig mívelődésről, mindig kifejlődésről szólnak, elfelejthetik-e, hogy a mívelődés megszűnik azon percben, midőn többé senkit utánozni nem akarunk. [...] Legyünk józanabbak; a honszeretet nem abban áll, hogy mindenből, mi külföldi, visszaborzadunk; a nemzeti önértzet nem abban, hogy önállapotjainkat nevetséges önhittséggel magasztal-

⁹³ Uo. 66–67.

⁹⁴ Uo. 71.

⁹⁵ *Agricola levelei III. – A jobbágyság eltörléséről.* 97.

⁹⁶ *Agricola levelei IV. – A magyar iparról.* 114.

juk...⁹⁷ Sajátos irónia van abban is, ahogy megismétli a Biblia magvető példázatát. Úgy emlékszik, egy regényben olvasta: „Isten, midőn az embereket a paradicsomból kiűzte, néhány búzaszemet hintett el a földön, hogy az embereknek később eledelül szolgáljon; az ördög észrevette, földdel takarta be, hogy az embereket e jótéteménytől megfosssa; s így van ez minden eszmével is, mely termékenységre való: ha ellenségeink nem ásták volna körül, sok igazság, mire napjainkban büszkék vagyunk, nem hajtott volna gyökeret e világon...”⁹⁸

Báró Eötvös József *Egy arisztokrata levelei* című sorozatában is azonosul szerepével. Ebből a nézőpontból hideg eleganciával bizonyítja a változások szükségességét mellett szóló érveket. Miután a mintegy félmillió nemes kiváltságait védelmező konzervatív sajtó a maga igaza mellett fölvonultatott egy „plebejust” is, a bárói ranggal járó cím „jogán” fejtegette az „arisztokrata” szó jelentését. Úgy véli, az a „jobbak kormányát jelenti”, mert „a nép soha és sehol nem vezette még a közdolgait saját maga”.⁹⁹ Az érvelés egyfelől a képviselői rendszer mellett szól, másfelől azt emeli ki, hogy a „kiváltság” nem köthető a földvagyonhoz és örökösödési joghoz, megilleti a „pénz hatalmának” birtokosait is, és „az úgynevezett észarisztokrácia” sem „zárható ki többé minden politikai befolyásból”.¹⁰⁰ Tagadja azt a (már Kanzinczy által használt) fölfogást, hogy az egész nemesség arisztokráciának nevezhető, mert nem fizet adót és eladhatja szavazati jogát: Nézzé meg a gróf úr (Dessewffy Emil) ezen arisztokratáit egyszer köze-

⁹⁷ Uo. 117–118. – Hauser Gáspárról B. Eötvös József *Összes munkái* XVII. kötetének (*Kisebb politikai cikkek* – Révai Testvérek kiadása, Bp., é. n.) jegyzetében azt olvassuk, hogy „rejtélyes lelencz” volt, akit 1828 májusában Nürnbergben talált egy katonatiszt, akinek a titkát a bajor király is nyomoztatta, s aki végül gyilkosság áldozata lett. Annyit tudtak róla, hogy be volt zárva egy szobába, semmit nem ismert és „állati módra tengette életét”. (I. m. 348.)

⁹⁸ *Agricola levelei* I. – 71.

⁹⁹ *Egy arisztokrata levelei* I. – 261–262. – A „plebeius” szó jelentését Burián Jánosnak a II. világháború előtt kiadott szótára így adja meg: „1. polgári, plebeiusi, nem nemes; 2. Közönséges alsórendű.” A szó a marxizmus használatában a „proletár” értelemben szerepel, nyilván ezért használja az idézett kiadás (szerintem helytelen) magyaros helyesírását.

¹⁰⁰ Uo. 262–263.

lebbról, s ha jól megnézte azon sok ezer nemes családot, mely alkotmányunk mellett valóságos koldusbotra jutott, [...] akkor hirdessem ha tetszik, mikint ez hazánk arisztokráciája, (a levélíró véleménye szerint) a legtöbb haladási kérdések keresztülvitele az arisztokráciának is érdekében fekszik...”¹⁰¹

A harmadik, de az előző csoportot is átszövő hang a vitázóé. Nem csupán Széchenyivel, de Kossuthtal szemben is határozottan képviseli a maga jól átgondolt álláspontját. Meggyőzni és nem legyőzni akar. Mégis keményen érvel a *Budapesti Híradó*val vitatkozó cikkeiben. Kedvelt témája a városok országgyűlési követküldése. Végül talán nem is újságba illenek azok a nagy összefoglaló jellegű elvi tanulmányok, amelyeket az eddig utolsó kiadás a publicisztikai írások közé sorolt. Mindenekelőtt *A nyomor és óvszerei*, valamint a *Teendők*. Ezekben ismét tanulmányai erősen retorizált nyelvét használja. Elméleti munkásságát 1848 után is folytatta, nemcsak már említett tanulmányaiban, de a kisebb (igaz: nagyon fontos) munkáiban is.

Gondolkodásának történeti háttere

XVIII. századi Magyarország jellegzetessége a rendi alkotmány léte és a központi közigazgatás *nem léte*. Az előbbi sajátos megerősítést nyert a „Pragmatica Sanctióban”, majd Mária Terézia és a magyar országgyűlések közti – az érdekek kölcsönös figyelembevételére épülő – együttműködésében. II. József felvilágosodott abszolútizmusának időszakában válik a közigazgatás hiánya megoldásra váró kérdéssé.¹⁰² A császár – elfogadva a társadalmi szerződés elvét – felelősséget érzett a közjóért és közboldogságért, amit egységes birodalomban, erős állammal és fölvilágosodott, művelt néppel kívánt elérni. Változtatási tervei mellett kíválóan képzett, hazafias szellemű („patrióta”) – főleg főurakból

¹⁰¹ *Egy arisztokrata levelei III.* – 279. Az idézett részleteket magában foglaló körmondat ebben a kiadásban huszonhat soros!!!

¹⁰² H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, Bp., 1987.

álló – politikaformálók sorakoztak föl,¹⁰³ akik részt vettek szándékainak kimunkálásában, kísérletet tettek megvalósításukra. E laza és szervezetlen kör a császár halála után tovább gondolta a lehetőségeket, de elképzeléseik megvalósítására nem nyílt lehetőség.¹⁰⁴ A Habsburg Birodalom szüntelen anyagi gondjai nem tették lehetővé szakképzett hivatalszervezet, a központi közigazgatás kiépítését, II. József csak a Budán székelő Helytartótanács hatáskörét erősítette meg és korszerűsítette. A megyék élére pedig – a választott alispánok helyett – az udvari politika híveit nevezte ki.¹⁰⁵ (A kik „josefinista” elkötelezettségüket nem tudták elválasztani a birodalmi érdekekkel szembeni fenntartásaiktól, s a németesítés elleni véleményüktől.) Közismert, hogy II. József nem koronáztatta meg magát, nem esküdött föl a magyar alkotmányra, nem hívta össze a törvényhozó országgyűlést és rendeletekkel kormányzott. „Önkényuralma” minőségi változásokat hozott a megyei közéletbe azzal, hogy vezetői kiválasztásában érvényesítette a szakmai fölkészültség addig ismeretlen igényét. A legnagyobb birtokosok nem vettek részt a megyei *közszolgálatban*, s a középbirtokosok közül – az 1820-as, 30-as évekig – csak azok engedhették meg maguknak megyei tisztségek elvállalását, akiknek jövedelme lehetővé tette, hogy hosszabb időre (évente többször napokra, esetleg hetekre) elhagyják birtokaikat, s (jó-részt saját költségükön) a megyeszékhelyen lakjanak. Ilyenkor a létfenntartó gazdaság felügyeletét családtagokra, vagy (a főurak gyakorlatát követve egyre gyakrabban) fizetett alkalmazottakra (esetleg bérlőkre) kellett bízni. Az addig inkább terhes megyei tisztségek Eötvös fiatalkorára kívánatosak lettek.

A marxista történetírásban nyomatékosan hangsúlyozott „osztálykérdéssel” terhelt kutatók sem kerülhették meg azt a tényt, hogy életmódját, lehetőségeit és gondolkodását tekintve a közös érdekeknél sokkal nagyobb szakadékok választották el egymástól a „nemesség” különböző rétegeit.¹⁰⁶ Az adómentesség a mű-

¹⁰³ Vö. H. BALÁZS Éva: *Pest-Buda...* főleg 316–329.

¹⁰⁴ H. Balázs Éva vizsgálta a legeredményesebben e kérdéskört: Éva H. BALÁZS: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*. Bp., 1997. főleg: 242–245.

¹⁰⁵ Természetesen nem hagyható figyelmen kívül a titkosrendőrség hatalma, amit az ország egész területén szétszórtan állomásozó császári katonaság jelenléte tudatosított.

¹⁰⁶ A korabeli iratok gondosan elválasztják a grófokat és bárókat az „uraktól” és a „népségtől”, ami ezekben a szegény nemesség tömegét jelenti.

veletlen nincstelenek tömegét viszont alig érintette. Már csak azért sem, mert a megyék saját – növekvő kiadásai miatt – egyre több „háziadót” terheltek rájuk. A középnemesség mind nagyobb számban kényszerült arra, hogy tanultsággal járó kenyérkereset után nézzon, vagy birtokának a szerény jövedelmét kiegészítő – fizetett – feladatokat vállaljon. Miután az átalakuló társadalomban megnőtt a jogismeret jelentősége, a „pár száz holdas” középbirtokos¹⁰⁷ családok leszármazottai többnyire jogot végeztek. Képzettségüket főleg megyei tisztviselőként hasznosíthatták. A hatalmas főúri birtokok szolgálatába (ügyész, titkár, intéző) inkább a birtoktalanok álltak.¹⁰⁸ A jól kereső uradalmi jószágkormányzóktól,¹⁰⁹ intézőktől, „ügyészekről”¹¹⁰ a béresekig, kocsisokig, kertészekig, a lenézett férfi és női házicseléddekig¹¹¹ széles, színes és társadalmi helyzetében gyakran egymástól távol álló körök a hasonló származásúaknál többre tartották magukat, s ezt ismereteik, tapasztalataik hasznosíthatósága igazolta is.

A magyar nyilvánosság fejlődése „segítséget” kapott Bécstől, amikor I. Ferenc 1919. február 16-án elrendelte, hogy a megyei választásokon a nemeseknek személyenként kell szavazni. Ez ugyanis fölgyorsította a közgondolkodás változását.¹¹² A cél nyilvánvalóan az volt, hogy a megélhetési gondokkal küszködő „kutyabőrös” tömeg megvásárolható szavazataival a jobb módú nemesség hagyományos ellenállását meg lehessen törni.¹¹³ A megyei tisztségek elnyerését megkönnyítette, ha – a hírhedt korterések közreműködésével – a nyílt szavazások résztvevőit „jól tar-

¹⁰⁷ VELIKY János: *Társadalmi reformok művészete*. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*, Debrecen, 1999, 271–278 l. kny. is.

¹⁰⁸ Az irodalomtörténetből tudjuk, hogy Vörösmarty apja intéző, majd bérlő volt, Bártfay László a Károlyi grófok, Fábíán Gábor a Bohus család „ügyésze”.

¹⁰⁹ *A falu jegyzőjében* olvassuk: a valóságos mágnásnál is „több” az „igaz gazdag gróf uradalmi igazgatója, ki tisztújításnál közel ezer szavazattal rendelkezik.” EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*, Bp., Révai Testvérek, III. kiadás, 1911. 164–165.

¹¹⁰ A szó ekkor jogi végzettségű ügyintézőt jelent.

¹¹¹ *A falu jegyzőjében* megismerkedhetünk Rétyné „kikapós” szobalányával, aki egy jegyző felesége lehet. A család szolgálatával járó világlátottságának eredményeként ismeri a színházat, verseket olvas, azaz művelt.

¹¹² *Magyarország története*, 1790–1848. Bp., 1980. II. k. 1256.

¹¹³ Lényegében hasonló célt szolgált Mária Terézia időszakában a nemesi oklevelek tömeges adományozása, majd a lengyel fölkeléssel szemben a jobbgyok föllázítása.

tották” – étellel, itallal. Ezzel azonban a helybeli birtokosok sokkal könnyebben éltek, mint (hathatós eszközei ellenére) a távoli bécsi kormány. Kölcsey levelezéséből tudjuk, hogy korteskedett Kende Zsigmond megválasztása érdekében, aki először a szegény körülmények között élő költő „tollát” kérte segítségül. Üdvözlő verseket íratott vele, majd kérésére átfogalmazta a Kende által gyűjtött adatokat összefoglaló jelentést azzá a hatásos „szöveggé”, amit a *Szatmári adózó nép állapotáról* cím alatt ismerünk.

A megye- és országgyűlési szólásszabadság alkotmányos joga a nemesség tagjaira korlátozódott, de a Wesselényi-per előtt nagyobb összeütközések nélkül érvényesült.¹¹⁴ A XVIII. századi országgyűlések vitái – a „megajánlások” nagyságán kívül – a „sérelemek” körül bontakoztak ki. A felsőtáblán mérsékeltebb, az alsón élesebb hangnemben. Ám sem itt, sem a megyegyűléseken nem alakultak ki pártszerű szerveződések. 1832 előtt az ellenzéki megnyilatkozásokból nem bontakozott ki közös vélemény. A – korlátozott – nyilvánosság fejlődésében maga a vita, érvek és ellenérvek párbeszéde játszott olyan fontos szerepet, amire korábbi időszakból nincs példa. Ez a folyamat szélesedett és vált országos jelentőségűvé Pozsonyban, ahol az országgyűlési követek (köztük Kölcsey Ferenc¹¹⁵) fölkészültebbek voltak, s megszóltatták más megyék tapasztalatait, illetve a köz vélekedését is.

¹¹⁴ A pert éppen azért minősítette törvénytelennek a magyar ellenzék, mert Wesselényinek a Szatmár megyei közgyűlésen elmondott felszólalása alapján indult. A tiltakozás középpontjában az a kérdés állt, minősíthető-e a kormány híralata felségsértésnek (ami a vádirat szerint a per jogi alapja volt), illetve egyáltalában mondta-e azt Wesselényi, amit a titkos ügynökök és följelentők neki tulajdonítottak. A jegyzőkönyv és a tanúk szavai ellentmondásosnak bizonyultak, Kölcsey erre építette védelmét, a bíróság ezt nem fogadta el. A szólásszabadság jogát azonban az ítélet sem vonta kétségbe. Hasonló kérdésre épült ezután a Kossuth elleni per, amelyben az volt a vita fő tárgya, magánlevél-e a sokszorosított tudósítás.

¹¹⁵ Miután aljegyző lett, fizetést kapott, ami főjegyzősége idején, majd országgyűlési követévé választása után tovább nőtt, a hivatal tehát életszínvonalának jelentős emelkedésével járt. Életében először Pozsonyban vásárolhatott kedvére könyveket. Részben, mert itt (ellentétben Szatmárcsekével, vagy a közelebbi városokkal) volt könyvkereskedő; részben mert a követi „napidíjából” teltett is rá. – Eötvös szempontjából érdekes, hogy Kölcsey az országgyűlés idején, betegségtől gyötörve olvasta Goethe *Wilhelm Meisterét*, s közben „szegény Mignon fölött keserű könyveket sírt”. – Április 24. – Május 3. 1833. KÖM II. k. 526.

Az 1820-as évekre az egyre több olvasóhoz eljutó, de a sérelmeket közvetlenül nem tárgyaló újság, a *Hazai s Külföldi Tudósítások* hírei érdeklődést keltettek a világ és változásai iránt. A megyei nemesség vezetői fokozatosan fölismerték a véleményegyeztetés fontosságát, miután az összeírások („operátumok”) vitáiban szembesültek közös, életkörülményeiket korlátozó gondjaikkal.¹¹⁶ A húszas évek elejétől (az „ellenállás” kezdetétől) a megyegyűlések követői – magánemberként – sorra vendégeskedtek a szomszédos megyék politikai életének vezető személyiségeinél, levelekben és beszámolóikban tudósítottak a lezajlott vitákról, érveik mellett szövetségeseket toboroztak, s ezzel igen fontos szellemi áramlatokat indítottak el. Azaz aránylag széles körű érdeklődést keltettek a sajtótermékek és a politikai irodalom iránt. E beszélgetésekben – és ez ezekről beszámoló magánlevelekben – kialakuló közéleti érdeklődés hozzájárult az irodalom olvasótáborának fejlődéséhez is.¹¹⁷ A század szélesedő nyilvánossága készítette elő Széchenyi föllépését az 1825-ös országgyűlésen,¹¹⁸ ahol sikerrel kezdeményezte a rég óhajtott Magyar Tudós Társaság megalakítását. A *Hítelt* fogadó vitában tovább nőtt a politika iránt érdeklődők tábora, akik között már túlsúlyban voltak a közéleti tegekhöz tartozók.

Horváth Mihály „röpiratnak” minősíti Széchenyi – művét, és úgy látja: „Amikor a *Hitel*”¹¹⁹ megjelent, írójá három elkülöníthető vélemény képviselőinek intézé szózatát. Az elsőknak, kik a költővel »nemzeti nagy létünk nagy temetője, Mohács« fölött busongának, s abból feltámadást többé nem remélve, a múltkor

¹¹⁶ Kőlcseynek az összeírások nyomán kidolgozott reformjavaslatait Szatmár megyei közgyűlés többször megvitatta, s részben elfogadta. – TTE: *Kőlcsey és a magyar világ*, Bp., 1992. 199–240.

¹¹⁷ Maga Széchenyi rengeteget olvasott. Beleértve a világirodalom minden divatos művét, főleg regényeket, de Byronnak is hatása alá került. Érzelmi telítettségű írásai jobban hasonlítanak a szépirodalom beszédmódjára, mint a tudós érvelés nyelvére.

¹¹⁸ Előtte édesapja talán jelentősebb „adományt” tett a Nemzeti Múzeum létrehozásával, de akkor még az országgyűlés nyilvánosságán ennek nem volt visszhangja. 1825-ben viszont a főurak sokaságát ragadta magával a példa, amit a már létező sajtó közvetített azokhoz is, akik nem voltak jelen Pozsonyban, de a hír eszmecseréket és gondolati folyamatokat indított el.

¹¹⁹ SZÉCHENYI István: *Hitel*, Pest, 1829.

romjai közt merengének s annak dicsőségéből merítének vigaszt a jelenkor dísztelen pangásának elviselhetésére.” Másodszor: azokhoz szól, „kik a szebb jövőt remélve s óhajtva, a gyökeres reformok szükségességéről meggyőződve voltak, de nem tudták, mely irányba kell indulni, mely eszközökhöz kell nyúlni...” Harmadszor, „kik a kiváltságos alkotmányon kívül nem láttak üdvet a nemzet számára.” Széchenyi „határozottan kimondá: hogy csak »hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, féligmeddig feudális, féligmeddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfénytől kitisztult képviseleti rendszerre«, ez emelheti jólétre, virágzatra az országot.”¹²⁰ A *Hitel* az Eötvös gondolkodását is befolyásoló Bentham erős hatását tükrözi.¹²¹ A *Stadium* sorolja föl azokat a reformjavaslatokat, amelyekkel nem csupán Wesselényi és Kölcsény, de a változtatások minden híve elfogadott. A *Hitel* alapvetően a világijáró gróf által jól ismert mágnásokat szólítja meg, a középnemesség múltba menekülésével a jelen kihívásait állítja szembe. Széchenyi a társadalmi reformokat szorgalmazza, s a kormánnyal együttműködésre törekszik, Wesselényi „a polgári alkotmányos átalakulást, az államélet modernizálását is napirenden tartja, nem bíz a kormányban, és széles bázisú ellenzéki mozgalom szervezését tartja szükségesnek”, ezért a „nemesség szélesebb köreire, a kisebb birtokúakra is számít”.¹²² E sokféleképpen megközelíthető történeti kérdéskörből csak annyi tartozik ide, hogy Széchenyi¹²³ ugyan a nyilvánossághoz szóló műveivel a közvélemény kibontakozását segítette, ezzel azonban másoknak is szereplehetőséget adott. Romantikusán fölfogott vezéri hivatástudatát azonban bántotta Kölcsény,

¹²⁰ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*, Genf, 1864. 202–203.

¹²¹ „...egész oldalakat emelt át Benthamtól *Hitel*-ébe” – állapítja meg Gergely András. (Széchenyi István *Válogatott művei*. Bp., 1991. III. k. 1242.)

¹²² GERGELY András: i. m. 1242–1243.

¹²³ Sajnos, nem lehet Széchenyi sok összetevőjű szerepére úgy hivatkozni, hogy annak minden tényezőjét újraértelmezzük. A Kölcsényvel való viszonyában – a politikai kérdés mellett – közrejátszhatott az a sérelem, amit Berzsényi írt a számlájára vitatott kritikája miatt, ami átvezet az esztétikum és a műveltség összetételének abba a világába, ahol a katolikus-református, a nyugati és kelet-magyarországi hagyományok eltérő volta, sőt nyelve is szerepet játszik.

Wesselényi, Kossuth, Deák, Eötvös – és a velük egyetértők – föllépése, még inkább pedig nézeteik sikere.

Horváth szerint a húszas évek végére a költők hozták létre a röpiratok befogadására kész közvéleményt. A *Taglalat*¹²⁴ írójának, az ellenzéki Dessewffy Józsefnek néhány érve Wesselényi és Kossuth szempontjait előlegezte meg. Horváth azt emeli ki, hogy e „munka nyomán nem sokára egy egész kis röpirati irodalom támadt”.¹²⁵ Széchenyi „terjedelmes” könyvben válaszolt, s a *Világ*¹²⁶ lapjain „a lerontott épület helyén rakni kezdi az újnak alapjait”.¹²⁷ Wesselényi *Balítéletekről*¹²⁸ című műve megjelenésének időszakában lépett az országos politika színterére az addig a művelődéssel összekötött nemzeti sors kérdéseivel foglalkozó költő-gondolkodó, Kölcsey Ferenc. Az 1832-es országgyűlés alsótábláján Kölcsey – Wesselényivel egyetértésben – az érdekegyesítés elvét állította előtérbe. Meglepő, hogy érveiket sok más követ is megismételte. Ebből következett a jogok kiterjesztésének igénye – beleértve a „társadalmi és magánjogi” reformokat.¹²⁹ Ezen az alapon akarják beemelni a kirekesztetteket az alkotmány sáncaiba, hogy megsokszorozzák a nemzethez tartozókat.¹³⁰ Ebben a szellemben érvelt az ifjú Eötvös is Dessewffy Józsefhez írott, a *Hitel* szerzőjével vitázó levelében¹³¹ „a haza minden polgárainak törvényelőtti egyenlősége” és az előjogokról lemondás mellett. A kialakulóban lévő közvélemény érdeklődésére számított az *Országgyűlési Napló*¹³² írója, ezért akarta beszédeit is kiadni Kölcsey.¹³³ Ez a nyilvánosság Bécs érveire is nyitott volt, lehetővé tette „a birodalmi patriotizmus” nézeteinek a megismerését is.

¹²⁴ DESSEWFFY József: *A Hitel című munka Taglalata*, Kassa, 1830.

¹²⁵ HORVÁTH M.: i. m. 211.

¹²⁶ SZÉCHENYI István: *Világ*, Pest, 1831.

¹²⁷ HORVÁTH M.: i. m. 212.

¹²⁸ WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*, Bukarest(!), 1831.

¹²⁹ HORVÁTH M.: i. m. 219.

¹³⁰ Széchenyi ezt a szándékot is veszélyesnek tekinti később, „akadémiai beszédekben”.

¹³¹ „*Neveljünk polgárokat*”. Kötetben kiadta: Fenyő István, Bp., 1984.

¹³² Kölcsey Ferencz *Naplója*. 1832–33. Budapest, Dobrossinál, 1848. „Készült 1847–48-ban, egy földalatti titkos nyomdában, censura nélkül. M.M.”

¹³³ Ezek a beszédek csak halála után jelentek meg, többek között Eötvös József közreműködésével: Kölcsey Ferenc *Minden munkái*, VI. k. Országgyűlési és megyei beszédek. Szerk.: Eötvös József–Szalay László–Szemere Pál, Pest, 1848.

Az 1832-ben kezdődött országgyűlésen a sérelmek mellett már változtatási javaslatokról is vitatkoztak. A reformgondolatok ki-nyomtatott és sokszorosított nézetekre épültek. Kossuth Lajos a szólásszabadság jogára hivatkozva szervezte meg az *Országgyűlési Tudósítások* kiadását,¹³⁴ hogy az elhangzottakat összefoglalja és sokszorosítsa. Célja és lehetősége: egy növekvő szerepű politikai tényező, a nyilvánosságra épülő közvélemény megteremtése. Az előfizetők viszonylag nagy száma arra vall, hogy a tájékoztató-tudósító széles körű érdeklődéssel találkozott. Az országgyűléseken ekkor kapott először jelentős szerepet a joggyakorlóként és írnokként résztvevő ifjúság, ahogy ezt Pulszky Ferenc (későbbi) életrajzából (*Életem és korom*¹³⁵) is láthatjuk. Ez a közeg „hangosította” föl az ellenzéki követek beszédeit. Az ebben rejlő veszélyre Bécs a megtorlások eszközével válaszolt. „Felségárulási” pörbe fogta Wesselényit, Lovassyékat, majd Kossuthot. Eötvös nem volt tagja e társaságnak, de gondolkodása közel áll Pulszkyéhoz.

A pörök¹³⁶ alighanem nagyobb mértékben járultak hozzá a nyilvánosság megerősödéséhez, mint amilyen mértékben megfélemlítő erejük hathatott. Az udvar a bebörtönzésekkel sem ért célt, mert a közben kivirágzott irodalmi élet a maga módján továbbbi olvasóközönséget vont be az országos szellemi áramlatokba. Ebben az időszakban sorra kaptak megjelenési engedélyt az irodalmi folyóiratok. Köztük az új közönségrétegeket meghódító divatlapok és politikai újságok is. A nyilvánosság szerepére Eötvös műveiben (elsősorban a *Reformban*)¹³⁷ Kulin Ferenc mutatott rá először. Világszerte éppen ekkor kezdődött a szépiroda-

¹³⁴ Ennek sikere adott lehetőséget a *Törvényhatósági Tudósítások* kiadására az országgyűlés bezárása után, ami később pörének indoka lett.

¹³⁵ Újabb kiadását használom: PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I–II. k. Bp., 1981.

¹³⁶ I. Ferenc 1832. február 23-án rendelte el a Wesselényi elleni „hűtlenségi” pört, minek végén 1839. január 31-én ítélték háromévi fogságra. Kossuth perében nem sokkal később (február 23-án) hasonló ítélet született. Közben tíz évre ítélik Lovassy Lászlót, s vele (rövidebb büntetésre) Lovassy Ferencet, valamint Tormássy Jánost.

¹³⁷ KULIN Ferenc: *A publicista Eötvös radikalizálódása*. In: *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986. 211. – Korábban érdektelen volt, most vita indulhatott a kormány népszerűségéről.

lom tömeghatásának a virágkora. Különösen a regény műfaja hódított Európában és Észak-Amerikában. Olyan soha nem látott nagyságrendű közgondolkodás- és közvélemény-formáló szerepet nyert, ami korábban elképzelhetetlen volt, s amit a század második felétől a sajtó, majd a XX. században a film, a rádió, a televízió növekvő szerepe ismét háttérbe is szorított. Lehet, hogy a folytatásokban megjelenő Dickens-regények érkezésére az amerikai kikötőkben várakozó tömeg nagyságát és izgalmát a korabeli tudósítások éppen úgy eltúlozták, mint a műfaj hódító útjának elején a *Werther* hatására bekövetkező öngyilkossági hullámot. Az eladott példányszámok sokszoros növekedése azonban akkor is tény, ha a 60–100 ezres nagyságrend¹⁴⁸ ma eltörpül a tízmilliós sikerek mellett. Ez utóbbit azonban a televíziók százmilliós nézőszámának ismeretében kell a művelődéstörténet terében elhelyeznünk.

„És ki adta neked ezt hatalmat?” – kérdezi az írók szerepéről bibliai példákt elemzésével Dávidházi Péter. – Úgy látja, a „A ráruházás sohasem teljes, ezért a látható hatalomnak mindig előfeltétele egy mögöttes, esetleg láthatatlan, amely fenntartja; vagyis bárkihez tartozzék látszólag a hatalom, az tartozik is vele, részben legalábbis, valaki másnak.” Később kétféle fölhatalmazásra hivatkozik: „az egyik esetben az íróknak könnyen garantálják a *jogot* műve publikálásához, mert fiktív nyelvhasználatának nem tulajdonítanak *hatalmat*, a másikonál feltételezik az irodalmi nyelvhasználat tényalakító *hatalmát*, ám éppen ezért korlátozzák az író *jogát*.”¹⁴⁹ A XIX. századi Magyarországon – a mérsékelt cenzúra felügyelete alatt – az írói tevékenység a nyilvánosság elé léphetett. Ez bizonyos hatalmat jelentett, noha Eötvös életműve éppen arra példa, hogy az írói-szépirodalmi munkásság a közjó, a közérdek, a nemzet alázasatos szolgálatába állítható. A nyomtatásban rögzített szövegek elterjedésével és a tömeges olvasás hatásával párhuzamosan az író befolyása kétoldalú viszonyba került a közvéleménnyel: egyszerre alakította és függött az elismerésétől. A fiatal Eötvös – Szalay László – révén kapcsolatba került Kölcseyvel, akinek sajátos írói vallomása példát adhatott: „Írok, mert éppen kedvem tartja; és úgy írok, ahogy éppen kedvem tart-

¹⁴⁸ Angol nyelvterületen.

¹⁴⁹ DÁVIDHÁZI Péter: *Per passivam resistenciam – Változatok a hatalom és írás témájára*. Bp., 1998. 11–16.

ja...”¹⁴⁰ A közélet iránt erősen érdeklődő, az újságszerkesztéssel is kísérletező Eötvös József a regény műfajának soha vissza nem térő világtörténeti lehetőségére jött rá, amikor eszméi tolmácsolására fölhasználta.

A centralizmus

Péterfy Jenő megállapítása szerint a XIX. századi írók többségéhez hasonlóan „Eötvös hitt az eszmék erejében, következetességében, győzhetetlenségében, de nem volt soha abstract logikus [...], egyáltalában doktrinair¹⁴¹ olyan értelemben, mellyel gáncot köthetnének egybe...”¹⁴² Figyelemre méltó az is, amit politikai nézeteiről írt: „okoskodásai részben azon ellentét megfigyelésén alapulnak, mely az ó-kor állameszméje és a keresztény polgárosodás alapelve: az egyéni szabadság között fennáll. Politikai pártjaik, forradalmaink ez ellentétnek nincsenek tudatában: szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméit az ó-kor szempontjából tekintik; tulajdonképpen az állam mindenhatóságát s az egyén szabadságát akarják. [...] A szabadság, egyenlőség gondolata azonban egészen másként él az emberiség ösztönszerű tudatában...” – folytatódik a gondolatmenet. – De: „mi lesz akkor az állam, mi az egyén jogköre?” – kérdezi, s hozzáteszi: – „Mert az egyéni szabadság az elv, s az állam természetesen megszűnik öncél lenni. Tehát csak mint az egyéni szabadság biztosító szerepel. – Hogy e célnak megfeleljen, korlátlan hatalommal kell bírnia az egyéni szabadság megvédésére. De viszont következik, hogy az egyéni szabadság érdekében meg kell szorítanunk a kört, melyen belül az állam a korlátlan hatalmat gyakorolja. Tehát az önkormányzat elvét kell alkalmazni mind abban, mi az államot, mint egész, nem érdekli. A természetes körére szorult centralisatio és

¹⁴⁰ *Országgyűlési Napló*, Március 18-án 1833. – KÖM II. k. 494.

¹⁴¹ E megjegyzés érdekességét az adja, hogy a kortársak éppen „doktrinér” fölfogással, azaz a gyakorlatban megvalósíthatatlan elméletek hirdetésével vádolták a centralistákat.

¹⁴² PÉTERFY Jenő: *Irodalmi tanulmányok*, Bp., é. n. 35.

az egyének szabadságát biztosító autonómia – íme Eötvös államának két sarokköve.”¹⁴³ Akkor is érvényes ez, ha ’48 felé közeledve egyre több aggodalommal gondol a kitűzött célok megvalósíthatóságára.

Kossuth és Deák később okkal mondhatta, hogy elképzeléseikben a centralisták nem fejtették ki a felelős magyar kormány és a birodalom többi része közti kapcsolat kérdését, illetve az uralkodó szerepét. Semmi kétségünk nem lehet, hogy a „centralizmus” elveinek megértéséhez a negyvenes évek magyar nyilvánossága fölkészületlen volt. A szó ugyanis első hallásra azzal a központosító szándékkal azonos, amit a bécsi kormány II. József uralkodása óta képviselt, aminek magyarországi érvényesítésével Metternich újra és újra kísérletezett. Igyekeztek szélesíteni a Helytartótanács hatáskörét, s a megyék élére főispánok helyett, (a választott alispánok fölé) „adminisztrátorokat”¹⁴⁴ nevezett ki. Emiatt hivatkoztak a választott önkormányzatú megyék *alkotmányos* jogaikra. A városok országgyűlési képviselője viszont,¹⁴⁵ amit Eötvös kiemelten fontosnak tartott, új igényként jelent meg. 1844. április 11-én Kossuth bejelentette, hogy megválnak a *Pesti Hírlaptól*, amelynek szerkesztését július 4-én Szalay László vette át. A pezsgő irodalmi élet és Kossuth hírlapja „minden kilátáson felül fölvilványozta az országot”, írja Pulszky. A növekvő szerepű közvélemény politikai tényezővé válását a konzervatívok vezetői is észrevették. Dessewffy Aurél már „tudta, hogy hírlap ellen csak hírlappal lehet polemizálni, ő tehát Jablanczay által egy konzervatív lapot, a *Világot* adatta ki”, s „maga is kezdett cikkeket írni, sőt a lap szerkesztésével is foglalkozni”.¹⁴⁶ November 13-án

¹⁴³ PÉTERFY: i. m. 36–37.

¹⁴⁴ Más néven: főispáni helytartókat, köztük Eötvös apját.

¹⁴⁵ V. Ferdinánd 1843-ban nem engedélyezte a városi követválasztás módjának átalakítását, ami a hamarosan megnyíló országgyűlés egyik vitatémája lesz.

¹⁴⁶ PULSZKY: i. m. 188. – A lap címe: *Világ Budapesti Híradó*. – Pulszky azt írja, hogy bécsi kelezéssel *A falu jegyzője* megjelenése után már 1845 decemberében írt a regényről a *Pesti Hírlap*ba, de a cikket a cenzúra nem engedte megjeleníteni. (Uo. 220–224.) – Nem csupán a retorika hasonlósága emlékeztet Eötvös stílusára, de a gondolatmenet is azt jelzi, milyen bonyolult taktikai kérdésekkel találja szembe magát, aki e vitában utólag ki akar igazodni. Higgyük el Pulszkynek, hogy az emigráció viharos éveiben megőrizte ezt a kéziratot; aminek utólagos módosítási lehetőségét persze nem zárhatjuk ki.

érdemi eredmények nélkül befejeződött a folyamatban lévő országgyűlés. Közben azonban a figyelem előterébe került a büntetőjog átalakítása,¹⁴⁷ a vámügy és vele az októberben megalakuló Védegylet. A következő évben Bécs másodkancellárrá nevezte ki Apponyi Györgyöt, s ezzel lendületet adott saját változtatási törekvéseinek. Az udvar és az ellenzék viszonya feszültebbé vált, s ebben a centralista eszmék kifejtői egyértelműen az utóbbi táborhoz számítottak.¹⁴⁸

Eötvös az „erős állam” híveként sürgette a – II. József óta különösen hiányzó – központi közigazgatás és egységes igazságszolgáltatás kiépítését. Elképzelései mellett három fő érvet hozott föl *Reform* című tanulmányában:¹⁴⁹ – 1. A fennálló helyzetben a politikai jogok birtoklása még csak nem is a birtokviszonyokon, hanem kizárólag a nemesi címen „alapszik, azaz azon bizonytalan érdemeken, melyeket ez osztály (a nemesség) elődei egykor a hazáért tettek.” – 2. „Közigazgatásunkból hiányzik minden egység és központosítás, s a kormány nem bír elég hatalommal, hogy a létező törvények végrehajtásáról kezeskedhessék.” – 3. „A törvényhozás a kormányt felelet terhére nem vonhatja, s alkotmányunk egész biztosítása az egyes megyéknek adott nemtevési szabadságban (vis inertiae) s a törvényhozás azon jogában kerestetik, mely szerint a sérelmek orvosolását kívánhatja.”¹⁵⁰ A „nem-tevés” azonban éppen az a gyakorlat, ami a *Zalán futása* „nemzetébreszlő” szándéka óta a nemzet jövőjéért felelősséget érző írók és gondolkodók számára elfogadhatatlan.¹⁵¹ A „nem-tevés” köréből Eötvöst különösen a megyei igazságszolgáltatás izgatta, s emiatt is sürgette a hatalmi ágak szétválasztását. A ne-

¹⁴⁷ PULSZKY Ferenc *Életem és korom* című emlékiratában olvassuk, hogy „a büntetőtörvénykönyvön három albizottság dolgozott, az anyagi rész, a bűnökről és büntetésekről, Deákra, Klauzára, Bezerédjre, Eötvösre s reám bízott...” (Bp., 1958. I. k. 184.)

¹⁴⁸ Eötvös Kossuthhoz, Széchenyihez és Metternichhez fűződő kapcsolatáról lásd *Az irodalom útján* című fejezet végén.

¹⁴⁹ *A Reform – a Magyarország története* (Bp., 1980.) című kézikönyv szerint – 1846. november 10. körül kezdett „terjedni” (i. m. 1293.), egy évvel *A falu jegyzője* megjelenése után.

¹⁵⁰ EÖTVÖS József: *Reform*. In: *Reform...* 185–186.

¹⁵¹ Vö. PETŐFI: *Magyar nemes, Pató Pál úr* vagy FÁY András: *A Bálteky ház* című műveivel.

mesi előjogokat is ezen az alapon vonja kétségbe, hiszen nyilvánvaló, hogy viselőik régen *nem teljesítik* honvédő kötelezettségeiket.

A centralista elveket összefoglaló *Reform* írója „az eddig követett úton” nem tartja lehetségesnek a további fejlődést, mert amíg „megyerendszerünk jelenlegi alakjában marad, számos haladási kérdés kivihetetlen, nemzetiségünk veszélyben forog, s alkotmányunk is csak gyenge biztosítókkal bír...”¹⁵² A hangsúly a „jelenlegi” állapotokon, s nem a megyerendszeren van. Az időhatározó a nemesi kiváltságokra, vagy ahogy Eötvös mondja: az osztálykülönbségekre¹⁵³ vonatkozik. Ezen tehát változtatni kell, ezt meg kell *reformálni* – a törvényhozással és a közigazgatással együtt. A törvényhozásnak a népképviselő elvén kell nyugodnia. A közigazgatás átszervezésében mindenekelőtt el kell választani a bírói és az igazgatási hatáskört. Az előbbi függetlenné, az utóbbit egységessé kell tenni.¹⁵⁴ E sok „kell” tette szükségessé a büntető-törvénykönyv átdolgozását, ebből következik az esküdtszék s az ítéletek következetes végrehajtásának az igénye. A harmadik alapelv a felelősség: a kormány a népképviselői országgyűlésnek, a köztisztviselő a nyilvános számonkérésnek felelős.¹⁵⁵ Mindezt kiegészíti az az elképzelés, hogy az ország (az állam) alapvető érdeke a szakszerű közigazgatás, jól képzett, s érdemük (hasznosságuk) alapján fizetett tisztviselőkkel. Részletesen kifejtette a megyei választási rendszer ellentmondásait és tarthatatlansága okait.¹⁵⁶ Eszerint a választójogot nem a származáshoz, hanem a vagyoni és jövedelmi viszonyokhoz kell kötni. A XIX. század általános fölfogásában a szabad választás gyakorlásához elengedhetetlen az anyagi függetlenségből adódó megvesztegethetetlenség.¹⁵⁷ Eötvös úgy akarta a jogot kiterjeszteni a nemesség körén

¹⁵² *Reform...*, 343.

¹⁵³ Karl Marx elmélete az „osztályok” történelmi harcáról és rendszeralkotó szerepéről később vált ismeretessé. Fölfogása távol áll Eötvösétől.

¹⁵⁴ Jelenleg, teszi hozzá a megyék bírálatához: „az udvari kancellária és Helytartótanács például, nem egyszer valóságos ellentétben állnak egymással”.

¹⁵⁵ *Reform...*, 502.

¹⁵⁶ EÖTVÖS József: *Reform*, Bp. (Révai kiadása), é. n. 206–208.

¹⁵⁷ Ma a „demokrácia” alapjának az általános választójogot tekintik, függetlenül attól, hányan élnek – vagy nem élnek ezzel. Az Egyesült Államok elnökét például 2000-ben a választójoggal rendelkezőknek kevesebb mint egy-ötöde juttatta hivatalba.

kívülre, hogy abban a közjóért viselt felelősség elve érvényesüljön, ami azoktól várható, akik jelentősebb vagyonnal és jövedelemmel rendelkeznek ahhoz, hogy közügyek jobb vitelében érdekeltek legyenek.

Érvelésével azt a közvéleményt kívánta meggyőzni, amely indokoltan féltette Bécs önkényuralmi törekvéseitől a magyar érdekeket, s a kor szellemében hivatkozott arra a „szabadságra”, amit a magyar alkotmány jogrendjében látott biztosítottnak. A megyék ugyanis éppen a magyar érdekekre hivatkozva nem hajtották végre a kormány utasításait, s visszahúzódtak a „ne csináljunk semmit” várának falai mögé. Az *érdekegvesítés* és a *közteherviselés* elve így nem lehetett működőképes, mert védelmezni kellett azt az ősi – bevált – intézményrendszert, ami a változtatások fő akadálya volt. Ez az ellentmondás nehezítette a centralisták érveinek megértését. Beleértve végső érvüket, hogy a szükséges hivatalrendszert ne a királyi hatalom, hanem a népképviselői országgyűlésnek felelős kormány hozza létre. Mégpedig a polgári jogrend – alkotmányos – keretében úgy, hogy a saját körében független belső rend egyúttal beilleszkedjék a Habsburg Birodalom működőképes keretébe is. Ehhez az érvelőknek föl kellett tételeznie, hogy az ország vezetői személyes érdekeikkel nem törődve vállalkoztak a közérdek *szolgáltatára*. És az ellenzék vezetői – Széchenyitől és Wesselényitől Deákig és Eötvösig – lényegében megfeleltek ennek az elvnek.¹⁵⁸ Egyikük sem gondolt arra, hogy közéleti tevékenységükből személyes hasznot húzzon, szerepét vagyongyarapításra használja, nem is a fizetségért dolgoztak, amit persze az tett lehetővé, hogy örökölt (kisebb-nagyobb) vagyonukból meg tudtak élni. Eötvös – főleg a centralista érvelés eredménytelensége után – Bécsset is meg akarta győzni igazáról, miközben egyfelől Széchenyinnél, másfelől Kossuthnál is következetesebben (noha így is több kérdést nyitva hagyva) vezeti végig a polgári Magyarország jövőbeni működőképességének a logikáját. Úgy, hogy az egyszerre épüljön az igazság, a jog és a felebaráti szeretet elvére; az egyenlőségre, a közteherviselésre; a hatalmi

¹⁵⁸ Széchenyi ugyan a hatalom – és gyakorlóit – közreműködésével akarta az ország átalakítását megvalósítani, de önzetlenségéhez, a közjó szolgálatába állított áldozatkészségéhez kétség sem férhet.

ágak szétválasztására,¹⁵⁹ valamint a nyilvánosság új szerepére. A hazai nyilvánosság mozgósítása nélkül Eötvös nem tudta elképzelni, hogy a bécsi kormány ellenérdekével szemben a szabadelvű tábor céljait siker koronázhassa.¹⁶⁰

A XIX. század magától értetődőnek tekintette, hogy a „mi” és az „ők” (a magyar és az idegen) fogalmához különböző érdekek tartoznak. Az írástudók még a negyvenes évek közepén is fontosabb feladatnak tekintették a magyarság nemzeti öntudatának mozgósítását, mint azt az akkor alig észrevehető folyamatot, hogy a nemzetiségek ugyanazon az úton járnak – némi késéssel –, mint amit magyar már megtett. Az ebben rejlő kérdést elsőnek Wesselényi Miklós vitte a nyilvánosság elé a *Balítéletekben*, majd újra fölvetette az 1843 tavaszán kiadott *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című röpiratában.¹⁶¹ De a magyar nemzeti érdek legharsányabb képviselője, Kossuth is észrevette, hogy a horvát különállás melletti érveket méltányolni kell.¹⁶² Széchenyi – aki hozzájuk hasonló szenvedélyességgel vallotta magát minden megnyilatkozásában hazafinak¹⁶³ – ezután tette aggódva szóvá az erő-

¹⁵⁹ *Az uralkodó eszmék* II. kötetének jegyzetei között később hosszan idézi Benjamin Constant véleményét: „A három politikai hatalom, ahogyan eddig ismeretesesek voltak, a végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalom, három mozgatórugó, amelyeknek – mindegyiknek a maga körében – hozzá kell járulniok az általános mozgalomhoz, de mikor ezek a rugók pályájukból kilépve, összeütköznek, keresztezik és megakasztják egymást, kell egy olyan erő, mely azokat helyükre visszavezesse....” EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. k. Bp., 1981. 424.

¹⁶⁰ A zsidók egyenjogúsítása melletti megszólaláson kívül nem találom nyomát Eötvös forradalom előtti írásaiban, hogy Tocqueville nyomán aggódott volna a népképviselői többség kisebbségellenessége miatt, ahogy Bödy látja. (I. m. 27–28.)

¹⁶¹ Wesselényi a pánszláv veszéllyel szemben a szabadság és alkotmányosság eszméjét állította, és Habsburg Birodalom föderatív átszervezését ajánlotta.

¹⁶² Kossuth 1842. június 10-én (az „akadémiai beszéd” előtt) javasolta Pest vármegye közgyűlésén, hogy Horvátország kapjon teljes közigazgatási és törvényhozói önállóságot.

¹⁶³ A túlzások veszélyére összpontosító „akadémiai beszédben” olvashatjuk: „...nemzeti életerőnknek kezességei, hogy ti. vérünk jobb része a megsemmisüléstől visszaborzadva nemcsak mindazon öldöklő méreg ellen, melyet nemzeti testünk magába szítt, küzdeni elég fogékony, hanem az élet egy javát, egy kényelmét sem hajlandó félelemből magába venni, ha nem viseli a honi szint, csak hogy idegen elemektől még inkább elszédítve, minden nemzeti

szakos magyarosítást. Paul Bödy nyomatékosan rámutat,¹⁶⁴ hogy Eötvös is észrevette a nemzeti indulatok fölkorbácsolásának a veszélyét. Meggyőződése szerint nincs és soha nem volt „ideál nép”,¹⁶⁵ a magyar sem lehet az. Széchenyi véleményét azonban túlzottnak¹⁶⁶ tartotta. A sokat emlegetett „akadémiai beszédből” írói pályáját tekintve fontosabb is a fogalmi tisztázás igénye.¹⁶⁷ Annak megállapítása, miszerint „az emberi nyelv – s itt egy nyelv sem érdemel tökéletes kivételt – oly kevéssé kiképzett, oly kevésbé határozott, hogy nem ritkán egyetlen rosszul definiált szó még a legrégebb jó barátokat is rögtön heves és engesztelhetetlen ellenségekbe változtatja”.¹⁶⁸ Pedig a közös nagy cél lebegett a Tudóstársasághoz szóló Széchenyi előtt: a közjólét és közboldogság.

Eötvös csak 1848 után fejtette ki, hogy az egyenlőség és a nemzetiség elve ellentétes egymással. A nemzeti művelődés hagyománya azonban megkerülhetetlen, s egyúttal természetes emberi alapjog. Az ellentmondás föloldásához a szabadság, egyenlőség, testvériség törvényekkel szabályozott érvényesítését tartotta szükségesnek a történelmileg kialakult Habsburg Birodalomban. Azokkal azonosul, „kik a monarchiával összeköttetésünket nem valami *malum necessariumnak*,¹⁶⁹ hanem olyan politikai kombinációnak tartják, mely az európai státuszrendszerrel és geográfiai helyzetünkkel fogva a monarchiának nem kisebb hasznára van, mint hazánknak.”¹⁷⁰ Később nyomatékkal hozzáteszi, Bécsnek nem kell félnie a magyar törvényhozás befolyásától, „mert a birodalom s hazánk érdekei elválaszthatatlan kapcsolatban áll-

sajátságibul kivetközve, ne dűljön örök enyészetbe.” (SZÉCHENYI: i. m. II. k. 32.) A beszéd ugyanis alapvetően az erőszak ellen szól, mert: „Érkölcsi felelősség mindig és mindenütt győzött erőszakon.” (Uo. 46.) E gondolat akár Eötvös hitvallása is lehetne.

¹⁶⁴ BÖDY: i. m. 32.

¹⁶⁵ SZÉCHENYI: i. m. II. k. 47.

¹⁶⁶ Széchenyi a „pest-kerepesi” – Magyar Színház – is veszélyes rögtönzésnek minősítette. (Uo. 53.)

¹⁶⁷ „Tiszta fogalmakat terjeszteni, zavartakat pedig sajátjaikból lehetőleg kitisztítani [...] kötelesség...” SZÉCHENYI: i. m. II. k. 22. (*A magyar Akadémia körül*).

¹⁶⁸ Uo. 27.

¹⁶⁹ Szükséges rossznak.

¹⁷⁰ *Reform...*, 524.

nak...”¹⁷¹ Az 1867-es kiegyezésben a magyar nemzeti érdek és a Monarchia keretében kínálkozó együttműködés lehetőségét látta. Ezt kívánta elősegíteni vallás- és közoktatási miniszterként, amikor biztosította a magyar mellett más anyanyelvek használatának jogát és lehetőségét is. Kossuth álmai a „dunai” együttműködésről arra vallanak, hogy a nemzetiségi kérdésben sokkal kisebb az elvi ellentét, mint azt némelyek hangoztatják. A forradalom alatti retorikát, majd a Függetlenségi Nyilatkozatot az kényszerítette ki, amit Kölcsey már a lengyelek ügyében tartott beszédeiben, Eötvös az 1846-os galíciai fölkeléskor fölsímt: a nemzetiségek föllázíthatósága. Bármilyen megrendítő volt a magyar forradalom élménye, leverésének módját, az ezt követő megtorlást sem Széchenyi, sem Eötvös nem fogadta el. Bizonyosság erre a *Blick*¹⁷² és az öngyilkosság, illetve Eötvösnek a hatvanas években a magyar nemzeti érdekek vállalt következetes politikai szerepe.

Szép vallomása szerint: „senki sem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött napjainkban, főleg, ha, mint én, olyan nemzethez tartozik, s oly viszonyok közt él, ahol a nemzetiség igényeinek valószínűsítésére intézett törekvés minden egyéb szükséglet és tekintet háttérbe szorított.”¹⁷³ A magyarsághoz tartozás e hangsúlyos vállalása 1848-as megrázkódtatásai után éppen ezért érdemel figyelmet, mert a nemzetiség fogalmát kora legnyitottabb politikai kérdésének tartotta. Nem ennek ellenében, hanem éppen ezért gondolt aggodalommal a magyarság jövőjére, s látta annak legjobb esélyét a Habsburg Birodalom keretében. Nyomatásban is kiemelte a nemzeti öntudat jelentőségét: „Ezen öntudat a történeti fejlődésnek eredménye, s a nemzeti jogosultságra törekvés e körben nem egyéb, mint a történeti jog mellett küzdés.”¹⁷⁴ Az önkormányzat biztosítja az egyéni szabadságot. Az „erkölcsi egyéniségekre alkalmazásánál: az egyes nemzetiségek igényeinek is csak ez elv alkalmazása által felelhetni meg...”¹⁷⁵ – írja.¹⁷⁶

¹⁷¹ Uo. 531.

¹⁷² *Egy pillantás a névtelen „Visszapillantásra”* – 1857–1858. – SZÉCHENYI: i. m. II. k. 555–871.

¹⁷³ *Uralkodó eszmék*, i. m. 545.

¹⁷⁴ Uo. 551.

¹⁷⁵ Uo. 552.

¹⁷⁶ Uo. 558.

A Kölcsey által nemzeti hagyománynak nevezett összetartó erő¹⁷⁷ elválaszthatatlan az egyéni szabadságtól, amit „abban kell keresni, hogy korlátozzák azt a kört, amelyen belül az állam korlátlan hatalmát gyakorolja.”¹⁷⁸ A jól berendezett országokban tehát az egyén befolyással van a törvényhozásra, a központi hatalom egyensúlyban van az önkormányzatiság elvével; s mindezt a törvények következetes betartása és betartatása biztosítja. A politikai röpiratok sajátos nyelvében a beszélő személye érdekes. A Kölcsey-nél általában a „mi” áll¹⁷⁹ a középpontban; Széchenyi viszont „én”-ként szólítja meg a nyilvánosságot, s személyiségének a kisugárzásával is meg akarja győzni. Túl egyes szavakon, akaratlanul is számít a szövegvilágon kívüli (családi-származási) tekintélyére, amire Eötvös nem törekedett.¹⁸⁰ Ahogy regényeiben, úgy hírlapi cikkeiben, politikaelméleti írásaiban is szokatlanul sok a szokatlan, meghökkentő, nem ritkán ironikus-gúnyolódó elem.¹⁸¹ Noha sokszor közvetlenül szólítja meg a befogadót, a társadalmi életben megszerzett tekintélye helyett érveivel akarja meggyőzni.

Eötvös és társai hiába érveltek fölkészülten a centralizmus mellett, az ellenzéki közvéleményt nem sikerült megnyerniök. A kormány pedig, a megyék elleni újabb támadással, időszerűtlenné tette érvelésüket. 1845. november elején Eötvös fölmondta szerződését a *Pesti Hírlappal*, aminek okát Szalaynak írott levelében így fogalmazta meg: „1, Mert minden lehető eredmény nélkülűnek látva küzdelmeinket, feltett szándékom a politikától végképp visszavonulni. – 2, Mert elvként mondtuk ki többször: mi-

¹⁷⁷ „Legtöbb esetben a nemzetiségi öntudat alapját a történetekben kell keresnünk; ott is, ahol valamely nép egyes részei hosszabb ideig külön életet éltek,” mert „a közös nemzeti érzés, ha csak a nyelvégység az alapja, sohasem igen élénk...” (Uo. 558.)

¹⁷⁸ Uo. 576.

¹⁷⁹ Az *Országgyűlési Napló* az „én”-ről szól, egészen más nyelven, az irónia, az indulat és a józan tárgyilagosság hangját mesterien változtatva.

¹⁸⁰ A *karthausiban* szereplő grófok egyszer azt mondják, nem bánják a tekintélyuralmi rendszer összeomlását; másszor ragaszkodnak hozzá. Azért is, mert a feltörekvőknek érdekében állt e rendszer továbbéltetése: a forradalom sok résztvevője maga akart kiváltságos lenni. Noha e kérdést Eötvös nem fejti ki, utalhat arra is, hogy Széchenyi világképe a regénybeli grófokéra hasonlít.

¹⁸¹ A *karthausi* esetében ez talán vitatható, de az „én” alapvetően ott sem azonos a beszélővel.

ként míg felelős kormányral nem bírunk, megyei szervezetünkről lemondani nem fogunk, s ezen elv következtében most, midőn a municipium a kormány által direkt megtámadtatik, feladásunk a megyei szervezet védelme, melyre minden ember alkalmazhatóbb azoknál, kik e szervezet haszontalanságát bémbizonyították. – 3. Mert a zsurnalizmussal járó keserűségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal (újság) pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti.”¹⁸² A pontokba foglalt zsákutcából a regényírásban kínálkozó önkifejezésben tört ki.

Az irodalomtörténész Fenyő István hatalmas anyagismeretre épülő munkája már címével (*A centralisták...*¹⁸³) is azt a benyomást kelti, hogy hosszabb életű eszmerendszert képviselő egységes csoport tevékenységét tárgyalja, amiben Eötvös és társai lényegében ugyanazokat az elveket vallották. Kétségtelenül alapul szolgál ehhez, hogy a „centralisták” közül többen hasonló műveltségű barátok (sőt: rokonok) voltak. De alapvető kérdéseket nem döntöttek el, talán a politikai élet eseményeinek fölgyorsulása miatt. Deák Ágnes állapítja meg a műről írott részletes bírálatában, hogy a „célkitűzéseket illetően a centralisták és az ellenzék fő szárnya között csak néhány, az egészet tekintetbe véve mindenképpen másodlagos jelentőségű különbséget állapíthatunk meg. A Kossuth vezette tábor nem kevésbé akarta a teljes polgári jogegyenlőséget, a liberális alkotmányosság megteremtését Magyarországon, azaz a gyökeres reformokat, mint ők – még akkor is, ha a nemesség szerepét a jövő társadalmában valóban a centralistáknál jóval fontosabbnak tekintették, s ha az államélet terén (a megyei kérdésben) egyes elemeket illetően eltértek nézeteik.”¹⁸⁴

A kor bonyolult összefüggéseit a történettudomány részben tisztázta, sok eleme azonban még feltárára vár. Nagy a valószínűsége, hogy az alkancellár fiának az udvari körökhöz fűződő személyes kapcsolatainak ellenére szerepet játszottak a *Pesti Hír-*

¹⁸² *Levelek*, 153.

¹⁸³ FENYŐ István: *A centralisták, egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., 1997.

¹⁸⁴ Deák Ágnes bírálata: *ItK.* 2000. 523–531.

lap lapengedélyének az átadásában Kossuth távozása után, hogy ellenzéki megnyilvánulásai ismertek voltak. A centralisták nyilvános szerephez juttatása az ellenzék megosztási kísérletének is tekinthető. Noha nem ismerjük Eötvös Metternichhez címzett javaslatait, szándéka arra vall, hogy Béccsel is kereste az együttműködési lehetőséget az ország átalakítása érdekében. A negyvenes években Széchenyihez hasonlóan mutatott készséget – a főleg Apponyi kancellárhoz kapcsolódó – korszerűsítési törekvések támogatására. Aligha rajta múlt, hogy ez elvei feladása nélkül lehetetlennek bizonyult. Eötvös minderről ellentmondásosan nyilatkozott, Pulszky hasonló töprengéseit sokkal jobban ismerhetjük emlékiratából.¹⁸⁵

A XIX. század uralkodó eszméit¹⁸⁶ vizsgáló „államtudományi” mű *későbbi* szempontjai segíthetnek megérteni azt, ami a negyvenes években még nem – vagy némileg más hangsúllyal – került kifejtésre. Érdekes a szabad sajtó, s ezzel együtt a „mívelt osztályok” felelősségének hangoztatása, mert ezeknek kell – ahogy Rousseau tanította – „kiigazítani a nép fogalmait s irányt adni vágyainak”.¹⁸⁷ Petőfi prófétaként kívánta vezetni a népet Kánaán felé,¹⁸⁸ s közben az izgatás, a lázítás szándékával szólaltatta meg a nép „igaz” vágyait; Eötvös viszont éppen a kiigazítást, a következményekre figyelmeztetést tekintette feladatának. Ebben a szellemben fejtette ki az állami oktatásügyről vallott elképzeléseit. Elválasztja a személytelen központi hatalmat azoktól, akikre „annak gyakorlását bízta”, s akinek jogában áll „az állampolgárok érzületét az alkotmány szellemében” befolyásolni, mert a tudományok (a tudás) elsajátításában „az összes oktatás csak kis részét teszi a nevelésnek”.¹⁸⁹

¹⁸⁵ PULSZKY: i. m. 1981.

¹⁸⁶ EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. k. Bp., 1981. – Az eredetileg német nyelven írt mű fordításának történetéről lásd: Oltványi Ambrus utószavát, i. m. 593–622.

¹⁸⁷ I. m. II. k. 37.

¹⁸⁸ Batsányiig visszavezethető szerepértelmezés szerint: ő is úgy vélte, a költő: „Mint az égő fáklya, mely setétben lángol, / S magát megemésztve másoknak világol” – tölti be hivatását.

¹⁸⁹ Uo. 233–235. – A magyar közoktatás későbbi korszerűsítője itt kiábrándultan állapítja meg: „Midőn 1848-ban a társadalom kicsapott medréből, általan véve mindenütt a néptanítók osztálya lépett föl legellenségesebben az állam ellen.” (Uo. 240.)

Ragaszkodik korábban kifejtett álláspontjához, hogy „a rendezett állam a szabadság egyik feltétele, s egy állam sem állhat fönn központosítás nélkül; az állam ésszerű alapját pedig az egyéni érdekekben, a mindenoldalú fejlődés lehetőségében kell keresni: *a központosítás kérdését csak úgy tárgyalhatni célszerűen, ha az elv pártolói az egyéni szabadság kellékeit, s akik ellene vannak, a rendezett állam szükségességét soha nem tévesztik szem elől.*”¹⁹⁰ Véleménye szerint a rendezett államnak három erőforrása van: „az egyén munkája; – a tőke; – a szabadság azon mértéke, amint az egyes munkáját és tőkéjét használhatja.”¹⁹¹ A központosítás nem befolyásolhatja az egyén szabadságát,¹⁹² s a végrehajtó hatalom a népképviselők törvényes testületének teljes felelősséggel tartozik.¹⁹³ Így jut ahhoz a kellően nem méltányolt – új – állásponthoz, hogy a haladást az alkotmányos szabadságok alapján berendezett államok eredményesebben valósították meg, mint a „merev központosítás”.¹⁹⁴ Később erre is utalhat magyarázó állítása, miszerint: „Nem a közigazgatási hatalom központosítása, hanem az államtagok érdekeinek egysége tartja össze az államot.”¹⁹⁵ A jogállamot, mert az „állam fő célja” polgárai biztonsága.¹⁹⁶ A viszonyok ehhez szükséges állandóságát törvényei és intézményei által valósítja meg.¹⁹⁷ A mű összefoglalónak szánt hatodik könyvében részletesen foglalkozik a haladás¹⁹⁸ három általános törvényével, s a fejlődés elvével: 1. „minden haladás különböző egyéniségek érintkezéséről függ”; 2. „irányát mindig az uralkodó eszmék határozzák meg”; 3. „mértéke a szükségéktől függ”. A fejlődésben „az állam feladata az egyesek anyagi és erkölcsi javainak biztosítása...”¹⁹⁹

¹⁹⁰ Uo. 209. – Eötvös kiemelése.

¹⁹¹ Uo. 282.

¹⁹² Uo. 305–311.

¹⁹³ Uo. 312–327.

¹⁹⁴ Uo. 341. – Az elsőre Angliát, Hollandiát, Svájcot és Észak-Amerikát, az utóbbira Francia- és Spanyolországot hozza föl példának.

¹⁹⁵ Uo. 394. – Eötvös kiemelése.

¹⁹⁶ Uo. 398.

¹⁹⁷ Uo. 399.

¹⁹⁸ A „haladás” fogalmát nyilvánvalóan Hegel szellemében használja, a történelem célelvűségének megfelelően, nem pedig Marx fölfogásában.

¹⁹⁹ Uo. 483–521, 542–545.

A müncheni emigrációból keserűen hazatérő Eötvös vitatkozik a – többek között Horatiushoz visszavezetett – „elveszett aranykor” mítoszával. Ez ugyan sötét percekben vonzerővel bírhat, de előre kell néznünk akkor is, ha „a korszak, melyben élünk, még nem érett azon viszonyok megalapítására, melyek egyedül tetszenek előttünk célszerűnek, s a nép még nem elég művelt, hogy saját javát belássa; ha lemondván legszebb terveinkről, visszavonulunk magunkba, s vérző szívvel önzőkké kell lennünk”, nem jutunk sehová, ahová az ember, mint értelmes lény kívánczozhat. De a kiábrándulások elmúlnak, s akkor előtérbe kerül azok véleménye, „akik az emberiség magasabb hivatásaiban hisznek.”²⁰⁰ „A kereszténység nem egy különös nép vagy állam vallása, sem valamely államformáé. A kereszténység kiváló jellemvonása, melynek tartósságát s nagy kiterjedését köszönheti, egyetemessége.” S itt Szent Pál apostolnak a rómaiakhoz írott X. leveléből idéz: „Nincs különbség zsidó meg pogány között, mert mindannyiunknak egy az Ura, aki bőkezű mindazokhoz, akik segítségül hívják...”²⁰¹ Közös eredetünk, bűnbeesésünk, közös a megváltásunk, s ezek hatják át a keresztény tanokat.²⁰² Mert a „kereszténység az emberiség²⁰³ vallása”, a „kereszténység a szabadság vallása”, s abban „áll föladata, hogy minden egyest jobbá, bensőleg elégedettebbé tegyen. Mintegy közvetítőül állván a gyöngét türelemre, a hatalmast erkölcsi korlátaira, s mindannyiunkat kötelességeire inti...”²⁰⁴ Ez a regényíró vezérlő elve e sorok leírása előtt és után is.

Az *Uralkodó eszmék*ben megadta a centralizmus eszmei forrását. Az alap gondolatot Louis Marie de la Haye, vicomte de Cormenin: *De la centralisation* (Paris, 1842) című munkájából vette²⁰⁵ – vették barátjaival. Sokat olvastak. „Az 1830-as évek dere-

²⁰⁰ Uo. 455. – Az én kiemelésem, TTE. – Az említett hit néhány oldallal korábbi vallomásra épül: „Tény, melynek helyességét senki sem vonhatja kétségbe, ha járatos a történetekben, hogy egy állam sem állhat fönn tartósan vallás nélkül. [...] Következésképp az államra is mindig veszélyes, ami a nép hitfogalmait megingatja...” (Uo. 429.)

²⁰¹ *Paulus ad Romanos* X. 12. 13. I. 16. – uo. 443.

²⁰² *Uralkodó eszmék*, 432.

²⁰³ Ma valószínűleg úgy mondanánk: az emberiség, emberségesség vallása.

²⁰⁴ *Uralkodó eszmék*, 435–436.

²⁰⁵ Uo. 279.

kán ismerte meg Laménais nézeteit” – írja Eötvös olvasmányairól Bényei Miklós.²⁰⁶ Ekkoriban gyakran felbukkant a magyar újságok hasábjain Laménais neve, „aki a társadalomnak a krisztusi szocializmus jegyében történő forradalmi átalakítását követelte. *Paroles d'un croyant* (Egy hívő szavai) című, ragyogó biblikus stílusban írt jövődölgése Európa-szerte óriási szenzációt keltett. Az elnyomott népek és a kizsákmányolt néprétegek ügye mellett kiálló, a zsarnokságot elmarasztaló és a szeretetet, a kölcsönös önfeláldozást dicsőítő könyvecskét 1834-ben adták ki. Még az évben megjelent németül, sőt 1836-ban egy kéziratot magyar fordítása is járt kézzől kézre a pozsonyi országgyűlési ifjak között. Biztosra vehető, hogy a minden új iránt fogékony Eötvös a híres röpiratot is olvasta. Legkésőbb 1839-ben, amikor megvásárolta Laménais összegyűjtött műveinek – *Oeuvre complètes* – két

²⁰⁶ Könyvtárában megvoltak a következő szerzők művei: Schiller, Goethe, Heine, Voltaire, Rousseau (*Nouvelle Héloïse*, *Émile*), Hugo, Prevost (*Manon Lescaut*), Chateaubriand (*René*, *Atala*), Constant (*Adolphe*), Madame de Staël (*Delphine*), Sainte-Beuve (*Volupté*), George Sand, Shakespeare, Milton, Addison, Pope, Young, Thomson, Richardson (*Sir Charles Grandisson*), a Porter nővérek, Richardson, Fielding, Swift, Samuel Johnson, Byron, Scott, Wordsworth, Washington Irving, Cooper művei. Összesen 83 szépirodalmi mű. Közel ennyi a teológiai-patrisztikai művek (70) száma (133 kötet); ugyanannyi, mint az ókori klasszikusok): Ambrosius, Augustinus, Cyprian, Tertullianus. Az *uralkodó eszmék* hivatkozási anyaga ebből a szempontból is érdekes, noha a jegyzet mintha arra utalna, hogy például Hegel műveit nem olvasta. (Meglepő Herder hiánya is.) Feltehetően a névsorból a következőket olvasta: Adlung, D’Alambert, Arisztophanész, Arisztotelész, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Babeuf, Beaulieu, Bentham, Blanc (Louis), Bluntschli, Byron, Cato, Chateaubriand, Cicero, Szent Kelemen, Condorcet, Cormenin, Duns Scottus, Epikürosz, Eutropius, Fourier, Gervinus, Gibbon, Grotius, Guizot, Hallam, Harrington, Hello, Hermann, Hérodotosz, Szent Jeromos, Hobbes, Homérosz, Horatius, Humboldt, Hume, Ideler, Jordanes, Justinus, Juvenalis, Kant, Lamartine, List (Friederich), Livius, Mahly, Mittermaier, Montesquieu, Morus (Thomas), Paine, Pascal, Paulinus, Szent Pál, Phaëdrus, Platón, Plinius (idősebb és ifjabb), Prescott, Proudhon, Prudentius, Pufendorf, Ranke, Roth, Rotteck, Rousseau, Saint-Simon, Sand (George), Savigny, Schiller, Schlosser, Schmidt (Wilhelm Adolph), Seneca, Sieyès, Sonnenfels, Stein (Lorenz), Story (Joseph), Sztrabón, Tacitus, Thiers, Szent Tamás, Thuküdidész, Tittmann, de Tocqueville, Varro, Voltaire, Welcker, Wolff (Christian), Xenophón, Zöpfl. Ez a gazdag névsor akkor is figyelemre méltó, ha biztosra vehetjük, hogy néhány névre csak a szakirodalom alapján hivatkozik.

kötetét. [...] Eötvös közvetlenül sohasem említette a lázadó pap nevét – ez a cenzúra miatt nem lett volna tanácsos –, de a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című vitáiratában védelmébe vette az emberi szív érzéseire apelláló társadalmi nézeteit és érzelmes, patetikus stílusát, amelyet Széchenyi kifogásolt.²⁰⁷

A regények olvasója talán okkal tételezheti föl, hogy a szenvedés egyszerre ébresztett benne részvétet és fölháborodást. Talán még a művészi alkotásokban található esztétikai célzattal elhívott szenvedésképeket sem tudta az irodalomkritika vagy a filozófia emelkedett nézőpontjából mérlegelni. A részvét és fölháborodás igen korán kialakította benne világképének három pillérét: a szabadság igényét, az önkény elítélését és a törvényes *rend* szabályozó szerepébe vetett hitét. 1847-ben tehetetlenségérzetéből adódó kétségbeesés jellegű aggodalmát a *Magyarország 1514-ben* lapjain fogalmazta meg. Íróként, újságíróként és a nyilvános politikai élet szereplőjeként szerzett tekintélye alapján nem lehetett kihagyni az első felelős kormányból, de ő is úgy érezte, hogy szerepet kellett vállalnia. Lamberg tábornok 1848. szeptember 28-i meggyilkolása után viszont nem maradt más – önmagához hű – lehetősége, mint a menekülés. Miután hazatérhetett *A nővérek* írója (egy időre) kénytelen volt lemondani politikai eszmék megszólaltatásáról, visszatért a „kis körben” hasznos élet korábbi eszményéhez.

Az irodalom útján

A húszas években – Eötvös diákkorában – erős pezsgésbe jött Buda-Pest szellemi élete. Befogadta – Európa számos gondolatáramlatával együtt – az újabb irodalmi és művészeti törekvéseket is. A „romantikusnak” nevezett irányzatnak azokat az igen eltérő útjait, amelyeket (többek között) a Schlegel fivérek,²⁰⁸ a

²⁰⁷ BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996. 22.

²⁰⁸ Friedrich Schlegel Magyarországon is megfordult, tanulta nyelvünket és személyesen megismerhette őt a század első évtizedében Pesten élő írók többsége.

„franciák”, valamint Byron vagy Walter Scott képviseltek. Ezeket az itt élők személyes érdeklődésük szerint, de a magyar nyelvű hagyomány értékrendjének viszonyrendszerébe illesztve gondolták tovább. Azaz hozzáadták azt a fölfokozott izgatottságot, amit a napóleoni háborúk utáni bécsi politika és az azzal szemben egyre erősödő nemzeti ellenállás szelleme váltott ki.²⁰⁹ A harmincas évek elejétől az érdekegyesítés gondolata és az átalakulás szükségessége igazolta íróink nyelv-központú elképzelését az irodalom küldetésstudatáról.

Az 1831-es kolera idején²¹⁰ Bécsben élt. Az eseményekről először legjobb barátjától, Szalay Lászlótól értesült. A tizennyolc éves ifjú a halálra gondolt és nem kis pátosszal a távoli hazára: „én, kinek keble melegen vert érte, kinek minden gondolatja s szándéka csak a szent hon volt, én neki nem élhettem”, panaszkodik tizennyolc évesen. A *karthausi* világát idéző fájdalmas hangon: „egész lelkemet egy nagy vágy tölté el, s búsan sóhajték fel, bár csak én lelkemet is egy gyenge szerelem-lehellet érintetné, lelkem számtalan levelei hogy gerjednének új életre, hogy ingának boldogság érzésbe, így ábrándozám...”²¹¹ 1832. június 24-én így panaszkodott Szalay Lászlónak: „Egy éve már, hogy itt Bécsben hontalan tengődöm, ittlétemnek most vége van, ma éjszaka Karlsbadba megyek...”²¹² Utazásnak az első állomásáról írta nagynénjének, Teleki Ferencnének (németül): – „Prága meglepett engem: a legszebb város, amelyet idáig láttam, de nem szeretnék ott élni, mert ha szívünk úgy el van telve a jelennek, mint az enyém, nem érezzük jól magunkat a letűnt nagyság megannyi emléke között; jobban szeretem a tavaszt, mint a nyarat. Prága egészen ősziessnek tűnik... (Egy) szerencsétlen táncestély vezetett vissza kedvenc foglalatosságomhoz, a politikához; mazurt táncoltak, és feltűnt előttem egész Lengyelország...”²¹³ A múltnak és a jelennek Széchenyi fölfogásával egyező szembeállítás, a

²⁰⁹ Erre (is) utal a Hugo-ismertetés idézett részében az ifjúság „lángolása”.

²¹⁰ Ennek a személyesen át nem élt eseménynek a fölidézésével kezd a később *A nővérek* című regényét.

²¹¹ Szalaynak, 1831. augusztus 2-án. EÖTVÖS József: *Levelek*, Bp., 1976. 70–72.

²¹² Uo. 79.

²¹³ Uo. – 1832. július 10.

Kölcsey-beszédekben tárgyalt lengyelkérdésre összpontosuló figyelme arra utal, hogy az „Ész és Szív” kérdéseit előtérbe helyező lázadó gondolkodása változik.

Levelezésében 1831. szeptember 3-án találjuk az első utalást regényíróterveire: „...egyszersmind románomat, I. András idejéről is dolgozom” – árulja el Szalaynak.²¹⁴ A fiatalember ekkor már magára vonta az irodalmi élet figyelmét, Kazinczy neki ajánlotta *Pannonhalmi utazását*. Az „Ész és Szív” metaforájában foglalt érzékenység az ifjú Eötvös gondolkodásának meghatározó eleme, de lehetetlen észre nem venni lázadó szellemét. Széchenyivel, majd az irodalmi élet fölötti uralmat gyakorolni akaró Bajzával ugyanúgy szembefordult, mint magas rangú hivatalt betöltő apja tekintélyével. Bizonyos értelemben lázadás az újfajta irodalmi elveket hirdető és ellenzéki vezérré emelkedő Kölcsey iránti tisztelete is.²¹⁵ Tudjuk, hogy a „külső” világ, a politika is érdekelte: a *Hitel* megjelenése nem csupán fölkaparta, de megszólalásra is készítette. Erről tanúskodik Dessewffy Józsefhez²¹⁶ szóló 1831. szeptember 21-i (az első fejezetben már említett) levele: „Amit Gróf Szécsényiről írsz mind helyes, vélekedésem szerint nem jött el még eddig az üdő, hol Magyarországon minden tekintet csak financz dolgokra kell igazítani,²¹⁷ nevedjék mindenek előtt még a patriotizmus...” Mintha a gazdaság és a hazafiasság összeegyeztethetetlenek lennének. Világirodalmi példák alapján a pénz uralma ellen akart tiltakozni: a „bel”-világba menekülne a „kül” értékrendjének fenyegetettsége miatt. „Mert ébressze valaki csak a

²¹⁴ Uo. 75.

²¹⁵ Ismerjük a szatmári követ örömét, hogy találkozhatott vele 1833. január 21-én és ezeket írta az *Országgyűlési Naplóba*: „közelemben a szeretetre méltó, lángvérű gyermek, az én Eötvös Pepim...” *KÖM.* III. k. 423.

²¹⁶ Dessewffyyal nyilván Kazinczy révén került kapcsolatba. Bécsben aztán a gróf Aurél fiával is megismerkedett, aki később a konzervatív tábor vezetőjeként politikai ellenfele lett.

²¹⁷ A *Hitel* szövege egyértelműen tanúsítja az ifjú Eötvös tévedését. Igaz, Széchenyi az *Előszó* végén kijelenti, hogy „csak pénz-, kereskedés- s gazdasági tárgyakat” kíván „fejtegetni” (SZÉCHENYI: i. m. I. k. 152.) A „tárgyat megelőző” első „észrevétel” viszont az „ismerd meg magad” bölcséleti tételét hangoztatja, s a hitel erkölcsi elveire és a kiművelt emberfők fontosságára hívja föl a figyelmet. Végül pedig arra szólítja föl olvasóit: „bírjuk [...] elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra.” (Uo. 360.)

pénzvágyat ember, pallérozatlan ember szívében s a rény csak hamar elenyész.”²¹⁸

A *házasulók* című vígjátéka 1833-ban Pesten jelent meg. Ez év március 31-én tért haza Bécsből: Ercsibe megy a családi birtokra, s elfoglalja Fejér megye aljegyzői tisztét. Az írói tervek, a fájdalom – érzékeny – életérzés keverednek a kor magyar gondolkodását uraló tett-vággal. Emellett ez a Sőtér István által részletesen földolgozott (s talán némileg túlhangsúlyozott) Palocsay-élmény időszaka.²¹⁹ A fiatalon elhunyt barát verseinek fordításában Kölcsey is segített, s Szalay közvetítő szerepén keresztül ez mélyíthette el kapcsolatukat.²²⁰ Itt is életrajzi gondjaink vannak: nagyon valószínű, hogy Kölcseyvel a Magyar Tudóstársaság alakulásakor 1831 januárjában találkozott először.²²¹ Amikor 1832 nyarán Kölcsey Pesten járt, erre nem kerülhetett sor, 1833. január 21-én viszont az *Országgyűlési Napló* írója mintha régebbi ismerős újrálításának örvendezne.²²² Nincs adatunk arra, hogy 1834-ben az előbb említett munkán dolgozott-e, vagy további regényírótervek foglalkoztatták. Szalayhoz szóló május 24-i levelében írta: „Románom halad, s Attilámra is már nagy előkészületek történtek, néhány kisebb poetikus darabot nem is említve...”²²³ Ezek a tervek ugyanúgy nem azonosíthatóak, mint a következő prózai mű vázlata sem: „Egy álom. Ádám és Éva kiutasítva a paradicsomból szomorúan vágyódnak vissza. Elalszanak, s egy angyal megszánja a szegényeket, s álmot küld nekik...”²²⁴ A románról sokáig nem esik több szó, hacsak nem azt nevezi „fantáziámnak”, aminek fölolvására 1836-ban emlékez-

²¹⁸ FENYŐ István: *„Neveljünk polgárokat...”* Bp., 1984. – Levele Dessewffy Józsefhez, 1831. (?) szeptember 21. Bécsből. (Helynév és évszám ugyan nem szerepel a levélen, az előbbi a Szalaynak szóló levelek alapján valószínűsíthető, az utóbbi indokoltságát Fenyő részletesen kifejtette.) – Széchenyihez fűződő viszonya élethossziglan ellentmondásos maradt, noha a „pénzuralom” később elveszítette fontosságát politikai gondolkodásában és nézeteltéréseik más jellegűek voltak.

²¹⁹ SÖTÉR István: *Eötvös József*, Bp., 1967. 72–75.

²²⁰ EÖTVÖS: *Levelek*, 94–95. Kölcsey Ferencnek, 1836. február 26.

²²¹ Annyi bizonyos, hogy 1830. december 30-án Pestről írt Kazinczynak (i. m. 61.), és együtt töltötte az újévet megelőző éjszakát Szalayval.

²²² KÖM II. 423.

²²³ EÖTVÖS: *Levelek*, 87.

²²⁴ Uo. 89.

tette legbizalmasabb barátját.²²⁵ Az említett téma azonban nem fájdalmas hangulatáról, inkább Scott-hatásról és hazafias szerepvállalási szándékáról árulkodik.

1836 januárjában ugyancsak Szalaynak írja: „Munkálataim jó folyamatban vannak. Románom nyő s szépül...”²²⁶ A terveit illetően továbbra is homályban tapogatózunk, de márciusban így egészíti ki beszámolóját: „Életem egyszerű, mint a tiszta ég, s talán hasznos is; dolgozok szorgalmasan, s most az egyszer reménytelen, mert érzem, a mű, melyet alkotok, jó és erős. Naponkint terjed körülöttem láthatárom, vagy igazabban mondva, naponkint tisztul, a sejdítésből való lesz, a vágyból érzemény, az ösmeretből gondolat; csak életet, erőt adjon az ég, s nem futom át pályámat nyomtalanul.”²²⁷ Márciusban ezeket írja: „Óh én is éreztem kinjaidat, éreztem a fájdalmat, mikor meleg szívem az emberek jeges érintése alatt elfagyott, mikor hitem a vallás csapásai alatt elenyészett, mikor átláttam, hogy legszebb érzeményeimre csak egy hazugság vala a felelet, ó, én is éreztem e kínokat mind, a megvetést, a visszavonást, a csalfaságot, de nyugodt vagyok. Célt választék magamnak, s megelégszem mind magammal, úgy az étellel, csak használni akarok, másoknak élni, másokért fáradni, habár díjtalan, jutalom maga a tett, s boldogság ily célért csak fáradni is. Kövesd példámat...”²²⁸ Ez a levélrészlet *A karthausi* életérzésére vall, azaz nehezen azonosíthatóan irodalmi fogantatású,²²⁹ és föltételezhetővé teszi, hogy ezen a regényén dolgozott.

1836 júniusában akarta megnyerni tervezett folyóirata²³⁰ munkatársának Kölcséyt.²³¹ Emögött fontos szemléletváltást sejthe-

²²⁵ Uo. 99. (Mart. 29-kén.)

²²⁶ Uo. 93.

²²⁷ Uo. 97.

²²⁸ Uo. 99.

²²⁹ Többek között föltételezhető a *Werther*, a *Child Harold* s az *Új Helosie* olvasmányélménye.

²³⁰ A folyóirat terve szerepel Szalaynak írott 1836. június 30-i levelében is. A fiatal íróknak akartak – Bajza irányzatával szemben – önálló fórumot biztosítani. (*Levelek*, 105.)

²³¹ OLTVÁNYI Ambrus, a *Levelek* jegyzeteinek alapos írója szerint 1836 nyaráig fogalmazó gyakornokként dolgozott Bécsben, a magyar udvari kancelláriánál. (I. m. 697.) Nyilván innen ment néhány napra Pozsonyba, az országgyűlésre.

tünk: az önfájdalmáról szóló, könnyeket gerjesztő poétai művekről²³² áthelyezi érdeklődését a megismerő szándékra (Kölcsey szavával: az ábrándozó háttérbe szorul a vizsgálódó mögött): „Magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmer. E hiányt pótolni lesz Szemlénk²³³ fő feladása. A külföldi s magyar statisztika, hazai s idegen szokások, utazó magyarok levelei, s honunkat közlő érdeklő munkák megbírálása, s ilyenek.” Fölfedező szándéka kettős: megismerni és megismertetni az idegen világok tanulságait, valamint azt az országot, amelynek a köztudatban élő képét vágyak, elképzelések, mítoszok torzítják el. Ezt a szándékot láthatjuk a szatmári adózó nép állapotának megértésétől az érdekegyesítés gondolatáig jutó Kölcsey, a vele azonos úton járó Wesselényi, és a nagy átalakulás elveit fölvezető Széchenyi munkáiban. Őket akarja követni az a fiatalember, aki más útleírások közlése mellett – azt tervezi,²³⁴ hogy saját utazásának leírását is itt adja majd ki.²³⁵ A levél utalhat az 1832-es Prága–Karlsbad „kirándulásra” (ahová Bécsből utazott – világot látni), de inkább nagyobb szabású – „európai” – utazására gondolhatott a tervezgető. A helyét és szerepét kereső fiatalember a kor szokásai szerint készült a Sőtér István könyvében részletesen ismertetett újabb utazására.²³⁶ Előkészületeiről bizonyosan azt tudjuk, hogy 1836. június 30-án arra kérte Szalayt: legközelebb Gensbe írjon: „Július vége felé vagy Augusztus kezdetével ott leszek.”²³⁷

1836. november 9-én már Franciaországban tartózkodott, Bordeaux-ból írt anyjának: „A kereskedelem a legtársadalmibb jellegű önzés; mindenki csak a maga számára működik és dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a

²³² EÖTVÖS: *Levelek*, 101.

²³³ Két évvel Kölcsey halála után, 1840-ben jelent meg Szalay kísérlete, a rövid életű *Budapesti Szemle*.

²³⁴ Részben meg is valósította.

²³⁵ EÖTVÖS: *Levelek*, 104.

²³⁶ Kevés adat maradt fenn róla. Lásd: SÖTÉR: i. m. 45–52.

²³⁷ EÖTVÖS: *Levelek*, 104.

pénz előidézte. Az önzés így már örökletes bűne nemünknek; minden vallás, a legtöbb morálfilozófus küzdött ellene, de hasztalanul; a pénz (legalábbis gyakorlatilag) legyőzte. Élvezetet élvezetért, ez a cserekereskedelem elve. – A pénz semmi egyéb, mint az élvezetek képviselője, de csupán a képviselője; ahogy a cserekereskedelemben csak azáltal lehet élvezethez jutni, hogy élvezetet biztosítunk másoknak, úgy van a pénzzel is; miután a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki több pénzt halmoz fel, mint amennyit realizálni, azaz valóban élvezni tud, ebből világosan következik, hogy több élvezetet biztosít az emberiségnek, mint amennyit attól kapott, hogy így – akarata ellenére – nem volt egoista, sőt inkább olyan sokat tett az emberiség javára és hasznára, amennyit csak tudott...²³⁸ A magányosságról is panaszkodó levél arra vall, hogy az „egoizmus” és a pénz kérdése változatlanul foglalkoztatta, de érdekes az is, amit a kereskedelem közhasznúságáról mond.²³⁹ Következő fennmaradt levelét november 16-án némi iróniával és kevesebb fiatalos bölcselkedéssel írta Eötvös Ignácnak: „Párizsban vagyok. – Dániel az oroszlanbarlangban – sóhajt fel erre: de ha hallana engem, amint, akár Dániel, régi szent énekeimet fújom, megnyugodnék. Egyike vagyok azoknak az egyéniségeknek, akiknek számára kizárólag az eszmék veszélyesek, és ugyanezeknek az eszméknek bármiféle alkalmazása csalódást okoz.”²⁴⁰ Saját életén, lehetséges szerepén töpreng, olvas, utazik, világot lát, s Európában a magyar világ gondjaira keres választ. Az írás Eötvös fölfogásában is nélkülözhetetlen eszköznek látszik, s az előző korszak neveltjeként ő is a fenséges és a költői eszményében keresi a maga lehetőségeit, úgy ahogy Goethe, Friedrich Schlegel és mások.

Fenyő István alapos eszmetörténeti feltáró munkája ellenére sem vagyok biztos abban, hogy helyesen látjuk az édesanyjának Párizsból írott (és idézett) levelében „veszélyesnek” és megvalósításuk esetén csalódást okozónak minősített eszméket. Fenyő megvizsgálta Eötvös ceruzabejegyzéseit olvasmányjaiban, s ennek

²³⁸ Uo. 108.

²³⁹ Toulonban a hajókkal együtt a gályarabok tartásának erkölcsi kérdése is megragadta a figyelmét.

²⁴⁰ Uo. 122.

alapján „Bentham élményét” emeli ki.²⁴¹ Az ipar és kereskedelem szabadsága, a jobbágykérdés megoldásának szükségessége azonban inkább időszerű politikai feladat, mint „nagy eszme”. A szabad emberek fölemelkedésének, vagyoni gyarapodásának gondolata már inkább az. Tájékozódásának bonyodalmaira utal az, amit Fenyő Eötvösnek fiához intézett (későbbi) leveléből kiemel. Eszerint fiatalkorában „erővel” német filozófus akart lenni, s ezért „Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam, míg végre azon meggyőződésre jutottam, hogy minden philosophia haszontalanság.”²⁴² Az apai önirónia azonban összemossa a tanulmányozás és a tanulság levonása közt eltelt időt, így nem határozható meg, hogy *A karthausi* megírása előtt vagy után ábrándult-e ki a filozófiából. Erdemes azonban tovább olvasni Fenyő észrevételeit, mert arra figyelmeztetnek, hogy Eötvös azokat a részeket jelölte meg magának Kant *Kritik der reinen Vernunft* című művének bevezetésében,²⁴³ „amelyek az *a priori*, minden tapasztalattól független ismeretekről, ítéletekről és fogalmakról szólnak. Azaz az emberi megismerés kiterjeszthetőségére vonatkozókat, amelyek túl vannak az empiria határain, továbbá a »tisztá ész« munkájáról, reflexiós-elemző képességéről írottakat. Eötvöst az érdekli, hogy az emberi ész képes-e, s ha igen, mennyire, az úgynevezett végső kérdések megválaszolására, [...] meddig juthatunk el értelmünk segítségével?”²⁴⁴ Fenyő kimutatja Condorcet *Esquisse* című művének²⁴⁵ ismeretét is. Ebben Eötvös azokat a részeket jelölte meg, „amelyek arról szólnak, hogy az emberiség két részre szakadt: azaz a tanításra és hívésre rendelték...”²⁴⁶ *A karthausi* írója nyilvánvalóan a taní-

²⁴¹ FENYŐ István: *A centralisták, egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., 1997. 61.

²⁴² Uo. 68.

²⁴³ Németül: Riga, 1781. Magyarul: *A tiszta ész kritikája*, Bp., 1892.

²⁴⁴ FENYŐ: i. m. 69.

²⁴⁵ Marie Jean Antoine Nicolas Carita marquis de Condorcet, matematikus, filozófus és politikai gondolkodó a girondisták bukása után írta *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain* (Az emberi elme haladásának történelmi vázlat) című művét. Ennek az adott külön érdekességet, hogy az üldözött arisztokrata a konvent „forradalmi törvényszékének” fogságában 1794. április 5-én öngyilkos lett.

²⁴⁶ FENYŐ: i. m. 69.

tásra rendelték közé sorolta magát. Fenyő kiemeli Francis Bacon és Maculay műveinek ismeretét. Az utóbbit azért is, mert „írásaiban nem szűnt meg hangoztatni azt az igazságot, hogy a forradalom csupán reakció a zsarnokságra, s ha a reformokkal késlekednek, akkor a tarthatatlan állapotokat erőszak oldja meg.”²⁴⁷ A forradalomtól idegenkedő Alexis de Tocqueville pedig azt a tanulságot kínálta, hogy a „rég” Franciaország ereje a jól szervezett, központosított igazgatásában volt.²⁴⁸

Említett olvasmányai időpontjáról nem tudunk. Európai útjáról hazatérve 1837 decemberében Sályból sürgette Szalay Lászlót: „Jöjj hozzám, ha lehet (falusi magányomba), s ha nem, olvasd svájci utamat, mely napról napra halad, s melynek lapjain mindig s mindenütt napsugárként dereng azon szerencse, melyet ő árasztta körülöttem. Szerettem sokszor, s örüléssel boldognak éreztem magam, s kétségbeeséssel boldogtalannak, s most is szeretek, s ha rámnéz, mosolyog, s szerencsés vagyok...”²⁴⁹ Az említett boldog szerelem élményét²⁵⁰ Sötér azonosította, *A karthausi forrását* pedig – Ferenczi nyomán – az itt először említett „svájci naplóban” látta. December 19-én Eötvös arról számolt be Szalaynak, hogy húsz ívvel készült el, ami a tervezett műnek (melyiknek?) nem egészen a fele. A munka művészi értékéről nincs meggyőződve, de azt jónak tartja, amit „a zsidók emancipációjáról”²⁵¹ írt. Talán az e címen a *Budapesti Szemlé*ben megjelent tanulmányát említi itt.²⁵² Lehet, hogy ennyi maradt az útinaplóból? Ehhez hozzátehetjük még a *Szegénység Írlandban* című hosszabb munkáját, de a *Napló* további sorsáról semmit nem tudunk. 1838 májusában Szalaynak arról panaszkodott, hogy sokat kell írnia újságokba. A levél utóiratában rejtélyes mondatot hagyott a kutatókra: „Terveimről nem mondhatok semmit, egyébiránt Júniusban találkozunk kell Svájci utamért, vagy én jövök hozzád,

²⁴⁷ Uo. 79–80.

²⁴⁸ TOCQUEVILLE: *A demokrácia Amerikában* című műve franciául 1835-ben, magyarul először 1841 és 1843 között jelent meg Fábián Gábor fordításában.

²⁴⁹ Uo. 118.

²⁵⁰ SÖTÉR: i. m. 49.

²⁵¹ EÖTVÖS: *Levelek*, 120.

²⁵² *Budapesti Szemle*, 1840. II. 110–156. és I. 89–156.

vagy te Sályba.”²⁵³ Ez egyszerre igazolhatja Sötér föltételezését, hogy *A karthausi* az útinapló alapján készült, s jelentheti azt is, hogy párhuzamosan dolgozott két munkán, hiszen hamarosan megjelent a regény első része.²⁵⁴

Sályban készül a fogházi viszonyokról szóló műve is.²⁵⁵ Közben reménykedett, hogy megválasztják a következő országgyűlésre Borsod megye egyik követének.²⁵⁶ Első lelkesedése után származását és (katolikus) vallását egyaránt akadály látta.²⁵⁷ Áprilisban az *Árvízkönyv* anyagát gyűjti Heckenastnak,²⁵⁸ májusban Borsod megye rendjei elé került a Duna-szabályozás ügye,²⁵⁹ amiről levélben tudósította Széchenyit.²⁶⁰ Róla egyébként a külföldi tanulások fényében megváltoztatta a véleményét: „A Hitel nem csak könyv, a Hitel valami több, nemesebb; a Hitel egy hazafiúi tett, s ilyen leendő némi részben svájci utam is: habár kisebb mértékben. Sz(échenyi) egész erejében találá a múltat, s harcot kezdve vele, ő az áldott rontó; s megmutatva az előítéletet s önséget egész mezítelenségben, helyt csinála nekünk, hol építhetünk.”²⁶¹ A következő januárban betegségéről panaszodik és megismétli: „svájci utamon dolgozom, bár most, gondolhatod, valamivel kedvetlenebben... – Helyhezetem [...] kellemetes, független – s ez egy szó egy mennyországot rejt magába.”²⁶²

²⁵³ *Levelek*, 126–130.

²⁵⁴ *A Budapesti Árvízkönyv* első kötetében.

²⁵⁵ *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* című tanulmánya 1838-ban önálló kiadványként, továbbá Szalay *Themis* című folyóiratában is megjelent. Az előbbire vonatkozik az a Széchenyiről szóló tájékoztatása, hogy minden megyének megküldik.

²⁵⁶ Szalaynak írta 1837 decemberében: „Fellépésem Borsod V(árme)gyében mint szónok, bár a Gyűlés érdektelensége miatt csak kisebb tárgyakban történetelt, olyan vala, mellyel megelégszem, s ha nem csál minden várakozásom, a jövő Országgyűlés, mint követet lát, s nem mint utolsót.” (*Levelek*, 117.)

²⁵⁷ „Helyheztetésem nehéz. Nevem, Mánasságom, Vallásom, minden ellenem van, s csak ha V(ár)megyémet mintegy kényszerítem válaszlásomra, remélhetem azt. Abba a helyheztetésbe kell hoznom Borsodot, hogy el ne mellőztessem...” (Uo. 121.)

²⁵⁸ Uo. (Eötvös Toldynak, 1838. április 14.)

²⁵⁹ Uo. 125. (Eötvös Széchenyinek, Sály 16/5.)

²⁶⁰ *Levelek*, 125–126.

²⁶¹ Uo. 120. – A Duna-ügyben határozottan ki is állt Széchenyi mellett.

²⁶² Uo. 13.... (Eötvös Szalaynak, Sály, 5/1. 1838.)

A mennyei boldogság élménye és a *Hitel* nyomán hazafiúi tettek szánt úti beszámoló terve után alig fél évvel, 1839 nyarán, meglepő módon közli Szalayval: „E sorokhoz mellékelve küldöm Karthauzim második részének végét, melynél rosszabbat jó idő óta nem írtam, s melynek elküldésére csak éppen az elkerülhetetlen szükség határozott. A második levél az újesztendei fantáziával még tűrhetőbb, de az első oly végtelen unalmas, hogy talán elaludnál mellette, ha nem bosszankodnál. – Csinálj vele, amit akarsz, ha jónak tartod, hadd ki egészen, így az öregnek tanácsai talán még tűrhetőbbek lesznek.”²⁶³ Rejtély, hogyan készülhetett e mű a közbeeső fél évben, amikor az a kevés, amit tudunk, élénk politikai tevékenységről és más jellegű irodalmi tervekről szól. Ahogy Szalaynak panaszolta, valóban igen sokat írt. Többek között Hugo- és Byron-verseket fordított a *Társalkodónak*,²⁶⁴ s ami a legmeglepőbb, még mindig a „*Svájci út*”-ről beszél, mint készülő műről. Ugyanakkor Széchenyinek *A karthausi* világfölfogásával – legalábbis látszatra – ellentétes fölfogásban írja: „Hazánk jelenje bús, de nem annyira, hogy egy szebb jövő magvait ne hordaná magában, s hogy nem lehetne, nem kellene reményelnünk. – [...] – Magyarország egy káosz, nincs egy jó vagy rossz elem, mely ne léteznék tömegében, de nincs egy sem, melyet már kifejlve találnánk, de e káosz megindult, s ezért ne félj; ki fog fejlőni, mint e nagy világ, melyen élünk.”²⁶⁵

Lehet, hogy e „káosz” *A karthausi* üzenetének fő tétele? Mégis az látszik valószínűnek, hogy valamelyik korábban említett regényének többé-kevésbé kész kéziratát dolgozta át az említett *Budapesti Árvízkönyv* kedvéért. E feltevés akkor sem zárható ki, ha tudjuk, hogy 1839-ben csak az első folytatás jelent meg, a teljes művet 1841-re fejezte be, s a szöveg az 1842-es könyvbeli kiadásig tovább módosult. Miközben szorgalmasan írta hazafias szellemű verseit, érdeklődése egyre inkább a közélet felé fordult. 1841. március 1-jén ezeket írta Széchenyinek Sályból: „most legyen szabad nyíltan s őszintén szólnom hozzád magadhoz, kinek nézetei talán különbözök azoktól, melyeket én követek, de kinek orszá-

²⁶³ Uo. 133.

²⁶⁴ Uo. 126–130.

²⁶⁵ Uo. 131. (Eperjes 7/6. 1838.)

gos állását sokkal hasznosabbnak s hatását jótékonyabbnak tartom, mint hogy lökéletes igazságra nem érezném magamat lekötvelevezve íránta. [...] És a P. Hírlap ellen való fellépésedet oly dolognak tartom, mely minden most történhetők között a legkárosabb...²⁶⁶ „Te a haladás embere vagy, mint ez ügy érdekében levél, több, mint hogy barátaid vagy elleneid valaha felejthetnének, a Hírlapban nincs egy elv, mely ne volna *Stádiumod*ban felállított elveid világos következménye...²⁶⁷ Ezek a gondolatok ugyanis arra vallanak, hogy miközben *A karthausin* dolgozott, Eötvöst a regény érzékeny világán, a szeretet és az önzés kérdésein kívül eső politika foglalkoztatta. A regényszöveg újabb részleteit mégis szorgalmasan küldözgette Szalaynak. 1841. június 6-án ezeket írta: „...e kéziratokat utolsó leveled következtében Karthauzim befejezésével együtt Ribordynak May 16-kán azon kérelemmel adtam át, hogy azokat kezeidhez szolgáltatassa. [...] Addig is küldesd Karthauzim íveit...²⁶⁸

Mielőtt azonban *A karthausi* kerülhetne figyelmünk előterébe, érdemes áttekinteni az életmű néhány más összetevőjét, beleértve a Széchenyi–Kossuth vitát, amire a fenti levélrészletek utalnak. Annyit az életrajzból is ki kell emelnem, hogy anyai nagypapjának 1838. június 12-i halála nem csupán fájdalmasan érintette, de megélhetési gondokat is hozott. Emiatt költözött az említett borsodi birtokra, Sályba, ahol az 1839-ben kezdődött országgyűlésig maradt. Mivel Borsod nem választotta meg követnek, Pozsonyban „csak” a felsőtábla tagjaként lehetett jelen, de az alsótábla javaslatai mellett emelt szót. Ezután Deák Ferenc társaságában dolgozott a büntető törvénykönyv jogi feladatain.²⁶⁹ 1842-ben vette feleségül Rosty Ágneszt. A *Pesti Hírlap*ban kifejtett – részletesebben tárgyalt – tevékenysége után az 1843–44. évi országgyűlésen a felsőtábla ellenzéki táborának lett – Batthyány Lajos mellett – a leghatározottabb vezetője. 1844-ben jelentős si-

²⁶⁶ Uo. 135.

²⁶⁷ Uo. 136.

²⁶⁸ Uo. 141.

²⁶⁹ Ehhez nyilván használta Guizot és Constant munkáit, ahogy erre Paul Bödy rámutat. (*Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*. Columbia University Press, New York, 1985. 26.) Simone de Sismondi hatását viszont alighanem eltúlozza az Amerikában készült mű. (I. m. 27.)

kert aratott *Éljen az egyenlőség* című vígjátékával is. Még 1835-ben levelező, majd 1839-ben „tisztelési” taggá választotta a Magyar Tudós Társaság, 1847-ben pedig elnöke lett a Kisfaludy Társaságnak.

1847. december 2-án írta Pestről a pozsonyi országgyűlésen egyre nagyobb szerepet játszó Kossuthnak: „Majoritásban²⁷⁰ vagyok, s az eredmény, melyet az adó kérdésében már eddig is fölmutattatok, kétségen kívül örömmel fogja tölteni a haladásnak minden barátjait, [...] Te s én haladni akarunk, [...] Népképviselő – ez alfája minden haladásnak, s minthogy ennek kivívására jelen országgyűlés alatt nagy reményünk nem lehet, a városi kérdés fölfogásom szerint az, mely minden való reformernek figyelmét leginkább magára vonja. [...] Nekem őszintén megvallva, majorátusunkhoz kevés bizalmam van.”²⁷¹ Kétkedik a rendi országgyűlés követéiben, kétkedik kitartásukban, elveikben, s mintha némi elhatárolódást is éreznénk, miközben azonosul azzal, amit „haladásnak” nevez. Széchenyinek így írt: „Sokáig nem írtam, részint mert családi dolgaim által szerfelett el valék foglalva, részint mert az országgyűlési dolgok kifejlődését vártam...”²⁷² A családi okok indokolhatják visszahúzódását, de figyelmet érdemel az is, hogy – Pestre hivatkozva – a városok és polgárok fölbőszültségéről beszélt. Tudjuk, fontosnak tartotta képviselőtűket az országgyűlésen.²⁷³ „Közönséges úton gonosz helyzetünkből szabadulni nem lehet” – írta 1848 elején Széchenyinek. Eltért az ellenzéki fölfogástól, sürgette a közeledést a kormányhoz. Elképzelte, hogy egyes „esetekben a kancellár fogadná el azt, mit az ellenzék indítványoz, más esetekben ismét az ellenzék engedne, s így legalább a fő dolgok rendbe hozathatnának”.²⁷⁴ Talán a megengedezés e hiú reménye miatt maradt ki az ellenzéki elveket kifejtő *Ellenőr* című zsebkönyvből, helyett újságkiadásra gondolt. A Bécsbe készül, hogy könyvtárban dolgozzék. Nem akar részt venni a következő pozsonyi országgyűlésen.

²⁷⁰ Többségben.

²⁷¹ *Levelek*, 161–165.

²⁷² 1847. december 4-én. Uo. 165.

²⁷³ A vukovári vasút ügyében Pest kereskedőinek az érdekében emelt szót Kossuth ellenében Széchenyi mellett.

²⁷⁴ *Levelek*, 165.

Aggódalom szólal meg 1848. február 28-án Széchenyihez intézett levelében: „Ha a monarchia széthomlik is, Magyarország oly test, melyben szétdarabolását a többi hatalmasságok engedni soha nem fogják, én legalább e részben, főképp határaink természetét tekintve, egészen megnyuglatva érzem magamat, s azt hiszem, hogy ezen esetben is végképpen kifejlődésünk, nehezebb vajúadások után, de szintoly biztosan bekövetkeznék, mint ha jelen viszonyainkban maradunk; s éppen ezen meggyőződés az ok, melyért sokan e hazában a birodalom fennállását reánk nézve indifferens²⁷⁵ kérdésnek tekintik. – Én részemről más véleményen vagyok. – Oroszország szomszédsága egyrésztől, másiktól saját helyzetünk s a szétfoszlási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy monarchiánk fennállása nem létünk feltétele ugyan, de oly valami, mit nyugodt kifejlődésünk érdeke igényel, hogy tehát minden magyarnak kötelessége elkövetni mindent, hogy az egész, melynek egy részét tesszük, épségben tartassék.”²⁷⁶

Mégis vállalta az első felelős kormányban a „vallás és közoktatás” tárcáját, sőt a minisztériumába hívott Szász Károlynak szóló levelét²⁷⁷ a „hazánkban történt nagyszerű változások” következményeként megnyíló lehetőségekkel kezdte. Lónyay Gábornak azonban már azt írta: „Senki nem tudja nálamnál jobban, mily áldozatot hoz, ki jelenleg hivatalt vállal el, de esmerlek, s biztosan számolok hazafiságodra...”²⁷⁸ Amíg remény volt a szabadságharc elkerülésére, vallotta a változások nagyszerűségét és vállalta a hivatallal járó áldozatot, hiszen ez hazafias kötelessége volt. „Eötvös József [...] 1848. szeptember 29-én indult útnak Budáról régi barátjával, centralista munkatársával és sógorával, Trefort Ágostonnal” – írja Gárgó Gábor,²⁷⁹ s ettől kezdve az életrajz tekintetében rá hivatkozom. Talán annyit emelnék itt még ki, hogy már 1851-ben hazatért. Müncheni emigrációjában államtudományi tanulmányokkal foglalkozott, s itthon is egyre kevés-

²⁷⁵ Közömbös.

²⁷⁶ *Levelek*, 205–206.

²⁷⁷ Uo. 208.

²⁷⁸ Uo. 209.

²⁷⁹ GÁRGÓ: i. m. 18.

bé érdekelte a szépirodalom. Vagyis az a tevékenység, amiről a következő fejezetek szólnak.

Olvasmányélmények

A Goethe-élmény azért különösen fontos Eötvös szellemi fejlődésében, mert a kétnyelvűség olyan mélységek és összefüggések megértéséhez segíthette, ami azok számára, akik a nyelvet később tanulták, nehezen mutatkozik meg. A *Werther* visszhangos sikert aratott, de Eötvösre a *Wilhelm Meister* nagyobb hatással lehetett. Az ember és szerep kérdése őt is egész életében foglalkoztatta. Akárcsak az irodalomban megteremtett képzeletbeli „világ” és a valóság viszonya. A késői elméletíró szerint „Az irodalom nem azonos a valósággal, nem megjelenési formája a valóságnak, nem utánezata, még csak nem is újratereztése a valóságnak, hanem EGY BIZONYOS VALÓSÁG – autonóm valóság, melynek nincs más összeköttetése a való világgal, mint az, hogy javítani kíván rajta.”²⁸⁰ Goethe – és Eötvös – nem a „bizonyost” tartották fontosnak, hanem a valóságnak fölfogott személyes tapasztalatait, amelyeket javító szándékkal szerveztek elbeszélésekké. Mindketten hittek az irodalom tanító feladatában. A mester ugyan mindig mélyebb összefüggéseket is keresett, a késői és távol élő tanítvány viszont még jobban érdekelte a közvéleményre gyakorolt hatás hasznossága.

Goethe óriási szerepe a világirodalom – és a regénytörténet – alakulásában szükségessé tette, hogy ezzel már korábban foglalkozzam, az olvasmányélmények és *A karthausi szempontjából*. Idézem Friedrich Schlegel sokat emlegetett regényének (*Lucinde*²⁸¹) írói vallomását: „Magamról akarok beszélni, mert miként tagadnám, hogy mindent önmagamra és fájdalomra vonatkoztatok. – Hiszen mindenkinek magába kell visszamenekülnie, bár-

²⁸⁰ Reymond FEDERMAN, *Szűrfikció*. In: *A posztmodern*, Bp., 1996. 281.

²⁸¹ Nincs rá bizonyíték, hogy Eötvös olvasta a *Lucinet*, de nehéz elképzelni, hogy elkerülte érdeklődését.

mi szívesen bolyongna is messze törekedvén! Ilyen az ember, furcsa fajta, mélyen gyökerezik kiben-kiben az önség. S ha beszélni tudnék, ó, az lenne jó!²⁸² A regény hőseinek alapvető gondja, hogy csak „Te»-jének válaszában érezheti minden »Én« végtelen egészét s egységét.”²⁸³ A szerelmi halál „jövő századi” gondolata 1797/98-ban foglalkoztatta Friedrich Schlegel lázas szellemét. A kérdés tehát, amivel az induló regényírónak szembe kellett néznie: „magáról” akar-e beszélni, vagy arról a külvilágról, amelynek megváltoztatását politikusként sürgette?

A napóleoni háborúk utáni Európa írói és gondolkodói többnyire nem Rousseau útját járták, noha *A karthausi* hősnője aligha véletlenül kapta az *Új Heloise* Julie-jének a nevét. Schlegel is fölfigyelt Lamartine vallásos költészetére,²⁸⁴ s benne a szeretet-vallásába vetett hitre. Úgy látta, közeledik a kor, „amelyben a kereszténység új erővel ébredvén a szorongatott szívekben ismét összehozza s eggyé teszi mindazt, amit eddig szakadék választott el tőle.”²⁸⁵ A kritika régen föl hívta a figyelmet Alfred Musset

²⁸² Friedrich SCHLEGEL: *Lucinde*, August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL: *Válogatott esztétikai írások*, Bp., 1980. 489. – Érdekes, hogy a fordító Tandori Dezső Eötvös regényeinek fontos szavát, az „önséget” használja. – A *Lucinde* szövegének számos gondolata visszhangzik későbbi regényeiben. „A gondolkodás sajátossága, hogy önmagáról és arról töpreng a legszívesebben, amin korlátlanul gondolkodhat. Ezért, hogy a művelt s értelmes ember élete: szüntelen munkálkodás és eltűnődés rendeltetésének szép talányán. [...] A meghatározott és a meghatározatlan, valamint saját meghatározott és meghatározhatatlan vonásai teljessége: ez az Egyetlen és Egész, ez a legcsodálatosabb és legegyszerűbb, a legegyszerűbb, ám a legfenségebb.” (I. m. 486.) Az Egész és benne az értelmes emberlét lehetőségeit keresve egyfelől a humor tényezőjéhez, másfelől a halálvágy értelmezéséhez jut. A beszélő szavaival: „...kívántam a halált, ám ugyanilyen mély vonzalom akadályozott, hogy ezt a kívánságomat beteljesítsem. Tisztába akartam jönni önmagammal...” (Uo. 489–490.) Az élvezet, a gyönyör, illetve a halálvágy és szenvedés felől kell a regény hősének szembenéznie a nagy kérdéssel: „Hol szunnyad s rejtekezik tehát az ideál? A vágyva vágyott? Ahogy a törekvő szív minden ábrázoló művészetek legfenségebbikében örökké más manókat lel csak, kiteljesült stílust soha?” (Uo. 468.) A „kiteljesült stílusnak” a „fenséges”-ben kellene az „ideált” megtalálnia, miközben *Lucinde* ölénél vonzása más irányba nyitja a regény kérdéseit.

²⁸³ I. m. 453.

²⁸⁴ I. m. 634–649. Részben tárgyálja Lamartine vallásos költeményeit.

²⁸⁵ *Lucinde*, 634.

egykori nagy hatására, aki az „én” kérdéseit a szeretet irányába fordította. Gángó Gábor – Kosáry Domokosra is hivatkozva – mutatott rá arra, hogy Eötvös bizonyosan ismerte *A század gyermekének vallomása*²⁸⁶ című regényt. Idézi Voinovich Gézát, aki megállapította, hogy „1837-iki utazása óta hordta magában a vágyat, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét, élete főművéül”. Ekkor ismerkedett meg azokkal, akiket ez – mint egy tehetetlen kor javíthatóságának eszméje – foglalkoztatott. Gángó szerint „Eötvös Musset nemzedékének életében kapcsolódik bele európai körútjának részét képező franciaországi tartózkodása során [...]: e nemzedék tapasztalatai az övéi is lesznek. S velük vállal közösséget ifjúságának érzelmi-szellemi fejlődését összegező önéletrajzi regényében, *A karthausiban*...”²⁸⁷

Kétségtelenül ismerősek Gusztáv szavai arról, hogy „egy század ifjának emlékeit olvasod”, de a hatást mégsem szabad eltúlozni. Egyrészt, mert ahogy nem cáfolható, úgy nem is bizonyítható az álmok és töprengések világában játszódó regény „önéletrajzi” volta. Másrészt, mert Musset érzékeny figyelmén éppen az marad kívül, ami Eötvös életében már ekkor meghatározó: a közéleti kötelesség. A két mű fogantatásában kétségtelenül nagy szerepet játszott az 1789-es forradalom vallástagadó szellemével szembeforduló keresztény lelkiismeret, ami a szabadság eszméje mellett nyomatékosan tudatosította a minden emberrel vele született egyenlőség és a testvériség elősegítésének a kötelességét. Musset hőse egykor „mindenkinek” ismerős volt. Akkor is, amikor a Római Birodalom bukását olvasva Montesquieu-t idézi, aki arról ír, hogy a papság tudatlanságba süllyesztette a népet. A beszélő azonban vitatja ezt – mondván: „hozzátehetette volna: a kereszténység vesztét okozta a császároknak, de megváltotta a népeket. Kitérta a barbárok előtt Konstantinápoly palotáit, de kitérta a kunyhók ajtaját Krisztus vigasztaló angyalainak.”²⁸⁸ Musset föl hívja a figyelmet: Krisztus ellenfelei azt akarják, hogy a papokat hazugnak mondják. Ha „a szegény semmiben sem hisz többé, csak önmagában és két karjában, egy szép napon így kezd

²⁸⁶ Alfred de MUSSET: *La confession d'un enfant du siècle*, Paris, 1836.

²⁸⁷ GÁNGÓ: i. m. 186–187.

²⁸⁸ Alfred de MUSSET: *A század gyermekének vallomása*, Bp., 1975. 19.

gondolkozni: – Pusztuljanak a gazdagok!²⁸⁹ Nekem is jogom van a földi örömhöz, mert más öröm nincsen! [...] A mai kor egész betegsége két okból származik: a nép, amely megérte 1793-at és 1814-et, két sebet hordoz a szívében. Ami volt, az mind nincs többé; ami lesz, az mind nincs még.”²⁹⁰ A *karthausi* gondolatmenete ehhez ugyanolyan közel áll, mint amikor Musset ezeket írja: „»Ha volt mindebben valami jó [...]: az volt, hogy ezek a hamis gyönyörök, fájdalmak és keserőségek vetései voltak, s tökéletesen kifárasztottak.« Ezeket az egyszerű szavakat mondta ifjúságáról minden idők legemberibb embere, Szent Ágoston. Azok közül, kik úgy cselekedtek, mint ő, kevesen mondanák ki ezeket a szavakat, de mindegyik a szívében hordja...”²⁹¹

Közös Montaigne-élményük: „Nem szeretem és nem becsülöm a szomorúságot, ámbár a világ külön kegyében kezdi részesíteni. Felöltözteti vele a bölcsességet, az erényt, a lelkiismeretet. Ostoba és silány ékesség.”²⁹² Mindezekkel együtt is két teljesen kü-

²⁸⁹ E gondolatot *A nővérek* plébánosa, Farkas Máté az 1831-es koleralázadás-kor ismétli meg.

²⁹⁰ I. m. 20. – 1793-ban végezték ki XVI. Lajos királyt és Mária Antoinette-t, alapították meg a forradalmi törvényszékeket és a jóléti bizottságot, ekkor kezdődött a terror. 1814-ben mondott le Napóleon a császári címéről, s koronázták meg XVIII. Lajost. (Napóleon 1815-ben diadalmasan visszatért ugyan, de a Waterloonál elvesztett csata után ismét száműzték.)

²⁹¹ Uo. 82. – Idézzünk még néhány párhuzamot a divatos regényből, ahol az elbeszélés formája következetesen az „én”-jét és boldogságát kereső hős *val-lomása*: „Csak annyi igaz, hogy ezeken a különböző ösvényeken, amióta a világ világ, hét örökké változatlan személyiség úszik keresztül: az elsőnek neve remény, a másodiké lelkiismeret, a harmadiké közvélemény, a negyediké vágy, az ötödiké szomorúság, a hatodiké gőg – a hetedik neve: ember.” (Uo. 88.) A *karthausi* emberképe nagyon hasonló, de a történet végső hangsúlya más. A regényirodalom megtévesztő szerepében is egyetértenek, legfőképpen Eötvös ezzel kapcsolatban megnevezi az elmarasztalt *Werthert*, Musset pedig általánosabban fogalmaz: „Azt kérdezem, mitévő legyen egy fiatal, csinos, szegény varrólány, aki tizennyolc esztendő, tehát vágyai vannak; munkaasztalán regény hever, amelyben egyébről sincs szó, mint szerelemről; nem tud semmit, semmiféle erkölcsi eszmét nem ismer”, nem tehet mást: eladja magát. (Uo. 88.)

²⁹² Uo. 191. – Musset hőst is megkísérti a tagadás szelleme: „Láttam Tiziano Szent Tamását, amint Krisztus sebére teszi az ujját, s gyakran jutott az eszembe: ha össze merem hasonlítani a szerelmet az Istenbe vetett hittel, azt gondolhatnám, hozzá hasonlítottam. Mi a neve annak az érzésnek, amelyet az a nyugtalan arc fejez ki majdnem kételkedve még, de már imádva? Megéri t

lönböző fölfogásról van szó. Musset hőse semmilyen evilági reményt nem lát, Eötvös fölfedezi a közösségért végzett munka értelmét, noha ezt *A karthausi* gyenge hőse nem képes vállalni. A regény végül a *Faust* befejező részében olvasható Mária-himnuszokhoz, az Anyaság fölmagasztosító szerepéhez vezet el a befogadót. A *Faust* második részében Doctor Marianus arcra borulva mondja: „Nézzetek a kegyelem / nyájas sugarára, / üdvre méltóvá tegyen, bűnbánók, a hála. / Legyen lelkek legjava / néked engedelmes; / légy Királynő, Szűz, Anya, Istennő, kegyelmes!” Mire a Chorus Mysticus ezzel zárja a drámát: „Csak földi példakép / minden múlandó; / itt lesz a csonka ép / s megbámulandó; mit nincs szó mondani, / itt fényt sugároz; / az Örök Asszonyi / emel magához.”²⁹³ Ez történik *A karthausiban*, de a többi regényekben is a nők a történet fő mozgatói (néha kissé a látszat ellenére).

Míg Musset mintha beletörődne a világ megváltoztathatatlan-ságába, Eötvös egyre jobban távolodik a mítosztól és filozófiától. Victor Hugo művei azért tettek rá (bizonyíthatóan²⁹⁴) nagy hatást, mert a céltalanság helyett a hasznosságot sugallták.

Az első regény írása

A karthausi korabeli olvasatait minden bizonnyal jelentősen befolyásolta az író személye és politikai szerepe. Ezek hatása alól elsőnek Péterfy Jenő függetlenítette magát. „Eötvösről két becses tanulmányunk van: a Csengeryé és Gyulai emlékbeszéde...”²⁹⁵ – állapította meg, majd a következő megfontolásból állí-

a sebet; az istenkáromlás csodálkozva akad meg szétnyílt ajkán, amelyre csöndesen rászáll az imádság. Apostol ez? Vagy hitetlen? Bűnbánata van-e olyan nagy, mint a vétké? Sem ő maga, sem a festő, sem te, aki nézed, nem tudtok erről semmit; a Megváltó mosolyog, s az egészet harmatcseppként szívja fel a végtelen jósnak egy sugara.” (Uo. 119.)

²⁹³ Johann Wolfgang GOETHE: *Faust. A tragédia második része*. Fordította: KÁLNOKY László. In: *Drámák*, II. k. Bp., 1963. 424.

²⁹⁴ Két tanulmány tanúskodik erről.

²⁹⁵ PÉTERFY: i. m. 1.

totta az életmű elemzésének a középpontjába *A karthausit*: „Ez esetben inkább a művet tekintem, mint íróját. Sőt e pillanatban a könyvnek irodalomtörténeti nagy fontossága sem érdekel, csak az, hogy még ma is a legolvasottabb Eötvös művei között.”²⁹⁶ Figyelemre méltóak azok a szempontok is, amelyekkel Péterfy a regény múlt század végi „olvasottságát” indokolta: „Kétszer tanuljuk meg ismerni az életet. Először midőn félreismerjük, aztán midőn megismerjük; először a képzelem iskolájában, aztán a férfias elme világával. [...] Érzelmek a képzelmi világ cselekvő személyeivé, gondolataink világtörvényekké válnak, jómagunk e ködhálós ország egyik első, elismert polgára lesz. A dolgok képzelmi rendjének egyik bélyegző sajátja, hogy nincs bennök ellenállás; a sötét anyag, az ördög hatalma benne nem létezik. A szép, az erény, a fontos cselekvés csak amúgy – terem, mint gyümölcs a fán. – Íme a fiatal »ideál«, mint mesekirály, mint világalkotó. – Nem csoda, ha vele szemben a valóság rideg, ellenséges, eszmehagyott. Az első komolyabb lépésnél, melyet a képzelem mezejéről a valóság rögre teszünk, ideálunk és az élet között úr keletkezik, borzasztóbb, mint minőt Pascal látott megtérése küszöbén. Minél fényesebb görögtűzet gyújtott »oda benn« a képzelet, annál sötétebb a külső világ.”²⁹⁷ (Érdekes Pascal kiemelése is.)

Péterfy arra hívja föl a figyelmet, hogy a beszélővel együtt „mi” is megkezdjük „Kant egy szép kifejezése szerint – az önismeret pokoljárását, melyből minden igaz megismerés kiindul. – Lassan megtanuljuk, hogy első világunk még csak gyerekes dogmatizmuson, éretlen föltevésen, esetlen inductionon, elpalástolt önösségen nyugodott. Megérdemelte sorsát: szétpattant. [...] (Gusztáv) Organismusából hiányzik a leglényegesebb alkotórész, a legcsozálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és sohasem tud akarni. – S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül – lehetetlen érzélgő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak, nincsenek törekvései...”²⁹⁸ Az érzelem – rosszul ítél – állítja: „*A karthausi* alakjai is ködös típusok s nem egyének. Csont nél-

²⁹⁶ Uo. 1–2.

²⁹⁷ Uo. 2.

²⁹⁸ Uo. 3.

kül születtek; mintegy csalva csalódók, bűnös erényesek, erényes bűnösök.”²⁹⁹ Formai érvekre is föl hívja a figyelmet: „De nemcsak a stylus körmondatos külformája, a rokon hasonlatok, az érzélem folytonos feszülése hoz a könyvbe egyhangúságot: a gondolat monotóniája is bánt még. Mert bármily tág legyen a gondolat köre, a szempont, melyben az érzelmi ember a világot tekinti, mégis nagyon korlátolt.”³⁰⁰ Péterfy szerint Armand „páthoszában tette értelmét egészen elcsavarja. Mennyi az ilyen érzelmi ügyvédkezésben önámítás, mennyi akaratos csalás – ki tudná megmondani?”³⁰¹ Szerinte az író nemessége, érzelő heve, filozófiai gondolkodása kijelöli a célt: „Ez álláspont: az önösség megvetése. Ez álláspont evangéliuma: a szeretet. Ne magadnak, kicsinyes terveidnek élj, hanem családodnak, hazádnak, az emberiségnek! Mert annál tökéletesebb vagy, minél nagyobb a kör, melyet szerelmed átölel. Csak az önös boldogtalan! – S e könyvről mondták, hogy pesszimiztikus! Akár azt is mondhatnánk, hogy a legszebb optimizmus rejlik mögötte.”³⁰² Amint láttuk, az, amit Péterfy „optimizmusnak” nevez, sokkal jobban megfelel Eötvösnek a harmincas évek közepétől kialakult fölfogásának, a „kül”-világ iránti érdeklődésének, mint a fájdalmas hang. Rendkívül érdekes Péterfy következő megjegyzése is: „Ha azonban tisztán a könyv alapeszméjét tekintjük, azt fogjuk találni, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást nyert, mint a sentimentalismus vagy világfájdalom akármely más művében. Werther egyáltalán nem sokat törődik a világgal; Manfred minden társadalmon kívül áll; Chateaubriand pedig René ruhájában még Európából is elutazik s elmegy az indiánok közé francia Homérnak. Az egyén e művekben mindenütt szakít a társadalommal; fájdalmai árán vett függetlenségét nem áldozza fel, s örökös marad ellentétök.”³⁰³

Sőtér István „én-regényként” tárgyalja *A karthausit*,³⁰⁴ s (mint említettem) szoros összefüggést lát a személyes élményeit megörökítő útinapló és a regény között. Erre az összefüggésre Ferenczi

²⁹⁹ Uo. 4.

³⁰⁰ Uo. 6.

³⁰¹ Uo. 8.

³⁰² Uo. 9.

³⁰³ Uo. 10.

³⁰⁴ SÓTÉR István: i. m. 71–102. Kiemelten: 90.

Zoltán életrajza (1904) mutatott rá először, s azóta visszatérő eleme az újabb elemzéseknek. Arra azonban, hogy a tervezett – és egyelőre ismeretlen szövegű – *Svájci napló* végül tényleg alapul szolgált-e a regény megírásához, nincs bizonyíték, noha cáfolni sem lehet. E feltételezés alapján Sőtér igen érdekesen vázolja föl a regény szerkezetét. Eszerint a műben a *Kül és Bel Világ*, a *Gondolat-töredékek* aforizmái éppen úgy megtalálhatók, mint az úti-napló-fejezetek: Párizs leírása (XVII.), a szegénynegyedek rajza (XIX.), az egykori emigráns arisztokraták világa (XX.), a Tuillériák (XXI.), a finánc-arisztokrácia (XXIV.), a Palais Royal (XXXV.), Itália (XXXIX.) és az „arszlánok” életének megidézése (XL). Szerinte *A karthausi* hangulati hatású párbeszédre épül, de a jellemek halványak. Sőtér úgy látja, a fejlődés egyik szála Gusztáv emlékeiből fonódik, a megtisztulási folyamat pedig a magányban megy végbe. Az első és második rész Gusztáv szerelmi csalódása, a harmadik a kolostor világa, a negyedik a naplószerű epilógus. Az I. rész: múlt és jövő, sötét-világos, éj vagy új nap szembeállítása, a II. rész Gusztáv drámája, a III. rész értekező jellegű, csúcspontja az orgia-jelenet, a IV. részben elsimul a konfliktus.³⁰⁵ A körmondatok Kölcseyre emlékeztetik.

Fenyő István legutolsó (rövid) elemzése az írói szándékra hívja föl a figyelmet: „e létértelmező, történelem- és erkölcsfilozófiai igény, jövőt kutató világnézeti feszültség teszi a maga nemében idehaza páratlanná” *A karthausit*.³⁰⁶ Érdeklődésének előterében a „világnézet” áll, s ezt Sőtér fölfogásával azonosan ítéli meg. Eszerint Eötvös kiábrándult (Fenyő szavaival) „a júliusi monarchia társadalmából, a polgárkirályságból”.³⁰⁷ Ezzel csak az a gond, hogy ilyen ábrándoknak nyoma sincs Eötvös írásaiban. Miközben Fenyő arra keres választ, hogy a regény írója mit utasít el, s milyen feleletet keres, elsőnek mutat rá arra, hogy a „keresztény humanizmus” tanítása „alapelveiben megegyezik a liberalizmus eszméivel...”. Az általa ugyanitt említett utópista szocializmusnak nem találok nyomát a szövegben, de Gusztáv végső fohászában talán tényleg felhangzanak „lamenais-i-saint-simoni” esz-

³⁰⁵ SÓTÉR: i. m. uo.

³⁰⁶ FENYŐ: *A centralisták*, 107.

³⁰⁷ Uo. 107.

mék, „amelyek a szeretet parancsát immár kiterjesztik az egész emberiségre, teljes egyenlőséget és testvériséget hirdetve minden ember számára. Ez a testvériség-idea lesz az író-politikus számára a legfőbb principium...”³⁰⁸ Naiv optimizmus? Ahogy Fenyő írja? Ha a fenti idézet „immár” jelzőjét, mint változásra utalást vesszük, igaza van. Krisztus azonban kezdettől fogva az egész emberiségre kiterjesztette a szeretet parancsát. Eötvös fölfogásában Lamenais (vagy Saint-Simon) csak visszatért ehhez a kiinduló ponthoz.

Szegedy-Maszák Mihály vetette föl azt a kérdést, „vajon lehet-e egy történelmi irányzatot esztétikailag értékesebbnek tartani valamely másikinál?”³⁰⁹ Péterfy elemzésének érdekességét éppen abban látom, hogy kevésbé kötődik történelmi irányzatokhoz, mint a későbbiek. Sőtér 1953-ban egyrészt a „realizmus”-fogalom alkalmazhatóságával küszködött, s nem mellőzhette a „haladás” marxista fölfogását. Ennek megfelelően az írónak a forradalomhoz való viszonyát állította középpontba. Későbbi Eötvös-tanulmányai árnyaltabbak, sok érdekes megfigyelést tartalmaznak, de még 1974-ben is úgy látja: „A *karthausi* a júliusi forradalom kérdéséből indul ki” és a forradalom nyomán keletkezett társadalmi helyzetet elemzi. „Amint Petőfi, úgy Eötvös is, a francia forradalom folyamatainak és eredményeinek végiggondolásából alakítja ki egész életfelfogását megszabó nézeteit”³¹⁰ – írja figyelmen kívül hagyva, hogy Eötvös a regényben mindkét francia forradalmat kudarcként fogja föl.³¹¹

E gondolatkörben mozog az újabb szakirodalomból Balogh Ernő³¹² és Veres András is.³¹³ Meglepő, Veres mennyire félreértette Péterfyt. Érdekes olvasatának egyik tartóoszlopa egy találó Kant-idézet: „Lelkemet két dolog tölti be, s annál jobban növeks-

³⁰⁸ Uo. 109.

³⁰⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az irodalom történelmi és elméleti vizsgálata*, 1993. In: *Minta a szényegen*, Bp., 1995. 14.

³¹⁰ SÓTÉR István: *A karthausi és a miniszter, Eötvös József küldetéstudata*. In: *Werthertől Szilveszterig*, Bp., 1976. 247–265. Az idézet: 262.

³¹¹ Az 1789-esről elismeri az indítékok jogosságát, s a mélyen elítélt vérengzéshez vezető szándékok nemességét.

³¹² „Ismerd meg tenmagad”, in: *Tündérmesék*, Bp., 1988. 49–69.

³¹³ VERES András: *Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy kibontakozás regénye*. LTK. 1985. 18–26.

vő és újuló csodálattal és tisztelettel, minél többször és alaposabban foglalkoztatja elmémet: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*” Többszólamú olvasatomban ugyan erősen megkérdőjelezhető a Gusztávban élő erkölcsi törvény feltétlen érvényesülése, annál fontosabb szerepet kap a Veres dolgozatában hangsúlyozott mértékletesség, önkorlátozás elve. Egy ponton Veres is szóvá teszi a megfogalmazás kétértelműségét, s fölhívja a figyelmet, hogy a „végső válasz [...] eltér a biedermeier befelé fordulás eszményétől is. *Másoknak élni* – mint azt Justus doktor teszi – Gusztáv legfontosabb felismerése” – írja. Az olvasónak fölkinált „végső választ” keresve – Heller Ágnesre hivatkozva – bonyolódik bele a szentimentális hős kérdésébe. Eszerint szemben az érzelmeiben irracionális romantikus hőssel, a „szentimentális hős világa egyszerű. A poézissé vált köznap világa. A romantika otthona a kaland, a csoda. A szentimentalizmus a felvilágosodás hídja az utópikus szocializmus felé, a romantika a restauráció hídja a dekadencia felé.” A baj csak az, hogy Gusztáv története kaland, sőt talán csodavárás is, és biztosan nem érvényes rá Heller Ágnes feltételezése, hogy „átlát a másikon, mint ismertét szereti”.³¹⁴

Ellenkezőleg: a regény fő kérdése éppen az átláthatatlanság, a megismerhetetlenség. A Palocsayért lelkesedő Eötvös esetében igaz, „hogya a szentimentális lélek emelkedett vágyakozása és tanácstalansága” közös nemzedéki élmény lehetett, amire érzékeny regények sorában találtak példát. Sokkal inkább Rousseau műveiben, mint a *Werther*ben, s Chateaubriand (*Atala*) és Sainte-Beuve (*Volupté*) mellett Hugo, George Sand és más – inkább már romantikusnak minősített – szerzők műveiben. Több jel a *Wilhelm Meister* hatására, illetve vitatására utal. Ilyen Werner (Wilhelm kereskedő barátja) neve mellett a színház-színjátszás kérdése, ami itt is, ott is központi helyet foglal el. S ha nem akarjuk a regényt történeti irányzatokba illeszteni, beláthatjuk, hogy amikor Péterfy Gusztáv akaratának hiányáról beszél, nem az elmarasztalás, hanem ténymegállapítás szándékával teszi: Gusztávot valóban nem a céltudatos akarat jellemzi. A XIX. század első felének magyar gondolkodói éppen az akaratot állították szembe az álmodozás-

³¹⁴ A tanulmányból hiányoznak a filológiai hivatkozások.

sal. Fölfogásukban a céltudatos akarat (és megvalósító erő) hozhat változást, jelenthet kiutat a magányos ábrándozás (vagy bűnbánat) zsákutcájából.

A „szentimentális lélek” nehezen meghatározható fogalma igen eltérő világirodalmi példákban közelíthető meg. Talán nem alaptalan arra gondolni, hogy Eötvösre a saját irodalomfölfogását újra és újra átgondoló, de belső ellentmondásaitól megszabadulni nem tudó Kölcsey tette a legnagyobb hatást. Már határozottan a tettek mezejére lépett, önfeláldozó politikai szerepet vállalt, amikor a következőket írta *Országgyűlési Naplójába*: „Mert amit a lélek hosszú szép álmok által tett sajátjává, ami érzelmi homályból gondolati tisztaságra soha fel nem derül, ami a látszó világ alakjait azért olvasztja össze, hogy a képzelet erejéből ideállá váljanak: azt érteni nem lehet. Érezni pedig, – oh barátim, azt az édeskeserű, azt a sötét-világos, azt a szívet és ideget keresztülrezgő, azt a lélekben oly tisztán álló, és mégis oly ismeretlen valamit érezni, nem dolga mindennek. – Imádjátok a Gondviselést! Ez érzelem nélkül az öröm ideálját nem ismeritek ugyan, de az ideállá emelkedő fájdalmat sem. Mert a fájdalom is felveszi a szépség alakját...”³¹⁵ Kölcsey figyelme e sorok megfogalmazásakor már a „lélek hosszú szép” álmairól a rajta kívüli világ megismerésére és a közösségi kötelességek vállalása felé fordult. Eötvöst is mindinkább foglalkoztatja mindaz, amit utazásai közben látott. Ebből születhet a *Svájci napló* terve, s azok az úti beszámolói, amelyeken 1837-től dolgozott. A *karthausi* alaptétele mégsem a külvilággal foglalkozik. Nem a *Zrínyi dalában*, a *Zrínyi második énekében* megszólaló fölháborodásnak és nemzetféltő aggodalomnak ad hangot. A „fájdalom ideálja” vezeti úgy, ahogy ebből Shakespeare-nél drámai tényező lesz. Byron világfájdalmas hangjára szokás itt (nem alaptalanul) hivatkozni, pedig már *A velencei kalmár* Antoniója ezekkel a szavakkal lép színpadra: „Nem is tudom, miért vagyok szomorú.”³¹⁶ Ez a szomorúság a „Belvilág” költőjére volt jellemző, a *Svájci napló* szerzőjének figyelme pedig határozottan a „Külvilág” felé fordult.

³¹⁵ KÖM II. 374. (1832. dec. 31.)

³¹⁶ Vas István fordítása.

IV. A KARTHAUSI

„...szecressétek egymást...”
(János, 15,12.)

Vándor, de nem az útszéli fogadóban

„A mesemondó régi privilégiuma, hogy története fonalát valamelyik útszéli fogadóban kezdje el, ahol sok utas összeverődik, s ahol mindegyikük természete mesterkélttség és önmérséklet nélkül megmutatkozik.” – Walter Scott kezdi így *Kenilworth* című regényét. Szükségesnek tartja igazolni a történet „hitelességét”, ezért a bevezetőben hosszan ismerteti „forrásait”. A *karthausi* beszélője azonban nem ezt a mesemondó-szerepet választotta, mert a látszat és lényeg, a külső és belső ellentétéből, továbbá abból indult ki, hogy az ember „természete” sehol nem mutatkozik meg mesterkélttség nélkül, ezért a szemlélő csak szerepeket láthat. Az útszéli fogadó helyett két helyszínt is választ, ahol a történet fonalát fölveheti: a kolostort és a templomot. (Az első esemény színhelye a kolostor, majd megtudjuk, hogy Guszláv története – noha ezután korábbi előzményekre is visszapillant – a templomban kezdődik.) Az útszéli fogadó a regénytörténet hagyományosabb és érdekesebb ágára utal, ahol a társadalom különböző rétegeinek képviselői a maguk sajátos vándorútját járva a „legközönségesebb”, legmindennapibb körülmények között találkoznak. Találkoznak, beszédbe elegyednek, emberi kapcsolatokat hoznak létre. Vannak köztük helybéliek és messziről jött vándorok: idegen „világokban” szerzett tapasztalatokkal, ellenőrizhetetlen élményekkel. „A mesemondó” itt mindenkihez szól, bízik az érdeklődésükben. A *karthausi* beszélője zártabb kör megszólítására gondol, mert közlendője bizalmas természetű, majd csak a szerkezet mutatja meg, hogy mégis sok olvasóra akar befolyást gyakorolni.

A kolostor és a templom a Teremtő és az ember közti kapcsolat elmélyítésének a színtere. A történetben egyrészt Isten köz-

vetett, de meghatározó fontosságú szerepére utal; másrészt (de ezzel is) a főhős nem közönséges, nem mindennapi léthelyzetére. A fogadó nyitott „színterén” közösségekben élők „otthonosak”, a kolostor és a templom világából kilépő (illetve oda belépő) ember magányos. Belső életére összpontosít, lelkének kínál megszólalási lehetőséget – a világon kívüli (transzcendens) válasz reményében. A cselekményt itt nem egy hír indítja el, mint a *Kenilworth*-ben, hanem az emlékezés büntudata. A játéktér meghatározott, noha az „idegen” világról (Franciaországról) szóló üzenete a magyar befogadóhoz szól. Az idő síkja töredezett: a jelenből pillant vissza a múltba, történelmileg meghatározott pontról szól a jövőhöz. A folytonosság és megszakítottság (a várt és váratlan) részben a beszélő helyzetének, részben személye változásának a következménye. A két legfontosabb szereplő elszenvedi és eltűri sorsát, de a vándorút tanulságai úgy formálják át személyiségüket, hogy idősebb korukban sok mindent látnak, amit fiatalon nem vettek észre, mégis megőrzik „én”-jüket, noha az eposzi hősökkel ellentétben felsőbbrendű segítséget nem kapnak. Magukra hagyottan, szabad akarattal választhatják meg céljaikat, s kereshetnek végső menedéket – a megváltás reményében – a megtisztító szenvedésben.

Amikor önmagunkba zárkózunk, kizárjuk magunkat a világból. Megnyílik előttünk a képzelet „barlangjának” (Frye) mélysége, de lemondunk a „való” világ megismeréséről. A „belső” és „külső” világ úgy eltávolodik egymástól, mint az ember és a szerep. Keressük az emberlétet meghatározó eszményeket, s látszatokat találunk. A látszat pedig félrevezető, akadályozza helyes döntéseinket és az Igazság fölismerését – tanítja a regény. Ami nem felel meg annak, amit elképzelünk, abban csalódunk, s azt csalásnak fogjuk föl. Másfelől pedig a társadalom azt várja tőlünk, hogy megfeleljünk bizonyos szerepeknek, ami játékra kényszerít. A két világ között bukdácsolva úrrá lesz rajtunk a kételkedés, úgy találjuk, eltűntek kedvenc eszméink: „s csak végre láthatod, hogy kedvesed is csalfa volt és senkiben nem bízhatol e világon.”¹ A mondat második fele a regény egyik alapkérdése – azzal a kiegészítéssel: hogyan lehet ezen változtatni. Igaz, aki ezt

¹ *A karthausi*, Bp., Révai Testvérek, Voinovich Géza kiadása. 121.

mondja, a beszélő nézőpontjából világrontó, züllött, cinikus, a történetben mégis a hamisság, hazugság, csalás-csalatás létele a fő szólam: „A műveltség az érzemény szavait s jeleit olyannyira magáévá tette, hogy a való érzeménynek hallgatásnál egyéb nem maradt.”² Márpedig ha hallgatunk, ahogy ezt az első színhely kolostorának szabálya megkívánja, a rajtunk kívüli világgal nem kerülhetünk kapcsolatba, nem kommunikálhatunk vele.

A beszélő elmondja – elképzelt – élményeit, leírja megfigyeléseit, tolmácsolja mások nézeteit, s közben kerüli „a kétértelműséget, a szójátékokat, a többjelentésű szavakat...”³ Mivel alapvető kérdése a megértés, aligha tehet másként. Ez azonban nem zárja ki, hogy ősi mítoszokra utaljon és filozófiai kérdésekkel is szembenézzon. A nyelvi egyszerűséghez azonban itt bonyolult szerkesztési mód tartozik. A beszélők gyakran úgy ütköztetik az elmondottakat, hogy más, teljesebb értelemmel egészíthessék azt ki. A befogadó könnyű helyzetben van, ha figyelme nem terjed túl a leírtak tudomásulvételén, annál nehezebben, ha kísérletet tesz rá, hogy megértse az önsajnálamba rejtett kérdéseket, amelyek végső célja, hogy megtalálja az értelmes élet módját, hangsúlyozza a szeretet kölcsönösségének fontosságát, s ezen keresztül rádöbbsen a közhasznúság lehetőségére, ilyen szándékok megvalósításának belső és külső nehézségeire.

Az elbeszélésben – írja Ricoeur – „a legszélsőségesebb paradoxon éppen az, hogy amikor a nyelv leginkább átlép a fikcióba – vagyis amikor a költő elvész a tragédia cselekményszövéseiben –, akkor mondja ki leginkább az igazságot, mert úgy írja újra a jól ismert valóságot, hogy az ennek a cselekményszövének immár újszerű szerkezeti elemként is teljesen magától értetődő. A fikció és az újraírás együtt halad.”⁴ A *karthausiban* is a „mítosz” segít megmutatni „az igazi megismeréshez vezető” utat.⁵ Ehhez meg kell értenünk azt a rítust – azt a szertartásrendet –, amely keretbe szorítja a szereplők szabadságvágyát.⁶ Ricoeur szerint, ha a beszélő tragikus hatást akar elérni, a szenvedélyektől, indulatok-

² Uo. 120.

³ Northrop FRYE: *Az ige hatalma*, Bp., 1997. 29.

⁴ Paul RICOEUR: *Válogatott tanulmányok*, Bp., 1999. 144.

⁵ Uo.

⁶ RICOEUR: i. m. 264.

tól és ábrándoktól megszabadulást – a szenvedések hangsúlyozásán keresztül – „a részvét és félelem felkeltése által éri el”.⁷ Másfelől a „cselekményszöveg [...] újra átalakította az időtapasztalást [...] a mű az olvasás révén nem csupán a kommunikáció, hanem a *referencia területére is belép*”.⁸ Ricoeur szótárában itt a „referencia” lefordíthatatlan fogalma okoz gondot, ami leginkább talán az olvasóban kiváltott érzelmi választ és a szövegtől elszakadó értelmezést jelenti. Nagyon fontos részei *A karthausinak* az el nem mondott történetek, amelyek alapján az olvasó „befejezi a művet”.⁹

Arisztotelész és utódai az elbeszélés középpontjába „hősöket” képzeltek – emberfölötti vagy legalább rendkívüli tettekkel –, de a személyiség mint történetsszervező (strukturáló) elv alighanem Szent Ágostonnal jelenik meg. Nála lesz először az „én” fontosabb, mint cselekedetei, s ennek műfaja a vallomás, illetve az önéletrajz. Rousseau ezekkel a szavakkal vezeti be regényszerű önéletrajzát: „Olyasvalamit kezdek el, amire nem volt még példa, s ami utánozhatatlan lesz. Egy embert akarok a körülöttem élőknek megmutatni a maga természetes valóságában s ez az ember én magam leszek. Én egyedül. Érző szívem van és ismerem az embereket. Úgy vagyok megalkotva, mint senki azok közül, akiket ismerek; s elég merész vagyok, hogy azt higgyem, hogy élő lélek sem hasonlít hozzám.”¹⁰ Rousseau tévedett. *Vallomásaira* sok korábbi példa van az önéletrajzok között. A legismertebb Szent Ágostoné.¹¹

A *karthausi* fő beszélője a kerettörténetek tanúsága szerint nem önmagát akarja megmutatni. Azt kérdezi: megismerhetők-e az emberek?¹² Nem téveszti-e össze az „én” a „másik”-ba vetített vágyait, föltételezéseit; az önálló és szabad akaratral rendelkező emberek által játszott szereppel, ami éppen azt rejti el, amit

⁷ Uo. 285.

⁸ Uo.

⁹ Idézi Ingardent Ricoeur 294.

¹⁰ J. J. ROUSSEAU: *Vallomások*, Bp., 1927. II. k. 16.

¹¹ Művei megvoltak Eötvös könyvtárában: Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996. 15.

¹² Ez is ágostoni gondolat: észrevette, hogy az emberek csodálják a hegyeket és tavakat, de figyelmetlenül mennek el egymás mellett.

önmagában fontosnak érez? Létezik-e – a mítoszok közegén kívül – a maga tiszta formájában az „igaz”, a „jó”, (és persze) a „szép”? Ennek a titoknak a föltárása a művészet nagy kérdése, amire a regény csak utal. A kiindulópont szerint a kereső „én” egyetlen megismerési lehetősége a „kint” világát felfedező vándorút, ami megtehető a képzelet síkján is: át kell érezni mások történetének tanulságait, azonosulni élményeikkel. A beszélőnek tehát arról kell szólnia, mennyi szenvedéssel jár az „én” és a „másik”, illetve az ember és az általa megalkotott külvilág közti kapcsolat megteremtése: milyen nehéz a „ki vagy” (Ricoeur) kérdésére „igaz”¹³ választ kapni, hiszen maga az „én” sem ismeri önmagát, s még nehezebben tájékozódik a világban. Az önzés egymás elleni küzdelmében ritkán tudjuk érvényesíteni akaratainkat, vágyainkat, eszményeinket.

Rousseau az *Új Heloise* érzelmi viharaihoz a levél-regény – ugyancsak „személyes” hangvétellű – műfaját választotta. Goethe pedig a „valóság” és a művészi alkotás viszonyát keresve még önéletrajzát is regényesítette (*Költészet és valóság*), miután az „én” és a „másik” kapcsolatát létrehozni képtelen, ezért egész létét értelmetlennek minősítő Werther képzelet teremtette alakjának önfeltárását naplóformába öntötte. Ugyanakkor Kazinczy önéletrajzi műveiben nyoma sincs annak a típusú vallomásnak, ami Ágostontól Rousseau-ig ezt az önkifejező formát uralta. Kazinczy nem önmagáról beszél, hanem arról, hogyan látja saját szerepét a magyar irodalom fejlődésében, s ezt a képet a legnagyobb műgonddal építi föl a *Pályám emlékezetében*, sőt az őszintébbnek ható *Fogságom naplójában*¹⁴ is. A katolikus Eötvös ihletője a gyónásszerű, lázasan lüktető és folyamatosan burjánzó, hosszú, csapongó mondatokból álló vallomás, amiről néha Széchenyi *Naplója* jut az eszünkbe, amit persze nem ismerhetett. A *karthausi* szövegvilága elő- és utószavak keretébe helyezi, több-

¹³ Ricoeur a „realista” regény körüli vitákról írja: „Az igazságszerűséget [...] összetévesztik a valósághoz való hasonlóságnak azzal a módozatával, amely a fikciót magának a történelemnek a síkjára helyezi.” – RICOEUR: i. m. 370.

¹⁴ Vö. MEZEI Márta: „Magamat ragyoglatom” (*Közelítések a Fogságom naplójához*). In: *ItK.* 2000. 416–439.

szőrösen megváltoztatja a beszélő „személyét”, s ezzel biztosítja, hogy a befogadó önállóan értelmezze üzenetét.

Ágoston

Hamvas Béla 1948-ban írott *Regényelméleti fragmentumában* a műfaj ősfarmáját látta a szellemtörténet nagy vallomásaiban, elsősorban Szent Ágostonnál és Rousseau-nál.¹⁵ Babits Szent Ágoston *Vallomásaiban* a gondolkodás drámáját fedezte föl, amit az igazság keresésének nyugtalan szenvedélye mozgat. „Nekem, Uram, megvallom, nehéz kérdés önmagammal vesződnöm: magam vagyok a saját fáradozásom nehéz talaja” – olvassuk Babits idézetében.¹⁶ – „A kételkedés nem elsősorban gondolkodást jelent, hanem elsősorban vágyat és kielégítetlenséget. [...] A kételkedés elsősorban akaratot jelent, akaratot az igazság felé, s a világ alapélménye ez az akarat.”¹⁷ A *karthausi* beszélője is ezt az igazságot keresi, ez adja a szöveg hitelét, noha az akarat nem céltudatos, hanem kételkedő.

Az elmúlt száz-százötven évben a műveltség szerkezete alapvetően megváltozott. Az évezredes keresztény hagyomány számos eleme szinte teljesen feledésbe merült, pedig a Heidegger utáni filozófia (és a természettudomány) néhány alapvető kérdésben nagyon közel jutott a világ megismerhetőségének megkérdőjelezéséhez. Szent Ágoston Isten lényegének felfoghatatlanságára döbbenve töprengett az *egész és rész* viszonyán. A patrisztika irodalmának elmélyült kutatója, Perczel István¹⁸ szerint Ágoston a teljest és tökéletest csak Isten világában tartotta elérhetőnek. Olvasatomban *A karthausi* főszereplője (Gusztáv) is a részlegességben látta a halállal végződő földi lét lényegét. Babits

¹⁵ In: *Literatúra*, 1985. 3–4. sz. 251–252.

¹⁶ BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*, Bp., 1978. I. k. 481.

¹⁷ Uo. 487.

¹⁸ PERCZEL István: *Isten felfoghatatlansága és leereszkedése – Szent Ágoston és Aranyászú Szent János metafizikája és misztikája*, Bp., 1999.

más nézőpontból közelített Ágoston *Vallomásai*hoz. Szerinte az „ókor írója kívülről, befejezett kívülről láthatóságában akarta érezni az életet; még saját életét is. Ez a klasszikus ábrázolás. A bensőségek rajza is csak arra való, hogy az élet *külső* képét gazdagabbá, elevenebbé tegye.”¹⁹ Az egész és rész, a megismerhetetlen és megismerhető viszonyáról írja Perczel István: „Ágoston új gondolatának tűnik az is, hogy a képmás tükörképszerűségét egészen konkrétan érti: a szellem a tükör, és képességei, az emlékezet (memoria), a felfogóképesség (intelligencia) és az akarat (voluntas) vagy szeretet (amor), valamint ezek hármas egysége jelenik meg az Istenben benne lévő képmásban. [...] A transzcendenciát az adja, hogy a tükör, vagyis amiben a képmás van, egészen más lényeg, mint az eredeti...”²⁰ A *karthausi* beszélői a belső érzelmi élet fontosságát állítják előtérbe, mert a külső világ tükörképét – egészben és részben – zavarosnak, hazugnak, csalónak, színjátéknak látják. Isten képmása alakítja a vallomástevő ember képességeit: a fájdalokat és veszteségeket őrző emlékezetet, a csalódásokat felfogó értelmet és (akarat hiányában) a benne élő szeretetet-szeretetvágyat.²¹

¹⁹ Ágostonnál – írja (i. m. 486.) – „a belső lesz egyszerre a fontos, és minden külső kép vagy történet csak eszköz és hasonlat, mint ebben is: »a szív iskolája«. A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként [...] korrajzot egész könyvében alig ad, legföljebb önkénytelen, egy lelki élményen keresztül: [...] Csupa bensőség ez a könyv: mert nem kívül van az, amit keres. Ha az igazságnak nincs helye a külső világban, akkor az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg” – írja, majd hozzáteszi: – „Pszichológus gonddal figyeli meg és analizálja belső élményeit”, szól „a bűn pszichológiájáról, részvétről, erkölcsről, a közvéleményről, az akarat vergődéséről...”

²⁰ PERCZEL: i. m. 60.

²¹ Az idő és tér ágostoni kérdéseit vizsgálva Babits a következő magyarázatot adja: „Ágoston rendszere mégis dualisztikus. Hisz két világ van nála: az egyik az Igazság időtlen világa, az egek ege; a másik a tények teremtet világa. A két világ azonban nem marad mereven külön: az Igazság az ember tudatában behatol a tények közé, s e behatolás a Kegyelem. [...] A kegyelem nem e világé, éppoly kevésbé, mint maga a Lét sem: »amint nem volt érdeme abban, hogy ezt a megvilágosításra váró életet kapta, éppen úgy – jóllehet immár létezett – magát a megvilágosítást sem tudta kiérdemelni«. Hanem amint a Létet az Igazság erejéből és annak megjelentetésére kapta, úgy a Kegyelem is, amely nem egyéb, mint egy formáló és harmóniát fejlesztő erő a világban.” (I. m. 497.) A kegyelem, ami a saját tévedései miatt szenvedő, és a földi életben tapasztalt zűrzavar miatt kétségbeesett Gusztáv legfőbb vágya

A karthausi belső élményekről szóló szövegének alapvető szervező elve a kielégíthetetlen, öntudatlan (tudatalatti) vágy és az igazság vezérelte tudatos akarat összeütközése. A testi vágyak helyett inkább lelkiekről szól. Az akarat adja az emberlét meghatározó elvét, noha gyakran még elvi-eszmei értelemben is keresztezi a vágyakat. Az Igazsághoz vezető úton a legfőbb akadály a bűn, ami Szent Ágoston fő kérdése. Ricoeur hosszan elemzi Ágoston ezzel kapcsolatos fölfogását, s nyomában elmondhatjuk: *A karthausiban* a rossz szimbolikájának mind a három szintje megjelenik. Vagyis „a beszennyeződés, a bűn, a culpa elsődleges szimbolikus” szintje, a bukás mítikus szintje, ami szorosan kapcsolódik a kiűzetéshez (ez a legélesebben Julia esetében jelentkezik), és az eredeti bűn szintje, amit részben a tudásvágy tiltott fájához, részben a babiloni toronyépítők önhittségéhez vezet vissza.²²

Ricoeur megfigyelése szerint Ádám bukása és Krisztus eljövetele kettéválasztja a történelmet.²³ Ádám száműzetési mítoszában „a bűn egyéni felelősségekre lebontható”. Krisztus megváltó szerepe pedig a bukottak egyetlen reménye. *A karthausiban* a „bűn” – akárcsak Ágostonnál – a szabadság következménye, s a szabad akaratra visszavezethető tettekben nyilvánul meg.²⁴ Forrását nem máshol, „hanem az akaratban (vagy éppen az akarat hiányában) kell keresnünk”.²⁵ Ennek az ágostoni hagyománynak megfelelően „az akarat úgy tűnik fel, mint aminek passzív konstitúciója egy aktuális döntési és választási szabadsággal párosul.”²⁶ Mert a szabad akarat „a rosszra való hajlam alapja az emberi nem egészében”, szemben „a jóra való fogékonysággal”, ami a

és utolsó reménye. A nagy kérdés, amit Ágoston nem vetett föl, hogy van-e értelme az életnek, ha az pusztá szenvedés, vezeklés azért a Kegyelemért, ami a végső Igazságot csak a túlvilágon biztosítja? A reneszánszsal kezdődő „kutató” modernség erre döbrent rá, és a földi élet anyagi feltételeinek javulásával a felvilágosodás korának emberét ez egyre inkább foglalkoztatta. Akkor is, ha nem fordult el a vallástól.

²² RICOEUR: i. m. 36.

²³ Uo. 81.

²⁴ Uo. 76–77.

²⁵ Uo. 91.

²⁶ Saját fordításomban: „az akarat úgy tűnik fel, mint amiben a tétlen lelkialkat az időszerű döntések és választások szabadságával párosul.”

jóakaratot hozza létre.²⁷ Az erkölcsi rossz „létoka” kifürkészhetetlen. Ágoston – írja Ricoeur – „észreveszi az emberi szabadság démoni alapját, ám megőrzi annak a gondolkodónak a józanságát, aki mindig figyel rá, hogy ne lépje át a *megismerés határait*, és fenntartsa az *elgondolás és a tárgy által való megismerés* közötti távolságot.”²⁸ A „démoni” Eötvös érdeklődési körében pusztító szenvedélyként jelenik meg, ami vágyakból és álmokból keletkezik, elsodorja az észérveket, a józan mérlegelés korlátozó szerepét, s a választási lehetőség szabadsága rossz döntésekhez vezet. A változó beszélők a befogadóra bízzák, hogy az érvek és ellenérvek mérlegelése alapján eldöntsék, mi az a bűn, ami Gusztáv bukásához vezet, illetve a megjelent bűnök miként épülnek egymásra, vagy következnek egymásból. Gusztáv bizonytalansága abból fakad, hogy elragadják a „látomások”, az emelkedés vágya viszi föl a Hegyre, ahol az anyagi világról lemondást találja.

A *karthausi* szövegvilágára is érvényes Ricoeur következő gondolatmenete: „Soha nincs jogunk a *már jelenlévő rosszról* spekulációkba bocsátkozni, ha nem vesszük figyelembe azt a rosszat, amelyet mi teszünk. Kétségkívül ebben a bűn végső titka: mi kezdjük el a rosszat, a rossz általunk jön be a világba, de csak egy már jelenlévő rosszból kifolyólag kezdjük el a rosszat, amelynek megszületésünk a kifürkészhetetlen szimbóluma.”²⁹ A beszélők világában a születés mindenkit, gazdagokat és szegényeket egyaránt a „rossz” világba helyez, Gusztáv is csak Szent Pál ígérétében reménykedhet: „Ahol megnövekszik a bűn, ott a kegyelem sokkal inkább bővelkedik.”³⁰ Ez azonban nem jelent fölmentést saját bűnei alól.³¹

Ágoston világának két tengelye – Babits (és Ricoeur) szerint – a Szabadság és a Kegyelem. „Az emberi akarat a priori szabad. Ez a szabadság időtlen, generikus, és minden létező emberi ténylet megelőző: az időbeli világba, az események láncába beállítva

²⁷ RICOEUR: i. m. 105.

²⁸ Uo. 105.

²⁹ Uo. 92.

³⁰ Uo. 92.

³¹

az akarat immár teljesen determinált. [...] Szabadság és választás valóban csak az Időtlenben, a Ding an Sich-ben, a teremtés-előttiben, mintegy a valóság fogalmi csíráiban képzelhető: az egész megjelent világ e teremtés előtti és nem időben történt választások szerint immár önmagában és kihagyás nélkül determinált. – Mindannyian hát bűnben és bűnre születtünk...”³² Eötvös és Ágoston közé ékelődnek Rousseau népszerű *Vallomásai*, s ebben a Kegyelem kérdése háttérbe szorul, az eszményi jó és a szeretet után sóvárgó ember érzékenysége pedig előtérbe kerül. Gusztáv gondosan meghatározott szabadságát a vallomás irodalmi utalásrendszere az időtlenség távlatába (is) helyezi. Téves választásai a bűnre születettség tételét valószínűsítik. A szabad akarat-szabadság kérdése azt az áhított rendet zavarja össze, aminek hangsúlyát a beszélő az ember-Isten viszonyról az emberek közti kapcsolatra helyezi át úgy, hogy közben vitatkozva érvényesíti Rousseau nevelési elveit. Ehhez kapcsolja Goethe megismerő, felfedező, megértő, magyarázó törekvéseit, amelyek az „anyag”, a „természet” és az érző-gondolkodó ember között kibontakoznak a *Faust*ban. A szabadság nem teljesezhet ki azon folyamatos „fény” (Isten kegyelme) nélkül, ami előre megvilágítaná döntéseink és tetteink következményeit. Ennek hiányában jelenik meg – „modern” környezetben – a bennünk élő szabad akaratnak és a szabadság belső lehetőségének ágostoni kérdése abban a küzdelemben, amit a regény szereplői a meg nem értéssel vívnak, mert másoknak is van szabad akarata és szabadságvágya. Ez az utazó és felfedező kor döbbsen rá először arra, hogy a kitágult világ veszélyes. Aki a maga születési helyzetében nem találja helyét, többre, másra vágyik, az átlépi az ábrándok határát, s ez ki nem elégítő vágyakat támaszt. A szabadság eszménye is ellentmondások forrása: „A szabadság s uralkodás eszméi közel állnak egymáshoz, s ha majdnem minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, oka az: hogy miután a nép izgalmaiban elfáradott, mindig maradnak egyesek, kik vágyaikat megtarták. Uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak azon legmagasabb foka, melyen nem csak önerőnkkel élhetünk, hanem másékét is magunkévá

³² BABITS i. m. I. k. 492.

tehetjük...”³³ Az „én” szabadságának kérdése határozza meg Gusztáv és Julia viszonyát, amelyben megértés hiányában merül föl az a választás, melyikük kényszeríti önző (zsarnoki) akaratát a másikra.

Goethe gondolatvilágában meghatározó jelentőségű az a személyiség, akinek figyelme nem Isten keresésére összpontosul. Eszményei, vágyai, szerelmei olyan közegben küzdenek az önmegvalósításért, amelyben más személyiségek ugyancsak szabadon választott eszményeivel, vágyaival, szerelmeivel ütköznek. *A karthausiban* az Isten akaratából fakadó Rendnél a személyiség szabad akarata erősebb, ezért a harmónia szükségszerűen megbomlik. Annál is inkább, mert az, ami hősei tudatában (szubjektumában) igazként jelenik meg, mások számára csak tükörképként látható. A befogadó sokáig azt gondolhatja, hogy Gusztáv őszinte vallomása – Igazság, de aztán mintha Jaspers későbbi megállapítása igazolódna: semmilyen ismeret nem hatolhat a dolgok lényegéhez, ezért nem is lehet igazi ismeret, nem érvényesülhet az Igazság. „Az egész gondolatvilág, ami az objektív folyamatok fikcióiban látszólag tudott, nem pusztán semmis” – írja. – „Ami mint tudattartalom semmis, az egy megismerhetetlen jelzése lehet.”³⁴ Az ember létezése a választás szabadságát jelenti, de mindenki kizárólag önmagára van utalva, s így kerül szembe a látszatokkal. Mindezt a XIX. század elején nem gondolták így végig, de az ember és szerep kettőssége, a látszat és lényeg viszonya sok íróat foglalkoztatott. Az ember önmagáról alkotott képe, hagyományai és ismeretei alapján úgy alakul ki, hogy része világképének. Egyaránt magában foglalja „én”-jét és közösségi kapcsolatait, amelyek az önkifejezési képességének és a „másik” megértésének a függvényében alakulnak.

Ágoston vagy Petrarca az elvont igaz, jó, szép eszméjébe vetett hitről vallott, a XIX. század emberét viszont a hit és megismerés összefüggése izgatta. Mivel utóbbtól nem tudott elszakadni, helyzete abból a köztes állapotból, amit Isten és a Bűn szintje között képzelt el, átkerült abba a köztes állapotba, amit a megismerő-

³³ Uo. 154–155.

³⁴ Karl JASPERS: *Die Atombombe und die Zukunft der Menschheit*. München, 1958. 414.

felfedező (a „vizsgálódó”) és a tanító-megmutató közti (a XVIII–XIX. századi írói szerepfelfogás) jelent. Agoston, Petrarca – vagy a nagy látomás-költő, Blake – vallomásai metafizikus élményt közvetítenek; a Rabelais utáni regény (és az ezzel párhuzamos vallási vagy politikai retorika) viszont többnyire megismert „igazságokról” kívánta meggyőzni a befogadót. *A karthausiban* az „igazság” mindig kérdésként mutatkozik meg. Hol kezdődnek Gusztáv „bűnei”? Szembefordulása apjával – életkorukból következő véleménykülönbség. Az emberi nem (a XIX. század fölfogása szerint) „fölfelé” törekszik, az ősbűn az erkölcsi határok átlépése.³⁵ A Julia-szerelem és az Armand-nal vívott párbaj – végzetes tévedés; Betty elcsábítása – bűn, amire nincs mentség, mert az okozott (lelki) seb – halálos.

Vallomás

A karthausi fő beszélőjének nyugtalansága nagy valószínűséggel Szent Ágoston *Vallomásaihoz* vezethető vissza.³⁶ Innen való az Igazság és a Szeretet elve, valamint alapvető metaforái: a „vándorút”, az „anyaság”, a „fény”, a „hegy”, a „romlás” és a „vég”.³⁷ A „vég” kérdését, mint arra még visszatérek, a beszélő személyének változtatásával különös nyomatékkal emeli ki a főszövegtől elkülönített „utolsó utazás”, amelyben a „fény” az újjászületés gondolatát világítja meg.³⁸ A bűnös asszonyt is megnemesíti, hivatásának betöltésére képesíti az *anyaság*. Sírjától visszatekint-

³⁵ Erre utal a Bibliában a tiltott gyümölcs leszakításának a mítosza.

³⁶ Eötvös József könyvtárában meglepően nagy a patrisztikai művek száma. (BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996. 13.) A történelmi témájú könyvek (249 mű, 634 kötet) és a szépirodalom után ez a legnagyobb egység (70 mű, 133 kötet), ami arra vall, hogy erősen érdekelték a keresztény metafizika és misztika kérdései. A „memoárok” száma 26 mű, 111 kötet.

³⁷ E fogalmakat Northrop Frye mítoszelméletének megfelelően használom.

³⁸ Ez nem csupán a keresztény hagyományból vett elem, de a Magyarországon különösen népszerű Herder gondolatvilágának is része.

ve, Julia egész elrontott életének a Madonna-szerep ad értelmet: a gyermek, akit világra hozott, akiért áldozatkészen lemondott a földi hiúságokról, akiért megalázkodott, és – a külvilág szemében – megszégyenült.

Eötvös József a közösséget megszólító tanító-nevelő retorikája (akárcsak a pap/prédikátoré vagy a szónoké) a befogadóban saját fölfogásának megfelelő meggyőződést akar kialakítani. Ezzel ellentétben a „vallomás” a személyiség érzelmi kisugárzásával, érzelmi hatású példákkal megrendülést vált ki. Ez a kettősség végig jelen van a regény szövegvilágában. A *karthausi* beszélője Istennek tesz vallomást, noha ezzel másoknak akar *tanulságot* szolgálni. Vallomása Istenbe vetett hitéből fakad, de hisz abban is, hogy az idő és tér korlátaitól csak az álomvilág „tudattalan” mélyére ereszkedve szabadulhat. Gusztáv vallomásában az Isten „fenti” és az álom „lenti” világa közötti feszültség néhol zavarba ejtő, máshol az ironia oldja. A templomi félhomály hangulatában a Julia-jelenség vágyat támaszt, s ezzel érzelmi mozgást idéz elő. E jelenségnek az érzékelés szempontjából nincs sem időbelisége, sem térbelisége. Azt, aki a jelenségbe saját ábrándját vetíti bele, nem zavarja, hogy az elbeszélő tudatsíkjában „lebegő” fiatal nő éppen egy másik – „valóságos” – férfival bonyolít le szerelmi találkát.

A beszélő vallomása ezt úgy viszi át a befogadó tudatába, hogy ott nem egészen azt alkotja meg, amiről szól, amit Gusztáv lát(ni vél). A befogadónak ugyanis tudomásul kell vennie a helyzet ironiáját, noha csak utólag tudatosodik benne, hogy Juliát hasonló szerelmi vágy, hasonló érzelmi kielégítetlenség vitte Isten házába, mint Gusztávot. Mindkettőjük közös belső indítéka az ott-hontalanság és céltalanság. A szeretet fénye nélküli, de jómódú közegben élnek, semmi dolguk, semmit nem kell tenniük megélhetésükért. A közösségért cselekvés gondolata az ifjú Gusztávban fölmerült ugyan, de tettekhez nem vezetett, Juliát pedig majd csak a gyermekéről való gondoskodás ösztöne tanítja meg a „más”-ra irányuló kötelességére. Kimondatlanul is része a képnek (legalábbis a katolikus befogadó tudatában) az oltárhoz tartozó mítosz,³⁹ ami a beszélő szerelmi ábrándjának hit-jellegét tudatosít.

³⁹ A kenyér és bor átváltozása Krisztus testévé és vérévé.

ja. Ez nem a „vizsgálódó” szerepe, hogy Kölcsey szavát idézzem, ez az ábrándozóé, aki nem tudja, mit keres, mire vágyik, s az áhított „boldogsághoz” milyen út vezet.⁴⁰ Az ábrándozó „én” nem gondol sem másra, sem „az” emberekre, sem a társadalomra, sem a világra: nincsenek határozott és céltudatos eszméi, eszményei, elképzelései, amelyek irányítanák gondolkodását.

A beszélő látószögéből Julia⁴¹ beleolvad Krisztus anyjának, Szűz Máriának képzetébe, s ezzel az elérhetetlen úrnőről szóló „világi” költői hagyományba.⁴² Julia szerepe ugyanakkor fölfogható Mária Magdolna újszövetségi történetének parafrázisaként is. Ennek az álomképnek, ennek az álom-jelenetnek a leírására csak a belülről fakadó vallomás feltárulkozó nyelve lehet alkalmas. Gusztáv azonban nem marad következetes ehhez, szükségesnek tartja külső körülmények fölidézését is, hiszen e nélkül nem léphet „valóságos” kapcsolatba Juliával. A vallomás nyelve tehát átvált az elbeszélés – tanító-magyarázó – retorikájába, s a befogadóval megteremteti Gusztáv nagynénje szalonjának a képét, sőt közli Julia özvegységének nagyon „próza” tényét is – úgy, hogy ez azért ne tegyen túlságosan mély benyomást,⁴³ maradjon elképzelhető, hogy az imádat tárgya a „tisztá” úrnő. Noha a továbbiakban némi gyanú vetül Julia ártatlanságára, a vallomás érzelmi telítettsége gondoskodik róla, hogy az özvegységnek (egy korábbi házasságnak) a ténye kellő drámaisággal (színpadiassággal) legyen később leleplezhető.

Az „én” nézőpontja és látóköre még egy „másik” nézőpontjával és látókörével is csak ritkán esik egybe, a közösség általános tapasztalatával pedig soha. Már csak azért sem, mert az általánosság olyan elvonatkoztatás, amit sok különböző élményből, tapasztalatból, emlékből és gondolatból a közmegegyezés („konvenció”) hoz létre. Ezért egyéni Igazságok nem lehetnek. Az első beszélőnek e világ az által idegen (és hazájára-hazátlanságára csak itt utal), mert „magyar lévén, sem francia, sem olasz nem valék,

⁴⁰ Vörösmarty ebből az érzésből alkotja meg a *Csongor és Tünde* világát.

⁴¹ A név a római hagyományból került át az európai irodalomba: így hívják Shakespeare-nél Rómeó szerelmét, majd az Új Heloise érzékeny és esendő hősnőjét is.

⁴² Vö. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételemek, nyugalanság*, Bp., 1993. 55–62.

s német lenni nem akartam”⁴⁴ (– írja a német anyanyelvű író). Ennek az első beszélőnek azonban csak annyi a szerepe, hogy „hitelesítse” a következő történetet. Állítása szerint egy véletlenül kihallgatott beszélgetés keltette fel érdeklődését az idegen ifjú naplója iránt, „melyet a kolostorban írt, s halála után barátjára hagyott”.⁴⁵ S ez az ifjú – figyelemre méltóan – nem a világ polgára, hanem öntudatos francia, noha azért beszéli el a történetét, mert (nyelvi-nemzeti hovatartozásától függetlenül) minden (lehetséges) befogadó *szánalmára* igényt tart: „kit egy jó s nemesre teremtett lélek fájdalmai hidegen nem hagynak, kit egy szív titkos története inkább érdekel, mint regények ügyesen szőtt meséi, az olvassa végig e lapokat, s talán saját életében van egy időszak, melyre visszatekintve eszébe jut, hogy a bánat, melyről itt szó van, nem a költői képzeletnek műve csak.”⁴⁶ Eltöprenghetünk azon, van-e az idézetnek életrajzi utalása, vagy az „igaz valóság” csak a korabeli regényírók szokása szerint hitelesíteni akarja a történetet. A személyes hang a beszélő töprengése a megismerés határaitól, a belső és külső viszonyára vonatkozó kérdéseivel. Az pedig, hogy szánalmat, azaz együttérzést kíván kelteni, arra vall, hogy elsődlegesen az érzelmeken keresztül akarja a befogadó figyelmét megragadni és befolyásolni.

A Julia-jelenséget Gusztáv képzelete teremtette, hogy „én”-jét ebben a szerelemben meghatározhassa. Paul de Man⁴⁷ – Rousseau-ról szólva – hivatkozik a Pygmalión-metáforára,⁴⁸ és követ-

⁴³ A befogadóval Gusztáv szinte elfeledteti ezt: úgy beszél Juliáról, mint a költői hagyomány elérhetetlen úrnőjéről.

⁴⁴ *A karthausi*, 3.

⁴⁵ Uo. 7. – Ez az áttétel tehát megjelöli a cselekményt elindító „hírt”: a napló olyan tárgy, amelyben titkok rejtőznek, s a szövegben elbeszélte események szólalnak meg.

⁴⁶ Erdemes megfigyelni, hogy a *regény* úgy idézi meg a többi regényt, mintha azok – eltérve *A karthausi* mély igazságától – félrevezetnék az olvasót.

⁴⁷ Paul DE MAN: *Az olvasás allegóriái*, Bp., 1999.

⁴⁸ „A hagyomány szerint Pygmalion király beleszeretett Aphrodité meztelen elefántcsont-képmásába. [...] Feleségül akarta venni a szobrot és ágyába fektette.” Más változat szerint „Pygmalion maga faragta elefántcsontból a szép nőalakot, akibe beleszeretett. Kétségbeesett szerelmében Aphroditéhez imádkozott, és az istennő megkönyörült rajta. A szobor megelevenedett, s Pygmalion feleségül vette.” – KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*. Bp., 1977. 53.

kezetesen *Julie* címen beszél az *Új Heloise*-ről. A két hősnő névazonossága aligha véletlen. Gusztáv történetében a tisztánlátás több „előtt” és „után” fordulathoz köthető. Az első a szülői ház elhagyása, a következő a templomi jelenet. A szenvedő állapotba visszatérést először a párbajban szerzett súlyos sérülésből folyó gyógyulva határozza el, de ekkor még a művészi alkotással járó sikerélményben reménykedik, noha kételkedik a művészi alkotás „embervezérlő technikájában”⁴⁹ rejlő lehetőségben. Az orgia és az abban kialakult büntudata után csak a világi életcélok teljes feladása következhet. Kilépve a vallomás közegéből, a beszélő érzelemmentesnek szánt viszonyt teremt önmagának, hogy szembenézzen saját rosszra való hajlamával, a bűnnel; s ezen az úton jusson a vezeklés szükségességének fölismerésére, a haláltól való félelemmel való leszámoláshoz. Ehhez van szüksége arra a megtérésre, amit – ugyancsak De Man – Rousseau-nál is a lehetséges olvasatok közé sorol.⁵⁰ Saint-Preux szavai szerint „azért térünk vissza az életbe, hogy visszatérjünk a szenvedésbe, s létünk tudata nekünk csak a fájdalom tudata.” Paul de Man emelte ki ezt is az *Új Heloise* szövegéből.⁵¹

„A szerelem, melyet megismertem, csakis kölcsönös megfelelésből és lélek harmóniájából születhet. Az ember nem képes szeretni, ha nem szeretik, vagy legalábbis akkor nem szeret soká” – írja az *Új Heloise* egyik levelében Julie.⁵² Gusztáv világismerete abból születik, hogy a Pygmalión-mítossszal ellentétben képzeletének teremtménye nem viszonzza szerelmét, mert önálló „én”-nel bír; akiben nem tudja az érzelem viszonzását fölkelteni. A beszélő kétségessé teszi az allegóriák érvényességét; a különböző nyelvi szintek pedig, amelyek elválasztása Rousseau műveiben De Mannak is gondot okoz, itt még összetettebbek. A beszélő használja Plutarkhosz beszédmódját, de eldönthetetlen, hogy a későbbi politikai nyelv előzményét, vagy az irodalmi jelleget (a

⁴⁹ De MAN írja: A *Julie*-ben „nem könnyű teljesen figyelmen kívül hagyni az irodalmi dimenziókat, s bizonyos fokú rosszhiszeműség szükségeltetik ahhoz, hogy a szöveget »az embervezérlés technikáinak és következményeinek terén folytatott intellektuális kísérletre« szűkítsük.” I. m. 183.

⁵⁰ Uo. 300.

⁵¹ Hozzáteszi: „Ez [...] nyilván nem egyeztethető össze a tartósság és nyugalom állapotával.” (Uo. 290.)

mesét) veszi-e át. Közben ezt az összetettséget áthatja a vallás nyelvének meghatározó tényezője. A beszélő személyének változtatása ellenére *A karthausi* szövegében nincs (még látszatra sem) kettősség – vagy hármasság –, éppen a nyelvi töredezettség közvetíti a látszat és lényeg, a hatalmi törekvés és az elismerés-reviszonzásra vonatkozó vágy között a magányos „én” számára egyedüli támaszt kínáló szeretet értékének a fontosságát. Ez vallási eredetű, de egyúttal politikai és irodalmi üzenet is.

Ugyanakkor De Man föltételezésével ellentétben⁵² *A karthausi* beszélője nem zárja ki Rousseau tételét, hogy a természeti állapot tapasztalt „valóság”-ként létezhet a XIX. században is, noha lehet, hogy az csak álombetétként jelenik meg. De Man Rousseau nagy hatású szabadságfogalmának ellentmondásaira is föl hívja a figyelmet: „Szabadnak lenni Rousseau számára semmi esetre sem jelent az emberi specifikusság megszabott határain belüli békés és harmonikus megnyugvást, a korlátok kanti, racionális belátásért járó jutalmat. A szabadság kezdettől az akarat cselekedeteiként jelenik meg [...], szemközt ama korlát örökös akadályával, amelyet áthágni próbál.”⁵³ Ez a korlát *A karthausi*ban a „másik” megismerhetetlensége, a látszatok uralma, amelyek fölött az akarat csak a kanti esztétikum világában győzhetne. Azért is, mert a beszélő világfölfogásában a politikai gondolkodás kíváncsatos alapja egyértelműen etikai.⁵⁴ A regény drámai fölismerése éppen abban rejlik, hogy az etikai és az esztétikai értékrend nem fed egymást. Paul de Man szerint – Michel Foucault idézi (szabadon) –: „Rousseau életművének teljes története – az »elméletből« az »iro-

⁵² Uo. 293.

⁵³ „Igen kevés tájékozott olvasó mondaná még ma is, hogy Rousseau természeti állapota empirikus valóság – a jelenben, a múltban vagy a jövőben. [...] Amennyiben a természeti állapot autoritása jelenlegi gondolkodásunk feletti uralma, immár nem olyasvalamié, ami másutt vagy máskor létezett, s amihez ezért a nosztalgia és keresés kifejezésével leírható viszony fűz bennünket; amennyiben a természeti állapot létmódja és az ember jelenlegi elidegenült állapotának létmódja esetleg radikálisan összeegyeztethetetlen, lévén, hogy semmilyen út nem köti össze egyiket a másikkal –”, akkor ez fikció. – Uo. 185.

⁵⁴ DE MAN: i. m. 189.

⁵⁵ Paul de Man szerint Rousseau esetében viszont „inkább gazdasági”. – Uo. 213.

dalomba« való átmenet – nem más, mint a világ megnevezése iránti igény áthelyeződése az önmegnevezés elsődleges igényébe. Megnevezni a világot annyi, mint fedésbe hozni a világ megjelenését magával a világgal; magamat megnevezni pedig annyi, mint azt a megjelenítést, amellyel a világról rendelkezem, fedésbe hozni az a megjelenítéssel, amelyet másoknak nyújtok róla.”⁵⁶ A *karthausiban* ez fordított sorrendben érvényesül. A beszélő személyének változtatása egyszerre vonja kétségbe és helyezi előtérbe az „én” szerepét. A művészet lehetőségeit éppen azért kérdőjelezi meg, mert nem találja azt az „én”-t, amelyik képes lehetne önmagát a csupa ellentmondásként fölfogott világ megjelenítésével megnevezni. Ezért olvasható a szöveg az „irodalomból” a (politikai és vallásos) „elméletbe” átmenetként, aminek benyomását aztán Eötvös későbbi regényei tovább erősítik.

A művészi példa keresése

Goethe tudatos művészi tevékenységéből⁵⁷ hiányoznak a XIX. század elejének „megcsalt reményei”.⁵⁸ A művész szemében a Teremtészet gyakran mutatkozik szépnek, fenségesnek, de magában

⁵⁶ Uo. 198.

⁵⁷ A nyelv korlátját Goethe abban látja, hogy „jellegzetességei [...] lefordíthatatlanok, mert minden szó, a legmagasztosabbtól a legalantasabbig, a nemzet jellemének, gondolkodásmódjának vagy viszonyának valamilyen sajátosságával áll kapcsolatban.” (J. W. GOETHE: *Utazás Itáliában, Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 116.)

⁵⁸ Byron azt kérdezi: „Mi a költészet?” Válasza: „Egy megelőző világ és a jövő megsejtése.” Mégpedig azért, mert „legmagasabb pontján az emberi vágyak és emberi gyönyörnek – legyen az nagyvilági, társasági, szerelmi, hatalmi vagy akár anyagi – nem szüremlik-e be egy bizonyos érzete a kétségnek és szomorúságnak: félelem attól, ami jön – kétség afelől, ami van – visszapillantás a múltba, amely a jövő megérzéséhez vezet? [...] Hiába mondani, *hol* a jelen, mert legtöbbünk tudja jól; s ami a múltat illeti, mi dominál belőle az emlékezetben? – *a megcsalt remények*, [...] Mindez misztérium. Sok mindent megérzek, de tudni semmit sem tudok...” (Lord Byron 1821. január 28-i naplóbejegyzése. In: *Naplók, levelek*, Bp., 1978. 104.)

foglalja a Rosszat, az Aljast, a Sötétséget és a Gonoszságot is.⁵⁹ A beszélő szerint a világ azért változott nagy Babilonná, mert: „Nem értjük egymást, önösségünk külön nyelvein szólva elérhetetlen távolban állunk még azoktól is, kiket a végzet mellénk teremte.”⁶⁰ Az önzés teszi lehetetlenné, hogy az „én” megszólítsa a „másikat”, s a „másik” képes legyen a válaszra. A megértésnek⁶¹ a párbeszéd keretében kell kialakulnia. Az „én” megnyilatkozásában válhat el egymástól a látszat és a szerep, s alakulhat ki működőképes – mert értékelvű – emberi kapcsolat. Gusztáv belső bizonytalanságból, Julia a rejtőzködés végett használja az illemszabályok által előírt beszédmódot. Kapcsolatuk első részében a nyelv, aminek meg kellene ismertetnie az „egyiket” a „másikkal”, alkalmatlannak bizonyul erre. Szerepjátásuknak Valmontné vet véget, amikor megmutatja Gusztávnak Julia titkos levelét. Az arcjáték, testmozgás jelrendszerével nem találkozunk. A leleplezést nem szavak, amelyek kimondása a befogadó hangulatát befolyásolhatják, hanem írásos *bizonyíték* foglalja magában, ami változtathatatlan formában adja tudtul Julia „igazi” megnyilatkozását: „Beteg vagyok, annyira fölgerjedett szívem. Én Dufeyt szeretem: tudod, meddig küzdöttem ez érzeménnyel ellen, de hasztalan, a szív legyőzé akaratomat...”⁶² Gusztáv kétségbeesik a meglepetéstől. De nem találja az önkifejezés eszközt: „Mit érzék, midőn e szerencsétlen sorokat végig olvasám, azt le nem írhatom...”⁶³ Szóban vállalt hűségét ugyan Julia szegi meg, Gusztáv dühe mégsem ellene, hanem az asszonynak segédkező szerencsétlen Armand ellen fordul, ami az öncsalás újabb állomása, s a barátok közti megértés hiányának megnyilvánulása. Lehetőségeinket messze túllépő vágyaink, álmaink, érzelmeink

⁵⁹ J. W. GOETHE: *Utazás Itáliában, Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 116.

⁶⁰ *A karthausi*, 263.

⁶¹ Rousseau *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* című tanulmányában (in: *Értekezések és filozófiai levelek*, Bp., 1978. 5.) élére Ovidiustól választott mottót: „Itt én vagyok barbár, mivel nem értenek meg engem.” Azóta is a megértés gondjaival küszködünk, akár az erkölcsre, akár a tudományra, akár a művészetekre gondolunk. *A karthausi* alapvető kérdése: megérthetjük-e egymást, a világot?

⁶² *A karthausi*, 204.

⁶³ Uo. 205.

kifejezhetetlensége miatt viszonzásuk, elfogadásuk sem valósul meg.⁶⁴ A beszélő egyfelől a felvilágosodás racionalista önelégültségével vitázik, másfelől a külföldi példák követhetetlenségét kívánja tudatosítani honfitársaiban. A *magyar* utazó a szenvedésre, boldogtalanságra, tehetetlenségre figyel föl egy tőlünk irigyelt – idegen – országban.

Már Péterfy rámutatott az író műfaji bizonytalanságára. Az ábrándos – és önző – ifjúságból a hasznos életbe vezető zarándokút – mint a „szabályos” Bildungsromanokban – elvezethetne a hasznos életbe. Láthatnánk, hogy a főhős – a Bildung szó eredeti értelmében – milyen *megtisztulási* folyamaton esik át, élményei hogyan változtatják világképét, mint *nevelik* a vele történtek tanulságai. A regényírás művészi lehetőségét kereső Eötvös valószínűleg tudatosan mondott le erről, mert – mint azt két évtizeddel későbbi levelében megfogalmazza, ily módon nem jöhet létre költői mű. Költői abban az értelemben, ahogy e fogalmat Kölcsey használta: az ember érzelmi világának kifejezésére. A történet azért nem játszódik sem Magyarországon, sem a reformkori fölfogásban általános példaképként szereplő Angliában vagy Svájcban, mert a forradalommal fölkaavart francia társadalom kínálkozott a legalkalmasabbnak arra, hogy a világ ridegségét, idegenségét, ellenséges voltát, megismerhetetlenségét, a látszatok hamisságát (különösen a párizsi részekben) szembeállítsa a soha meg nem valósult eszményekkel, s vitassa a forradalmi változásokhoz fűződő reményeket. Így teremtett színpadot, ahol emléket állíthat a hajótörött hajózásának abban a műfajban, aminek a fontosságát Rousseau így indokolta: „Nagy városoknak színművekre van szükségük, elromlott népeknek pedig regényre. Látam korom erkölceit és kiadtam ezeket a leveleket...”⁶⁵

A Fény és az Értelmek százada különösen sok újraírt mítoszt hagyott közvetlen utókorára. Ilyen az utazásé, amit számos nagy filozófus és író közreműködésével helyeztek új megvilágításba. Céljaul a leggyakrabban négy „valóságbeli” – különösen Goethe és Byron nyugtalan szellemétől átítatott – irányt jelöltek meg: a „titokzatos” Keletet, Angliát, Franciaországot és Itáliát. Eötvös

⁶⁴ Erre vonatkozik Ricoeur idézett elmélete az „én” és a „másik” viszonyáról.

⁶⁵ Idézi: Paul DE MAN: i. m. 244.

érdeklődésében a Kelet fölfedezésének és személyes megismerésének a vágyát kioltotta az a „prózai” tény, hogy ilyen kalandozáshoz nem volt elég gazdag. Anglia, a „világ műhelye” és a polgári berendezkedés mintaszülője két ellentmondásra döbbszította rá: az egyiket *Szegénység Írlandban* című munkájában részletesen kifejtette, a másikra csak utal *A karthausi befejező* részében. Ossian és Walter Scott hatására született meg az a metafora, ami Skóciát az ősi egyszerűséggel azonosította. (A regényben ez biztosítja a nyugodt halált – és a tisztességes temetést – Juliának.) A köztudatban élő mítosz szerint Franciaország a felvilágosodás főemelő eszméinek a hazája. A regény szövegvilágában viszont azt látjuk, hogy a forradalomban miként aljasodott le minden jó szándék. Napóleon, az utolsó eposzi hős, valóban elképzelhetetlen magasságba emelkedett, hogy aztán bukott „angyalként” vonuljon be a mítoszokba.⁶⁶

A francia forradalom fölvetette az Itália-mítosz újragondolását. A reneszánsz óta az emberi magatartás és a művészet nagy példája az antik világ volt. A forradalom egyház- és uralkodóellenessége a római köztársaságot az „Ész istennő” uralma alatt kívánta újratemetni, miközben az iskolák világszerte Plutarkhoszt olvastatták. Ezen nőtt föl Gusztáv is,⁶⁷ innen vette példaképül a

⁶⁶ Byron ugyan *Naplójában* regényhősnek nevezi Napóleont, valójában a kor regényei éppen e „nagyság” lehetőségének a hiányát jelenítik meg újra és újra. Szerinte „Héros de Roman volt – a kontinensen; ideát nem kívántam látni.” (BYRON: *Naplók, levelek*, Bp., 1978. 12.) – Ugyancsak Byron alapján töprenghetünk el a korabeli regények óriási hatásán. Idéz egy újsághírt, miszerint bizonyos élelmiszereket a *Pamela* lapjaiba csomagoltak. „Mit szólt volna Richardson, a legműveltebb és leghíresebb élő író (már amíg élt)” – kérdezi a hírnév mulandóságáról elmélkedve. Hozzáteszi, Richardson megígérte Fieldingnek, „az emberi természet prózáiról Homéroszának” közeli bukását. (Uo. 76.) Értékkrendje azért érdekes, mert Augustának írott naplója aligha véletlenül kezdődik Clarensben, s többször szólt elismeréssel Goldsmith és Walter Scott műveiről. (*Napló Augustának*, Clarens, 1816. szeptember 18. – Uo. 65.)

⁶⁷ Akárcsak Tengelyi *A falu jegyzőjében*.

⁶⁸ A „Gracchusok” – a két testvér és hős anyjuk – példája Eötvös gondolkodásában mindvégig fontos kérdés maradt. *A XIX. század uralkodó eszméiben* (1854) is hosszan elemzi a római történelem tanulságait. Úgy ítéli meg, hogy a hanyatlás korszakában „a Gracchusok előtt már oda fejlődtek a dolgok, hogy Rómában is csak két osztálya volt a polgároknak: a sokkal és kevésel

Gracchus testvéreket.⁶⁸ A „szabad római köztársaság”⁶⁹ és eszményített hősei sokak képzeletét indították meg és vezették félre. Ám – a beszélő szerint – a római hősök erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak: nem vittek közelebb az egyenlőség eszméjéhez, nem könnyítettek a „nép” sorsán. Akárcsak a „római polgárok” példájára hivatkozó Rousseau, más összefüggésben Goethe, vagy a szintén Itáliában utazgató Byron, *A karthausi* beszélője is az antik hagyományban keresi az „igazi” művészet példáit, de el-lentmondásokkal szembesül. Rá kell jönnie, hogy a görög és római világban a szabadság nem vonatkozott mindenkire. Gusztáv útját a franciaországi Arles és Nimes romjainál kezdi, és az antik művészet földjén más nézőpontból szemléli ugyanazt, amit az *Utazás Itáliában* szerzője Veronából indulva megtekinthetett.

„Az amfiteátrum hát az első jelentős ókori emlék, amelyet láttam, s mily épen megmaradt!” – lelkesedett Goethe, s rögtön elképzelte az üres teret megtöltő egykori közönséget, ami „még jobban nép volt, mint manapság. Mert voltaképpen erre való egy amfiteátrum: hogy benne a nép önmagának imponáljon, önmagában töltse kedvét.”⁷⁰ Meg is dicséri a veronaiakat az aréna jó karbantartásáért. Ezzel szemben Gusztáv látóköréből hiányzik a nép iránti megértő lelkesedés, s Arles egykori (romos) amfiteátrumában képzelete nem a szórakoztatott közönséget látja, hanem a szenvedő áldozatokat. A következő fontos állomás nála is Velence, s itt mutatható ki Gusztáv látásmódjában Byron (és talán Heine) hatása. Két olyan költőé, akiknek a kiábrándultságát, tagadását szembeállítja Goethe (példamásoló) megújítási szándékának lelkesedésével. A Sóhajok hídjánál Gusztáv Byront idézi, s mindvégig a mulandóság borzasztó gondolatával foglalkozik.

vagy semmivel sem bírók osztályai.” Ennek megváltoztatásáért áldozták életüket, de egy felzaklatott világban a küzdelem semmilyen tiszta szándékot nem enged érvényesülni. Ezért csalódtak a „nemes Gracchusok, s ezért laktak életükkel.” (*A karthausi*, 410–411.)

⁶⁸ Byron szavaival – *Napló...*, 120. – Általában mai értékrendünk alapján látjuk a XIX. század olvasmányélményeit. Dosztojevszkij azonban úgy hivatkozik *A Karamazov testvérek*ben Paul de Kock és De Sade márki műveinek világára és szellemiségére az általános műveltség részeként, mint Schiller drámáira (főleg a *Haramiákra*) és költészetére.

⁷⁰ J. W. GOETHE: *Utazás Itáliában*. In: *Önéletrajzi írások*, Bp., 1984. 89.

A fenyegető jövőre mutat: „Idők jöhetnek, hol mint Byron mondá, e város tengeri nádként a sós habok közé, honnan eredett, vissza-süllyed, s Velence egész dicsőségéből talán csak egy rege marad, melyet a halász alkonyatkor társainak elbeszél...”⁷¹

„Igen, megérkeztem a világ fővárosába” – írja Rómában⁷² a protestáns (és szkeptikus) Goethe. Arthur művészi pályára készülve Goethét követné: „Elmennék Rómába, ott hol a nagy mesterek művei állnak, hol a romok között a régi művészet szelleme lebeg...”⁷³ Mielőtt a látottakat boncasztalra helyezné, lelkesedik: „Midőn Rómába jöttem, s látám mindazon dicsőt, mi e városban két ezred működéseiből összegyűjtett: a merész görög gondolatját, mely ezredek után szoborból örökké újan s hatalmasan felszólal, a múlt századok hitét halhatatlan színekben ragyogva Raphael madonnáiban, a colosseumot s Péter nagy templomát, s annyi nagyot s fönségest ez egy város szent körében – akkor végtelen boldogság tölté el lelkemet!”⁷⁴ A műalkotás titkainak elemzése azonban saját tehetségének korlátaira döbbsenti rá. Belátja, másolóként művész nem, csak mesterember lehet, ami nem elégíti ki, mert nem hoz sem sikert, sem dicsőséget. Arra képtelen, ami Wilhelm von Humboldt szerint Goethe fölismerése: „Má-sutt kívülről befelé olvasunk, Rómában az a benyomásunk, hogy belülről kifelé; minden körülöttünk helyezkedik el, s belőlünk indul ki újra.”⁷⁵ Amennyiben „énünk” képes a válaszfolyamatra.

A tapasztalattal megismerhető világ ugyanúgy eltér a művészetben megteremtettől, ahogy a jelen a múlttól (és a jövőtől). Arthur azért szereti a régiségeket, mert „ez ős falakról tizenhét század” néz reánk – mondja Nimes-ben. A példában azt a gondolatot találja fölemelőnek, hogy az egyén létének ideje fennmaradó alkotásaiban meghosszabbítható. Gusztáv az etikát állítja szembe Kant esztétikai nézőpontjával: „a művészet- s szépnek érzetén kívül [...] állandó vala az emberek között – alávalóságuk.” Arthur vitatja ezt az összefüggést: „De vajon a mű kevésbé szép-e azért, mert szenvedések színhelyének, mert egy közaláva-

⁷¹ I. m. 271.

⁷² Uo. 147.

⁷³ Uo. 264.

⁷⁴ *A karthausi*, 327–328.

⁷⁵ Idézet Wilhelm von HUMBOLDT: *Válogatott írásai*ból. Bp., 1986. 191.

lóság közepett alkottatott?” Véleménye szerint a „művészet világos álmoként” jeleníti meg azt, hogy az embernek „nemes célt” kell találnia, elképzeléseit meg kell örökíteni a „nem haladás sötét reménytelenségében...”⁷⁶ Az esztétikai érték fölemel, ha képesek vagyunk befogadni vagy létrehozni. Gusztáv céltalan, önsajnáló világképében rejlik kérdése: mit ér az emberi nyomorúsággal szemben hatástalan (haszontalan) művészet és szépség? A múlt „dicső” példa, vagy arról szól, hogy e szenvedésekkel teli „bús” világon semmi nem változik?⁷⁷ A megvalósító erő hiányában nem vezetnek célba Arthur művészi álmai: „Életem átka a határozatlanság. Ábrándozó vagyok, s akarni nincs erőm. Hónapokig élek egy kedvenc gondolatban, terveket alkotok, átgondolok minden lehetőséget, élvezem előre gyönyöreit, legyőzők képzeletemben minden akadályt, s ha a pillanat eljő, nincs erőm...” – mondja.⁷⁸

Gusztáv (Armand-nal vívott értelmetlen párbaja után) a fölfedező utazástól várt új életkedvet.⁷⁹ A természet igazolja várakozását, a sok rom⁸⁰ szomorú látvány.⁸¹ Az idő pusztító tényezője a véggel szembesíti.⁸² A hajdani respublica népe nincs többé sehol. Csodált hősei, „kik a szabadságért küzdöttek”, hiába fáradtak: a zsarnokság erősödött meg.⁸³ Ez Byron nézőpontja, és a *Vanitatum*

⁷⁶ Uo. 256–258.

⁷⁷ „...nemünk ugyanazon kínokat tűri; hol mint egy nagy taposó malomban járunk szüntelen s nem haladunk...” (Uo. 257.)

⁷⁸ Uo. 265.

⁷⁹ „Olaszországba menénk [Arthurrall]. Ki nem ismeri Itália szépségeit? Neve maga már vágyakat gerjeszt; az ég kékebben borul az áldott határok fölött; illatozva virágozik a mező; a zöld olajfa elvénül, s csak órákig ismeré a telet. Isten megáldá e hazát.” (Uo. 268.)

⁸⁰ Gusztáv „Velencétől le Nápolyig romokat” látott mindenütt. (Uo. 271.) Tiberius vérengzéseire, Nero „tűzhelyére” gondolt. „Ha magas ábrándok tölték lelkedet, jer Rómába, s ha minden kő mulékonyságra int, minden dicső névnel, mely itt eszedbe jut, lelkedben a gondolat támad, hogy ennyi áldozat, mely e haza oltáraitra tétetett nem hozhata áldást lakóira: akkor sirj, távozva, egy keserű könnyel, mint én, [...] mert látád, hogy fáradozásuk hasztalan volt...” (Uo. 274.)

⁸¹ Uo. 269.

⁸² Ugyancsak Debreczeni Attila hívja föl a figyelmet arra, hogy „a romok, a vad természet iránti érdeklődés milyen szoros kapcsolatban volt a fenségesről a 18. század első felében kialakult elképzelésekkel...” I. m. 321.

⁸³ *A karthausi*, 274.

vanitas iróniája. A *Lorely* költője⁸⁴ viszont úgy érzi: „Nem tudom, mit is jelentsen, / szomorú szívem. / Egy rege jár eszemben, / a múltat idézgetem.”⁸⁵ Gusztávot az elpusztult „nagyság” és „dicsőség” romjait szemlélve az a kérdés nyugtalanítja, milyen művészi eszközökkel lehet a befogadót a Rosszal szemben a Jó, a hamis Látszat ellenében az Igaz fölismeréséhez hozzásegíteni. Nevel-e a művészet, ahogy Rousseau tanítja?⁸⁶ A regény válasza: tagadó. A korabeli nevelés megtanít az érvényesülést szolgáló szerepekre, a viselkedés, a tánc, az idegen nyelvek szabályaira; de a minduntalan a történelemre hivatkozó⁸⁷ tanítás megutáltatja a tudományokat: „így lép ki neveléséből az ifjú, teli ösméretekkel, de szomorúan, jól tudva még tán a napot is, melyen Brutus hazáját megszabadította, s Leonidas a Thermopiláknál Hellasért elvérzett, de nem sejdítve, hogy van egy hely a világon, melyért ő is ezt tehetné; művelt ifjú, de elaggott érzeményekkel.”⁸⁸

Az igaz út titka azonban – sugallja a történet – a cselekvő életformában rejtőzik. „Dicsőség! komoly, rejtélyes szó; mily Isten vagy ördög adá neked a hatalmat, melyet lelkeink fölött gyakorolsz? miért dobog a szív örömtelen képed előtt?” – kérdezi *A karthausi* beszélője.⁸⁹ A Napóleon utáni kor fia a hasznos életnek azt a lehetőségét keresik (számos regényben), ami az „aljas-

⁸⁴ Eötvös Heine iránti érdeklődéséről *A karthausi* egy megjegyzésén kívül semmit nem tudunk. A Napóleonról halladát író, már ismert német költő, 1831-től Párizsban élt, azaz Eötvös utazásai idején akár találkozhattak is, de bizonyára hallott róla. Valószínűleg tudta, hogy a birodalmi gyűlés 1835-ben kitiltotta – az ifjú Németország többi lázadóival együtt – műveit Németországból. Talán nem annyira versei válhatták ki a megtorlást, mint politikai szatírái és szélsőséges kijelentései.

⁸⁵ Heinrich Heine versét Rába György fordításában idézem.

⁸⁶ „...milyen édes dolog volna körünkben élni, ha a külső magatartás mindig a szív hajlandóságainak tükörképe volna, ha az illedelmesség egyet jelentene az erénnyel...”, de az újabb korban „mintha minden lelket ugyanabba az öntőmintába vetettek volna: az udvariasság folyvást követel, az illendőség parancsol; folyvást szokásokat követünk, soha a tulajdon szellemünket.” J. J. ROUSSEAU: *Értekezés*. In: i. m. 13.

⁸⁷ „Mintha az emberpor, melyet megvetél, aranyá válnék, ha halomra gyűjtetük; mintha hét város, ha mint Homér halála után, születésed fölött harczra kél, fölérne egy szívvel, melyet életedben tiednek nevezhetél.” (Uo. 306.)

⁸⁸ *A karthausi*, 35.

⁸⁹ Uo. 306.

sal” szemben olyan fölemelő értelmet ad az életnek, mint művészet kínálhat a maga különös világában. Arthur úgy képzei el a festőt, mint aki „a népet térdein látja műve előtt”; a költőt, hogy „harangként sötét magányban emelkedik a sokaság fölött, önkeblében hordozva nehéz terhét, mellyel megindulva vergődni fog, de csak ha a csapások alatt felszólalt, hatalmas szavával istenökhöz vezesse az embereket...”⁹⁰ A művészi alkotás ára a szenvedés. Jutalma a meg-nem-értés. A képzelet teremtetle beszélő, Gusz-táv úgy véli, az a művész, „ki e porvilágon túlemelkedve egy magasabb gondolatnak él, kit e föld bajai nem bántanak; örömei le nem aláznak; kit a múltra tekintve emlékei csak legyőzött akadályokra intenek...”⁹¹ Vándorútján azonban nem tudja kikerülni „e föld bajait”.⁹²

Goethe a művészet és a művészi alkotás mibenlétén töprengve kérdezte Schillertől: „miért van vajon az, hogy mi modernnek olyan nagy hajlamot tanúsítunk a különböző műnemek összekeverésére, sőt alig is tudjuk őket egymástól megkülönböztetni. Ez talán csak azért van így, mert a művészek eleget tesznek nézők és hallgatók amaz óhajának, hogy minden a lehető legigazabb legyen...”⁹³ Ez a „legigazabb”, amit „e föld baji” miatt keres olvasmányaiban a befogadó, abban a játéktérben,⁹⁴ ami Gadamer szerint a műalkotás valódi létmódja.⁹⁵ A *karthausi* szövegvilágában a szereplők nem találják azokat a komolyságukban meghatározott célokat, amelyeket saját világukra jellemzőnek tarthatnának.

⁹⁰ Uo. 259.

⁹¹ A *karthausi*, 258.

⁹² Mintha már ekkor vallaná azt, amit majd sokkal később fogalmaz meg a *Gondolatokban*: „A múltnak restaurációja minden korban egyaránt lehetetlen s a boldogabb jövőt, mely után vágyódunk, csak úgy készíthetjük elő, ha a jelent, mint kiindulási pontot elfogadva, az ellenállhatatlan haladási ösztönt, mely természetünk jellemző tulajdona, a végzet útmutatásaként követjük.” (*Gondolatok*, 189.)

⁹³ Weimar, 1797. dec. 23-án. J. W. Goethe: *Levelek*, Bp., 1988. 228.

⁹⁴ „Játékos az ember...” – mondja A *karthausi* beszélője. I. m. 88.

⁹⁵ „A játékos maga is tudja, hogy a játék csak játék, s egy olyan világ veszi körül, melyet a célok komolysága határoz meg. [...] Aki a játékot nem veszi komolyan, játékrontó.” (GADAMER: i. m. 88.)

Romlás

A *karthausi* beszélője szerint „...nehéz szatírárt nem írni; nehéz, s nehéz volna nem nevetni, ha nem jutna eszünkbe, hogy e bohócságok alatt egy nagy erkölcsi romlás rejtezik...”⁹⁶ Romlás? Mihez képest? A regényben fölmerülnek a politikaelméleti értelemben vett „jó” összes lehetőségei: a két francia forradalom (1830, 1789), a forradalom előtti „régí világ” (ancien regime), az iskolai tananyagban példaképként tanított római köztársaság, de a beszélő mindenütt kimutatja a „rosszat”. Még a „hős népvézerek”, az önfeláldozó Gracchus testvérek⁹⁷ is kudarcot vallottak. A beszélő szerint, aki közelebb áll a teológiai, mint a filozófiai beszédmódhoz, a „jó” Isten világához tartozik, az ember földi vándorútján folyvást csak keresi. Közben önmagában és a világban egyaránt leküzdhetetlen akadályokba ütközik.⁹⁸ Annak a bölcséleti ellentmondásnak a következményével találkozunk itt, amire a Newton fizikai világképe és a Locke filozófiája közötti feszültség döbbsentette rá a felvilágosodás korának emberét, s amire nem találtak megoldást.⁹⁹

Rousseau tette föl a kérdést 1750-ben: „Javított-e vagy rontott az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?”¹⁰⁰

⁹⁶ A *karthausi*, 282.

⁹⁷ Az 1945 előtti született középiskolát végzettek kivétel nélkül tudták, hogy a Kr. e. 183-ban néptribunossá választott Tiberius Sempronius Gracchus a nyomorgó és vagyontalan polgárok javára meg akarta változtatni Róma köztulajdonban lévő földjeinek (ager publicus) használati jogát – a gazdag nemesség rovására. Az állami és magántulajdon szétválasztása azonban nehézségeket okozott, s a viták fegyveres összeütközéshez vezettek, amelyben a néptribunus is életét vesztette. Fivére, Gaius folytatta a küzdelmet, ki akarta terjeszteni a polgárjogot, megváltoztatni az esküdszéki bíráskodást, olcsó gabonát juttatni a szegényebb polgároknak, gyarmatokon jobb megélhetési lehetőségeket biztosítani nekik, s ez az életébe került. De az általuk kezdeményezett „népbarát” törvényeik közül több túlélte őket.

⁹⁸ GÁNGÓ Gábor: *Eötvös az emigrációban* (Debrecen, 1999.) című könyvének 189–97. lapjain sokoldalúan és eredeti szellemben foglalkozik A *karthausi*val. Megközelítése azonban annyira más nézőpontból indul ki, mint az enyém, hogy eltérő észrevételeit nem vitatom.

⁹⁹ Jerome MCGANN: *The Poetics of Sensibility – A Revolution in Literary Style*, Oxford, 1996. 13–155.

¹⁰⁰ J. J. ROUSSEAU: *Értekezés a tudományokról és a művészetekről*. In: *Értekezések és filozófiai levelek*, Bp., 1978. 9.

Válasza határozott nem. A „romlás” fogalma *A karthausi*ban valószínűleg arra utal, hogy az eposzok és tragédiák „nagy” hősei csak a mítoszok „teljességet” föltételező világában idézhetők meg, mivel a regény színtere az „egésznek”: határozottan kiválasztott és megnevezett része, ebben a behatárolt térben a nagyság, hősiesség eleve elképzelhetetlen. Láthatjuk ezt a világirodalom szintje minden XVIII–XIX. századi regényében.¹⁰¹ Egy „idő óta szembetűnő léptekkel halad a moralitás az emberek között; az erény s vallásosság nem gúnyoltatik többé, az erkölcstelenség elveszté legalább szemtelenségét, maga a gonosztevő emberibb lett.”¹⁰² Századunk egyik legnagyobb gondolkodója, Bentham, diadalmasan megmutatá a haszon s erkölcsiség, azaz: érdem s jutalom együttiségét...¹⁰³ – olvassuk *A Szegénység Irlandban* befejező részében. Úgy látta, hogy a romlás kérdése nem új jelenség, nem kapcsolható sem az egységes világkép fölbomlásához, sem a romantikára jellemzőnek tartott töredezettséghez.¹⁰⁴ *A karthausi* a „társadalmi rossz” meglétéből indul ki. A „természeti jó” csak a „kolostori” kívülállásban és Armand pásztorvilágában létezhet, a működő világból kiszakított „kis körben”, amiről a befogadó nem tudhatja, Gusztáv életteréhez tartozik, vagy a halálra készülő képzeletének alkotása, mint a jelenésbeli angyal. Rousseau úgy vélte, az erkölcs a nemeslelkűséggel azonos, ami a végrehajtott jó cselekedetek szándékát jelenti. Az ember becsületessége, „jótékonysága, nem elveinek, hanem a benne lakozó természetes jónak a műve” – írja. A „nemes lelkű” ember *A karthausi* szövegvilágában is az igazságot keresi; de az emberben „lakozó jó” a „másik” megértésének és megérthetőségének hiánya miatt nem tud megmutatkozni. A gyarló ember, aki „hab”-nak érzi magát a

¹⁰¹ Még a történelmi témákat választó Walter Scott, Victor Hugo vagy Jósika is küszködik a nagyság megjeleníthetőségével.

¹⁰² Azaz itt sincs „nagyság”.

¹⁰³ *Reform*, I. k. 204.

¹⁰⁴ Már Horatius így panaszkodott: „Elődeinknél már szüleink kora / satnyább, s mi nálunk is silányabb / atyjai még gonoszabb fiaknak.” – „Aetas parentum pejor avis tulit nos nequiores, mox daturos progeniem viciosiorem.” – (HORATIUS: *Ódák*. III. 6.) – Idézi Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művében. Lator László magyar fordítását a Bp., 1981. kiadás II. kötetéből vettem (455.).

lét zűrzavarában, kétségbeesésében támaszt, magányában társat keres. Támaszt elvekben, eszményekben és a közéletben; társat a szerelemben, barátságban és a közérdekű feladatok vállalásában. És erőt a választott célok megvalósításához.¹⁰⁵

A múltban soha nem sikerült változtatni a szegénységen, a szenvedésen, az egyenlőtlenségen. A res publica, a köztársaság az 1789-es forradalomban is megbukott: a tekintélyelvű királyságot a császári önkényuralom váltotta fel, s a „nagy” Napóleon rémképe ott lebeg a Vendôme tér („piac”) fölött.¹⁰⁶ De akkor mi a nagy és mi nem az? Mi adjon példát a múltból, ha a „minden hiúság” álláspontjáról annak értékrendjét és eszményeit is meg kell kérdőjelezni? Rousseau írja *Erkölcsei leveleiben*: „Az emberi élet célja az ember boldogsága, de melyikünk tudja, hogyan érhetjük el a boldogságot? Alapelv nélkül, biztos célpont nélkül tévelygünk vágyaktól vágyakig, s ha valamelyiket sikerült kielégítenünk, még mindig ugyanolyan távol vagyunk tőle, mint azelőtt, hogy bármit elértünk volna.”¹⁰⁷ Ezt a biztos pontot nem találja az egyre fontosabb tudományban, ezért írja „barátnőjének”: „Lelkiismeret, ó, lelkiismeret, isteni ösztön, halhatatlan égi hang, biztos vezére a tudatlan és korlátozott, de értelmes és szabad lényeknek, csalhatalan bírója jónak és rossznak, fenséges emanációja az örök szubsztanciának, ki az embert az istenekhez hasonlatossá teszed: egyedül teáltalad van kiválóság a természetben. – Nélküled nem érzek semmit magamban, ami az állatok fölé emel, csak azt a szomorú előjogot, hogy tévedéstől tévedésig botorkáljak a minden szabályt nélkülöző értelem és a minden alap-

¹⁰⁵ Az „erő” szó jelentése azonos azzal, amit a „genfi polgár” egy dauphinéi nemesembernek szóló levelében 1772-ben így határozott meg: „Nincs erény harc nélkül. Az erény nem egyszerűen abban áll, hogy igazak vagyunk, hanem, hogy eközben lebírnjuk szenvedélyeinket, uralkodunk szívünk fölött.” (ROUSSEAU: i. m. 752.)

¹⁰⁶ E rémkép teljesen egyértelmű az angol köztudatban, ahol hosszú évszázadok óta először fenyegetett komolyan idegen hatalom azzal, hogy a szigetország földjére lép. Nem idegen a napóleoni háborúkban ellene fölkelt magyar fölfogástól sem. Goethe ugyan csodálója volt, de híres találkozójukon eszmecseréjüket nem ez határozta meg.

¹⁰⁷ Jean-Jacques ROUSSEAU: *Erkölcsei levelek*, II. In: *Értekezések és filozófiai levelek*. Bp., 1978. 280.

elvet nélkülöző ész segítségével. – Igyekezzék olyasmit cselekedni, amit szívesen lát viszont a mások cselekedeteiben.”¹⁰⁸

Ennek érdekében Gusztáv az ókori Delphoi jósdájában olvasható bölcsességre hivatkozik: „Ismerd tenmagadat...”¹⁰⁹ Ez az egyénhez szól, aki – akár tetszik, akár nem – kénytelen mások között, valamilyen közösségben élni, ahol az „én” kiteljesedése, anyagi érdeke, érzelmi kisugárzása és befogadási vágya szükségszerűen szembekerül mások érdekeivel és vágyaival.¹¹⁰ Ezért, „ha végre képzelt magányos állásunkról lelépünk, ha erényünk önöségünkkel egyszer ellenkezésbe jött s legyőzetett, s kebelünkbe tekintve látjuk, hogy nem egyéb, mint tükrözete annak, mit másokban megveténk.” Mert minden „ember egyenlően önös, s ha nem volna hit, mely a földi javakról lemondóknak nagyobb javakat ígér, s ha nem volna hiúságunk, ez örültsége az embernek, melyet végzete okosságának ellenőri adott, talán rég szétesztlött volna a társaság.”¹¹¹ Az álorcás világban a lényeg megismerhetetlen, az emberi szerepek a komédia színpadán játszódnak le. Itt játsszák a történet (jórészt előkelő származású) szereplői „kis komédiákat, melyet a világ nagy színpadán elkezdenek, amely-

¹⁰⁸ Uo. 307.

¹⁰⁹ Uo. 134.

¹¹⁰ Ritoók Zsigmond hívja föl a figyelmet arra, hogy a delphoi templom feliratára Platon is hivatkozik. Ritoók fordításában a régies „tenmagad” „önmagad”-ként szerepel, s – többek között – a következő magyarázatot fűzi hozzá: „A változó világban, amikor a régi formák szétbomlanak, régi, megdöntetlennek vélt értékek semmivé lettek s egy új világ volt kialakulóban, természetsszerűleg került a gondolkodás előterébe az ember, az ember lehetőségei: mi az ember és mire képes? Mert aszerint, honnan szemlélte valaki a változó világot, nagyon különbözően vélekedhetett lehetőségeiről...” (*Ki mondta, miért mondta?* Szerkesztette: Gyapay Gábor, Megyer Szabolcs, Ritoók Zsigmond, Bp., 1977. 8.) Az ókori gondolkodás kiváló ismerője mondas-magyarázata végén Szókratészt is idézi: Nem nyilvánvaló-e, hogy önismeret folytán igen sok jó éri az embert, az önámítás következtében pedig igen sok baj? Mert akik önmagukat ismerik és tudják, mi való hozzájuk, azok azt is meg tudják különböztetni, hogy mire képesek és mire nem...”:

¹¹¹ *A karthausi*, 135–136. – A „társaság” szó itt társadalmat jelent. Ehhez teszi hozzá a beszélő száz lappal később: „Kinek szíve hideg önségében magába vonul, ki állati éldelet között, vagy a tudományok terméketlen munkáival tölté napjait, az talán szabadnak képzelheti magát: mint a szunnyadó rab nem látja börtönének magas falát, s szabadságról álmodhatik.” (Uo. 238.)

ben mindenki a kis szerepet annyi fáradsággal adja: inasaik amúgy is az egyetlen idegen nézőik, kik előtt játszanak, talán igen fogják bámulni mesterségüket, – s az emberi nem nagy drámája azért nyugodtan haladhat tovább.”¹¹² A „nagy emberek” játékát szemlélő inasok említése arra utal, hogy ez a színjáték többé nem a „fentnek”, hanem a „lent” – alant – világának szól. Azaz nem a klasszikus eposz „isteni” fennköltségét, hanem a közvéleményt szeretné meggyőzni. Noha az magában foglalja műveletlenek és a „szolgák” nézeteit is, azaz soha nem emelkedik föl a kiválóság-nak korábban érvényesülő magas igényéhez.

Az embert a „szívben élő tudomány” emelheti. Tanítja a beszélő, s ezt keresi Gusztáv.¹¹³ Végül ott találja meg, ahol Kölcsey: az ember „általánosan” nem lehet boldog.¹¹⁴ Homályos ábrándjaitól vezetve feljegyzéseiben őszinte akar lenni, noha nem biztos, hogy mindig az. Tudnia kellene (de nem akarja tudni), amit apja fölismert, hogy az önző világban (különösen Párizsban) ne higgyen senkinek.¹¹⁵ Az „önös” a regény kulcsfogalma. A tekintélyelvű világ rendje a származási jogra épült, minden érdek ehhez kapcsolódott. Ahogy ennek érvényesíthetősége föllazult, előtérbe került az egyéni és közérdek (említett) ellentéte. A modern („szentimentális”) korban megnőtték a személyiség (individuum) lehetőségei,¹¹⁶ s ez fölbomlasztotta a régi rendet. A fényes rokokó

¹¹² *A karthausi*, 283.

¹¹³ „Isten a szenvedőnek engedé a vigasztalást: az egész természetből, az emberi tettekből és tanításokból szívbeli tudományt szívhatni.” (*Parainesis*, KÖM. I. k. 1097.)

¹¹⁴ „Embernek időről időre lehetnek örömei; de azok vagy hirtelen enyészve keservekkel váltaknak fel, vagy hosszabban maradván unalomban mennek által. – Érzékeny szívnek több fájdalom jut, mintsem általános boldogságra számot tarthasson: érzéketlen sem jót, sem rosszat nem érezhet. [...] Minden egyes ember, még a legnagyobb is, parányi része az egésznek; s minden rész az egészért lévén alkotva: azért kell munkálkodnia is. Ki saját jólétét egyetlenegy főcél gyanánt űzi, nevetségessé teszi magát minden gondolkozó fej előtt...” (I. m. 1140–1140.)

¹¹⁵ *A karthausi*, 70–71. – Párizs nem csupán a forradalom városa, de az átláthatatlan viszonyoké is. Tömegében elrejtőzhet a bűn és a bűnös. A sok unatkozó üres szórakozásai semmiféle rendet nem tartanak tisztelben: Párizs – eszerint – az orgiák városa. Érdekes, hogy ellentéte a kiegyensúlyozott vidéki (falusi) élet is csak hiányként van jelen.

¹¹⁶ Nálunk már Kölcsey vitatta ezt. Úgy gondolta, kora nem a nagy egyéniségeké (individuumoké), hanem a jól képzett és közhasznú (átlag) polgároké. Az ő számuk és hatékonyságuk befolyásolja a közösség, a nemzet sorsát és jólétét.

gazdagságról tanúskodik, s *A karthausi* történetének jelentős része ilyen főúri szalonokban játszódik. „A rococo, melyet az új francia aristocratia divatba hozott, hogy lakásaiban, mint mindenben, elődeit utánozza, itt¹¹⁷ a házzal együtt készült. A sötétveres kárpitok, a fejér aranyozott keretben lévő fametszések a falakon, a köpczös angyalok a kandallónál, a festett allegória a mennyezeten, egyszóval minden úgy álla, mint három ivadék előtt felállítatott...”¹¹⁸ – mutatja be a regény azt, amit az új csak utánoz, másol. A másolás pedig ebben az összefüggésben a szerepjátékhoz hasonló: nem feltárja, hanem elrejt azokat a szándékokat – és az ízlést –, ami az eredetit létrehozta. Fényűző hivalkodását egy gyönyöröket habzsoló, haszontalan, élőködő, tékozló, libertinus¹¹⁹ arisztokrácia hozta létre, amelynek tagjai az erkölcs semmiféle kötöttségét nem tartották magukra nézve kötelezőnek.¹²⁰ A forradalom úgy irtotta ki és száműzte ezt a réteget, hogy hasonló szellemiségű „újgazdagoknak” adott teret, majd „régii öltözetekben, mindig régi előítéletekkel tért vissza e csoport Franciaországba, mindenről megemlékezve, csak arról nem, mit önszemeivel látott; s így állt elkülönülve nemzetétől, egy dicső század-negyed által, mint idegen ősei földjén.”¹²¹ A rokokóval együtt megmaradt az erkölcsi szabadoság. Ebben a viszonyrendszerben látjuk *A karthausi* előkelő világát.

A szalonok kötik össze a múltat és a jelent. „Madame Valmont terme egyike vala azoknak, hol a két nagy párizsi társaság¹²² találkozik. Születése által Faubourg fő személyeivel rokon s férje által ki, mint sokan, a forradalom következtében nyeré címét, az új nemesség társaságába vonva, mint egy középpont álla a két külön fokozat között.”¹²³ A „delnő” (ahogy a beszélő nevezi), akit csak Gusztáv nézőpontjából látunk, soha nem lép ki szerepéből,

¹¹⁷ A régi arisztokratáknál.

¹¹⁸ *A karthausi*, 93.

¹¹⁹ Vö. BARÓTI Dezső: *Libertinizmus és felvilágosodás*. In: *Árnyékban és fény*. Bp., 1980. 151–172.

¹²⁰ Lásd: Donatien Alphonse Francois de Sade marquis (1740–1814) regényeit, elsősorban a *Justine on les malheurs de la vertu* (Páris, 1791.) két kötetét.

¹²¹ *A karthausi*, 96.

¹²² Az „új” és a „régii” hatalmasok.

¹²³ *A karthausi*, 110–111.

ezért veszélyeknek sem teszi ki magát. Jellemét nincs mihez viszonyítani, vonzereje nem mutatkozik meg, „én”-je rejtélyes.¹²⁴ Julia tapasztaltabb Gusztávnál, de a külső és a szerep őt is megteveszti. „A lenni és látszani” goethei kettőssége vezet oda, hogy Gusztáv nem veszi tudomásul, amit lát: Julia és Dufey találkozását a templomban, a fiatalasszony légyottját egy külvárosi lakásban, az elsápadásokat, a dugdosott leveleket és így tovább. *A karthausi* beszélőit rendkívül foglalkoztatja a látszat kérdése: „nem aszerint, mennyit érsz, hanem mennyinek tudsz látszani; szabják meg becsedet; nem az, hogy valamit tevé, de hogy mindent elkerülsz, mi illedelmet s fölvelt szokást sértene, teszi, hogy társaságba fölvetéssel.”¹²⁵ Armand, aki – Gusztáv segítségével – Julia apja mellett titkárként keresi kenyerét, s ebben szabadsága korlátozását és fölemelkedésének az árát látja, s a hajlongás kényszerűségéről panaszskodik.¹²⁶

Betty viszont csak önmagával és nem Julia szerepével azonos. Gusztáv fölemelhette egy kétes értékű és hazug indítékú helyzetbe, de „én”-jét akkor sem változtathatja meg, ha a lány szívesen lenne olyan, amilyennek elképzelése szerint a férfi látni szeretné. Hiába tanul zenét, olvas klasszikus és új költőket, történelmet: jellemétől idegen szerepet *másol*, s ez az igyekezete Gusztávot okkal zavarja, mert „hamis accordok egész sorát” játssza el, amibe beleborzadt az ízlése. „Ha még szeretném, most megszűnt volna szerelmem...”¹²⁷ – mondja, s a föltételes mód arra szolgál, hogy szenvedőnek érezhesse magát, noha éppen megtalálhatná azt, amit keres, de ami nem azonos azzal, amire vágyott. A befogadó tudatában Betty öncsalása elválaszthatatlan Gusztáv csalásától. Gusztáv ahhoz az egyszerű, mesterkéletlen lányhoz vonzódott, aki („természetesen”) önmagát adta; idegenkedve nézte

¹²⁴ A regény írásakor Eötvös nem tudhatta, hogy ennek a „filozófiáját” hogyan fejtí majd ki Balzac *Elvesztett illúziók* című regényében úgy, hogy érveit egy spanyol jezsuita szájába adja.

¹²⁵ *A karthausi*, 281.

¹²⁶ „...repekényként a földön csúszni, míg egy magasabb tövet átfogva felfonhatom ágaimat; de egykor felérek, s ne félj, ha majd a tetőn látsz, mint a vándor, ki meredek hércire menve, a hágás közt ruháját bemocskolá, fenn kitisztítom magam...” (Uo. 158.)

¹²⁷ Uo. 379.

annak erőfeszítéseit, aki (részben és időlegesen) föl akarta adni „énje” értékeit, hogy megfeleljen a látszatnak. Annak, ahogy Betty az előkelő világba illeszkedést elképzei. Miután elvesztette, támad föl Gusztáv „hamuvá porladt” lelkében a Betty iránti szerelem.¹²⁸

Noha Gusztáv önmagáról mondja, Bettyre is vonatkozik: ebben a földi életben „nézhetünk mindent, amint tetszik, de melyben semmi örömet leszakítva bírni nem szabad, mert semmi sem a mienk...”¹²⁹ Gusztáv története itt a Paradicsom-mítoszt idézi, az eredeti bűnt, a tiltott fa gyümölcsét. A leszakított gyümölcs soha nem olyan, mint amire vágyunk. A vágyak beteljesíthetlenségének, a beteljesülés kiüresedésének átléphetetlen logikáját kell belátnia: „Talán hibáztam, talán jobb volna elrontani boldogságát, mielőtt a szív még élvezetéhez szoktat; de ő boldog volt. [...] De hát szeretem-e őt?”¹³⁰ Azt is kérdezhetné: lehetséges-e a költészetben sokat emlegetett nagy érzélem? Az, aminek viszonzására az ember képes lehet, nem szükségszerűen kevesebb-e ennél? Lehet-e a kicsiny – nagy? Igen, de csak az anyai szeretet anyák nézőpontjából.¹³¹ A szereplők szabad akarata magában rejtí igaz értékek jó választásának a lehetőségét: „mintha a társaság csak egy percig is fennállhatna, ha az emberek oly semmirevalók volnának, mint gondoljuk, mintha nem lenne ezerte jobb csalatni egész életen át, mint elkülönözve állni e nagy világ közepett. Szomorú vakság! s hát nem elég szenvedéseket találunk életünkben, s ciliciumként bizodalmatlansággal kell-e körülfogni kebleinket, hogy még az is fájjon, ha valaki karja közé szorít?”¹³² – kérdezi a (befejező) napló rész. Miközben viszonzatlan érzelmeink, keserves csalódásaink befelé fordítanak, a társaságban átélí szenvedések és szenvedélyek elől kétségbeesve menekülünk a magányba. De azt elviselhetetlennek érezzük, ki szeretnénk tör-

¹²⁸ Az ember titokzatos érzelmi világában a „gyűlölés szerelemmé válhatik, de nem a hideg közönyösség ott, hol egykor szerelem létezett: miként minden lángba borulhat, csak az nem, mi egykor lángolva hamuvá égett.” (Uo. 381.)

¹²⁹ Uo. 356.

¹³⁰ Uo. 357.

¹³¹ „Ha szívednek valaki kell, kinek sorsodat elpanaszolhatod: ott van ő, s bármi okozta bánatod, ő nem fogja kicsinynek találni...” (Uo. 359.)

¹³² Uo. 471–472.

ni a bezártságból a szabadságba; társakat keresünk, s végső soron az önzés ellentétét a másokért való munkában találhatjuk meg.

A fenti tanulságot sugalló beszélő mintha nem hinne a világ célelvűségében. Azt keresi, hogy a szenvedések vándorútja hogyan vezetheti az egyént az Igazsághoz. Az „én” és a „másik” viszonyát, a tévedés-bűn-vezeklés-megváltás logikai rendjébe helyezi. Ezért vár Gusztáv a földi lét útvesztőiben eligazító isteni fényre (amivel túl későn találkozik utolsó látomásában), noha a megvilágosodás feltételei ésszel csak kis részben foghatók föl. Sokkal inkább belső értékeinkből áradhatnak. A beszélő mintha Ágostonnal mondaná hőse lelkéről: „sok igazságot láttál és megkülönböztetted őket attól a fénytől, amelynek világosságánál láttál. Emeld fel tekinted ahhoz a fényhez, és szegezd rá, ha képes vagy...”¹³³ A megtalálhatatlan Igazságról így helyezi át a hangsúlyt arra az Istenhez kötött fényre, amihez fel kellene emelni tekintetünk. „Mindenható lény! – Oh adj világosságot nekünk. – Eltévedünk; de vajon nem az igazságot keresve tévedtünk el? – Oh küldj le egy derült sugárt reánk, Istenem. – Oh! adj világosságot nekünk, Istenem.”¹³⁴

Nőni vagy emeltetni?

Byron naplójában olvashatjuk: „...egyedül vagyok, ami Locke szerint rossz társaság. »Ne légy magányos, se tétlen« – hm! – a tétlenség terhes, én a magányban nem látok akkora veszélyt. Minél többet látok az emberekből, annál kevésbé szeretem őket.”¹³⁵ A *karthausi* magányos beszélője szerint a fa „az egész világnak köszönheti fejlődését, de keskeny a kör, melyért élnie lehet. Vajon nem fekszik-e ebben a nagy oktatás, hogy a kis kört, melyre

¹³³ Uo. 61.

¹³⁴ Uo. 252.

¹³⁵ BYRON: *Naplók, levelek*, Bp., 1978. 48. – 1814. február 18. – Az idézet külön érdekessége, hogy a Frye által is említett Robert Burton (1577–1640): *A mélabú anatómiája* című művéből való.

áldó hatalmunkat kiterjeszthetjük, nagyon szeressük?”¹³⁶ Kérdése ismét Kölcsey töprengéseit idézi, amelyek a háztól a hazáig vezetnek.¹³⁷ Gusztáv abból a magányból akar kitörni, amiben az apjával szembeni lázadás sodorta, de maga sem tudta, hogy merre, mert csak a „nagyág” képlékeny álma vezeti. Armand is úgy indult az életbe, hogy lelke a „vágy szárnyára kél”,¹³⁸ s elhatározza: „Hazámnak, az emberiségnek áldozni napjaimat, ez [...] gyermekkoromnak legszebb reménye [...] Születésem e reményt megtagadta; a kor melyben élek, nemzetem romlottsága, szegénységem, szóval minden ellent áll vágyaimnak; meg kell hát küzdeni sorsommal...”¹³⁹ Gusztáv „rideg” apja fiatalon kétségbevonta „Versailles”¹⁴⁰ rendjét. A közvélemény harsány „megszólalása” volt a forradalom: társadalmi párbeszédet, igazságot, a szegények helyzetének javítását, az előjogok eltörlését ígerte.¹⁴¹ De mindez „negatív illúzió” (Frye) bizonyult: a „kegyetlen terrort”¹⁴² Napóleon önkényuralma követte – inasból lett újjgazdagokkal. Ha a testvériség (keresztény) tanából semmi nem valósult meg, mit ér a szabadság? „Minden francia szabad és egyenlő, így szól a törvény; s ki akarná hinni, főképp ifjú korában, hogy ez, minek kívánásáért majdnem félszázadig vérzett nemzete, pusztá szónál nem egyéb?”¹⁴³ E kérdésben rejlő ellentmondás zárja ki Gusztávot a közéletből.

¹³⁶ *A karthausi*, 462.

¹³⁷ „Viselheti-e az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját háznépe keskeny körében nem tudná magát boldognak érezni, mint másutt mindenütt?” – kérdezi Kölcsey a *Mohácsban*. – KÖM I. 1222.

¹³⁸ VÖRÖSMARTY: *Csongor és Tünde*.

¹³⁹ *A karthausi*, 159.

¹⁴⁰ Erről a beszélő csak annyit mond, hogy az ide visszavágyó Lafard nem csupán velejéig züllött, de nevetséges is.

¹⁴¹ Gusztáv apja szerint a „múlt negyven év történeteit még lehetetlennek gondolta volna mindenki, lehetetlennek fönségük s alávalóságuk, változásaik s mégis változatlan nyomorúságuk miatt. Mikor Desmoulins az asztalra szállva, kalapjára tűzte zöld levelét (a reménynek), én is egy egész világot teli reményekkel hordtam kalapomon e zöld levélben, én is egy szebb jövőről álmodtam, szabadságról s emberszeretetről, míg a terrorizmus futni nem kényszerített.” (Uo. 72–73.)

¹⁴² A terror menekülésre kényszerítette Gusztáv kívánó apját.

¹⁴³ *A karthausi*, 154.

Madách *Az ember tragédiájában* azt mondatja Péter apostollal: „Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: szeretet”).¹⁴⁴ Gusztáv ennek megfogalmazása előtt panaszolja történetének egyik kezdőpontján jellegzetes önsajnálattal (és a befogadót némileg megtévesztve): „Ma hagyott el atyám.”¹⁴⁵ Távozása mélyen hatott rá – mondja gazdag családja nyugtalan, nagyra törő és jóakarató fejéről, majd hozzáteszi: „Nem mintha szerettem volna őt; vannak időszakok, hol annyi idegen dolog tolong atya és fiú közé, hogy előbb távol állnak, végre elidegenednek egymástól, – időszakok, hol mindenik különös, másiktól nem értett nyelven szól; mindenik különös, a másiktól utált reményeknek örül, mindenik erős hittel ragaszkodik különös meggyőződéséhez, mely egyiknek mintegy vallásává nő, míg a másik benne csak előítéletet lát. – Ilyen időszak a miénk is; múlt s jövő, ez azon két különböző hit, melylyel két ivadék egymásnak átellenében áll, [...] régen közöttünk hullámszik a nagy forradalom Vöröstengere, s tőlük, kik Egyiptom húsos tálainál maradtak, miként nem állnánk távol mi, kik bátran útnak indultunk s haladunk a nehéz vándorláson, melynek kezdete pusztaság vala, de melynek végül egy szép, dicső hon ígértetett.”¹⁴⁶ Nehéz eldönteni, mennyi az irónia és mennyi az öncsalás ebben. Gusztáv és kortársai bizonyosan nem a szabadság hősei, nem vállalják a kitörést az egyiptomi rabságból, nem keresik Kánaánt. Arra várnak, hogy életük erőfeszítések, áldozatok és elszántság nélkül jusson olyan révbe, amiről álmodnak, s figyelmen kívül hagyják, ha az előző nemzedék akaratereje legalább céltudatos volt, ha eredményes nem is.

„Kinek fájdalmai a külvilágból jönnek, azt az idő vigasztalja...”¹⁴⁷ – mondja a saját magányának történetét elbeszélő Gusztáv, majd hozzáteszi: „Az emberek jövője a múltban fekszik egészen.” E megállapítás után ő, akit korábban megkísértett a hitetlenség, mert meg nem érdemelt büntetésként élte át édesanyja elvesztését, kiszolgáltatottan fordul Istenhez: „Oh míg felejteni

¹⁴⁴ Alexis de TOCQUEVILLE: *A régi rend és a forradalom*. Bp., 1994. 50.

¹⁴⁵ *A karthausi*, 11.

¹⁴⁶ Uo. 11.

¹⁴⁷ Uo. 130.

nem tanítasz, hasztalan szólsz új reményekről.” Reménytelenül pedig minek élni? „Jaj az öngyilkosnak! így szól a világ.”¹⁴⁸ – A pokol fenyegetése miatt „évezredekig fáradt milliányi elme, hogy e szép világnak bús értelmet találjon. (...E) kör, melyből elkíváncszom, nem a Te világod; ezt ők teremtték, kik parancsaidat mindig megvetik, kik embereidet gyöttrik...”¹⁴⁹ Annak a szenvedéseiről¹⁵⁰ olvasunk, aki a mulandó világ olcsó gyönyöreiért ment a fényes Párizsba. A vallomás hangja a szenvedésről szólva mindig annyira szónokias, hogy a befogadó egyszerre gondolhat Rousseau-, Goethe-, Byron- és Vörösmarty-hatásra.

Az arisztokrata apja ellen lázadó Gusztáv Avignonban származásának következményét fölismerve megrettent az újabb forradalomtól. A nagy változás azonban, amitől 1830 júniusában félt, nem következik be: „...egy hónap után alig marada más e nagy forradalomból, mint egy új király, s egy már unalmassá vált beszélgetés tárgya.”¹⁵¹ Elűzték a Bourbonokat, s a szabadsághősként tisztelt Lafayette – „íme a legjobb köztársaság” – szavakkal mutatta be az új királyt, Lajos Fülöpöt. Ebből ábrándul ki barátja, Armand, aki a forradalom hírére azért ment Avignontól Párizsba, mert ott egy nemzet reggelének felderülését remélte. Azt, hogy „új élet kezdődik”, ami biztosítja azt, hogy „ezúttal csak az nem haladhat, ki gyenge vagy bátortalan. Dicsőnek látandsz, vagy soha” – mondja indulása előtt reményektől duzzadva Gusztávnak, de csalódás vár rá (is).¹⁵² Később Párizsban, a „palais royalban fel s alá” sétálva a politikára, a forradalomra, a történelemre vonatkozó kérdéseken töpreng: „az első három év változásokat ígért, de a forradalom Franciaországban bevégezve nincs. Mi fog tör-

¹⁴⁸ Uo. 139.

¹⁴⁹ Uo. 140.

¹⁵⁰ „Oh nem! A fájdalom, melyeket szenvedünk, minmagunkban fekszenek, azokban, kik most mint álszónokid lépnek elémbre. Évezredekig dolgozott e nem, hogy felépítve társaságát, kínzó eszközöket gyártson ömagának; évezredekig fáradott milliányi elme, hogy e szép világnak bús értelmet találjon, hogy kínzóvá tudja tenni a szerelmet, melyet boldogságunkra teremtél, csálóvá a barátságot, önszívünket gyűlöltővé...” (Uo. 140. „e nem” – az emberi-ség, a „társaság” – társadalmat jelent itt.)

¹⁵¹ Uo. 66.

¹⁵² Uo. 65.

ténni, ha e nép még egyszer fegyvert ragad?” A kérdésre nincs válasz, a „nép” fölolvad az arctalan és kiszámíthatatlan tömegben. Kiábrándultan mondja: „nem mintha azt szánnám, mi” a forradalom által „elveszett, s mi szívemnek éppen olyan érdektelennek látszik, mint a jelen állapot, de mert eszembe jut, mi gyöngék s alávalók vagyunk...”¹⁵³ A forradalom nem tudta fölemelni a „fiait” (inkább sokat „fölfalt” közülük).¹⁵⁴ Ekkor az eső elől betér egy „játszóházba”, s ott találja Armand-t, aki miután engedte magát elragadtatni a forradalom reményei által, most a játék áldozata: „De vajon e szenvedély, mely oly költőinek hirdettetik, mi más, mi más, mint fősvenység, alávaló aranyszomj” – kérdezi, s gyűlöletesnek mondja szörnyű következményeit.¹⁵⁵

Az nem derül ki, hogy Dufey miként játszhatta el a „nap hőse” szerepét, csak az, hogy „a júniusi forradalomban keresztet nyert, könyveket ír s tudja Isten mennyi tulajdonságokban bővelkedik...”¹⁵⁶ Mindez rövid életű siker, s Julia apja ösztönösen nem szereti ezt a „szép férfit”. Nem szereti a nemesedett pórokat, az éhes zurnalisztákat, a fukar bankárokat, a gazdag zsidókat és az újonnan főnemesi címet szerzőket. (Ha a nemesség intézménye idejét múlta, miért adnak ilyen címeket önmaguknak azok, akik ez ellen lázadtak? Ha az előkelőség és gazdagság előnye igazságtalanok, miért törekednek megszerzésére az újonnan hatalomra kerülők?) Azt kérdezi: „hát nem a szabadság századában élünk, nem hirdették-e egyenlőnek az embereket?”¹⁵⁷ A gróf azonos ön-

¹⁵³ Uo. 192.

¹⁵⁴ „Különös neme az embereknek kikkból a francia többség áll, s kik éppen azért vittek véghez oly nagy dolgokat, mert magok minden kormánynak ellentmondás nélkül engednek; kik miatt azért történt annyi forradalom, mert forradalomtól való félelmük mindent elfogad, mit az éppen győző párt határozott.” (Uo. 62.)

¹⁵⁵ „...emberi sorsunk lakolni minden élvezetért, s minden szenvedély, mennyivel több gyönyört nyújt, annyival több veszélyekkel fenyeget,” s a „játék lelkünket elrontja, s mert nincs semmi, mi rossz tulajdonságunkat inkább kifejtene.” (A *karthausi*, 193.)

¹⁵⁶ Uo. 111.

¹⁵⁷ De a két forradalom utáni Franciaországban nincs hely, „hol az egyenlőség álma létesült”; nincs gazdag ember, „ki a szegény előtt büszkén nem emelné fejét, s karöltve akarna végigmenni embertársával, ha ruhája rongyos...” (Uo. 116.)

magával, a meggazdagodott inas fia pedig mintha az időt akarná visszaforgatni: Julia keze nemcsak nagy vagyonnal kecsegteti, hanem azzal is, hogy befogadja a régi arisztokrácia előkelő világa. A változások haszonélvezőjét, akit a nagy társadalmi mozgás emelt a szolgák „lenti” világából a „fent” közegébe. Közben azonban sem jellemében, sem erkölcsében, sem gondolkodásában nem nőtt föl a „nagy eszmékhez”. Külső erők helyezték a „nagyság” állapotába, de ehhez a lélekben (jellemében, akaraterejében) nem tudott fölőlni. Julia okkal mondja róla, miután megismerte: „Vannak dolgok a világon, [...] melyeket becsületes embernek tapasztalnia kell, hogy eszével felfoghassa...”¹⁵⁸ Az erkölcsi korlátokat nem ismerő törtető a legnagyobb nyomorba taszítja az érte minden áldozatra kész asszonyt, akit megismertet a szenvedéssel és a kiszolgáltatottsággal. A regény alaptétele a „gyakorlatias”, „pragmatikus” Dufey és az ábrándozó, értékrendet kereső, „érzékeny” Gusztáv (valamint a hosszú ideig vele párhuzamos úton járó Julia) gondolkodásának a szembeállítás.

A regény ismétlődő tétele: a világ (új?) rendjét meghatározó pénz nélkülözhetetlen az életben, de megszerzése éppen oda nem vezethet el, ahová vágyunk, mert a boldogság nem árucikk. A pénz csak látszatra anyagi jellegű, valójában maga is jelkép, metafora, aminek szerepe a „modern” világ sajátos és lényegében meghatározhatatlan közmegegyezésére épül. Hiába véljük ismerni a „piac” törvényeit, a pénz tényleges vásárlóereje számtalan kiszámíthatatlan tényezőtől függ, amelyek közül a beszélőt leginkább a titokzatos szerencsejáték izgatta. Pénzen sok minden megvásárolható, de az ember belső értékei nem. Aki nagyon vágyik rá, nagyon fontosnak tartja, azt nem emeli föl, hanem éppen lealjasítja. A pénz szerepének kiemelése azonban nem terelheti el a figyelmünket arról, ez *nem a romlás oka*, mert a birtok-vagyonra épült világ is lehetetlenné tette a szabadság kiteljesítését. Az „eszményi” igaz, jó, szép megvalósíthatatlan álmom – sugallja a szöveg.

Azt állítja, hogy az anyagi javak birtoklásáért indított forradalmak nem hoztak jobb világot. A beszélő nem csekély iróniával mondja: kora „a revolútióból a szilárd tetterőt és vállaltalanságot, a császársági hírvágyat, a restauratio kicsiségét” örökölte.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Uo. 413.

¹⁵⁹ Uo. 25.

A „császársági hírvágy” mélyen bevésődött a kor tudatába: „mi szép a remény, mi boldogító a gondolat, hogy ha egyszer nem leszünk, belőlünk valami megmarad, egy tett, melynek említésén az utókor felhevül, egy dal, melyben, ha ajkról-ajkra száll, egy boldog óránk feltámad századok után...”¹⁶⁰ De mi maradt a nagy forradalomból? Sokan úgy látták: a „dicsőség”, a gloire. Gondolhatná ezt Gusztáv is, de eszébe sem jut, mert a beszélő nem tud elszakadni a magyar nézőponttól. Ehelyett azt kérdezi: „Ha a vakeset szolgálainak születünk, miért kellene szabadságról álmodoznunk annyit?”¹⁶¹ A polgári állapotban csak az erkölcs „teszi valóban önmaga urává az embert, mert rabok vagyunk, amíg a pusztla testi vágy ösztökélésére cselekszünk, de ha a magunk alkotta törvénynek engedelmeskedünk, akkor szabaddá válunk...”¹⁶² – írja Rousseau. A „vakeset” szolgaságából csak a társadalmi szerződés betartásával és érvényesítésével léphetünk ki.¹⁶³ Armand és Arthur külső, Gusztáv belső kényszerből választja a maga útját, Dufey az az erkölcsi törvények korlátozását el nem fogadó szerződésszegő, aki a szabadságra hivatkozva mindent magának akar megszerezni. A beszélő szerint: „Üldözések önerejére intik a szilárd keblet, s nyugodtan eltűrjük azokat. Ki nagy czéloknak él, nyugodtan tűri még a közönyösséget is, mert tudja, hogy a nép is szikla, melynek visszhangjai csak akkor szólalnak föl, ha tőle már távolabb állunk; tudja, hogy *nőni, nem emeltetni kell*, hogy valóban nagygyá legyünk; s minden zaj, mely körülfogja, minden indulat, mely körülötte dühöng, legföljebb azért indítja meg a nagy szívet, hogy mint a tenger vész között, emelkedjék.”¹⁶⁴

¹⁶⁰ Uo. 32.

¹⁶¹ Uo. 226.

¹⁶² ROUSSEAU: *A társadalmi szerződésről*. 483. – „A társadalmi szerződéssel (ami a polgári állam alapja) az ember elveszti természetes szabadságát és azt a korlátlan jogát, hogy mindent a magáévá tegyen, amit csábítónak talál, és amit meg tud szerezni, cserébe elnyeri a polgári szabadságot...” (Uo. 251.)

¹⁶³ A forradalomban csalódott, ezért önmagát vesztesnek, gyengének, reménytelenül céltalannak érző nemzedék nevében fogalmaz így Gusztáv: „Oh nem szolgál, kinek karjai, széttörve lánczait, véreznek; az, kinek karjai megszabadultak, s ki akkor érezé gyengeségét: mi, mi vagyunk szánandók!” (Uo. 251.)

¹⁶⁴ *A karthausi*, 318.

Semmi jele, hogy Gusztáv bármit tenne a „nőni” igényének megfelelően. Az ifjúkori álmaiban megjelenő felemelkedésre csak a közjóért vállalt küzdelmek adnának lehetőséget. Öncsalás, hogy „míg magát a közönségnél jobbnak véli, boldog lehet.”¹⁶⁵ Az igazi „nagyság” lehetősége csak a cselekvés terét eposzi méretűvé tágítva, a nemzeti „dicsőség” fénykörében nyílhatna meg.¹⁶⁶ A második forradalom újabb kudarca miatt mondja: mások fölemelése nem lehetséges. Bettyvel kapcsolatos aljas szándéka hamis, a lány pedig tévesen látja a „fent” távlatait. Míg a maga „kis körében” találhatna életcélt, a „nagyvilágban” hiába keres boldogságot.¹⁶⁷ A Sors azáltal tesz szerencsétlenné, hogy „kívánatokat gerjeszt” és „a remények országában a lehetőségek körét” beláthatatlanul kiterjeszti: „lemondva a vallásról [...] nagy vágyakat ada, azokat minden féktől felszabadítá, melyet erkölcsiség s nemesebb elvek rájuk vethetének.”¹⁶⁸ Cél – a siker, ami etikai értékekkel nem mérhető. „Az embernek szerencsétlensége nem annyira a világban, s körülményeikben fekszik, mint inkább azon természeti ösztönben, mely szerint mindenki megvetve önkörét, azon túl kívánczik”¹⁶⁹ – ismétli. A hasznos élet lehetőségét a beteg Gusztáv orvosa, Justus doktor (neve magyarul: Igazságos, Igaz) szemlélteti. Ő e sokszólamú történet tengelye. Mintha Armand „bol-

¹⁶⁵ Uo. 135.

¹⁶⁶ „Van minden ember életében egy időszak, melyben politikai eszmékért lelkesedik. Optimista, ha az emberek tulajdonait tekinti, pesszimista, ha jelen állapotokról gondolkodik; minden ifjú felhíva gondolja magát, hogy az emberi nem jótevője legyen. Az emberi nemnek szenvedéseit látva, s mi közel áll ezredek óta az igazsághoz, s mint tántorog, habozik szüntelen bizonytalanságban, majd öntudatlanul közelítve céljához, majd ok nélkül eltávolodva tőle...” (Uo. 303.) – Lényegében ezt mondja más összefüggésben Ricoeur is: „Ki ne hitte volna, hogy »közel« volt az igazság, és mégis nehéz észrevenni, s még nehezebb kimondani, hogy rejtett volt, és mégis kézzelfogható, nyitott, és mégis fedett...” RICOEUR: i. m. 251.

¹⁶⁷ „Engem szűk köröknek alkotott a természet, s miként szívemben mindig csak egy érzemény férhete meg...”, ezért boldog lenne pásztorkunyhóban vagy gyárban – gondolja – nem kevés öncsalással. Igaz, hozzáteszi: – ha mást nem ismerne. De ismer, s ezért megalapozatlan feltételezés, hogy „Nincs kör a világon oly csekély, oly szerény, melyben boldog nem lehetnék, csak szűk határok kellének nekem, hogy lelkem eltölthesse egészen, s ne tévelygessen útjában” – mondja. (Uo. 167.)

¹⁶⁸ Uo. 155.

¹⁶⁹ Uo. 153.

dogságában”, az általa megtalált életformában a görög mitológia megszületése óta föl-fölbukkanó „pásztor-mítosz”¹⁷⁰ is új életre támadna, s ezzel együtt is minduntalan Endymion léten túli vágyaira vagy Odüsszeusz nyugtalanságára kell gondolnunk.

„Isten társaságra teremlé az embert.”¹⁷¹ nincs szív, mely a földön nem találná rokonát, melyet egy titkos, le nem írható érzet nem vezetne néha embertársához, s kiknek szívei *összhangzanak*, kiknek gondolatai egy irányt követnek, találkozáskor, boldognak érzik magukat...”¹⁷² A szöveg más gondolataihoz hasonlóan, ennek is több értelme van: mintha a felvilágosodás boldogság-filozófiáját szövegezte meg, hitvallást arról, hogy az isteni rendben a szív titkos érzelmei viszonzásra, s ezzel boldogságra találhatnak. A „talál”, „vezet”, „követ” igék azonban a vándorút mítoszának elemei, a kereséshez tartoznak: a vándornak van szüksége iránymutatásra, amit követhet, a vándor reménye, hogy megtalálja azt, amire vágyik.¹⁷³ Gusztáv (és Julia) hiába keres egy érzelmeit viszonzó Szívet. De nem csupán választottjukban csalódnak: a földi valóságtól időszakosan elszakadó Gusztáv látomásában megjelenő angyal szózata arra int, hogy a férfi és nő egymásra találása sem elég a boldogsághoz, ha nem jön létre az „én” és a „másik” közötti párbeszéd.

A vallomás önigazoló szándéka szükségessé teszi, hogy a keresésből a feladat vállalásának a kérdése se maradjon ki. Gusztáv úgy látja: „előttem a közélet állt, az egyetlen pont, melyen még hajótörést nem szenvedtem.”¹⁷⁴ Valmontné segítségével tétova

¹⁷⁰ Eötvös feltehetően még olvasta a XVIII. század végéig divatos pásztor-regényeket. – Iser részletesen tárgyalja a pásztortörténetekben a fantázia szerepét. A mítosz itt is a „mindennapi” világból kilépés lehetősége, a beszélő láthatárán azonban „valós” lehetőségként jelenik meg.

¹⁷¹ „És mondá az Úr Isten: Nem jó az embernek egyedül lenni....” Teremtés Könyve, 2, 18–20.

¹⁷² *A karthausi*, 280.

¹⁷³ Frye hosszan értekezik a „keresésrománokról” *A kritika anatómiájában*. 164–175.

¹⁷⁴ *A karthausi*, 322. – Ezzel a szerelmi álmában csalódott Gusztáv ellentmond a fiatal rajongónak, aki még azt vallotta: „Éngem a politika, mint már a mondottakból látható, első ifjúságomban nem érdekelt. A szívtelen mód, mellyel atyám minden közdolgokról szólt, s még inkább kedélyem, mely ábrándozásra volt teremtve, jókor elidegenített e mezőtől. [...] A kör melyben élünk, nem lehet befolyás nélkül azon ösvényre, melyet követünk...” (Uo. 305.)

kísérletet tesz, hogy hivatalba lépve¹⁷⁵ elérhető célt adjon életének. A „júliusi kormány” – követséget bízna rá, de ezt végül mégsem fogadja el. Megint a látszattal kerül szembe: az a hír terjedt el róla, hogy haszonlesésből¹⁷⁶ akadályozta meg Julia házasságát Dufeyvel. A befogadó tudja, hogy ez nem igaz, de úgy hangzik el, mint a köz véleménye, s Roger, az öreg hivatalnok, tényként vágja Gusztáv szemébe, hogy igaz. (Gusztáv valóban örököse Julia vagyonának, csak nem él vele.) A nézőpontok változtatása arra szolgál, hogy tudatosítsa az „én” igaza, nem az Igazság. Gusztávra pedig éppen az jellemző, hogy megkönnyebbülten menekül a „becsület” rosszul fölfogott értékéhez, hogy ne kelljen semmit tennie, s vagy szórakozzék, vagy szenvedjen.¹⁷⁷ A befogadó is el-töprenghet, hogy melyik nézőponttal azonosuljon.

„A boldogság nem örömeinktől függ” – mondja Gusztáv,¹⁷⁸ amikor Julia apja haldoklik. A boldogság¹⁷⁹ a XVIII. század óta az irodalom fő kérdése, az „öröm” fogalma pedig értelmezhetetlen, mert egyetlen példa sincs a szövegben pillanatnyinál hosszabb –

¹⁷⁵ Ha valamiben, ebben láthatunk önéletrajzi kérdést. A rokonszenves „örög” Roger a politikai változásoktól függetlenül teszi a dolgát és őrzi tisztességét. Ezért mondja Gusztáv: „mindig különös vonzalommal viseltetem e férfi iránt; s részint, mert tudom, hogy e lélek, mely közdolgozatban moniteuri cinizmussal változtatja nézeteit, s telegraphként úgy mutat, mint igazíthatott az életben a világ legjámborabb s legártatlanabb teremtménye [...] – szegény legfőbb hivatalosan nem tudott hazudni.” (Uo. 314–315.) – A *Moniteur* a francia kormány hivatalos lapja volt, csak annak a véleményét közölte irányít mutató jelleggel. Telegraph: a hajók jelzőszószólója.

¹⁷⁶ Julia örökségének megszerzése miatt.

¹⁷⁷ „Ha szerencsénk elveszett, ha végre minden vigasztalás reménye is eltűnt, akkor az embernek csak nyugalom kell, s azon apathia, mely érzeményeit előli, de érzeményeivel egyszersmind bánatát; csak semmisedésért sóhajt ilyenkor a szív, s ez az, amit itt találni reménylek” (Uo. 4.).

¹⁷⁸ A kéziratot közreadó Vilmos szerint „az ember mindig boldogság után fáradott; sok jót s hasznosat talált e küzdésben, de mint alchimista soha nem azt, mit keresett. – Mindazoknak kik éltek, a szerencse mindig csak remény vala, vagy emlékezet, s minden nemzet paradicsomot vagy Hesperidiát bír múltjában, s egy mennyországot vagy elyseumot a jövőben, de egyik sem érte el.” (Uo. 22.).

¹⁷⁹ „Boldog?” – kérdezi a beszélő, s így folytatja: „Olvasd Faustot, hol nemünk egyik leghatalmasabbja önszenvedéseit letevé; nézz egyet azon szerencsétlenség közül, kiket a tudásvágy nagy átokként megragadott” – mondja, és a tudás fájáról” (uo. 275.) leszakított gyümölcs bibliai mítoszára utal.

és nem tévedésen alapuló – élményére. Itteni jelentéstartománya mintha az érzéki gyönyör, a „kéjes”¹⁸⁰ felé tolódna el, amit a kegyességi irodalom, a fölösleges fényűzések elleni tiltakozás, az egyszerűség eszménye és a sztoikus lemondás-filozófia egyaránt „bűn”-nek minősített. Az öröm a szenvedés ellentéte; a szenvedés pedig egyszerre emberi végzet és megtisztító erejű azáltal, hogy megindultságot kelt.¹⁸¹ A történet végén Armand boldognak látszik, miután beletörődött, hogy egy „kis körben” éljen. A „kis kör” nem az a végső cél, amit a beszélő(k) a befogadónak ajánlani tud(nak), de inkább fölfogható a Rousseau által kiemelt „biztos pont”-nak, mint az ezzel szembeállított közhasznú élet meghatározatlan igénye. Tovább bonyolítja a képet, hogy Gusztáv és Julia közös boldogságának „mesei” feltételei¹⁸² adottak, csak éppen Julia másra vágyik. Nem tudható, mi történne, ha Gusztáv elnyeri „jutalmát”, s összeházasodnak. Valószínű, hogy egyikük sem lenne boldog.¹⁸³ Gusztáv Bettyvel elveszti a „kis kör” boldogságát, a „nép” szolgálata pedig – amire utolsó látomásában az angyal föl-szólítja – meg sem jelenik a szövegvilág választási lehetőségei között. A beszélő Betty nézőpontjának¹⁸⁴ igazára döbbenve mondja:

¹⁸⁰ A Czuczor–Fogarasy szótár szerint első jelentése: „A kellemes érzésnek nagy foka, melyet bizonyos jelenlévő élvezet, vagy jövőendő jónak élénk képzelete gerjeszt.” Ballagi Mór későbbi szótára szerint: „a jelen javak, gyönyör v. vmi. leendő jó reménye által előidézett kéjes állapota a léleknek, kedélynek, ami rendszeren az arcon, s szemeken is visszatükrözni szokott.”

¹⁸¹ Schiller szerint az az „effektus, mely bennünk az idegen szenvedésének látásán létrejő, reánk nézve kényszerhelyzet jellegével bír, [...] Hogy tehát a kedélyt, dacára az általa kifejtett ellenállásnak, a szenvedés által keltetett érzések állandóan fogva tartásuk: szükséges, hogy ezek időnkint ügyesen megszakítsanak.” Így jut a befogadó állásfoglalásra kényszerítő küzdelem hatására, az átélt érzelmi azonosulással a katarzishoz. Abban az értelemben, ahogy Friederich Schiller fejti ki: *A tragikai művészetéről* című munkájában. In: *Ármány és szerelem*, Szolnok, 1983. Függelék, 208–209.

¹⁸² A hagyomány elbeszélésmintáiban végül egymásra találhatnak a hasonló szereplők.

¹⁸³ Az önsajnálattal hívja elő szinte költői erővel Gusztávból: „Ha ön oltárhoz lép, s igent mond; ha atyja kedvéért talán elfojtja még könnyeit is; magát gyermeki kötelességérzetből vagy talán könyörületességből feláldozza s nőm lesz, nemde mi mást kívánhatok még?” (*A karthausi*, 190.)

¹⁸⁴ „Hűtelen, hűtelen!” – ismételteti súlyos vádját a lény, s azt tartja jellemzőnek az elsőszemélyes elbeszélőre, hogy „jobb szónok nincs, ha csálni kell...” – Uo. 428.

„nagy rejtély az emberi lét, s csak ki a földön túl meri keresni magyarázatát, az élhet a nélkül, hogy kétségbeesnék s a sorsot elátkozná, mely őt e világra híván, hol minden remény ezernyi elveszett remények töredékei fölött áll...” Ehhez teszi hozzá (kérdés formájában) Kant szép metaforáját: „nem boltozik-e ugyanazon ég fölöttem, mint egykoron, nem ragyognak-e változatlan fényben ugyanazon csillagok fejem fölött...”¹⁸⁵ Gusztáv a párbajban elszenvedett súlyos sebesüléséből feltámadva, az újévi vésztérület keretében dőbben rá: „Eltévedtünk: de nem az igazságot keresve tévedtünk-e el? nem vala-e szent a cél, mely után fáradánk...”¹⁸⁶ Érdekes, itt a III. rész elején a „mi”, a később ismét egyesre váltó többes szám, miközben a beszélő az első forradalom napjaiban élt nemzedék „ivadékával” azonosul.¹⁸⁷

Út a templomba

Gusztáv ugyanúgy templomban pillantja meg Juliát, mint Dante Beatricét.¹⁸⁸ A *Vita Nuova* is az elérhetetlen, megvalósulhatatlan szerelem „regénye”,¹⁸⁹ s a hölgyekhez szól, akik – a költő szerint – értik a szerelmet. Hasonló, talán kissé érzékibb az elérhetetlen kedves iránti lángoló szerelem Petrarca költészetében, aki egykor az Avignon¹⁹⁰ melletti Mont-Ventoux hegy csúcsán olvasta megindultan Ágoston *Vallomásait*,¹⁹¹ s Laura iránt lobogott föl költészetet teremtő vágyakozása. Petrarca a szerelem istenét az értelem trónja elé idézi, nála Ámor minősíti méltánytalannak a

¹⁸⁵ Uo. 247.

¹⁸⁶ Uo. 252.

¹⁸⁷ Azaz nem a forradalmat átélő „apákkal”, hanem fiaikkal, lányaikkal azonosul.

¹⁸⁸ Dante is, akárcsak Gusztáv, korán elvesztette édesanyját, a „Boldog asszonyt”, hogy a Pokol nyolcadik énekéből Vergiliust idézzem.

¹⁸⁹ Csokonai szavával: „poétai románja”.

¹⁹⁰ Avignon itt is a hős „új” utazásának a kiindulópontja.

¹⁹¹ Benne a tőprengést arról, hogy az emberek megcsodálják a hegyeket és tavakat, de figyelmetlenül mennek el egymás mellett.

szerelmes panaszát, hogy végül Szűz Máriához intézett himnusz zárja a *Canzionerét*. Az elérhetetlen kedves mítoszának meghatározó szerepét húzza alá, hogy *A karthausi* beszélője maga utal Petrarcára.

Julia érzelmeit nem ismerve, de hozzá kapcsolva szerelmi ábrándjait, Gusztáv ezek szépségét és példáját egyaránt a költészetben jelöli meg. „Mégis különös a költő végzete: jövő századokra hagyhatja bánatát...” – utal Petrarcára: – „boldog volt-e az, ki egykor e helyeket sóhajtásaival tölté? ő, kinek lelkében kettős szerelem lángolt, s kinek sorsa vala, csak kínokat találni mindkettőben, hazáját szétdúlva, Laurától elválasztva örökre esküje által.”¹⁹² Mintha a költészet azonos lenne a lángoló fájdalmak megszólaltatásával, de mi a haszna annak, ha a költő mások helyett átéli a végzetes fájdalmakat, boldogtalanságba torkolló sóvárgásokat? Mi a haszna, ha ugyanaz az élmény ismét a káprázatok világába csalhatja a fogékony ifjút, aki innen veszi kielégíthetetlen érzelmi ábrándjait, téves életszemléletét? *A karthausi*ban megidézett vándorutakat azért írja le a beszélő, hogy a fájdalmas vezeklés tanulságait tudatosítsa a befogadóban. Mégse hagyjuk figyelmen kívül a „kettős szerelem” másik megjelölt tényezőjét, a földült hazát, amiről ugyan közvetlenül nem esik szó, de a népvész szerepének a vágya ide utal.

A Dante–Petrarca hagyományban több olyan elem fonódik össze, ami a mai olvasó tudatában legfőljebb homályosan él. Mindenekelőtt az a lovagi költészet,¹⁹³ aminek alapvető ellentmondása, hogy a sikerért élő, cselekvő, néha esztelenül vakmerő hős gondolatban elválasztja az érzéki és az eszményi szerelmet. Szemében a nemi vágy kielégítése ugyanúgy hatalmi kérdés, mint a családalapítás. A férfi-úr birtokba veszi a női testet, amiktől gyö-

¹⁹² Az idézet így folytatódik: „Vagy boldog valál-e te, lángolóTasso [...], te Rousseau, te Byron, vagy ti százak az ezernyi milliók közül, [...] kik egész koro-tok fájdalmait hordtátok kebletekben, s tán egy örömet sem vigasztalásul [...], oh de nem gondolja meg senki azt, hogy az élet mezeje, melyen mások számára annyit arattatok, nektek tarlón állt, s hogy a zöld babér ág, melyet homlokotokon viseltek, csak az életfa véghajtása volt.” (*A karthausi*, 56–57.)

¹⁹³ Érdekes képet ad a „szerelem állapotáról” egy újabb kézikönyv: Keith OAT-LEY–Jennifer M. JENKINS: *Érzelmek*. Bp., 2001. 84–86.

nyört, illetve gyerekeket és teljes kiszolgálást vár (az utóbbit persze szolgák és szolgálok közreműködésével). A női lélek (benn a vágy és az érzés) mindebben nem játszik szerepet. Másfelől a lovag az Úrnő iránti elvont, testetlen, lelki szerelemben „én”-jének lényegét adja föl, alárendeli magát az imádott nőnek, hódolatáért nem kér semmi viszonzást. Ő, aki társadalmi életében jogot érez arra, hogy bármit *elvegyen*: itt csak *ad*: kockázatvállalást, szenvedést, áldozatot, ajándékot, önfeláldozást. E nő-kultusz gyökerei egyszerre vezethetők vissza az antik mitológiához és a katolikus fölfogású Mária-szerephez. Gusztáv szenvedésének okát is az önfeladásban találhatjuk, noha a beszélőt elsősorban a kérdés másik oldala izgatja: a szerep és az „én” viszonya. A lovagot, valamint Dantét és Petrarcat, majd e hagyomány újabb életre keltőit, köztük a magyar Kisfaludy Sándort, nem foglalkoztatta az a kérdés, „ki” is valójában az Úrnő, Beatrice, Laura vagy Himfy szerelmese.¹⁹⁴ A *karthausi* vándorának Franciaországában az úrnő fontos hatalmi tényező volt. Fölemelhetett kiválasztott férfiakat, segíthette érvényesülésüket, okozhatta bukásukat. Szervezte az „előkelő” társadalom életét, a szalont, az operai páholyt, a kicacsizások szertartását.¹⁹⁵ Ebből a közegből nőnek ki a francia irodalom híres írónői is, beleértve a „lázadó” George Sand-t. Ide tartozik A *karthausi* Juliája is.

Gusztáv gondosan fölépített vallomásának különböző kezdőpontjai vannak. Az egyik természetesen a „hegyen” töltött idő,¹⁹⁶ a másik a „völgy”, a születés, a gyermekkor, a neveltetés időszaka, a harmadik a zarándokút. A személyiség és a cselekmény szem-

¹⁹⁴ Pedig legalábbis Szegedy Rózáról tudjuk, hogy (akárcsak Eötvös) erős akaratú, „én”-jét és érdekeit érvényesítő asszony volt. S ehhez – a feminista elképzeléssel ellentétben – a XVIII. század végének, majd a XIX. század elejének társadalma Magyarországon is számos valós lehetőséget kínált. A beszélő föl is veti a kérdést, mit kezdtek ezzel a „szabadsággal” a nők? Ami persze, ismétlem, a mítoszok istennői, nimfái, múzsái s a kereszténység önkéntes szolgálatot és önmegtartóztatást vállaló szüzei, szentjei előtt is nyitva állt.

¹⁹⁵ A helyzet Magyarországon is hasonló volt: gondoljunk Belezsnayné híres szalonjára, vagy azokra a hölgyekre, akiket Vörösmarty dicsért – illetve marasztalt el – a pesti színház ügyében.

¹⁹⁶ A „hegy” és a „völgy”, valamint a „zarándokút” metaforájára később visszatérek.

pontjából azonban nyilvánvaló Julia megpillantása és ezzel a szerelem kezdete a legfontosabb fordulópont. Gusztáv innen kezdi saját – elég feminin jellegű¹⁹⁷ – történetét, amiben az epikai irodalom hagyományosan cselekvő, kezdeményező, önmegvalósító, a Sors kihívásaival sikeresen szembeszálló „hőseivel” ellentétben az ő szerepe a sodródó „ellen-hősöké” (vagy „nem-hősöké”¹⁹⁸). Hiányzik belőle a Herder gondolkodásában meghatározó jelentőségű *akarat*:¹⁹⁹ elszenvedi, eltűri, de sem meghatározni, sem irányítani nem tudja azt, ami vele történik. Azon kívül, hogy anyátlan, sőt saját (indokolatlan, önellentmondásos) érzése szerint családtalan,²⁰⁰ semmi nem indokolja kiszolgáltatottsági érzését. Csak a *rendnek* az a hiánya, ami annyira izgatta a kor gondolkodóit. Látszólag egyike az érzékenység irodalma hőseinek. Más, mint a romantikus „titkokat” kereső: zarándok, aki világi szenvedésein keresztül jut – földi hivatás hiányában – „égi” céljához.

Apja zárt, céljában meghatározott világából csendes lázadóként indul útjára a templom „góth épületébe” pusztá időtöltésből belépő Gusztáv. A vándorút tanítja majd meg arra, tapasztalatok nélkül követte bizonytalan álmait, s ezek félrevezették. Apja külső erőben (a hűségével hálára kötelezett Bourbon-házban) bízik, Gusztáv a maga útján érvényesülne. Az apa reményét a történelem is keresztezi, a fiú vágyai mellől pedig hiányzik a céltudatosság, az akaratérő és a világismeret. A forradalom egyik lehangoló tanulsága mintha az lenne, hogy a rendet fölborító rendetlenségben nemcsak a nagy eszmék és eszmények vesznek el, de a „hős” sem érvényesülhet a tömeggel szemben. „Minden vétek elengedtetik a világon, csak az nem, hogy a tömegnél nagyobb valál, s üldözés az első jel, hogy megismertettél...”²⁰¹ – gondolja Gusztáv. A megtisztulás és megismerés reményében szenved, de vándorútjának a tapasztalatai alapvetően megváltoztatják a „másik”-

¹⁹⁷ SÉLLEI Nóra: *Lánnyá válik s írni kezd – 19. századi angol írónők*, Debrecen, 1999. – Gyakran utal a feminista irodalom meghatározásaira.

¹⁹⁸ Abban az értelemben, ahogy e fogalmat Thackeray használja a *Hiúság vásárán*ban, ebben a „hős nélküli” regényben.

¹⁹⁹ H. B. NISBET: *Herder and the Philosophy and History of Science*, Cambridge, 1970. 8–14.

²⁰⁰ De vagyonát – és rangját – családi örökségként birtokolja.

²⁰¹ Uo. 320.

hoz és a „külvilághoz” fűződő kapcsolatát. Először az ismeretlenbe indul, majd miután bűnbe sodródott, tisztulást hozó zárándoklatra vállalkozik.

Julia, Armand, Arthur és Betty története ugyanezt a logikát követi. Csak az „ártatlansághoz” való viszonyuk más és más: Gusztáv az ábrándok világából lép az említett templomban induló vándorútra. Julia ekkor már (neki ismeretlen) kiábrándító tapasztalatokkal rendelkezik, akárcsak Armand és Arthur. Betty viszont olyan vakon rohan a szerelembe, mintha ő is a Gusztávéhoz hasonló zárt világból indulna. Ennek okát a beszélő nem árulja el, talán ez az „igazi” ártatlanság, amihez a „tisztaság” eszménye köthető. Igaz, Gusztáv, aki rendkívül kényes a lélek nemességére, hisz az igazságban, mesteri csapdát állít. Álruhája és álorcája vezeti félre Bettyt, akiben (akárcsak Gusztávban) elemi erejű vágy él a boldog szerelem után, s nem lehet csodálni, hogy – mivel megismerte a megélhetési gondokat – a jólétnek is megőrül. A „vágy” itt elsősorban mégis érzelmi töltésű fogalom: Betty eredetileg nem keresi azokat a javakat, amelyekkel Gusztáv (igazi „rangjának” lelepleződése után) megajándékozza (anélkül, hogy ennek fontosságát tulajdonítana). Miután kiderül, hogy csalás áldozata, menekül. Először mintha öngyilkos lenne, aztán – mint Vörösmarty Szép Ilonkája és sok más romantikus hősnő – „elhervad”, meghal.

A kolostor zárt világában induló történetben Gusztáv azt kérdezi: fölemelhetik-e külső erők, rajta kívüli szándékok az embert oda, ahová vágyik?

Fény és Természet

„Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet. – A föld pedig vala ékesség nélkül való és pusztá, és setéség vala a mélységnek színén, és az Úrnak lelke táplálja a vizeket. – Akkor monda Isten: Legyen világosság: és lett világosság. – És látá Isten, hogy jó volna a világosság, és elválasztá a világosságot a setéségtől.” – Így kezdődik a teremtés mítosza Mózes I. könyvében. Föld, fény, természet, ember. Ebben a sorrendben. Ember, akit a fény tart életben itt, a Földön. Rövid időre, hiszen a szövegvilág lényegéhez tartozik, hogy főszereplői (Gusztáv, Julia, Betty és Arthur²⁰²) csak vendégek itt, s fiatalon távoznak az életből, amiben nem érezték jól magukat. Így ott kell, hogy legyen láthatárukon a Másvilág, érzéseikben az időlegesség. A Fény jelentőségét a cselekmény történésekor fokozza hiánya: villanyfényhez szokott szemünk alig látna a korabeli (drága) gyertyák és lámpások mellett.²⁰³ „Mind den kép a fény és a sötétség ellentétén alapul” – írja Werner Schneiders –, „a színek és árnyékok másodlagosak”.²⁰⁴

Gángó Gábor megfigyelése szerint Eötvös „a párbeszédnek alaptonusát a megvilágítással állítja be: kandallók, gyertyák vagy éppen a napszakok fény-árny játéka teremti meg az atmoszférát” – írja, igaz *A nővérek* utószavában.²⁰⁵ Itt „Julia a kandallónál ült, mély gondolatokba merülve nézett a lángok közé, melyek arczait fénybe borították, mintha lobogó világukkal el akarnák takarni felfegyverzését”²⁰⁶ – ez a fény tehát az elrejtés eszköze. Később az orgiajelenet Párizs egyik legfényesebb termében zajlik, s ez valóban elősegíti a drámai tisztázást. Amikor Valmontné – nyilván

²⁰² Armand átlép ebből a világból a pásztorok mitikus idilljébe.

²⁰³ „A Nap, természetesen, a legnagyobb fényforrás, nemcsak világot ad nekünk, de az életet is a Nap teszi lehetővé – a fény tehát életet jelent. Nem meglepő tehát, hogy a Napot főhatalomként, istenként imádták; s a keresztény képzeletvilág metaforarendszerében is Isten szimbólumaként szolgált.” Werner SCHNEIDERS: *Images of Light – before, during and after the Age of Enlightenment*. In: *Visualisation*. Ed.: Roland Mortier, Berlin, 1999. 1–10.

²⁰⁴ Uo. 1.

²⁰⁵ EÖTVÖS József: *A nővérek*, Bp., 1999. Utószó: 385.

²⁰⁶ *A karthausi*, 95.

kivilágított fogadószobájában – leleplezte Julia titkát, s ezzel kétségbeesésbe taszította Gusztávot, a férfi a palotatermekből kilépve a sötétben nyugszik meg némileg: „A hallgató éj, a csillagok keblem vészét némileg lecsillapították”²⁰⁷ – vallja, s ebben a természeti közegben a vihar akkor kap új erőre, amikor kocsija az öreg gróf kastélyához érkezik, s Gusztáv betör Julia világos szobájába. A dráma a házban éjjel fejeződik be. A történet második – párbaj utáni – része éjjel kezdődik.²⁰⁸ Az érzékenység világának megfelelően nem mesterséges (gyertya, kandalló), hanem holdfény világítja meg ennek az új időszaknak az első pillanatát. S tél van. A regény szövegvilágában a változó, hol derűs, hol zord természet meghatározó tényező. Ha nem is abban az értelemben, ahogy Rousseau sugallja: *A karthausiban* a Természet legfőbb menedék, ide nem lehet „visszatérni”.²⁰⁹ A világosság és sötétség változásai azonban a játéktér meghatározó tényezői. Gusztáv tekintete elől minden elrejtőzik. A fény nem világítja meg a „másikat”. Az eposzok hőseit az mozgatja, hogy mindig megvilágosodik előtte a nagy cél, amire akarata irányul, aminek elérése belső erőforrásainak, bátorságának, vállalkozó szellemének, áldozatkészségének a függvénye. *A karthausiban* szereplő férfiak valamennyien alkalmatlanok a külvilág fölötti uralomra, mert sötétben tapogatózva keresik életük célját. Cselekedeteik, tetteik, törekvéseik bemutatása helyett a befogadó azt látja, mi történik velük; hogyan sodródnak tehetetlenül az élet árjában.²¹⁰ Az „én” annyira el van foglalta önmagával, hogy ettől teljesen kiszolgáltatottnak érzi magát mindannak, ami rajta kívüli. Aránytalanul fölfokozott érzelmi állapotában a világ torznak és eleve rossznak, a Gonosz uralma alatt állónak látszik, s homályos félelmekkel telített. Függetlenül attól, hogy a Rosszat hamis szerepekkel, a pénz-

²⁰⁷ Uo. 207.

²⁰⁸ „Éjfél elmúlt; az égen át szétfoszlott fellegek száguldottak, s a hold néha felmerülve sötét fátyolából, halvány világot terjeszt láthatáromon. Minden hallgat – csak befagyott ablakom rezgése s az éjszakai szél, mely néha hosszú jajgatásként felszólal, szakítják félbe a nagy, végtelen csendet.” (Uo. 243.)

²⁰⁹ Legfőbb a „természetben” dolgozó pásztorok egyszerű és hasznos munkára, családi közösségre épülő életformájához.

²¹⁰ E kérdést a világirodalom számos nagy alkotása járja körül a *Werther*től az *Anna Karenin*ig.

zel, álmok és eszmények megvalósíthatatlanságával, vagy a forradalom rémtetteivel azonosítjuk.

„Platón a mértékkel, aránnyal és részaránnyal határozná meg a szépet” – írja Gadamer,²¹¹ s ez „abban különbözik a teljesen megfoghatatlan Jótól, hogy jobban megfogható”.²¹² A szép érzéki jellegéből kiindulva jut el a megjelenítésig, a „kivilágítás” eszméjéig, ami elvezet a fény összekötéséhez a szép „létmódjával”.²¹³ A mérték, az arány, a részarány Goethe ismétlődő szempontja a megismerő tevékenységben. A *karthausi* világában ezek helyett ellentétek, közelítések és távolítások igyekeznek a szövegvilág fölismerhetőségét, azonosíthatóságát, értelmezhetőségét elősegíteni. A szép fogalma a XVIII. században a fenséges fogalmával együtt volt az esztétika központi kérdése.²¹⁴ A szép létmódjához kapcsolódó Fény Gusztáv életének utolsó állomásáig csak egy-egy képben jelenik meg. Sötétben keresi önmagát a szerepjátászás belső és külső feltételrendszerében.

A beszélők abba a játéktérbe helyezik a történetet, amelynek sarkpontjai a Fény és a Sötétség, a Természet és az ember mesterkelt („álarcás”) világának az ellentétei. A Fény, Isten világa, az örök élet közege; a Sötétség a halál fenyegetése, a bűn büntetése és egyúttal a kísértésekből következő bukások elrejtője. A különálló „én”-ek olyan közegben keresnek önálló mozgásteret és kapcsolatot, megértést, ahol viszonyítási pontként föl villan a Megváltás, a Hit, a Tudás, a Tisztaság; de láthatárán összefolyik az álm és valóság, a vágy és az elérhető cél, a látszat és a lényeg, a hamis és az igaz közötti különbség. A keresés bizonytalan állapotában az „én” józan értelmét gyakran elsodorja a belőle fakadó szenvedély, ami rosszra vezet, s ami a sok „másik” által létrehozott Rossz által a közösségben fölfokozódik. A sötétség egyik eleme a többértelmű beszéd, ami lehetlenné teszi az emberek közti megértést. Gusztáv csak akkor értheti meg a menedéket szol-

²¹¹ Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*, Bp., 1984. 331.

²¹² Uo. 333.

²¹³ „Szép az, aminek látványában megnyugszik a kívánság [...] A szép a jóságon túlmenő többletként olyan elrendezést biztosít, mely a megismerési erőt tartja szem előtt. (...) A szép elővilágítása itt úgy jelenik meg, mint valami fény, mely a megformált fölött világít...” 336–337.

²¹⁴ Uo. 330.

gáló monostor apátját, ha az Igazság nyelvét beszéli. Amíg tehát nem mond le a földi boldogság elnyeréséről, az apát jóindulata ellenére sem jöhet létre a kölcsönös megértés. A homályból szóló ismeretlen hang figyelmezteti Gusztávot: „memento mori!”²¹⁵ [...] Nem azért mondják az atyák ezt egymásnak, hogy a vétektől visszatartsák lelkeket, – nem, hogy az ítélet szörnyeire emlékeztessék egymást; e szó vigasztalás, s nem egyéb. Oh! miért nem szólítják meg így egymást a világban az emberek, hol annyiszor szükségük volna e vigasztalásra.”²¹⁶ Gusztáv a mulandóság és a reá váró örökérvényű ítélet gondolatával szembesülve mond le a „hiúságról”, s élne Istentől kapott szabadságával, ha maradna rá ereje és ideje. A történet nagy része abban a „fényes” világban játszódik, ahol fordított értékrend uralkodik: ami nagynak látszik, aljas. Aki itt az Igazat keresi, sötétben tapogatózik. A Fény csak a szenvedőknek jelenik meg – isteni kegyelemként. A szereplők szabad akaratuk lehetővé teszi azokat a rossz döntéseket, amelyek önfeladásukhoz, halálukhoz, esetleg a túlvilágba vetett reményükhöz vezetnek.

A *karthausi* beszélői ritkán alkalmazzák a párbeszéd (megértést szolgáló) eszközét. A beszélő jobban szereti a képeket, amelyekben a lélek vihara is tükröztethető. Julia apjának szélütése előtt hatalmas vihar tör ki. Haldoklása közben az ember olyan, „mint elalvó tűz, mely felfúva még egyszer lángot vet.”²¹⁷ „Van valami a természet nagyszerű csodáiban, mi szívünk fölött nagyobb befolyást gyakorol, mint büszke filosofiánk meg akarná vallani; s bármily merész vagy hitetlen légyen, nincs ember a világon, kinek keble fel ne indulna, midőn egén a mennydörgés szava felhangzik, s a föld a vész-rázott erdő sóhajtásaival eltelt” – idézi a kiszolgáltatott ember ősi félelmeit.²¹⁸ Julia könnyei apja halálos ágyánál úgy törnek ki, „mint hegyfolyam, mely kilépe keskeny partjaiból, ellenállhatatlanul zúg le a bérceken, szétdőlvén mindent, mi futását akadályozza...”²¹⁹ Tél után tavasz követke-

²¹⁵ Emlékezz a halálra.

²¹⁶ ISER: i. m. 14.

²¹⁷ Uo. 174.

²¹⁸ Uo. 169.

²¹⁹ Uo. 234.

zik. „Egy új év kezdődik, s minden szív újra kezdi reményeit...” – mondja a beszélő. A nappalt éjszaka követi, benne éjfél után megjelenik a holdfény, s a szomorúság, e jellegzetesen szentimentális érzés, ami ezzel a metaforával a Szívre utal. A beszélő ismeri az idő törvényét, de azt is, hogy életünk évekre és órákra van felosztva: „Miként is túrnétek másként e bajteli életet, e gépi forgást, melyben kerék kerékbe, fog fogba akad, s minden mozdít s mozdíttatik...”²²⁰ Furcsa ív ez a Hold istennő szerepétől a mechanikus materialista világkép fölvilágosításáig, de egyikből sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Ez is a többszólamúsághoz tartozik.

A Természet mindig Gusztáv kedélyének, hangulatainak, érzéseinek, szorongásának vagy bizakodásának megfelelő képet mutat. Ha jó hangulatban van, süt a nap, itt a tavasz; ha rosszban, tél van, hideg, eső, sötétség.²²¹ Az ellentétek máskor is kiemelős szerepűek: amíg Gusztáv Julia atyjának birtokán szerelmi álmát éli, Párizsban vetélytársa hódítása befejezésére készül. Amikor a párizsi orgián „templomi” szerelmét meglátja a kitartott nő szerepében, csak költői képpel kifejezhető érzés hatalmasodik el rajta: „Mint sötét felleg, melynek szélét a nap ragyogó sugára arannyal hímezi, míg belsejét villám hasítja szét: így vegyült öröm és fájdalom e kebelben, s a szív, mint ellenkező szelektől megragadva a sajka, remegett hatalmas küzdésében.”²²² A belső békét kereső utazó, Gusztáv a *fölfelé* vezető „sötét fenyvesekből” gondolatokba merülve érkezik a monostorhoz. Annak nagyszerűségét eltakarja a „köd rejtélyes fátyolával”. Az utolsó (negyedik) részben (amikor az első személyes elbeszélés naplóformájává vál-

²²⁰ Uo. 244.

²²¹ A fölborított rend képében megjelenik a korabeli regényírók általános város-ellenessége is: „Nem ismerek szomorúbb látványt, mint tavaszkor egy várost. Ha künn a mezőt zölddel takarták az első meleg napok, a fák újra kihajtanak, s minden berekből örömteli madárének zeng az utas körül, a város lakóját csak a sár, amely az utcákat tölti, inti arra, hogy a fagy felengetett. Az örömjaj, mely a téli napokat felvidítá, mindinkább elhallgat, s míg a természet ünnepi köntösét ölti magára, a házsorok között mintha tömlőczben érzénénk magunkat, szomorúbban járnak körül az emberek.” (A *karthausi*, 159.)

²²² Uo. 402.

tozik) a tavasz jeleként kisüt a nap, s életet adó meleget hoz: „az élő természet felállítá százezredikször zöld győzelmi lobogóját a tél romjai fölött, s a magas hegytől, mely levetve halotti köntösét, új zöldben áll, a legkisebb bokorig, melynek ébredő ágai duzzadnak, minden megérzi hatalmát; a nagy folyótól, mely megszábadult árjaival ismét tovább halad, a legkisebb madárig, mely víg örömeinekével az ég felé reptül, minden teremtmény felzajong örömeiben; s veheted-e rossz néven barátodtól, ha ő is azon egy lény felé küldi fohászait, mely szavát megérti, mely e nagy világon egyetlen hív, az egyetlen szerető vala iránta?”²²³ A halandóságon és a halálvágyon túl a mennyország ígéri a határtalan boldogság egyetlen reményét.²²⁴

Kolostor a hegyen

A hegyen keres menedéket a Betty-kaland lelkiismeret-furdalásától gyötört Gusztáv. Nyugalmat csak az elmúlás gondolatában talál, mert hiányzik belőle a generális lelki ereje: a remény. A hegy a magányé, Istené és hívő emberek közösségéé. Talán egy latin szójáték is rejtőzik itt: mons (hegy) – mens (értelem). Szent Ágoston szellemében: „akik a hegyre felmennek, azok az értelem csúcsára felhágva akarják a célt elérni, és beképzeltségükben azt hiszik, hogy már ott van, ahol ők vannak. [...] Nem értik meg, hogy csak a hegyről leszállva, az alázat biztonságos kikötőjén keresztül lehet a »boldog« földre eljutni.”²²⁵ A korabeli befogadó ismerhette e szójátékot és az ágostoni gondolatot is. A mítoszi hagyomány a nagyságot (Frye) mindig az alá- és fölérendeltségben kereste. Nagy az, aki tettei révén följebb lép a rendben, végső

²²³ Uo. 455–456.

²²⁴ „Csak a boldog mondhat le a világról; csak az, kinek lelkét erős hit s nagy reménység tölti el, érezheti magát kolostorban boldognak. – Mint a nap, mindent eltöltve világával, mindenén áthatolva meleg sugaraival: ilyen az Isten nagy gondolata.” (Uo. 19.)

²²⁵ PERCZEL István: *Isten felfoghatatlansága és leereszkedése – Szent Ágoston és Aranyszájú Szent János metafizikája és misztikája*, Bp., 1999. 110.

oron beléphet az istenek – vagy Isten – világába (Szent Ágoston). A regény – Rabelais óta – éppen azt vonja kétségbe, hogy az, ami „hegynek” látszik, valóban lehetővé teszi a fölemelkedést. A Frye által emlegetett „létrának” mintha nem lenne felső pontja. Illetve följebb lehet rajta lépni, de a magasban – jó esetben – menedék található, kivonulás a világból. Ilyen Grande Chartreuse monostora is.

„Hagyd el a világot! – Lépj monostorba! Élj komolyabb lelki-életet!”²²⁶ – tanította egy másik rendalapító, Szent Bernát, akinek szellemére a beszélő hivatkozik. „Kérlek, mire ítéled magad méltónak te, aki Teremtőd képmására teremtve a benned levő fölösleges nagyságnak nem véded méltóságát, te, aki bár ember vagy, tisztességedet nem értve, esztelen állatokhoz hasonlóná lettél. [...] Süket fülekkel hallgatod az evangélium tanácsát: Ne romlandó eledelért fáradozzatok, hanem olyanért, amely megmarad az örök életre...”²²⁷ A lelki válságba jutott Gusztáv mintha megismételné Szent Bernát kérdéseit és gondolatait: „Ugyan ki ad ételt minden éhezőnek, fényt minden látó szemnek, friss levegőt minden lélegzőnek?” Ez a tanítás az önzés és gyengeség ellenpontja.²²⁸ Gusztáv a „lelkiekben” találja meg az emelkedés lehetőségét, ennek vágya viszi föl a Hegyre.²²⁹ A „fény” kedvéért keresi föl a történet kezdetén a kolostort, itt világosodnak meg életének tanulságai.²³⁰ A *karthausi* egyházi személyiségei – a saját (forradalmi) bűneit megbánó, ezért vezeklő apát (máshol a mindenkin segítő Szent Bernát-hegyi szerzetesek) a maguk világon kívüli világában – az igazi kereszténység képviselői. Itt láthatjuk a keresztényhívők és a hitetlenek beszédmódjának a különbsé-

²²⁶ Idézi: NASZÁLYI Elemér: *Csúcsok és szakadékok*, Bp., 1982. 101.

²²⁷ Uo. 103.

²²⁸ „Az ember keresse a maga kiemelkedő értékét, ami benne a legkiválóbb, mert lelkében található: méltóságát, tudományát, erényét. Az ember méltóságának szabad akaratát mondom, mert ebben kapta meg azt, hogy a többi állat közül ne csak kiemelkedjék, hanem azok élén álljon. Tudománynak azt a képességét mondom, amellyel fölismeri önmagában méltóságát, amely azonban nem sajátmagától van. Végül erénynek azt, aminek segítségével Őt, akitől van, nagyon buzgón keresi, s ha megtalálta, szorosan magához öleli.” Uo. 121.

²²⁹ FRYE: *Az ige*, 236

²³⁰ Uo. 49.

gét. A kolostor generálisa az önként vállalt szolgaság lehetőségére figyelmezteti a megoldatlan kérdéseivel küszködő Gusztávot: „az embernek minden pillanatban szükséges a szabadság arra, hogy boldog legyen...” Szabad akaratából választja Isten szolgálatát, ami az Örök élet teljességét kínálja a hiába keresett földi boldogság helyett. Csak „a boldog mondhat le a világról: csak az, kinek lelkét erős hit s nagy reménység tölti el, érezheti magát kolostorban boldognak.”²³¹ A karthauzi szerzetesrendet megalapító Szent Brúnóra hivatkozik, ki „az istentagadó szenvedéseiről szólva” a magára hagyott ember elviselhetetlen kínjairól beszélt. E kínlódásra keresnek enyhülést a kolostor világában azok, akik kilépnek a külvilágból. Nemcsak a test halandó, nem csak az emberi alkotások mulandóak, de a szenvedés és a bús emlék is időhöz kötött. Az időtlenségbe a nem-földi boldogság eszméjének elfogadásával vezet az út.

Az, aki ezt a tanácsot adja: „Komoly, szigorú férfi, ki erényessége miatt nagy tiszteletben áll mind a szerzetesek között, mind az egész vidékben. Mint mondják, indulataitól elragadtatva kegyetlenségeket követett el ifjú korában a nagy forradalom alatt, s miután Napóleont császárnak látta, mélyen megbánva tetteit, a kolostorba ment.”²³² A világ nem változott, csak szereplői és célja: a császár világhatalmi törekvése. A nagy eszmék, melyek megvalósításával talán a kegyetlenségeket, az indulatokat is igazolni lehetne, immár csak a félrevezetést szolgálják. A beszéd lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szót – „boldogság” – ellentétes értelemben használjuk. Pedig „jel” és „jelölt” között csak meghatározott beszédmódban van egyértelmű viszony. Ha a bábeli nyelvzavar áldozatai vagyunk, ha nem az Igazság nyelvét beszéljük, ha hamis célok alakítják elképzelésünket földi szerepünkről, akkor ugyanahhoz a „jel”-hez más jelölt is tartozhat. A szabadságra vágyó és szabad akaratú ember a földi boldogságot keresi, amiről nem tudja, mi az, mert a Napba akar nézni, hogy hinni tudjon a hihetetlen-

²³¹ „Mint a nap, mindent eltöltve világával, mindenén áthatva meleg sugarival: ilyen az Isten nagy gondolata; ki azt a teremésben keresi, mindenütt fel fogja találni, de jaj annak, ki egyenesen fordítja rá tekintetét; elvakított szemekkel sötétben áll.” (Uo. 19.)

²³² Uo. 18.

ben; hogy érzéki bizonyítékot és ésszel fölfogható érvet szerezzen létünk transzcendens tényezőjéről. Emiatt vakul el, és nem látja azt, amit a hívő.

Mi a valóság? Az érzékelhető? A Természet?²³³ A beszélő csak fölveli ezeket a kérdéseket, de a befogadóra bizza a választ. Ricoeur szerint: „Egy befogadás-esztétika nem vetheti fel a *kommunikáció* problémáját a referencia problémája nélkül. Végső soron a mű – értelmén túl – a kommunikációíró aktusában az általa elénk tárt világot is közli, amely voltaképpen horizontját alkotja. Ilyen értelemben a hallgató vagy az olvasó saját befogadóképességének megfelelően reagál a műre.”²³⁴ Ne zárjuk az irodalmat önmaga világába – javasolja Frye –, ne csonkítsuk „azt az oldalát, amely az erkölcsi és társadalmi rend felforgatására hivatott.”²³⁵ Az ismeretelméletek már a XIX. század elején sokoldalúan vitatták a „valóság” kérdését, de *A karthausi* gyakorlatias álláspontja a szerepek, jelképek, jelszavak megtévesztő voltára hívja föl a figyelmet. A világ, amiben Gusztáv csalódott, a küzdőké: „boldog mindenki, kinek célja van s ereje elérésére, s a meggyőződés, hogy hasznost, s nagyot tett, ha elérte”. Az ember célját végső soron Isten jelöli ki, az ő Igazsága ad értelmet – a szöveg szerint – az emberi létezésnek.²³⁶ Az ember sorsa önmagában dől el: „Egy gondolat véletlen lelkedre esve, mint a mag, melyet az őszi szellő a földre hint – ettől függ jövődöd, s jaj neked, ha e gondolat, mely lelkedben naggyá nőtt, mely egész léted fölött elborítja ágait, s

²³³ Ahogy nem csupán Rousseau, de Goethe, Humboldt és sok kortársuk vallotta.

²³⁴ RICOEUR: i. m. 294–285. – A „referencia itt talán azt a viszonyítási rendszert jelenti, amiben a tudat minden új ismeretet, tudósítást, képet, utalást kiműveltségének függvényében értelmez. Ettől függ „reagálása”: előhív-e belőle valamilyen válasz, vagy nem. Számos irodalmi alkotás – köztük Eötvös regényei – ma már hiányzó műveltségi rétegekre hivatkozik, ezért lényeges kérdései válasz nélkül maradnak.

²³⁵ FRYE: *Az íge...* 297.

²³⁶ Ezért mondja Gusztáv: „én állatként nem tudok élni oly isteni remények után; nem akarok, nem tudok részt venni e fárasztó játéokban. [...] nem akarok hatalmas lenni, érezve semmiségemet, nem szolgál, meggyőződve zsarnokim gyengeségéről; eleget forgolódtam álarcások között, s most miután megismertem őket álszínük alatt, vagy legalábbis lárvásoknak láttam, szívem nyugalomra vágyik.” (Uo. 18.)

mintegy életteddel összeforrt, körülményeiddel összefüggésben áll, s azokat nem választhatod.”²³⁷ A lázadó Gusztáv homályos vágyaiban élő „nagy gondolat” titokzatos, rejtelmes, megfogalmazatlan. A nyelv nem képes közlésére, ezért használja a beszélő a sűrítés, szaggatottság, várapoztatás, meglepetés és nézőpontváltás eszközeit.

A regény címe föloldhatatlan ellentmondást rejt: a karthausi szerzetes Szent Brúnó szigorú regulája szerint *némaságot* fogad, bezárkózik saját világába; a körükben menedéket kereső vándor viszont *beszél*. A hegyről *főlnéz* Isten kegyelmére, *letekint* a lejtőre és a völgybe, hogy a „nagy” világban élőket *tanítsa*. Szenvedéstörténetének elbeszélésével másoknak kínál tanulságot. A zárándok a kolostor csendjében az isteni békéhez vezető magányt keresi, noha tudja – s el is mondja a hegyimentő szerzetesek áldozatos példáját kifejtve²³⁸ –, hogy az itteni rend nem az egyénért, hanem a közösségért van. Itt a kötelességeket Isten szolgálata igen szigorúan megszabja. A Kolostorban, a hegyen csend, engedelmes-ség, alázat és bűnbánat uralkodik; miközben lent a nyüzsgő, ellentmondásos világban zajlik az emberek élete, zajosan, indulatosan, álmoktól és – főleg – hiú vágyaktól fölzaklatva, mert átlépik a szabadság isteni, közösségi, erkölcsi korlátait. A Kolostorban is közös a szenvedés, a lemondás, az áldozat; csak éppen itt mindennek értelmet ad a végső cél: Isten megváltó kegyelme. Ennek reményében hagyhatjuk lent esendő voltunk és tévedéseink következményeivel terhelt emlékeinket. Csak a lelkiismeret-furdalásunktól nem szabadulhatunk. A kolostor apátja azért vezekel, mert a világi Eszmébe vetett hit nem igazolhatja a forradalomban elkövetett bűneit. Gusztáv is vétkei terhe alatt menekül (szándéka szerint) a némaságba, de beszélnie kell.

A *karthausi* vándorai kilépnek (ki kell lépniök) az otthon védett világából. Vágyaik, álmaik szabadon szárnyalnak, de folyamatosan mások szándékaiba és az elképzelttől eltérően működő világ ellentmondásaiba ütköznek. Történetük önálló szálakra bom-

²³⁷ Uo. 18.

²³⁸ A „nagy Bernát-hegyre” emlékezve gondol azokra a szerzetesekre, akik emberszeretetből a tíz hónapos télben minden fáradságot vállalnak, hogy „egy ismeretlennek, kit a lavina eltemetett, életét megtarthassák...” A *karthausi*, 488.

lik, s ezek játékaiba a befogadó tetszése szerint beléphet, vagy kívülállóként ítélkezhet a következményekről. Ami mindezt összetartja, az a magányos vándorok kudarcra ítéltsége, mert a természetes önzést csak a kölcsönös szeretet, megértés, segítőkészség, kötelességteljesítés elvére épülő közösségi szellem korlátozhatná. Ricoeur fogalmi rendszerében a kitalált történet arra szolgál, hogy felfedezze azt a világot, amiben „egyedül a történelemről mondható el – a szó abszolút jelentésében –, hogy valami »valóságosra« vonatkoztat abban az értelemben, hogy azt, amiről beszél, észrevehették a múlt tanúi.”²³⁹ Itt a „szöveg világa a szöveg »kintjére«, önön »máshára« való nyitást jelent, amennyiben a szöveg világa a szöveg »belső« struktúrájához képest teljesen újszerű szándékolt törekvést képvisel.”²⁴⁰ A *karthausi* olvasójában a „kint”- „bent”, az „egyik”- „másik” összefüggésrendszere hozhatja létre a transzcendenciát elfogadtató élményt. A kolostor a nem-földi célok által szabályozott világ metaforája is. Magába zárja lakóit, Gusztáv azonban úgy lép be ide, mint vándorútja egyik állomásra, ahonnan az apát tanácsára szabadon távozhat. Büntudata további keresésbe hajszolja, de magával viszi a világi hiúságokról lemondás gondolatát. A nézőpont „vándorol”,²⁴¹ miközben a mű különböző áttételeken, a beszélő láthatárának változtatásával „előzetesen fölített kérdésekre” válaszol.²⁴² A megszólított közönség a magyar reformkor olvasója, akiben a beszélő a széles világirodalmi láthatáron sajátos befogadói várakozást alakít ki. Noha ma nehezen azonosulunk ezzel, mégis az lehet a benyomásunk, hogy az elmesélt történet olyan, „mintha megtörtént volna”.²⁴³

A kolostor furcsa képződménye az emberi történelemnek (bármely valláshoz tartozik): a benne élők magányosan keresik személyes kapcsolatukat Istennel, s ennek érdekében szigorúbb közösségi fegyelmet vállálnak az adott társadalom más tagjainál. A kolostor világon kívüli világából nincs visszaút. Ez az önmagunkkal, bűneinkkel szembenézés és a meditáció színtere: „Sokat vétkeztem! – vallja Gusztáv – oh de hidd el, én is sokat szen-

²³⁹ RICOEUR: 310.

²⁴⁰ Uo. 312.

²⁴¹ Uo. 332. – Hivatkozik Iserre.

²⁴² Uo. 340.

²⁴³ Uo. 367.

vedtem, s e kegyes istenség talán leszámolja majdan a könnyeket, melyeket sírtam, azokból, melyeket vétkeim által én facsartam ki.”²⁴⁴ Akárcsak Krisztus példájában, a szenvedésnek – és a vezeklésnek – ősi keresztény fölfogás szerint megtisztító ereje van. Hozzáteszi – a Szentírás Krisztus-misztériumára utalva – a szenvedéstől elválaszthatatlan félelem gondolatát.²⁴⁵ A kockázatok értelmén töprengve jön rá arra, hogy „Szent Bernát vidám kolostorának hegyi mentői nem félnek”. Azért nem, mert tetteik célja: *segíteni* másokon, hasznos erőfeszítést, cselekvést, veszélyt vállalni. Ha az „én” – „itt vagyok!”²⁴⁶ megnyilatkozásában a másikat-másokat segítő szándék nyilatkozik meg, az önzés kevésbé uralkodik az emberen. A kölcsönös felelősségtudat útján haladva „az emberi nem el fogja érni nemes célját! – Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küzködés között, de a napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog a világon...”²⁴⁷ – vallja prófétai lélekkel annak tudatában, hogy ő, akár az Ószövetségben Mózes, soha nem léphet az Ígéret Földjére.

A *karthausi* főhőse nem csupán megtöri a beszéd tilalmát, de a lelkiismeret-furdalását közvetítő vallomásait (mint valami levelet) egyszer a közreadó Vilmoshoz, máskor az orvoshoz, Justus doktorhoz intézi.²⁴⁸ A megszólított „másik” tehát „mindenki” (a köz), a megszólító szándéka pedig gyógyítás – az igazság kimondásával. Az igazság, ami itt erkölcsi-etikai értéket jelent, fogalmilag meghatározhatatlan, s csak az „én” személyes tapasztalatain, élményein keresztül ismerhető meg. Ehhez végig kell menni azon a zárándokúton, ami a földi szenvedések átélésével a „világ” megismeréséhez, az „ismeretlen” fölfedezéséhez vezet. A beszélő e szenvedéstörténet befogadójából is a megtisztulást szeretné kiváltani azzal, hogy elmondja a „jó” és a „bűnös” cselekvés belső – lelki-tudati – *megtélésének* összefüggéseit. Ke-

²⁴⁴ *A karthausi*, 451.

²⁴⁵ „Én Atyám! Ha lehetséges, müljék el e pohár én tőlem: mindazonáltal nem úgy legyen mint én károm, hanem mint te” – könyörög Krisztus az utolsó vacsorán. Máté, 26, 39.

²⁴⁶ Ricoeur fölfogása szerint.

²⁴⁷ *A karthausi*, 509.

²⁴⁸ Nem derül ki, Vilmos Justus doktor keresztnéve, vagy különálló személy.

ressen, döntsön, ismerje meg ennek belső és külső nehézségeit. Noha Gusztáv vallomásában Armand és Arthur „másik” (azaz: nem-én), szerepük az azonosság és különbözőség tudatosítása.²⁴⁹ A változó beszélők különböző vándorutakról szólnak: közös bennük, hogy téves föltételezésekből indulnak ki, ezért zsákutcákba jutnak.

„Felemelve az emberi lét legmagasb fokára, mind vándor a bérceken, szánakozással nézünk az aljas völgyekre...”²⁵⁰ – mondja a hegyen a bűnbánat és vezeklés következtében megtisztult Gusztáv, aki – más összefüggésben – görögös pátosszal kiált föl: „Mi csodálatos az ember! Nyugalom után vágyódva léptem e kolostor falai közé, [...] s a külső nyugalom, e munkátlan csend, melyet magam körül látok, most véghetetlen nyugtalansággal tölti lelkemet...”²⁵¹ Fent, a hegyen, magasan az aljas világ fölött, a magány újabb lelkiismeret-furdalást okoz.²⁵² Nem alaptalanul kérdezi: „Mi a szabadság azoknak, kik nem ismerik a lánczokat”?²⁵³ A Hegy magasából jól láthatók a gyengeségek, a mulasztások és a bűnök. A Hegyen Gusztáv Isten kegyelmét keresi, de a Földön is megtalálhatná: Betty hűséges szerelmében. A történet „fő” beszélője, a „század gyermeke”²⁵⁴ a templom félhomályos „irodalmi világából” hosszú és keserves fölfedező útra indul. „Az utazás irányított mozgás az időben a téren át” – írja Frye –, „s az utazás eszméje mindig két elemet foglal magában. Az egyiket az utazó személye adja, a másikat maga az ösvény, a pálya, vagy az irány, amit legegyszerűbben az előbbrejutás *útként* nevezhetünk”.²⁵⁵

²⁴⁹ Ezen ifjú „ki velem annyiban rokon volt, s más utakon oda jutott, ahová én...” – *A karthausi*, 267.

²⁵⁰ Uo. 483.

²⁵¹ Uo. 484.

²⁵² „...hát te mit tevéledben? [...] Oh barátom, mennyivel tovább gondolkodom életemről, annival inkább meggyőződöm, hogy bánatom nagyobb részének oka csak önségem vala...” – ismeri be, és hozzáteszi: „csak ha boldogíthatsz, felejtethed, hogy magad boldog nem valál...” (Uo. 486.)

²⁵³ Uo. 471–472.

²⁵⁴ Alfred de Musset hasonló című regényével máshol foglalkozom.

²⁵⁵ Northrop FRYE: *Myth and Metaphor, Selected Essays*, Charlottenville and London, 1990. „A journey is a directed movement in time through space, and in the idea of a journey there are always two elements involved. One is the person making the journey; the other is the road, path, or direction taken, the simplest word for this is being *way*.” 212.

Az ábrándozó útja a templomból a zűrzavaros „nagyvilágba”, majd a kolostorba, a földi célok föladásának színterére vezet. Élményei a kiábrándulás megrázkódtatásán keresztül vezetnek a teljes önfeladásig.

Vándorutak

Az ábránd és valóság összemosódásából következő tévedés, amikor Gusztávot megragadja a templomban síró ismeretlen nő látványa, s noha semmit nem tudhat róla, ahogy újra látja nagynénje szalonjában, rögtön lángra lobban: „A vér szívembe tolult, arczaim égtek, s nem juthat eszembe semmi.” Ez a szerelem. A lélek örültsége. Az ismeretlen vonzása. A megismerési vágy kirobbanása. És olyan kaland, mint azoké a fölfedezőké, akik törékeny hajókon, kezdetleges eszközökkel elindultak ismeretlen célok felé. A szerelmi érzés leírhatatlan, mert: „szavakkal csak Isten teremthet, s nem akarok költők módja szerint rózsát, eget, éjt, s más ily szépségeket összekeverni...”²⁵⁶ Itt Gusztáv a beszélő, aki már létre is hozott képzeletében egy eszményi lényt és kapcsolatot.²⁵⁷ Ezek csak benne öltenek alakot, a „valóságos” nő más, mint a képzeletbeli. A szemmel látható szép külső mögött önálló történet formálta személyiség rejtőzik. Az érzés lángra lobbanásának a pillanatában nem tudható róla, hogy nemrég veszítette el férjét, s szerelmes egy tőle tiltott férfiba. Gusztáv ezt az „igazságot” később sem akarja tudomásul venni. Látókörében a „szép ismeretlen” tökéletesen játssza a társasági hölgy szerepét, s ezzel akaratlanul reményt táplál az álmodozóban. A drámai fejlemény abból következik, hogy Julia a látszat ellenére szabadon dönt saját kérdéseiről.

Gusztáv szemlélődő-megfigyelő zarándokútján csak téves választásaiban következetes. Betty elcsábításával bűnbe esik, s ezután mindvégig az önsajnálattal és bűnbánattal áramlataiban sodródik. Nem mutatkoznak meg neki azok az igaz értékek, amelyek

²⁵⁶ Uo. 51.

²⁵⁷ Ez Pygmalion mítosza. Lásd az 48. jegyzetet.

– az akarat révén – a jelenségvilág megismerhetetlenségébe bonyolódott embert magasabbra, a nagyság állapotába emelhetik.²⁵⁸ A világvándorok tévedéseinek „hármasság útján” párbajozik Armandnal, mert az ő belső nézőpontjáról árulásnak látszik az, ami barátja szempontjából a hála kifejezése (Dufey pénzkölcsönéért).²⁵⁹ Ez is képzelődés. Az „én” az indítékok figyelmen kívül hagyásával hozta meg a „másikról” ítéletét. Armand nem adta el barátságukat, noha azt soha nem is fogta föl oly eszményinek, a felé áradó szeretetet soha nem viszonzta oly teljességgel, nem tekintette oly fontosnak, mint Gusztáv. Ugyanaz a jelenség az ő nézőpontjából egészen másként látszik. Mivel Armand ismerte Julia érzelmeit, voltaképpen a boldogtalanságtól (a viszonzatlan szerelemre épülő öncsalástól, az ezen az alapon kötött házasságtól) mentette meg Gusztávot.²⁶⁰ A regény vándorainak meg kell ismernie a világ veszedelmes bizonytalanságát. Armand története is csupa ellentmondás.²⁶¹ Miután apja, a bankár, elrontotta az

²⁵⁸ Némi öncsalással gondolja tétlensége igazolására: mások „...bocsássák vásárra meggyőződésüket egy pár felzajgó éljenért: én nem vágyódom e fény után, melynek elnyerésére sokszor a csalás elég, megtartására mindig szükség.” (*A karthausi*, 321.)

²⁵⁹ Mivel Armand vitte el Dufey végzetes levelét Juliának, Gusztáv fölháborodik: „egy pár ezer frankért eladott, s most talán velők nevetett hiszékenységgel.” (Uo. 206.)

²⁶⁰ A történetben igen fontos (ámbar nem egyértelmű) útmutatóként mondja Gusztávnak: „tudd meg, hogy ismerve vagy. [Neked, akit] a sors örömei között elkényeztetett, egy pillanatig fájdalmas leend [a tévedés leleplezése, de] jövődet egy nagy keservtől őrzi meg; meg valék győződve, hogy Dufeyt, kinek életénél többet köszönhetek, boldoggá tehetem. [...] Oh ti gazdagok. [...] Hütlenség, hazugság, zsarnokság nektek szabad. A nagy korhely, ki milliókért csalt, nektek szerencsétlen. A szegény, ki éhezve egy darab kenyeret ott vett fel hol találta, alávaló tolvaj. Oh de ne felejtsetek el, hogy alattatok a nép áll, hogy ismeri tetteket, s más mérleggel mér, mint ti.” (Uo. 238–239.)

²⁶¹ Ahban hasonlít Gusztávhoz, hogy szeretethiánnyal küzd, de nem hisz a szerelemben. Ezért tanácsolja barátjának: „álmodjál kedvesedről, s ha tán ő is a szép lovakról álmodik, melyekkel veled Párizsban kocsikázni fog, s inasaidról, s házadról, akkor holnap viszonzni fogja szerelmedet.” (Uo. 54.) – „Te kints szívedbe barátom!” – mondja Armand Gusztávnak. – A „fájdalmat, melyet érzesz, örömöm gerjeszté; már most is, hol az élet küszöbén állunk, az, kitől én szerencsémét várom, ellened [tör]; minden, mit ő barátod javára tenni fog, lelkednek kín; barátodnak legbúsabb csalódása, mely őt végreményeitől fosztaná, benned, bármiként küzdjél érzeményeid ellen, titkos megelégedést fogna gerjeszteni.” (Uo. 125–126.)

életét azzal, hogy csődjé miatt öngyilkos lett, arra gondolt, hogy a nép forradalmi fölemelkedése megoldja egyéni gondjait. A „nép” viszont kívül reked a beszélő látókörén. Armand figyelmezteti Gusztávot: „Önös az ember természeténél fogva, ősi tulajdona ez, melyből kivetkőznie nem lehet, s melyből hibái s erényei egyaránt fejlődnek.”²⁶² Gusztáv kérdéssel válaszol: „s nem kereshe-tem-e a te boldogságodban önösségem kielégítését?” Azaz, ha boldogsághoz segíti barátját, nem az ő szándékai valósulnak meg? Armand ismét kiábrándít: „Csak az emberektől ne remélj semmit, csak bennök ne bízzál, csak tőlük ne várj emléket: a legjobbak is csak hozzád hasonló s te önös vagy. – Vannak igazságok, amelyeknek szívünk ellentmond, s ilyen az önismeret.”²⁶³ Armand, miután a Gusztávval vívott párbaj után elhagyta Franciaországot, nem találta meg a szerencséjét, és úgy mondott le a „nagyvilágról”, hogy átlépett ősi mítoszok képzelet teremtette (mégis valószínű) életformájába, a pásztoréletben és a családja körében boldognak érzi magát. A másik barát – Arthur – a művészetben keresi boldogulását, s kudarca a szerencsejátékhoz, s emiatt öngyilkosságba vezet. Ahhoz a „megoldáshoz”, amit a beszélő riadtan elutasít.

Gusztáv első vándorútja párbajban szerzett sebesüléssel zárul. Fölépülve újjászületik, s második vándorútján azt akarja megismerni, amit a „valóság” kínál. Ez az út az elvesztett Betty-sze-relem bűntudatához vezet. Közben föltáruul föl előtte Julia eddig ismeretlen vándorútja: a szenvedély drámája. A cselekményt szervező titkok körülötte csoportosulnak, aki meglehetősen tökéletes-séggel töltötte be az előkelővilág vonzó hölgyének a szerepét. Sokáig csak a Gusztáv tudatában megjelenő tükörképben látjuk, s amikor maga beszél, tévedései és csalódásai elválaszthatatlanok a gazdagok kíméletlen önzésétől. A szükséglet szenvedők viszont átérzik a szeretet krisztusi tanítását²⁶⁴ és a „testvériséget”:

²⁶² Uo. 128.

²⁶³ Uo. 133.

²⁶⁴ „Midőn Isten az embert e földre teremté, az egyetlen gondolkodó lényt az érzéketlen anyag között” – töpreng a beszélő – „vajon nem kényszeríté-e szeretetre, szeretetre azon egy lény iránt, mely vele rokonságot érez, s panaszló szavát megértheti, szeretetre, mely neki veszélyeiben segédet ígér, melynek gyermekségben feltartását, élte végnapjáig mindent köszönhet, mi

segíteni kell a rászorultakon.²⁶⁵ *Mária* a neve annak az özvegy-asszonynak, aki befogadja a világba kivetett Juliát. Az ő házában szüli meg gyermekét, akiért minden áldozatra kész – de hiába. (Korán elveszti, s ebbe ő is belehal.)

Az „öreg gróf” különös története meglepő kalandok sorozata, de az összes szereplők közül ezek állnak a legszorosabb kapcsolatban a külvilággal. Mindvégig (ezt is a visszatekintés helyzetéből látjuk) a történelmi „valóságosság” síkján mozog. A nagy francia forradalom vérengzései az arisztokráciát az áldozat szerepébe helyezték. Julia apja hitt a szabadságban, de száműzetésbe kényszerült. Életének utolsó állomásához közeledve megmutatkozik az, amit el akart rejteni. A fenyegető halállal szembenézve be akarja tölteni azt a szerepet, amit magáénak vall. Ennek értékrendje (a tekintély, a rang, a birtok, a vagyon megőrzése) szerint kötelessége az „ősi család” fennmaradását biztosítani. Azaz lányát ennek megfelelően kiházasítani. A gróf álma tökéletesnek látszik: Gusztáv minden tekintetben megfelel kívánalmának, s ráadásul lobogó szerelemmel tekint lányára. A maga gondolatkörében teljesen logikus, hogy az öreg gróf halálosnak gondolt ágyán – az erőszak legkisebb látszata nélkül – összeadja a fiatalokat. Kívánására a megrendült (tehát: az elmúlás gondolatától érzékenyeb-

e sötét létben boldogító vala. Nem tanít-e szeretetre minden, amit látunk, hallunk, minden, ami körülöttünk él, virul, tenyészik? S mi bizonytalanul bámulunk, kérdezzük: mit tegyünk? Mi bámulunk, ha a szív, mely szeretni nem tudott magát elégedetlenné érzi; s mert esztelen büszkesége azokat, kik hozzá legközelebb álltak, átfogni nem akarta, remény nélkül ingadozik vészei között. Oh barátom, én érzem, hogy hivatásomnak meg nem feleltem.” (*A karthausi*, 461.)

²⁶⁵ „Ki ínséget nem tapasztalt, az nem ösmeri az embert egész fenségében; mindazon nagy nevek, melyek történetkönyveinkben állnak, óriási hiúságszülte nagy tetteikkel, mindazon szép szavak, melyeket fensőbb köreinkben annyszor hallunk, nem ébreszthetik az eszményt lelkeinkben. Minden, mit a sokaság bámul, a század magasztal, a jövő istenségként imád: nyugodtan tekintve, mihelyt a nimbust elvevők, melylyel idegen képzelet körülkeríté, csekély- s törpévé válik; csak egy van, mi az embert valóban naggyá teheti: jósága, s csak szenvedéseink között ismerkedhetünk meg e tulajdonával. Ha remény nélkül állunk, kitaszítva egy idegen világba, nem ismerve senkit [...] egyszerre az idegen csoport közül egy ismeretlen emherarcz lépe elénkbe, nyájasan, mint Isten angyala, tudakolva bajunkat, biztatva vigasztaló szavakkal, kenyerét megosztva, ha éhezünk....” (Uo. 407–408.)

bé vált) Julia igent mond: hűséget esküszik Gusztávnak. Ha a gróf ekkor befejezi földi pályafutását, magával viszi titkait. Ideiglenes gyógyulása utáni dührohama azonban kizökkenti a szerepéből. Kiderül, hogy álma többszörös csalásra épült: Julia nem annak az előkelő hölgynek a lánya, aki a felesége volt.²⁶⁶ De Julia sem őszinte, hiszen elhallgatja, hogy korábban hűséget esküdött Dufeynek.²⁶⁷ A vallomást író Gusztáv nem tudhatja, az asszony melyik esküjét tartaná be, hogyan viselkedne, s ő együtt tudna-e élni egy másik férfi szeretőjével. A színpadias kitagadási jelenet után a „forradalom hősről” is kiderül, hogy önző módon csak egy „igazi” gróf családjába akart benőszülni. A „régí rend” ember telenségének „társadalmi kritikáját” várjuk, ehelyett az inas fiának aljasságával találkozunk: miután Dufey nem azt kapná, amit akart, eltaszítja a vagyonából²⁶⁸ és előkelő származásából kitagadott – szerelmes – Juliát. Az érveit megfogalmazó levél még álságos, csak Julia vándorútjának későbbi állomásán tudjuk meg, milyen ritka érzéketlen és kegyetlen ember. Itt elsősorban azzal kell szembesülnünk, hogy Julia ugyanolyan vakon szeretett bele Dufeybe, mint Gusztáv belé. Ő sem tudta, kinek adta oda magát.

A származási titok leleplezése és az apai kiátkozás Gusztávot nem készíti megszólalásra. Igaz, a gutaütésben szenvedő öreg grófhhoz ő hív orvost, de a szavak cserbenhagyják, az őszinteség nyelvét nem beszéli – még. Ezt majd csak a kolostorban tanulja meg. Mintha megsziratná Julia könnyörtelen apját, de önzésből könnyezik, magát sajnálja. Szerelmével ezután beszélnek egymással először – a vallomásait később rögzítő beszélő szerint – őszintén, s Gusztáv érzelmi telítettsége szétfeszíti az udvariasság határait, s kitörésében tegezésbe csap át: „te boldog lélszsz. [...] Ám

²⁶⁶ A gróf rangjához méltóan megházasodott, de megadta magának azt a szabadságot, hogy (egyidejűleg) gyermeket nemzett egy polgárlánynak is, akitől különös módon gondoskodott. Julia anyja egyszerű polgárnő. Miután a gróf feleségétől született csecsemő-lánya a külföldi száműzetésben meghalt, őt fogadta helyébe, akit anyja dajkájaként nevelt föl. E romantikus történet meglepi a befogadót, s új megvilágításba helyezi apa és lánya egész szerepét.

²⁶⁷ Lehetséges, hogy ez a megfogalmazás „házassági előleget” jelent: Juliának valamikor teherbe kellett esnie Dufeytől.

²⁶⁸ A beszélő később elfeledkezik arról az összegről, amit Julia apja örökségként megjelölt, s ami legalább a nyomortól megmenthetné. Lehet persze, hogy ezt csak házassága esetén helyezi kilátásba. (A szöveg itt nem világos.)

legyen, boldogságodra szükséges, hogy elfeledj, s én nem akarom elrontani boldogságodat.”²⁶⁹ Aztán úrrá lesz rajta a belénevelt modor, s visszatér a hűvös „ön”-höz, de a következő és a fejleményeket tisztázó beszélgetésre csak később kerül sor. Azt is csak utólag tudja meg, hogy értelmetlen párbaja utáni gyógyulását Julia ápolása is elősegítette. Itt a történet új fordulatot vesz, s a beszélő hangot vált. Vándorútján az ábrándozó nemcsak fájdalmas tényekkel szembesült, de azzal is, hogy meg kell(enne) ismernie a „valódi” világot, annak lehetőségeit, buktatóit és a „másik” megszólításának beszédmódját.

Gusztáv Betty megtevesztésekor azzal indokolja az „igaz” elhallgatását, hogy nem akarta a lány élte boldogságát feldúltni.²⁷⁰ Hamisságában legfontosabb elvei ellen vét, azért „elégedetlen a világgal” s önmagával.²⁷¹ Az „önös” (önző) világban a beszélő fölteszi a befogadónak a férfi-nő kapcsolat kérdését: „vajon az asszony, ha százszor csalatva, szeretni megszűnik, ha végre önössé vált ez önös világban és színlelni kezd, mert érezni többé nem mer, kárhoztassuk-e? Az erő, mely egykor szeretni tanítá, még szívében meg nem szűnt, adjátok vissza hitét, s szeretni fog ismét; fektessetek egy gyermeket karjai közé, s anyallá válik...”²⁷² Az életforma változása a XVII–XVIII. században átalakította a férfi-nő társadalmi szerepek hagyományos fölfogását. A feminizmus harcos tudósainak beállítással ellentétben a „feleség” szerepe a „patriarchális” szokásrendben nem csupán kiszolgáltatottságot jelentett a férfi (önző és erőszakos) nemi vágyának; nem csupán gyerekek születését szolgálta, de az úrnőnek fontos és önálló feladatai voltak egy ma már szokatlan munkamegosztásban: ő szervezte, irányította a falusi és városi háztartást, amelyben a család tagjain kívül már a középosztályban is egy vagy több (gyak-

²⁶⁹ *A karthausi*, 229–230.

²⁷⁰ „Lelkünknek két gyengesége van, melyben számtalan tettnek alap okai fekszenek; – az első, hogy kedveseink örömét látva, csak hogy ezt el ne rontsuk és rossz kedvűeknek tanúi ne legyünk, a jövőről megfélemedezünk; a másik, hogy gyáván hódolva társaságunknak, inkább önmeggyőződésünket sértjük, mint annak előítéleteit...” (Uo. 392.)

²⁷¹ Uo. 475.

²⁷² Uo. 516.

ran: sok) cseléd tartozott.²⁷³ A korabeli irodalom szívesen foglalkozott a „megfelelő” házastárs kérdéseivel, a férjvadászattal, a hozomány fontosságával, kitartott nőkkel, s a gazdag házak feladat nélküli „delnőjének” üres életével.

Anya

Meglepő, hogy *A karthausi* elemzői közül senki nem vette észre, hogy a regény nem Gusztáv halálával, hanem Juliáéval fejeződik be, amit persze a „kiadótól” tudunk meg. Ez kettős értelmet ad az elbeszélésnek. A befogadó – ha előbb nem – itt kénytelen más nézőpontból átgondolni Julia szerepét, mint amit az első személyes vallomás sugall. Az így keletkező feszültség döbrenti rá, milyen jelentősége van annak a nőkultusznak, amiről már a történet elején (gondosan elrejtett) vallomás szól: az asszony csoda, mert „ha házába lépsz, s mindenünnen öröm s meglegezés mosolyg elédbe, s minden gyarapúl s virágzik: az ő művét láthatod: a lélek ő, mely mindent áthat, s mindennek életet ad”.²⁷⁴ Innen tekintve nyilvánvaló, hogy az író nemcsak a beszélő szerepét változtatja, de mindvégig több szólamot használ,²⁷⁵ s az egyes szám első személyen belül is megadja más világképek megidézésének a lehetőségét.

²⁷³ Rá várt a szegények gyógyításának és tanításának feladata is. „Jobb” családba nem csupán a fizetésért szegődtek szegény lányok, hanem azért a műveltségi többletért is, amit ott elsajátíthattak. A lázadó George Sand-ról tudjuk, nem sokat törődött gyermekével, de – ha Nohan-ban volt –, ezeket a feladatokat ellátta. Magyar példánk is van: Perczel Mór Vörösmarty ifjúságára vonatkozó visszaemlékezéseiben (*Vasárnapi Újság*, 1868. 1., 2., 3. számában) részletesen leírta, hogyan élt gyermekkorában a családja. Édesanyja nem csupán „Etelkát” – azaz Adélt – nevelte házimunkára, de ő maga is együtt dolgozott a cselédséggel az olyan nagyobb feladatok megoldásában, mint a befőzés, fonás, szövés, varrás és a betegek ápolása.

²⁷⁴ *A karthausi*, 29.

²⁷⁵ Vö. S. VARGA Pál: *Két világ közt választani. – Világkép és többszólamúság. Az ember tragédiájában.* Bp., 1997.

A XVIII. századtól az érzékenység nagy szerepet játszott a férfi és női világ megkülönböztetésében.²⁷⁶ Divatba jöttek a nőies férfiak (Werther), és divatban marad a lovagi irodalom nőkultusza. Julia szavaiban a női kiszolgáltatottság élménye olyan nézőpont, ahonnan minden másként látszik, mint Gusztáv „szabadságának” a látószögéből. Miután ifjan özvegyen maradt, saját választása alapján akar szeretni, s történetét innen ő alakítja. Mégis érthető ingerültséggel mondja – immár nem az érzékenység –, hanem a romantika lázadó hősnőinek a hangján: „Önök férfiak a teremtés urai, önöké a világ s minden, mi rajta él s tenyészik, önök csodáltak lehetnek vagy önösek, egy nemzetért élhetnek vagy önmagoknak [...] az asszonynak csak egy birtoka vagyon, a fájdalom, de az az övé s ezt nem osztja senkivel.”²⁷⁷ Ez ellen lázadnak a maguk csendes módján Jane Austen házasságban boldogságot kereső fiatal lányai, George Sand saját lábukon álló hősnői, majd Thackeray gátlástalan Becky Sharp-ja, Charlotte Brontë Jane Eyre-je, Emily Brontë Catherine-je és Cathyja. A XIX. századi regény (Flaubert, Maupassant, Tolsztoj) ismétlődő kérdése lesz az unatkozó nő, akiket a felsőbb rétegek életformája gyermeküktől is megfoszt: táplálásukat, gondozásukat „idegenre” (dajkára) bízta.²⁷⁸

A *karthausi* önző világában csak az anyától várható együttérzés. Nincs rá utalás, hogy Julia ne saját vágyát kielégítve, hanem „galád” csábítás eredményeként foganna gyermeket szeretőjétől. Érdekes lehetne a regény feminista olvasata. Séllei Nóra ugyanis – többek között – azt állítja, hogy a nő „helyzeténél és neménél fogva láthatatlanságra és hallgatásra” ítéltetett.²⁷⁹ Julia ennek ellentéte: látása indítja el Gusztáv képzeletében a szerelmi folyamatot, fő cselekvési formája pedig a szereplés. A történet elején

²⁷⁶ Vö. Ann Jessie van SANT: *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel*, Cambridge, 1993, és Clive BARKER: *The Culture of Sensibility – Sex and Society in Eighteenth-Century*, Chicago, 1995.

²⁷⁷ *A karthausi*, 96.

²⁷⁸ A XVIII. században előtérbe került a nő mint egyéniség, mint egyenlő társ, mint anya és mint a gyermek nevelője. A kérdéskört az anya mítosza felől tárgyalja Elisabeth Badinter híres könyve: *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel XVII^e-XX^e siècle*. Paris, 1990.

²⁷⁹ SÉLLEI Nóra: *Lánnyá válik, s írni kezd*, Debrecen, 1999. 159.

megjelenik, ruhákat visel, társalog, zenél, táncol, magára vonja a férfiak figyelmét, s az előkelőség közegebe emeli azt, akihez hajlandó férjhez menni. Ebben „szocializálódott”, ez határozza meg indítékait, ez korlátozza (bizonyos mértékig) szabadságát, erre vonatkoznak megnyilatkozásai, s ennek az időbeli-térbeli sajátosságát elbeszélve határozza meg önnön mozgásterével együtt Gusztávét is. A történet elején mélyen benne áll ebben a sajátos világban, ahová Gusztáv annak ellenére kívülről lép be, hogy születési jogon oda tartozik. Juliának így is módja van önállóan megnyilvánulni, ámbár a férfiak kétségtelenül hajlamosak őt az adott világ „berendezési tárgyaként” fölfogni.

Az sem tagadható, hogy ebbeli minőségében birtoklási vágyat ébreszt. Története keserves vándorút a kényszerházasságtól a szerelem szabadságának vágyáig, majd a drámaként átélt megcsalatlásig, bukásig, a szenvedésekig, a megalázottságig. Tanulása azzal hat a befogadóra, hogy megtisztító, katartikus erővel kényszeríti együttérzésre. Más olvasatban ez „nevelési regény”. Juliára is érvényes lehetne, amit Séllei Nóra ír: „A Bildungsroman lényegénél fogva feltételezi az egyén és a társadalom, az egyén és valamely normarendszer párbeszédét, amelynek végeredményeképp – ideális esetben – az egyén képes egy, a saját vágyainak és értékrendszerének megfelelő, »barátságos« társadalmi térbe helyezkedni.”²⁵⁰ Csak éppen itt szó sincs „ideális esetről”, s a társadalmi teret hamissága eleve ellenségessé teszi. Persze nem csak Juliával szemben. *Látszólag* barátságos volta okozza, hogy vállalnia kell a földi szenvedés tisztítóüzét, amiből csak a halálban szabadulhat meg.

Érdekes idézni azt a Carol Gilliganre hivatkozó eszmefuttatást is, miszerint „a nők és férfiak másféle mechanizmusok alapján hozzák meg döntéseiket, s a jellegzetes férfias ítélet típusokat »az igazság etikájának«, a nőkre jellemzőket pedig »a gondoskodás etikájának«” nevezi.²⁵¹ Julia esetében is a „gondoskodás etikája” fordítja meg a róla alkotható korábbi képet. Egyike azon nőknek, akik a férfiaknál „sokkal kevésbé hajlandóak alávetni

²⁵⁰ SÉLLEI: i. m. 261. és 262.

²⁵¹ Uo. 298. – Carol GILLIGAN: In a *Difference Voice – Psychological Theory and Women Development*, Cambridge – Mass. – 1982. 174.

magukat az élet nagy követelményeinek, és ítéleteiket gyakran befolyásolják érzelmeik.”²⁸² Lehet persze, hogy a feminista kritika nő-írókat tételez föl, de itt a beszélő éppen nem a „patriarchális” férfiúi erőszakosságot képviseli. Már csak azért sem, mert a regény értékrendjének csúcspontján az anya áll, akinek hiánya minden bajok végső oka. Példaként Goethe *Faust*jára is hivatkozhatunk.²⁸³ Az anya ősi mütosza (Frye) ismétlődik: „Mert bármi fenyeget, ő nem számít,²⁸⁴ nem kérdez; ő szeret s feláldozza magát. – S így áll szeretve s boldogítva a gyermek bölcsőjénél az asszony. Mert ha mindenki elhagyott, ha legszebb terved romjai fölött állsz reménytelen, ha nincs hely a világon, hol megpillanthatnád: ő nem hagy el. [...] Gyöngének gondolád, de nézd most, midőn szükséged van reá; mikről nem tud lemondani, mennyit tőnni, mennyit tenni, s mosolyogni szenvedése közt, hogy észre ne vedd, mennyivel tartozol neki...”²⁸⁵ A kulcsszó a „szeret”, mert a regény többi szólamainak is ez a központi tétele. Itteni jelentősége abban áll, hogy az anyai érzés nem függ – mint a többi – a viszonzottságtól.

„Kevés férfi van, ki egy asszony életét érthetné...” – ezzel kezdi Julia a maga szenvedéseinek a történetét,²⁸⁶ ami abban is eltér Gusztáv élményeitől, hogy ő nemcsak öncsalás áldozata (az is!), hanem az önös aljasságé. Gusztáv úgy tartja magát áldozatnak, hogy vele szemben nem érvényesül senki másnak a Dufeyéhoz hasonló kíméletlensége. Az anya-szerep jelentőségét azonban csak a történet végén értjük meg. Addig a nemi különbségen kívül nincs igazi ellentét férfi és női szereplők között: valamennyiük „én”-je a hamisság „objektív” uralma alatt hánykolódó világ tétova kiszolgáltatottja. „Nézd őket fényes termeikben” – mondja Julia

²⁸² Uo. 298. – Ebben az értelemben Gusztáv nőies férfi.

²⁸³ Néha a himnikus hang a kegyességi irodalmak szövegébe illene: „Isten, mikor meglátogatá földünket, nem villámnak tűnt fel az embereknek, nem hegytetőn ragyogó sugaraktól körülvéve: egy *anya* karjai között mosolyga pásztorok adományának, s ez vala a legszebb, legszentebb oltár a világon. [...] Egy anya! oh ki nem érzé egész értelmét e szónak, kinek *nem* szökik könny szemébe, ha arra gondol, ki élte első pillanatától őt szeretni meg nem szűnt...” (*A karthausi*, 514.)

²⁸⁴ Értsd: nem számító.

²⁸⁵ *A karthausi*, 515.

²⁸⁶ Uo. 404.

társasága delnőiről apjának, aki az ő „jó” házasságát akarja ki-erőszakolni e minta szerint. – „Nem érzék-e, hogy az asszonyi szív valami másra teremtett, mint hogy hiúságának kielégítésén örüljön. [...] mikor anyám, a polgárlány, e színpadot csak távolról nézve, benn egy fényes világot lát, te jól tudád, hogy festett rongyokból áll, s hogy az örömszín színészek arczaín festék.”²⁸⁷ Juliának sok szenvedést kell átélnie ahhoz, hogy ezt így kimondja, s megtudja: anyja: polgárlány, nem előkelő „delnő”. Színpad – színészekkel, üres szerepekkel, ez az, amit Juliának – a szív boldogsága ellenében – apja kínál, noha tudnia kell, hogy ez csak látszat, hiszen egykor az ő szíve is másként dobogott.²⁸⁸

A „delnők” egyike Valmontné,²⁸⁹ akinek nincs önálló története. Gusztáv láthatárán úgy jelenik meg, hogy belső világáról, indítékairól, szándékairól semmit nem tudunk meg. A beszélő szerint az asszonyok „mindig több vagy kevesebb szeretetet hordoznak kebleikben, mint hogy barátságot érezhetnének; s mi annak neveztetik, néha nem más, mint udvari köntöse közönösségüknek, sokszor előjátéka a legszenvedélyesebb gyűlölésnek”.²⁹⁰ Nyilvánvaló, ez a Julia-szerelem torzító tükrében fogant gondolat, amit gyanakvás árnyal, noha Valmontné esetleg vonzódhat hozzá. (Nem tudjuk, de Julia első eltűnése után hivatalt szerezne neki.) A férfi, aki vakon fut a templomban látott nő után, mintha félne Valmontné érdeklődésétől. A beszélő retorikus kérdése a kornak szól: „A szabadság, melyet felvilágosult századunk a nőnek engedett? Szabadság, azaz elhagyottság; s ez vigasztaljon. [...] Mert mit keressen (a nő) e földön, ha nem találja többé gyermekét? mit reméljen, ha nem találja többé gyermekét?...”²⁹¹ Julia esetében a szabadság eszméjét a szenvedés élménye oltja ki, s a gyermekről gondoskodás adja vissza. A szülés-születés-halál gon-

²⁸⁷ Uo. 220.

²⁸⁸ Julia nem szól róla, Gusztáv talán nem is tudhat arról, hogy Julia gyermekkorában milyen viszony volt apja és valódi anyja, a „nevelőnő” között, aki apjának – gyermeket szülő – szeretője. Csak volt? Vagy az is maradt? A „nevelőnő” nyilván tökéletesen játszott a reá kiosztott szerepet.

²⁸⁹ Abban az értelemben Julia „énjének” a hasonmása, ahogy Gusztáv Armand és Arthur.

²⁹⁰ *A karthausi*, 310.

²⁹¹ Uo. 516–517.

dolatköre²⁹² átvezet a bűnhöz, amitől Julia mintha mentes maradna:²⁹³ kívül van rajta, ellene irányul. Akkor követné el, ha elfogadná Dufey pénzét, ezzel megváltaná magát a szenvedéstől. De szabad akarata lehetővé teszi, hogy ezt visszautasítsa. Ára: a magány, elhagyatottság; jutalma: függetlenség, amit akkor is őriz a lelkében, amikor kitartott nőként él.

Föltűnő – és csak a regény végpontjáról érthető – az anyák (már említett) hiánya: Julia megtisztulása csak úgy lehetséges, ha más szereplőknek hasonló a viszonya anyjukhoz, illetve hiányukhoz. A beszélő Gusztáv történetének első nagy megrázkódtatásaként említi, hogy csak emlékek fűzik elvesztett „angyali” édesanyjához. (Armand-nak, Arthurnak és Bettynek is hiányzik az anyja.) Az „anyátlanság” az érzékenység irodalmának kedvelt kiindulópontja a szeretetlenség megindokolására.²⁹⁴ A *karthausi* átszövő apa-fiú (Julia esetében: apa-lány) ellentét csak erősíti a szeretetvágyat. A gyermek anyjától való függősége Gusztáv esetében úgy korlátozza szabadságát, hogy emlékképe holtában is megakadályozza az öngyilkosság elkövetésében. Az „anyátlanság” (még ha ez látszat-élmény is) szerves része Julia drámájának. Apja önzésében az háborítja legjobban föl, hogy anyját cseléddé minősítette, nem-anyja szerep eljátszására kényszerítette, s eltitkolta előle személyét: „hogy anyámat csak most ismerteti meg velem, [...] ezt bocsássa meg az ég, én csak sírhatok”²⁹⁵ – mondja könnyörtelen ellenségességgel apjának. A beszélő mindenekelőtt a szeretet hiányának összefüggéseire akarja a befogadót rádobben-

²⁹² „A kegyes istenség mindenkinek kiszabta terhét, s végadománya, melyet vértnek hoztak ki a paradicsomból emberelődeink: a halandóság.” (Uo. 518.)

²⁹³ Ahhoz, hogy gyermeke házasságon kívül született, a beszélő semmiféle elítélő megjegyzést nem fűz, a Gusztávnak tett hamis esküért pedig fölmentés ad a helyzet.

²⁹⁴ Rousseau – *Vallomásai* tanulsága szerint – korán elvesztette édesanyját. Az *Új Heloise* hősnőjének anyja abba hal bele, hogy megtudja lánya „szégyenét”: látták szobájából kilopózni Saint-Preux-t. Werthernek él az anyja (de távol tőle), Lotténak hiányzik. Éppen az a testvéri gondoskodás hívja föl rá először a férfi figyelmét, ahogy tökéletesen alakítja az anya-szerepet. Kármán Fannijának ugyancsak alapvető kérdése az édesanya hiánya. S a példák hosszan sorolhatók – mondjuk Thackeray Becky Sharpjáig vagy több Dickens-hősig.

²⁹⁵ A *karthausi*, 220.

teni. Julia emiatt mondja „hideg szívű”, számító apjának: „...mint-ha boldogságról szó lehetne, ha szívemet szeretetedtől fosztod meg.”²⁹⁶ A szülőket az érvényesülés elősegítésének feltételezett módja választásra kényszeríti. Dönteniök kell: szeressék fiaikat, lányukat, vagy biztosítsák jövőjüket.

Az „én” és a „világ” kapcsolatában az idegenség a meghatározó. Az „én” (anya hiányában!) még vérrokontól is hiába vár megértést, s persze maga sem képes erre – többek között – apjával szemben sem. A közömbös világot, az élet színterét, kívülről, a néző helyzetéből kell megismerni, és belső élményeinken, fájdalomainkon, szenvedéseinken, szétzúzott ábrándjainkon, megvalósíthatatlan álmainkon keresztül kitapasztalni. Csak ezen a zárandokúton juthatunk el a Véghez (ahonnan Heidegger a lét kérdéseit szemléli). Erre a különböző szereplők és beszélők a skóciai Perthben találunk rá. Az érzékenységek kedvenc színterén, a temetőben állapítja meg a beszélő: „Ki itt fekszik, betölté végzetét.” A lezárás szándékával teszi hozzá: „A férfié a küzdés, a tett. [...] Az asszony élete más, [...] ő is czélt keres magának. [...] Remélve s keresve jár körül [...] Egy anya!”²⁹⁷ Itt az „agg”, az ismeretlen beszélő, akit a záró részben szóló csak idéz, „elhallgatott”, s leeresztvén a koporsót, egy marok földet vetett rá, s elment. Így cselekvék a többi (gyászoló) is egymásután. Az üreg dombbá vált, s a hallgatag éjt csak a távozók elhangzó lépései tölték el.

Midőn másnap reggel barátommal a falut elhagyám” – folytatja –, „az új dombon egyszerű sírkő áll a rajta ez egy szó: JULIA.”²⁹⁸ A szöveg utolsó szavának a betűforma is nyomatékokat ad.

²⁹⁶ Uo. 220. – A hiány és a vágy összefüggéséről lásd: ERŐS Ferenc: *Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája*, *Thalassa*, 1993/2. 29. és Jacques LACAN: *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan azt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*, *Thalassa*, 1993/2. 5–11.

²⁹⁷ *A karthausi*, 514.

²⁹⁸ Uo. 518.

Vallomás és napló

A *karthausi* története a többszörös visszatekintés változó nézőpontjaiból jelenik meg előttünk. A Bevezetés beszélője csak tanú, a befejezettség időpontjában szólal meg, s a rá szenvedő állapotával mély hatást gyakorló ismeretlen „ifjú” följegyzéseinek a közlését ígéri. A fő elbeszélés visszatekintéssel kezdődik. Első személyben, drámai hangon szól magáramaradottságáról. Nyomatékkal beszél szétfoszlott álmáról, hogy kilépjen a „kis körből”, mert a „nagyság” – Napóleon után – elérhetetlen. A szakirodalom arra hivatkozik, hogy az író a „júniusi monarchia társadalmát” keseríti el végletesen,²⁹⁹ az azonban csak föltételezés, hogy Eötvös határozott reményekkel, a „jobb világ” példáját keresve utazott Franciaországba. A szövegvilágban „az emberi együttérzés hiánya magyarázza a szabadelvű eszmébe és az emberi méltóságba vetett hit összeomlását”,³⁰⁰ noha a szerző tapasztalatai alapján sem a szabadelvűségről, sem az emberi méltóságba vetett hitéről nem mond le. Paul Bödy szerint a „regény határozott állítása Eötvös liberális optimizmusa és a köz szolgálata melletti elkötelezettsége. Hite abban, hogy a társadalom újjáépítésének a lehetősége alapvetően az egyes személyek lelkierejéből következik.”³⁰¹

A szereplők arra bizonyulnak képtelennek, hogy az „én” világból megszólítsák a „másikat”, ezért nem is tudnak hasznosan beilleszkedni a társadalomba; ami a francia forradalom után sem lett nyitottabb, barátságosabb, önzetlenebb. Megmaradt hamisnak, közönyösnek, de nyomatékos szerepet kapott a Pénz.³⁰² A

²⁹⁹ BÖDY: i. m. 19.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Uo. (Az én fordításom – T. T. E.)

³⁰² Akárcsak Balzacnál vagy Dickensnél, a pénz szerepe kulcskérdés. A szabadságra vágyók a pénzvágy szenvedélyének a rabságába kerülve érzelmes kitörésekben adnak hangot tehetetlenségérzésüknek. Eszerint a „zsidók megtanulták hecsülni e világ kulcsát, mellyel minden tárva áll előttük, valamint ők átlátták, hogy az, mivel keresztyének között mindent vehetnek, megérdemli; hogy érte fáradjanak.” A játékszenvedély sodrában a kétségbeesés mondatja Arthurral: „Látod, ha zsidó volnál. [...] Akkor tőkét s kamatokat ígérnék. [...] De téged nem foglak megcsalni...” (Uo. 383.) Tudja, szinte re-

szenvedés ugyan elvezet Gusztáv büntudatáig és a halálvágyig,³⁰³ de csak égi hang szól a társadalmi kötelezettségéről, e felhívás teljesítésére nincs lehetőség. A vándorutak tanulságai nem hordoznak társadalmi érvényű tanulságokat. Ráadásul a történet szereplői közül csak a saját történetét elmondó Gusztáv és Julia személyisége bontakozik ki. Erre alkalmas a levél és a napló nézőpontja. Armand-ról, Arthurról, a két apáról, Bettyről, Duffeyről, Valmontról annyit tudunk meg, amennyit a vallomások írója saját szempontjából fontosnak tart. Őt pedig elsősorban a látszat és valóság, rész és egész, szerep és lényeg kérdésköre, valamint saját boldogtalansága érdekli.

A közreadó szerepében megjelenő beszélő vándor-utazó, aki-ről nem esik több szó. A befejezést a vallomását napló-levélbe foglaló „ifjú” barátjától kapjuk, aki tanú és magyarázó. A nézőpontok, idősíkok, beszédhelyzetek, az elbeszéléssel azonosulások és az eltávolodások adják a történet belső feszültségét, a szerzői öngigazolást, s teszik lehetetlenné a hagyományos elbeszélőmód alkalmazását. A megszólított néhol az emberiség, máshol Isten, de a nyelv – a „hang” – mégis kétségtelenné teszi, hogy elsősorban magyar befogadókhöz szól. Gusztáv emlékiratának közvetlen „címetztjét” nehéz meghatározni. Az alapképlet szerint Vilmos kérésére fogalmazza meg emlékiratát, de az nem hozzá szól. Nem tudjuk meg, hogy Vilmos azonos-e Justus doktorral, aki a kéziratot a kiadóhoz közvetíti. A változó beszélő időnként belefeledkezik a különböző szereplőkkel azonosuló, az elbeszélését párbeszédes formában kibontó szerepébe. Máshol a vallomás-gyónás hangneme uralkodik, s gyakoriak a hosszú (önértelmező vagy

ménytelen, hogy a kölcsönt megadja, szorultságából vádat kovácsol: „...te nyugodt polgár létedre, ki csak kamatjaidból élsz, nem tudod, mi termékeny a játszóasztal zöld mezeje...” A játék: ördögi boldogság, de öngyilkossághoz vezethet, ami ugyancsak a korabeli színház kelléktárába tartozott.

³⁰³ „...– az idő megszűnt, mikor a halál képe fájdalommal tölté szívemet; látam, mennyit szenvedhetünk kevés óra alatt a világon, s nem vagyok elég önös, hogy barátaimnak éveket akarnék kívánni. Oh, de hogy mennyit kelle szenvednem, mennyit vesztenem, s hogy önt boldogtalannak kell látnom mégis, hogy szebb napjaimra vissza nem tekinthetek a nélkül, hogy eszembe ne jutna, miképpen szerelmem önnek csak kínokat adott, ez több, mint hogy szívem nyugodtan elbírhathná.” (A *karthausi*, 228.)

magyarázó) színpadias „kitörések”. A „Negyedik rész” napló formájú, a XLIII. fejezet elején a beszélő a szokottnál is személyesebb: „Nem foglak fárasztani hosszú tévedéseim részletes leírásával” – mondja, s ezzel a nyelv a levélére vált át. A szöveg az „ifjú naplója s részint emlékkönyve”³⁰⁴ – mondja a magyar utazó, aki az ismeretség, barátság, levelezés révén jutott hozzá. Azokhoz szól, akik ismerik a bánatot, és önmaga okulására keres más életében példákat.³⁰⁵ A „bánat” mellé sorolhatjuk a fájdalmakat, a jóságot, a nemesség és a melegség igényét, a hideg (közöny) elítélését.³⁰⁶ A közreadó azt sugallja, hogy a külvilág milyensége az „én” szabad akaratából következő döntéseitől függ. Az életét barátja kérésére leíró Gusztáv története mélypontján megjegyzi: a külső (érzéki) fájdalom elviselhető, a belső (lelki) nem.³⁰⁷ De legyőzhető-e a rajtunk kívül álló „való”? – kérdezi.³⁰⁸ A válasz bizonytalan. A mítoszból örökölt győztes-legyőzött szembenállás helyett az „én” és „másik” közti megértés hiányán van a hangsúly.

A „Bevezetés” adja meg a közreadás kerettörténetét. Az I. fejezet Gusztáv önéletrajzi vallomásaként indul, de nem napló formájában. Annak ellenére sem, hogy első szava időhatározó. Hangsúly a dramatizált szerencsétlenségen van: „Ma hagyott el atyám.” Az „én” kérdése itt rögtön a szülőhöz, majd az időhöz („múlt s jövő”) kapcsolódik, s a látómezőbe belekerül a haza (Franciaország) és a Biblia mitológiája. A IV. fejezetből tudjuk meg, hogy a fő beszélőt (Gusztávot) Vilmos nevű barátja biztatja az írásra, aki öt évvel korábban meggyógyította. A vallomás képlete szerint neki írja meg szenvedéseit, mert (itt nem közölt) levele arra biztatta, hogy a fájdalmak kimondásával, okainak megnevezésével (azaz a „karthausi stratégia” ellentétével) igyekezzék enyhíteni azokon. Ez a „vallomás-gyónás” szempont azonban elég

³⁰⁴ Uo. 7.

³⁰⁵ „Ki csak mulatságot keres, az tegye félre e lapokat, melyeknek rendetlensége művészi kíváncsainak talán meg nem felel” – írja. A naplóíró nem is tehet mást, elhatárolja magát a regények „ügyesen szőtt meséitől”, s ehelyett arról akar vallomást tenni, hogy „a szívnek is van titkos története”. (Uo. 333.)

³⁰⁶ Uo. 7.

³⁰⁷ Uo. 130.

³⁰⁸ Uo. 184.

következetesen magában foglalja a tanítás szándékát is. Ricoeur szerint: „Az önmegőrzés [...] a személynek az az igyekezete, hogy a másik számíthasson rá. Azért, mert valaki számít rám, szám-*adással tartozom* cselekedeteimről a másiknak. A felelősség fogalma egyesíti a két jelentést: azt, hogy »számít valakire« egyesíti azzal, hogy »számadással tartozol valakire«. Egyesíti a két jelentést, miközben az engem megszólító másik kérdésre: »Hol vagy?« adandó *válasz* gondolatával egészíti ki a felelősség fogalmát. A válasz: »Itt vagyok!« Ez az önmegőrzés válasza. – Amikor ilyen végtelenen szembeállítottuk az önmegőrzést a jellemmel, az önmagaságnak [...] tisztán erkölcsi dimenzióját akartuk körülírni, tekintet nélkül a jellem fennmaradására.”³⁰⁹ A vallomáson végigvonuló kérdésre: ki számíthat Gusztávra, azt válaszolhatnánk, senki. Julia apjával azonban olyan gondosan törődik, és ez a jellem hibájáról a megszólítás és megismerés kérdésére helyezi a figyelmet.

A *karthausi*ban a szereplők egymás ellenében mondják el saját történetüket. A mű éppen ezeknek az ellentéteknek a szembeállítása révén a befogadó tudatában úgy jön létre, hogy egyszerre több olvasata lehet érvényes. Érdekes (*A falu jegyzőjében* is föl-bukkan majd) szerzői önjellemzése szerint mindig rossz leíró volt.³¹⁰ „Nem foglak untatni orgiánk leírásával” – mondja a beszélő a gondosan megszerkesztett orgia-jelenetnél, amit az „Erény” és a „Szenvedély” allegorikus szembeállítása készít elő. Az erényes beszélő a munkás és „divatos” életforma ellentétére építve teszi föl retorikus kérdését: „Mert vajon nem egyenlően vesztette el életét az, ki e földön csak örült, mint az, ki csak dolgozott? nem sülyedünk-e oly mélyre, ha csak állati természetünknek gyönyöreit, mint midőn csak annak szükségeit érezzük?”³¹¹

³⁰⁹ RICOEUR: i. m. 407–408.

³¹⁰ Tegyük hozzá: Musset vallomásától sem idegen ez a megoldás: gondoljunk Octave és Brigitte utolsó nagy vitájára, amikor az asszonyból végül kirobban saját vallomása, és a maga nézőpontjából mondja el azt, amit átélt-át-szenvedett. Ezt a beszélő itt csak tovább adja, de a hallottak nem befolyásolják döntésében.

³¹¹ *A karthausi*, 285. – Hogy milyen mélyen keresztény gondolat bukkan itt föl, azt (többek között) Széchenyi fejtegetése világíthatja meg: „A legállatibb ember sem maradhat többé veszteg, ha egyszer tisztán látja át és ismeri el nyomorult állapotját” – olvassuk a *Stádium* előszavában. Innen a „tökéle-

Már kiderült, hogy szerelmi csalódása után az „Erény lovagját”, Gusztávot is elragadta a játékszenvedély: fogadást kötött egy ártatlan, tiszta, erényes lány elcsábítására, mit sem törődve azzal, hogy „talán a kis Betty szeretni fogja [őt,] a grófot, ki rá, mielőtt még ismeri, mint egy versenylóra fogadásokat tesz.”³¹² Ez a játék abban tér el az előbbitől, hogy a kockázatot nem a játékos³¹³ vállalja, hanem azt a játék „tárgyára” helyezi.³¹⁴ A szerencsejátékszenvedély³¹⁵, de tétje mindig „valóságos”,³¹⁶ a veszteséget halál követheti.³¹⁷ Gusztáv életben marad, de kiforgatja önmagából, hogy meg akar felelni társasági szerepének, nem veszi észre a kiábrándult Werner gúnyolódásában a csapdát.³¹⁸ Betty pedig, aki

tesbet szomjazó vágyhoz” jutunk, majd így teljesíti ki gondolatmenetét: „...azon nemes vágy, mely minket szüntelen a tökéletesb felé ellenállhatatlanul ösztönöz, minékünk embereknek azon egyedüli tulajdonunk, melyért örülhetünk, mert csak az köt minket hatalmasabb lényekhez – magához az Istenhez...” – *Stádium*, Lipcsében, 1833. 1–2.

³¹² Uo. 344–345.

³¹³ „...emberi sorsunk lakolni minden élvezetért, s minden szenvedély, mennyivel több gyönyört nyújt, annyiával több veszélyekkel fenyeget”, s a „játék lelkünket elrontja, s mert nincs semmi, mi rossz tulajdonságunkat inkább kifejtene.” (*A karthausi*, 193.)

³¹⁴ „A legnagyobb gaztett el vala határozva” – ismeri be shakespeare-i hősként, hozzászói: „...ha magunknak bevallanánk, mennyiszor függtek határozataink azon körtől, melyekben élünk, s mennyiszor mentünk tovább oly utakon, melyeket elejétől fogva rosszaknak tartánk. (Mert) inkább gyengék s alávalók valánk, mint magunktól és megvetett társaságunk által azoknak tartassunk...” (Uo. 346.) – „Ilyen az ember: látja a jót, esze a biztos ösvényre vezérlene, de a szenvedély felszólal, ki tudja követni amazok tanácsát.” (Uo. 350.)

³¹⁵ „De vajon e szenvedély, mely oly költőinek hirdettetik, mi más, mi más, mint fősvénység, alávaló aranyssomj” – kérdezi a beszélő. (Uo. 387.)

³¹⁶ Azaz a színjáték megalkotott világa itt a halál vetületében jelenik meg.

³¹⁷ „Arthur, mert önnel nem lehet, játszóasztalnál tanyázik, s veszve mindig, jelképe lehetne Werther szenvedéseinek, annyira agyonlövési kedélyben van...” (Uo. 362.) – mondja Werner, s Gusztáv nem figyel arra, hogy tragédia készül.

³¹⁸ „Valóban, te ma az erényesség oly magas fokán állsz, – szóla ásitva [Werner], – hogy nem is értelek. S hát mit akarsz? törökként őrzeni e leányt, hogy az egész világ, mely most is már szerelemföltőnek tart, kacagjon? s hiszed, hogy ezáltal végzetét el fogja kerülni, s bármit tégy, nem fog-e végre azzá válni, mivé szép lányok Párizs meridiánja alatt válni szoktak. [...] Ha Bettyt magát kérde, ő bizonyára egy értelemben volna velem...” (Uo. 387.)

vakon bízik benne,³¹⁹ lelkesedik a fényes bálért, s ez megállíthatatlanná teszi az eseményeket. Ez is lényeges, mert maga Eötvös van meggyőződve annak tragikus következményeiről, ha az események irányítása kikerül a megfontoltság ellenőrzése alól.

A korabeli színművek eszköztárából való Betty nénjének rosszat sejtető jóslata, hogy a szép lány „majd szép hintókban fog járni, inasokkal, a legszebb ruhákban s gyöngyökkel....”³²⁰ Az orgia színhelye, a hotel, fényárban úszik, de a társaságon az unalom uralkodik. Egészen addig, amíg Amalfi herceg el nem szánja magát „jó tréfájára”.³²¹ (A mellékszálak sem érdektelenek, így a hivatkozás Heinére és a kor regényíróira.³²²) Rendkívül színpadias hatású Gusztáv és Julia találkozása³²³, s ahogy a leleplezések során a jelenetét az asszony imája zárja. Találkozása Gusztávval ugyancsak igen hatásos.³²⁴ E csúcspontra, melyben a fenségesnek képzelt alávalónak bizonyul, a beszélő kiemelten fontos üzenete válaszol: „A vigadó külső mögött nem ismerjük a belsőt. [...] Minden lélekben vele teremtve egy érzemény él, mely szép s jóhoz vezérli.” Nehéz eldönteni, mi itt az öncsalás, mi a remény.³²⁵ A

³¹⁹ „...ő nyájas és szerető vala irántam, mint azelőtt; de most még szépsége is elveszté háját ez új, neki idegen körben.” (Uo. 376–377.)

³²⁰ Uo. 376.

³²¹ E tréfa Verdi *Rigoletto* című operáját juttatja eszünkbe, amit 1851-ben mutatták be, de *A király mulat* című (1832-es) Hugo-drámát láthatta Eötvös. Ez vezet Julia megalázásához, majd ahhoz a vallomásához, ami teljesen más nézőpontból mutatja be történetét, mint ahogyan ezt eddig Gusztáv láttatta. Új egymásra találásukkor az asszonyt a bukás látszatából fölemeli az elbeszéli szenvedés megtisztító ereje (első őszinte megnyilatkozása, gyónása). Ugyanakkor Gusztáv fennkölt nézőpontját hazuggá teszi a Bűn: Betty könyörtelen (hideg szívű) félrevezetése.

³²² „Beszéltessük el magunknak e lányok egyike által történetét, – szöla egy vastag regényíró félig részegen.” Mire Werner „günyosan” válaszolja: „hogy a szegényebb közönségnek feltáld, nemde [...] s azzal, mit más szenvedett, honoráriumot szerez magadnak.” (*A karthausi*, 432.)

³²³ Gusztáv döbbenet mondja az eszményített hölgyről: „fizetett ágyasa egy alávalónak, ki őt nevetve pellengérre teszi. [...] oh Julia! Hát te is. – Te, kit oly magasnak, oly fenségesnek véltelek...” (I. m. 399.)

³²⁴ *A karthausi*, 399.

³²⁵ „...mit éltünkben valaha szépségről álmodánk, mit lelkünk valaha jónak s nemesnek képzelt, egy lényben testesülve, bájló valóságban mosolygó elénkbe melyben minden kívánság egy nagy véghetetlen boldogsággá egyesül keblünkben: s ez a szerelem. Szívemben csak egy lény ébreszté ez érzeményt, s az

szerkesztés fontos eszköze máshol is a hatásos jelenet és a hosszú monológ. Példaként idézhetjük az öreg gróf nagy kiátkozó jelenetét, vagy olyan állításokat, amelyekről a befogadó tudja, hogy nem igazak. Amikor Julia a beszélőre függesztve „sötét szemeit” nyugodtan kijelenti, hogy atyja meghalt, Gusztávnak helyesbíténi kell annak a megállapításával, hogy él. A közvélemény-formáló hatás meggyőzőereje végett szól az „én” szenvedéllyel telített hangon.³²⁶ Gángó Gábor *A karthausi* kiadástörténetét földolgozva hangsúlyozza is, hogy a mű első – a *Budapesti Árvízkönyvben* megjelent – szövegének érzelmi töltése, a prózaritmus sodró ereje, az összetett mondatok fölépítése sokkal erősebb, mint a későbbi átdolgozásokban.³²⁷

Betty szerelme³²⁸ a dúsgazdag gróf iránt³²⁹ a „kis kör” és a „nagyvilág” ellentétébe ágyazott. Mielőtt a lány eltűnne Gusztáv szeme elől, megszólaltatja a kor szegénypártiságát.³³⁰ Bettyt a jó-ság és szeretet kitarított nőként is megtartja tisztának.³³¹ Ennek az üzenet-jellegét Gusztáv csak vándorútja végén, a kolostor ma-

Julia vala. Mert mi volt Betty nekem? Most Julia mellett látám, [...] azon meleg szeretet, mellyel hozzám ragaszkodott, s mégis nem nézek-e hideg közönyösséggel minden bájaira, míg Julia komoly szépsége előtt keblem remegve feszül?” (Uo. 400–401.)

³²⁶

³²⁷ GÁNGÓ Gábor: *Megjegyzések Eötvös József A karthausi című regényének szövegahagyományáról*. In: ItK 1999. 369–375. – Itt jegyzem meg, hogy munkámhoz Voinovich Géza kiadását használtam, mivel az az író életében megjelent utolsó kiadás alapján készült. Gángó Gábor meggyőződött, szerencsésebb lett volna az első szövegváltozat használata.

³²⁸

„De vajon azt, mi keblemet tölté, ki lehet-e mondani? E gazdag nyelvkincsben [...] legszebb érzelmeinknek nincs kifejezése [...] miért ingadozol (szív) még, minek mutatni most is szüntelen az egy ismeretlen pont felé? hisz nem mi haladunk tovább...” (Uo. 473.)

³²⁹

„...hogy érdemlettem én ezt? mi vagyok én, hogy hozzám leereszkedtél? Te, ki gróf vagy s gazdag, ki a királyhoz mehetsz, kit mindazon nagy urak és dámák köszöntnek, s ki mégis engem szegény lányt tudtál szeretni...” (Uo. 372.)

³³⁰

„Önök gazdagok, azt hiszik, hogy a szegénynek szíve nincs [...] csalódnak, a szegénynek is van valamije, mit pénzzel megvásárolni nem lehet [...] szíve vérzik, mint a legnagyobb dámáé...” (Uo. 447.)

³³¹

„Isten tisztának alkotó emberét, de nem olyannak, hogy he ne fertőződhetnék; az erény mestersége távol maradni minden szennyes érintéstől...” (Uo. 481.)

gányában ismeri föl, öngyilkosságának látszata váltja ki büntudatát.³³² Később már nyár van, amikor július 4-én a naplós lelkendezni kezd: „Oh barátom! ha szót találnék az érzeménynek, mely keblemet eltölti! Feltaláltam Bettyt....”³³³ Következik a lány haldoklási jelenete az önkínzó tépelődéssel: „s ez angyalt taszítám el magamtól, ki ennyi szenvedés után csak vigasztaló szót talál, ki mindenről megfélemedezik [...], hogy szívem terhe szörnyűbb ne legyen.”³³⁴ A külvilági élményektől megfosztott tudatot befelé fordítja a bűnbánat, s a lélek mélyén új álom támad: „magam valék véghetetlen pusztaságon” – beszéli el biblikus látomását.³³⁵ A transzcendens látószög a „kis kör” jelentőségét hangsúlyozza. Íme a megváltás és a csábítás egyidejű mítosza: Krisztusnak, akit az utolsó vacsora után az árulás tesz szomorúvá, az ördög mutatja meg egy magas hegyről a lenti világot, s kínálja föl azt, ami nem az övé, hanem Istené.³³⁶ Ezután Máté evangéliumában „Istennek angyalai előjárulának, és szolgálnak vala néki”.³³⁷ A látomásbeli angyal-asszony Gusztávot keblére szorítja,³³⁸ s emlékezteti gyermekkori álmára, az ezeréves nagy nevekre.³³⁹ Úgy érzi, írja: „még egyszer karjai közé fogott, s még egyszer sötétlett a föld magas reptünk alatt.” Ez a történet legmagasabb pontja, itt

³³² „Nagy elégtétellel tartozom, de mint nőm talán meg fogsz bocsátani tetteimért, nevem, birtokom, életem – mind tied lesz...” (Uo. 442.) – mondja a lány halálos ágyánál, noha erre eddig nem gondolt. Úgy érzi: gyilkossá lett. (Uo. 450.)

³³³ Uo. 492.

³³⁴ Uo. 497.

³³⁵ „Ekkor egy nem ismert lény lépe előmbe, vállait fényköntösbe takarva, arczain soha nem látott méltóság vala. [...] Védangyalod vagyok – szóla ő – s jövék, hogy boldogítsalak. [...] Minden mit e völgyben látsz – szól az angyal – birtokod. S – íme egy asszony álla előtttem, szép s bájoló...” (Uo. 463.)

³³⁶ Máté, 4,5–10. Lukács, 4,5–8.

³³⁷ Máté, 4,11.

³³⁸ „...boldog valék. De szívemben újra felhangzott vágyaim rejtélyes szava, s gyönyöreim közepett újra elszomorodtam...” (Uo. 465.)

³³⁹ „Gracchusok, Sokrates, kik a tudomány vagy dicsőség tövis koszorúját viselték: ennyi nagy és dicsőnek nem volna jövője? Nézz magad körül, e nemzeteket, melyeket önkény rabigába fűzött. [...] Napom egyenlőn ragyog jók és gonoszok fölött, a zsarnokot és szolgát, az üldözött s áldozatot egy sír takarja el, egy semmisedés várja: földöm szép vala, miért nem éldeltél? karjaid erősek valának, szíved dobogott, gondolataid szabadságért lángoltak, miért tűrtél elnyomást azoktól, kiket hasonlóidnak teremtettem?” (Uo. 501.)

hangzik el – Faust szellemében – a földi életcélt kínáló angyali szózat: „Menj e nép közé, mely a legszentebb jogaiért csatázik, s élvezd léted legmagasb gyönyörét: küzdeni jó ügyért.”³⁴⁰ A látomás a földi élet folytonos küzdelmét a mítoszok „had” és „kard” metaforájával fejezi ki, de homályban hagyja, hogy melyik népért kellene Gusztávnak kiállnia. (Talán, mert a beszélő nem akarta a franciát ajánlani, a magyar pedig nem illett ide.) Az idézet súlypontja nem is a népen, hanem a jogokon és az ezekhez kapcsolódó „Jó Ügy”-ön van.

Gusztáv szölamának befejező hangja a bűnbánóé: „mi gátolható boldogságomat? miért nem szorítám keblemre az egyetlen szívét, mely megérte, mely értem dobogott?” – kérdezi. Arra az ellentmondásos következtetésre jut, hogy akkor sem lehetünk boldogok, ha tenni akarunk, és akkor sem, ha nincs tennivalónk. Kétkedhet-e a lélek halhatatlanságán – kérdezi – az, „kit csak egy hosszú kínra alkotott” Istene?³⁴¹ Gusztáv kézírata az 50. fejezettel és a következő tanulssággal fejeződik be: „bús napjaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseitek sértéseit a világ ki fogja pótolni, csak az önösnek nincs vigasztalása a földön.” A reménytelen³⁴² magány helyett kínálja a magyar reformkor szellemében a közhasznú életet. S hozzáteszi: „Mert hisz mi volna halhatatlan bennünk, ha nem azon része lelkünknek, mely szeretett.”³⁴³ A napló írója végül a szegényekre hagyja vagyonát. Végperceit orvosa, Justus doktor írta le, s ez az újabb epilógus.

A színpadias szerkezetben idegen elem a vallomást követő napló nézőpont- és hangulatváltása. E rész április 6-i dátummal kezdődik: „Feltevém, hogy többé nem írok. – [...] s ím ismét írok; e szív, melynek legsetétebb óráiban vigasztalása vala, hogy hozzád fordulhatott, most nem tűrheti tovább a magányt. – A tavasz

³⁴⁰ Uo. 465.

³⁴¹ Uo. 500.

³⁴² Az ember egyetlen reménye, hogy a világon minden szüntelenül újjászülétik: „lelkednek más világosság kell, mint melyet e nap ragyog a földre; szíved más örömek után vágyódik, mint miket anyagi léted nyújt; gondolataidnak más kör szükséges, mint melyet a láthatár körül fog. [...] s miért hát e rejtélyes vágy, mely éldelni nem enged rövid földi pályádon? miért e kínzó remények, melyeknek e földön teljesülni nem lehet...” (Uo. 500.)

³⁴³ Uo. 510.

közelg. A nap meleg hatalma végre felhatott bérceinkre is....”³⁴⁴
De a tavasz, amint négy nap múlva megállapítja, ugyancsak csatlódást hoz: „ismét hideg fellegek borulnak e falak köré [...], hát ez tavaszunk?”³⁴⁵ Öt nap múlva apja haláláról szól, s most döbben rá, hogy mégis szerette Bettyt.³⁴⁶ Az epilógus az örök kezdettel, a természet körforgásának újjászületési szakaszával, a tavasszal indul, a megértés és szeretet mulasztásának megjelenítésével utal az élet végét jelző sírra, az elmúlásra, a halál gondolatára. Majd a pásztor-mítoszokat³⁴⁷ idézi: „...május elején elődei századok óta a tavasz kezdetét ünnepelték, s az unoka vígan követi példájokat, bármennyi felleg boruljon az égre...”³⁴⁸

Július 15-i dátummal mintha az ókori dráma kórusának szerepét betöltő – összegező tanítást megfogalmazó – végső – tanulságot³⁴⁹ hallanánk-olvasnánk a naplóban: „midőn e kínos lapok

³⁴⁴ Uo. 456.

³⁴⁵ Uo. 456.

³⁴⁶ „E szív, oly hideg és érzéketlen mások iránt, nem dobogott-e melegen fiáért? – Nem vala-e agg napjaiban egyetlen célja boldogításom?” S e kérdések is lelkiismeret-furdalást okoznak a bűntudatával vívódónak: „nem hagyám-e el magányosan [...], nem valék-e hideg és érzéketlen szeretete iránt míg élt” – kérdezi. – „oh Istenem, hogy e világon, hol oly ritkán jut a szerencse egy más szívnek visszhangja lehetni, annyiszor elmulasztjuk e ritka alkalmat is; [...] nem a szeretet éltünk egyetlen boldogítója? A fénypont, mely létünkön átsugárzik...” Ezt zavarja meg a kétely – utal apja emlékével Bettyre –, „egy hiba, egy kis neveltségesség, melyet abban, ki hozzánk közeledett, észrevehünk: s mi eltaszítjuk a boldogtalant, [...] kevés idő engedtetik, hogy lássuk, ismerjük egymást; ha nem használhatunk, nem hozza vissza semmi a szívet, mely mellett hidegen elmenénk, nem hozza semmi vissza a pillanatot, melyben boldogíthatnánk, s nem tevők...” (Uo. 459–461.)

³⁴⁷ A korabeli irodalom még mindig kedvelte a pásztorok történeteit, Árkádia témáját. Vö. Wolfgang Iser többször idézett művének ezt kifejtő fejezetével. Egyebek között ezeket írja: „Árkádia (a pásztorregények kedvelt színtere) mint kert földézi a locus amoenust, mint pedig az Édenkertet. A Művészet és Természet felcserélhetőnek látszik, minthogy mindkettő a másik terméke. A közöttük lévő különbség azonban, amint látszólag egymásba olvadnak, mégis fennmarad, ahogy a hercegek szemlélik a helyszínt. [...] A Művészet, úgy tetszik, nem a Természetben gyökerezik, hanem »ravaszágban« és »hamisságban« – ezekből keletkeznek tökéletes tárgyak. A Művészet úgy látja a természetet, mintha rendezett volna, holott valójában ez a rend a művészet koholta mintázat.” (W. ISER: i. m. 85.)

³⁴⁸ *A karthausi*, 471.

³⁴⁹ „Oh mi bámulatos az embernek léte e világon! Lélekkel, melyet a gondolat hatalomra emel, szívvel, mely minden nagy s fenségesért feldobog, itt áll ő e nagy természet közepett...” (Uo. 503.)

írásához fogtam, csak kívánságod teljesítése volt célom; – szól Vilmoshoz, aztán így folytatja: Ha majdan fiaid felnőnek [...] akkor add nekik kezeikbe e hagyományomat s példám talán megőrzendi szűz kebleiket.”³⁵⁰ S útravalóul így szól: „Szeressetek! Oh de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek; bármi kedves s boldogító a kör, melybe sorsotok helyeze, ne ez legyen határa szerelmeteknek, a világnak polgáraivá születettek, a nagy emberi család gyermekei vagytok; s kebletek nem emelkednék testvéreitekért? [...] miként a természet rendje minden anyagot egy nagy egésszé szöve, úgy a szabad ember is egyesülni tanuljon.”³⁵¹

Milyen az a szabadság, amelyért lángholni kellene? Milyen az az elnyomás, ami ellen föl kell lázadni? Ezek meghatározása helyett a regénybe foglalt élet írója azt üzeni a türelmetlen olvasónak, akitől figyelmet vár: Szeressetek, becsüljétek egymást, és egyesüljétek szabadon – a szabadságért.³⁵²

³⁵⁰ „Életem mindennapi, az emberek, kikkel érintkezésbe jövök, nem valának jobbak s nem rosszabbak a közönségesnél, történeteimben semmi rendkívüli; s mégis mennyi kín tölté napjaimat, s miért? – mert magamon kívül soha semmit való szeretettel át nem karoltam, [...] mert önös valék. Tedd gyermekeidet figyelmessé erre, s mondd nekik [...] e vég tanácsomat: – Szeressetek! e nagy világon csak egy van, mi valóban boldogít: szívetek; csak benne keressétek örömeiteket. [...] ha megtudtátok, hogy babér és olajág nem egy tövön teremnek, s vágyatok megszűnt a dicsőség után, melynek elnyeréséért annyi áldozá fel önéreztét; ha a hatalom nem csábítja többé szíveteket, mióta tudjátok, hogy oly hatalmas nincs, ki csak egy embert is boldogítana. [...] Minden hitnek megvannak mártírjai, s annak, mely az emberekben bízik, legtöbb.” (Uo. 506.)

³⁵¹ Uo. 507

³⁵² „Regény az élet, ki türelmét nem vesztve lapot lap után lelkiismeretesen végig olvas, minden beszélgetésen átmegy, minden leírást az utolsó gombig összeállít, [...] az kielégítelve érezheti magát olvasása közl.” (Uo. 504.)

V. A FALU JEGYZŐJE

Irányregény?

Megjelenése óta vitatott, irányregény-e – illetve miért az – *A falu jegyzője*? Ennek fordulatait a szakirodalom alapos ismeretével, a regényszövegre összpontosítva, a dekonstrukciós módszer szellemében foglalta össze Devescovi Balázs.¹ Szellemes és találó kérdései között némileg elsikkad, hogy már a kortárs Erdélyi János² tisztábban látta a kérdést, mint bárki más, amikor rámutatott a regényszervező tényezők és közéleti mondanivaló ellentmondásos viszonyára. A mű legfőbb értékét a róla szólók többsége abban látta, hogy „közel hozta [...] az irodalmat az élethez”,³ illetve, hogy „nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is.”⁴ E „tett” „eszmeiségét” fejtegeti monográfiájában Sőtér István,⁵ miközben a marxista realizmus-elméletet alkalmazza. Weber Antal⁶ elemzése sem vitatja ezt az álláspontot, de új szempontokkal gazdagítja, és a reformkori irodalmi gondolkodás középpontjában álló írói küldetéstudat meghatározó szerepét hangsúlyozza.

¹ Pompeji, 1997/2–3. 212–244.

² ERDÉLYI János: *A falu jegyzője*. In: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 22–27.

³ Csengery Antal Erdélyivel vitázó véleménye három részben jelent meg a Pesti Hírlap 1847-es évfolyamában (812., 814., 828. sz.)

⁴ GYULAI Pál: *Bírálatok 1861–1890*. Bp., 1911. 100–131. – Eötvös ugyanígy minősíti Széchenyi *Hírelét*.

⁵ Sőtér István írta *A magyar irodalom története* (III. k. Bp., 1965.) Eötvös Józsefről szóló fejezetét (807–638.), miután 1953-ban megjelent monográfiája első, majd 1967-ben második kiadása.

⁶ WEBER Antal: Eötvös: *A falu jegyzője*. In: *Irodalmi irányok távlatból*. Bp., 1974. – Olyan szemléletet mutat ki, amelyben „nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába eleve belejátszik a literatúra szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetéstudat.” – 327.

A küldetéstudattal megszólaló elbeszélőnek ismernie kell a befogadók érdeklődését, a közvéleményt izgató kérdéseket, hogy ezekből építhesse föl a szövegből következő tanító-nevelő hatást és közben szórakoztató módon kösse le figyelmét. A homéroszi énekes, a mindenkori tanító és a hívei lelki vezetésére vállalkozó pap közös törekvése, hogy – jórészt, de nem kizárólag a múltból vett – példázataival elősegítse közönségének helytállását, érvényesülését a mindennapi életben, illetve erősítse a közösség szempontjából fontos erkölcsi értékek tudatosítását. A tudományos és filozófiai irodalom tanítása ugyanúgy a befogadáshoz megfelelő előképzettséggel rendelkezőkhöz szól, ahogy az esztétikai értékrendbe illeszkedő irodalomé. A nyomdatermékek vásárlókörének kiszélesedésével elsősorban az „új”-ról szóló tudósítások kerültek a figyelem előterébe. Szerzőik föltételezték bizonyos irodalmi hagyományok, jellegzetes magatartásminták, erkölcsi értékrendet zavaró társadalmi jelenségek közismertségét. Rabelais és Cervantes óta erre épül számos regény beszélőjének közérthető játéka mindezekkel és hiányaikkal.

Eötvös itt alkalmazott ironikus beszédmódjának egyik szellemi előzménye Fielding *Joseph Andrews és barátja, Mr. Abraham Adams kalandjai* című regénye lehetett. Adams tiszteletes a maga naiv hitével, a keresztény tanítás betartásának eltökélt szándékával csetlik-botlik a világban (akárcsak Tengelyi), és minduntalan beleütközik abba, hogy a társadalom nem eszményeinek szellemében működik, hogy a képmutatás, a hamisság elnyomja a jó szándékot. Hiányzik belőle Vándory bölcs szerénysége, annál erősebben nyugtalanítja a maga igazságába vetett hite. Mellette az ifjú, helyét kereső, kalandokba sodródó Andrewst abban a mitológiai helyzetben ismerjük meg, amikor a bibliai Józsefhez hasonlóan találkozik a maga Putifárnéjával, akit a tisztaság eszményétől vezetve utasít el, noha az idősebb, érzéki vágytól vezetett asszony vagyona megoldaná anyagi gondjait. A XIX. századi közízlés az érzékiségnek – Fielding számára még természetes – megjelenítését persze nem tűrte, de annál jobban méltányolta a tudatában élő hagyomány parodizálását és saját társadalmi tapasztalatainak szatirikus újraírását. Azzal a beszélőben és befogadóban együttesen élő céllal, illetve várákozással, hogy a történet a szá-

nalom és könyörtelenség, az önzetlen segítőszándék és önző mohóság, a jó és rossz közti választás általános kérdéseire utaljon.

Fielding és Eötvös egyaránt ezt az igényt elégíti ki a maga alkotta szabályok között. A magasabb állásúak alacsony gondolkodását és viselkedését emelik ki,⁷ amit Kölcsey a komédia szervező elvének ítélte.⁸ A *falu jegyzőjének* szövege sajátosan vetíti egymásra a beszélő közvetlenül kifejezett erkölcsi-nevelő szándékát és jól ismert irodalmi közhelyek újraírását. E közhelyek elemeit részben a politikai beszédből veszi, részben népszerű olvasmányokból (életképek, „régí” és romantikus lovagregények, betyártörténetek), valamint hatásos színművekből (érzékenyjátékok, népszínművek⁹). A történetmondás folytonosságát – akárcsak Fieldingnél – itt is leírások és értelmezések (magyarázatok) szakítják meg, ennél azonban fontosabb a szónoki érvelés gyakori hivatkozása a befogadó ismereteire. A szöveg – kimondatlanul – hol mítoszokat hív elő, hol olvasmányokra utal, hol erkölcsi értékekkel szembesít, hol közös tapasztalatokra építve vitatja saját állításait.

„A magyar nemesség vérrel szerzé hazáját, vérrel vívá ki szabadságát, vérrel oltalmazza közös birtokát, ha az valaha megtámadtatnék – így szól a törvény” – idézi a korabeli nemesség alkotmányosságot követelő érvelését, de így folytatja: „s ha vér helyébe pénzt teszsz, mi ugyanis minden értéket képvisel [...] azon kis különbséggel, hogy mivel vérből majdnem mindenikünknek hasonló, pénzből igen különböző mennyiség jutott, az egyenlőség, mely a régi teóriából mintegy önkényt következtet, újabb idők-

⁷ Vö. Fielding híres előszavával a *Joseph Andrews* műfaji magyarázataként.

⁸ Sterne *Tristan Shandy* című regényében „a tréfával öszveolvadt szentimentalizmus a neheztelessé igen eleven színével van felülöntve, ha lehetne mondani, bizonyos embergyűlöléshez hasonlító érzelem, mely akkor származik, midőn az erkölcsiség legtisztább fényében képzelt emberiséget tesszük a nevetséges világításban felállított emberi romlottság mértékévé, azaz, a természeti legnagyobb alacsonytságot a legmagasabb ideálhoz hasonlítjuk, mely által az még egyszer olyan mélyen látszik lesüllyedni. Ekkor a nevetségesnek és indítónak temérdek visszahatású ellentétéből, bizonyos általrázó érzelem támad fel...” (KÖM. I. k. 611.) – Eötvöstől persze távol áll az „embergyűlölet”, és Sterne-nél nagyobb szerepet ad a politikai beszédnek.

⁹ Szigligeti Ede *Székelt kalona* című népszínművét 1843-ban mutatta be a Pesti Magyar Színház.

ben a történetek legtávolabbiak közé számíttatik.”¹⁰ Hasonló föl-
építésű a következő mondat is: „Mi akarjuk a szabadságot! [...] mi akarjuk a sajtószabadságot, a kereskedési, lelkiösmereti szabadságot; akarjuk mindenekfölött, hogy a megyei autonómiánk oly botrányos beavatkozásoktól megőriztessék: milyen például az, hogy minap a helytartótanács, az úrbéri telken lakó nemesek adóját beszédetni rendelé; mi akarjuk a haladást, akarunk bankot, melyből négy percentre minden nemes pénzt kaphasson, vasutakat, csatornákat, múzeumot s polytechnikumot; mi akarjuk a nemzetiséget, de akarjuk azt is, hogy a szabadság, habár nagyobbá válik, nemes maradjon”.¹¹ – Ezt a képtelen gondolatmenetet senki nem fogalmazta így meg, legkevésbé olyan logikus gondolkodású politikusok, mint Kossuth vagy Deák. A befogadó is tudta, hogy a szükséges közcélú beruházások a gyakorlatban régen adófizetésre kényszerítették a kismanesek tömegét, tudta azt is, hogy nemes célok mögé képmutatással rejtőzik a gátlástalan önzés. A beszélő éppen az ellentmondást akarja kikényszeríteni, hogy annak érveit végiggondoltassa, s így váltsa ki a változtatás szükségességének cselekvésre vezető szándékát. Nyerjen támogatást a szellemileg megmozgatott közvéleményben azokhoz az elképzeléseikhez, amit a sajtóban kifejtett érveivel nem tudott elfogadtatni.

Az írói szándék igen határozott, már a történet elején megismerkedünk vele: „én mindig legalább tízezer olvasót képzelek hátam mögött, kik történetem tekervényes útjain lépésről lépésre követnek” – mondja.¹² Minden jel szerint Eötvös jól ismerte azokat, akiket megszólított, s akik részben azon az érzékeny irodalmon nevelkedtek, mint ő. Beleértve a kor rémdramáit, kalandregényeit, a lovag- és betyártörténeteket. Tudta, le kell kötnie figyelmüket, fölkeltenie szánalmukat, kiváltani könnyeiket, hogy tudatosítsa bennük: ők is felelősek a körülöttük elkövetett igazságtalanságokért, felelősek a szegénységért, elmaradottságért és nyomorúságért; s mindezen nekik kell változtatniok. S mivel egy

¹⁰ Uo. I. k. 150–151.

¹¹ *A falu jegyzője*, I. 172.

¹² EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*, I–II. k. Révai Testvérek harmadik kiadása, Bp., 1911. I. k. 50.

nyelvet beszélnek, mivel azonos világban élnek (amit jól ismernek), mivel e világban érdekeik találkoznak, megnevezhető az elérhető cél is: Magyarország átalakítása. A negyvenes évek közepén, amikor a regény szövege fölépült, úgy látszott, hogy sem Széchenyinek, sem Kossuthnak (azaz sem a kormánnyal való együttműködési szándékból, sem az alkotmányos „sáncok” védelméből kiindulva) e cél el nem érhető, Eötvös mást javasolt: az emberi igazság érvényesítésének útját. Kétségtelen, hozzá hasonló módon akarták a kor költői is megrendíteni az olvasót, fölébresztetni érzelmeit, célokra vezetni gondolkodását, s ezzel a cselekvés politikája felé terelni. A *falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. Mégpedig első részlete 1845. március elején, az utolsó november 9-én. Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárló-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenetele (a két fiatal pár házassága, Tengelyi ki- és megszabadulása) megfeleljen a várakozásnak.¹³

Az *Élethépek*¹⁴ már az első füzetet lelkesen üdvözölte: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunk e nagyra becsülendő nyeresége felől tanulságot tesz, miszerint t. i. az a nagyközönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend...” – olvassuk a folyóirat 1845. március 15-i számában. Érdekes észrevétele, hogy miután Peti elfogásánál a beszélő

¹³ A regény sikerének bizonyítékeként idézi Fenyő István Ferenczi Zoltán adalékát: „fiatal korában hallotta egy idősebb hölgytől, hogy annak idején, a mű megjelenésekor, a regény füzetek kézzel kézre jártak a falvakban, s egy alkalommal, amikor az egyik füzetet nővérével együtt éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájuk. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, másikuk pedig annak lobogó fényénél olvasta a regényt, míg azt el nem végezték.” (FENYŐ: *A centralisták*, 315.) – Jegyeztük meg: itt is felolvasásról hallunk.

¹⁴ VAS Andor (Hazucha Ferenc) *Élethépek*, I. 346–348.

nevetségessé tette Nyúzóékat, az olvasó csalódik, amikor azt tapasztalja, hogy a cigány tényleg a „zsivány” cimborája.¹⁵ (Az ismertető persze nem tudhatta a folytatást, amiben Viola inkább áldozat, mint bűnöző.) Miután (még a folytatásos megjelenés évében) Hartleben három kötetben kiadta a regényt, ugyanez a szerző (más álnéven) az *Irodalmi Ór*-ben írt róla igényesebb formában.¹⁶ Hazucha Ferenc, aki a Vas Andor, majd Kelemenfy László álnév mögé rejtőzött, külön kiemelte, hogy a „regény a’ Tisza partján, egyikén amaz ismeretes halmokon kezdődik, melyek az alföldi síkságot elborítják.” Az átolvasott nyolc ív végére jutva az *Élethépek* mellékleteként megjelenő *Irodalmi Ór* műismertetője fenntartja elismerő véleményét. Megállapítja: „Nem tekinthetjük e’ regényt, a’ nélkül, hogy hazánk és állapotaink képe ne lebegjen előttünk, mellyeknek a’ megyei életben mutatkozó árnyoldalait fűsti...” Részletesen elemzi a jellemeket, s dicséri a leírásokat: „legérdekesebb elmefuttatásai közé tartoznak a’ Tisza s a’ tiszai táj leírásai...” Azt mondja, az erkölcsi tanulssággal nem foglalkozik, mert az nem rossz, hiszen végül az „öregek” (Réty és Nyúzó) helyét a „jó reményt” kínáló fiatalok foglalják el. „Ha (és pedig így van) a regény célja az életet és az embert ismertetni, a magyar irányregényé pedig a magyar életet és magyar embert ismertetni, nem zárhatom be ismertetésemet, a’ nélkül, hogy meg ne mondjam: miszerint szerző e részben teljesen megfelelt feladatának...” (Csak a nyelv ellen emelt kifogást, ami azért érdekes, mert ez Erdélyi bírálatában megismétlődik, és Csengery Antal indulatos tiltakozásra készteti.¹⁷)

Erdélyi János vette észre,¹⁸ hogy „Tengelyi élete minden ellenére szőtt cselszövények ellenére nem tartozik a boldogtalanok közé; munkás volt ez viharos élete első felében, mindazonáltal feleségének szeretete, a másodikban lányának boldogsága olyan fénypontok, melyekért az egypár havi fogságot sok ember szívesen

¹⁵ *Élethépek*, 1845. 11. sz. 346–348.

¹⁶ Kelemenfy László (Hazucha Ferenc), *Irodalmi Ór*, 1846. 97–108.

¹⁷ *Irodalmi Ór*, 1846. 10. és 11. sz. 97–108.

¹⁸ ERDÉLYI János: *A falu jegyzője*. In: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 22–27.

elszenvedné.”¹⁹ Amennyiben a szerző politikai szatírát ír, mondja Erdélyi, ha „bevallott célját valóban el akarja érni, ha képzelődése keresztül nem tör azon a hálón, melylyel a közélet centralisáló bajnoka a költőt befogta, ha regénye csakugyan tör akar lenni, a megyei szerkezet keblébe döfendő, akkor Tengelyinek el kellett volna vesznie, Nyúzónak közakarattal országgyűlési követnek küldetnie, hol ő, a gyakorlati ember, ki üres teoriákkal nem bíbelődik, a büntető eljárás elrendezésénél bizonyosan²⁰ főszerepet játszik, stb. Keniházy (így!) született másodalispán, Rélyné halála szükségtelen, Ákos pedig kijózanodik, s oda hagyva kedves Vil-máját kamarássá s Nyúzó követtársává lesz.”²¹

Erdélyi egykorú kritikájából nem derül ki, hogy a regény szövege vagy Eötvös más nyilatkozatai alapján írja: „ő a megyei rendszer elleni polémiát regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politicalai; s azért gazdag képzelmei mellé oda akarta állítani a rideg logikát, hogy annak röptét az előre kiszabott pályáról eltérni ne engedje; szóval, szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politicalai röpiratnak.” Erdélyi – Hazuchával szemben – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az „irányköltészet, nem költészet többé”, de Eötvös művében a „művész győzött a polemizáló journalista felett”: tehát költői alkotás született. „B. Eötvös József korsót kezdte készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban ez istennőnek az 1845-dik év.”²² Kérdés csak az, nem éppen a „művészet temploma” és a „másák oltára” azok a célok-e, amelyeket Eötvös részben korszerűtlennek, részben a regény lehetőségeitől idegennek érzett? Ez egyébként rávilágít arra is, miért

¹⁹ Az idézett kritika nem a füzetes, hanem a háromkötetes kiadásról szól, amit Eötvös 1865-ben átdolgozott, de még Gyulai Pál elemzése is az első kiadásra vonatkozik. (GYULAI Pál: *Újabb regények. Bírálatok 1861–1890.* – Bp., 1911. 100–131.)

²⁰ Eötvös tagja volt az ezen dolgozó bizottságnak.

²¹ Uo. 6. – Érdekes, hogy a „francia regény” a silányság mércéje. Valószínűleg az irodalomtörténetben számon nem tartott művekre, nem Balzac, Hugo, Chateaubriand, Sand, Sue műveire vonatkozik.

²² ERDÉLYI János, i. m.

viszolyog a posztmodern elemzés a küldetéstudattól, miért téveszti össze (nem csekély gúnnyal) Devescovi Balázs Eötvös „szívét” a szövegbe kétségtelenül igen erősen érvényesülő érzelmi hatással.

Pedig Erdélyi kiváló logikával mutatott rá arra, hogy a politikai célú szatíra milyen fejleményeket kívánna; ellentétben azzal, hogy a regényben győz a jó, és méltó büntetést szenved a rossz, miközben a szenvedés, az áldozat és a szeretet meghatja a befogadót. Erdélyi azt is föltételezi, hogy más megoldás drámaibb lenne, katarzisz- (megtisztulás) -élményt váltana ki az olvasóból. „Ha azonban szerző így fejezi be regényét, az olvasó undorral zárta volna be a könyvet, mint bármely francia regényt, bosszankodva, hogy érzelmeit a szerző színpadra vonja.”²³ Erdélyi kiváló fölismeréséhez, hogy a magányos olvasó másként fogadja be az írott szöveget, mint a színházi néző a színpadi megjelenítés hatása alatt közösen átélt élményt, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a folytatásokban megjelenő regény olvasója, ha csalódik az elbeszélésben – vagy bosszankodik azon –, meg sem veszi az utolsó kötetet. Márpedig *A falu jegyzője* sikert aratott. És ezért készült.

Pulszky korábban említett, önéletrajzából ismert elemzése abból indul ki, hogy *A falu jegyzője* nem csak szépirodalmi mű, a *Pesti Hírlap* pedig kifejezetten politikai lap. A regényt sokan olvasták, állítja, „de azért legyen szabad mégis kételkednem, vajon hatása olyan volt-e, minőt a szerző kívánt, mert az olvasás ezreknek szerzett ugyan élvezetet, de alig szerzett új barátot a *Pesti Hírlap*nak”.²⁴ A centralistákat a liberális ellenzék megbontásával vádolja, s fölteszi a kérdést: „Mik tehát azon életkérdések, melyekért érdemes lett volna azoktól elválni, kikkel oly soká s oly híven együtt küzdtek, s kiknek soraiba most mindig beléptek, valahányszor ez nemcsak dicsőséggel, de veszéllyel is jár? Vagy talán az, hogy mi nem akarjuk rögtön eltörölni a követutasításokat, mert nem bízunk mégsem a nemességben, hogy a megyei élet lankadásával a közdolgok s a szabadság iránt meg ne hűljön, sem a képviselőkben, hogy a csábításoknak ellenálljanak akkor, midőn a sajtó nem sújthatja szigorúan az elváltoztatásnál a könnyelműséget vagy árulást – vagy az, hogy mi a választások-

²³ Uo.

²⁴ Uo. 221.

ban látjuk az alkotmány egyik palládiumát, s azt kezünkben nem akarjuk kibocsátani mindaddig, míg nem leszünk tökéletesen biztosítva, hogy a kormány soha nemzetellenes férfiak kezébe nem kerülhet, kik a parlamenti taktika és vesztegetés által a képvisel-tet üres formává tehetik.”²⁵

A színházban megrendüléshez szokott közönség olvasta a regényt, s a negyvenes években (a sajtó szigorúbb cenzúrája miatt) különösen fogékony volt a politikai küldetéstudatból fakadó költészetre. Egyaránt bizonyítják ezt Vörösmarty közvetlenül politizáló versei és Petőfi sikere, ami *A XIX. század költőibe*, majd az *Apostol*ba foglalt váteszi szerepfőlfogás elfogadásába torkollik. *A falu jegyzőjéből* sem hiányzik a küldetéstudatból fakadó „irány”, de azt ne keressük se a sokféle ágazó történetben, se a jelleme-kben, se a sokat emlegetett „valóság ábrázolásában”.²⁶ Sőt a beszélő gyakori „kiszólásaiban”, részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amit Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellenmondásai állnak. Az „irány” abban az allegóriában rejlik, ami a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámvázis hatása alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.

A késői olvasó csak az emberi gyarlóságok ismeretében értheti Csengery Antal baráti indulatait, amivel a *Pesti Hírlap* hasábjain „kivédi” Erdélyi bírálatát. A „Fővárosi újdonságok” című rovatban üdvözli a *Szépirodalmi Szemle* indulását, első számát, noha „rosszalja az úgynevezett irányregényt” vitató álláspontot. Németes alapossága miatt marasztalja el *A falu jegyzője* kritikáját: „Mert ha például felállítjuk, hogy a regénynek politikával foglalkozni nem lehet, ez azt teszi, hogy a regénynek nem szabad az embert feltüntetni a szociális intézetek közt. Mi ezt nem tartjuk. [...] Mi nem tartjuk a művészetet az élettől valami egészen különvált s annyira fölötte álló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy

²⁵ Uo. 222.

²⁶ Deák Ferenc szerint Eötvös Taksony megyéje „állatorvosi ló”.

társadalmi viszonyok' felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy a' ki munkáiban a' költői leírás és művészi formán kívül még egyéb czélt magának ki nem tűz, nem érdemli meg, hogy művésznak tartassék."²⁷ Lényegében ez a gondolatmenet igazolja a későbbi elemzők irányregény-elméletét. A kor „erkölcsi vagy társadalmi” viszonyaiban járatlan olvasó viszont nem mindig értheti a beszéd iróniáját, s ennek hiányában unalmasnak, érdektelennek tekinti az utalások bonyolult rendszerét.

Csengery két számmal később újból kifogásolja a „pedáns kritikát”, s megállapítja: „...olly korban, mint a miénk, midőn az emberi nem eszméi mintegy forradalomban vannak, midőn az, mi századokig kétségbevonhatatlan igazságnak tartatott, kérdés alá vétetik, midőn minden osztály megtámadva hiszi rég elfoglalt helyzetét, vagy sorsa javításain iparkodik egész erővel, midőn az egész társaságot egy nagy tengerként mozgásban látjuk; s vagy vésznek vagy dagálynak közeledését sejdítjük, melyben az egész emelkedni fog: ily korban, bocsássanak meg a Szemle kiadói, de a művész nem maradhat, szelíd képzelmei körébe visszavonulva, közömbös az általános mozgalomra nézve, melyet maga körül szemlél; nem főleg olly hazában, mint a miénk, mely természetes kifejlődésében hátramaradva, újjászületésének nagy munkájában egyetlen fiának közreműködését sem nélkülözheti. Ily korról, ily viszonyok között írja a Falu jegyzőjének derék írója, hogy” a közgondolkodásra akart hatni.²⁸ A bonyolult (végig nem idézett) körmondat olvasója talán nem csodálkozik, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztője megvédi Eötvös regényének nyelvét is, legföljebb azon az érvén lepődhet meg, hogy ezt a népiességre hivatkozva teszi.²⁹ A *Szépirodalmi Szemle* nem is hagyta ezt szó nélkül, mire Csen-

²⁷ *Pesti Hírlap* 1847-os évfolyamának 814. sz. (január 17.) névtelenül, a szerkesztő álláspontjaként jelent meg azon a napon, amelyen a lap József nádor halálát hírül adta.

²⁸ *Pesti Hírlap*, 1847. 814. sz. (január 17.) – Érdekes, hogy az *Életrajzok és az Irodalmi Ór* ismertetőjével ellentétben Csengery mindig pontatlanul idézi a mű címét.

²⁹ Nem mintha néhány kifejezés megértéséhez a mai olvasónak nem volna szüksége sajátos nyelvtörténeti ismeretekre. A regény elején például Viola arról panaszkodik, hogy a pandúrok „a hegedűt is rám akarják tenni”. Meg kell néznünk valamelyik nyelvtörténeti szótárban, hogy tudjuk, „ez a hegedű” – nyakkaloda.

gery még egyszer tollat ragadott, hogy Eötvössel együtt újságja nyelvét is megvédje. Emellett ismét hitet tesz az irányregény mellett: „Német eszmének mondtuk s mondjuk jelenleg is azt, mintha a regény önmagában, önmagának volna célja.”³⁰ Ez az érv egyébként azt is sugallja, hogy a „centralisták” körmondatai követik a magyar hagyományt, s Erdélyi nyelve „németes”.³¹

Z. Kovács Zoltán fölhívja a figyelmet Pulszky Ferenc megjelent kritikájára is, aki ezeket írta a *Szépirodalmi Szemlében*: „Midőn báró Eötvös József ezen regény írásához fogott [...] ha tulajdon vallomása szerint kellene ítélnünk, más, sőt nézete szerint magasabb cél lebegett szeme előtt, mint a költészet: ő a megyei rendszer elleni polémiát regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politikai [...] szóval az kívánja, hogy költeménye nem tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak.”³² Legalább részben erre épül az irányzatosság tétele. A világ regényirodalmi példatára azonban arra vall, hogy – Szajbély Mihály véleményétől eltérően – nem csupán a *Junges Deutschland* elméletírói látták a regényműfajban a „politikai célok elérésének az eszközét.”³³ Hogy e nagyhatású irányzat érvelése mennyiben ragadta meg Eötvös figyelmét, nem világos, de az biztos, hogy a Petőfire nagy hatást gyakorló forradalmár-szellemiségük távol állt tőle.

Sem Gyulai Pál emlékbeszéde, sem a későbbi tanulmányok nem hoztak lényeges fordulatot a mű és az életmű értékelésében.³⁴ Nyomában indult Sőtér István, aki (sok évvel később) azt mond-

³⁰ *Pesti Hírlap*, 1847. 828. sz. (február 11.) – A regény és Csengery nyelvi eszményének jellegzetességére Weber Antal hívja föl a figyelmet. Szerinte ez Kölcsey és Wesselényi „pneumatikus körmondatainak” a hatása, „ahogy Erdélyi János nevezte” e mondat szerkesztési gyakorlatot, s ezek „lehetnek ugyan egy jellegzetes szónoki stílus alkotóelemei, de az elbeszélő próza eszméül már alkalmatlanabbak...” I. m. 325.

³¹ E vita elemzésére nem vállalkozom.

³² Z. KOVÁCS Zoltán: *Korsó és díszdedény – „Irányzatosság” és ironia A falu jegyzője értelmezésében*. In: It 2001/4. 530–553. – Pulszky tanulmánya megjelent *Kisebbségi dolgozatai*, Bp., 1914. című kötetében is.

³³ Uo. 531.

³⁴ Ferenczi Zoltán (*Báró Eötvös József*, Bp., 1903.) és Voinovich Géza (*Eötvös József*, Bp., 1903.) inkább életrajzi adatokkal járultak hozzá az író utóéletéhez, Péterfy pedig kevés figyelmet fordított e műre.

ja: „*A falu jegyzője* polemikus mű, amely Eötvös politikai programját szolgálja.”³⁵ Részletes és számos érdekes megfigyelést tartalmazó elemzése magas színvonalon, de a kor szellemében igyekszik elhelyezni a művet a marxista értékrendben. Véleménye szerint: „*A falu jegyzőjébe* publicisztikai, közéleti célzatú lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol jogászai érveléssel a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja.” Ezért a mű „kétségtelenül a politikai regények sorába tartozik”, lényegében a centralista elképzeléseket népszerűsíti, s legfontosabb üzenete a megerendszer kíméletlen kritikája.³⁶ Weber Antal figyelemre méltóan egészítette ki Sőtér egyoldalú értékelését. Dickens „*Vázlataira*” hivatkozva emelte ki az életképek szerepét a regény szövetében, amit az író ellenpontosító szerkesztéssel erősít föl.³⁷ A „realizmus” megközelítésében is eltér fölfogása a politikai időszerűsítés szándékától: „A külvilág realitás elveinek ugyanis e korban, napjaink népszerű terminusával élve, magas fokú információs értéke volt” – írja, majd így folytatja: – „A valóság minden oldalú megismerése utáni igény – a polgári fejlődésből következő – fokozódása olyan helyzetben következik be, amikor egyes társadalmi rétegekre még egyfajta mozdulatlanság, helyesebben szólva helyhez kötöttség volt jellemző.”³⁸ Érdekes megjegyzéseket tesz Eötvös „emberbarátságának” (filantróp szemléletének) verseivel is szemléltetett következményére. Eszerint „egyáltalában nem törekszik arra – bár a részvétel és együttérzést sugárzó fejezetekben számos emlékedett líraisággal átszőtt részlet található –, hogy elsősorban impressziókkal, jól megfogalmazott jelzőkkel megrakott mondataival hasson.”³⁹ Fenyő István *A centralisták* című könyvében a politikai gondolkodástörténet keretében tárgyalja *A falu jegyzőjét*, a „valóság” bonyolultságát emeli ki a regény világgépének elemzésében, majd a befejező képsor harmóniájára hívja föl a figyelmet: „az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten pró-

³⁵ SÖTÉR: i. m. 159.

³⁶ Uo. 146–158.

³⁷ WEBER: i. m. 328. – A hivatkozott Dickens-mű: *Sketches by Boz*, London, 1836.

³⁸ Uo. 331. – A „polgári” jelző akár elhagyható lenne: a „modernizáció” következményéről beszél.

³⁹ Uo. 338.

zakölteménnyé emelkedik. A vágyott szabadság és élethit költői jelképévé, a végtelenség érzésének tolmácsolásává, a küzdőképesség megújulásának foglalatává.”⁴⁰

Kulin Ferenc már 1984-ben vitatta Sötér fejtegetéseinek néhány elemét, mert véleménye szerint „Eötvös épp arról győzi meg olvasóját, hogy a jövőt formáló új erő, a közéleti funkciót vállaló, európai műveltségű értelmiség a régi struktúrán belül is képes szervezni és szerveződni az erkölcsi Rosszal és a politikai reakcióval szemben.”⁴¹ Úgy látja, hogy ennek reményét nem a tapasztalatok, nem az „író utópisztikus” programja, hanem az esztétikum igazolja. Talán éppen azzal, hogy a „re-akció” nem a hatalom céltudatos törekvését jelenti, hanem a szövegvilágot uraló tehetetlenség érvényesülését. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az, amit Kulin (egy másik tanulmányban) a regénybeli időről ír, ami „itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak ismétlődnek.” Bahtyint idézi: „A köznapiságba zárt élet ciklusideje ez. [...] Ez az idő sűrű, nyúlós, úgyszólván belemászik a térbe...”⁴²

Kulin kiemeli a „térbeli behatároltságot” és azt, hogy „az nem úgy ábrázolja a történéseket, mint az adott világrend alapjait kikezdő folytonos változás mozzanatait, hanem az Egyensúly felbillenésének és helyreállításának, tehát a praxisban⁴³ folyton sérülő-homló struktúra permanens önkorrekciójának kétütemű mozgását, a regény cselekménye nem a visszafordíthatatlan történelmi időben, hanem – nevezzük így: – a vármegye-lét állandóságában játszódik. Mivel a konfliktusnak az adott téridőben kell kibontakoznia és megoldódnia, mert a Jövőre utalás éppúgy kétségbe vonná ennek a létszerkezetnek az immanenciáját,⁴⁴ mint

⁴⁰ FENYŐ: i. m. 315–319.

⁴¹ KULIN Ferenc: *A publicista Eötvös radikalizálódása*. In: *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986. 207.

⁴² BAHTYIN: *A tér és az idő a regényben: A szavak esztétikája*, Bp., 1976. 300. Idézi: KULIN: i. m. 168.

⁴³ Magyarul: gyakorlatban.

⁴⁴ Magyarul: bennrejlését.

az országos politika (a Bécshez való viszony, a nemzeti-nemzetiségi probléma stb.) kérdéseinek bevonása a műbe.”⁴⁵ Ez a gondolatmenet Bahtyin regénytípológiájából indul ki. Kulin hozzáteszi: amíg a szövegbeli „idő ki nem mozdul önmagából, amíg azok közül, akik ebben a nyúlós-ragadós köznapiságban élnek, ki nem lép valaki egy más ritmusú és más léptékű világba, s nem *tudja meg*, hogy ennek a kollektív izoláltságnak az örökkévalósága csak illúzió, s hogy élnek közöttünk olyanok, akik lélekben ama másik világ polgárai, s ilyenként alkalmasak lennének arra, hogy megmutassák a kiutat ebből az embertelen körforgásból – mindaddig senkiről nem mondhatjuk, hogy felelős lenne közösségéért és önmagáért.”⁴⁶ Ebből a logikából az következik, hogy föltételezésével ellentétben Tengelyi sem lehet „főhőse” a regénynek, de erre nincs is szükség, hiszen nem a regény „hőseinek” kell kilépniük a „vármegye-lét” idő- és tér keretéből, hanem a befogadótól várható, hogy történet fölkelte benne ezt a szándékot.

De ha nem is szembesítjük a befogadói szemponttal Kulin gondolatmenetét, „önkorrekciót” hiába keresünk a regény szövegvilágában. A fölborult egyensúly nem áll helyre. Az a – bizonytalan távlatú – helyzet, aminek az ára Vándory jóságának a haldokló üveges zsidóra tett hatása és Viola önfeláldozása, új és lényegében más – lehet.⁴⁷ Abban ugyanis Erdélyinek tökéletesen igaza volt, hogy az igazság elvének fölülkerekedése sem az adott tér, sem az adott idő jellegében nem rejlik benne. Ez az idő nem történelmi vagy lélektani, hanem egyértelműen történeti, az elbeszélés ezen a síkon épül az okozatiság elvére. Ákos, Kálmán, Etelka vagy Vilma még hosszú ideig belesimulnának az adott feltételrendszerbe, ha a véletlenszerű leleplezések nem változtatnák meg a feltételeket, ha Rétyné nem szánná el magát az öngyilkosságra és Viola a Tengelyi-iratokkal bizonyított vallomás kedvéért nem adná föl a feleségének tartozó – szeretve gondoskodó – kötelességet. A beszélő szándékait – esztétikai elvek helyett – a folytatásos regény és közönségének a viszonya határozza meg. Fenn kellett

⁴⁵ KULIN: i. m. 182.

⁴⁶ Uo. 168.

⁴⁷ Ahogy ezt Ákos pesti neveltetése mint az idő változására vonatkozó utalás, jelzi.

tartani az érdeklődést, a várakozást, föl lehetett ébresztetni a szá-
nalmat és a fölháborodást, végül azonban nem lehetett megen-
gedni, hogy rosszérzés maradjon a befogadóban; hogy másként
akarja befejezni a történetet. Nem művészi és nem (csak) üzleti
okból, hanem azért sem, mert e lezárt és megoldott képlet kere-
tében szabadon érvényesülnek a befogadó érzelmi válaszai, az
adott körülmények között keresi az azoknak megfelelő „jobb”,
„igazabb” figurák lehetőségeit, s így eljut a változtatás szüksé-
gességének belátásáig. Ez az, amire nem csupán az írónak, de
még inkább a politikai gondolkodónak szüksége van. Így lehetett
ez a kiméretlen szatíra a centralista eszméket elutasító – vagy az
íránt nem érdeklődő – olvasók körében sikeres regény.

Az időt először Viola gyilkossága mozditja ki megszokott kere-
téből, aztán az iratrablás bűnténye, az újabb gyilkosság, a nyo-
mozások, végül az üveges zsidó leleplező vallomása és az önfelál-
dozás tanúsága indítja el azokat a mozgásokat, amelyek nélkül
semmi érdekes nem történik. A jellemekek ugyanolyanok marad-
nak, amilyenek megismertük őket, de a hűség, a szeretet, a hála,
a becsületérzés a regény szövegvilágában elvont eszményből cse-
lekményszervező tényezővé válik, s megbontja a köznapiságot.
Az emberek alkalmazkodnak életük feltételrendszeréhez, de ép-
pen a történet erkölcsi mélypontján, az igazságszolgáltatás meg-
csúfolását szemléltető „bíróági” tárgyalás napján tudatosítja a
beszélő, hogy az egyik nap *nem* olyan, mint a másik. A közéleti
kötelesség teljesítésére szánt napot a bíróság minden tagja meg-
akarja rövidíteni, a saját hasznát szolgáló idő kedvéért. A termé-
szet ugyan körforgásban működik, de a termést be kell takaríta-
ni, s ha ennek eljön az ideje, akkor cselekedni kell. Noha itt né-
hány zsák krumpli tétje áll szemben egy ember életével (és az
önzés az igazsággal), a zömmel mezőgazdaságból élő korabeli be-
fogadó számára e cselekvési kényszer átvitt értelme világos üze-
net lehetett.

A *falu jegyzőjének* szereplői nem úgy élnek, ahogy más körü-
lmények között élhetnének, de élnek (meg is halnak). Az idő nem
áll, nem forog körben, hanem lassan folyik, mint a békés Tisza.
Annyira, hogy a romlás tényezője fenyegető veszélyként van je-
len. Elődeink céltudatos építómunkája helyett mindenütt hanyag-
ságot látunk. Egyaránt vonatkozik ez a honfoglalókra, de a II.

József szellemétől megmozdított időszakra is.⁴⁸ Hiába ültettek néhány évtizede a korszerűsítés szándékával szederfákat a selyemhernyó-tenyésztés⁴⁹ föllendítése érdekében, hiába kövezték ki valamikor az utakat, a történet korára az ültetett kertből csak vadon nőtt sarjadékok maradtak, az épített utat belepte a sár, „hogya azt csak azok, kik kocsin jönnek (mármint Porvár beszélő nevű megyei székhelyre), a zötytyenésekből veszik észre.”⁵⁰ A megidézett közegben a „modernizációs” szándék éppen olyan nevetségessé válik, mint a rossz „hagyománya.” Tengelyi és Vándory ősi keresztény értékeket képviselnek, nem a Heidelbergből hozott tudományt. Tengelyi családi hátterének hosszú kifejtése *A karthausiból* már ismert anyátlanság-élményt, az ebből következő érzelmi kielégületlenség jellemtorzító hatását szóltatja meg. Apja, akinek magatartását, gondolkodását egy egészen más világ alakította ki, mint amiben a fia él, mindent megtett, hogy Jónását boldognak tudja: „Egyetlen nevelési elve azon meggyőződés vala, hogy miután az, ki meleg szerelmet nem érez keblében, sem valódi boldogságra, sem valami nagynak a kivitelére nem képes...”⁵¹ Ezzel a regény világában három különböző időszak jelenik meg: a múlt, Tengelyi Ézsaiás életének kora, amiről csak azt tudjuk, hogy a lelkes jól érezte magát benne; a jelen és a jövő. Az utóbbira az utal, hogy majd Ákos és Kálmán hozhat változást, akik már nem külföldre, hanem Pestre mentek tanulni.⁵² A jövő alakulásáért azonban a beszélő nem rájuk, hanem a befogadóra hárítja a teljes felelősséget.

Tengelyi Ézsaiás tiszteletes úr fiába oltotta szigorú erkölcsi elveit, vallásos hitét, s a régi példák fényében⁵³ megtanította „az

⁴⁸ „A régi görögök meredek sziklákra építkeztek. Az ázsiai vándor nép, melytől mi származunk, a legtermékenyebb földet választotta letelepedése helyéül, s hol dús mezőt és friss forrást lelt, ott szállt meg nyájaival...” (*A falu jegyzője*, I. k. 220.)

⁴⁹ Az eredetileg Kínából behozott selyem igen drága volt, az új divatokkal növekvő kereslete komoly hasznót ígért. Az első selyemhernyókat 1680 körül hozták be Magyarországra, a Mária Terézia idején szorgalmazott gazdaságkorszerűsítés keretében tömegesen – és nagy várakozással – ültették a szederfákat. – Uo. 231.

⁵⁰ Uo. 231.

⁵¹ *A falu jegyzője*, I. k. 40–41.

⁵² I. m. I. k. 152–153.

⁵³ PLUTARKHOSZ *Párhuzamos életrajzaiból*. – Uo. I. k. 42–43.

anyagi világ csudálatos rendében Teremtőjét bámulni”.⁵⁴ Fia életét saját parókiáján képzelte el, de ez csak akkor következhetne be, ha az idő mozdulatlan marad. A magányos gyermek egy álomvilágba élte bele magát: „Határtalan lelkesülés minden jó s nemeseért, minden alávalóságnak lángoló gyűlölése, rokonszeny minden szenvedés iránt, bátorság mindig s mindenütt, hol igazságtalanság ellen fel kelle lépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igazságtalansághoz vezet: egyszóval mindazon tulajdonságok, melyek Utópiában Jónást a polgárok legerényesebikévé, magas civilizációnk közepett pedig tűrhetetlen, vagy legalábbis oly emberré teszik, kit kerülni szoktak.”⁵⁵ Jelleme ezzel kialakult, nyugtalanságával együtt, ami ha nem is regényméretű történetet szervező erővel, de folyamatosan mozgatja. A beszélő előlegezett ítéletét most figyelmen kívül hagyva, fordítsuk figyelmünket arra, hogy a folyó folyik,⁵⁶ az apa meghal, fia jól akarja teljesíteni kívánságát, teológiát tanul. De világot akar látni, Heidelbergbe megy. Nem tudjuk, hogy innen – elégedetlenségen kívül – mit hoz haza. Annyi bizonyos, hogy a Heidelbergben megismert Réty Sámuel biztatására telepedett le szülőfaluja helyett Taksony vármegyében, amiről hamar bebizonyosodik, hogy nem azonos álmai világával. Noha ezek mind szerényebbek, egyik sem valósítható meg, mert nem olyannak látja a világot, amilyen, hanem amilyennek szeretné. Azzal sem azonos, amiben – a megidézett történeti példatárához ragaszkodó – apja élt. Vándory „lelkészi” hivatása viszont lassan és korlátozott körben célt ér: az üveges zsidó gondolkodását, világtképét sikerül megváltoztatnia, s ezzel ő teszi elérhetővé az igazságot, leleplezhetővé a gázságot.

A napi politikára mindig bizonyos távlatból tekintő Eötvösnek a centralizmus olyan megoldási javaslata, ami a magyar társadalom működésének rossz gyakorlatán segíthetne. De nem látott benne oly biztos sikerhez vezető megoldást, mint Petőfi a forradalomban, már csak azért sem, mert mérlegelő-elemző világszemléletétől minden utópia idegen volt. Ennek kézenfekvő oka egyrészt, hogy sem olvasmányai, sem külföldi útjai során szerzett

⁵⁴ *A falu jegyzője*, I. k. 41.

⁵⁵ Uo. I. k. 45.

⁵⁶ Uo. I. k. 46. „...a folyó bármily nyugodtan haladva végül tengerhez jut...”

tapasztalatai nem mutattak a magyarságnak követhető példát. Talán elsőnek ismerte föl nálunk, hogy mindaz, amit az iskolákban a görög demokráciáról és a római köztársaságról, az utóbbi emberének közösségi erényeiről tanítottak, a XIX. század viszonyai között nem mindenre ad megoldást. Ehhez persze az antik egyenlőségre hivatkozó francia forradalom rémtetteitől való (kortársainak döntő többségével közös) irtózása is hozzájárulhatott, hiszen a véres terror éppen azt tagadta, ami számára a legfontosabb volt: a keresztény szeretet, jóság, megértés parancsát és az emberi élet szentségét. Mivel pedig semmitől nem féltette jobban hazáját, mint az érték- és önpusztító lázadástól (amiről majd a *Magyarország 1514-ben* című regényében ír); mivel sem Széchenyi, sem Kossuth útját nem látta sikerre vezetőnek, más megoldást keresett.

Tapasztalatai alapján nem tudta elképzelni, hogy a rokon és érdekkapcsolatok révén összefonódott, a családi-baráti szálakból összeszőtt megyerendszeren belül érdemi változások alulról föl-építhetők legyenek. Viszont úgy gondolta, meg lehet találni azt a kisebb számú, jól képzett, a közjó és közboldogság eszméjének elkötelezett szakembert, akik fölülről ki tudják építeni a működőképes polgári Magyarország létrehozásában megjelölt célhoz szükséges közigazgatást és igazságszolgáltatást. A centralista elvekről azonban szó sem esik a regényben, amelynek szövegvilágában az igazság hiánya, a jellemek eltorzulása, az emberi lét feltételrendszerének képtelen ellentmondásai a befogadóból akarják kikényszeríteni az elítélő véleményt, és a változtatáshoz szükséges tetteket. A *falu jegyzője* elsősorban a műveltebb nemességhez szól,⁵⁷ célzott közönsége az a réteg, amelyik politikai szerepvállalásra készíthető. Olyan időpontban, amikor Bécs fő törekvése a főispánok és főispáni helytartók hatalmának megerősítése, azaz a megyei önkormányzatok korlátozása volt. „A cél Magyarország egysége – nemzeti érdek s érzelmek tekintetében, az eszköz törvényhozásunk” – írta a regény megjelenése előtt 1844. július 28-án Szalay Lászlónak. Ennek az egységnek a létrehozása végett az érdekegyesítés (Kölcseytől tanult) szellemében akarta a nemesség kiváltságait megszüntetni.⁵⁸ Ezért különleges fon-

⁵⁷ Noha azt állítja, hogy a nőolvasókat szólítja meg.

⁵⁸ Azaz, a megőrzött alkotmányos szabadságjogok széles körű kiterjesztésével.

tosságú Tengelyi és a főispán beszélgetésében egyetértésük a helyzet fölháborító tényezőin. Csakhogy a kormány képviselője hiába látja a megyei élet torzulásait, saját önző érdekeitől vezetve nem tesz ellene semmit. Kiábrándultságával, megalkuvásával a rendszer része.

Eötvös európai távlatból másoknál világosabban látta a Habsburg Birodalomhoz tartozás előnyeit. Amikor a főispán azzal érvel, hogy sok magyar paraszt „a világ akármely földművelő osztályával a jólétre nézve kiállja az összevetést”; Tengelyi így válaszol:⁵⁹ „nem laknak-e magyar parasztokon kívül mások is országunk határai között, kik nem kevésbé hontársaink, kik nem kevésbé igényelhetik figyelmünket? Nézzen excellenciád e megye orosz népességére. Rongyosan éhségtől beesett, halvány arcokkal látjuk e szerencsétleneket harminc faluban, s mi történt e faj jobblétéért s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük, hogy belőlük magyarokat, hogy belőlük e hon hív polgárait neveljük?”⁶⁰ Korábban *Szegénység Írlandban* cím alatt a birodalmi politika ellentmondását fogalmazta meg: Anglia csodálat és példamutatónak tartott gazdagságával szemben az ír szegénységet mutatta be. Az idézett rész érdekessége, hogy a főispán a birodalom képviselője, Tengelyi pedig az ezzel szemben álló megyei nemesség szemléletéből kilépve figyelmeztet arra a veszélyre, amit Wesselényi érzékelt, és Széchenyi is megfogalmazott 1842-es „akadémiai beszédében” (amiről a III. fejezetben esik szó).

A *falujegyzőjében* az igazi „irány” nem a centralizmus (ami időleges és vitatható hatékonyságú politikai megoldás, s amire aligha gondolnánk, ha máshol nem olvasunk róla) népszerűsítése, hanem az, aminek szolgálatára hivatott: az *igazság elvének érvényesítése* az emberi kapcsolatrendszerekben. És ez az „irány” (az eszményi igazság keresésének iránya) a szabályozatlan folyók módjára kanyargó mondottakban, a nem mindig pontosan illeszkedő történet-elemekben mindvégig a legkövetkezetesebben ér-

⁵⁹ Miután fölívta a főispán figyelmét, hogy útközben látnia kellett a „Rongyos földelű kunyhókat, a földeket félig parlagon, az embereket szomorúan körüljárva az utcákon vagy künn marhájok után.” – Uo. I. k. 233.

⁶⁰ Uo. I. k. 234.

vényesül. A cselekmény elindításául szolgáló bűn, ami első pillanatban alaptalannak látszó gyanú formájában jelenik meg, kiválthatná a félelem alóli fölszabadító nevetést, de rögtön többszörösen a visszájára fordul. Akiknek az igazságot kellene szolgálniok, a hamisan értelmezett törvényesség nevében uralkodnak; de akit vádolnak, az sem egészen ártatlan. Aztán a kisszámú ártatlanok egyike kerül börtönbe, s egy valódi bűnös őszinte vallomása, továbbá egy másik önkéntes áldozata menti fel az alaptalan vád alól. A kaland és a nyomozás csak mellékszál. Ami Eötvös írói ars poeticáját – vagy inkább: ars narraticáját – illeti, kérdéseire nem találunk választ. Inkább azt a küzdelmet érzékeljük, amit a beszélő a figyelem fenntartásáért és a befogadók meggyőzéséért kifejtett.

Beszélő és beszédmód

A realizmus kérdése nem kerülhető meg, hiszen másfélszáz esztendő szakirodalma használta e fogalmat.⁶¹ Kétségtelen, Eötvös regényében nem az ideál, nem valami eszményi világ jelenik meg. Akkor a „reált” látjuk, a valóságos Magyarország az, amit szövegében fölidéz? E kérdéssel már Erdélyi János is küszködött, noha még úgy érezte, meg kell védenie az író-művészt a politizálás vádjától. A realizmus fogalmával – sok kiváló irodalomtörténésszel együtt – Northrop Frye is zavarban van. Szerinte a „valószerű művészet ilyen reakciót vált ki: »Hogyan hasonlít ez arra, amit ismerünk!«”⁶² Azzal, amit Goethe „Élet”-nek nevez, s amit Csengery dicsér, ugyancsak bajban van: „Amikor például belenézünk egy Dickens-regénybe, azonnali reakciónk, s ezt a szokást melengeti minden általunk ismert kritika, hogy az »élettel« hasonlít-suk össze, akár a mi életünkkel, akár Dickens kortársainak az életével. Akkor aztán olyan jellemekkel találkozunk, mint Heep

⁶¹ A szakirodalom a „romantikus”, másfelől a „naturalista” regénytől különbözteti meg a „realista” regény típusát.

⁶² FRYE: *A kritika*, 117.

vagy Quilp, s mivel sem mi, sem a Viktória korban élők nem ütköztek soha olyasmibe, ami valamennyire is »hasznított« ezekhez a furcsa szörnyetegekhez, a módszer azonnal fölmondja a szolgálatot.”⁶³ Valami hasonlóra kell gondolnunk, amikor Nyúzó Pál képét látjuk *A falu jegyzőjében*: „Már maga külseje rémüléssel tölté el, s pedig nem csak a vétkest, hanem az ártatlant is. Csontos szikár termete, a redős arc, melynek mord kifejezését sötét szakáll, s hosszú, lelógó bajsza még inkább nevelék, zöld villogó szemei, melyek Istentől nem csak hogy lássanak, hanem hogy sértsenek is, látszanak teremtetve; hozzá a rövid szárú pipa, mely nélkül angaricalis⁶⁴ gyűléseken kívül a szolgabíró még senki nem látta, s mely e szerint mintegy testének tagjai közé tartozék; s a rikácsoló hang, mely minden vallatásnál vagy más törvénykezési eljárásnál az egész falut rémülésbe hozá, oly egészet képezének, mitől a járásban – gazembereket kivéve – mindenki remegett; s főképp ki őt kocsiában látá, kénytelen vala megvallani: hogy az igazság sehol rettenetesebb alakban nem lépe föl.”⁶⁵ A pipa ugyan, a korabeli nemesurakat ábrázoló képeken valóban, mintha testük része volna, az összkép mégis Deák „állatorvosi” lovát juttatja eszünkbe,⁶⁶ amivel még senki nem találkozott.

Frye – Dickensről – írja: „A gyakorlatban nem nehéz megkülönböztetni az ironikus *hangnemet*, melyet az alsó szintű mimetikus módban, illetve az ezt megelőző módokban találhatunk meg, magának az ironikus műnek a *struktúrájától*. Amikor például Dickens iróniát alkalmaz, az olvasót is invitálja, hogy vegyen részt benne, mert föltételezheti a normalitásnak bizonyos közös mérceit a szerző és olvasó között.”⁶⁷ Az ilyen feltételezések egy meg-

⁶³ Uo. 115.

⁶⁴ Angaria – 1. Robot, úrdolga; a jobbágy kötelező ingyenes munkája a földesúr számára; 2. Hadviselő fél joga idegen államok vagyontárgyainak lefoglalására, főként járművek igénybevételére....” (Bakos: Idegen szavak szótára, Bp., 1960.) Itt összetett értelemben szerepel.

⁶⁵ *A falu jegyzője*, I. k. 16.

⁶⁶ Devescovi Balázs idézi Deák Ferenc adomáját: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv czímlapján találunk. Keresztül kasul van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségek, de olyan nincs a föld hátán; a melyben minden betegség együtt volna.” („*A falu jegyzője*” mondatairól /jellemeiről, cselekményeiről, etc./ In: Pompei 1997. 2–3. 214.)

⁶⁷ A XXI. századi befogadó fő nehézsége, hogy az említett „normalitást” nem ismeri.

hetősen népszerű mód ismertetőjegyei. Mint Dickens példája mutatja, a távolság a komoly és népszerű fikció között kisebb az alsó szintű mimezisben, mint az ironikus irodalomban. A viszonylag állandó társadalmi normák elfogadása szorosan kapcsolódik ahhoz a tartózkodáshoz, amely az ironikus fikcióhoz mérten az alsó szintű mimezist jellemzi. Az alsó szintű mimetikus ábrázolásban a jellemek rendszerint úgy tűnnek fel, ahogyan mások szemével láthatók: teljes öltözetben, s mind fizikai létük, mind belső monológjaik nagy része gondosan el van távolítva.⁶⁸ Az idézet a komikus fikciós módról szóló fejezetből való, s érdemes kiegészíteni azzal, hogy utalunk Dickens olyan képtelenül groteszk szereplőire is, mint Mrs. Gamp (a *Martin Chuzzlewit*ben), Mr. Micawber (a *David Copperfield*ben). S idézhetünk két jellegzetes mondatot a *Pickwick Klub*ból, mert azt Eötvös akár olvashatta is: „Az első fénysugár, mely bevilágít a homályba, és vakító ragyogással osztja szét a halhatatlan Pickwick úr közéleti pályafutására látszólag boruló ködöt – az első fénysugár a Pickwick Klub tudományos összejuveteléről fölvetett jegyzőkönyv átolvasása nyomán gyullad ki előttünk. A Pickwick Klub hátrahagyott iratainak sajtó alá rendezője büszkén és boldogan adja most az olvasó kezébe az alábbi jegyzőkönyvet, (amiben Pickwick úr »gigászi elméjét« ugyan nem látjuk, de őt magát igen, amint beszédét mondja, s) emelkedett helyzetében láthatóvá vált feszes térdnadrágja és a bokavédője: ezek a ruhadarabok fel sem tűntek volna senkinek, ha akármilyen hétköznapi ember viseli őket, minthogy azonban Pickwick úr lábát ékesítették – vagyis inkább, ha szabad magunkat így kifejeznünk: minthogy Pickwick úr lába ékesítette őket –, hát áhítatos tiszteletet parancsoltak.”⁶⁹ A kortársak éppen úgy nem ütköztek Pickwick úrba, ahogy Nyüzővel sem találkozott senki. Annál inkább azzal a félelemmel, amit hasonló szerepet betöltő emberek kiváltottak.

Eötvös ironikus⁷⁰ beszédmodot használ, hangsúlya nem a történet valódiságán, igazán megtörténtségén, valóságosságán van:

⁶⁸ FRYE: *A kritika*, 47.

⁶⁹ Charles DICKENS: *A Pickwick Klub*, Bp., 1961. 5–7.

⁷⁰ Z. Kovács Zoltán más fölfogásban tárgyalja a regény ironiáját idézett tanulmányában.

hanem a beszélő személyes hitelén, amit a befogadó visszaigazol. Következik ez egyrészt tanító alapállásából, másrészt abból, hogy a történetet nem helyezi idegen, különös, történelmi közegbe, ehelyett az azonosulás érzését akarja kiváltani. Azt a módszert használja, amit Thackeray a *Hiúság vásárában*: az eszményített igazság és az érzelmi gazdagság (érzékenységi) sokkal fontosabb a beszélőnek, mint a dolgok valóságosága.⁷¹ Az „itt” érzését a Tisza- és a táblabíró-mítoszok váltják ki. Már a táj- és helyszínleírás is gyakran utal olyasmire, „amit fül nem hallott, a szem meg nem jára”,⁷² pedig egyes elemeivel mindenki találkozott. Nézzük példának okáért Nyúzó szobáját: „Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem lehetne keskenyebb; egy hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal, az ablakok egyikében; négy bőrszék s egy lábnyi szélességű pamlag nem igen akadályozhatták a vendég mozdulatait; s maga a nagy asztal annyi különféle dolgokra használtaték – a vendégek nagy része Garacson közönségesen rajta ül, – hogy a helyet, melyet elfoglal, tökéletesen meg is érdemli, mit nem mindenkiről mondhatunk el hazánkban. De ha a szabad mozoghatás magyar embernek Nyúzó szobájában jól esett, főképp korunkban, hol Pestet utánózva, faluhelyen is bútorok oly össze-vissza rakatnak, hogy köztük botlás nélkül elmenni majdnem lehetetlen, mi ezen élvezet ahhoz képest, hogy belépve mindenki látá, miként itt azt teheti, mihez éppen kedve van? Ádám és Éva akkor érezték először, hogy édeni boldogságuk elveszett, mikor szégyenleni kezdék magokat egymás előtt; öltözetéről gondoskodtak...”⁷³ Ezt a szégyent kívánja kiváltani, amikor eltúlozza az igénytelenséget. Tudatosan elveti a „realista” regényekben részletezett polgári ízlést, s az ellentétét viszi a képbe. Az ésszerűtlenségig nyomatékosított kényelmetlenséget láttatja. Mintha Nyúzó azért lenne igénytelen, mert a „fejlődés” során föltámadt

⁷¹ Amiről azt gondoljuk, hogy a kortárs olvasó saját tapasztalataival azonosított, illetve igazolt.

⁷² Vörösmarty írta a *Tündérvölgy* második versszakában: „én is oly dalt mondek világ hallatára [...] Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára”.

⁷³ *A falu jegyzője*, I. k. 354–355.

igényeket, amire a befogadó vágyik, a társadalom soha nem tudja kielégíteni.

A beszélő mindvégig kívülről tekint a földégett világra. Nézőpontja azonban változik. Fő törekvése, hogy az ősi történetmondó „énekes” tanító-nevelő szerepében idézze föl azokat a torz jelenségeket, amelyeket a korabeli ember saját tapasztalatából, de másként ismert, s amelyek az itteni beállításban egyszerre nevetségesek és ijesztőek. A beszélőn gyakran úrrá lesz a szónok, ilyenkor a szöveg erősen retorizált, arra az érzelmi hatásra törekszik, amivel a politikus vagy a prédikátor föl tudja kelteni a befogadóban a fölháborodást. Néha (ugyancsak iróniába foglalt) költői hajlama is fölbukkan, mint például Etelka bemutatásakor.⁷⁴ Meglepően sokszor lép elő a vígjátékíró, aki szívesen építkezik a korabeli bűnügyi drámák jellegzetes elemeiből. A regény elejéről később idézett rész az alaphanghoz, a befejező sorok a szónok szerepéhez köthetők. Az értekező gyakran fűz magyarázó műfaji vagy politikai megjegyzéseket a történethez. Jellemezésül sokat beszélteti a szereplőket: gondolhatunk itt akár Vándory és Tengelyi érzelmesen moralista – szónoklatszerű – megszólalásaira, akár Nyúzó vagy Kenyházy káromkodások formálta, parancshoz szokott tömör megnyilvánulásaira, akár a megyei urak latin jogi kifejezésekkel terhelt nyelvére, akár az aljas Macskaházy beszédébe illesztett református szólamokra.⁷⁵ Nyúzó szellemi fölényét a nála is durvább és műveletlenebb Kenyházyval szemben azzal érzékelteti, hogy az utóbbi szinte egyáltalában nem szólaltatja meg, ha mégis, legföljebb tömondatok erejéig. Felindult állapotában (különösen, amikor Tengelyi letartóztatásakor az alispán korlátozni szeretné durvaságát) a főbíró is elragadja a megyei szónokok nyelvi lendülete, s fölényeskedő beszédének gúnyolódó

⁷⁴ „Ily szőke haj s fekete szem, ily szahályos vonások leírására tenta és papíros vajmi szegényes eszközök. [...] Ha havasról szólok, melynek csúcsát a nap sugárai pirosra festik, míg aljok tiszta fehérén csillog, s nem találhatod az egymásha folyó színek határait, talán legjobb képét adom, s mégis hideg hérc, a mozdulatlan jéghegy eszedbe fogja juttatni a nyájas hölgy piruló arcát, sötét szemének ragyogó tekintetét, a piros ajkak mosolyát, egyszóval a lelket, mely szép orcáin elédbé sugárzik...” (*A falu jegyzője*, i. m. I. k. 121.)

⁷⁵ Macskaházy nyelve ebből a szempontból külön tanulmány tárgya lehet az „igaz” kiforgatásának lehetőségére.

alaphangját a korlátlan hatalom tudata határozza meg. A beszélő szívesen használja az elhallgatás eszközét, amikor például *nem* idézi föl a Réty és fia között Tengelyi letartóztatásakor lezajlott vitát, csak az eredményét összegezi. (Ebben ugyanis aligha lehetne más érv és hang, mint amivel a Vilmával tervezett házasság megvitatásakor már találkoztunk.)

Különleges nyelvi réteg az öreg Jánosé, amiben a népmesék miles gloriosus-ának, hetvenkedő katonájának, Hány Jánosának, a – sokat tapasztalt – egyszerű veteránnak sajátos világképe tükröződik. Gondolkodásában a dicsőség eszméje, s a kötelességteljesítés beidegződött szabályai jelennek meg. A vígjátéki hang a harminckilenc fejezetből álló regény második részében (különösen a huszonharmadiktól) János „huszár” és a hősszerelmes Kis-laky Kálmán összefogása után erősödik föl. Ez uralja a leitatási kísérletet, majd a szöktetési jelenetet. Ebből a szempontból a regény csúcspontja a Macskaházy meggyilkolását követő nyomozás – Nyúzó és Kenyházy pálinkás reggelijével, majd a hiú szakáccsal, a vele mindig ellenkező szakácsnővel és Ferkóval, a libériás kocssal, aki azok közé az emberek közé tartozik, „kik mindent, mi kötelességökhöz nem tartozik, határtalan buzgósággal teljesítenek”.⁷⁶ Rétyné és Ákos – immár bűnügyi tartalommal is telített – összeccsapása végén a mostoha a korra jellemző gyalázkodása bősztíti tettlegességig a fiatal férfit.⁷⁷ A sok véletlen kihallgatással a bűnügyi szál is korabeli színpadi művekben népszerű fogással kezdődik, majd Macskaházy és Rétyné összeccsapásával, amelyben a zsarolás pillanatában a korabeli melodramák jellegzetes szitokszavával – „Kígyó” – minősíti Rétyné Macskaházyt. Az alispánné öngyilkossága – a „kiigyam a méregpoharat vagy ne” – kérdéssel, ugyancsak teátrális jelenet. Amikor színpadi hatásokkal találkozunk, a beszélő helyzete is megváltozik, közelebb kerül az eseményekhez, a hatásos jelenetek mintha szemünk láttára menének végbe.

⁷⁶ *A falu jegyzője*, II. k. 222. – A befogadó talán észre sem veszi, hogy Eötvös elfelejtette: ha Rétynének libériás kocsisa van, ami illik hozzá, akkor a történet elején nem lehetett szüksége Violára, mint a lovak megbízható hajtójára.

⁷⁷ Tiltása szerint a vagyontalan Vilma azért sem vehető feleségül, mert „erkölcs-telen személy, olyan, ki házasságod előtt ringyód volt”. (Uo. 135.)

A beszélő nézőpontjának váltogatása, a közeli és távolabbi képek egymásra építése, a késleltetés technikája, az utólagos magyarázatok, a történet nehezen indokolható hosszas kitérői, fontos döntések belső indítékainak lebegtetése, mind arra szolgál, hogy megmozgassa és állásfoglalásra bírja a befogadó tudatát. Így akarja kialakítani azt az *irányt*, ahová a regény végén el kell jutnia, hogy határozottan állást foglaljon Magyarország átalakításának, megreformálásának alapvető kérdésében. A fogalom Hegel történelemfölfogásához vezethető vissza. Eszerint ugyanis – szemben a görögségnek az idő körbeforgására vonatkozó elképzelésével – a célelvű történelem „halad”, az emberiség szüntelen fejlődik, s eljuthat a jelennél jobb állapotba. Ezt keresi a regény beszélője, illetve ennek keresésére akarja rávezetni befogadóit az irodalmi és a politikai beszéd váltogatásával.

Eötvös *A falu jegyzőjének* a megjelenési évében ezeket írta Szalaynak: „A zsurnalizmussal járó keserőségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal (újság) pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti. Nekünk nemcsak hogy pártunk nincs, sőt individualitásunknál fogva nem is lehet soha...”⁷⁸ A regény műfaját azonban éppen ezért választotta, hogy „individualitása” (személyessége) megőrzésével eszméinek „pártot”, azaz egyetértőket toborozzon. A beszélő következetesen széles látókörű, nagy összefüggésekben gondolkodó, a világ ellentmondásaira a figyelmet fölhívó tanítóként – azaz határozott jellemű és fölfogású egyéniségként – szólal meg a regényben. Mintha éppen abban látná a regény lehetőségét, hogy az újságírás sikeréhez szükséges pártot ezzel az eszközzel teremtsen meg, így hozzon létre – érzelmi úton – együtt gondolkodó közösséget.

Az érzékeny ember eszményét képviseli Tengelyi, Vándory, Viola, Zsuzsi, Liptákné, Peti cigány, továbbá az „új nemzedék”: Vilma, Ákos, Etelka és Kálmán. Ez a kor hívja föl a figyelmet arra, hogy a közmegegyezésen alapuló társadalmi értékrend gyakran nem érvényesül, ezért nem csak a rend határát átlépő kalandor, de a tilalmas utakra lépő bűnöző is válthat ki rokonszen-

⁷⁸ 1845. november eleje.

vet.⁷⁹ Eötvös olyan befogadó közönséggel számol, amely elégedetlen sorsával, amit már megváltoztathatónak érez. Figyelmének lekötésével, a kalandok és titokleplezések izgalmaival, továbbá érzelmi hatásokkal abba a mederbe akarja terelni a befogadó gondolkodását, amin a kívánt célhoz juthat. A harmincas évektől ezt a közönséget Magyarországon – a szórakoztató és a szépirodalom mellett – a politikai reformok igényének egyre szélesebb körben terjedő eszméi erősen befolyásolták. Ebből kerültek ki (az egyáltalában nem csak irodalmi remekműveket játszó) magyar színházak nézői, az irodalmi lapok és a politikai újságok – köztük Kossuth, majd a centralisták *Pesti Hírlapjának* – olvasói. Nem kellett tehát a regény politikai „irányzatosságának” elveit, céljait a regényhősök szájába adni vagy a gyakran „közbeszóló” beszélővel egészen kifejtetni. Ezt a XXI. századi olvasó okkal hiányolja, hiszen a szöveg utalásainak megértéséhez ismerni kell a magyar történelmet. (Ezért értették félre Eötvöst már a leegyszerűsített és sikeres korabeli angol fordítás kritikussai, s ez tette lehetővé a XX. században politikai célokat szolgáló – a szerző szándékaitól idegen – értelmezéseket is.) Az egykori magyar olvasó nyilván fölháborodott az igazságtalanságokon, azok okain, s noha tudta, az író a satíra eszközeit is használja, fölismerte a túrhetetlen emberi magatartások és a fenntarthatatlan viszonyok közti okozati összefüggéseket. Azaz közelebb jutott, hogy belássa a változtatás szükségességét, illetve megerősödjön ebbéli szándékában. Az irány nyilvánvalóan az, amit Krisztus hirdet, amikor azt mondja: „Én vagyok az út, az igazság és az élet”. A szeretet, a könyörület, az önfeláldozás eszméje vezet Eötvös szerint is az igazsághoz. Az igazság pedig – ami a regényben hiányként van csak jelen – az emberi élet legfontosabb rendező elve. Szolgálat a köz vezetőinek alapvető kötelessége.

A Tisza-mítosz

Nehéz, de talán nem is szükséges eldönteni, hogy szimbolikus vagy allegorikus jelleget tulajdonítsunk-e *A falu jegyzőjének* történetét bevezető helyszínnek. Annyi bizonyos, hogy az értő olvasó, a figyelmes befogadó fölfogását e szöveg alapvetően befolyásolja. Már az első szó („Aki”) közösséget hivatott teremteni beszélő és befogadó között, hiszen közös tapasztalatokra, közös élményekre hivatkozik. Az olvasó-befogadó, „Aki” – tételezi föl a beszélő – ismeri a leírt világot, vagy ismerni akarja, mert hasonló tapasztalatokat szerzett Magyarország más részén, az a beszélő nézőpontjával azonosulva személyes kapcsolatba kerül a következő történettel. Könnyen összefüggésbe hozhatja a bevezető tájleírást korábbi olvasmányaival is, azaz a mai tudomány nyelvén a szöveggköziséggel (intertextualitással). A regény bonyolult fölépítésű összetett mondatai úgy kanyarognak,⁸⁰ mint a szabályozatlan Tisza. Ki-kicsapnak az indító tagmondat által vájt mederből, amiről ráadásul nem is mindig dönthetjük el, hogy az lenne a főmeder. A mellékágak sokasága látszólag elvonja az olvasó figyelmét a szövegben fölvetett szál logikájának követésétől. Valójában a beszélő biztos abban, hogy az ötletszerűen közbevetett tagmondatok ironikus és önironikus megjegyzéseit a befogadó oda vetíti vissza, ahová utalnak. A cselekmény ezért is lassan folydogál, közben azonban az utalások sora a hiányérzet és a fölháborodás kiváltását szolgálja. S mivel mindez nem a leírt szövegben, hanem a befogadó tudatában jön létre, összetett hatása elmélyül.

Miközben a cselekmény nem egy „folyót” mutat be, hanem legalább hármat (de talán többet is),⁸¹ a mítosz megértése összeköti ezeket a különböző jellegű történeteket, s központi szervező elvvé változtatja a hiány érzetét. Közben a beszélőnek arra is van

⁷⁹ Pl.: FIELDING: *Jonathan Wild, Tom Jones*.

⁸⁰ Roppant érdekesen és nagy anyagismerettel tárgyalja ezt Devescovi Balázs „*A falu jegyzője*” mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.) című tanulmányában. (*Pompei*, 1997/2–3. 212–244.

⁸¹ Amennyiben a folyót a cselekménnyel azonosítjuk, az egyszerre és elkülönítetten Tengelyi és Viola története, valamint egy kitervelt, végrehajtott és leleplezett bűnügyé.

gondja, hogy rejtélyekkel és utalásokkal, megszakításokkal és késleltetéssel a különböző történetek iránti figyelmet fölkeltsse; izgalomérzést váltson ki a befogadóból. A szakirodalom figyelmét sem kerülte el a regényt bevezető tájleírás, de általában csak a hazai elmaradottságról szóló üzenetként fogták föl. Olvasata ennél sokkal összetettebb. A Tisza megidézett képéhez tartozik a partját járó utazó is, aki azonban az epika három meghatározó elemével marad adósunk: mozgása érzékelhetetlen (alig halad), nincs mit megfigyelnie és személytelen. (A későbbiekben semmit nem halunk róla, az „Aki” szerepe mindössze a Tiszára vonatkozik.)

A regény egyik alaptétele: „Csak a múlt azon egyetlen kulcs, mely által az egyes emberekben látszólag létező ellentétek megérthetők. Mint a folyónál, úgy többnyire az embereknel is nem annyira természetük, hanem inkább azon út, melyen átfutottak, határoz jellemükről.”⁸² A közös magyar múltban elődeink közösen megtett útja a Tiszához kapcsolódik, az időtlenül itt folyó (mozgó, változó) vízhez. Az Osszián- és a Niebelung-monda nyomán Eötvös korára (amikor az antik irodalom alapos ismerete az alapműveltséghez tartozott) általánossá vált a nemzeti mítoszok iránti érdeklődés.⁸³ Régi – természeti gazdagságunkra utaló – magyar monda szerint a Tiszának csak a fele víz, a fele pedig hal. Ez lehet a kezdete a hazai mitológiában a Tisza megkülönböztetett fontosságának. Ahogy az egyiptomiaknak a Nílus, a germánoknak a Rajna, úgy a magyaroknak a Tisza a szent folyója.⁸⁴ Northrop Frye fölfogásában a források és folyóvizek szimbolikája az ártatlanság világára utal,⁸⁵ ami itt az emberek mulasztásától válik zűrzavarossá és romlottá. A négy folyó már az Édenkert

⁸² Uo. 34–35.

⁸³ Ennek alapját az adta, hogy Homérosz és Vergilius műveinek alapos ismerete az általános műveltség alapjaihoz tartozott. A magyar őstörténetet – vitatott formában – kutató Horvát István az egyetemen kedves tanára volt. Horvát hatásáról pedig lásd Gere Zsolt tanulmányát: „*Hal gím jöve seblen élébe*”. (ILK. 2000. 454–496.)

⁸⁴ „Titok, mi tisztán született” – írta *A Rajna* című versében a mítoszok szellemére ugyancsak fogékony Hölderlin, majd Keresztury Dezső fordításában így folytatja: „De hol van csak egy is, / ki életén át / szabad lehetne s szíve vágyát / önmaga tölthetné be, mint / jó magasokból jöve a Rajna, / s oly szent öhlön születve, / boldogan, úgy mint ő?”

⁸⁵ FRYE: *A kritika...*, 132.

része volt, az elveszített Paradicsomé; a víz pedig „az emberi élet alatti létszínhez tartozik. [...] Ezért a lélek rendszerint vízen kel át vagy vízbe süllyed a halál pillanatában.”⁸⁶ A víz egyszerre lehet az élet és a halál vize,⁸⁷ s *A falu jegyzőjének* szereplői a folyó partján élnek. A víz keresztezi a Viola mentésére siető Zsuzsi, Peti és István gulyás útját, s mivel nem tudnak rajta átkelni, ez az akadály halált hoz magával. Igaz, mások hálnak meg, de az üldözött is végveszélybe kerül.

Az ősi folyóisten mítoszának hazai földidézéséhez a Duna nem volt alkalmas, hiszen idegenben ered és idegen földön folyik tovább. A Tisza viszont (akkor) magyar földön eredt, magyar földön ömlött a Duna európai vízrendszerébe. Azaz a *mi* folyónk lehetett. A hun rokonság tudatának XIX. századi elmélyüléséhez jelentősen hozzájárult Horvát István⁸⁸ figyelmeztetése titokzatos keleti származásunkra. Noha Jordanes félreérthető megjegyzése nem utal egyetlen megnevezett folyóra sem, a magyar eredetmondában korán megjelenik, hogy Attila király hármaskoporsóját a Tisza mélyére rejtették-temették. Ott rejlik tehát a mi ősi dicsőségünk, ott a mi gazdagságunk és a mi nagyságunk titka. Az Attila-öshöz visszanyúló mítosz ugyanis egyrészt a honfoglalást hivatott igazolni (jogos tulajdonunkat foglaltuk vissza),⁸⁹ másrészt világhódító képességeink bizonyítása. Harmadik tanulsága pedig az Attila halálával kezdődött végzetes testvérharc, amelynek következtében a világverő hunokat elsöpörte a sokat

⁸⁶ FRYE, uo. – Homérosz szerint Ókeánosz, a folyóisten mindennek az eredete. Szorosan hozzátartozik Téthisz istennő és az ősnemzés befejezettsége, ami ha „nem maradt volna abba, világunknak nem lenne állandósága, nem volna kerek határa, és semmiféle keringés (források, folyók, tavak, tenger) nem térne vissza önmagába.” (KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*, Bp., 1977. 19.)

⁸⁷ Eötvös *A falu jegyzőjének* írása előtt nem olvashatta Charles Dickens *Dombey és fia* című regényét. Mégis érdemes itt a mítosz nemzetközi ismertségének szemléltetésére idézni a „kis Paul” halálának leírását: „Milyen gyorsan rohan a folyó zöld nádas között. Folyó! De már a tenger közel van nagyon. Hallom a hullámokat. Mindég ezt beszélték.” Ezt – a halált.

⁸⁸ Jelentőségére – más összefüggésben – érdekes tanulmányban hívja föl az újabb figyelmet Gere Zsolt „*Ha! gím jöve sebtén elébe*” (*Vörösmarty eposzterve és őstörténetigása a Zalán futását követően*). In: ItK. 2000. 454–496.

⁸⁹ A Réty nemzetség ügyvédjét először annak közlése végett említi a szöveg, hogy bármikor hitelesen tudja bizonyítani a család „ázsiai eredetét”, ősi származását. (*A falu jegyzője*, 3.)

emlegetett nemzethalál.⁹⁰ A Tisza titkának föltalálása tehát azt is ígérné, hogy a koporsó (és a „kincs”) visszaadja birtokosának azt a varázserőt, ami a nemzeti egység megteremtéséhez szükséges.

Eötvösnél persze minderről szó sem esik: a korabeli befogadó tudata ruházza föl a folyót a mítoszi „áthallással”. Az az ellentmondás viszont Eötvös nézőpontjának a tengelyében áll: hogy miközben a táj képe a tehetetlen mozdulatlanságot sugallja, a Tisza – ha lassan is, de – föltartóztathatatlanul folyik. Mondhatjuk: halad. S ahogy már a görögök tudták, kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba, Eötvös a szüntelen változást jelképező Tisza megszemélyesítésében a magyar világot jellemző tehetetlenséget idézi olvasója emlékezetébe – egyúttal előlegezve a regény fő tételét: miszerint a *beletörődés szelleme* tartja fenn a „rosszat”. A „veritas” magasabbrendű értelmében vett igazság (az emberi gyengeségek viszonyai között) a betartott és betartatott, előírt és bennünk élő (erkölcsi) törvényekkel biztosítható. Ott azonban ez az eszme meg sem jelenhet, ahol az igazságszolgáltatás működésképtelen, s ezzel szükségszerűen hiányzik a törvényes rend, ezért többé-kevésbé mindenki törvénytelenésekre, jogtalanságokra, bűnökre, de legalább mulasztásokra vagy áldozat-szerepre kényszerített. Az olvasónak (befogadónak), akinek majd meg kell fejteni ezt az üzenetet, e tájhoz kötődése, gondjainak ahhoz kapcsolása adja az indítást. Mégpedig úgy, hogy a szöveg közvetve utal a korábbi költők (Orczy, Bessenyei, Gvadányi) Tisza-képére és a kortárs Petőfi tájverseire. A magyar Alföld, a Tisza vidéke ekkor (egyidejűleg Széchenyi jórészt e vidék javát szolgáló folyószabályozási terveivel) válik a sajátos magyar mítosz részévé, amit majd újra fogalmaz Nagy Ignác és Kuthy Lajos, végül pedig – még nagyobb erővel és főleg sikerrel – Jókai.⁹¹

Tegyük még hozzá a Rousseau óta élő, és a romantikában sajátos szerepet játszó természet iránti érdeklődést, ami a mai befogadó tudatában másként jelenik meg, mint a XIX. század elején. A korabeli olvasó nyilván észlelte, hogy még a legelmaradottabb magyar vidéken sincs már ősállapotú természet, s az adott táj

⁹⁰ Maradt mutatóba Csaba királyfi „árva népe”, a székelyek.

⁹¹ Gondoljunk az *Egy magyar nábob* nyitó képére.

leírása nem csábít „visszatérésre”, az ember teremtette mester-séges világból való kilépésre. A szövegben megjelenik a természetben élő ember mitikus jelképe, a „pásztor”, akit itt „a kislaki gulyás” személyesít meg, s akiknek életformája nem illeszkedik a kor társadalmába. Annyira, hogy magától értetődő kapcsolatban áll az érvényes törvényekkel szembeszálló legendás (és szinte minden író képzeletét megmozgató) betyárvilággal. A pásztorok között nyer(ne) menedéket a törvénytelen ségek elkövetésébe hajszolt Viola, de a társadalomban már megvan az a képesség, hogy utána nyúljon a figyelmén kívül álló „rideg”, magányos életformát vállalók világába is. (Igaz, a regény logikájának megfelelően ez sem működik másként, csak ha valaki emberi együttérzéstől vezetve az igazság keresésére indul.⁹²) Éppen az lesz a regény fő kérdése (a XIX. század haladásba vetett hitének megfelelően), hogyan lehet ezt a világot az emberi szellem segítségével jobban lakhatóvá, a szabadság, egyenlőség, testvériség és jólét eszméjének megfelelővé változtatni. A mitikus magyar „puszta” annak a világnak távlatos háttere, amelyben az ott élők nem tudtak mást (többet, jobbat) létrehozni, mint az álmos, fülledt, bezárt Porvárt, a sivár Tiszarétet, Garacs görbe utcáit, ahol már az építkezések zűrzavara és hanyagsága miatt is lehetetlen az „egyenes út” (persze átvitt értelemben is).

A Tisza partján találkozunk a regény főbb szereplőivel. Itt bontakoznak ki az első konfliktusok, s ez a pásztorkodó, alig lakott táj rejthetné el a rokonszenvesé tét áldozat-bűnöst, Violát. Ebből azonban nehéz lenne „népbarát” érveket kihallani, hiszen Viola, Zsuzsi, Peti cigány, a „szabad” gulyások és János „huszár” kivételével⁹³ nincs a regényben „népi” szereplő, aki az igazság mellé állna. A parasztok, ha nem is egészen önkéntes döntések alapján, de tevékenyen részt vesznek a „jó” üldözésében, Nyúzó parancsára akár életüket áldozzák. Lesújtó véleményét Eötvös már az első lapon megfogalmazza, ahol bemutatja, hogy a jobbagság is lusta, nemtörődő. Rosszul művelt szántóföldjein a

⁹² E „vállalkozó”, János, az obsitos katona, akit Réty Ákos iránti hűsége vezet, a katonaéletből hozott találatkonyság és a „népi” összetartozás-érzetének felhasználásával.

⁹³ A kor hazai mitológiájának jellegzetes szereplői: a betyár, a pásztor, az obsitos katona, a cigány.

paraszt „tengerijét és búzáját Isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradságba kerül...”⁹⁴ A gondok nem abból következnek, hogy valaki milyen helyet foglal el a társadalomban, hanem az általános tétlenségből. Mintha az itt lakók – tevékeny élet helyett – sorvadó akarattal, kényszerpályákon megrekedve várnának állandóan külső csodákra.

Tisza-parti erdőben játszódik a groteszk bűnügyi történet drámai csúcspontja is: itt fogják el különös körülmények között Violát. A fák közé rejtett kunyhóban a bajban is másra (Tengelyire és irataira) gondoló férfi biztonságban érzi magát, az árulás veszélye „igazi” betyártársának, a világlátott „obsitos” katonának jut az eszébe. A hűséges kislaki gulyás, István nem tudja, hogy Czifra már nem tartozik a betyárok bandájához,⁹⁵ akaratlanul árulója lesz pártfogolt barátjának. Pedig mintha István (a „pásztor”) lenne a regény egyik legbiztosabb pontja: mentes az anyagi gondoktól, kívül él az adott társadalom keretein. A pusztá legendás szabadságához azonban az is hozzátartozik, amire a beszélő csak utal: a betyárvilággal való kapcsolata, lopott („bitang”) jószágok befogadása. Miközben Viola nyugodtan ábrándozik, az írott törvénnyel nem sokat törődő István gulyás már olyan – hamis – iratokról is gondoskodott, amelyekkel más megyében új életet kezdhet. Valóságos versenyfutás indul meg az áldozat felé. Felé, akiben egyedül itt merül föl „bűnös” gondolatként az, hogy bosszút álljon azokon, akik balsorsáért felelősek.⁹⁶ Egyfelől a „rosszak”, Macskaházy és Nyúzó hajtatnak önkínzó sebességgel Viola rejtékhelye felé, másfelől – a gulyás kocsiján – a három „jó”: Zsuzsi, a hű feleség, és a két barát (István és Peti). A természet azonban közbelép: köd ereszkedik a tájra, megnő a víz: elnyeléssel fenyeget, s a rét kocsival járhatatlan vizes láppá változik. A mentőcsapat útja megakad.⁹⁷ Közben Macskaházy és Nyúzó zavartalanul célba ér.⁹⁸

⁹⁴ *A falu jegyzője*, I. k. 1.

⁹⁵ Nyúzó megvásárolta.

⁹⁶ S aki bosszúra gondol, bosszú áldozata lesz, a beszélő keresztény logikája szerint.

⁹⁷ Peti cigány szerint a Rákér az urak miatt „egészen nekibolondult”. Azaz, minden rossz hozzájuk vezethető vissza. (*A falu jegyzője*, I. k. 372–373.)

⁹⁸ Arról nem esik szó, hogy az ostromlók hogyan jutnak oda.

Mint Amerika őserdei, olyan a vízparti tölgyes. S abban is hasonló a XIX. század eleji legendárium szerint korlátatlannak tartott lehetőségek Újvilágához, hogy a magyar földesurak nem hasznosítják. Mivel a fának Magyarországon nincs ára, panasolja a beszélő, az erdő is haszontalan. (Legföljebb sertéskondákat makoltatnak benne, ha termést hoz a fa.) A fa akkor válna értékké, ha a föllendülő gazdaság meg tudná fizetni az árát, s megépítenék a szállításához nélkülözhetetlen utakat. Ez a gondolatmenet sincs leírva, ezt „az üres helyet” is a befogadónak kell saját tapasztalatai és ismeretei alapján kitöltenie. A mítoszhoz hozzátartozik e magasba mutató királyi kép: a Tisza két partján „hatalmas tölgyek emelik koronáikat, nem ápolva emberek által, de a természet egész pompájában emelve sudaraikat az ég felé, melyeket nem fejsze, hanem csak az idő vagy a Tisza döntenek meg.”⁹⁹

„Ha boszorkány szemmel bírnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjszaka mint nappal mérföldekre láttak, s ha a téren, melyen történetünk játszódik, valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolognak lehetnénk tanúi.”¹⁰⁰ Láthatnánk, hogy úri hintó és egy könnyű parasztszekér versenyez egy ember életéért. Nyúzó gyáva, lusta, zsarolható. Az alattomos, de vállalkozó szellemű Macskaházy merészebb a főbírónál, de ez nem jelent a mítoszi hősök bátorságához mérhető erényt. Nagy nyerevényre játszik, s mire az éjszakai kocsizásra kényszerül, már túl sokat kockáztatott ahhoz, hogy a veszteséget félvállról vehesse. Nem csupán kicsinyes bosszúvágy és hiúság, hanem fontos érdeke fűződik Vándory iratainak a megszerzéséhez, Viola elhallgatatásához, bűne beteljesítéséhez.

Ez az éjszakai hajsza, és végső eredménye: Viola foglyul ejtése, az általa őrzött iratok megszerzése, a regény vízvázlatzója. Mint egy tanmesében: a bűnösök üldözik a bűnt – az erény (és törvényesség) álruhájában.¹⁰¹ Itt nem szokása az írónak „bájló színekkel festeni a vétket”, amelyről „nyájasan mosolygó” képek készülnek „a jámbor közönség számára, oly szépek, oly csábítók,

⁹⁹ *A falu jegyzője*, I. k. 375.

¹⁰⁰ Uo. 363.

¹⁰¹ Vö. Michael FOUCAULT (*Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990.) nézeteivel és Eötvös regényírói hitvallásáról írottakkal.

hogy szinte bámulni lehet, miként nem találkozunk többben, kik e képek utánzását tűzik ki maguknak célul.¹⁰² Ez a világ a rablóból lett pandúron, Cifrán keresztül Nyúzóhoz kapcsolódik, de ebben Viola idegen marad. A beszélő annyit tart meg a rablóromantikából, amennyire szüksége van a kalandregényhez. Figyelemre méltó a Vándory-iratok ellopására fölbérelt Cifra végzetes szerepe. Hitvány figura ez a szentvilmosi nemes, s végül ő „végzi ki” a menedékhelyéről – Tengelyi megmentésére – önként visszatérő Violát. A „regényesnek festett”¹⁰³ zsványélet: éhség, mocsok, nyomorúság. A tapasztalt betyár (hosszú szolgálat után leszerelt „vén” katona), Rácz figyelmezteti a biztonságról álmodozó, érzelmeit és szomorúságát szabadon engedő Violát: „a veszedelem akkor üt ki, mikor az ember legkevésbé gondolja”.¹⁰⁴ A betyárokról a beszélőnek éppen olyan lesújtó véleménye van, mint a „hajtásukban” résztvevő parasztokról. Egyikük a társadalomban helyét nem találó háborús veterán, elszánt, éber és könyörtelen; másikuk, akit az ital vitt a bűn útjára, gyáva. (Véletlenül és gyengeségből sodródott a társadalmon kívülre.) Viola – áldozat. Az ellopott iratokra vadászó urak bekerítik a zsványokat, akik közül a gyenge megadná magát, a két erős védekezik.

A kunyhó ostroma, benne a nevetségesen gyáva Nyúzó hadvezéri szerepe, a hősi epika paródiája. Ebben – akárcsak az *Iliász*-ban – a nyers erőszak helyett a ravaszság hoz megoldást: Macskaházy a kunyhó kilátás nélküli oldaláról egy pandúrral fölgyújtja a faépítményt, így ejtik fogságba az önzetlen Violát, aki – ahelyett, hogy a halált vállalná, Tengelyi iratait mentve – a szó szoros értelmében – önzetlenül rohan ellenségei karjába. (Míg Homérosznál a ravaszság erény, a regényben gyáva aljasság.) A pandúrokat vezető (katonaviselt) „commissariusnak” jelentős része van abban, hogy a nagy létszámfölényben lévő ostromlók

¹⁰² *A falu jegyzője*, I. k. 378.

¹⁰³ A lovagregény hagyományába tartozó merészség-kultusz hűnözöket fölmasztosító elemét *A falu jegyzője* tehát nem veszi át. Pedig – írja –, „ha valaha az oly regényesnek festett zsványéletet közelebbről látnánk, melyek között e kalandok játszatnak, e hősöknek egész aljasságát [...] a kép egészen más volna”. (Uo. I. k. 381.) Máshol: megmutatja „e hősök egész aljasságát, kiknek bátorsága nem más, mint akasztófától félelem.” (Uo. I. k. 384.)

¹⁰⁴ Uo. I. k. 384.

nem futnak el. Kétszer meg is sebestül, bizonyosságul arra, hogy Nyúzó világának aljassága csak azt zárja magába, aki mást nem ismer. Miközben ez történik, Petőfivel mondhatnánk: a Tisza „csendesesen ballagott”.

A történet legvégén a regény a Tisza partján fejeződik be azután, hogy az író gondosan, ha nem is túl bizakodóan, elvarrta a szálait. Úgy, ahogy ezt a mítoszokra fogékony romantikában szokás. A beszélő által szervezett kereső-felfedező utazás visszatér kezdőpontjához. A mindennapiságot hangoztató szöveg itt himnikusan szárnyal. A „zöld rónaságot” dicséri: „Végtelenül, mint a tengernek árhajai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látszó határa. [...] Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasszál magad körül. [...] Boldog, ki e napot elérheti! boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő elkészítésén dolgozott.”¹⁰⁵ Itt kapcsolódik a tájleírás az ars poeticához, amire az írói szerepfőfogásról szólva még vissza kell térnünk.

A táblabíró-mítosz

Eötvös a Tisza-vidék érzelmmel telített leírásával meg akarta változtatni a saját magáról alkotott olvasói (befogadói) előítéleteit. Arra törekedett, hogy rögtön a történet elején nyomatékosan tudatosítsa olvasójában a szövegnek a magyar világhoz kapcsolódását. Olyan író beszél e lájrról, aki *A karthauziban* nem-magyar világ keretében vizsgálta az emberi létezés feltételeit, s igyekezett a boldogság lehetőségének kérdéseire általánosságban érvényes választ találni. Itt nyomatékosan kijelenti: „Magyaroknak írok”.¹⁰⁶ Az elbeszélés elemei folyamatosan a *hiányra* utalnak. Itt egy hatalmas folyó, partján ősi – a nagyság benyomását előhívó – ártéri erdők, gazdag termést ígérő földek; s a hozzátartozó embe-

¹⁰⁵ *A falu jegyzője*, II. k. 444–445.

¹⁰⁶ *A falu jegyzője*, I. k. 169.

rek mindenbe beletörődnek, minden rosszat elfogadnak. Tenge-lyi, Vándory az eszmények világában élnek, a fiatalok majd csak később játszanak önálló szerepet. A társadalmon kívüliek – Ist-ván gulyás, Peti cigány és az üveges zsidó – a maguk lábán áll-nak. Végzetes bűnéig sikeresen boldogul Viola.

Eötvös elbeszélésének középpontjában a táblabíró-mítosz áll, aminek keletkezésére az első és közvetett jelek már Zrínyi politi-kai fejtegetéseiben fölbukkannak, aztán Gvadányi és Bessenyei költészetében, majd Kisfaludy Károly prózájában kezd kiteljesed-ni, hogy Petőfi *Magyar nemesében* és *Pató Páljában*, Jókai és Mikszáth regényeiben érjen a kor mitikus jelképévé. Ebben a nemzeti mitológiában a „rossz” lényege az egyes ember törekvései fölött álló, sorcsapásként, isteni büntetésként megjelenő örökölt „nemzeti jellem”. Nem egyszerűen az a búsongó, sírva-vigadó tí-pus,¹⁰⁷ akiket a *Nemzeti hagyományokban* Kölcsey a történelmi körülmények következményének tekintett, hanem azok a bűnő-sök, akik (a *Hymnus* szavaival) a rabigát vállaikra veszik. Annak ellenére is, hogy a körülmények megadják nekik a szabadságjo-gokkal élés lehetőségét. A táblabíró-„létmódban” a vezető szere-pet betöltők télen személtői annak, hogy a dolgok – velük és má-sokkal – akaratukon kívül megtörténnek. A szövegvilág bemu-tatja mozgásterük korlátozottságát, mégis a személyes felelősségre hívja föl a figyelmet.

A rosszul képzett jurátusból táblabíróvá váló s ezzel nehezen körülírható közéleti szerepet betöltő férfiak összegezik azokat a tulajdonságokat, amelyekben Eötvös és író társai a nemzeti elma-radottság okait látják. Maga a fogalom azért különösen alkalmas erre, mert eredeti értelmében a táblabírákra (az ítélőtábla tagjai-ra) kellene épülnie az országos és helyi igazságszolgáltatásnak, azaz a törvényes rend fenntartásának. A XIX. század táblabírói-nak nagy többsége azonban egy tiszteletbeli (azaz valóságos ha-táskör és fizetés nélküli) cím viselője, semmit nem csinál abból,

¹⁰⁷ „„Sírva vigad a magyar» így szól a közmondás; miért is vigadna másképp? [...] hajdan a magyarnak annyi oka volt sírni! Más nemzeteknél az újabb kor meggyógyítja a múltnak sebeit. A népdal majdnem mindenütt megtartá a bús melódiát, mely oly korban támadott, midőn az elnyomott népek érzelmei nem lehettek egyebek, mint szomorúak;....” Uo. I. k. 339.

ami – jogi értelemben – létezését igazolná.¹⁰⁸ Ez a megfoghatatlanság teszi a táblabíró a mitikus szerepre alkalmassá. Ez a táblabíró képzetlen, műveletlen és dologtalan.¹⁰⁹ Sem a köz, sem saját ügyei nem érdeklik, ha gondot jelentenek. Életműködése a táplálkozásra, az italozásra és az üres beszédre, látszatok utáni vágyakozásra korlátozódik, amit a régiségből vett mértékletességre és méltóságosságra hivatkozással igyekszik leplezni. Ezért jelképes alakja kövér, nehézkes és körülményes.¹¹⁰ Pótcselekvésként állandó résztvevője hosszú és eredménytelen „bizottsági” tárgyalásoknak. Kedvelt „műfaja” a cirkalmas, de mondanivaló nélküli szónoklat. Nyúzó „főbíró” szerint: „a mindennapi kenyér az, mit bölcsek a szükséges alatt értenek; hozzá szép ház, birtok, stb. az, mi hasznosnak neveztetik; jó hír s köztisztelet, ez felfogása szerint a voluptuosokhoz,¹¹¹ a luxushoz tartozik, mi után józan ember csak akkor fárad, ha a két elsőnek bővében van.”¹¹²

A „táblabíró” – ahogy Nyúzó alakjában megjelenik – félelmet kellene, hogy keltsen, s a „főbíró” nagy igyekezettel törekszik erre. A maga világában, ahogy ezt a „nép” viselkedése mutatja, nem is eredménytelenül. Tengelyinére azonban nem sikerül hatnia, a jegyzőné öntudata erősebb a tekintélytiszteletnél. A „táblabíró” a kor magyar nyelvének jellegzetes fogalma, idegen nyelvre lefordíthatatlan. Megértése a hagyományra épül, sajátos jelentéstartománya ott alakult ki. Ez a XXI. század olvasójának azért nem okoz gondot, mert egy eltűnt világ különösebb figyelemre nem méltó elemének véli. Valójában fontos szerepe volt egy tekintélyelvű társadalom értékrendjében. A regény szövegvilága egyszerre utal a nyelv és hagyomány elválaszthatatlanságára; továbbá rámutat a nyelvi érintkezés alapvető nehézségére. Ha a közhasznú szavak jelentéstartománya bizonytalan, zavar áll be a közlés és befogadás kétoldalú folyamatában. *A falu jegyzője* ezt nem tudja

¹⁰⁸ Vörösmarty, aki ügyvédi esküjének letétele után nem végzett jogász feladatot, „több vármegyék táblabírája” lehetett.

¹⁰⁹ Történelmünk számtalan ellenpéldát kínál!

¹¹⁰ Figyelem: Nyúzó is kényelmes, nehézkes, de hiányzik belőle a jóllakottság érzése, ellenben örökre éhes, főleg pedig szomjas (a potyára és a bódító alkoholra), ezért éppen soványságát emeli ki a beszélő!

¹¹¹ Voluptuosus latinul: gyönyörködtető, mulatságos.

¹¹² *A falu jegyzője*, II. k. 141–142.

és nem akarja megoldani, ehelyett a beszélő közléseit éppen a jelentés bizonytalanságából, többértelműségéből fakadó ironiára, esetenként gúnyra építi. Ha Shakespeare szavaira gondolunk, azt mondhatjuk, ez a „színház” nem tükröt, hanem görbe tükröt tart a világnak. S ebben nem csupán a magyar hagyományból kinőtt fogalmak torzultsága jelenik meg, de az eredeti jelentéssel ellentétessé válik az is, amit más hagyományokból (akár újakból) vesznek át a történet szereplői. Legyen itt szó szabadságról, titkos választásról, a börtönviszonyok megváltoztatásáról, a cigányok helyzetéről, állatvédelemről, bármi másról, ami a polgári társadalom beszédmódjában értékhordozó szerepű.

A táblabíró-mítoszra utal itt az antropomorf szerepbe helyezett Tisza: „Ismert dolog, miként kedélyünkre semmi nem hat inkább, mint azoknak jelleme, kikkel társalkodunk, s így természetes, hogy a Tisza is eltáblabírosodott jurátusként feledve vagy megbánva ifjúságának Mármarosban elkövetett kicsapongásait, végre azon tájnak jellemében – melyen tekervényes utakon tovább halad – részesül, s kivéven azon eseteket, hol mértéktelen sarkantyúzások miatt türelmét veszti, vagy valamely bizottság által tulajdon ágyából kiszorított, még kiöntéseiben is megtartja azon mértéket s méltóságos lassúságot, melyet az iránta kiküldött választmány tanácskozásain folyó magyar juris pereken kívül semmi, mi széles a világon foly, megtartani nem tud.”¹¹³ E jellegzetes körmondat szerint az író gondolkodásának középpontjában – abban az értelemben áll a „haladás” eszméje, ahogy ezt a XIX. századi szabadelvűség fölfogta.¹¹⁴ Az egykori jurátus kicsapongásaira történő utalás a tanulás hiányát, azaz a pótcselekvések korai szokássá válását jelenti. A mértéktelen sarkantyúzások miatti türelmetlenség pedig arra az ellentmondásra hívja föl a figyelmet, hogy a belülről lassúnak, tehetetlennek tartott magyarság kívülről lázadó hajlamával szerzett hírnevet, hiszen – főleg bécsi – szempontból jellemzője éppen az, hogy robban, ha a „sarkantyúzások” elviseletlenné válnak.

¹¹³ *A falu jegyzője*, I. k. 2.

¹¹⁴ Abban az értelemben, ahogy ezt Kölcsey mondta híres búcsúzó beszédében, amikor el kellett hagynia az 1832/36-os országgyűlést: „Jelszavaim valának: haza és haladás”.

Úgy, ahogy ezt a bécsi érvelésekben minduntalan fölbukkanó és elítélt magyar ellenzékiesség, a Zrínyiekig és a Rákóczi-szabadságharcig visszavezetett „lázadó szellem” bizonyítja. A regényvilágban azonban az önzés oly mértékű, hogy ennek minden lehetőségét kizárja, illetve a „lázadást” abban az értelemben mutatja végigvihetetlennek, ahogy a maga módján Tengelyi és Viola törekvései kudarcba fulladnak. Eötvös szatírájában minden cselekvésre irányuló szándék eltorzul: „Nálunk magyaroknál minden teremtés, nagyban vagy kicsinyben, legyen az barátságos ebéd vagy sarkalatos törvény – fájdalom, nem világossággal, hanem lármával kezdődik...”¹¹⁵ A közös cél, akarat és tetterő nélküliek képtelenek a lázadásra, kimerülnek a fölösleges hangoskodásokban, kiabálásokban, figyelmen kívül hagynak minden észérvet, vakok a világban. A táblabíró-mítosz központi tétele, hogy Magyarország minden bajának oka (különösen a mohácsi vész időszakától) a mulasztás.¹¹⁶ Azok, akiknek kötelessége lenne, a tiszteletbeli táblabírákhoz hasonlóan, nem töltik be közéleti szerepüket, nem végzik el feladataikat, nem teszik meg azt, amitől jobbra vezető változás várható. Eötvös sem térhet ki a kor gondolkodóit (különösen Kölcsey alapvető műve, a *Nemzeti hagyományok* óta) foglalkoztató kérdés elől: mi a hagyomány szerepe közös sorsunk alakításában? Válasza, akárcsak Kölcseyé, meglepően „modern”, sőt talán „posztmodern”.¹¹⁷

„Mint cselekvésre szólítás az elbeszélés nem történelem, hanem történet, amit önmaga kedvéért olvasunk. Arisztotelész szerint az elbeszélés a rész megjelenítése felől közeledik az egész teljességének (universal) megjelenítéséhez. Ha Skócia korai történetének olvasásától a Macbethhez jutunk, az egyszeri megtörténttől annak a víziójához, ami folyton ismétlődik és az emberi életben soha nem fejeződik be. A világról kapott látomásban benne foglaltatik a teória és a gyakorlat is, ezért mondja Arisztote-

¹¹⁵ *A falu jegyzője*, I. k. 126.

¹¹⁶ Az általános képen a vagyon teszi lehetővé az elhízottságot, Nyüzóval kapcsolatban ennek hiányában a tisztességes fizetés szükségességére utal mohósága.

¹¹⁷ Vö. S. VARGA Pál: „...az ember véges állat...” (*A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey*). Fehérgyarmat, 1998.

lész, hogy a költészet sokkal filozofikusabb a történelemírásnál.”¹¹⁸ Macbethet közismerten elragadta a szenvedély, a hatalomvágy és a rossz tanács. Mindezek hatására bűnt követett el, ami magában hordozta bukását. S ahogy itt a Tisza, ott a „sherwoodi erdő” mítosza hoz be egy, az emberi akarat fölött álló szempontot anélkül, hogy a történet lélektani logikáját megbontaná. A részletek képe az egyetemes hiány érzését hívja elő, a bűnök következményei egymásra halmozódnak. Az Igazság, a Szabadság, az Egyenlőség és a Testvériség eszméje úgy szólítja meg a befogadót, hogy a beszélő csak utal rájuk.

Rabelais óta (ahogy ezt Bahtyinra hivatkozva már említettem) a hősi epikától eltérő elbeszélő hagyomány szívesen élt azzal, hogy a nevetés segítségével szabadítsa meg a befogadót félelmeitől. A táblabíró-mítosz arra szolgál, hogy a beszélő tudatosítsa, semmi félelmetes nincs abban a működésképtelen megyei rendszerben, amit csak a változtatni akarás „bátor” elszántságának hiánya tart fenn. Babits Mihály Henri Bergson filozófiáját bemutató tanulmányában a teremtő szabadság eszményét emeli ki, s ehhez fűzi hozzá: „A nevetés társadalmi tünet: az ember nem nevet, ha izolálva érzi magát; mosolygás nélkül hallgatjuk egy idegen társaság élceit, melyeken jól kacagnánk, ha mi is a társasághoz tartoznánk...”¹¹⁹ A Tisza- és táblabíró-mítoszok arra szolgálnak, hogy a nevetséges társasághoz tartozást tudatosítsák a befogadóban.

Kölcsey írja: „a kérdés: hogy esztétikai forma és nem esztétikai tárgy miként állhatnak egymás mellett? Kétségtelenül nagy ellenkezésben; s éppen az ellenkezés teszi a komikai művészséget lehetségessé.”¹²⁰ Eötvös regényének titka nem a történet ere-

¹¹⁸ „As an imitation of action, the narrative is not a history but a story, something read for its own sake. Aristotle suggested that in the process the narrative moves from representing the particular to representing the universal. When we go from the early history of Scotland to Macbeth, we go from what happened to what happens, to a vision of something recurrent and never finished within human life. The world vision implies that *theoria* is involved as well as *praxis*, which is what Aristotle says that poetry is more philosophical than history.” – Northrop FRYE: *Myth and Metaphor*, Charlestonville and London, 1990, 125–126.

¹¹⁹ BABITS Mihály: *Bergson*. In: *Esszék és tanulmányok*, Bp., 1978. I. k. 141–142.

¹²⁰ KÖLCSEY Ferenc: *A Leányőrző*. In: *KÖM* I. k. 598.

detiségében, hanem abban kereshető, hogy az elbeszélés bizonyos részleteiben fenn tudja tartani a szájalmat és részvétet, míg máshol – ahol a megyei élet gyakorlatát mutatja be – úgy vált ki nevetést, ahogy azt Bergson (később) elképzei: „a nevetés mindig gyakorlati, értelmi és hideg. Ahol érzelmeink közbeszólnak, ott nem nevetünk; a humor sem a részvét nevetése, mert ilyesmi nincs – hanem az irónia ellentéte.”¹²¹

A táj képe

A táj adottságainak nyomatékos hangsúlya éppen a hagyománynak az emberi gondolkodást (és érzést) alapvetően meghatározó és logikailag megközelíthetetlen jellegét hivatott kiemelni. Az első táj uralta képen a tétlenül szemlélődő Tengelyit és Vándoryt látjuk, amint éppen kilépnek a jelen időből azzal, hogy földézik közös fiatalkori élményüket, Heidelberget, a korabeli tudományos élet egyik fellegrát.¹²² Mégpedig Tengelyinek ezzel a furcsa mondatával: Tokaj hegyét látva „a kedves város tűnik fel emlékezetben: a zöld hegyek s szőlők, a nagyszerű rom, mely a város felett emelkedik; s ha ezt vidékünk végtelen unalmasságával összehasonlítom, sírhatnám a sors óriási igazságtalansága felett, mely emberi lényeknek ily sivatagot adhata lakhelyül...”¹²³ Erre az elvágyódásra figyelemre méltó a kevésbé keserű, kiegyensúlyozottabb lelkivilágú barát válasza: „Ismét kedves vidékünket ócsárlod [...] e mező nem zöldell-e szépen itt, mint bárhol a világon. [...] A sík, melynek unalmas egyenlősége felett szemeid elfáradnak, közelebből nézve annyi termékenységget, annyi egyes szépségeket mutat, hogy szinte elfelejtet, mennyire szegény az egész. [...] Miért ne választhatnánk oly álláspontot, honnan szemeink-

¹²¹ BABITS: i. m. 142.

¹²² Ahová sokan szívesen mennek, „mert ritka, ki főképp ifjú korában hazája határán túl ne vágyódott volna, s a kálvinista diákok között talán egy ilyen sem található” (*A falu jegyzője*, I. k. I. 48.)

¹²³ Uo. 9–10.

nek a legszebb kilátás nyílik?”¹²⁴ Érdemes itt e javaslat általános érvényére figyelni: nézőpont kérdése, milyennek látjuk világunkat.

A heidelbergi kép csúcspontján álló „rom” nyilván a romantikus festészetből került ide azzal, hogy emlékeztessen a város múltjára, történeti gyökereire. Arra, ami a tiszai tájból hiányzik: a művelődési hagyomány folytonosságára. Arra, hogy az egyetemi városban nem csupán a népi énekek dallamvilága őrizte meg az előző nemzedékek fölhalmozott tudás-hagyományát, amivel Tengelyi, Vándory (és Réty) megismerkedtek. Vagyis a szerencsésebb népek szerves (organikus) fejlődésével a mi hagyományunk megszakítottságai állnak szemben. Míg Kölcsey a nyelven keresztül közelítette meg a kérdést, Eötvös talán ösztönösen érzi, hogy a hagyományban fontosabb az írásbeliség előtti műveltséget meghatározó zenei elem, az ének ritmusa, lejtése, hangulata. Az abba foglalt, történelmi bukásokkal, közös szenvedéssel indokolt bús-búsongó hangvétellel. A zene és tánc lassú méltósága élesen áll szemben a XIX. századi változások fölgyorsult, türelmetlen ütemével. Ez azonban (mint későbbi példákból látni fogjuk) nem jelenti azt, hogy az új szükségszerűen jobb a réginél, ahogy azt a „haladás” szelleme megkívánná. A beszélő úgy látja, a hagyományból csak a „kesergő” zenei emlékeket őriztük meg. Emellett a táj a mi ősi örökségünk. A messzeségben látszó Tokaj, ahol a hegyen még rom sem emlékeztet a múltra, talán a *Hymnusra* utal az „élet folyójának” a partján. Akárcsak a haza képe, a külföldé is ellentmondásos. Heidelberg protestáns egyeteméről Tengelyi és Vándory fennkölt eszményeket hoztak haza, Réty viszont semmit.

Az elbeszélés elején megidézett állóképet megtörő mozgás: az agarászat. A vadásztársaság összetétele mintha Erdélyi János föltételezését igazolná: Nyúzó világa könnyen magába szippanthatná a történetből kiemelkedő Réty Ákost és Kislaky Kálmánt.¹²⁵ Annyi bizonyos, hogy a szorgalom polgári erénye még Tengelyivel vagy Vándoryval kapcsolatban sem jelenik meg, még kevésbé

¹²⁴ Uo. 10. – Vándory Tiszaréten született, Tengelyi más megyéből telepedett oda.

¹²⁵ Vö. Erdélyi idézett bírálatával. In: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. I. 22–27.

a két fiatalember vagy a főbíró gondolatvilágában.¹²⁶ A kor kedvelt mítosza, az angol példa nyomán jött divatba az agarászat, amit Tengelyi ártatlan szórakozásnak, Vándory a gyilkos ösztön megnyilatkozásának tekint, s ez a – később tárgyalt – szemléletbeli különbség jellemző rájuk. A külföldi példa nevetséges formában jelenik meg az építkezésekben. Bántornyi Jakab, azaz James úr nem értette meg Angliában, hogy a házak és kertek az éghajlathoz igazodnak, jellegzetességét az őshonos növények adják. A szerves angol fejlődéshez roppant tölgyek tartoznak, itt viszont satnya szilvafák nőnek. Az álgótikus kastélyban céltalan folyosók adnak lehetőséget az eltévedésre, és messziről beszerezhető (drága) szénnel fűtött kandallóknak kellene otthonosságot teremteni. Hiába hivatkozik a kor arra, hogy az ellenállási záradékot tartalmazó Aranybulla egyidős a Magna Chartával; hiába beszél Széchenyi a szigetország gazdasági példájáról;¹²⁷ hiába tudja a befogadó, hogy Anglia a világ legmagasabb technikáját alkalmazó, leginkább polgárosult országa,¹²⁸ a külsőségeket másoló utánzás nevetséges. A semmittevés ellentéte a hiú pótcselekvés. A valószínű gondoktól elrugaszkodó szerepválasztás kártékony eredménye a képmutatás. Bántornyi az amerikai rabszolgák iránti részvételre hivatkozva javasolja a megyegyűlésen: „*e haza színes népessége javát előmozdító társaság...*”¹²⁹ megalapítását. Olyan „emancipációt” és „népnevelést” szorgalmaz, amelynek eredményeként a „filantrópok” ingyen munkaerőhöz jutnának.¹³⁰ A gúnyosan idézett „haladó szellem” ellenfényében válik világossá, milyen nehéz a haza érdekeit szolgáló érveket úgy megfogalmaz-

¹²⁶ Tengelyi jegyzői munkájáról általános elismeréssel szól a beszélő, Vándory esetében a börtönbeli áldozatkészségét kiemeli, de szorgalmas munkára csak németországi életében utal.

¹²⁷ Eötvös ehhez fűzött figyelmeztetése A szegénység Írlandban.

¹²⁸ Lásd: Szalay Lászlóhoz 1844. július 28-án írt levelét. Eszerint ott minden jog forrása a törvényhozás intézménye.

¹²⁹ *A falu jegyzője*, II. k. 375.

¹³⁰ „Azonban, ki hinné, a cigányok magok éppen nem mutatkoztak hajlandónak sorsuk illetén javítására, s miután e nevelési rendszer a megye néhány emberbarátai által több cigányon megkísértetett, s ezek a hetente négy napos munka elől megszöktek, Bántornyi átlátá, hogy hazánk ily társaságok működésére még nem érett, s hogy más térre (állatvédelemre) kell fordítania munkásságát.” (Uo. II. 375–376.)

ni, hogy a nemes eszméket a gátlástalan önzés ne fordítsa ellentétes értelművé. Éppen ezért van szüksége a beszélőnek a szatirikus szembesítésre.

A „nép” Petőfi költészetében a szabadság-eszme legfőbb hordozója, itt viszont személytelen, közönyös, értéktelen, rosszra használható, alaktalan tömeg. Viola lentről indul, de szorgalmával, munkájával, tisztességével kiemelkedik a parasztnép közegeből. Egyetlen hozzá hasonló hűségű barátja: Peti cigány először „ártatlannak”, szájalomra méltónak látszik. Aztán kiderül róla, hogy a falusi cigány „álarca” mögött a történet legtevékenyebb szereplője rejtőzik. A „betyárok” sorába kényszerült Viola találékony segítőkjeként látszat szerint bűnpártoló, valójában az igazság elvének következetes képviselője. Vándorútján a hűség elve vezérli. A kor groteszk ellentmondása, hogy a cigány nem tartozik a feudális szolgálati rendbe, nem kell robotot teljesítenie úgy, mint a viszonylagos jómódban élő Violának. Hasonló szabadságot élvez a nyomorúságban élő – vándor életmódot folytató, otthonatlan – üveges zsidó is.¹³¹

Petit az előítéletek a falu szélére „száműzték”, s a község látókörén kívüli kovácsműhelyében mindenkit (a törvény üldözöttjeit is) kiszolgál. Az összes szereplő közül őt jellemzi leginkább a hasznos – vállalkozó szellemű – munka. A cigányt persze a befogadó tudatában előhívott világ ugyanúgy idegennek tekintti, mint a zsidókat. A zsidókat, akiket a hagyományban élő igazságtalanság a legtöbb tevékenységtől eltiltott, ezért kényszerülnek úgy keresni megélhetésüket, ahogy tudják.¹³² A beszélő itt ismét kiszól a történetből, mélyen fölhaborítja az „a helyzet, melybe a zsidó e művelt század közepette legalább honunkban állíttatott. Ami lelkében ennyi elnyomás után érzelmekből még megmaradt, csak égő gyűlöletben mutatkozhat, melyet irántunk érez”.¹³³ Éppen az előtt az „érzékeny” jelenet előtt mondja ezt, amelyben a szegény, nyomorult, megalázott, bűnre kényszerített, végsőkig kiszolgáltatottan halálos beteg leleplezi a gazdag és hatalmas

¹³¹ Az is jellemző, hogy Nyúzó zsidóbarát, ha gazdagokról van szó, ha pénzt szimatol.

¹³² Icig kocsmáros, Jancsi vándorüvegező.

¹³³ *A falu jegyzője*, 363.

Rétynét. Túl e jelenet dramaturgiai szerepén, azt tudatosítja, hogy a nyomorból és az elnyomásból adódó kétségbeesés kiszámíthatatlan következményű gyűlölethez vezet.

A beszélő következetes abban is, hogy a zsidósorsban is fölmutatja a hagyományt. Utal világbeli szétszórtságukra, a haza elvesztésének mitikus gyökereire. Az idegen világban, amely nem fogadja be őket, megvetettnek érzik magukat, azt a „gyalázatot” vélik örökségüknek, „mely szörnyű átokként az egész faj fölött kimondatott, s melytől [az egyént] semmi erény, semmi nagy tett fel nem mentheti.”¹³⁴ Az emberbarát azt kérdezi, miért bámuljuk, „ha a zsidó megromlott, ha azon magasabb érzelmeket, melyek az emberi természetet nemesítik, e népnél ritkábban találjuk?! Engedtünk-e neki tért, hol e nemesebb érzelmeket használja? E haza gyermekének ismerte-e őt, hogy tőle szeretetet kívánhatna? Mi felebarátilag bántunk-e avval, kit most önösséggel vádolunk?”¹³⁵ E soroknak a regénybeli helye azért is figyelemre méltó, mert Vándory jóságát, áldozatkész kötelességtudatát hivatott kiemelni. A börtönjárványban ismét a mulasztás kerül előtérbe: a megyei orvos nem teljesíti kötelességét, csak a lelkes kockáztatja az életét, hogy segítsen a rászorultakon. Ha ez a társadalom valóban keresztény szellemben élne, akkor az „idegen” másként érezné magát. Az üvegesben a környező világ ellenségesége fejleszti ki a rosszra való készséget, hozza létre a bűntudat hiányát. Amikor azt tapasztalja a börtön szörnyűségei között, hogy a lelkes nem csak beszél a „szeretet vallásáról”, de annak megfelelően viselkedik, megrendül a segítőszándék élményétől, és bevallja az igazat. Keresztény módon tisztul meg bűnétől. Vándory jósága közvetve a magyar nemzeti önismeret hiányára is utal. A kor jellegzetes megnyilvánulása, hogy kisebbségi érzésének kiegyensúlyozására fölnagyít vélt vagy valós, múltbeli vagy jelenlévő értékeket. A német anyanyelvű írónak éreznie kellett, mennyi hátrányt jelent magyarnak születni, a hazai körülményekbe beilleszkedni. Ebből következik a „sérelemek” túlméretezése, a valóságos viszonyok tárgyilagossá mérlegelésének a képtelensége.

¹³⁴ Uo. 362.

¹³⁵ Uo. 362.

A mulasztás vádja alól a gazdag Réty sem kivétel: kastélyának a kertjében – az eredeti szándékról elfeledkezve – nem nyírják a fákat, nem törődnek a mesterséges tó vizével (ezért változik posványná), nem gondozzák az utakat, s mindehhez nem is értenek. A „nagyszerű” kastélyt – „melynek kúpos födelét arany gombok ékesíték” – nem képzett építész tervezte: stílusa zavaros, s mellette az (ugyancsak) „nagyszerű” szemétdomb „az istállónak egyik felét majdnem eltakarta”.¹³⁶ Réty és más táblabírák szerint az, ami ebben a közegben mégis megvalósul, rögtön „monumentális”. E fölfogás mélypontját Nyúzó képviseli. Elettapasztalatai azt bizonyítják, javakhoz másként nem lehet hozzájutni, mint erőszakkal, törvénytelenességgel, mások rovására. Még a saját háza is befejezetlenül marad, hiába rendelkezik szinte korlátlanul mások munkaerejével. Az építés (Eötvös gondolatmenetében alapvető) eszméje föl sem merül benne. Szükségei az ételre és – főleg – az italra korlátozódnak. (Lehetőleg más költségére.) Ebben az elhanyagolt környezetben kivételt csupán Tengelyi nótárius (jegyző) szerény, de gondozott háza jelent. Zöld növényvel befuttatott tornácával (a külföldi példák mellőzhetőségével) egyszerre utal a hazai hagyományra, a gyakorlatias szemléletre (az egyik oszlopon babot futtattak föl) s ezen keresztül a külhonból hozott igényességre.

Vándorok

Lehetséges *A falu jegyzőjének* olyan olvasata is, ami Vándory alakját helyezi a történet középpontjába. Ő (ahogy Tengelyi nevezi: „az angyalok prókátora”¹³⁷) a XVIII–XIX. századi érzékeny-idealista eszmények legkövetkezetesebb képviselője, hiszen úgy ismerjük meg, mint aki irtózik az üldözésnek és gyilkolásnak még az agarászat sportjában megjelenő formájától is. „Ez durva, emberhez illetlen mulatság”, „kegyetlenség” – mondja. Tengelyi viszont

¹³⁶ Uo. I. k. 4.

¹³⁷ Ügyvédje.

a lóval hajszolt nyúl elfogását ártatlan sikernek látja. Erre – még ha pótcselekvésnek is fölfogható – mindenkinek szüksége van, aki meg akarja állni helyét a világban, és nem született szerencsés körülmények közé.¹³⁸ A céltudatos ember polgári eszményképéhez Tengelyi hozzáteszi: az egyenlőség sehol a világon nem valósult meg.¹³⁹ Itt az előbbi hanggal ellentétes komédia kezdeteként Nyúzóznak, a hatalmas főbíróknak a „rendfenntartói” lépnek színre, s hozzák a félelmetes híre miatt üldözött betyár – helyett a láncravert Peti cigányt. A tévedés mindenkinek nyilvánvaló. A harsány hengeccsel bemutatkozó „parancsnok” nevetségessé válását csak fokozza, hogy az elfogott az alispán küldönce. Az újabb hangváltás – a fölismerés – arra hívja föl a figyelmet, hogy a „rab” fogságban tartása a megyei tisztikar újjáválasztását veszélyezteti.¹⁴⁰ Nyúzó látását elhomályosítja az előítélet, aligha véletlen, hogy Ákos veszi észre azt, aminek a (közelebbi) jövőre vonatkozó következménye van.

Az érdeklődés fenntartásához szükséges, hogy Vándory származása sokáig titokban maradjon.¹⁴¹ A történet egészének ismeretében világos, hogy a szegénysége miatt megélhetési gondok között csetlő-botló Tengelyi helyett a beszélő nézeteit legtisztábban a gazdag családban született Vándory képviseli. Fölvett neve is szerepére utal: önkéntes vándor, aki lemondva a hatalomról, vagyonról, azok minden előnyéről zarándokol a tudás fellegvárába (a heidelbergi, majd a göttingeni egyetemre), hogy közelebb kerüljön a Megváltó (racionális) ésszel is fölfogott tanításához, és szolgálatában (a jelképes lelkeszi hivatást választva) keresse az

¹³⁸ Aki „a célt, melyet magának kitűzött, szemmel tartva, magát hozzá minden percben közelíteni érzi, s azt végre elérheti – boldog; egy nyúl elfogása vagy egy világ meghódítása legyen az, mit magának kitűzött, az érzet egy marad. – Csak néző –, s nem a cselekvőre nézve létezik különbség.” (*A falu jegyzője*, i. m. I. k. 12.)

¹³⁹ „Az angol gyáros és napszámosa; az amerikai gazda s rabszolgája; a gazdag s a szegény közt e világ minden részeiben egyenlőbb harc foly-e, mint melyet most láttál?” (Uo. I. k. 13.)

¹⁴⁰ Fontos levelet visz a választási sikerhez szükséges éhenkórász kisnemeseknek.

¹⁴¹ Eleinte nem kapunk más tájékoztatást, csak azt, hogy Heidelbergben ismerkedett meg és barátkoztak össze a fiatalabb Tengelyivel, a sokáig el nem árult titokra azonban többször utal a szöveg.

igazságot.¹⁴² Német feleségének halála miatt tért vissza a boldogság világából szülőföldjére, hogy családi örökségéről lemondva a szegények és elesettek gondozásának szentelje életét. Bölcsessége egyúttal beletörődés végzetes veszteségébe. A fiataalkori barátság mellett híveinek, népének gondozása kapcsolja a nyugtalanabb Tengelyihez, aki ugyancsak az egyszerű emberek érdekének védelmezését tartja élete értelmének és céljának.

A zarándoklat a keresztény igazságkeresésre és megtisztulási szándékra utal, s ezzel Bunyan említett művére.¹⁴³ Maga az útutazás azonban sokkal régibb elem minden kaland-történetben az *Iliásztól* és az *Odüsszeiától* Robinson történetén keresztül a Dickens és Thackeray-regényekig. Csakhogy az újabb elbeszélésekben a hősök vándorútja elsősorban a világ felfedezésére szolgál. A *falu jegyzőjének* beszélője is igen tudatosan törekszik arra, hogy olvasója a magyar világban fölismerje a nagy szavak és szólamok rejtekében az igazságtalanságokat és a szenvedéseket okozó ellentmondásokat. Valójában a befogadó vándorol itt a XIX. századi magyar társadalom útvesztőiben. Sok mindent ismer, olvasás közben mégis számos új összefüggésre döbben rá. Vagy cinikossá válik a mulasztások bűneiben, vagy a zarándokút végén föl kell tennie önmagának a kérdést: merre keresse a megtisztulást, mit tehet a megváltás érdekében?

Vándor-utazó Tengelyi is, aki ugyancsak az igazságot keresi – hiába. Neve arra utal, hogy őt a regény megalkotott világának tengelyébe szánta a beszélő: eszméi körül fordulhat meg a helyzet. De csak az igazságtalanságokat fedezheti föl, ismerheti meg, s ezekkel hiába igyekszik szembeszállni. A legtöbb, amit elérhet: tiszaréti otthonának a békéje, benne a szeretet légköre, ami gyermekeit¹⁴⁴ és anyjukat körülveszi. Olyan légkör ez, amiben lánya –

¹⁴² Nem derül ki, németországi házassága után mivel foglalkozott, ezért lehetséges, hogy nem az egyház szolgálatában volt boldog. De mostohája elől a lelkeszi hivatásba menekül.

¹⁴³ John BUNYAN: *The Pilgrim's Progress*, London 1678. – Ezt az újabb angol szakirodalomban gyakran idézett és kulcsfontosságúnak minősített művet Eötvös *A falu jegyzője* megírása előtt vagy németül olvashatta, vagy Szigeti Sámuel és Tordai Sámuel (németből készült) magyar fordításában, ami 1777–78-ban, majd 1782-ben jelent meg Kolozsvárott.

¹⁴⁴ István fiáról többször hallunk, de a történetben csak Vilma szerepel.

a dolog kockázatának tudatában is – teljesíti keresztény kötelességét, és befogadja a jegyző házába az üldözött „zsivány” feleségét és gyermekeit. Tengelyi érzékeny lelkében a legmélyebb benyomást az hagyta, hogy Réty, aki vándortársa volt Heidelbergben, akivel azonos irányba – hasonló eszményekkel, célokkal – indultak vissza Magyarországra, elárulta barátságukat, szívtelenül (érzéketlenül) viselkedett, önzését nem akarta legyőzni, vándortársa boldogulásához nem adott segítséget. A jegyző magasztos eszményektől vezetve került szembe a megye rendjével. Ebből következik mellőzöttsége és viszontagságai.

A befogadó látókörében Nyúzó, Kenyházy és a megyei tisztikar többi tagja is folytonos mozgásban jelennek meg. Szükségtől űzött üldözők. Legfőbb jellemzőjük az otthontalanság. Mentések minden erkölcsi és érzelmi kötöttségtől, családjukról semmit nem tudunk meg.¹⁴⁵ Szegények, kopottak, ápolatlanok – és persze műveletlenek. A gazdag és befolyásos főispán mélységes megvetését jelzi, hogy tudomást sem vesz róluk, s Réty is pusztá eszköznek tekinti őket. A fölül lévők helyzetéből: érdektelenek. Alulról (és a befogadó nézőpontjából) embertelen és megszállott üldözői az ártatlanságnak, hajszolói a törvénytelen jövedelemszerzésnek, de tudomásul kell venni, hogy nincs más lehetőségük, s ez a legfelháborítóbb.

Jók és rosszak vándorútjainak közös tanulsága, hogy az adott világból két alapvető elem hiányzik: a betartható és betartatott törvény, valamint az emberség. E vándorút tapasztalata, hogy a helyi hatalom részesei a kiürült jogi nyelv és hazafias szólamok használatával leplezik teljes érdektelenségüket vállalt kötelességeik teljesítése iránt. És nem is leplezik kisszerű érdekeiket, amelyek miatt érzelemmentesen áldoznák föl egy ember életét. Az emberség csak a fiatalokban mozdítja meg a cselekvés ösztönét, akik viszont még nem ismerik, még nem fedezték föl a világot. Ezért nem tudunk meg semmit Völgyesy előéletéről, aki pedig nem csupán tisztességével, de kiművelt elméjével is kiemelkedik a szereplők köréből. (A heves Kislaky Kálmánnal ellentétben számol az előre látható következményekkel is.) Réty gyermekeit a

¹⁴⁵ Nyúzó feleségét említi ugyan a beszélő, de ugyanúgy nem jelenik meg, mint Tengelyi fia.

mostohaanyjuk iránti ellenszenv és szerelmük teszi érzékenyvé. Ákos útja a boldogsághoz szülői ellenkezésbe ütközik, Etelkáié Kálmán gyengéi miatti bizalmatlanságba, amit a szerelem vakmerően bátor tetté és áldozatkészséggé változtat (ahogy Viola kiszabadítása bizonyítja). A tapasztalatok emelik ki a nép szürke és aláztos tömegéből a napóleoni háborúk obszitosát, az „öreg” Jánost. Rózsai, Rétyné szobalánya, azáltal lehet esélyes (egy pajzán kép fölvilantása után), hogy a szentvilmosi jegyző felesége legyen, mert Pesten többször volt színházban és sok verset tud kívülről is. Nyúlfarknyi vándorútja a műveltség és akaraterő fel-emelő erejét példázza.

Réty alispán is a külhoni egyetem magasabb szellemi köréből indult, akárcsak Tengelyi és Vándory. Velük ellentétben azonban a hiúságtól és önző érdekeitől vezetve beilleszkedett a megye világába. Ettől kezdve az eszmék csak akadályoznák az érvényesülésben azon a Magyarországon, ahol minden a kapcsolatokon múlik, ahol mindenki megvásárolható. Amikor Ákos fia azt kérdezi, miért ellenzi, hogy nem nemes lányt vegyen feleségül, kiábrándultan hangsúlyozza a vagyon fontosságát.¹⁴⁶ Miközben a megye működése a nemesi előjogokra épül, a „fényes hintóhoz” (azaz a hintó fényéhez szükséges pénzhez) igazodó értékrend a polgárságé. Ennek ellentétét szemlélteti Marosvölgyi főispán egész megjelenése: „Zöld attila agát gombokkal, bársonymellény, fekete nyakravaló s hasonló színű nadrág, hozzá fénymázos fekete csizma [...] oly tökélyvel, amiről csak az alkothat fogalmat magának, akik Bécsben készítették ruháikat.”¹⁴⁷ Öltözetének az igényessége s szélesebb látóköre kiemeli Taksony megye világából, de nem csak a ruháit készítetteti Bécsben. A beszélő hangsúlyozza is: „Hatalmunkban áll bizonyos címet el nem fogadni, de ha egy ideig viseltük, majdnem mindig azzá leszünk, mi címünkhöz illik. [Ami] Marosvölgyi grófot illeti, benne az utolsó ítéletnél is

¹⁴⁶ „Ha úgy tetszik, végy nemtelen lányt feleségül, gazdag kereskedőét, tőzsérét, megkeresztelt zsidóét, ha kedved tartja, nem bánom, én nem ragaszkodom családi előítéletekhez, s jól tudom, hogy a vért, mely ereinkben foly, senki nem látta még; de végy gazdagot, s állásod nem hogy romlanék, de erősödni fog, mert a két ivadék óta nemesedett pór megvetéssel néz le a százados nemesre, ha az gyalog megy fényes hintaja mellett...” Uo. II. k. 181.

¹⁴⁷ Uo. I. k. 223–224.

azonnal mindenki ráismerne a nagyúrra...”¹⁴⁸ Vagyon és helyzete alapján fölötté áll a helyi érdek-összefonódásoknak: láthatja aljasságukat, mégis tétlen szemlélő csupán.

A főispán ellenpontja: Viola, a többszörös gyilkos, akinek embervér tapad a kezéhez, s ezért bűnhődnie kell. Az övé is „beszélő név”: a népköltészetten keresztül az ártatlanságot és gyengédséget jelentő ibolyára, illetve színével a katolikus egyház bűnbánati időszakára utal.¹⁴⁹ Marosvölgyt talán éppen az érzelmekkel szembeni ellenálló képessége tartja meg a látszat-tisztesség világában, míg Violát érzékenysége sodorja bűnök elkövetésébe. A felesége iránti szeretet, a Tengelyi iránti hála, az aggodalmas ragaszkodás az igazsághoz – akkor is, amikor ennek ára a saját élete. A tisztességérzet kényszeríti arra, hogy önként föladjon magát – még a feleségének okozott fájdalmat is vállalva. Noha Viola komolyan vett eszményei egyenesen vezetnek ide, a beszélő – a befogadók kedvéért – szükségesnek tartja kisgyermekai halálával indokolni mindkettőjük életuntságát. Az írástudó, művelt paraszthős bizonyára végigjárna a polgárosulás útját, ha a visszaélések nem akadályoznák meg ebben. Zsuzsi halványabb alakjában hasonló erényeket fedezhetünk föl, mint férjében: a feltétlen hűséget, a gyermek- és családszeretetet. Viola jellemzői közé tartozik „hőshöz méltó” ereje is, Zsuzsi gyenge, kiszolgáltatott, másokra utalt. A beszélő szerint az ember értékét nem vagyoni helyzete vagy társadalmi rangja adja, hanem ereje, akarata, érzékenysége, erkölcsi tartása és nyugalansága, ami arra készteti, hogy zárándokútra indulva keresse az igazságot.

Macskaházy vándorítja a tekintélyelvű világban a hideg, szellemi fölényről tanúskodó számítás vezérelve szerint halad. Sikeresen, amíg ennek belső akadályába nem ütközik. Az elbizakodottság, a gátlástalan emberekre jellemző „mindent megtehetek” érzés viszi a leánykérés komikus jelenetébe, s ez teszi gyilkosság áldozatává. Halála nem vált ki megrendülést, de elősegíti Tengelyi börtönbe juttatását. Ahogy a fent hiú és hamis világa az „erős” főispán gögijéhez igazodik, lent a gyenge, kiszolgáltatott Zsuzsi

¹⁴⁸ Uo. I. k. 224.

¹⁴⁹ A szertartásokat végző pap a nagyobb ünnepek előtti böjt idején öltözik „violaszínű” (lila) miseruhába.

körül mozdulnak meg a segítő szándékok. Az elesettség miatti szánalom készíteti Tengelyi Vilmát, hogy az üldözött családot a (törvényhatósághoz tartozó) jegyző házába fogadja, s ezzel a jótetttel keveri bele apját a történet bűnügyi rétegébe. Vilma miatt mozdulnak meg a fiatalok Viola megmentésére. A jóságos Liptáknéval ellentétben a Rétyék szolgálatában állók viszont (a szakács, a szakácsnő, a kocsis) a ház szelleméhez igazodtak: olyan szolgák, akikből hiányoznak a polgárrá váláshoz nélkülözhetetlen belső értékek.

Tiszarét nyilván elsősorban marhatenyésztésből élő falu. Legnagyobb birtokosának a neve talán akaratlanul utal a réten legeltetett állatokra. Macskaházy, Nyúzó, Kenyházy félreérthetetlenül beszélő nevek, akárcsak Cifra (becsületes neve (Szentvilmosi), Kislaky, Marosvölgyi (hatalmas terület a Maros völgye!), Tengelyi és Vándory. Érdekesekek a keresztnévek is. Több János szerepel, ami éppen olyan „egyszerű” név, mint a Zsuzsi, a Ferkó, a Pista, az István vagy a Peti. Némileg meglepő, hogy Nyúzó és Kenyházy keresztnéve (Pál és András) is ide sorolható. A reformátusoknak hangzatos biblikus neve van: (Tengelyi) Ézsaiás, Jónás, (Réty) Boldizsár, Sámuel. (Macskaházy is Jónás.) Ide sorolható Bántornyai is, aki angolosítja a Jakabot Jamesre. Tengelyi az előkelő hangzású Vilma nevet adta lányának, Kislaky a Kálmánt fiának, Réty az ősmagyar mitológiából származó Akost és Etelkát gyermekeinek. A „névvarázs” fontos eleme a regénynek.

Ahogy a Tisza folyik, a vándorok járják a maguk tapasztalatszerző útját, s a világ is változik, mert a fiatalok is többnyire mások, mint a szüleik. (Csak Tengelyi Vilma kivétel: apja bátor és érzelmek vezérelte jóságával keveri a bajt magának és családjának.) Érdekes, Eötvös nem állítja, hogy jobbá teszik a világot. A fiatalok „a lehetőségig boldog párokká váltak, [de] a jövőért ki merne jótállni?” Majd meglátjuk, mondja az író azokról, akik nem járták be az előző nemzedék zarándokútját.

Az igazság eszménye és a jog rendje

Nem csupán a XXI. századi olvasót hozza zavarba az igazság eszményébe vetett töretlen hit, de – a kritikai visszhangból ítélve – az „idea” életképességét már a kortársak szemében elfődték az időszerű kérdések. Miközben az elemzők a szöveg politikai üzenetére összpontosítottak, az olvasó azt várta, hogy a mű a világ megismerését, az „Élet”¹⁵⁰ kérdéseit helyezze új megvilágításba. E várakozás keretét pedig a befogadó neveltetése során kialakult világképe határozza meg. „Az emberi élet egész morális tartalma az ember szándékaiban rejlik. Ha igaz, hogy jó, ami jó, akkor szívünk mélyén éppúgy jónak kell lennünk, mint műveinkben, és az igazságosság legfőbb jutalma az kell legyen, hogy igazságosak vagyunk” – olvashatta Eötvös Rousseau erkölcsi leveleiben.¹⁵¹ S vele együtt vallotta: „Minden lélek mélyén ott lakozik tehát a morális igazságosság és igazság velünk született eszméje, és minden nemzeti előítéletet, minden erkölcsi parancsot megelőz.”¹⁵² Ennek tudatában írja *A falu jegyzőjében*: „...ha visszatekintünk, nincs köztünk senki, ki ne érezné, hogy sajátságaink nagy részét azon nevelésnek köszönhetjük, melyet nem egyes embertől, hanem a társaságtól, nem bizonyos terv szerint, hanem a körülmények által kapott.”¹⁵³ Ezek a körülmények, a közeg, amihez az egyénnek alkalmazkodnia kell, amit csak korlátozott mértékben befolyásolhat (de, amit mégis befolyásolnia kell), amiben az önzés, az összehangolt gátlástalansággal érvényesített érdek uralkodik, elfojtják a legszebb, legnemesebb eszméket.

„Vándor! Ha Taksony megye tiszai járásában jöttél igazságot keresni...”¹⁵⁴ – tévedtél, mondja a beszélő a bizalmas tegezéssel megszólított befogadónak, majd bemutatja a járás törvényes rendjéért felelős Nyúzó világát. Megállapítja, „az emberek [...] csak

¹⁵⁰ Goethe kedvelt kifejezése: „Szürke minden elmélet, de zöld az Élet arany almafája”.

¹⁵¹ J. J. ROUSSEAU: *Értekezések és filozófiai levelek*. Bp., 1978. 301.

¹⁵² Uo., 303.

¹⁵³ *A falu jegyzője*, I. k. 146.

¹⁵⁴ Uo. I. k. 347.

azon igazságokat keresik, melyeknek éppen hasznát vehetik.”¹⁵⁵ A (többnyire főbírónak nevezett) szolgabíró feladata nyilvánvalóan túlméretezett. Amíg e rendszer személyes függőviszonyai érvényesültek, a járási szolgabíró ugyanúgy személyesen intézte feladatait, akár csak a falusi bíró. A történet időszakában azonban az igazságszolgáltatás ítélethozójának a szerepe mellett egymaga végrehajtja a központi hatalom által rábízott feladatoknak és szervezője a hatáskörébe tartozó tevékenységeknek. Gondoskodik az országgyűléseken kivetett adó behajtásáról, az árvizek elleni védekezésről, az utak karbantartásáról (netán építéséről), és általában a rendfenntartásról. Az ehhez szükséges hivatalszervezet kiépítésére azonban sem a Habsburg-kormány, sem a megyéknek nem volt pénze. Nyúzóknak¹⁵⁶ – akár akarja, akár nem (persze a regény szövegvilágába akarja is!) –, egyetlen esküdtjére,¹⁵⁷ Kenyházyra kell támaszkodnia. Mellette pedig – rendesen megfizetett tisztviselők helyett – a betyárból lett pandúrokra, nyomorult és alkalmatlan vármegyei „szolgákra”. Feladatai mind külön szakembert kívánnának, s ezek hiánya sokkal nagyobb baj, mint jelleme.

Nem tudjuk (a mostohaanyától hiába várt szereteten kívül), mi készteti Vándoryt, hogy kilépjen a Réty család közegéből. Tengelyi úgy kerül a történet tengelyébe, hogy református lelkész édesapja abba a szerepbe szánta, amit az elbeszélésben Vándory tölt be. Református lelkészként azok közé tartozik, „kiket Isten helyetteseiként küldött földünkre, hogy szenvedő embertársainknak vigasztalói legyenek.”¹⁵⁸ Tengelyi Ezsaiás – Vándoryval együtt

¹⁵⁵ Uo. I. k. 348.

¹⁵⁶ Egy személyben „a közrend fenntartója, a gazdag s szegény védője, bírója s apja járásának, kinek közbenjárása nélkül igazságot senki nem találhat, kinek kezein alólról minden panasz, felülről minden parancs keresztülmegy. Ő a víznek szabályozója, utak s hidak építtetője, szegények pártfogója, iskolák fölviigazója, fővadászmester, ha farkas mutatkozik, protomedicus, ha dögmigrig közelg, békebíró, váltótörvényszékek végrehajtója, büntetőtörvényi vizsgálódó, rendőrségi híró, hadi biztos a szállásoló katonákra nézve, mezei rendőr, kórházak felügyelője – szóval minden...” (*A falu jegyzője*, I. k. 13–15.)

¹⁵⁷ A vármegyében – az ítélkezés elősegítésére – a XV. századtól választottak a szolgabírák mellé egy-egy olyan nemest, akinek föl kellett esküdnie a törvények és a törvényesség betartására.

¹⁵⁸ *A falu jegyzője*, I. k. 9. – A beszélő itt akaratlanul *A karthausi* érveire utal vissza, s aszerint Isten „égi” világába földi kötelességeink maradéktalan teljesítésén keresztül vezet az út.

– azt vallja, „hogy az erény nem más azon erőnél, mellyel elveinkhez ragaszkodunk.”¹⁵⁹ Szigorú elvek alapján megalkotott jogokat és kötelességeket meghatározó – igazság vezérelte – életszabályok fölött állnak minden egyéni érdeken.¹⁶⁰ Neveltetése készítette arra Jónást, hogy határtalanul lelkesedjék minden jóért és nemesért;¹⁶¹ hogy benne „minden elnyomott, minden szenvedő, kit mások elhagyának, barátot s védelmezőt” találjon. „Ő mártyrja, vagy mint Porváron [...] mondták, egész bolondja volt az igazságnak.”¹⁶² A keresztény tanítás mellett mélyen megragadta Plutarkhosz szelleme: *Apárhuzamos életrajzok* hőseinek példája. Ez volt az a „kötelező olvasmány”, amit kortársaival együtt Tengelyi Jónás is „szent könyvként” forgatott. Innen vette eszményképeit, ennek sikeres és emelkedett példái miatt nem érthette kora aljas működését. Plutarkhosz művében a hősök emberi nagysága az igazságért – az igaz ügyekért – folytatott küzdelemben bontakozik ki úgy, hogy a győzelem nem csupán a győztes egyéné, de közösségé, hazájáé is. „Az ifjú csak hullámoz s nem csöndes tengernek érzi nagyságát, s erejének érzetében csaták s küzdelmek után vágyódik...”¹⁶³ Mert az emberi létezés alapfeltétele a „nagy küszködő világon” mindenütt a létfenntartásáért, a boldogulásért, a fölemelkedésért cselekvő életforma. (Vagy annak hiánya: a mulasztás.) Nemes szándékú erőfeszítések eredményeként emelkedik civilizációnk, s ennek sarokpontja az emberség és az igazságszeretet, ami velünk születik, s amiről csak a környezet önzésre szoktató-kényszerítő hatása térít el.¹⁶⁴ A küzdelemre kényszerítettség következtében sodródik az egyén bűnök elkövetésébe – szabad akaratából. E küzdelem a többség erejét fölemésztí, s

¹⁵⁹ Uo. II. k. 232.

¹⁶⁰ Ha „minden polgár, valahányszor az, mit a közjó követel, egyes nemes érzelmeivel ellentétbe jő, magát kötelessége alól felmentheti, nem bomlik-e fel állományunk?” (Uo. II. k. 229.) – Az „állományunk” itt az államot jelenti.

¹⁶¹ Uo. I. k. 45.

¹⁶² Uo. I. k. 52.

¹⁶³ Uo. I. k. 48.

¹⁶⁴ „Az ember – s igazságszeretet kisebb-nagyobb mértékben megvan minden ifjú emberben, mindenik a jó – s nemesnek egy kis tökéjét hozza magával, melyet küzdései közt néha elveszt, de egészen nem nélkülöz senki.” (Uo. I. k. 52.)

aki nem emelkedik a „hősök” sorába, úgy érzi: fölöslegesen fáradt. Különösen akkor, ha hiányzik a rend.

Jónás hiába kapott gondos nevelést, a „platarkhizmus” szelleme kiragadta képzeletét abból a „kis körből”, amit a lelkeszi hivatás jelent. Míg apja nem a „fönséges tettekben, hanem az élet irányát meghatározó elvekben látja az erkölcs”, valamint „kevés elvek tökéletes fölfogásában és alkalmazásában”¹⁶⁵ a tudomány lényegét; fia előtt nagyobb távlatok nyílnak, amelyeket a heidelbergi tanulmányok tovább szélesítenek. A világ hiányzó rendjének megteremtésére vonatkozó kötelességtudata megtéveszti, s nem veszi észre, hogy az Igazság, ami Isten nézőpontjából egyértelműen elválasztja a „jót” a „rossztól”, az egymással szembekezdülő szabad akaratú emberek szemhatárán összekuszálódik, s az önzés eltorzítja fölismerhetőségét. Tengelyit az igazság elvei vezérlik, ezekből nem akar engedni, így kerül összeütközésbe a sokrétű igazságtalanságokkal.¹⁶⁶ Íme az elvek és a politikai gyakorlat közti különbség. Plutarkhosz irányítja Tengelyi figyelmét arra, hogy szembenézzen a kor nagy kérdéseivel, a szabadság és szolgaság, a kiváltságokkal bíró nemesség és a jogfosztott jobbágyság viszonyával. A szegényekkel együttérezve kérdezi: „Ha már minden jogokat megtagadunk tőle, meg kell-e tagadni tőle az igazságot is...?”¹⁶⁷

A beszélő szerint a szeretet, a megértés, az embertársaknak nyújtott segítség erkölcsi parancsa formál bennünket mások szenvedései iránt érzékennyé, s ezért kell fölháborodnunk minden igazságtalanságon. (Lett legyen az Viola üldöztetése azért mert – jobbágyság létére – a rossz törvényre hivatkozó urak parancsai elé

¹⁶⁵ Uo. I. k. 40–41.

¹⁶⁶ „Mély meggyőződésű emberek többnyire elkülönözve állnak, s nem könnyen gyűjthetnek pártot magok körül, mely által veszélyesekké válhatnak. Hatalmas csak az lesz, ki eltérő érdekek s vélemények között tudja a középutat...” (Uo. I. k. 228.)

¹⁶⁷ Uo. I. k. 283. – „A magyar paraszt emelt fővel jár körül a világon. Ha e népet látom, melynek nyakát annyi századok szolgasága nem hajtá meg, néha én is büszkének érzem magamat. Úgy látszik, mintha a nép, mely annyi elnyomás után emelt fővel jár, Isten által nem is teremtetett másra, mint hogy szabad legyen, de ki e népet szerencsésnek hiszi, nem ismeri helyzetét. Nem látjuk rongyokban, igaz, mert soha ruházata nem volt, gyolcs ingén s gatyáján kívül mást nem szerzett magának, de téli napokban kevesebbet fázik-e?” – kérdezi.

helyezte érzéseit; vagy az eszmények világában élő, ezért a maga közegében idegenül mozgó Tengelyi szerencsétlensége, vagy a szerelmes fiatalok rangkülönbségek és vagyoni érdekek miatti szétválasztási kísérlete.) A beszélő színlelt tárgyilagossággal közli, hogy Tengelyi első munkaadója, „aki Voltaire-t s Rousseau-t majdnem könyv nélkül tudta, az urbáriumot elavult s felvilágosodott századunkhoz nem illő törvénynek” tartotta, ezért a törvényesnél nagyobb terhet rótt ki jobbágyaira. Személyében a megye mégis „egyik legfelvilágosodottabb s szabadelvűbb táblabíráját tisztelé, ki soha templomba nem ment...”¹⁶⁸ – gúnyolódik azon, hogy a felvilágosodás tanításából ennyi maradt. A főispán ünnepélyes fogadtatásán megjelenő kálvinista¹⁶⁹ esperes sem különb környezeténél: a katolikus plébános püspöklátogatásra készült ünnepi beszédét olvassa föl: tévedésből mondja ki az igazat: „Itt hasztalan keressz tudományt, hasztalan a hazáért tett érdemeket, hasztalan mindazt, amire emberek büszkéek lehetnek...”¹⁷⁰

E tévedés oka is a mulasztás: a történet szerint ezek a papok nemhogy az elvont igazságot, de saját kabátjukat sem ismerik föl.¹⁷¹ Üres szónoklatokért kapnak meghívást a zsíros-italos ebédekre. Egyaránt jól hangzó közhelyeket várnak tőlük a „konzervatív” és a felvilágosult megyei urak, akik a közéleti tiszttségben csak a koncok megszerzési lehetőségét látják. Ők pedig a világi hiúság kedvéért olcsón engedik megvesztegetni magukat. A jobb életért elárulják a krisztusi eszményeket. Hiába választjuk vezérrül az igazság elvét, ha körülményeink között nincs lehetőség érvényesítésére. S ez a regény világának legnyomatékosabban kifejezett *hiánya*. Ennek nyomatékosítását szolgálja a regény alapvető szerkesztési elve is. A magasztos elvek, elvont eszmények a megvalósíthatatlanság, elérhetetlenség szférájában lebeg-

¹⁶⁸ Uo. I. k. 65.

¹⁶⁹ Az „anglomán” Bántornyit azt fejtegeti, hogy a skót puritánok és a magyar kálvinisták között nincs különbség, hiszen „még iskolamesterüket is egészen hasonló módon fizetik”, azaz természetben, de ez nem tartozik a történethez.

¹⁷⁰ Uo. I. k. 218.

¹⁷¹ A porvári börtönben Vándoryval együtt a legalacsonyabb rangú katolikus pap, a káplán látogatja a beteg rabokat: „Jelentéktelenségét” az is jelzi, hogy nevet sem ad neki a beszélő, noha önzetlen áldozatkészsége kiegészíti Vándory fontos példáját.

nek. A mindennapi élet szintjén az alantosság, a „rút” anyagiasság, a pénz, az önzés, az érdek-összefonódás uralkodik.

Az öreg Kislaky abban a hiú tudatban vállalta a rögtönítélő bíróság elnökségét, hogy az üres cím. Azután az események önmagából forgatták ki. Az alispáni konc számos előnnyel jár, de megszerzése és megtartása nem lehetséges anyagi áldozatok nélkül. Ráadásul minden hatalma ellenére rabja a megvesztegetési láncolatnak:¹⁷² a nyomorúságos körülmények között élő Nyúzó kénytelen éves fizetésénél jóval többet fordítani a választási költségekre, a szavazók megvesztegetésére. Csak jól kell szolgálni az alispán érdekeit, ezen az áron szinte teljes törvényfölöttiség nyerhető. Fizetés azonban alig: ez Taksony megyében évi 100–150 forint, ami szerény megélhetésre sem elég. Nem csoda, ha az elloptott jószágok a „fő”-bíró tanyáján tűnnek el nyomtalanul, aki ezt a hatalomgyakorlás részének tekinti. Az orgazda Nyúzó „hűséges” esküdtje, Kenyházy „valahányszor főbírája megsértetett – értvén a sértés alatt a legnagyobbat, mely bírót érhet, ti. a megvesztegetést –, ő is odatartá kezét, sőt kész volt a legnagyobb haragra lobbanni, ha ezen méltánytalanság rajta el nem következett. Azonban csalatkozik, aki Kenyházyt ezért könnyen megvesztegethetőnek gondolná, sőt...”¹⁷³ A hivatali hatalommal rendszeresen visszaélnék: a történet elején a hatóság emberei azért fosztanak ki (végrehajtás címen) egy parasztcsaládot, mert Kenyházy esküdt nem fizette ki a tőlük vett lovak árát. Ha a köz nem ad nemes¹⁷⁴ alkalmazottainak a megélhetéshez szükséges fizetést,

¹⁷² „Rélyről az egész világ tudja, miként zsványokat eleséggel tart, csakhogy nyájait ne bántsák...” (Uo. II. k. 231.)

¹⁷³ Uo. I. k. 18.

¹⁷⁴ Nem lehet eleget ismételni: a nemesség fogalma egyaránt magában foglalt dúsgazdag főurakat (a kor szóhasználatában: mágnásokat), jobb módú és gondokkal küszködő közép- és kisbirtokosokat, képzettségükből és munkájukból élő tisztviselőket, s olyan nincstelen éhenkórászokat, akiknek a nemesi címe már az adómentességüket sem biztosította, hiszen bizonyos terhek viselését gyakorlatban minden megye megkövetelte tőlük. A regényben szó esik helyi adókról is, ami a birtok nagysága szerint lehet egy garas és 50 000 forint évenként. Az egyenlőtlenséget itt gróf Kőváry tisztartója teszi szóvá, mert a megye egy puszta felére, amit a nagy jövedelmű gróf birtokolt, 137 forint 30 krajcárt vetett ki, a másikra, ami szegény kismemeseké volt, összesen 11 forint 36 krajcárt. Ezt a „progresszív” adót ugyan egyesek „liberális” szelleműnek nevezik, lényege mégis a torzság, a rendezetlenség és önkényesség. Ez az érv

„van-e jogunk azt kívánni a bírótól, hogy csak ő maga legyen háladatlan az iránt, ki vele jót tett?” – kérdezi a beszélő, s gúnyosan hozzáteszi: „Ugyanis – nem szólva itt hazai törvényeinkről, melyek szerint az ajándékok elfogadása bíráinknak megengedettetik, s melyek e részben még a legmerészebb újítók által sem nevezetnek elavultaknak – vajon nem alapja-e minden morálnak a háladatosság?”¹⁷⁵ A gúny abban van, hogy a hála valóban az emberi kapcsolatokat íratlan formában szabályzó erkölcs rendszerébe tartozik: eszerint nem mindenért kell pénzzel fizetni, az egymás iránti önzetlen segítségnek fontos szerepe van.

A „tisztújításhoz három dolog szükséges: élelmiszerek, pénz, és mert hazánkban a többségnek több nagylelkűsége, mint tőkái vannak, hitel” – hirdeti a beszélő. A közpénz kezelésétől (sikkasztás miatt) eltiltott Sáska „zseniális” terve szerint a tisztújítás költségeit fedező kölcsönt bonyolult hosszabbítási eljárásban majd úgy kell visszafizetni, hogy mindenki azt higgye, nyert. A korrupció annyira súlyos kérdés, hogy a beszélő kisebb – ironizált – mitológiát használ történelmi igazolására: „A törvény általános elvei szerint minden bíró csak a perben előadott s bebizonyított dolgok szerint mondhatja ki ítéletét; már ha az egymást majdnem fölmérő dolgok közt az egyik fél még egypár bankjegyet rakott irományai közé, s ez ellenfél ezen közhitelességű adatokra épen nem felelt – a bíró tehet-e mást, mint annak adni az igazságot, kinek ügye jobban védelmeztetett? S nem int-e ugyanerre a história; mely Jákob lencsetálától a párizsi békességig, sőt talán még valamivel tovább, a megvesztegetéseknek hosszú sorát állítja elénkbe. [...] Ha az Alkmaionidák a delhii orákulumot meg nem vesztegetik, Athén a Pisistradáktól talán meg nem szabadul; s ha a megvesztegetett pásztor Termopyláknál a perzsákat át nem vezeti az ösvényen, Leonidas nem viheti véghez hős tettét. Ha az euboiaiak Themistoclest, Themistocles pedig a többi vezéreket pénzen nem vásárolják meg, a görög hajóssereg visszavonul, s a

nyilvánvalóan amellet szól, hogy a törvényes rend megteremtése, betartása és betartatása nem csupán a szegények érdeke, ahogyan ezt már az érdekegyesítést meghirdető Kölcsey és Wesselényi fölis merték. (A nagyvonalú bele-törődés a tékozlás szellemét jelzi, mivel a gróf jövedelmében a szóban forgó összeg jelentéktelen.)

¹⁷⁵ Uo. I. k. 18–19.

görög szabadság s vele talán a polgárosodás elvesznek...”¹⁷⁶ A beszélő tudatosságára egyszerre jellemző a kor szellemének megfelelő antik példa kifordítása és a jelenséggel mindenben ellenkező polgárosulás gondolatának a fölvetése.

A működésképtelenség remek példája a rögtönítélő bíróságon az igazságszolgáltatás megcsúfolásával halálraítélt Viola megszöktetése. Elég hozzá egy szerelmes fiatalember bátorsága és egy obsitos katona ravaszsága. Tervük a „polyázásra” épül – Nyúzó és az aggodalmas Macskaházy kivételével – leitatják a halálraítélt őrzőit. Aztán a szöktetés utáni zűrzavar lecsillapultán mindenki csak látszólag csodálkozik, „hogyan senki a rab után nem küldetett – nagy valószínűség arra, hogy az magától visszajő, nem lévén –, érezni kezdék, hogy éjjel álmotlanul töltötték, s ennyi fáradtság után rövid nyugalmat keresni éji hajlékaikba vonultak...”¹⁷⁷ A regény világának legfontosabb elemei: a mohóság, a lustaság, a hanyagság, a nemtörődömség, az érdektelenség. Ezek ellentéte jellemzi Violát, aki hiába teljesítette minden kötelességét, szembe került a helyi hatalom önkényével. A befogadó erről – a hitelesség kiemelése végett – felesége, Zsuzsi előadásában értesül.¹⁷⁸ Nem csupán a hatalmaskodók rosszindulata érdekes, de Viola négy lova is, ami tisztas jómódra vall, s amihez még „legény” (cseléd) is tartozik, akit a gazda maga helyett ígás robotra küldhetne. Az önző nagyságos asszony (vagy a gonosz fiskális?) azonban nem csupán az ő jó lovaihoz, de megbízhatóságához (emberi értéké-

¹⁷⁶ Uo. I. k. 19–20.

¹⁷⁷ Uo. II. k. 113..

¹⁷⁸ „Férjem megfizette porcióját, leszolgálta ötvenkét ígás napját. [...] Viola jól bírta magát, de csak paraszt volt, és az urak között haragosai támadtak. A fiskális [Macskaházy...] gyűlölte férjemet, mert valahányszor a többi parasztnak bajuk volt, ha például illetőségöknél többször hajtottak ki, vagy más valami, mindig őt választották szószólónak; és a főbíró [Nyúzó] hosszút esküdött, mert a semmirevaló utánam járt, s én becsületes asszony létemre kiűztem házamból.” Amikor „kisleányom született, reggel már rosszul éreztem magamat, férjem s nénémasszony nálam voltak, akkor küldött a fiskális, bizonyosan mert helyzetünket a bábától megtudta, házunkhoz, hogy Viola menjen mindjárt négy lóval az udvarba, mert a nagyságos asszonyt [Rétyné] fogja Porvára vinni. Férjem kiment, megmondta a hajdúnak, hogy ma nem mehet, hiszen annyit forspontozott már az esztendőn át, mint senki a telkes gazdák közül...” (Uo. I. k. 298.)

hez) is ragaszkodik, mert a „nagyságos asszony minden más kocsisal fél.”¹⁷⁹ Itt következik a rendezetlen világ véres erőszakossága: színre lép a – személyében rendkívül gyáva – főbíró. Pandúrra akarja húzatni a gazdát. Figyelemre méltó, hogy a történetet az „egész falu szomorúan követte”, „de nem volt, ki segíteni merne.”¹⁸⁰ Egyfelől ez a nép szószólójának, lehetséges vezérének szükségszerű sorsa, s érdekesen hasonlít ahhoz, amit majd Petőfi szólaltat meg *Az apostolban*. Az általános beletörődés ellenpontja az indulatosság: a bevert fejű Viola, aki fejszével védi magát, leteríti (megöl) egy pandúrt és egy ispánt. Majd hazaszalad, lóra ül és a betyárokat rejtő erdőbe menekül. A nyilvánvalóan törvénytelen állapotban a hatalom és az alattvalók oldalán egyaránt a gyávaság tartja fenn az egyensúlyt. A figyelmes befogadó arra is rájöhet, hogy a főbíróban nem csupán a ki-nem-elégített férfi bosszúja munkál, de akárcsak a fiskálisban, a félelem is. Félelme az öntörvényű, erős és sikeres parasztembertől, akit erkölcsi kötelességtudata, szívbéli „nemessége” és bátorsága emel az átlag fölé. Ezek formálják a betyárromantikába illő hőssé. Tökéletesen megfelelne a népi igazságszolgáltató szerepére, egyfajta Lúdas Matyi lehetne, ha Nyúzónak nem tanul a bécsi udvartól, ha nem rendelkezik kémekkel,¹⁸¹ nem vásárol meg árulókat, s ha nem él benne a bosszúállás aljas és bűnös szándéka.

Tengelyi előtörténetéből tudjuk, hogy a beletörődő, lusta „nép” sem visel el minden igazságtalanságot, ha sorsát tűrhetetlennek érzi, lázad, házakat, csűröket gyújtogat.¹⁸² Ezt kellene megelőzni a jegyző igazságérzetével, Völgyessy elikájával és a nemzet egészének érdekét szolgáló érdekegyesítéssel.¹⁸³ Az „ember becsé önmagában fekszik” – hirdeti Vándory. Születési körülményei senkit nem tesznek „jóvá” vagy „rosszá”, az egyenlőségnek lefelé és

¹⁷⁹ Uo. I. k. 299. – Később kiderül: Ferkó személyében „libériás” kocsisa van.

¹⁸⁰ Uo. I. k. 299.

¹⁸¹ Vö. TAKÁTS Sándor: *Kémvilág Magyarországon*, Bp., é. n. – A Habsburg kormányzat II. József halála után egyre nagyobb szerepet tulajdonított alattvalói megfigyelésének, rengeteg ügynököt alkalmaztak, részben fizetésért, részben előnyökért, erősen kétes eredményekkel.

¹⁸² Igaz, nem a „fő történetben”, csak az előzményben, ahol Tengelyi kudarcaira kapunk magyarázatot.

¹⁸³ Kölcsény és Wesselényi jelszava az 1832-es országgyűlésen.

fölfelé is érvényesnek kell lennie: „Valakit vagyonáért tisztelni balgaság; de vajon az, ki valaki iránt csak birtokáért igazságtalan, kevesebbet hibázik-e?”¹⁸⁴ A múlt század negyvenes éveiben megjelenő szocialista-kommunista eszmékkel szemben a beszélő a leghatározottabban elutasítja az anyagi javak egyenlőtlen elosztása miatti gyűlöletet. „A gonoszok hatalma nem bennök, hanem a jók gyengeségében van”¹⁸⁵ – mondja, s ezért is választ Viola személyében erős embert az üldözött szerepére. Mert a gyűlölet kiszámíthatatlan, ellentmondásos.

A történet bűnügyi szála a korabeli érzékenyjáték¹⁸⁶ divatvilágához vezethető vissza. A titkokat leleplező nyomozás, a bűnös üldözése egyaránt lehet epikus és drámai történetek szervezője. Az iratlopás bűne mögött fölfedezhetjük a korabeli fölfogásban elítélt fölényeskedést, a hidegséget, az erkölcsi törvényekkel mit sem törődő számítást, a hatalomvágyat és az aljasságot. A beszélő ezekkel a közismert elemekkel kíván hatást gyakorolni a befogadóra.¹⁸⁷ Ám a színpadon hatásos (eljátszható) jelenetek elbeszélve mesterkéltek. A véletlenek sorába tartozik, hogy miután a „jó” Tengelyi Vilma befogadta az üldözött Viola családját, a férfi akkor látogatja meg szeretteit, amikor az „üveges zsidó” el akarja lopni Vándory iratait. Azokat Cifra korábbi lopási kísérlete után tették Tengelyi „ládájába”. Így került a Rétyné és Macskaházy által tervezett büntett tárgya – a jegyző nemesi oklevelével együtt – a szerencsétlen „betyár” kezébe. A történet megismétli ezt a fogást. A kunyhó ostroma után ezeket az iratok veszi el Macskaházy a tűzből – a fénytől elvakultan – kiszaladó Violától, akihez azok a fiskális meggyilkolása árán kerülnek ismét vissza. (Ennek a gyilkosságnak a tanúja a kályhában rejtőzködő „zsidó”, aki börtönben, halála előtt leleplezi a bűnt, s ezzel megnyitja az igazságszolgáltatás regénybeli útját.) Ezt megelőzően az óvatos ügyvédnek gondolnia kellene arra,¹⁸⁸ hogy Rétynével folytatott árulko-

¹⁸⁴ Uo. II. k. 139.

¹⁸⁵ Uo. II. k. 75.

¹⁸⁶ Vö. KERÉNYI Ferenc: *Régi magyar színpadon*, Bp., 1981. 92–163.

¹⁸⁷ *A falu jegyzője*, I. k. 264–265.

¹⁸⁸ Hacsak nem azt akarja kiemelni a beszélő, hogy a siker íze a leggyanakovább emberben is kioltja az éberséget, noha ekkor már tudjuk a fiskálisról, hogy Viola megszöktetése előtt nagyon óvatos volt.

dó vitája áthallatszik a házikisasszony szobájába, s így Etelka megismeri bűnük titkát.

A jogszerűséget egyedül képviselő Völgyesy az érzékenyjátékokból ismert hősökhöz hasonlóan testi hibás. Úgy véli, „a legszentebbet csak nevetségessé teheti, ha mellette púpos nyomorék szavát emelte”.¹⁸⁹ Ellentétben sok rosszindulatú színpadi púpossal, itt torz testben nemes lélek lakik.¹⁹⁰ A római jog elválasztja egymástól a vád, a védelem és az ítélkezés feladatait. A rögtönítélő törvényszéken ezek összekeverednek. A világ fölfordultságát mutatja, hogy az alügyész hivatalos „szerepe” a vád képviselete lenne, amit itt Nyúzó (a bíró) azután terjeszt elő, hogy ő már meghozta ítéletét. A védelem feladatát az alügyész vállalja, aki (az öreg Kislakyval együtt) meghatódik Viola vallomásán. Kész hinni abban, hogy a vádlott bűnét a körülmények legalább annyira mentik, hogy az ügyet „rendes” bíróság tárgyalja. Völgyesy jogász ravaszsággal is kísérletezik, rá akarja venni a rögtönítélő bíróságot, hogy adjon alkalmat Macskaháznak, tisztázhassa magát egy későbbi tárgyaláson Viola irateltulajdonítási vádjával szemben. A becsületes, de tartás nélküli Kislaky feladata lenne a törvényes feltételek biztosítása. Ő azonban semmi másra nem tud gondolni, csak arra, nehogy „elnöksége alatt oly valami történnék, mi által Réty s főképp nagyságos felesége magát sértve érezhetné.”¹⁹¹ A jómódú úr független lehetne, de szolgállelkű. Ezzel illeszkedik az adott rendbe, s ez fontosabb tényezője elvtelen engedékenységeinek, mint az, hogy elő akarja segíteni fia szerelmi házasságát. A tét egy ember élete, amiről a családi vitában meg is állapítják:¹⁹² a kivégzést nem lehet többé jóvátenni.

Az ítéletet már a tárgyalás előtt meghozták. Csak az „akadémizáló” Völgyesyt kellett eltávolítani, aki nem akar ennek esz-

¹⁸⁹ *A falu jegyzője*, II. k. 54.

¹⁹⁰ Uo. II. k. 53. – „Púpos hátú vagyok – így szóla magában –, mit keresek én az emberek között, hol csak megvetés vagy könyörület tárgya lehetek? Örizedjél azoktól, kiket a természet megjelölt, így szól a közmondás, örizedjeteink inkább ti, kiket a természet valami testi hibával megátkozott, az emberektől; bajotoknak rokonszenvet, érzelmeiteknek viszonzást nem fogtok találni közöttük.”

¹⁹¹ Uo. II. k. 47.

¹⁹² Kislaky és feleségének beszélgetése: Uo. II. k. 86–88.

köze lenni.¹⁹³ Az önző érdek, a rosszindulat és a közöny mit sem törődik a bűnösség bizonyításával, csak minél előbb akasztatna. A bíróság elnöke gyenge ember, hiába szólal meg a lelkiismerete, a beszélő tanítása szerint: „Kinek merészsége nincs, hogy meggyőződése mellett felszólaljon, annak jósága ingó nád, mely ha a vész megragadta, hajlongva sóhajtozik, de bús szavával az ellenkező elemet nem fogja feltartani futásában.”¹⁹⁴ Mert Magyarországon „az, hogy valami törvényben áll, arra, hogy megtartassék még éppen nem elegendő ok... [mert] a végrehajtó hatalom semmit végre nem hajt, s a törvényhozó oly törvényeket, melyeket mindenütt megtartatnának, nem hozhat, a bírónak pedig annyi más dolga van, hogy bíraskodni sokszor ideje sem marad...”¹⁹⁵ A regény szövegvilágában a tárgyalás csúcspontja a sokszor emlegetett nagy ebéd, ami az ítélkezők egyedüli jutalma. Ezt kártyázás és ivászat követi.

A „lovagregény boldog emlékü korában az írók egészen új, soha nem létezett középkort alkottak képzetökben, csupa hűség – s hősi erényből összegyártva, hogy az ember [...] szinte vágyódott az öklőjog boldog időszakára után, s mintegy megvetéssel fordult el pulya századunktól” – olvassuk.¹⁹⁶ Nyúzó, Macskaházy és társai az öklüket nem használják, de hősi erényekről sem esik szó. A rögtönítélő bíróság paródia-jelenete a kisszerűséget emeli ki.

Választások

Platón szerint a lélek az indultatos, a vágyakozó és a gondolkodó részből áll, Hegel a büszkeség, az elismerés utáni vágy, a harag és a szegény közösségformáló szerepéről beszél. A filozófia a szabadság és a szolgaság kérdéskörében tárgyalja a halálfélelmet is.

¹⁹³ „...még akaratlan eszköz sem [lesz], oly tettnek végrehajtásánál, melynél személyes bosszú s alávaló érdekek a bírói hivatal szent palástja alatt követik ocsmány céljukat.” (Uo. II. k. 74–75.)

¹⁹⁴ *A falu jegyzője*, II. 75. (Völgyesy mondja ezt Kálmánnak apjáról.)

¹⁹⁵ Uo. I. k. 208–209.

¹⁹⁶ Uo. I. k. 378.

Mindez *A falu jegyzőjében* mindig ironikus beszédmódba kerül: a halálfélelem ismeretlen, a szégyen, a harag, az elismerés utáni vágy, a büszkeség, a gondolkodás és a vágyakozás alá van rendelve a hiúságnak. A keresztény világfölfogás szerint a rossz az első emberpárral kezdődött: szabadon választhattak, de Isten parancsa ellenében a Sátán szavára hallgattak, Éva leszakította a tiltott gyümölcsöt, elkövették az eredeti bűnt, s ettől kezdve ez az emberlét meghatározó tényezője. A „választás” bölcséleti kérdés, s ugyanakkor az „ősi” magyar (rendi) alkotmány sarokpontja. Erre épül a polgári demokrácia is. A XIX. századi regény ismétlődő kérdése: valósak-e az ember legfontosabb választási lehetőségei „jó” és „rossz” között; vagy mindenki a körülmények kényszere alapján cselekszik?

Fukuyama szerint „Kant nagy művének, *A tiszta ész kritikájának* végső célja az volt, hogy a mechanikus természeti oksági viszonyok tengerében egy »szigetet« hozzon létre, amelyen filozófiailag szigorúan tisztázott módon, az igazán szabad morális választási lehetőség együtt élhet a modern fizikával.”¹⁹⁷ Ha van ilyen sziget, az biztosan nem *A falu jegyzőjében* kereshető. A beszélő erkölcsi tanítása szerint a felelősség elve azonban kötelezi az embert, hogy tetteinek következményeit figyelembe vegye, ne engedje magát szenvedélyeitől (s még kevésbé önzésétől) elragadtatni, mert az egyén szabadságának keretét a köz rendje határozza meg, s érdekeik csak rövid távon kerülhetnek egymással szembe. A beszélő abban a szabadságeszményben látta a történelem kíváncsatos fejlődésének az irányát, ahol – Kant jogbölcséletének szellemében – az emberi méltóság és az erkölcsi kötelesség a kulcsfogalmak. A választás kérdései állnak *A falu jegyzője* – politikai érvekkel átszőtt – szövegvilágának a középpontjában.

A legfontosabb választható emberi kapcsolatról, a szerelmekről és házasságokról alig tudunk meg többet, mint létezésüket, s ezzel cselekményszervező szerepüket. A fiatalok közül csak Réty Etelka értékelveiről (megbízhatóság, mértéktartóság) hallunk. Régen történt, hogy Erzsébet asszony a sikeres Macskaházy helyett a kudarcos Tengelyit választotta. Réty első felesége korán

¹⁹⁷ Francis FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember*, Bp., 1994. 224.

meghalt, a másodikat, az elszegényedett báró Andorházi lányát számításból vette el. A nagyravágyó asszony kényszerpályán mozog, hiszen régen rájött, hogy rossz férjet választott, s képtelen a szerelmezt játszani.¹⁹⁸ De csak férjén keresztül elégíthetné ki hatalomvágyát, aminek – tévesen választott – távoli célpontja a bécsi udvar. Ide az út rangokon és a kamarás címen keresztül vezet – vagy inkább vezetett. Ezek ugyanis régen nem járnak birtokot, jövedelmet növelő adományokkal, s nem tudunk róla, hogy Rétyné Bécsbe készülne. Azok közül pedig, akiknek a bárói címet, „kamaráskulcsot” akar szerezni, ez senkinek nem fontos. Saját gyereke nincs, mostohafia és -lánya idegenként tekintenek rá, s ezen ő sem akar változtatni, férjében pedig nyoma sincs az elvágyódásnak. Az asszony szeretné, hogy férje „hiúságát azon nagyravágyásává változtassa, melyet ő maga érzett.”¹⁹⁹ Mivel ez nem sikerül, a történet végén ki is jelenti, hogy utálja gyenge férjét.²⁰⁰

Réty annyira tart az ütközésektől, hogy gondosan kerül minden állásfoglalást. Hiszen „egész élete boldogságát abban kereste, hogy vele mindenki megelégedjék...”²⁰¹ Már Tengelyi bemutatásából tudjuk, hogy a későbbi alispán mindig hiú volt: „Kirágadva természetes helyzetéből e hibái által, élte a csalódások s keserőségek hosszú sorává vált.”²⁰² „Réty, mint gyenge emberek közönségesen, azt, kinek hatalmából menekülni nem tudott, azaz nejét, nem szerette soha...” Fájdalommal tapasztalja, hogy tétlensége „nejénél most csak elégedetlenséget, gúnyt, s minden céloknak, melyek után fáradott megvetését találá, s mintegy megalázva érezé magát önszemei előtt.”²⁰³ Rétyné tehát értelmetlenül szövetkezik a gátlástalan Macskaházyval, értelmetlenül akarja elraboltatni a Vándory származását bizonyító iratokat, amivel elindítja a véletlenek lavináját, s végül gyilkosságban lesz bűnrészes. Túlbecsülte hatalmát, mert törvények fölött állónak hitte

¹⁹⁸ „Én, mivel nem játszhatom a szerelmezt, / hogy eltöltsem e csevegő időt – / Úgy döntöttem, hogy gazember leszek...” – olvassuk Shakespeare *III. Richard* című drámájában.

¹⁹⁹ *A falu jegyzője*, II. k. 295.

²⁰⁰ Uo. II. k. 387.

²⁰¹ Uo. II. k. 295.

²⁰² Uo. II. k. 292.

²⁰³ Uo. II. k. 295.

magát. Lebecsülte a törekvő Macskaházyt, s végül az ő cselszövései miatt kell – mint egy végzetdrámában – buknia. Amikor az asszony rájön, hogy csapdába került, a megvesztegetések világának logikájában bíz, a hatalmasok bűneinek következmény nélküliségében: „Előtted egy út áll” – mondja férjének –, „az egyedüli, melyen becsületed megmentheted, az, hogy egész befolyásodat e szerencsétlen történet elpalástolására használod.”²⁰⁴ Rétyné „szabad akaratát” káprázatok vezetik a végzetes tévedés zsákutcájába. A látszat és lényeg kérdésének megfelelően bűnhődik. A színpadias öngyilkossági jelenet mintha a divatos végzetdrámákból kerülne a regény szövegvilágába.

A választási szabadság tekintetében leginkább Viola hasonlít rá. Első választása – Zsuzsi szerelme – magától értetődően, a lezárt múlt részeként jelenik meg. A következő választása, hogy a megyei hatalomnak vagy az emberségnek és szerelemnek engedelmeskedjék-e, éppen az előbbi elkötelezettsége miatt nem ad neki döntési szabadságot. Igaz, végzetes tette a mérlegelhető érveket elsodró indulat következménye, s ettől kezdve sokáig nem kerülhet döntési helyzetbe. Belesodródik a Vándory- és Tengelyi-ellenes cselszövénybe, amit a nagyravágyó, gőgös Rétyné kisszerűségét leleplező ironiával a társadalom legszélén vegetáló házaló (üveges) zsidónak kell végrehajtania. Violának meg kell ölnie az életére törő fiskálist, s e gyilkosság elkövetésekor ugyanúgy nincs választási lehetősége, ahogy szökései is kényszerűség következményei. Azt, hogy félig öntudatlanul – saját életével nem törődve – Tengelyi iratait kimentí az égő kunyhóból, nehéz lényeges és szabad választásnak minősíteni. Miután azonban sikeresen elrejtőzött a pusztai gulyás szerepében, valóban választhat: föladjá magát – Tengelyi megmentése érdekében – vagy éljen bűntudattal családjá mellett. Az igazi kérdés az lenne, amit persze Viola nem tesz (és a regény szövegvilágában nem is tehet) föl: van-e értelme az életnek, erkölcsi értékek nélkül? Amennyiben szabad ez a választás logikailag, észérvek alapján, annyira eleve elrendelten következik Viola jelleméből, erkölcsi igazságérzetéből.²⁰⁵ Gyermekai elvesztése után úrrá lesz rajta a kétségbeesés,

²⁰⁴ Uo. II. k. 298.

²⁰⁵ A gyermekei elvesztésében megnyilvánuló irói beavatkozás fontos segítség, de nem túl meggyőző.

ezért eszébe sem jut, hogy szeretett feleségével mindent újrakezdehetne. Még sok gyermekük születhetne, de ez meglötné a bűnbűnhődés regénybeli logikáját.²⁰⁶

Vándory választása szabadnak látszik: követelje-e a maga részét (gazdag) öccse mellett, vagy éljen elvei szerint, választott hivatása szellemében. Valójában ez is eleve elrendelt kényszerpálya. Kezdődik azzal az érzelmi válsággal, amit édesanyja elvesztése után mostohája szeretetének hiánya okoz, folytatódik németországi házasságával, amit szellemileg kielégítő munka tesz teljessé. Annyira, hogy felesége halála után értelmetlennek látja a földi célokat, ezért Isten szolgálatába áll. A vagyon, a közhivatali viselő földbirtokos életformája olyan terhet jelentene, amitől visszariad. Hiszen elvei földadása nélkül hasonló összeütközések várnának rá, mint Tengelyire. Ezek éppen attól vonnák el, amiben a földi lét értelmét megtalálta. A szegény származású Tengelyinek nincs ilyen választási lehetősége. Neki legfőbb szerencsés vagy kevésbé szerencsés lehetőségeket kínál az élet (a boldog házasság kivételével). Mivel elvek vezérlik – s ez is kényszerpálya –, adott helyzetében soha nem tehet mást, mint önmagára hátrányos, káros döntéseket hoz. Nem akar és nem tud beilleszkedni a megvesztegetések, önfeladások világába. A regénybeli szabad választásokat vagy a hősökkel született, vagy a beléjük nevelt elvek teszik lehetetlenné. Vagy ragaszkodnak jobbító szándékukhoz, vagy lealjasodnak a bűn, de legalább az ennek elkövetését elősegítő közöny szintjére.

A regény első részének tengelyében álló megyei tisztújítások választási színjátéka az alkotmányosság elvének a kicsúfolása.²⁰⁷ Első példájában Tengelyit nemhogy, mint remélte, főbírónak nem

²⁰⁶ A beszélő itt tartja szükségesnek hangsúlyozni, hogy a paraszt is szereti hazáját. (*A falu jegyzője*, II. k. 411.)

²⁰⁷ Miután Tengelyi a történet előtt ügyvédként kudarcot vallott, második nagy csalódása azon a megyegyűlésen következett be, amikor a birtoktalan fiatal ügyvéd merészen felszólalt. Ez sodorta a Réty apja ellen föllépő Konkolyi alispánosságának támogatói közé. (A név arra utal, hogy az ő megtévesztő ígéretei vetik el a vizsály magvát [a „konkolyt”].) Tengelyi és Réty kapcsolatának amúgy sem sokat ígérő talajába.) Miután a szavazók egyaránt ittak Konkolyi veres és Réty fehérborából, az egész választás „egy jól betanult színdarab mesteri előadásának látszott...” (*A falu jegyzője*, I. k. 61.)

választották meg, de még esküdtnek sem.²⁰⁸ Mielőtt a következő választási komédiát²⁰⁹ a beszélő fölidézné, megismerteti a befogadót a felső (királyi) hatalmat képviselő főispánnal. Marosvölgyi a képmutatás megtestesítője,²¹⁰ céljai szolgálatában pusztá eszköznek tekint maga körül mindenkit. Kiábrándult, s lehet, hogy adott körülmények között ez a helyes álláspont. „Csak kicsapongások ne történjenek”, csak a rendet semmi föl ne borítsa – mondja. Ám a rendhez éppen azok a „magas elvek” hiányoznak, amelyeket a főispán lenéz. Aggódva gondol a rendfenntartó katonaság szükségességére, mert – veti közbe a beszélő – „vannak, kik szabad választást alig tudnak szuronyok nélkül elképzelni. Ha szabadságot kedvük szerint festenek, talán egy bakancsos és egy vasas közé állítanak az istenasszonyt”. Hivatása szerint a főispánnak jobb megyei tisztviselők megválasztását kellene támogatnia, ahogy erre Tengelyi lehetőséget lát, példát említ.

A főispán meghallgatja²¹¹ Tengelyit, akiről megállapítja, hogy eszmékben és eszményekben gondolkodik, „Magyarországban sehová sem való”.²¹² Fiatal titkára bizalmas őszinteséggel mondja: „Excellenciád e nagy mozgalomban, mely körülöttünk zajong, csak az egésztest látja: a nagy lármát s rendetlenséget, az általános

²⁰⁸ „Jónás el vala keseredve. Élte minden reményei, s mi még fájdalmasabb, azon bizodalom, melylyel az emberekhez viseltetett, meg valának ingatva. Fényes jövő helyett előtte komoran intve a szükség állt, és senki a világon, kihez ennyi baj között támaszkodnia, kiben bíznia lehetne.” (Uo. 62.)

²⁰⁹ Tengelyi besétált a második választás csapdájába is, ahol az iratait ellopató Macskaházy nemessége írásos bizonyítását követelte. Nem csupán ő szegyenül meg, de ismét kiderül, hogy a „konzervatív” és a „felvilágosult” párt egyformán romlott, erkölcstelen.

²¹⁰ A történetfilozófiai hajlamú beszélő így vélekedik róla: „Nemzetünk vas korszakában a magas állású férfiaknak nagy jellemre s erős szívre vala szükségök, mely megacélozva csapások által, ellenálljon vagy széttörjön, de ne engedjen soha. Századunkban, hol minden, mi magasabban áll, csak papirossal – azzal, melyre újságok, s azzal, melyre bankjegyek iratnak – támadtatik meg, elég, ha a szív kissé megkeményedett, elég, ha a római »nil admirari-t« nemcsak jóra, de mi nehezebb, az alávalóságra nézve is megtanulja; s e tulajdonságokat a taksonyi főispántól el nem tagadhatja senki.” (Uo. I. k. 222–223.)

²¹¹ Ezeket mondja Tengelyinek: „...ha helyzetemben azt tehetném, mire szívem int, ha az, kinek kezében legtöbb fonál egyesül, melyen a közdolgokat látszólag vezetheti, nem volna éppen ezáltal inkább le is kötve másoknál.” (*A falu jegyzője*, I. k. 326.)

²¹² Uo. I. k. 239.

romlottságot, s ez szomorú; de mi, kisebb emberek, kik a részletekre, a pártok belsejébe nézhetünk, miként tartjuk meg komolyságunkat?”²¹³ A hatalom és alattvalója mindent másként lát a maga helyzetéből: a távlat a nagy egészre mutatja, a közelből a részletek foglalják el a figyelmet. Az író politikus érdeklődése fontosnak minősítette a nézőpontoknak ezt a különbségét. A beszélő mégis reméli, hogy a nemzet „talán nemsokára át fogja látni való érdekeit”. Itt azonban ezért senki nem tesz semmit: „Bizonyos magasságból tekintve, az emberek nemcsak anyagi, hanem szellemi szempontból is mind oly kicsinyeknek látszanak, s ritka, ki ily helyzetben elég önbecsülést érez keblében, hogy az egész emberi nemre megvetés nélkül tekintsen.”²¹⁴

A börtön metaforája

A börtön Dickens kedvelt metaforája.²¹⁵ Eötvös *A falu jegyzőjében* fölteszi a kérdést: miként egyeztethető össze az emberség a büntetés szükségességével? A felső államhatalmat képviselő főispán legfőbb törekvése a börtönnel biztosítható rend fenntartása. Völgyesy, a megye fizetett tisztviselője semmit nem tehet az elé kerülő vádlott megszabadításáért, pedig elsajátította az ehhez szükséges jogi ismereteket. A börtön a törvénysértések megtorlásának az eszköze. A szöveg Velencére hivatkozik, ahol Byron a Sónajok hídjáról egyszerre szemlélhette a híres Doge-palotát és hírhedt börtönét.²¹⁶ A csodált Angliában azokat, akik pénzzel tartoztak, az adósok börtönébe zárták. Dickensnél a szabadság és szabadságjogok kérdésének metaforája a börtön, amiről a vagyonos Pickwick úr (jogi csűrés-csavarás áldozataként) döbbenetes tapasztalatokat szerez. A börtönviszonyokról számos politikai vi-

²¹³ Uo. I. k. 225.

²¹⁴ Uo. I. k. 235.

²¹⁵ Vö. Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990. (A mű francia megjelenése után tizenöt évvel került a magyar olvasó kezébe.)

²¹⁶ BYRON: *Childe Harold*.

tairat született, hatásukra az angломán James urat is foglalkoztatja, mint érdekes szereplési lehetőség.²¹⁷

„Taksony megye, noha minden magasabb szellemi kérdésekre nézve a haladás zászlaját tűzte ki, aljas anyagi dolgokat, főképp ha azok pénzbe kerültek, nem tartá figyelemre méltónak.” A megyeháza a nemesi szabadság jelképe. Noha nem a nemesség épített (hanem a robotoló jobbágyok), „kizárólag a nemesség használ” – kivéve a tömlöcöt, hol a nem nemest is eltűri. „Ne képzeljenek maguknak olvasóim – kik közül sokan tömlöcöket csak a színpadon láttak – hosszú magas bolthajtást, melynek félhomályában az egyetlen rabon kívül, ki nagy lépésekkel fel s alá jár, csak egy ágyat, vizeskorsót s darab kenyeret látnak.”²¹⁸ A táblabírónak „a megyeházánál kedvesebb helye nincs. Itt mulat, itt dolgozik, nem eszik sehol jobbízűbbet, mint azon az asztalon, melyen tanácskozott.”²¹⁹ Itt tartották az alispán zsíros ebédjeit is, amelyek – ellenpontjaként – a rabok étkezéséről nem gondoskodnak. Másként nevel ez a fogság, mint azt a politikai irodalom kívánta. Porvár börtöne (ahol 500 embert őriznek 33 cellában) szűk, zsúfolt, fűtetlen (télen lefagy a rabok lába) egészségtelen (körülményeivel sikeresen segíti elő az ellátandó rabok számát gyorsan csökkentő nagy járványokat). A rabok szinte meg se mozdulhatnak, ellátásuk a lehető legnyomorúságosabb. Viszont pénzért mindent megkapnak. A gyilkosságért lecsukott, emberi mivoltából kivetkőzött báró példája szerint akár a szabadságot is. Itt a rabok csak a rosszat, a bűnelkövetés új formáit tanulják egymástól. Új bünszövetkezetek jönnek létre; az emberi elme a mániákus gyűjtogatási vágy elfojthatatlanságáig torzul; itt is kialakulnak az alá-fölérendeltségi viszonyok. Taksony börtön jellege is a maga képeire formálja a megye lakosait. Aki itt életben akar maradni, jobban akar élni, annak Nyúzó, Kenyházy, de legalább Sóskuty, Zátonyi, Krivér és a többiek útját kell járnia, s nem szabad a bezártság szabályrendszere ellen lázadnia. Viola különlegessége abban áll, hogy személyes szabadságában korlá-

²¹⁷ „Úgy, mint mindenikünket érdekli, mi vele halála után történni fog, anélkül, hogy kíváncsiságát tapasztalás által kielégíteni vágyódnék.” (*A falu jegyzője*, II. k. 271.)

²¹⁸ Uo. II. k. 267.

²¹⁹ Uo. II. k. 257.

tozott jobbágy, de a „szabad” (valójában a körülményekhez kötött) nemeseknél sokkal kevésbé tűri a börtönvilág szellemét. Vagy kitör belőle, vagy kiszabadítják. Amikor beletörődik, hogy föl kell áldoznia szabadságát, akkor a gyilkos halál menti meg a rab-ságtól.

Tengelyi, majd az üveges zsidó bebörtönzésekor részletesen megismerhetjük e viszonyokat. Bármilyen embertelen, ez sem működő rendszer. A külvilág viszonyai itt is érvényesülnek. A szigorú elvek vezérelte Tengelyi e körülmények között ugyanúgy megretten és megalkuszik, mint Pickwick úr: kifizeti a kényelmesebb fekhely, az ehető étel és a rabtársakat megvesztegető ital árát. Lépcsőzetes kiszabadulásának semmi köze a törvényes igazságszolgáltatáshoz. Először a felesége öngyilkosságától megrendülő Réty alispán enyhít a helyzetén, teszi börtönét szinte kényelmessé, aztán pedig Viola önfeláldozása szabadítja ki. A rabok sokaságának a járvány hozza a halál megváltását.

Miután az ember (például Defoe Robinson Crusoe-ja) előtt kinyílt a mozgástér, a földrajzi távlatok végtelenné tágultak, a szabadság vágya és annak akadályokba ütközése fölerősítette a bezártság nyomasztó érzését. Nyúzó, Kenyházy nem is gondol rá, pedig szabadságuk szűk térre korlátozott. A Heidelbergből visszatért Réty hiába nagyhatalmú alispán, a körülmények őt is fogva tartják. (Ráadásul második házasságával új felesége hatalmi vágyának a börtönébe is bezárta magát.) A nagyobb birtokosok saját házuk börtönében élnek, mint a Kislaky család, s külön börtön az ostoba hiúság, ahogy ezt a rögtönítélő bíróság szemlélteti. Az elítélt Viola kiszabadításakor Etelka szabadságvágya mozdíti meg Kislaky Kálmánt, hogy kiszabadítsa a halálra ítélt Violát.

Az ebben segédkező „öreg Jánost” a katonaság sajátos börtönében kapott neveltetése tanította meg az alkalmazkodásra. A szabadsághoz a hasznosság vezet, ami a műveltség, a jártasság a tudományokban, főleg pedig az élettapasztalat segít elő. Foucault-nak a „porosz”, „katonás” nevelésre vonatkozó megjegyzése nyomán Fukuyama többször elismételt példája, miként alakítja a legfegyelmetlenebb amerikai fiatalok jellemét a tengerészgyalogság kegyetlen iskolája társaiért önfeláldozásra kész közösségi emberré, kiváló parancsvégrehajtóvá. A személyiség átformálása teremti meg a „modern” hadsereg ütőképességét biz-

tosító fegyelmet, a beszélő szerint még a napóleoni háborúkban rosszul vizsgázott Habsburg-hadseregben is. A műveletlen parasztlegények, akik gyakran egymás nyelvét sem ismerték, nem csak jó parancsvégrehajtókká, hanem összetartó és találékony férfiakká változtak. A *falu jegyzőjében* láthatjuk, a veterán katona értékes emberi tulajdonságait. Ákos „férfi dajkája”, az obsitos katona, hiába értékes ember, nincs helye az adott rendben. Pedig olyan erényekkel tért haza, amelyekkel Taksony megyében kevesen rendelkeznek. Ismeretlen viszontagságai tanulságaként a feltétlen hűséget, a rábízott emberek és a lovak iránti odaadó szeretetét hozta. Réty Ákos tőle tanulta azokat a gyakorlati ismereteket, amire szüksége van. János pedig büszke arra, hogy szeretett tanítványa jó lovas, derék ember. Minden igyekezetével kívül maradna azon a rendetlen világon, aminek szabályai ellentmondanak élettapasztalatainak. Sikerült is a hosszú háborúskodás ezernyi veszedelme közepette életben maradnia. A világot sajátos „magyar” szemüvegen keresztül látja.²²⁰ A megszépített múlttra vonatkozó öncsalásával éles ellentétben áll kiemelkedő feladatmegoldó képessége. Neki jut eszébe Viola megszöktetése, ő tervezi meg, hajtja végre; majd pedig Tengelyi (az ő szemében Ákos apósa) megmentése érdekében ő kutatja föl az eltűnt menekültet. Az egyetlen, akinek Viola végzetes döntése, hogy a biztos menedékből a halál útjára lép, lelkiismereti válságot okoz. Azaz fölméri, hogy az igazság választása kockázattal, s egy másik igazság (a felesége mellett életben maradás) megtagadásával jár. Ebben a tekintetben nem Vándory, hanem ez a tanulatlan katona a beszélő szószólója.

Tengelyi szabadsága (némi romantikus felhanggal), hogy a börtönben is álmodhat: „Hagyjuk őt pihenni; s adjon az ég boldog álmokat minden szenvedőnek”.²²¹ De hogy az ég helyett a föld embere is tehessen valamit a szenvedőkért, a befogadónak el kell jutnia a tanuláshoz: s „azon szomorú meggyőződésre jut: hogy a megelégedés, melyet keresett” eddig járt útján „el nem érhető, s

²²⁰ Szent meggyőződése, hogy „Horváth kapitány” nagyobb hős volt Napóleonnál. Ő pedig az állandóan vereséget szenvedő császári seregben legyőzhetetlenül harcolt, amit paradox módon igazol vissza, hogy a győztesekkel vonult be Párizsba.

²²¹ A *falu jegyzője*, II. k. 258.

ki a sokaságtól elválva, magányos úton törekszik felfelé, nem hogy a tömeg fenséges állását bámulja, de hogy önmagát emeltebbnek érezhesse; nem hogy sokaságtól láttassék, de hogy szemeinek tágasabb kilátás nyílják; nem mert magasságról uralkodni akar, de mert szabadság után vágyódik...”²²² A korabeli befogadónak arra kellett rádöbbenie, hogy a drámaivá fokozott (és egyúttal nevetéssé tett) nemes – nem nemes kérdés helyett a XIX. századi Magyarországon is a gazdag-szegény szembeállításával kell számolni: a megélhetési kényszer is börtön. Ezért kapnak kiemelt szerepet a polgári átalakulás eszméi. A történet végén a börtönéből kiszabaduló jegyző – Ákos segedelmével, az elbeszélte események után – sok jót tesz a polgári szorgalom szellemében: „Takarék-magtárt és kisdédóvó iskolát alapított, gyümölcsfákat ültetett a házak s utak mellé, s e szüntelen munkásság, melyben napjai folytak, derültté tették agg korát világos tanulságul mindenkinek, hogy valamint az erő, ha hasztalan vesztegel, idővel elrozsdásodik, s annyival fényesebb, mennyivel szüntelenebbül dolgozik: úgy az ember” életét is a termékeny munka töltheti meg tartalommal.²²³ A beszélő itt is azt az alkotó munkát sugallja, ami a kényelem ellentétéként az egész közeget megváltoztathatja.

„Mi gazdagok vagyunk szabadelvű emberekben; nemcsak a házában, itt e megyében is szebbnél szebb kijelentéseket hallhatsz mindenfelől. A szabadság, egyenlőség, népeknek jogai – [...], de tekints a szavak értelmére, s ha magadat ámítani nem akarsz mit találsz?” – kérdezi Tengelyi a szerző nevében.²²⁴ Mivel minden ember szabadnak születik, a szabadság joga nem köthető sem nemesi oklevélhez, sem vagyonhoz. Nem vásárolható meg sem összeköttetésekkel, sem pénzzel. S ahogy a nemzet egészét megilleti a szabadság, úgy polgárai is minden különböztetés nélkül elvárhatják a jogegyenlőséget és közteherviselést. Ahol pedig ezt nem szabályozzák végrehajtható törvények, s nincs meg a törvények végrehajtásához – ezen keresztül az igazság elvének érvényesítéséhez – szükséges jól működő (tisztességesen fölkészült és ezért megfizetett) szervezet, ott nincs más választás, vagy be

²²² Uo. II. k. 290.

²²³ Uo. II. k. 440.

²²⁴ Uo. II. k. 233.

kell épülni a megvesztegetések hálózatába, vagy az, aki az elveihez ragaszkodik, valamilyen börtönbe vezető útra lép. (Ez a szervezet azonban nem jelenik meg a regény szövegében, hiányát kell a befogadónak fölismernie.)

Szerkezet – szerkesztés

Az elbeszélés menetét meghatározza a Tisza-mítosz, valamint az, hogy Tengelyi és Vándory tétlenül szemlélődve üldögélnek, miközben drámai párbeszédben mutatkoznak be. Az egy-egy mondatra szorítkozó kérdések és megállapítások ebben is kisebbségben vannak, a két szereplő inkább tizenöt-husz sorban fejt ki gondolatait. Fesztes szerkezet helyett az érvelés uralja a szöveget. Hasonló módszert találunk a következő – ugyancsak párbeszédes – jelenetben is, ez azonban sokkal kevesebbet árul el az agarászó Réty Ákosról, Kislaky Kálmánról, az itt velük tartó Nyúzóról és a pandúrokról, mint amennyit előbb Tengelyiről és Vándoryról megtudtunk. A beszélő közvetlen megnyilatkozásai általában bonyolult és terjedelmes körmondatok. A befogadó figyelmének megragadására törekvés azzal jár együtt (több idézet tanúsága szerint), hogy ez a regény más legyen, mint a képzelet teremtetten „hősökről” szólók. E szándékot tükrözik az elbeszélést többször megszakító játékosan bölcselkedő mondatok: „Valamint nagy Fridrik verseiben, Voltaire diplomatikai ügyességében, Richelieu drámaiban, Byron lovaglásában kereste dicsőségét, úgy Réty alispán azon fáradozott, hogy valamivel többnek lássák, mint aminek született...”²²⁵ Az idézet a felsorolt történelmi nagyságok „hiúsága” mögötti közismerten nagy teljesítményekkel emeli ki, hogy Réty verseket, drámákat sem ír, nem diplomata, s inkább eltűri, mint alakítja a körülötte és vele kapcsolatban történő eseményeket.

„En, ki sem [...] új történelírói iskola megkezdésére, sem Homér vagy Scott utánzására erőt nem érzek magamban” –

²²⁵ *A falu jegyzője*, I. k. 151.

mondja a beszélő,²²⁶ mielőtt egy huszonnégy fogásos alispáni ebéd leírásába belefogna. Nehéz ebben elválasztani az iróniát a történetépítés és leírás nehézségeit mérlegelő író vallomásától. Hegelre hivatkozik, aki – eszerint – azt „hiszi – minden, ami van, az jó, legalábbis minden, ami való, közönségesen valószínű is.”²²⁷ A megidézett vígjátékban azonban a való bizony valószínűtlen úgy, ahogy megjelenik. Emiatt is keresi a szoros és személyes kapcsolatot a befogadóval.²²⁸ Majd hozzáteszi: „Ne várja senki, hogy a jelenetet, melynek most olvasóim tanúi lehetnek, részletesen leírjam. Nem vagyok, mint mindenki észrevehette, erős a leírásokban”.²²⁹ Máshol tanácsért fordul a befogadóhoz: „Ha olvasóim jobbat találnak, tudassák velem, s én csak akkor *nem* fogom követni tanácsaikat, ha e könyv második kiadást nem érne, mire természetesen most gondolni sem akarok...”²³⁰ Hasonló öniróniával írja: „Regényemnek egy nagy hibája az, hogy felette sokat okoskodom, néha szinte megsajnálom olvasóimat. Nem tudja nálamnál jobban senki, mennyire bosszantó, ha az író történetének fonalát elhagyva, minden percben okoskodni kezd.”²³¹ Ezért tartja a regényíró fő feladatának, hogy meglepje a közönséget.²³² Jól ismeri azt, mert: „Tudva való dolog, hogy a regény bajszos férfiak s főköltő asszonyoknál csak a gyermeki mesét pótolja, mely akkor legkedvesebb, ha az, mi benne elmondatik, sehol a világon fel nem található.” Mivel neki nincs olyan archimédeszi pontja, ahonnan más világot mutathat, mint amiben él, s nem eléggé költő, „hogy még akkor is, midőn művemet alkotom, a szomorú valót

²²⁶ Uo. I. k. 144.

²²⁷ Uo. I. k. 121. – E hivatkozás ugyan Hegel műveinek korábban tárgyalt ismeretét jelzi, de nem világos, mire vonatkozik.

²²⁸ „Fiatal olvasóim, kiknek egy része, mert senkitől függni nem akar, bizonyosan inkább kész mindenre, mint hogy oly valamit tegyen, mi neki józan emberekől tanácsoltatik: ne gondolják azért, hogy azon gyöngé teremtések egyike előtt állnak, kiknél jó- s rosszra egyiránt hiányzik az erő, s kiknek jellemök helyett csak körülményeiket említheti a leíró. Vilma azon lények közé tartozott, kik erősen szeretni s ugyanezért erősen bízni tudnak...” (Uo. I. k. 186–187.)

²²⁹ Uo. I. k. 215.

²³⁰ Uo. I. k. 220.

²³¹ Uo. II. k. 341–342.

²³² Uo. II. k. 19.

elfelejthetném”, tudja, hogy hazánkat, akárhová megyünk, a „cipőnk talpán is magunkkal visszük.”²³³ A beszélő²³⁴ képtelennek tartja egy saját világán kívüli világ megalkotását, noha Taksony megye mégis az. A játéktér itt politikatörténetileg azonosítható viszonyítási pontokra van fölfüggesztve, ami megfelel annak a korabeli magyar fölfogásnak, ami átjárhatónak tartotta a költészet és a közéleti állásfoglalás – amúgy sem könnyen meghúzható – határait.²³⁵ Erre az átjárásra a regény többször utal, tudatosan épít.

A történet kezdetén „vadászok” hozzák a zsákmányt: nyúl helyett az elfogott Peti cigányt. Sejthetjük, hogy üldözéssel bűnügyi történet következik, ami egyúttal a „tévedések vígjátéka”. Ebben az előítéletek és ítéletek összefüggésére fordul a figyelem, s a rövidlátás – akaratlanul – az üldözött menekülését segíti elő. E jelenet után a beszélő visszatér a kanyargósan lassú elbeszéléshez, amit a Tisza leírásával és a helység ironikus megjelenítésével megkezdett. Az összes többi szereplőket ő mutatja be. Tengelyi előéletének majdnem egy fejezetet szán, s ezzel eltereli a figyelmet Vándoryról, aki a meglepetéshez tartozó „titok” hordozója. A beszélő időnként az *Országgyűlési Napló*²³⁶ szeszélyes stílusában kanyarogtatja a maga bölcselkedő mondat-folyondárjait. Ezek egyikét Ákossal kezdi, majd (több tagmondat után) kitér az egyenlőség kérdésére, amiben mindenki önmagát tekinti a mérceinek, eljut Réty úrhatnamságához, aminek két többé elő nem kerülő összefüggésben van értelme. Az egyik feleségének a bűnözés határát átlépő nagyravágyásához kapcsolódik, a másik Ákos neveltetéséhez. A látszólag mozdulatlan idő valójában változik, hiszen egykor az idősebb nemzedéknek külföldre kellett mennie

²³³ Uo. II. k. 343.

²³⁴ A főispán szerint a művész „sokszor kénytelen lemondani legszebb eszméjéről, mert az anyag, mellyel dolgozik, nem alkalmas eszményének valószínűsítésére. Tengelyi szerint viszont: „a művész nem azért fárad-e eszményének valószínűsítésén, nem áll-e ott sokszor évekig márvány sziklája előtt, izzadó homlokkal dolgozva kemény anyagán, míg gondolatát legalább megközelíthet?” (Uo. I. k. 236.)

²³⁵ Gondoljunk az emlékiratok, tudósítások már tárgyalt kérdése mellett a XX. század divatos „tényirodalmára”.

²³⁶ Kölcsey nevezetes műve.

a műveltség megszerzéséért, Ákos pedig már a jövő helyszínén, Pesten tanul. Itt (távol Taksony megyétől és Tiszaréttől) bontakozott ki „új” gondolkodása: tud angolul és franciául, beutazta Európát. Visszatérve szűkebb „pátriájába” a fiatalság körében ugyan a „betyársággal” szerez népszerűséget, ez azonban azt jelzi, hogy értelmes tevékenységre nincs (még) lehetősége. Erről azonban nem esik szó, a cselekmény alakulásában csak Vilma iránti szerelme játszik szerepet, mégis magában hordozza a jövőbeni változás reményét.

A regény kritikusainak sokszor gondot okozott, ki is a regény főhőse. A cím és neve szerint nyilván Tengelyi, ahogy ezt – például – Kulin Ferenc biztosra veszi.²³⁷ Komikus regénybe illően válnak nevetségessé azok a fennkölt eszmék és eszmények, amelyek a jegyzőt vezetik, és kisszerű kudarcokba sodorják. Olyan regényhős ő, akinek tettei – a hősi epika szabályaival ellentétben – soha nem hívják elő a befogadóban a nagyság iránti csodálatot. Még heves érzelmei is legfőljebb csak szánalmat keltenek. Ennek a szálnak a tartóereje a választási jelenetben elernyed. Nyüző és Kenyházy eltávolítására nincs esély – a történet lezárásáig, a fiatalok hatalomátvételéhez fűződő reményekig. Így nem lehetne a befogadót a változás lehetőségének és szükségességének tudatosításáig elvezetni, azaz a Tengelyivel elmondott politikai érveket megvalósíthatatlannak kellene minősíteni. Amint idéztem, ezt már Erdélyi észrevette, de nem tette hozzá, hogy a komikum nem vált ki katarzist, azaz elmarad a tragédiát átélők megtisztulása. A váratlan kalandokba sodródó Tengelyi börtönbe juttatásához a bűnügyi szálra van szükség, aminek Rétyné és Macskaházy a kezdeményezője. Sok tekintetben ők a regény legérdekesebb – és leginkább félelmet keltő – szereplői. Rájuk is vonatkozik azonban az, ami valamennyi szereplőre, hogy jellemük a történetben nem változik. A leggroteszkebb jelenetben: Macskaházy – miután szembesült Rétyné göggyével – önbizalmának helyreállítására fölkeresi Tengelyinét, aki egykor visszautasította házassági szándékát. De nem az ő elcsábításával kísérletezik, hanem gondosan fölépített számításból feleségül kéri a lányát. Itt látjuk a legvilágosabban az érzés és a rideg önzés szembeállítását. (Nem

²³⁷ KULIN Ferenc: *Közelítések a reformkorhoz*. Bp., 1986. 159–183.

véletlen, hogy Viola mellett mindig az érzékenyek oldaláról érkezik a segítség!)

A beszélő nézőpontjához Tengelyinél közelebb áll – a fennálló körülményekkel ütközni csak a bűnügy lelepleződése miatt kényszerül – Vándory. Jósága sokáig akadályok nélkül és meg nem jelenő eredményekkel érvényesül. Legalábbis a beszélő nem szól ilyesmiről, legföljebb, mint magától értetődőre, utal rá. Valószínű, hogy erre maga az író is csak a történet végén döbbszent rá. Aligha túlzás föltételezni, hogy Vándory szerepének súlya írás közben nőtt meg, hogy az üveges zsidó végső vallomásaiban kapja meg értelmét. A beszélő kezdettől semmi kétséget nem hagy, hogy mindenről igen határozott véleménye van. A börtönben láthatjuk, mit jelent Vándory papi szerepe: vigasztalást ad, ahol lehet, enyhíti a szenvedéseket, segít az elesetteken. Nem beszél a szeretetről: minden cselekedetét annak szelleme határozza meg. A szerencsétlen üveges vallomása Vándory nagy diadala, s ez Eötvösnek talán minden politikai gondolatnál fontosabb, mert itt érvényesül az igazság, aminek a hiánya az egész regényszerkezet központi kérdése. Azzal együtt, hogy sehol sincs tételesen kifejtve, hanem a beszélőnek a befogadóval folytatott vitázó, ellentmondás kiváltását célzó módszere hívja elő.

A „hős” szerepére leginkább Viola hivatott, a cselekmény mindvégig körülötte bonyolódik. Ezt már Beöthy Zsolt észrevette, amikor megállapította, hogy három különböző történet kapcsolódik össze: Réty családi tragédiája, Tengelyi és az „egyenes lelkű, heves” paraszté.²³⁸ A beszélő úgy állítja be, hogy Tengelyi, Vándory és a fiatalok akaratlanul, Nyúzó és társai tervszerűen, de valamennyien mindvégig Viola elfogására várnak. A hangsúly a várakozás állapotán van, s a Peti cigány elfogásához kapcsolódó vígjátéki jelenet (amelyben a szolgabíró indulatai majdnem végzetes kárt okoznak az alispánnak – és magának) a várakozás további fenntartására szolgál. Tengelyit mindvégig a nem-cselekvés jellemzi. Amit tesz, azonnal visszaverődik a szövegvilág láthatatlan, de határozottan létező faláról. Réty családi tragédiájáról sem igazán beszélhetünk, sokkal inkább felesége és Macskaházy int-

²³⁸ BEÖTHY Zsolt: *Az újabb magyar regényirodalomról*. *A Hon*, 1879. január 25. 2.

rikájáról. Nyúzó, Kenyházy belekényszerülnek a cselekvésbe, ami mögött nem annyira Viola egyenes lelke és heves vére, hanem a betyárromantika szatirikus átirata rejtőzik.

A bevezetést követő – hosszú – fejezet részben Tengelyi élet-történetével ismerteti meg a befogadót, majd ismét várakozás következik nyitott kérdéssel, amire választ csak később kapunk: miért *ne* haragudjék Tengelyi saját kedves lányára? Réty házának bemutatása során egy tervezett bűncselekmény két főszereplőjét, Macskaházyt és Rétynét ismerjük meg, s itt is várjuk a fejleményeket. A befogadó a „titkok” leleplezésére számíthat, s ez táplálja, tartja fenn az érdeklődést. Csak a negyedik fejezetben találkozunk először az áldozatokkal: Viola feleségével és gyermekeivel. Itt a fölfordult világra jellemző bonyodalom okoz meglepetést: a törvényesség falubeli képviselőjének, a jegyzőnek a háza rejtő az üldözött betyár családját. A beszélő a szánság fölidézésével támaszt rokonszenvet a szerencsétlen Zsuzsi, az érző szívű Vilma s vele az egész Tengelyi család iránt. Újabb titkok és egy betörés, majd a Viola üldözésével járó fölfordulás fokozza a bonyodalmat, hogy aztán ismét izgalmas várakozás következék. Az új fejezet középpontjába a tisztújítási előkészületek kerülnek, hogy a bontakozó bűnügyi történet a politikai élet szatírjába csap hasson át. Közben megismerkedhetünk a fiatalok vígjátéki szabályok szerinti akadályba²³⁹ ütköző szerelmével. A megyei tisztújító választások viszik a történetet a politika világába: egyfelől a befogadó végighallgathatja a főispán és Tengelyi beszélgetését, másfelől láthatja a kisszerű választási visszaéléseket, a „titkos” szavazás paródiáját és a jegyző kiközösítését. Közben ismeri azt a csapdát – és ez is fokozza a feszültséget –, amibe Tengelyi belelépett: tudja, amit ő nem, hogy ellopták a – neki váratlanul – szükségessé vált iratait. A Violának állított csapdával és fogságba ejtésével folytatódik a bűnügyi szál, amit a rögtönítélő bírósági tárgyalás paródiája, majd a halálraítélte Viola megszöktetése és a fiatalok közti ellentét megszűnése zár. Új várakozásunk középpontjába a bebörtönzött Tengelyi kerül.

Ettől kezdve Rétyné áll a történet előterében, még akkor is, ha közben a hálától vezérelt Viola (a Tengelyi-iratok visszaszerzése

²³⁹ Northrop Frye szerint jellegzetesen ilyen a szülői ellenkezés.

érdekében) a befogadó szeme láttára végez Macskaházyval. Ekkor már figyelmünk a zsaroló fiskális és a kiszolgáltatott helyzetbe sodródó alispánné konfliktusára tolódott át. A fő kérdés, hogy lelepleződik-e a gőgös dáma vagy mindenkin keresztülgázolhat. Macskaházy halálával nem oldódik a titok leleplezésére vonatkozó várákozás, mert a bűnről immár a fiatalok is tudnak. Miután jóhiszeműsége szinte kilátástalan helyzetbe juttatja Tengelyit, a beszélő leleplezi Vándory származását, majd hosszú betét-levéllel fokozza a várákózást. A levél „műfaja” teszi lehetővé a beszélő teljes azonosulását hőisével, s egyúttal ez a moralista retorika csúcspontja is: „Óh, térj magadba öcsém’ s gondold meg azon külső fény s földi vagyon, melynek már annyit áldoztál, megérdemlik-e, hogy érték lelked nyugalma örökre kockáztasd?” – hangzik a fennkölt szózat. S a második (érdek)házasság bűnét fölróva teszi hozzá ugyanezen a hangon: „Nem gondoltam, hogy azt, mit tőled legszorosabb kötelesség kíván, kérni kénytelenítsem...”²⁴⁰ A börtönhöz kapcsolódva ismerkedhetünk meg a tanulatlan megyei tisztiorvos hosszú történetével, majd az ezzel összefüggő járvánnyal. (Terjedelménél sokkal fontosabb, hogy az „orvos” pályafutása is a szakképesítésre épülő hivatalrendszer szükségéről szól.) További várákozás előzi meg az utolsó nyitott kérdést: megtalálja-e a hűséges öreg János a valódi gyilkost, Violát? Erkölcileg megengedhető-e, hogy a „jó ember” feláldozza magát?

A műfaj kérdései rendkívül erősen foglalkoztatták Eötvöst. A regény vége felé mondja: „Azon ponthoz értem, hol elhagyva előadásom eddigi modorát, történetem fonalát megszakaszthatom. A regény- s történetírónak legszebb kiváltságai közé tartozik, hogy érdektelen korszakokon átleyjtve, csak azt veszi fel előadásába, mit legszebbnek vagy nagyszerűnek tart. [...] A történetíró nagy jellemek leírásával foglalkozik – a regényíró néha a mindennapi élet szerényebb körében választja személyeit, de csakugyan oly nagy-e a különbség? Azon jellemek, melyeket nagynak nevezünk, nem koruk körülményei által váltak-e azokká? A történetész egy nagyszerű mikroszkóp, ahová fordítod, óriásokat látsz, de azért az általad bámult egyén nem válik nagyobbá. [...] Nem tetteinek színhelye, nem a láрма, mellyel fellép, nem a címe

²⁴⁰ *A falu jegyzője*, II. k. 300.

teszi valóban érdekessé az embert? Az egyetlen jel, min valóban nagy szíveket a gyáva csoport között, mely nagyságot utánoz, kiismerhetsz: a nagy szeretet, mellyel valamely nemes tárgy iránt elteltek...”²⁴¹ A dicsőség és mulandóság kérdésén töpreng. Az említett „nagy szeretet” egyfelől és személyesen a tiszai tájhoz, a közös magyar hazához köti, másfelől Vándorynak a zsidó megtisztító vallomásában visszaigazolt szerepében és Viola önfeláldozásában mutatkozik meg.

„Történetem végéhez értem. Isten veletek olvasóim! Ha van köztetek, kik elbeszéléseim mindennapiságán megbotránkoztak, s tartózkodás nélkül kimondják: hogy hacsak akarnának, sokkal szebb könyvet írhatnának – legyetek meggyőződve, nem rendkívüli, de való dolgokat akartam elmondani. Ha néhányan a nyíltságot rosszalljátok, mellyel honi állapotaink árnyoldalairól szóltam, higgyétek el, ha nem volnék meggyőződve, hogy ez állapotok megváltozása tőlünk függ, inkább fényoldalait kerestem volna föl, hogy titeket s enmagamat nyájas csalódásokkal vigasztaltam.”²⁴² Itt befejezhetné. Ám ahogy sem a választás, sem a bírósági tárgyalás szatírája nem elégítette ki, ahogy a börtön reménytelenségével nem akarta zárni regényét, a korabeli befogadó ízlésére gondolva szükségesnek tartotta egy újabb, fennkölt és erősen retorizált befejezést írni – himnikus hangon, amit már a Tiszáról szólva idéztem. A szép, igaz és való megragadhatóságáról töprengve aligha juthatott volna szerencsésebb írói megoldáshoz, mint hogy a történet középpontjába állított bűnügyi vígjátékba rejtette szándékát: a befogadó gondolatainak általa kijelölt medrébe terelését. Az irány – az igazság keresése – világos, de alighanem e befejezés és az egész történetet átszövő együttérzés készítette Erdélyi Jánost, hogy mégis költői alkotást lásson a műben.

A beszélő – úgymond – Goethe modorában, azaz életet és költészetet vegyítve mondta el tanulságul kínált történetét.²⁴³ Az „élet” (Wahrheit) a személyes élmények, tapasztalatok „igazságára” utal. A beszélő persze azért hívja segítségül a költészetet, mert éppen e téren ütközik ellentmondásokba. Mégis elmondhatja

²⁴¹ Uo. II. k. 320–321.

²⁴² Uo. II. k. 448.

²⁴³ Uo. I. k. 128.

Vándoryval: „Megengedem, hogy azok, kik most a szabadság elveit hangoztatják, nem komolyak szándékukban; de vajon a szó, melyet kimondanak, nem győz-e meg ezreket mind a mellett?”²⁴⁴ Az állítás ugyan kérdésként merül föl, de a beszélő arra az ősi hitre hivatkozik, miszerint a félelmek okozójának pusztá megnevezése elősegíti, hogy megszabaduljunk szorongásainktól. „Csak a nyíltság által óvhatjuk meg magunkat a hazugság ellen” – vallja Tengelyi a kimondott szó fontosságáról. – „Ki a valót el akarja titkolni, előbb-utóbb annak megváltoztatására fog kényszerítettetni...”²⁴⁵ Nem csupán a fiatalokhoz fűzi reményeit, de a regénybeli idő kezdete is *őszre* – végpontja pedig a *tavas*z közeledtére esik. Ez is szerkesztési elv.

²⁴⁴ Uo. II. k. 234.

²⁴⁵ Uo. II. k. 230.

VI. MAGYARORSZÁG 1514-BEN

A történelem üzenetei

„A történelmi regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket, ha író szemei előtt nem tart, minden regény puszta időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelesség jutott, s ez: *népszerűsíteni a történetet*. Honnan következik: hogy mennyiben a regény a történet körébe vág, azaz a múlt századok általános viszonyaival foglalkozik, vagy történelmi személyiségeket léptet fel: az író nem képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódás által szerzett.”¹ A *Magyarország 1514-ben* idézett előszavában Eötvös tovább fejtegeti felfogását, s közben leszögezi: a „regénynek egyik fő kelléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, mit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról s viszonyokról tudunk, melyekben e személyek állítólag éltek.”² Ezeket az elveket Walter Scott, Victor Hugo vagy Ludwig Tieck³ történelmi regényeihez.

Arisztotelész *Poétikája* alig foglalkozik az ember belső világának a drámai és az elbeszélő műfajokban betöltött szerepével. A költő és történetíró különbségét így határozza meg: „a költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem hogy olyan dolgokat, amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint lehetségesek. A történetíró és a költő ugyanis nem abban különböznek, hogy versben vagy nem versben beszélnek [...], hanem abban, hogy az egyik

¹ EÖTVÖS József: *Magyarország 1514-ben*. Bp., 1972, 19.

² Uo. 20.

³ Eötvös egyaránt olvashatta Tieck 1826-ban megjelent *Der Aufruh in den Cevennen* és az 1840-es *Vittoria Accoromba* című regényeit.

megtörtént dolgokat mond el, a másik pedig olyanokat, amilyenek megtörténhetnek. Ezért a filozófiához közelebb álló és magasabbrendű a költészet, mint a történetírás, mert a költészet inkább az általánost, a történetírás meg az egyedit mondja.”⁴ Eötvös ezúttal a történelmi forrásokra hivatkozó Scott példáját követi.⁵ Hugo művei közül az olvasott *A párizsi Notre-Dame* helyett az 1862-ben megjelent *Nyomorultak* s az 1873-as *Kilencvenhárom* szellemisége áll hozzá közelebb. Pedig Buda leírásában (vagy a Telegdi-ház művészi ízlésének megjelenítésében) igyekszik a „*Notre-Dame*” Párizs-képeinek történeti festőiségét követni.⁶ Tieck Scottnál kevesebb figyelmet fordított a tárgyi világ hiteles leírására, inkább a történelmi korok szellemiségét akarta földélni, s ez kevésbé jellemző Eötvös törekvésére. Goethe, Schiller, Bessenyei, a két Kisfaludy, Katona és Vörösmarty drámáinak a hatására azért gondolhatunk, mert a közélet időszerű kérdéseiben sokkal határozottabban foglalnak állást, mint *A párizsi Notre-Dame*, Scott vagy Tieck. A kor történelmi regényeinek szerzői azt a feladatot vállalják, amit az *Előszó* is kiemel: a történet népszerűsítését. Más megközelítésben azt, hogy kielégítik-kiszolgálják, sőt fokozzák a könyvvásárlóknak a XVIII. század második felétől rohamosan növekvő múlt iránti érdeklődését. Scott a skót nemzeti öntudat fölélesztésére, Hugo párizsi helyszínnel, de az emberi jellem titkait keresve,⁷ Tieck reneszánsz nosztalgiákat ébresztve. E szándékokat többnyire (és nem alaptalanul) „romantikusnak” nevezik. Látnunk kell mögötte azt, hogy a XVI. századtól a jelen megismerésére irányuló figyelem igyekezett tudatosítani az idő tényezőjét: a múlt-jelen-jövő összefüggésrendszerét.

A beszélő meggyőződése szerint a „jelen” mindig a múltban történtek következménye. Azok a körülmények, amelyeket az adott korban élők létrehoznak (vagy eltűnnek) meghatározzák a következő nemzedékek lehetőségeit. Amennyiben egy közösség, nép, nemzet, ország változtatni akar a helyzetén, nem hagyhatja

⁴ ARISZOTELÉSZ: *Poetika*, Bp., 1997. (Ritoók Zsigmond fordítása).

⁵ *A falu jegyzőjében* egy – már idézett – utalás azt jelzi, hogy Scott fölfogását ugyanúgy elavultnak tartotta, mint Homéroszt.

⁶ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Újraértelmezések*. Bp., 2000. 43.

⁷ *A párizsi Notre-Dame-ban*.

figyelmen kívül a szellemi, tárgyi környezetet kialakító – időben messze visszanyúló – folyamatokat. Az ember történelme során létrehozta azokat a tárgyi feltételeket, emberi kapcsolatrendszerket, amelyeket „második természetnek” és társadalomnak nevez. Az időfolyamat része minden jobbító vagy rontó, építő vagy romboló emberi tevékenység. Cselekedeteinek és mulasztásainak egyaránt tovább ható következménye van. A XIX. század általános fölfogása szerint viselkedésünk nem lehet méltatlan szüleink, ősünk példájához. A múlt kötelez, és többé-kevésbé kényszerpályákra helyez. Tanulságai kivetíthetők a jövőre, amelyben „mi” válunk majd múlttá. A *Magyarország 1514-ben* szerzője ennek a gondolatnak a szemléltetésére teremti meg a regény szövegvilágát.

Eötvös korának tanult olvasói általában hitelesnek tekintették a történelemről szóló régebbi és újabb elbeszéléseket, de már megjelent a forráskritika igénye is. Az viszont a XX. században került a gondolkodás előterébe, hogy ugyanazt a történetet különböző személyes élmények és nézőpontok alapján különbözőképpen lehet elbeszélni. A regényírók azonban kezdettől éltek ezzel a lehetőséggel. A *Magyarország 1514-ben* történetének pilléreit adó „tényeket” ma is elfogadottnak tekintjük. Tény Mátyás uralkodása, Bakócz (a regényben: Bakács) Tamás esztergomi érsek törekvése a pápaság elnyerésére, a meghirdetett keresztes had, a törökveszély, Dózsa fölkelése, a megtorlás, Verbóczi⁸ törvénykönyve és a mohácsi csatavesztés – minden következményével.⁹ Másfelől tényként kezelhetjük azt a feszültséget is, amit Eötvös az 1840-es magyar közéletben érzékelt,¹⁰ s aminek robbanásve-

⁸ A regényben így olvassuk a jogtudós nevét. A mű teljes címe: *Opus Tripartitum juris consuetudinari incliti regni Hungariae*.

⁹ Feltételezhető, hogy az anyaggyűjtésben együttműködött legjobb barátjával, Szalay Lászlóval, aki a szabadságharc után Lipcsében jelentette meg *Magyarország története* című művének a 3. kötetét. Erről azt írja Szekfü Gyula, hogy itt található a paraszt-„láadás leglogikusabb leírása”. (HÓMAN-SZEKFFÜ: *Magyar történel*, Bp., é. n. III. k. 480.)

¹⁰ Az 1831-es „koleraláadás” idején édesapja a felvidéki Sáros megye főispánjaként (ahová fiát hat évvel később kerületi ülnöknek nevezte ki) szerzett személyes tapasztalatokat, s valószínűleg ezek is tükröződnek későbbi regényében, *A nővérek*ben. Azzal együtt, hogy a lázadással kapcsolatos pesti diákmegmozdulást akkori barátja, a korán elhunyt Palocsy Tivadar vezette, valószínűleg az ő részvételével.

szélyére regényével figyelmeztetni akart. Elbeszélésében a kétségbevonhatatlan tények mellett sok írásos följegyzést használt, s írói jogának tartotta, hogy a regény szövegvilágát meghatározó emberi tényezőket saját elképzelése szerint alkossa meg.

Scott írói szokásainak megfelelően Eötvös regényében is „hír” indítja el a cselekményt. Buda polgárai Dózsa különleges kitüntetéséről értesülnek egy hír alapján, ami a török hadszíntéren aratott párbaj-győzelméről tudósít. E sikerre volt szüksége a gyengeségét átérező királyi udvarnak, hogy sajátjaként mutathassa föl. A hír olyan, a tehetetlenség és a beletörődés szellemétől bénított közegbe érkezik, ahol az ország fenyegetettségével mindenki régen tisztában van; de a vezetésre hivatott Ulászló jellemhibája, az udvarához tartozókat megosztó érdekellentétek, az önzés (és hiú gőg) bűne megakadályozza, hogy a veszély elhárításához szükséges tetteket megszervezzék. Ezt helyettesíti a látványosnak szánt ünnepségben megnyilvánuló pótcselekvés, aminek következményeire senki nem számít. Ugyancsak Scott történeti regényfölfogásának felel meg, hogy a mozgásba hozott cselekményben megjelenik az utazó-utazás tényezője, s ehhez kapcsolódik az a különös találkozás, ami a szerelmi bonyodalom – meghatározó fontosságú – szálát elindítja. Így a történet „valóságos” főszereplői mellett a képzelet teremtette alakokhoz kapcsolódó erős hatású érzelmi közeg helyezi előtérbe az erkölcsi értékek érvényesülését.

A történet célelvű elbeszélése vonalszerűen halad előre. Ezt azonban megtöri, hogy a beszélő és a szereplők gyakran utalnak magyarázatként – különböző összefüggésben – a múltra. Az 1514-es év eseményei két további idősíkon játszódnak: a beszélő is szól róla, még inkább azonban a befogadó van annak tudatában, hogy ami az adott „jelenben” megtörtént, annak jövőbeni következménye a „végzetesnek” minősített mohácsi tragédia. Ugyancsak egyetértés van beszélő és befogadó között az előzmény ismeretében. A hangsúlyozott „rossz” is következmény, s azt a kérdést veti föl, miként jutott ide az a nemzet, az az ország, ahol Mátyás uralkodása okkal minősül „dicsőnek”. A beszélő szerint ugyan ez sem az eszményi (ideális) „jó” kora, de összehasonlíthatatlanul jobb volt annál, ami ezután következett. Mégpedig azért, mert az erős király céltudatossága, igazságérzete, a közjó előtér-

be állítása mindenkinek megadta a törvényekkel¹¹ szabályozott rend biztonságát, s ezek *követhető példák* a befogadói jelenben. Ebben az időkeretben az elbeszélés játéktere Magyarország földje. Az idő kezdetben mozdulatlannak látszik, aztán az események viharosan fölgyorsulnak. Magukkal ragadják az emberi sorsokat, s az indulatok végzetes következményeket hoznak létre. Az elbeszélésben a tér a hősök mozgása szerint csomópontokba sűrűsödik, saját távolságaitól függetlenül.

„Ahol véget ér a törvény, ott kezdődik a zsarnokság” – írta a nagyhatású politikai gondolkodó, John Locke.¹² Az 1514-es Magyarországon – a regény szerint – a gyenge király helyett főurak bitorolták a hatalmat, akik rendszeresen átlépték a törvények határait, „amire senkinek sincs joga. Ez abban áll, hogy valaki a kezében lévő hatalmat nem az uralma alá tartozók javára használja fel, hanem saját külön, egyéni hasznára...”¹³ Ugyancsak Locke gondolatmenete szerint állítja a beszélő: Mátyás szigorú törvényeinek legfőbb érdeme abban állt, hogy mindenki békében és biztonságban élvezte tulajdonát, akár sokat, akár keveset mondhatott magáénak.¹⁴ Mivel jó esetben a „törvényhozók hatalma a közjóra korlátozódik a társadalomban,”¹⁵ az ezzel ellentétes – adott helyzetben csak a nemesség megtorló szándékát szolgáló törvények – a közjó ellen hatnak. Mielőbbi megváltozásuk sürgető feladat. Azt a gondolatot, hogy a származási kötöttségeket szabályozó törvények megváltoztatása elsőrendű és általános közérdek, Széchenyi, Kölcsey és Wesselényi vitték át a köztudatba. 1847-ben a nyilvánosság figyelmének előterébe kerültek a politika égető kérdései. A regény ebben akarta a maga eszközeivel a befogadót állásfoglalásra készíteni.

Az elveszett paradicsom, a meghatározhatatlan történelmi távlatban egykor „volt” „aranykorral” szembeni (főleg az elméleti irodalomban kiemelt) *romlás* gondolatának rovására így kerül-

¹¹ A törvény, a törvényesség betartása és betartatása Eötvös egész gondolkodásának központi tétele.

¹² John LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól*. Bp., 1986. 183.

¹³ Uo. 181.

¹⁴ Uo. 132.

¹⁵ Uo. 134.

hetett előtérbe a XIX. századi Európát (és Amerikát) meghódító (sokszor túlhangsúlyozott) *haladás*-eszmé. Az a felelősségtudat, miszerint az önmagát polgárnak tekintő embernek erkölcsi kötelessége a közösség (a „nemzet”) belső viszonyait a „jó” (a közhasznú) irányában befolyásolni annak érdekében, hogy a következő nemzedékek jobb körülmények közé kerüljenek. A jelen az előző nemzedékek közéleti döntéseinek, helytelen viselkedésének a következményeivel küszködik. Az egykori vezetők gyengesége és önzése soha nem marad súlyos következmények nélkül. Ez teszi a múlt tanulságait a jelen megítélésében fontossá. A történelmi regények szövegvilágában a múlt szüntelen változás, amit az okság elve mozgat. Nem csupán a gazdasági és a társadalmi kérdések változnak, de minden kornak más az ízlése és stílusa is. „Ne keressük a királyi lakban ama méregyent, mely korunk nagyobb építményeiben a szépség egyik kellékéül tekintetik, s eszünkbe juttatja, miként alkotásunkban az arány- és cirkalomnak a művészi képzeletnél több része volt”¹⁶ – állapítja meg a beszélő – (az akkor még divatos) klasszicista építészetre, a nálunk jórészt megsemmisült reneszánsz alkotásokra, illetve saját írói törekvéseire utalva.¹⁷ Szegedy-Maszák Mihály *A párizsi Notre-Dame* elemzésében hangsúlyozza, hogy Hugo művében a „múlt megőrzése föltétlen értéként szerepel”¹⁸, itt viszont a hiányát nyomatékosítja a beszélő; a történelmi okokra visszavezetett értékvesztés következményeit látjuk.

A múlt iránti érdeklődés az európai művelődés ősi hagyománya. Ha fölütjük a Bibliát, az ószövetségi részben gondosan levezetett családfákat találunk. A görög mitológiában ennek kisebb szerepe, de a „fő hősök” isteni származása itt is gyakran hangsúlyozott „lény”. Az antik történelmírók színes emberi magatartásmintákat bontanak ki, amit a krónikások, majd az újabb szerzők is követnek. A közművelődés intézményrendszerének kifejlődésével e példák tanítása került az oktatás középpontjába. Emellett

¹⁶ *Magyarország 1514-ben*, 24.

¹⁷ A klasszicista esztétika nem ismerte el a regényt „magasabb” értékű műfajnak, Goethe művei ellenére sem. Eötvös olyan hagyományba illeszkedett, amit ettől eltérő elvek alakítottak ki, amelyek a befogadóra gyakorolt hatást annak minél szélesebb érvényesülésében keresve igyekeztek kifejteni.

¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK: i. m. 42.

minden nép megőrzött saját múltjára vonatkozó (hősi) történeteket,¹⁹ amit a XVIII. századtól előszeretettel fedeztek újra föl, s állítottak a „klasszikus” példák mellé. A nemzeti tudat megerősödésével a fokozódó érdeklődés megteremtette a történelírás újabb iskoláit, s egyre több író fedezte föl az eseménytörténetben rejlő emberi viselkedés érdekességét. Arra törekedtek, hogy a megörökített események összefüggéseinek emberi tényezőit állítsák előtérbe. Rájöttek, hogy a gyorsan növekvő olvasótábor a „tények” mellett igényli a képzelet segítségével fölidézett, érzelmileg megragadó és látványos képek, képsorok tanulságait; a cselekményekben szemléltetett emberi sikereket, bukásokat – akár tragikus, akár komikus földolgozásban.

A teret nyerő közoktatás két évszázadig a történeti példák (magatartás- és viselkedési minták) nevelőerejére épült. A történelmi regények szerzői is ennek szolgálatára szánták műveiket. E nevelési gyakorlat – miközben fő céljának a gondolkodás, önkifejezés és megértés megtanítását tekintette – az évezredes bibliai példák mellett főleg az antik (görög-római) irodalom szövegeit (és a mítoszok világát megjelenítő képanyagát) használta. A történelemformáló személyiségekhez köthető általános erkölcsi-etikai tanulságokat kínáló szövegek másik forrása a kevésbé népszerű Thukididészről – a középfokú iskolát végzetteknek „kötelező” Plutarkhoszon keresztül – Gibbon „modern” földolgozásáig terjedt. Ehhez egyre nagyobb jelentőséggel járult a nemzeti történelem iránt föltámadó érdeklődés. Ez az igény – tudomásom szerint – Shakespeare fölismerése, valószínűleg ő fogalmazza meg elsőnek a nemzeti érzés különleges értékrendjét,²⁰ Goethe és Schiller ehhez tették hozzá a maguk „korszerűen fogalmazott” kérdéseit a Hatalom és a Nép, a győztes Rend és a Siker összefüggéseiről.

¹⁹ Gondolhatunk itt akár az *Ossziánra*, akár a *Kalevalára*, akár a *Niebelung*, az *Arthur király*, a *Roland*-temakörre. – A kor föllogásában nem jelent meg az a máig lezáratlan kérdés, hogy például ezek mennyiben a közhagyományban megőrzött, s mennyiben kitalált („rekonstruált”) történetek. Ez a *Nemzeti hagyományok* szerzőjének, majd Arany Jánosnak figyelmét abba az irányba terelte, hogy az elveszett mítoszok is újraírhatóak.

²⁰ „Ez ősi trón, e felséges sziget, / E fönség földje, e Mars székhelye, / Ez új Éden, e fél-Paradicsom... / E föld, e boldog birtok, Anglia...” – olvassuk a *II. Richárd*, II. felvonásnak, I. színében.

„A magyar társadalom önábrázolási igénye a XVIII–XIX. század fordulóján a múlt megjelenítésének fikciós irányba fordulásához vezetett” – írja Szajbély Mihály.²¹ Az idézet ugyan a történetíráshoz vonatkozik, de a dolgozat egésze a múlt irodalmi felfogásának korabeli kérdését tárgyalja – anélkül, hogy a történelmi regény kérdéseit érintené. Hozzátehetem: Jósika az *Aba/í*-ban jelentősen megváltoztatta a regék műtszemléletét.²² Egyfelől a történelmi hitelesség tárgyi leírására törekedve átvette Scott (és Hugo) módszerét; másfelől a kor nevelési eszményét és a nemzeti sorskérdéseket is beleszőtte a történetbe. Eötvös egyidejűleg érdeklődött a kor „uralkodó eszméi” iránt és írt regényeket. Ebben a műfajban látott lehetőséget, hogy kifejtse újságcikkbe nem foglalható kérdéseit, amelyeket az elvont fogalmi gondolkodás keretében nem tartott megtárgyalhatónak. Az újság olvasója hírekre kíváncsi, a folyóiratok pedig sajátos jellegüknek megfelelő közönséghez szólnak.²³ A lehetséges befogadók nagy része nem is elég figyelmes és képzett ahhoz, hogy elméleti tételek logikáját végiggondolja. Érzelmi hatásokon keresztül inkább befolyásolható, s erre bizonyultak alkalmasnak a sokak által olvasott regények.²⁴

Eötvös gondolatvilágában a Hatalom, a Nép, a Nemzet²⁵ és az Emberiség nem elvont elméleti fogalmak, hanem kapcsolatok

²¹ *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában.* In: It 1999/3. sz. 424–440.

²² *A csehek Magyarországon szövegvilágában* mindez kevésbé nyilvánvaló.

²³ Az 1817-ben indult *Tudományos Gyűjtemény* még mindenkire „mindenről” akart szólni, a szépirodalmi, „kritikai”, majd divatlapok megcélzott olvasótáborát címük jelzi. A negyvenes években már indulnak ismeretterjesztő és tudományos folyóiratok is. Eötvös Szalay László lapjának, a *Budapesti Szemlének* (1840) korlátozott hatókörét (olvasótáborát) ismernie kellett.

²⁴ Pulszky Ferenc, aki jó megfigyelő volt, azt írja Eötvösről, kit jól ismert és kedvelt: nem szívesen vállalkozott „előörsként” „fényes beszédekre”, noha ezt is megtette, de „hölcseledő költői szelleme dacára, mely természeténél fogva a harcot kerülte...” PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*, Bp., 1958. 247.

²⁵ A nemzet kérdése Eötvös gondolkodásában mindig ellentmondásosan jelenik meg, de különösen 1848 után. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művében egyfelől szembeállítja a nemzeti érdeket a szabadság és egyenlőség eszméjével, másfelől a központosítás kérdését tárgyalva leszögezi: „A állam első szüksége: önállósága.” (I. m. Bp.1981. II. k. 217.) A centralizmusról folytatott korábbi vitáknak is alaptétele, hogy a központi közigazgatást a képviselői országgyűlésnek felelős kormány hozza létre. Ezt ugyan a

összefüggő, különböző, feszültségekkel telített rendszerét jelenlik. Eszerint a kor gondolkodóit (elsősorban Hegelt) foglalkoztató állam az ő gyakorlatias fölfogásában emberi közösség, amiben működnek, hatnak különböző eszmék, ezeket azonban ugyanúgy emberek fogalmazzák meg, ahogy a vezetők és vezetettek egyaránt emberek. Gyarló, esendő, indulatos, szenvedélyes, önző, bűnös emberek, akik soha nem kerülhetnek kapcsolatba olyanokkal, akikből mindez teljesen hiányzik; viszont – kisebb-nagyobb mértékben – az elhivatott vezetőkben is él az érzékenység és a gondolkodás képessége, az érdek, a hasznosság tudata, az érvényesülés ösztönző tényezője, a közösségteremtő szeretet, belátás, mértékletesség, áldozatkészség, önfeláldozás eszméje, a szenvedés megtisztító erejéről szóló krisztusi példa tanulsága. A Hatalmat – formájától és hatókörétől függetlenül – ugyanúgy emberek gyakorolják, ahogy a Nép is egyes emberekből áll. Az önkényuralom ellentétéként (Locke fölfogásában) elképzelt szabad közösségek (nemzetek) vezetői ne is akarjanak hatalomra szert tenni; mert éppen azért választják meg őket, hogy a törvényekkel szabályozott igazságos rend fenntartását, a közérdek érvényesülését szolgálják. Eötvös Bentham szellemében gondol a közérdek és hasznosság összefüggésére, amiről a „hazafiakal” belátható érdekekre hivatkozó észérvekkel lehet meggyőzni.²⁶ Az eszmék fő szerepe az erkölcsi-etikai érték iránti fogékonyságra nevelésben áll. A műveletlen tömegbe beolvad az egyén, eltűnik személyes felelőssége, ezért a sokaság „vad”, tagjainak tetteit az ember „állati” ösztöneinek megnyilvánulásai befolyásolják. A személytelenségben felelőtlen tömeg indulatai már a francia forradalom tanulságai között megrémítették Eötvöst, amit a „kolerázadás”, majd a galíciai „népmozgalom” tovább fokozott. Ugyanakkor –

Habsburg Birodalom keretében képzelte el, de magától értetődően a magyar képviselőháznak felelős magyar kormányra gondolt, aminek alapvető kötelessége a nemzeti érdek védelme. Ugyanakkor elméletileg végiggondolta azt is, hogy ez nemzetiségi és nemzetközi összefüggésben rendkívül bonyolult feladat.

²⁶ Ennek Kanthoz és Kölcsyhez visszavezetett, Vörösmartyig nyúló magyarországi megnyilatkozásait S. Varga Pál tárta föl „...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriolizmusnak kell lennie...” című (még) kéziratot tanulmányában. – Másként tárgyalja e kérdést Szegedy-Maszák Mihály *A nemzeti hagyományok időszzerűsége* című tanulmányában. (In: *Újraértelmezések*, 46–66.)

vallja – a műveltség, a tudás, a világ ismerete önmagában senkit nem tesz jóvá, hasznossá, még kevésbé boldoggá.

Hegel átfogó „nem” (genus) fogalmával szemben Eötvös emberi világában a különbözőség uralkodik, ami nem filozófiai vita, hanem érvényesíthető és időszerű politikai törekvések előtérbe állítása. A „nembeeli lényeg” eszerint csak az élet, az élet fenntartásához, továbbadásához nélkülözhetetlen szükségletek kielégítése és a halál. Ezen túl a logikánál, dialektikánál fontosabb az a kiszámíthatatlanság, amit Eötvös szenvedélynek nevez, s amivel látókörében egyszerre áll szemben a józan megfontoltság és a közöny. Ezt vetíti vissza általános érvénnyel a múltba, hogy a nemzet megmaradásának alapkérdéséhez tartozó személyes felelősséget tudatosítsa. Minél többen győzhetők meg a felelős cselekvés szükségességéről és lehetőségéről, annál nagyobb a megoldás esélye.

Ezért áll az idézet elején az írói feladat közhasznúságának tétele. Az a mű – vallja –, ami csak szórakoztat, csak szellemi játék, csak időöltés, az aljas és lealjasít. Aljas a szerző, aki az emberiség, a közösség, a nemzet fölemelkedésének szolgálata helyett ezzel megelégszik. Lealjasít az, amiből hiányzik a befogadót elgondolkodtató, megrendítő, fölrázó, megtisztító tanulság. Mindez – kimondatlanul – azokra az alapmítoszokra hivatkozik, amelyeket az emberi létezés terét a fönt-lent, az emelkedés-süllyedés, az emberfölötti-emberalatti, az égi-pokoli viszonyában határozták meg.

Hazai jellegzetességek és hagyományok

Walter Scott történelmi regényei az átlagos olvasónak ismert korszakok mellékszálait bontják ki, akár csak *A párizsi Notre-Dame* vagy az *Abafi*. Eötvös regénye viszont összetett magyarázat a korabeli magyar közvélemény drámai élményére: Mohács²⁷ – Kis-

²⁷ Gángó Gábor kutatásai arra utalnak, hogy Eötvös később ezen a címen újabb történelmi regényt akart írni, ennek kézírata azonban töredékben sem maradt fenn vagy lappang.

faludy Károly szavaival: „nemzeti nagylétünk nagy temetője” – általános fölfogás szerint történelmünk tragikus fordulópontja, a jelenig tartó végzetes romlás kezdete, a bajok ősforrása.²⁸ Ezt a folyamatot kellene megváltoztatni, megfordítani – vallják egyhangúlag a kor írói, s a nemzeti érdekeket képviselő politikusok. Kisfaludy és Kölcsey nem a legyőzhetetlen külső erőben – a színművekben különösen gyakran emlegetett: Végzetben – látták a nemzeti tragédiák okát, hanem okozati következménynek fogták föl. Kisfaludy az „ősi szabadságot” állította szembe a rabság és a temető képével. A „sorvasztó lánc” okozta fájdalomak miatti felelősségről azt mondja: „nem az ellenség, önfia vágta sebé”. Kölcsey a hagyományosan emlegetett viszálykodás, széthúzás, visszavonás mellett a dicső múlt csúcsára helyezett Mátyás-koron is számon kéri, hogy a nemzeti hagyományok helyett az idegen szellemet juttatta uralomra. Ugyanő, egyik országgyűlési beszédében a Dózsa-fölkelést is az okok közé sorolja. Eötvös-regénye e Kölcsey-képlet kibontása.

A szatmári követ – túllépve utasításain – 1834. november 10-én az örökváltság mellett érvelve a következőkre igyekezett rádobbenteni a pozsonyi országgyűlés résztvevőit: „Senki sincs, Te kintetes Rendek, ki ne tudná, miképpen II. Ulászló (kit Isten haragjában adott a népnek²⁹) uralkodván, a jobbhágyság közönségesen felzendült, s iszonyú dúlongásokat követett el. Elnyomattak ugyan, elvették büntetésöket, s a csend helyreállott; de nehéz lenne meghatározni: mi vala nagyobb bűn? Azé-e, amit a jobbhágynép undok tettei által elkövetett? vagy azé-e, amit a nemesség az ezen tettekre szabott büntetéssel véghezvitt? – Nem értem itt az embertelen kínzásokat, miket Zápolyának találékony esze kigondolt; hanem értem azon országgyűlési határozást, mely nemcsak az akkor élt jobbhagyokat, de azoknak még meg nem született, következőleg a bűnben részt nem vehetett, maradékát is örökös szolgálatra kárhoztatá.”³⁰ A bécsi kormányt is figyelmezteti a törté-

²⁸ Érdektelennek látom itt azt a manapság megfogalmazott vádat, hogy a XIX. századi magyar irodalom drámai pátosszal tárgyal „sekélyes és jelentéktelen” (Márton László) kérdéseket.

²⁹ Egyetért ezzel későbbi idézetem a Jagellók koráról. (*Magyarország 1514-ben*, 59.)

³⁰ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, Bp., 1961. II. k. 152.

nelmi példával: „vagyonos néptől a monarchának (egyeduralkodónak) félni nem kell. Kellő van amitől ő retteghet: *vagyontalan nép, és oligarchia*. Emez hatalmas és büszke; s igazgatni akarván, a monarcha jogait örökösen magára ruházná által. XVI. Lajos királyi székét Párizs vagyontalan népe dönté fel. Napóleon császári hatalmát a saint-germani paloták birtokosai ásták alá.”³¹

Spartacus és a német parasztháború említése után időszerűsíti a fenyegetettség érvét: „Említem a Dózsa vérengző tetteit; tudják a tekintetes rendek a II. József császár alatti dolgokat Erdélyben; s ki az, ki még most is borzadva ne tekintene vissza a kolera évére,³² midőn némely megyékből legrettenetesebb tettek híre az egész országot keresztülrázá? Felszólítom a kormányt: ily esetekben mi a mód, mely által bennünket megoltalmaz? Talán hóhérpallos és kötél? Mik a bűnösök ellen fordíttatnak. Nyomorúlt eszközök! Mert ezek semmivé tehetnek ugyan egyes életet; de itt nem egyes emberekről van szó: itt a szó azon halhatatlan szellemről van, mely századok óta, most lánggal lobogva, majd hamu alatt emésztlődve ég; ezt nem zabolázza meg félelem, ezt nem győzi le hatalom; ezt csak megszelídíteni lehet: nem egyébbel, csak közös érdekekkel, mely a társaság tagjait egyformán kösse a hazához; s ez érdek csupán két szó: *szabadság s tulajdon!*”³³ Az „oligarchák” felelőssége nyomatékos tétele Eötvös regényének, miközben a „vagyontalan nép” lázadásában az embertelenség borzalmaait állítja előtérbe. Rousseau szellemében, de annak állítását egyúttal meg is kérdőjelezve gondol a „népre”. Eszerint: „A nép önmagától mindig jót akar, de nem mindig látja önmagától, mi a jó. Az általános akarat mindig helyes, de nem mindig kormányozza felvilágosult ítélőképesség...”³⁴ Itt bizony a jó akarása nem jelenik meg, de a rossz kormányzat annál élesebben.

A beszélő hangsúlyos tételét a zárlat külön is kiemeli. A század első felének – a szabadságban, a szellem erejében (és a tiszta

³¹ Uo. 142.

³² Az 1830-as „koleralázadással” kezdődik Eötvös *A nők regénye* című szabadságharc utáni regénye.

³³ KÖLCSEY: i. m. 161–162. – E szövegkörnyezetben a „tulajdon” joga a jobbagság megszüntetésére utal.

³⁴ J. J. ROUSSEAU: *A társadalmi szerződésről*, II/6. In: *Értekezések és filozófiai levelek*, Bp., 1978. 503.

tulajdonviszonyokban) – vetett makacs hitét Lőrinc tolmácsolja a *Magyarország 1514-ben* befejező részében (úgy, hogy történelmi logikán belül maradván a tulajdon kérdését nem érinti): „Az Úr eddig csodálatosan megmentett annyi üldözés között, hogy a munkában, melyre meghívott, tovább fáradjak. Az út, melyen ezt eddig tettem, nem vala az, mely célhoz vezethet. Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül. De ne hidd, hogy azért reményeimről lemondék. A magas cél, melyért e szív dobogott, azért, mivel el nem érhetem, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért látszék oly közelnek: de meg vagyok győződve, hogy az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda; s dolgozni, hogy e pillanat, minél előbb eljőjön, ez feladata életemnek. Isten képmására teremté az embert [...] hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon?”³⁵ Isten *minden* emberi képmásának igazságot szolgáltatni, ez a végső cél, ami az íróat vezeti.

Eötvös életkorából adódóan hozzátehetné Kölcsey érveéhez az 1846-os galíciai fölkelés keltette feszültséget. A kor megrendültségére az jellemző, hogy az ekkor húszéves Gyulai Pál később ennek hatását vélte fölfedezni Vörösmarty *Az emberek* című versében is. Ha ebben van is túlzás, annyi bizonyos, annak tanulságai, hogy a lengyel nemesség – népre, nemzetre, haladásra hivatkozó, a parasztságot felszabadító, a feudális szolgáltatásokat eltörölő forradalmát – Bécs az „úrgyűlölő”, jelentős számban lengyelül nem beszélő, félrevezetéssel föllázított jobbággyokkal verette le, mély hatást gyakorolt a magyar közvéleményre.³⁶ Eötvös regénye is ebből indult ki, s Kölcsey képletéhez jutott vissza. Ha a magyar érdekeket érvényesíteni akaró (ellenzéki) politika az egyesítési szándék megvalósítható bizonyítása helyett az ellenté-

³⁵ *Magyarország 1514-ben*, 727.

³⁶ Pulszky idézett művében, késői önéletrajzában olvassuk: „A lengyel forradalom a legnagyobb rokonszenvre talált Magyarországon, [...] de már akkor sem tudtam megfogni, miért nem szabadították fel parasztjaikat, s nem hirdették ki a jogegyenlőséget, midőn a nemzet létele forgott kérdésben.” (63.) A megjegyzés ugyan az 1832-es országgyűléshez fűződik, ahol Kölcsey két beszédet mondott a lengyelek ügyéről, de három évtized távlatából alighanem belemosódik az 1846-os kérdés is.

teket támasztó (feudális-nemesi) önzésnek enged, ha nem veszi észre, hogy az idegen királyi udvar (Bécs) azok élezésében érdekelt; akkor a hőn áhított nemzeti felemelkedés helyett olyan helyzetet idéz elő, ami a XVI. század elején a mohácsi katasztrófához vezetett –, foglalhatná össze a tanulságot.

Paul Bödy az előzmények közül kiemeli, hogy 1846-ban az ellenzék sürgető feladatnak tekintette a jobbágykérdés megoldását.³⁷ Deák Ferenc ösztönzésére Zala körlevélben fordult a többi vármegyékhez, s március 18-án Kossuth Pest törvényhatósága előtt kifejtette, hogy a sérelmek orvoslása a következő országgyűlésen csak a kormányzati felelősség, a népképviselő, s a közadózás megteremtésével lehetséges. Novemberben kezdett terjedni Eötvös *Reform* című (külföldön kiadott) munkája. A regény abban az 1847-es évben került forgalomba, amikor meghalt József nádor,³⁸ megalakult az Ellenzéki Kör, megjelent Széchenyi *Politikai programtöredék* című munkája, elfogadták az *Ellenzéki Nyilatkozatot*, s Lipcsében 1848 januárjában kinyomlatták az *Ellenőr* című zsebkönyvet. November 11-én megnyílik az utolsó rendi országgyűlés, ami arra készíti Eötvöst, hogy Kossuthot és Széchenyit is levélben szólítsa meg.³⁹ Az utóbbiból érdemes idézni a következő megjegyzést, ami utólag némi fényt vet kevésbé ismert regényíró-szándékaira: „Az, hogy kormányi állásodban mint követ léptél fel,⁴⁰ még a kormányt nem teszi parlamentárisá, csak a dolognak egy kis színét adja helyzetünknek, s ámbár Apponyi-

³⁷ Paul BÖDY, i. m. 43. – A galíciai események kapcsán nyomatékosan hangsúlyozza a „szláv agitátorok” szerepét (amire már Kölcsey fölfigyelt), a szlovák, a szerb és román irodalmi fellendülést, de a horvát nyelvi igények Kossuth által is méltányolt kérdéséről nem ejt szót.

³⁸ Eötvös meleg hangú búcsúztatójában többek között a következőket írta: „A nemzet, melyet [József nádor hivatala átvételekor] tehetetlen tespedésben talált, vezérlete alatt új életre ébredett, a haza parlagon állt, midőn határain átlépett, s ő jelen volt, s tanáccsal és tettel segíté a munkásokat, kik a gyomot kiirtották, a földet nehéz munkával előkészítették, s magot hintettek el, mikből egykor dús aratást remélhetünk...” – *Reform*, 310–311.

³⁹ Kossuthot december 2-án, Széchenyit 4-én. – *Levelek*, 161–172.

⁴⁰ Pest megye Kossuthot, Moson Széchenyit választotta egyik országgyűlési követéül.

nak⁴¹ kormánya gyűlöltebb, mint Pálffy⁴² óta bármelyik, s ámbár e kormány az én felfogásom (szerint) sem érdemel semmi szimpátiát, akár keletkezése módját, akár azon egyedet tekintjük, kik kancelláriánkat vezetik, mégis pusztá fellépésed mennyire nem engesztel a kedélyeket? Az, hogy a kormányhoz tartozol, s mint kormány embere a követi táblánál ülsz, biztosítéknak látszik, hogy a kormány alkotmányellenes úton haladni nem fog, s a dühös meglámadás, melyhez készülénk, higgadt ellenzéssé szelődül.” A két mesterien fölépített körmondatban ott rejtőzik az aggodalom és a remény. Szétválaszthatatlanul, amit az ellentétek kiéleződése táplál: Bécs elfogadhatatlan változtatási törekvései, Széchenyi új állásfoglalása, saját kísérlete a kormánnyal való kiegyezésre, s ezzel szemben a Kossuth és Batthyány vezette ellenzék kiértelt átalakítási terve, amit ugyancsak támogatnia kellett, noha nem látta az ellenzék (járható) útját. A regény nyilvánvalóan ennél korábbi, kevésbé feszült lélekállapotban keletkezett, de már ezek a kérdések foglalkoztatták, noha kimenetelüket nem láthatta.⁴³

A XIX. század közepén rendelkezésre álló kútfőket Eötvös lelkiismeretesen áttanulmányozta. Véghely Dénes 1930-ban gondosan összegyűjtötte a lehetséges forrásokat, amelyeket Bényei Miklós egészített ki *A Dózsa-regény szereplői és helyszínei* című munkájában.⁴⁴ A szerző nem csupán a történeti események elbeszélésében igazodik forrásaihoz, de a neveket és a családi kapcsolatokat, sőt Buda és Pest leírását is – jegyzeteiben megemlítt, illetve közismertnek tekintett szerzők munkáiból vette. Az ismeretek „népszerűsítését” azonban úgy valósítja meg, hogy saját

⁴¹ Gróf Apponyi Györgyöt V. Ferdinánd november 6-án nevezte ki magyar udvari kancellárrá.

⁴² Gróf Pálffy Fidél 1836. július 1. és 1838. december 4. között töltött be az előbbi hivatal, azaz a Wesselényi- és Kossuth-perek hírhedt önkényuralmi időszakában.

⁴³ Bizonyítja ezt a két említett levélben és sajtóbeli munkásságában a városi-kérdés középpontba állítása, ami azt jelzi, hogy nem gondolt a jobbágyszfahadítás közeli bekövetkeztére, a független magyar kormány egy évvel későbbi megalakítási lehetőségére, a népképviselői választásra, azaz az „áprilisi törvények” gyors elfogadtathatóságára.

⁴⁴ Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz. In: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996. 33–37.

szempontjai akkor is befolyásolják az olvasó gondolkodását, ha forrásaihoz képest csak hangsúlyokat módosít. Politikai szempontból a legfontosabb ezek közül, hogy tudatosítsa: az a közösség (nemzet, állam) működik az alsóbb rétegek számára is ki-elégíthetően, amelyet törvények szabályoznak. Amelyekben a törvényesség (jogállamiság) biztosítja az áttekinthető rendet, és szabályozza az önző törekvések érvényesülését.

A nemzeti kérdés és az „erénytan”

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a regény *igazi* kérdése: Mohács. A befogadónak arra kell rádöbbenie, hogy mi történik, ha tétlen szemlélője a jelen bajainak, vagy részese a szenvedések előidézésének és a romlásnak; illetve ha tűrhetetlennek érezve a tűrhetetlent, a lázadás útjára lép. A regény elsősorban nem a várhatóan lázadókhoz, hanem a műveltekhez szól. Eötvöst valószínűleg aggasztotta a Németországban föllépő (Heine személyében kiváló költő-vezért találó) irányzat, ami az addig meglehetősen általános forradalomellenességgel szemben követendő példát látott nemcsak a francia forradalomban, de a jakobinus diktatúrában is. Abban a történelmi példában, amit Petőfi lelkesen csodált. A regény megjelenésének az évében sokan olvasták Lamartine híres munkáját, a *Girondisták történelmét*,⁴⁵ amiben (Pulszky emlékei szerint) Deák Ferenc „nem szerette a szenvedélyek felkorbácsolását”.⁴⁶ Petőfivel – a józan észérvek ellenében

⁴⁵ Alphonse Marie Louis de LAMARTINE: *Historie des Girondins* (1847). Magyarul csak 1865-ben jelent meg *A Girondiak története* címmel.

⁴⁶ „Beleélték magatokat ezen időkhöz” – idézi Deákot Pulszky –, „mindegyik választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine Girondistái veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.” (PULSZKY: i. m. 269) – Ebbe a sok évvel később fölidézett élnényben talán benne van az általa nagyra becsült Petőfi vallomása: „Egyik kezemben édes szendergőm / Szeliden hullámozó kehele, / Másik kezemben imakönyvem: a / Szabadságháborúk története!” Eötvös azonban Deákkal értett egyet.

– a magyar szellem világában is megjelent a szenvedélyeket kel-
tő, indulatokat szító és jelentős politikai hatást gyakorló „forra-
dalmár”-irányzat.⁴⁷ Heine, Petőfi és Lamartine hatására gyorsan
szélesülő tábor alakult ki. Fölfogásukkal közvetett úton vitázva
kap a beszélő beállításában különös nyomatékot a forradalom
rémsége, a kegyetlenség és Dózsa kisszerűsége, emberi jellemé-
nek a gyengesége.

A regényben a romlás folyamata Beatrixszel, az idegennel kez-
dődik, aki – a beszélő szerint – „Mátyás élete alatt Ulászló rimá-
jává alázta magát”,⁴⁸ s ezzel megbontotta a („régijó”) magyar
világ erkölcsét. A mai olvasó hajlamos ebben az így megalapozott
romlás-eszmében az aranykormítosz megjelenését – és Eötvöstől
igen távol álló idegenellenességet – látni. A korabeli befogadó vi-
szont abban a gondolatkörben tájékozódott, amit Kölcsey vázolt
föl a „szerves és szervetlen fejlődésről”. Eszerint az erős és élet-
képes nemzetek saját hagyományában szervesen összetartozik a
nyelv, a vallás, a mítosz, az erkölcs és az ezekből táplálkozó közös
gondolkodás. Az idegen példa követése ezt megbontja, gyengíti,
ha nem épül be a hagyomány szellemébe.⁴⁹ A XXI. századi olvasó
nézőpontját százötven év – előre nem látott – eseményei indokol-
ják, ezért hajlamos szigorúan ítélni a magyar-idegen viszony egy-
kori fölfogásáról. Eötvös legtöbb kortársánál jobban tisztában volt
Magyarország és a Habsburg Birodalom egymásraultaltságával,
ahogy erről már szó esett. A feszült kérdés időszzerűségét fejezi
ki, hogy a cselekmény a pesti magyar–német–zsidó ellentétek

⁴⁷ A történettudomány fölfogása nem egységes, hogy Kossuthot ide sorolja, vagy
sem. Kemény Zsigmond azonban határozottan megfogalmazta e vádat a *For-
radalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) című röpirá-
taiban. Tudomásom szerint ebben a kérdésben Eötvös közvetlenül nem fog-
lalt állást.

⁴⁸ *Magyarország 1514-ben*, 32.

⁴⁹ Kölcsey szerint hiába, hogy a szigeti védő Magyarországért halt meg, hiába a
költő utód művében az önfeláldozás „dicső” magyar példája, ha Zrínyi Miklós
Szigeti veszedelme olasz példa alapján készült, s ezért nehezebben befogadha-
tó Gyöngyösi népszerű költeményeinél. – „A mi Zrínyink, [...] a Megszabadí-
tott Jeruzsálemet úgy követé nyomról nyomra, mint Virgil a maga görögjeit;
[...] Zrínyi, mint bánhoz s egész dőlendő haza bajnokoszlopához illet, aláren-
delte a hősnak a poétát, s így a költői körben sokat ugyan, de végtelenül keve-
sebbet tett vala, mint amennyire lelkének nagy ereje által képes volt. (KÖL-
CSEY Ferenc: *Összes művei*, Bp., 1961. I. k. 530.)

jelzésével indul. A város német polgárainak nem tetszik, hogy a budai bíró fölváltva magyar vagy német. Nincs béke a német Szűz Mária és a magyar Szent Magdolna-templom hívei között sem. A beszélő szerint bűnös (Hammel, a király *német* gyóntatója) az, aki a nemzetiségek közti viszálykodást szítja. Vele ellentétben a „könyvárus”, aki ugyancsak német,⁵⁰ belátó. A nemzeti hovatartozására hivatkozó plébánosnak azt mondja: „a magyarok otthon érzik magokat, s ha idegen királytól félnek, a tett tapasztalások után, bizony nem bámulhatni.”⁵¹ A hazai nemzetiségi kérdés fölfogását, noha veszélyeit kortársai többségénél előbb észlelte, akár csak a regény történelemszemléletét, Eötvös jórészt Heltai Gáspár *Magyar krónikájából* kölcsönözte.⁵²

⁵⁰ „Valamint a francia forradalom előtt, úgy a reformációt megelőző időszakban azon eszmék, melyek később annyi zajjal léptek fel, már messze el valának terjedve, [...] A műveltebb osztályok, főképp azok, kik az irodalommal foglalkoztak, s a tizenhatodik században a könyvárus és könyvnyomtató, [az irodalom egyik fő eszközének tekinté magát] már akkor ellenzékelt képeztek a klérus ellen, [...]” (Uo. 40.)

⁵¹ Uo. 37. – Érdekes, hogy a beszélő szerint az olaszok viszont magyarpártiak.

⁵² Használhatta TAURINUS: *Staurromachia id est Crutiatorum servile bellum* című (először 1519-ben megjelent) művét is, amit kortársai a népszerű történetíró Engel 1809-es kiadásából (*Munimenta Ungarica*, ed. Johannes Christianus Engel, Viennae, 1809) ismertek. Szemléletében azonban ennek nem sok nyomát látom. Továbbá: BUDAI Ézsaiás: *Magyarország polgári históriájára való lexikon, a' XVI. század végéig*, 3 k. Nagyvárad, 1804–1805. és SCHAMS Ferenc: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern*. Pest, 1822. Budai művében aláhúzta Bebek, Drágfi, Homonnai, Telegdi, Újlaki, Szakmári György, Szalkán László nevét (3. k. 398 lapján). Innen tudhatott Bebek Margitról. Sok más részlet is ide vezethető vissza. Budai szerint: „Telegdinek, neje Bebek Margit után, fia Miklós s három leány (Katalin, Orsolya, Frusina) maradt. A két idősebb Báthori István- s Bánfi Miklóshoz ment férjhez; a harmadik Frusina [...] először Zólyomi Lászlóval, másodsor Ártándi Pállal házassági életre lépett”. Idézzük még a következőket: „Budán a' Sz. 'Sigmund templomában, a' sz. Mise tartása után maga az érsek adta által, a' Rómában ezen végre készült fejez zászlót, melyre veres kereszt volt varrva. Egy másik kisebb keresztet pedig, az oltár előtt terdepelve varratott az ruhájára az Érsek a' maga Szabójával...” – Schamstól vehette a Szent György tér leírását, Konték és Hunyadi László itteni lefejezését, azt, hogy Zsigmond templomot épített a cseheknek. Innen való a „Novus mons pestiensis” említése, valamint az, hogy Telegdiék kerti lakja, a Gellért-hegy mögötti Erzsébetfalván lehetett.

Részben ide vezethető vissza, hogy kiemeli az „oláh” (román) keresztések különös kegyetlenségét a magyar urakkal szemben. (Kölcsey Horia-Closca lázadására emlékeztetett.) Megidézi azt a korabeli megnyilatkozásokból többnyire hiányzó tényt is, hogy a szenvedésre kárhóztatás nem tesz különbséget magyarok és nem magyarok között. Ezért csatlakoztak a fölkelőkhöz azok a román és szlovák jobbágyok is, akiknek a „történelmi Magyarország” végleg nem jelenthetett semmi jót, de a pogány elleni kereszties hadjelszavát megérthették. Mármost ha volt, aki ezt a saját nyelvükön tolmácsolja. Dózsa hadvezetése – a beszélő szerint – nyelvi gondokkal is küszködött: a nem magyarok időnként ezért sem érthették utasításait. Ezzel a szabadságharc alatt kirobbanó nemzetiségi indulatok előérzete jelenik meg, egyrészt a nyelvi közösséghez tartozás adottságában, másrészt a nyelvi különbséggel⁵³ indokolt közös célmegjelölés hiányában. Érdekes, hogy a kibontott történetből ez a szempont eltűnik: magyarok indulata áll szemben magyarok indulatával. A parasztok vad indulatai ugyan sérelmeikre, helyzetükre és műveletlenségükre vezethetők vissza, de ijesztő következményeikre nincs mentség.⁵⁴

Az „osztály” fogalma a regényben a szegényekhez és gazdagokhoz kötött. A XVI. században a vagyon elsősorban földbirtokot jelentett. A pénz hangsúlyos szerepe a beszélő korára jellem-

⁵³ Sáros vármegyében, ahol Eötvös apja főispán, fia egy ideig tiszteletbeli jegyző volt, részben szlovákul, részben németül beszéltek.

⁵⁴ „Napjainkban” – állítja a beszélő – „az emberek között úgyszólván csak két osztály létezik: gazdagok és szegények; kik ez osztályok egyikéhez sem tartoznak, legalább külsőleg vagy az egyiket, vagy a másikat utánozzák. – A középkorban s a rákövetkező századok alatt számtalan különböző rendet s osztályzatot találunk, s a napszámostól föl a hercegig a társaság minden fokozata különös jelek által különbözteti meg magát a többiektől. A művészet s kézi mestersegek minden neme, a tudós vagy ki annak tartatni akart, a polgár, ki városa s a főúr, ki az ország tanácsában ül, le egészen a társaság legalacsonyabb fokáig, minden osztály az egyenruhának sajátos nemét visel; s a bíborpalásttól a vörös s sárga köpenyegig, melynek hordozására a zsidók kényszerítettek, a társaság érdekes sokszínűsége már a ruhákban észrevehető vala, [...] és éppen, mivel már a ruházat maga mindenkit megkülönböztetett a tömegtől, s mert az alkotmányban s társadalmi életben annyi válaszfal létezett, mely a felsőbb osztályokat a néptől elkülönöztette: a legnagyobb úr is félelem nélkül vegyült a tömeg közé, meggyőződve, hogy vele összekevertetni sohasem fog.” (*Magyarország 1514-ben*, 26.)

ző. Az erkölcsi értékek hiánya elmélyíti a társadalom törésvonalát, nehezíti a külső fenyegetéssel szemben nélkülözhetetlen egység kialakulását. E gondolatmenet magában foglalja a fényűző külsőségek és belső értékek ellentétét, ezzel a látszat megtévesztő voltára utal. Szaleresi Klári⁵⁵ szerelmi ábrándjának ez ad tragikus kifejeletet. A ruha úgy takarja a testet, ahogy az álarc (maszk) elrejtí a jellemet, a beszélő ezért állítja központba „alkotóját”, a „művészt”, Bakács érsek szabóját. Ezen keresztül hívja föl a figyelmet a középrétegek növekvő politikai szerepére és felelősségére, amit az öltözködés változásával is kiemel.⁵⁶ A közös nyelvre, közös hagyományra épülő nemzet a beszélő fölfogásában nem elképzelt, hanem valóságos, számos szállal összeszőtt közösség, amit az áruk és eszmék forgalmazása (a kommunikáció) hozott létre.⁵⁷

A korábbi regények után itt is különböző egyházi szerepfőfogással találkozunk. Hammel plébános nemzetiségi ellentéteket szít, Bakács önző nagyúr, Lőrincnek kellene Krisztus igazságát képviselnie, de ő is tévútra lép. A kíváncsú egység feltétele a türelem, a belátás, a történelmi tanulságok hasznosítása. A megosztottság lényege a rövidlátás, a pillanatnyi érdekek keresése, fölösleges ellentétek szítása, néha értelmetlen történelmi példák-

⁵⁵ Klári az írói képzelet teremtménye, de apjának (a pesti polgár), Szaleresi Ambrusnak történelmi szerepéről Szalay László, majd Szekfű Gyula is említést tesznek. (SZEKFÜ: i. m. 430.)

⁵⁶ „A középkorban s a rákövetkező századok alatt számtalan különböző rendet és osztályzatot találunk, s a napszámostól föl a hercegig a társaság minden fokozata különös jelek által különbözteti meg magát a többiektől.” Ezzel ellentétben „Napjainkban az emberek között úgyszólván csak két osztály létezik: gazdagok és szegények”, mindenki őket utánozza öltözködésében. (*Magyarország 1514-ben*, i. m. 26.)

⁵⁷ „Századunkban, midőn hosszú politikai együttlét s százados érintkezés után a falu és város minden pillanatban arra intetik, hogy egy nagy egésznek része, az egyes polgárnak honszeretete az egész közállományra terjedhet ki: a középkorban a XVI. századig, sőt több országban még később is, ez másképp vala. A szeretet, mellyel az egyes a közállományhoz ragaszkodik, nagyrészt a közállomány által élvezett jótétemények eredménye: s miután az egyes polgár az egész országgal alig jöhetett érintkezésbe, s pártolását sohasem tapasztalá, ha azon érzeménnyel, mellyel korunkban a hazához ragaszkodunk, csak egyes városra vagy kerületre terjedhetett ki. A budai polgár a XVI. században mindenek előtt *budainak* érzé magát; őt nem az ország szabadsága, hanem városa kiváltságai érdekelték....” (*Magyarország 1514-ben*, 36–37.)

kal is. Mert itt nem csupán nemzetiségek állnak szemben egymással, hanem Buda és Pest városa is „vetélytársak”, mivel az előbbi „nem feledheté, hogy a magát most büszkén fővárosnak címző Buda egykor csak új pesti hegynek – novus mons pestiensisnek – nevezetett”.⁵⁸ A polgárság is megosztott, s ráadásul megveti a parasztokat. A helyzet további bonyolítása végett megjelenik az erőszak: a „piacon létező zavart” a főurak és „szabad” nemesek helyett a szolgálatukban álló „csatlósok” verik le. Az ország és az Igazság érdeke egyaránt összefogást kívánna, ehelyett a társadalmat kicsinyes érdekellentétek feszítik és osztják meg. Miután a bajok fő okát a történelmi példák többnyire a viszálykodásban jelölték meg, a beszélő szükségét érezte – a negyvennyolcas forradalom előtti időszakban –, hogy erre helyezze a hangsúlyt.

Erős „áthallás” érvényesül a felsőbb köröket bemutató vitában is. A történet elején Bakácsnak az a véleménye, hogy „örök rabigát készít a magyarnak, ki a jelen pillanatban vagy bármikor megengedi, hogy (Habsburg) Miksa császár vagy utódai seregektől az országba jöjjenek.”⁵⁹ A lázadás leverése és a megtorlás törvénybeiktatása után aztán ő maga mondja a császár szövetségét ajánlva: „A trónnak támaszait az országban nem kereshetjük többé, s külföldön fogjuk megtalálni azokat.”⁶⁰ Ez vezet oda, hogy Ulászló fiának a felesége Habsburg Mária lesz, majd II. Lajos halála után Ferdinánd foglalja el a magyar trónt – Zápolya ellenében. Mintha Bornemisza előre látná a korban nemzeti tragédiaként fölfogott kettős királyválasztást, Kasszandraként jósolja: „A haza, melynek népe törvény által örök szolgaságra ítéltetett, a szabad nemzetek sorából ki fog töröltetni...”⁶¹ A viszály következtében az országnak el kell vesznie, s ez nem „a sors mostohaságának

⁵⁸ Uo. 43. – A XIX. század első felében Buda kormányzati székhely, hivatalnokok és jórészt német, szerb polgárok lakják, Pest, a sikeres vásárokból gyarapodó kereskedőváros nyitottabb, „szabadabb” is abban az értelemben, hogy itt vannak a gyakran igen „alacsony” szórakozóhelyek és szórakoztatók is. Továbbá a magyar vezetésű Pest megye székhelye, s itt az Egyetem, a Nemzeti Múzeum, a Tudós Társaság, itt szállnak meg a vidéki nemesek, az itteni kávéházakban alakulnak ki nyilvános társasági központok.

⁵⁹ Uo. 158–159.

⁶⁰ Uo. 716.

⁶¹ Uo. 717.

vagy a moszlimok hatalmának s nem is azon közönyösségnek tulajdonítható, mellyel a nyugat nemzetei a magyarnak, a művelt világ ezen bátyájának lerontását tekinték, hanem egyedül azoknak, kik a magyart függetlensége végkorában vesztéhez vezették.”⁶²

„Felvilágosodott korunk, mely az anyagi érdek kultuszát csaknem vallássá emelé, s miután attól, mit múlt századok szentnek tartának, megvetéssel fordult el, legalább a birtok szentségéhez ragaszkodik, nagyon téved, ha a múlttól szólva, csak az egyházat vádolja kegyetlenséggel. Műveltség által megszelídült századunk megborzad a máglyák előtt, melyeken annyi ész, tudomány vagy erkölcsi tisztaság által kitűnő férfú végezté életét? De ne gondolja senki, hogy az anyagi érdeknek nem voltak mártírjai, hogy a birtoknak nem volt több Szent Bertalan-napja. – Eléggé bizonyítja ezt a negyven vagy mások szerint hetvenezer jobbágy, ki e házában Dózsa lázadásának következtében nem a csatamezőn, hanem nagyrészt a nemesség győzelme után veszté életét.”⁶³ Az idézetben a történet beszélőjének világnézetét olvashatjuk. Egyet nem értését az anyagiassággal, a vallásellenességgel, az egységes szellemi áramlatként fölfogható felvilágosodással. És elemi erejű fölháborodását a parasztháborút követő megtorlás miatt. A vérlázító embertelenséggel szemben, amit nem csupán borzalmasnak tekint, de végzetesnek is a Mohács előtti magyar történelem ismeretében.

A tömegről a beszélőnek rossz véleménye van, noha igazat ad az úrilakok dúlásának kezdetén a Frusináékat megmentő Posztómetezőnek: „A nép között sok salak van, de vannak darabok, melyekből meglátni, hogy az egész mégis egy nagy aranybánya.”⁶⁴ A beszélő arra törekszik, hogy jól megkülönböztethető (ámbar a történetben tovább nem formálódó) jellemek egymással való küzdelmét mutassa be mindkét táborban. Itt is, ott is hiányzik az erős központi akarat, ami – a regény szövegvilágában – Mátyás király korának virágzását biztosította. Az elbeszélés időpontjára azonban mindabból „mit e hon legnagyobb férfja épített, s ami a magyart szebb korára emlékeztetné, örökségül reánk még csak

⁶² Uo. 260.

⁶³ Uo. 672.

romok sem maradtak. [...] Szétrombolt, de nagyszerű emlékek helyett előttünk egész mindennapiságában egy kis város áll, rosszul kövezett utcákkal, „elavult s nem régi” házakkal.⁶⁴ Alapvető ez a szembeállítás és a jelen körülmények tudatosítása, mert éppen ennek érdekében idézi „a régi dicsőséget”, Mátyás uralkodását. Ám ő sem volt „egyeses lelkű”, mint a hű „lovagai” képzeltek.⁶⁵ Udvarában cselszövények is voltak, s „a fényűzés napról napra nőtt...”⁶⁶ Az „erkölcsi szigor”,⁶⁷ mely egykor hazánkban létezett, Mátyás kormánya alatt tetemesen enyhült...⁶⁸

A nagy király halála után az örömök keresése került előtérbe, végső soron ennek áldozata lett a törvénytelen származású trónörökös, Corvin János. A mértékletesség, az önkorlátozás erényére hivatkozik a Mátyás-kor eredeti („igazi”) szellemét képviselő Bornemisza, amikor határozottan figyelmezteti Ártándi Pált: „Becsületes polgárok lányai nem arra valók, hogy ily úrfiaknak időtöltésül szolgáljanak.”⁶⁹ Intését még egyszer megismétli: „reménylem, meg fogod érdemelni a végzet kedvezéseit, s nem feleded el soha, hogy a szerencse mezőt ad, de a győzelmet rajta csak erény vívhatja ki.”⁷⁰ Ez az „erénytan” láthatólag nem igazolódik a regény szövegvilágában: Pál előtt a végzet a szerencse ritka nagy mezejét nyitja meg, s ő ezen éppen nem erénnyel, hanem aljas-

⁶⁴ Uo. 386.

⁶⁵ Uo. 23.

⁶⁶ „Ha mindjárt Buda várának egykori szépségét hazafiságunkban éppoly kevéssé engedjük magunktól elvitatni, mint egy tisztességben elaggott hölgy egykori bájait: mégis meg kell vallanunk, hogy azon tudományos s művészeti élet, melyet Mátyás alatt fővárosunkban találunk, félig sem volt oly magyar s oly terjedelmes, mint azt mennyire mindenikünk kívánná és mennyire sokan hiszik.” (Uo. 86.)

⁶⁷ Uo. 91.

⁶⁸ E gondolat Magyarországra vonatkozik, de Eötvös találkozhatott vele – többek között – Ludwig Tieck reneszánsz korban játszó *Victoria Accorombona* című (Drezdában 1840-ben megjelent) regényében is (magyarul: Bp., 1974.). Itt az egyik szereplő szerint számtalan baj „előidézője lehet az unalom és jóllakottság. Mennyi pénzköltés, túlzásba vitt pompa, zsákszámba kidobott arany...” – szidja azt a közeget, amit a regény a bűnök forrásának tart, ahol a szenvedélyes szerelemnek el kell buknia. (I. m. 176.)

⁶⁹ Uo. 168.

⁷⁰ Uo. 235.

⁷¹ Uo. 236.

sággal érvényesül. Bornemisza intő szavai leperegnek róla, ahogy utasítása szerint – kalandvagyó lovagként – útra kel, úgy váglat a fényes dicsőséget ígérő álmok után, hogy azok képzeletében „mind Klári, mind Frusina képét hamar háttérbe szoríták.”⁷² A történet igazolja feneketlen önzését. Ha csak a befogadó nem végez el egy rövid számítást. Ebből ugyanis kiderül, hogy a mohácsi csata idején Pál éppen túllépi majd a harmincadik évét, s nagy valószínűséggel (a történetben mellékszereplőként föl villanó) Tomori Pál sorsára jut. Vagy ha nem esik el a csatatéren, életének a vereség végzete szab új irányt. A szövegvilágban Mohácsot – az egységbontó viszály mellett – az erkölcsi erények (hűség, őszinteség, áldozatkészség, mértékletesség, emberség) hiányának köszönhetjük. A befogadónak azt kell megértenie, hogy neki kell megváltoznia – világfölfogásában, gondolkodásában, magatartásában – ahhoz, hogy az a bizonyos balsors, ami Mohács után a magyarság helyzetét meghatározta, megváltozzék. Senki nem adhat ajándékba sem szabadságot, sem művészetet, sem magasabb műveltséget; mindez csak „hosszú évek szerzeményei gyanánt” juthat „osztályrészül”.⁷³

A mítosz, ami nélkülözhetetlen a „közösségi emlékezet fenntartásához”,⁷⁴ azt ültette a köztudatba, hogy a magyar bajok okozói – Szent István utódától kezdve – az idegen királyok és a „rossz tanácsadók” voltak. Az erős uralkodókkal – mindenekelőtt Hunyadi Mátyással – ellentétben a szövegvilágban megjelenő Ulászló emberileg is gyenge, alkalmatlan a vezető szerepre. Nem érti (és nem is akarja érteni) környezetének a gondolkodását. Az ezzel visszaélő, széthúzó, önző magyar uraknak azonban e meg nem értés nem adhat felmentést bűneik alól. Az idegenből jött (és idegennek megmaradt) Jagellók gyengék voltak azt a rendet fenntartani, amire a beszélő – hangsúlyozom – soha nem hivatkozik „aranykorként”, ami mégis történelmünk ritka sikeres időszak. A regényben a „romlás” – ami egyének és nemzetek közös bűne – ugyanúgy viszonylagos, ahogy ehhez képest az volt a rend, a törvényekkel szabályozott biztonság Mátyás alatt. De a sokat emlegetett igazság akkor sem volt tökéletes.

⁷² Uo. 237.

⁷³ Uo. 87.

⁷⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály megfogalmazása. In: *Újraértelmezések*, 64.

Mátyás kora

Buda várának egykori nagyszerűségére vonatkozó kérdéssel kezdődik a regény, hogy azt emelhesse ki, a XIX. század közepére ebből semmi nem maradt. Minden elpusztult: a magyarság bűnei miatt. A romok mellett a megoldatlan kérdések sokasága a jelen öröksége, állítja a regény. A magyar közvélemény rabságban látta a nemzetet, s tagjait – eltérő mértékben – szolgaságban.⁷⁵ A szövegvilág alaptétele, hogy Mátyás alatt egyaránt gyarapodott az ország – és szorgos kereskedői. Jobbágyon és polgáron ugyan súlyos adót hajtottak be, de a hatalom biztosította a Törvény igazságát. A Rend védelmet nyújtott a belső erőszakkal és a külső ellenséggel szemben. Az önkényeskedést megfékezték, a kölcsönöket visszafizették, s a királyi politika tehetséges katonák, tudósok, papok sokaságát emelte magas tisztségekbe. „Az élénk mozgalom, melyben a haza e nagy király alatt előrehaladott, vele együtt megszűnt, s az utas, ha Pestnek falain, kertjein túlment, ismét ázsiai pusztán képzelheté magát...”⁷⁶ – mondja a beszélő a romlás kezdetét az 1514-es fölkelés előtti állapotokhoz visszavezetve. Ez a virágzó kor indította el Bakács pályáját, ez teremtette meg a Kinizsi-mítoszt. Ennek szellemét őrzik egykori hívei: Bornemisza és Ártándi Tamás, akik a nagy király halálát követő zűrzavar időszakának közéletében fokozatosan háttérbe szorultak. Némileg fölöttük áll régi barátjuk és harcostársuk, a tárnokmester, Telegdi István, aki nem csak gazdag, de részletesen leírt otthona művészi ízlésről tanúskodó.⁷⁷ A beszélő úgy határozza meg

⁷⁵ Figyelemre méltó az ország szellemi állapotára vonatkozó, európai távlatú kiindulópont is: „A tizenhatodik század kezdetén még nem volt oly nagy a különbség, mely műveltségre nézve hazánk s más országok között most létezik, s nem csoda, ha akkor, midőn istenáldotta földünk még, hogy úgy mondjam, egyenlő viszonyok között versenyzett a külfölddel, Pannónia kertje teljes méltánylásra talált, s külföldiek által szívesen választott lakhelyül.” (*Magyarország 1514-ben*, i. m. 25.)

⁷⁶ Uo. 87.

⁷⁷ Budai palotájának bútorzata pazar fényűzésű a „falakon híres olasz mesterek munkái függenek; a kandallót két fehér márványból faragott oroszlán díszíti. [...] Az eleven színezetű keleti szőnyegek, melyek a padozatot s a terem ajtait eltakarják, Bogdán moldvai vajda s a lengyel király adományai, miket István

a történesek irányát, hogy ebből következzenek a fejlemények. Ez a regény nem írja önmagát: történetét a példázati szándék határozza meg. A befogadó tudatában az állapotleírások mégis valószerű képsorral és határozott világképpé állnak össze.

A beszélő Scott gondosságával rajzolja meg a tömeg képét, s idézi meg a véleményét: „Minden ajkon Dózsa, a székely vitéznek neve hangzott, ki csudabajnok-tetteiért, minden püspökök és országnagyok jelenlétében, a király által ma meg fog jutalmaztatni.”⁷⁸ De ebben is a romlást kell látnunk, mert – mondja az ellenmítosz – az, ami 1514-ben kiemelkedő tettek minősült, Mátyás alatt átlagosnak számított. Akkor, magyarázza a beszélő, amikor „seregeinket még Kinizsi vezette, a vezér, ki Kenyérmezőn egy törökkel a szájában s egy-eggyel mindenik kezében friss magyart járt a halottakkal takart csatamezőn, Kinizsi, ki, mint a rege mondja, két karddal küzdött, kétségen kívül megdicsérte volna a székelyt becsületes csapásaiért, de rendkívülit sem ő, sem seregei egy török kar levágásában nem talált volna.”⁷⁹ E rege nagy tetteihez képest csekélység Dózsa „csudabajnok” győzelme, ami figyelemre méltóvá csak egy törpe korban nő. Amikor ritkaság, hogy egy Nándorfehérvár környékén portyázó lovassereg vezetője vállalta a küzdelmet, s párbajban legyőzött egy török vitézt. A főszereplő jellemének alapvonásai mutatkoznak meg ebben. Egyszerre vezeti a „dicsvágy, s mint egy történelíró mondja, a török szép paripája által” fölkellett nyereség vonzása, hogy a „szitkozódó pogánynak elébe” álljon, és győzzön. „Miután ez földre esett, ellenét kivégezte, s szép lovával együtt, seregeinek nagy tapsa között, visszalovagolt”⁸⁰

Ne kérdezzük, ez a színpadias jelenet megtörténhetett-e a XVI. században, figyeljünk egyrészt a szép ló anyagi értékére, amire a

azon országokból, hol követségben járt el, hozott magával. Az asztalon s néhány szekrényben könyveket találunk” – utal ez az egész környezet egy elszüllyedő – és irigyelhető – világra. (Uo. 107.) – A vajda Mátyás uralkodása előtt Máramaros vidékén telepedett le a Balkánról jött népével, majd visszatért a tatároktól kiirtott Moldvába.

⁷⁸ *Magyarország 1514-ben*, 28.

⁷⁹ Uo. 29. – Csak megerősíti ezt, hogy a szöveg összehasonlításul utal a XIX. század másik különösen kedvelt mitikus hősére, Toldi Miklósról is.

⁸⁰ Uo. 25.

végvári katona rászorult, de aminek „kivégzéssel” járó megszerzésében Dózsa kegyetlensége először megmutatkozik. A „paripa” szerepe jelentéktelennek látszik, pedig Eötvös képletének lényeges eleme. Eszerint az erős és „igazságos” központi irányításra azért van szükség, mert az biztosítja az ország működőképességét, önvédelmét, fejlődését (az építkezéseket, a művészet és tudomány virágzását), sőt nemzetközi hatalmi tényezővé emelkedésének lehetőségét.⁸¹ Az ország ereje pedig megkívánja ugyan a bátor tetteket, de még inkább azt, hogy a közösség gondoskodjék védelmezőiről: a végvári katona ne legyen rászorulva a „paripára”. Az „igazság” itt azért különösen fontos fogalom, mert ez biztosítja az önkényuralmi módszer belső egyensúlyát, fékezi az egyéni önzést és érvényesíti a közérdeket. A történet eleje rámutat Mátyás önkényuralmára: történeti távlatába állítja a beszélő a parancsoló úr és az engedelmeskedő szolga viszonyát. Ugyanakkor nagy szerepet ad Buda és Pest e renden kívülálló polgárainak, akiknek polgármestere van, és ügyeiket választott tanácsok intézik.⁸²

A regényben (XVI. századi közegben) az önérdeket leplező jelzőként jelenik meg a XIX. század szabadság-eszméje. Az erre hivatkozás ellentmondásaira Eötvös többször is föl hívja a figyelmet. Az ország romlásáért felelős urak az „ősi magyar alkotmányt”, s az Aranybulla ellenállási záradékát emlegetik; a szabadságukat hangoztatják, mert „Magyarország királya nem korlátlan uralkodó”.⁸³ Ez is áthallás, ami itt az igazságos rend fenntartását, az ezzel járó bizalmat akadályozza. Értelmezése nem lehetett könnyű a korabeli befogadónak, aki a szabadságot és uralkodói teljhatalmat korlátozó alkotmányos rendet alapvető értéknek tekintette. Hiszen a történetben az „urak” a szabadságot éppen előjogaik érvényesítésére használják, a jobbágyság rabságának súlyosbítására. (Azaz a nép egészét magában foglaló szabadság ellenében.) A beszélő a „pártoskodó” főurakat (elsősorban a Zápolya-pártot) vádolja. A Mohácshoz vezető végzetes bűnök egyi-

⁸¹ Mátyás elfoglalta és birtokolta Bécsset, ahogy a beszélő nem mulasztja el megemlíteni.

⁸² Érdekes, hogy a regényben fölbukkanó jóindulatú, de „nomád” életformájú cigányvajda neve: Polgár Tamás.

⁸³ *Magyarország 1514-ben*, 442.

ke, hogy az egyéni érdek „szabad” érvényesítését nem rendelik alá a kötelességtudatnak.⁸⁴ Zápolya és Dózsa ebben némileg különböznek. A főúr szabad választási lehetősége lényegesen nagyobb, abban viszont hasonlítanak, hogy nagy gondot fordítanak a látszatra, s fényűzéssel szeretnék megnövelni korlátozott hatalmukat. A látszatot fontosabbnak – és önző módon kényelmesebbnek tekintik – a katonai erő valódi kiépítésénél. (Ulászlót még ez sem érdekli.)

Dózsa végül azért kerül fogságba (azért nem menekülhet el, mint Lőrinc, azért nem hal meg a csatamezőn, mint Orbán és sokan mások), mert az eltulajdonított (nem rá méretezett) fényes páncéltöltény akadályozza a mozgásban. Azaz a fényességet kereső hiúság lesz a végzete. Zápolya hatalmas befolyása a nemesség körében ugyancsak látszatokra épül. Ezért találja ki Dózsa példátlanul kegyetlen – és látványos – kivégzését is. A beszélő azonban kételyt csöptet a befogadóba, hogy a megfélemlítés, a tüzes trónus és izzó korona elérte-e – elérhette-e – célját, avagy Dózsa (meg sem érdemelt) mítoszának évszázados továbbélését segítette elő. Világosan kell látnunk emögött a hatalom és a működőképesség összefüggését. Annak sugalmazását, hogy a hatalom értelme nem külsőségekben, hanem a célok kiválasztásában és megvalósításában rejlik. Dózsa mítoszának – Petőfi költeményében felnagyított – fenyegető jellege mellett a hangsúly azon van, hogy Mohácsnál Zápolya „népszerűsége” sem volt elegendő az ország megvédéséhez, utána pedig ahhoz, hogy egyedül válasszák magyar királlyá. Petőfi verse, *A nép nevében*, 1847. márciusi keltezésű, a regény rövid előszavát pedig ez év július 1-jén írta Eötvös. A korabeli nyomdai viszonyok alapján elképzelhető, hogy ismerte Dózsa hírének költői megidézését: „Izzó vastrónon őt elégetétek.

⁸⁴ „Legtöbb emberre nem annyira maga a hatalom gyakorol hatást, mint az azt környező külső fény; s midőn a hatalomnak ellenei támadnak, kik azt sarkai-ból kiforgatják, bukásának oka többnyire nem abban kereshető, mivel sokak-nak érdekeit, hanem mert sokaknak hiúságát sérté. Innen van, hogy forradal-mak vezetői, miután a hatalomnak birtokába jutottak, mindenek előtt annak külső jeleit ragadják meg. Nemcsak lenni, hanem látszani is akarnak erősek-nek; s a világ nagy színjátékában többnyire csak azon változást vesszük észre, hogy a régi szereplők új színészek által vállaltatnak fel; s a közönség szokása szerint nagyobb tapsal fogadja az először fellépőket.” (Uo. 591.)

/ De szellemét a tűz nem égeté meg, / Mert az maga a tűz: úgy vigyázatok: / Ismét pusztíthat e láng rajtatok!” A regény keletkezése nem vezethető ide vissza.

Dózsa hibái ugyan a bemutató képben is fölfedezhetők, de az elbeszélés fejlődése során bontakoznak ki. Kiderül, benne több a személyes bátorság, Zápolyában a megfontoltság. A népvész indulatosabb, jobban befolyásolható külső hatások által. A főúr pedig saját érdekein kívül semmi másra nem gondol. Közös vonásuk mégis az, hogy hiányoznak belőlük azok a belső értékek, amelyek nélkül a hatalom csak külső látszat. Ezért mindketten alkalmatlanok nagyobb célok megvalósítására. Ahogy a szabadság nem jelentheti az önérdek szabad érvényesítését, a hatalom jellegét céljai minősítik. A regény szövegvilága azt kívánja bizonyítani, hogy a keresztény fölfogású emberség erkölcsi törvényeinek megsértése mindig visszaüt arra, aki ilyen bűnt elkövet. Ezért központi kérdés a kegyetlenség, ami a történetben Dózsával kezdődik – és Zápolyával végződik. A fölháborodás erőt meghaladó bátorságot, a bátorságból cselekvést eredményezhet. A fölösleges vérontás viszont kábítószerként hat, részegítő: a bűnelkövetés föloldja a belső fékeket, elsodorja a józan ész korlátait, szabadon engedi a pusztító szenvedélyt, s ezzel további bűnöket, további vérontást, további pusztítást indít el, míg a folyamat megállíthatatlanná válik, illetve ellen-erőszakkal találja szemben magát. Egyfelől Klári szenvedélyessége, másfelől egy lerészegedett szolga meggondolatlan fegyveréből eredő gyilkosság indítja el az erőszak hullámát. Végül a lusta, önző, a haza védelmét vállalni nem akaró nemesség arra *kényszerül*, hogy fegyvert fogjon, táborba szálljon, életre-halálra harcoljon a lázadókkal. Pusztításra, gyilkolásra, erőszakra, kegyetlenségre hasonló a válasz. Az emberség-korlátokat átlépő megtorlás esztelen kegyetlensége fontos tényezője a mohácsi tragédiának. A regény írásának időpontjában ezzel indul az a folyamat, ami az ország elmaradottságához, a „jelen” gondjaihoz, a megoldatlan belső feszültségekhez vezet, és társadalmi robbanással fenyeget.

A beszélő fölfogásában a hatalom birtokosának belső – emberi – értékein múlik a siker. Határozottságán, fegyelmezettségén, mértékletességén, céltudatos gondolkodásán, a közérdek szolgálatának mindenekfölötti szándékán, jóságán, igazságosságán, szel-

lemi-művészi értéktiszteletén. E szerint az ország vezetőjének tökéletes embernek kellene lennie. Ilyen azonban a regényben nincs, s a mindenkiben élő emberi gyengeségek miatt nem is lehet. A célként megjelölt eszmények azonban akkor is létezhetnek és léteznek, ha elérésükhöz mindig gyengének bizonyulunk. Minden hatalomfölfogás belső egyensúlya erején és az emberi viszonyokat szabályozó törvényességen múlik. Az 1848-as kormány aligha csupán megszokásból vette át a feudális gyakorlatból az uralkodó legfontosabb (első) szolgáját jelölő „miniszter” szót; tagjai meg voltak győződve, hogy feladatuk ministrare: a közérdek szolgálata.

Ezzel az elvvel nem fér össze az erkölcstelenség semmilyen formája, sem a hazugság, sem a megtévesztés, sem az emberi méltóság megsértése.⁸⁵ A bíboros Rómából hazatérve kihirdette a keresztes háborúra szólító bulláját. Helyesen érzékelt, hogy a szétesett hatalom nem számíthat a fásult, mindenbe beletörődő közvéleményre.⁸⁶ Némi lelkesedést, érdeklődést akart kelteni azzal, hogy a figyelem előterébe állította az inkább félelmetes, mint jó külsejű Dózsa bajnoki tettét. „Bizony förtelmes időköt élünk” – mondja Imre, a keresztesek későbbi alvezére, aki úgy tengeti az életét, hogy budai kocsmákban dicsekszik Mátyás kori tetteivel. Elégedetlen is mindennel, de csak akkor lázadna, ha „mindazokat, kik most kormányoznak, elkergetnék, a büszke bíbornokot, az urakat, püspököket s prókátorokat mind az utolsóig....”⁸⁷ Miközben ilyen mértékű az elégedetlenség, a végzetes törökveszély mintha senkit nem érdekelné. Sem az utcán bemutatott tömegel, sem a paloták urait. A késői olvasó okkal kételkedhet, hogy a XVI. század eleji közvélemény szerepének beállítása megfelel-e a kor szellemének. A beszélő azonban a maga korához szól, annak a gondolkodását akarja ennek a kiemeléssel befolyásolni.

⁸⁵ „A kormány nyomorultságának a kémlelésnél nincs biztosabb jele; ha az uralkodó hatalom érzi, hogy pártolást nem érdemel, minden gondját ellenségei tervének ismerésére és kijátszására fordítja. Az erényes polgárok a legerkölcstelenebbek felvigyázata alá kerülnek” – háborodik föl a beszélő saját korának titkosügynökeire gondolva. (Uo. 142.)

⁸⁶ Hatalomfölfogására azonban az önkényuralmi módszerek közé tartozó besügórendszer alkalmazása jellemző, amiben a korabeli olvasó hallhatta az áthalást a kor nagyhatalmú titkosrendőrségére vonatkozóan.

⁸⁷ *Magyarország 1514-ben*, 34.

A történet kezdetének helyszíne „történelmi”: azon a téren állt Zsigmond temploma, ott fejezték le Kontot és Hunyadi Lászlót⁸⁸ – utal ismét az akkori köztudatban (hatásos írói közreműködéssel) élő mítoszokra. Ismétlem: a beszélő Mátyás korában nemcsak a nagyságot, de a szigorú önkényuralmat is kiemeli. A Dózsa-ünnepségre várakozó tömegben megszólal egy „névtelen” kalmár-polgár, aki figyelmezteti a „régí dicsőségért” lelkesedő katonát, hogy akkor nem merete volna szidni a királyt, az a hatalom ilyesmit nem tűrt el. További ellentmondás ama polgárok gondolkodása, akik „ha egynek éljent ordítottak, a másik előtt boltjaikba bújnak, kezeiket örömükbe összecsapják, vagy a zekébe dugják, s azt hiszik, mindenkinek eleget tettek...”, pénzt akarnak keresni, s azt mondják: „nekünk azt kellett királynak elfogadni, kit az urak választottak”.⁸⁹ Pedig már azt is tudják, amit a beszélő különös nyomatékkal akar kiemelni: „a polgári szabadságnak is van becse”,⁹⁰ csak nem szabad összetéveszteni az anarchiával.

Miközben Mátyás koráról sokat szól a beszélő közvetlen magyarázatként, Bebek Katalin – és Ollósi – nézőpontjából a mítoszok keletkezésének folyamatát érzékelhetjük. A vénkisasszony az idő múlásának örök vesztese. Ezt szeretné megállítani a beszéddel, emlékezettel és képzelettel, amiben visszahozhatja ifjúságát. Mindent megszépít. Elbeszéléseiben a céltudatos egyeduralkodó kemény fegyelembe kényszerített kora meglágyul, s igazodik divatos regények múltidéző fölfogásához. A beszélő hangsúlyozza Mátyás korának reneszánsz szellemiségét, Katalin viszont ehelyett egy már akkor sem létező lovagvilágot álmodik. Emlékei a megtörtént és az elképzelt határán lebegnek, hasonlóan a nagyravágyó és nagyokat mondó szabó (a „tűművész”) fontoskodó elbeszéléseihez.

⁸⁸ Uo. 33.

⁸⁹ Uo. 32.

⁹⁰ Uo. 33.

Mátyás után

„Sohasem szenvedett a magyar nép többet, mint a Jagellonidák gyenge kormányja alatt” – ismétli Kölcsey idézett véleményét a beszélő. „A jobbágy, a polgár s kisebb birtokú nemes, a szerzetesek s az alsóbb papság egyaránt elnyomva érzék magokat, s azon világi és egyházi főurak, kiknek zsarnoksága ellen a többi osztályok panaszt emeltek, szintén elégedetlenek voltak a jelennel, részint mivel az ország saját viszálykodásaik miatti roncsolt állapotában roppant vagyonukat nem élvezhették, részint mivel a nemzet jelen helyzetét azzal, mit Mátyás korában elfoglalt, összehasonlítva önmaguk előtt sem tagadhatták el, hogy minden hanyatlásnak indult...”⁹¹ Máshol a beszélő így magyarázza a főlírt helyzetet: „Minden arisztokráciának⁹² gyenge oldala anyagi érdekeihez ragaszkodásban fekszik. A nép, fokként elvesztve befolyását, polgári jogaitól könnyen megfosztatja magát, s többnyire morgás nélkül tűri lealázását, melynek, úgy látszik a természet nem szabott elébe határokat; de ha a felsőbb osztályok, miután a népet jogaitól megfosztották, azt anyagi nélkülözésekre kényszerítik, akkor a nyomor, e nagy lázító, felzúdul ellenök, s az elnyomás láncával többnyire kettészakítja a törvény kötelékeit is.”⁹³ A nép polgárjogainak emlegetése helyett találhatóbb lenne emberi jogokról vagy méltóságról beszélni, de a fogalmaknál fontosabb a túrheteritlenségérzés kialakulásának logikája.

Az elbeszélte történet szerint először Telegdi veszi észre a keresztes had összehívásával fokozódó lázadásveszélyt.⁹⁴ Okfejtése

⁹¹ Uo. 859.

⁹² A kor szóhasználatában az arisztokrácia azokat jelenti, akik születési alapon előjogokat élveznek. A főnemességet mágnásnak nevezték, de a birtoktalan nemesi tömeget nem tekintették e fogalomba tartozónak.

⁹³ *Magyarország 1514-ben*, 163.

⁹⁴ „A népnek nincs szabadsága, az úgy volt mindég, s úgy van más országokban is; ki a hont vérével védelmezi, nagyobb részt érdemel kincseiből, s ha nem érdemelne is, nagyobb részt vesz magának; de a helyzet, melybe a jobbágy nálunk jutott, túrheteritlen. Mátyás óta nem változott, de akkor megtartánk a törvényt; a nádor palotájában nem érzé magát biztosabban, mint a paraszt szalmafüdele alatt, ha földjét bevetette, biztosra vehette, hogy az nem fog va-

jellegzetesen tükrözi a magyar szabadelvűek XIX. századi véleményét. Meg is győzi Ártándi Tamást, hogy – személyes érvei ellenére, hazafias kötelességből – vállalnia kell a keresztesek vezérségét. De azt a beszélő sem állítja, hogy Mátyás egykori kitüntetett katonáját a parasztok elfogadnák. Nem is őt nevezi ki a király a sereg élére, hanem Bakács pártfogoltját, Dózsa Györgyöt.⁹⁵ Lőrinc benne látja azt az embert, aki Istentől parancsolt feladatot – az általa szított – lázadást sikerre vezeti. Úgy gondolja, az isteni igazság helyreállítására nincs más lehetőség, mint az igazságtalanok elleni fegyveres győzelem. Ám Dózsa Gergellyel vitázva maga is elismeri: „Fellázadni örülség, az ország békéjét felzavarni iszonyatos bűn, melyre csak gyalázatos halál várhat. [...] De ki az, ki először fellázadott, ki az ország békéjét felzavarta?”⁹⁶ Arra utal itt, hogy sok – meg nem nevezett – földesúr erőszakkal hazakényszerítette jobbágyságait, illetve a táborba vonulásért családtagjaikon állt bosszút.

Azon a viharos tanácskozáson, amelyen Lőrinc javaslatára – Imre vitéz, Márton barát és a megvadult mészáros egyetértésével – Dózsa a lázadás mellett dönt, öccse, Gergely a vereség biztos tudatában fejti ki, hogy a haza iránti kötelességek teljesítése az egyedüli „jó”, egyetlen lehetőségük, a török ellen indulni.⁹⁷ A végzet nem szükségszerű, a szabad akarat választási lehetőséget kínál, s a történelem nézőpontjából mindegy, hogy mi a rossz dön-

lakinek pajkossága által elgázoltatni, [...] s noha Mátyás a népet nem legyezé, s a nemesség jogait szigorúan fenntartotta: a jobbágy megelégedve érezte magát. De hol keressen védelmet, hol igazságot, a szegény jobbágyság most?...” (Uo. 127.)

⁹⁵ „Alig hirdettetett ki a kereszt, roppant tömegek tódultak zászlóinkhoz, főképp miután vezérünk neve az országban megtudatott, a lelkesedésnek nem volt határa. Nemcsak jobbágyok, de több vármegyék majdnem egész nemessége csatlakozott hozzánk...” (Uo. 127.)

⁹⁶ Uo. 215.

⁹⁷ Eszerint az a feladat: „hogya a király parancsa szerint hadainkkal holnap a török ellen induljunk, s hogy az esküt, melynek emlékére a vörös kereszt ruháinkra varratott, teljesítsük. Eloszlani, mielőtt a törökön győzedelmeskedünk, ezt eskünk tiltja; a nemesség ellen fordítani fegyverünket, valóságos örülség, mely csak veszünkhez vezethet. Ott az ország határain, e haza s az egész keresztény világ esküdt ellenségeivel szemközt, ott vár dicsőség reánk, oda hi kötelességünk, ott szerezhetsz te, bátyám, olyan hírt magadnak, melyet a jövő kor Hunyadi Jánoséval fog együtt említeni.” (Uo. 214.)

tés oka. Aki rosszul választ, felelős érte. Ironikus, amikor éppen a történetek egyik rossz szelleme (a vérgőzös Márton) hivatkozik arra: „A nép szava, Isten szava”.⁹⁸ A keresztesek között voltak nemesek is,⁹⁹ és Lőrinc abban a fölfogásban utalt a világszabadságra, ahogy Petőfi szólt a föllázadó népekről. A pap látomása szerint „újkor küszöbén állunk; az igazságtalanság kelyhe csordultig tele van, s az emberi nem le fogja rázni százados láncait. Eljött a nap, midőn a természetelleni különbség, mely embert embertől elválaszt, meg fog szűnni...”¹⁰⁰ Jóslata azonban nem teljesedik.

A szerelmes Klári abban a reményben hallgatja ezt, hogy „kiket szeretet összevezet, azokat üres név s haszontalan címek nem fogják többé elválasztani egymástól.”¹⁰¹ A befogadók többsége nyilván egyetértett ezzel. Más kérdés, hogy a regény szövegvilágában Pál nem képes az „igaz” szerelemre, a polgárlány reménykedése ezért öncsalás. Klári pedig a jövőbe tekintve egy tekintélyelvű – feudális – udvarban Telegdi Frusina szerepében, a „lovag érnei” alapján előkelő Ártándi Pál hitveseként képzelel el magát.

Az „üres név és haszontalan cím” viselői közé tartoznak a vérlázító gátlástalansággal viselkedő úrfiak, akik megengedhetőnek tartják Dózsa megalázását. A királyi kútintetésre váró székely vitéz ugyan nem „nagy” nemzeti hős, de a rovására gúnyolódókkal ellentétben teljesítette honvédő kötelességét. A királyi udvar eme léhűtőjéhez mérten a bátor és tettekre kész a sikerre vágyó Ártándi Pál. Ellentmondásos jellem, mert haszontalan magánember és hasznos katona. Az Ulászló udvarában életüket fondorkodásra tékozló, az ország veszélyes helyzetét semmibe vevő, folyton egymást méregető, önző érdekeiket kereső főurak között azok

⁹⁸ Uo. 648.

⁹⁹ Lőrinc szerint a keresztesek között is voltak nemesek, noha Heltai szerint a keresztes hadat „Tamás érsek” hirdette meg, a „szegény község felkele”, de „a nemesek közül nem jőne senki melléjük”. Dózsa nevét sem írja le, szerinte „magoknak” választottak „hadnagyokat, papokat, barátokat, deákokat, vargákat, házsártosokat etc.” – HELTAI Gáspár: *Magyar krónikája*, Pest, 1854. 603. – A *Nemzeti dal* az „ősi kardra” hivatkozva azonosul a rabságban látott nemesi nemzetre. Látomásában a lázadás egységéből szabadság születik, a regényben viszont a forradalom kegyetlen és végzetes pusztítás.

¹⁰⁰ *Magyarország 1514-ben*, 218.

¹⁰¹ Uo. 219.

közéleti példáját követi, akik Mátyás korának szellemét képviselik. Azt, amit árulás rombolt le, hiszen még a mitikus hős, Kínizsi is elárulta a király végakarátát. Ráadásul Corvin János, a kijelölt trónörökös nem volt méltó az utódlásra, de bukása a viszály pusztító folyamatát erősítette. Ulászló gyengeségével egyaránt visszaél Bakács bíbornok, Perényi nádor, Báthori György, Szakmári és a többi főtisztviselő – valamint a távollévő Báthori István és Zápolya János. Önző érdekérvényesítésük már csírájában szétzilál minden összefogást. Komikus jelenet, amikor a köszvénytől szenvedő nádor engedélyt kér a királytól, hogy jelenlétében leülhessen, mire a bíbornok is széket rendel magának; mert attól fél, ha ezt nem tenné, veszélyeztetné a kisajátítani akart első helyét. A végzetes gondok megoldását nevetséges féltékenykedés akadályozza. A felelősségtudatától vezérelt Bornemisza aggódva mérlegeli, hogy Dózsa a király nevében léphet föl, ha elfoglalja Budát. Ha ez nem sikerül, az országra hosszú polgárháború vár.

A veszély tudata, a magyarság jövője iránti aggodalom hívja elő a „romlásnak” ezt a fenyegető rémét. A nemzet-nemzeti kérdése a XX. század végétől új viták keresztútjába került. Eötvös e vitákat nem láthatta előre. Gondolkodásában, akárcsak kortársaiéban, mélyen élt a szabadelvűségnek az a fölfogása, miszerint a törvényes rendre, szabadságra, egyenlőségre és (keresztény) testvériségre épülő polgári társadalom saját logikája keretében megoldja a „nemesség” és a „nép” (beleértve a nemzetiségeket) összetartozásának, egymásrautaltságának kérdését. Elavult fogalomnak tartotta a származási „nemességet”, de a „népet” sem látta eszményíthetőnek. A magyar irodalmi hagyomány a XVIII. század óta hirdette, hogy a „vitézi” tettek helyett a tudás, az alkotás és a közhasznúság értékrendjének kell érvényesülnie. Ennek igénye a regényben csak a gondolkodás, a műveltség hangsúlyozott fontosságában jelenhet meg, hiszen adott időpontban a beszélőnek a vitézség erényét nagyra kell tartania.

Dózsa

Az elbeszélést a várakozás és reménykedés állapotának a kifejezése indítja. Az ország fővárosában lakó különböző rendű és rangú emberek (a királyi udvarhoz tartozó főurak kivételével) valami *másra* várnak, mint ami van. Ennek a része a nyitott utca közvéleményének és a zárt hatalmi körnek az ellentéte is. Az előbbi magában foglalja a változások lehetőségét, az utóbbi a fennálló állapotot akarja megőrizni. Miután a közvélemény megmozdul, magával sodorja, majd önpusztító bosszúra készíti a hatalmukhoz görcsösen ragaszkodókat. Végül a tarthatatlan állapottal indokolt változtatási szándék nem megoldáshoz, hanem további romláshoz vezet. Ennek eszköze az a férfi, aki a képességeinek és képzettségének megfelelő körben jól teljesítette feladatát. A hatalmi politika – személyével mit sem törődve – avatkozott sorsába, kiemelte onnan, hogy eszközül használhassa. Nagy tettek hiányában azok látszatával akarta lekötni a közvélemény figyelmét, hogy így leplezze tehetetlenségét. Az elbeszélésben megnyilatkozó érzik, hogy a külső veszélyek ellen valamit tenni kellene. Tudott a keresztes had összehívásának a ténye is, csak a „nagy ember”, a nagy hős, a vezér hiányzik. A beszélő e hiányt tudatosítja.

Ekkor lép színre Dózsa, aki „szegény székely, ki csak testi erejének s bátorságának köszöné, hogy a közkatonák sorából kiemelkedett s ki most egyszerre győzelmes királyként fogadtatik...” Budán, s ezt nehéz elviselnie, a rábízott szerep meg fogja haladni erejét. A váratlan pillanatban – miután sokszor érezte a sors igazságtalanságát –, „remegni érzé tagjait; nagynak és boldognak, nemzete első férfiának érzé magát e pillanatokban, keblét száz nagy föltétel dagasztá, szíve dobogott, mintha meg akarna szakadni örömeiben.”¹⁰² A nagyság öncsaló érzésével külseje nem egyezik: csúnya ember, két nagy sebhellyel, kegyetlenségére utaló „vad” szemekkel, amelyek arcának „majdnem ijesztő kifejezést adtak”.¹⁰³ Vállas, erős, de nem arányos alkatú, olyan, mint egy

¹⁰² *Magyarország 1514-ben*, 58.

¹⁰³ Uo. 75.

növésben megakadályozott óriás. A külsőnek ez a részletes leírása arra szolgál, hogy nyomatékosítsa a kiválasztók vakságát. Igaz, a katonai fegyelemhez szokott „vas karja” egy ideig rendet tart a gyülelész parasztseregben. De nem az a „nagy hős”, aki a haza megmentője lehetne.

Amikor a regény szövegvilágában megjelenik, vörös csizmát, barna csizmanadrágot, barna mentét, sötétkék köntöst visel. Nem jobbágy-paraszt, nem szegény. Színesen leírt öltözete a katonászkodó székelyek magasabb társadalmi állását jelzi. Ezt a beszélő nem győzi hangsúlyozni, hogy áthidalja a „nemes-nép” ellentét értelmezését. A későbbi fölfogás szerinti „osztályok” egyikébe sem sorolható székelység hegvei között „minden ember egyenlő”. Csak a teljesítmény tesz különbséget: a harcmezőn „első az, aki legbátrabb”, s nem aki annak született. A jövő Magyarországot Dózsa a székely „alkotmány” alapján képzele el, „mely szerint úr és jobbágy nem leendő, s a közös egyenlőség egyetlen kivétele a király”.¹⁰⁴ A Mátyás utáni zűrzavarban a főúri önzés megszüntette a székely „kisvilág” egyenlőségét: megfosztották őket határőr-kiváltságaiktól, s Dózsa apja az „urak” ellen vívott „szabadságharcban” vesztette életét. Ez önmagában elég ok a gyűlöletre, de nem a rend fölborítására. Testvére, Gergely mondja: „mi, székelyek, bizonyosan tapasztaltuk az urak kegyetlenségét; de a nép sorsa még sohasem vált jobbá lázadás által.” Úgy mond, apjuk is hiába áldozta drága vérért a szabadságért, a székely nemzet csak „még nagyobb szolgaságba süllyedett.”¹⁰⁵ A beszélő e politikai hitvallással nyilván egyetért, de később kiegészíti azzal, hogy ehhez a szolgaszellemű jobbágyoknak szabad polgárrá kell emelkednie.

A kitüntetés után a Dózsa Györgyre eleve jellemző dicsvágy hiúsággá fokozódik. Az ingerlésével szórakozó főúri ifjak nem tudják, hogy az a szenvedélyes gyűlölet, amit kiváltanak, az emberi létezés kiszámíthatatlanul veszélyes tényezője. Abban a hitben nőttek föl, hogy nekik mindent szabad. Arra, hogy ez nem lehet így, a regény belső logikájának megfelelően a később kegyetlenül kivégzett Telegdi István figyelmezteti őket. Noha az erőlyes föllépés ekkor megoldja a helyzetet, Dózsa nem feledheti ezt

¹⁰⁴ Uo. 643.

¹⁰⁵ Uo. 216.

az értelmetlen megaláztatást. Mindvégig tudnia kell, hogy a gőgös főurak nem tekintik magukkal egyenrangúnak. Döntő érv ez a lázadás mellett: nincs más mód vezéri szerepének megőrzésére, engednie kell az indulatok hatalmának. Noha seregének katonai erejével kapcsolatban kezdetlől fogva kétségei vannak: a történetek után önfeladás lenne visszamenni a határra „közönséges” székely hadnagynak.¹⁰⁶ A beszélő – inkább az érvelés, mint a regény többértelmű nyelvét használva – nem teszi lehetővé, hogy a befogadó más lehetőséget tudjon föltételezni. A történet vége felé Dózsa annyira beleéli magát a hatalomba, hogy szolgája lesz: csak úgy maradhat „úr”, hogy szabadon engedi seregében a féktelen indulatokat.¹⁰⁷

„Székely király! Csak Attila vérének ivadékát illeti ez ország”¹⁰⁸ – mondja egy vén székely, Dózsa távoli rokona. Eötvös szereti fölhasználni a mítoszokat, itt is arra utal, hogy a „magyar előidőkben” Attila széteső birodalma elpusztult, csak annyi maradt belőle, amennyit a legkisebb fiú – Csaba királyfi – a székely hegyek között meg tudott menteni a magyar jövőnek. Dózsa halála e mítosz végét jelentené, már ha e királyság több lenne mámorosítalos álomnál. A beszélő példái arról szólnak, hogy a székelyek belenőttek az örökségként fölfogott szabadságba, az ezzel járó felelősségbe, a szüntelen katonai kötelességteljesítés kényszerébe és fegyelmébe. Ez teszi őket mássá, mint amilyenek a szolgasorban nevelkedettek. Dózsa származásáról ugyan nem szólnak hiteles történeti források, de a székely mítosz – és életforma – közérthető magyarázatot ad arra, miért éppen ő lesz a vezér. Az egyszerű székely vitéz egyfelől különb az önző szórakozásokban elpuhult úrfiaknál, másfelől alkalmasabb a vezéri szerepre minden más szegény embernél, még Lőrincnél is, aki pap, akit ezért nehezen fogadnának el egy sereg élén. S aki ráadásul előrelátóbb

¹⁰⁶ Lőrinc, aki egyszerre próféta, lázadó és ravasz taktikus, ismeri a sértődékeny Dózsa gyenge pontjait. Hiúságára építve mondja: „te, százezer fegyveresnek vezére, könyörögj bocsánatért! Koldulj irgalmat azoktól, kiktől egész életedben csak megvetést tapasztaltál. Árucl el testvéreidet, kik hozzád határtalan bizalommal ragaszkodtak...” (Uo. 219.)

¹⁰⁷ Ha másként tesz: „hatalmáról lemondva, szolgája leend népének, mely fölött eddig úr vala.” (Uo. 601.)

¹⁰⁸ Uo. 647.

is: már a végső vereség előtt fölismeri tévedését. Persze Dózsa is túlságosan jó katona ahhoz, hogy ezt ne lássa, de neki vállalnia kell – szerepe szerint – az önfeláldozást. „Mintha a kardot, melyet a hadak Istene a hun vezérnek ajándékozott, forgatná kezében, úgy járt e székel villogó vasával ellenségei között, halált s átkot szórva...”¹⁰⁹ – zárul a mítosz a bukás előtt, amit Dózsa főlős hiúsága kissé komikussá tesz, s a beszélő ezzel azt sugallja, hogy a vereség nem végzetszerű. Csökken Zápolya győzelmének a dicsősége azáltal, hogy úgy érezzük, elmondhatnánk Berzsenyivel: „Nem te magad győztél”.

A beszélő Dózsa „napóleoni” nagyság-érzetével szembeállítja Ulászló tehetetlen beletörődését a szerencsétlenségbe. A szelíd, lágy, cselekvésképtelen király az országos ügyek céltudatos intézése helyett imádságba menekül. A történelmi felelősség föl sem merül benne, úgy vesz részt végzetes döntésekben (Dózsa vezéri kinevezésében), hogy nincs semmilyen véleménye. Ez az akarat nélküli, bizonytalan ember nem alkalmas „arra, hogy Mátyás férfias kormányához szokott országunkban a királyi polcot elfoglalja...” Itt nincs öncsalás: „senki nem ismeré helyzetét jobban, mint ő maga, s csak természetes gyengesége s azon legyőzhetetlen tunyaság s tehetetlenség, mely őt első ifjúsága óta jellemzé, okozák, hogy lealjasult méltóságának helyreállítására semmit nem tön.”¹¹⁰ Amíg élt a felesége, volt kire támaszkodnia. Magára maradva mintha csak testi valójában léteznék: kövér, halvány, torz.¹¹¹ Az uralkodó voltát igazoló erő hiányában szánalomra méltó: annyira nincs pénze, hogy az olasz érsek ajándékba küldött borát issza, s étele azért nem gond, mert nincs étvágya. A ruhákkal is baja van, mert a királyi öltözetet nehéznek és szorosnak találja. Akárcsak feladatait.

¹⁰⁹ Uo. 659.

¹¹⁰ Uo. 63.

¹¹¹ A beszélő így mutatja be: „Világos szemei a sok sírás miatt megvörösödtek, tompán s kifejezés nélkül néztek mindenre, mintha éppen hosszú álomból ébredne; s ha halványuló haját s szakállát hozzágondoljuk, mely által arca még színtelenebbé vált, s azt, hogy öltözetére semmi gondot sem fordított, s olykor csaknem tisztátalanul járt, át fogjuk látni, miszerint Ulászló külsejében semmi olyasmi nem vala található, mi Mátyás előtt a nézőt tiszteletre gerjeszté.” (Uo. 64–65.)

Ebből a nézőpontból magasodik ki Bakács szabójának – a ruhakölteményeket készítő, önmagát művésznek valló Ollósinak – az alakja. Bárkit fölöltöztethet pompás öltözetekbe, s az így létrehozott külső előnyösen szolgálja az érvényesülést. „A magyar nemesség akkoridőben, mint később is, sokat tartott öltözetére.”¹¹² De a szabó nem adhat ruháival a „nagy neveknek” olyan érdeme-
ket, amelyek a beszélő szerint Mátyás korát a dicsőség csúcsára emelték a „nagy férfiak” tettei által. Az aljasság korát gyengeség, erkölcsi erőtlenség és céltalanság jellemzi. Később, Frusina és Orbán látszatesküvőjekor ökörsütéssel egybekötött mulatságot tartanak a parasztok táborában, de a nehezen átsüthető húsból senki nem lakik jól. Viszont megszólal a zene, s ez alkalmat ad a beszélőnek, hogy a külső helyett bemutassa a búsongó magyar lélek kedélyállapotát. A jókedv mögött is ott a tehetetlenségbe beletörődés. De itt a „szomorú ének friss magyarra változott; zúgva, csengve, zajongva küzdött duda, síp s cimbalom egymással. Felharsogott a trombita erős szava, mintha a dal, érezve, hogy bánatát fohászkodásokban nem fejezheté ki, most felkacagva kínjában, mintha feloldhatatlan csomóvá szorulnának mind a hangok, hogy általok körülfont szív ne szabadulhasson kötelékéből. Így rohant gyorsan s mindig gyorsabban a zene; s mintha a néma tömeg fölött forgószél süvöltne végig...” megkezdődött a bajnokok tánca.¹¹³ Ebben a táncban mutatkozik meg az az erő, amire a jövőnek szüksége lenne, ha a mámortól esztét vesztő nép nem tékozolná el meg sem szerzett lehetőségét. A szenvedély rontó szelleme a nemesség segítségére siet.

A „lázadás csaknem a király közbenjárása nélkül nyomatott el – legalább a közvélemény kizárólag Zápolyának tulajdonítá az érdemet”¹¹⁴ – magyarázza a beszélő, aki az összes szereplők közül a megtorlás vezére iránt táplálja a legnagyobb ellenszenvet. A bosszú szelleme végzetes: az 1514-es országgyűlés jobbágytörvényeihez vezethetők vissza a XIX. század nyomorúságai és fenyegető veszélyei. „Mint minden oly országban, melynek belviszonyai rendezetlenek, s a gyöngébb az erősebbnek önkényétől

¹¹² Uo. 45.

¹¹³ Uo. 641.

¹¹⁴ Uo. 708.

függ: úgy a középkornak vas századai alatt a földművelőknek sorsa szomorú vala hazánkban is. – Ha végigtekintünk törvényeinken – melyre a római jognak kevesebb hatása vala, mint a középkorban más nemzeteknél, a szolgaság eszméjét nem találjuk bennök úgy rendszeresítve, mint szomszédainknál. [...] Elődeink hihetőkép szelídebben bántak jobbágyaikkal, mint akár a német, akár szláv szomszédaink: [...] A nemesség fényűzésével évről évre növekedtek a jobbágyok szenvedései...”¹¹⁵ Itt is visszatér az erénytan: őseink jobb erkölce, amit az idegenből átvett szokások rontottak meg. A jobbágyság túrt a jobb idők reményében, csak a keresztes had összegyűjtése okozta, hogy „a gyűlölség, mely eddig egyes zsarnok ellen fordult, most fegyvert adott kezeikbe az egész nemesség ellen. – Ez az, mi által a pórhad e házára károsan hatott. A gyűlölség úr és jobbágy között előbb egyesekre szorítkozott, most egész osztályok álltak fegyverben egymás ellen, s a legnagyobb ildomoság és igazságszeretet alig lett volna képes a nemzetben történt nagy szakadást ismét helyrehozni.”¹¹⁶

Ki a főhős?

Kulin Ferenc 1972-es tanulmányában következetesen Dózsa-regényről beszél,¹¹⁷ s abban a Dózsa-képet „jóindulatúan tárgyilagossnak” ítéli. Lőrincben látja a „forradalmár” főhőst, akárcsak Sőtér István, aki szerint az írónak „alakjában sikerült kifejeznie mindazt, amiben magát a forradalomban érzelmileg is közösnek érzi. Telegdi alakjában azonban a forradalommal szembeni érvei jutnak kifejezésre. E két regényalak jelenlétében Eötvös forradalomszemlélete éppen nem egyértelmű. Szívén együttérzés és idegenkedés osztoznak.”¹¹⁸ Kulin azért idézi ezt a megállapítást, hogy kifejthesse, Telegdi kivégzését éppen azért Lőrincsel hajtátja végre

¹¹⁵ Uo. 706.

¹¹⁶ Uo. 707.

¹¹⁷ KULIN Ferenc: *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986. 184–192.

¹¹⁸ SÓTÉR István: *Eötvös József*, Bp., 1967. 181.

az író, „hogy a forradalmár Eötvös – ha csak az esztétikum szférájában is – megtagadhassa liberális-reformer önmagát.” Ezzel a „humánus-reformer Telegdi-Eötvös a cselekvő-forradalmár Lőrinc-Eötvössé lényegül.”¹¹⁹ Az én olvasatomban azonban a szöveg sehol nem igazolja, hogy Eötvös azonosulna a forradalommal, főleg a forradalmi erőszakkal. Sőt: fenyeget vele, mint elkerülhető borzalommal. Így értelmét veszti az az etikai magot kereső fontos megállapítás is, miszerint a „forradalmi erőszak” elválík „az anarchiától”.¹²⁰

A szabadság és anarchia kérdése egészen másként merül föl. Érdekes lenne tudni, vajon olvasta-e Eötvös a Fichte-tanítvány Max Stirner *Der Einzige und sein Eigentum* című 1845-ben megjelent könyvét, amiben a szerző azt állítja, hogy nincs más valóság, csak az én, az egyetlen (Einzige), és a társadalom, a közösség működését saját – önzését szolgáló – törvényén kívül semmi nem szabályozza. Az anarchista gondolkodásnak ez az alapműve azért foglalkoztatta a kor közvéleményét, mert az „önösség” kérdése nem csak Eötvös gondolkodásában állt szemben a szabadság eszméjével. Az „én” beilleszkedése a köz rendjébe anélkül, hogy ez utóbbit a hatalmi önkény határozná meg, akkor is nehéz kérdésnek bizonyult, ha a „magas” isteni igazság vezérelte a gondolkodót. A regény középpontjában az a tétel áll, hogy a közösség törvényekkel szabályozott és törvényesen fenntartott rendje szétesik, ha az önzés gátlástalanul érvényesül. Ez az anarchia. A tomboló erőszak, az esztelen viselkedés, az őrült szenvedély pusztító világa. Nem látom igazolhatónak, hogy Eötvös nem „a forradalomtól féltette nemzetét, hanem az anarchiától a forradalmat”.¹²¹ A forradalmat bizony az anarchiával azonosította. Ennek megakadályozására akarta fölkelteni a befogadó felelősségtudatát attól az – elégszer nem ismételheto – meggyőződéstől vezetve, hogy fölsimíthatja a változások szükségességét.

Utolsó szavaiban maga Lőrinc is félreérthetetlenül tévedésnek minősíti a forradalmat, az erőszakot, és – főleg – a kegyetlenséget. „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép

¹¹⁹ KULIN: i. m. 188.

¹²⁰ Uo. 189.

¹²¹ Uo. 190.

szabaddá nem válhatik, míg lelki sötétség fogja körül” – mondja. – „A magas cél, melyért e szív dobogott, azért mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen.”¹²² A Kölcsey szövegében megjelenő *szellem* olthatatlan tüzéről gondol a szabadság szellemére. Ahogy Eötvös Szalay Lászlónak írta: akik a szabadságot „őszintén akarják,” nem kívánhatják a „rendetlenséget.”¹²³ Egy francia gondolkodóra hivatkozik, aki „a fennállóból akart kiindulni, hogy javítson, nem hogy rontson; ő a hatalmat fel akarta világosítani, törvényes határai közé szorítani, nem feldönteni; ő a hatalmat mindnyájuk jogával akarta egyeztetni, s ezáltal nagyobb tartóssággal felruházni; ő a kormányokat meg akarta menteni a zsarnokságtól, mely a hatalmat megbuktatja, a népeket meg akarta menteni az anarchiától, mely tönkreteszi a szabadságot.”¹²⁴ Ennek megfelelően az „író nem tud közönyös lenni akkor, amikor vért és nyomorúságot lát”,¹²⁵ ezért egyaránt meg kell értenie a lázadás és a lázadás leverésének szükségszerűségét, amivel a jövőre vonatkozó következményeket akarja a befogadóval megértetni.

Eötvös – centralista barátainak szellemi körében – az „erős állam” fontosságának gondolatát képviselte. A hatékony kormányzáshoz szükségesnek tartotta a központosítást. A *Forradalom után* (1850) című röpiratában Kemény Zsigmond elveti Petőfi és barátai „könyvekből kiszedett”, „kávéasztalokról hirdetett” lelkesedését a francia forradalom szelleme iránt.¹²⁶ Ezzel szemben Eötvös (akárcsak Szalay) azt hirdette, ahhoz „hogya jog valahol létezzék, szükséges, hogy létezzék mindenütt; miképpen a jognak jelenléte a középpontban mindig hívságos, ha nem érezteti magát a részekben is.”¹²⁷ A szabadság „csak akkor létezik, ha a hatalom elfajulása ellen az egyén biztosítékokkal rendelkezik, szükségszerű tehát a hatalom önkorlátozása”.¹²⁸ Nem lehet elég-

¹²² Uo. 727.

¹²³ SZALAY László: *Státuszférfiak és szónokok könyve*, Pest, 1850. 95.

¹²⁴ FENYŐ István: *A centralisták*, Bp., 1997. 337.

¹²⁵ Uo. 341.

¹²⁶ KEMÉNY Zsigmond: *Változatok a történelemre*, Bp., 1982. 302–309.

¹²⁷ FENYŐ: i. m. 65.

¹²⁸ Uo. 79.

gá hangsúlyozni az önkorlátozás gondolatát, ami a szabadság és egyenlőség, szabadság és testvériség belső feszültségében meghatározó tényező. Ezért áll középpontban a kantí gondolat: az erkölcsi törvény létének oka a szabadság, a szabadság megismerésének oka az erkölcsi törvény, ezért szükséges Isten létét fölvennünk. Igaza volt Rousseau-nak, hogy a fej logikájánál felsőbbrendűbb a szív érzése. És igaza volt Pascalnak: a szívnek megvannak a maga érvei, amiket a fej sohasem érthet meg.¹²⁹

Eötvös az isteni igazság igényéből, az Isten képére alkotott ember „nembeli” szabadságjogaiból indult ki. A regény írásakor nem ismerhette Marx elméletét, noha használja az osztály szót, és fontos érve a származás meghatározó jellege. Látja emögött a megélhetési gondok és életformák összefüggéseit; a társadalom történelmi tagoltságát. Mélyen fölháborítja a jobbagyság „megnyomorításának” mértéke, s ezt azért nem győzi hangsúlyozni, hogy a befogadót is fölháborítsa. Gondolkodásában azonban az „osztály” társadalmi csoportokat, rétegeket jelent, akik hasonló körülmények között, hasonló szinten élnek. (Ez pedig nem felel meg Marx elméletének.) Idetartozik az a kijelentése, amit ugyan a regény megírása után évekkel foglalt írásba, de a mű szövegvilága szerint korábban is így gondolta: „én nem tudok a szegénység és vagyonosság közötti határszéleken az embernek jó és rossz tulajdonai között vont határszéleket látni. Rossz szolgálatot teszünk a népnek, ha folyvást jó tulajdonainak emlegetésével mulattatjuk...”¹³⁰ Eötvös szerint közös sorsukon egyénileg kevesen változtathatnak. Ezért minden gondolkodó – és másokat befolyásolni képes – ember kötelessége és felelőssége, hogy szembeszálljon az igazságtalansággal, a bűnnel, az embertelenséggel. Mivel az utóbbi lényegéhez tartozik az élet tisztelete, a beszélő semmifele erőszakot nem tart igazolhatónak.

A bűnös megbüntetése végső soron Istenre tartozik, a törvényhozás nem lehet a bosszú eszköze. Ezért a parasztháborút követő

¹²⁹ SÁNDOR Pál: *A klasszikus német filozófia*, Bp., 1966. 239–240.

¹³⁰ „Ha a társadalom vagyonosabb és szegényebb osztályai között erkölcsi szempontból, az utóbbiak dicsőségére, különbség létezik, akkor e különbség nem a tettekben és érzelmekben, hanem inkább abban keresendő, hogy azok, akik magasabban állnak, nagyobb kötelességekkel tartoznak.” (*A XIX. század uralkodó eszméi*, 318.)

megtorlás elítélésében a beszélő egyértelműen saját véleményét fogalmazza meg. „E vérbíróság hatásköre csak ahhoz hasonlítható, melyet a francia forradalom vértörvényszékei elébe szabott”¹³¹ – mondja elemi erejű (és forradalomellenes) fölháborodással. A „vérontás” elleni érvét azzal fokozza, hogy végleg elfogadhatatlannak minősíti a bűnösök utódainak (származáson alapuló) öröklődő büntetését.¹³² Az emberi erőfeszítéseknek a bűn megelőzésére kell irányulnia. Kötelesség az áldozatvállalás, a tett, de nem cél. A XX. század „hivatásos forradalmáraival” és „terror” hirdető anarchistaival szemben itt az szól, akit Krisztus tanításának szellemében neveltek. Mintha Jézus parancsára gondolna, aki azt mondta az érte kardot rántó Péternek: „Tedd hüvelyedbe a te szablyádat”,¹³³ mert „Az én országom nem e világból való”.¹³⁴ A kard nem oldhatja meg azokat a gondokat, amelyeket csak a szeretetre alapozott megértés háríthat el.

Lőrinc szerepéhez nélkülözhetetlen az Úr hívó szava, az életét meghatározó „magas cél”. Ezt „vad erőszakkal” nem lehet elérni, ezért a regény szövegvilágában megtett – kegyetlenségeket, embertelenségeket előidéző – útja nem vezethetett célhoz. Az Úr az igazság szolgálatára hívta, de eltévesztette a hozzá vezető utat. Igaz, hogy az erőszakot, a bűnt, az igazságtalanságot, a szenvedést az emberi világban tetterő nélkül nem lehet megfékezni, de az állati ösztönök fölkelésével, a „vér” mámorában, a szenvedélyek hatalmában az emberség törvényei betarthatatlanok. Lőrinc első magányos töprengése még egyszerűnek mutatja a kérdést: „Győznünk kell vagy elveszünk”.¹³⁵ A beszélő szerint „a lelkesült seregeknek, hogy győzzenek, csak célszerű vezetésre vala szükségük.”¹³⁶ Lőrinc, az események kellős közepén, amikor még minden lehetségesnek látszik, úgy látja, „kitűnőbb személyiségeket” csak „hitdühösségig nevededett meggyőződés érzete az, mi őket

¹³¹ *Magyarország 1514-ben*, 713.

¹³² Sőtér István, aki a kitelepítések, a származáson alapuló hátrányos megkülönböztetések politikai gyakorlatának időszakában írta könyvét, erre – érthetően – nem tért ki.

¹³³ János, 18,11.

¹³⁴ János, 18,36.

¹³⁵ *Magyarország 1514-ben*, 341.

¹³⁶ Uo. 345.

nehéz pályájukon vezeti. Eszköznek képzelik magokat, melyeket egy hatalmasabb kar céljainak kivitelére választott, s minden személyes kívánság, sőt minden emberi érzemény elhallgat, ha akadályozná őket abban, mit éltök feladatának tartanak.”¹³⁷ Mégis szomorú, rossz előérzete van. Tudja, az „eszmék a népre csekély hatással bírnak, a többségnek anyagi szenvedések vagy anyagi jólét reménye adja kezébe a fegyvereit, s a jelszó, mely az egészet összetartja, csak azért szolgál kötelék gyanánt, mert ezrek által ezer értelemben vétetik.”¹³⁸ Abban reménykedik, hogy a védte-len Budát könnyen elfoglalhatják.

Dózsa azonban Szeged ellen indult. Pedig szavakban ő is azt hirdette: a „kétkedésnek, a halogatásnak pillanatai megszűntek...”¹³⁹ Mert a fölgújtott úrilakok elzárják a visszakozás útját. De nem nyitják meg a győzelemét. A küzdelem végén a Lázítónak be kell látnia: „A harc, melyet kezdénk, nagyobb hogysen azt egy ivadék bevégezné. Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyvert fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vívatott, s talán századok múlnak, mielőtt ez megtörténik. De ha későn is, jönni fog, s a késő utód megáldja a névtelen bajnokok hamvait, kik e jövő előkészítéséért vértöket onták.”¹⁴⁰ A beszélő történelemfilozófiai fejtegetésében a XVI. század általános újjítási szellemére hivatkozik, mert az „alsóbb osztályok helyzete az evangélium világos szavaival sehol nem állott kiáltóbb ellentétben, mint hazánkban”.¹⁴¹ Ez vezette a reformációt, de erre nem tér ki, miközben figyelmeztet a kor forradalmi mozgalmaira, a pikardokra, a huszitákra, a német parasztháborúra. Lőrinc jó szándéka rosszra fordul, mivel „minden fáradozása oda volt irányozva, hogy a jobbágyok s nemesek közti szakadék orvosolhatatlanná váljék...”¹⁴² A befogadó természetesen tudta, hogy az említett mozgalmak elbuktak, miközben tömérdek szenvedést okoztak, de azt is, hogy a szakadékokat szerencsésebb időben át-

¹³⁷ Uo. 344.

¹³⁸ Uo. 344.

¹³⁹ Uo. 341.

¹⁴⁰ Uo. 586–587.

¹⁴¹ Uo. 344.

¹⁴² Uo. 345.

hidalni. A XIX. század közepén: a jobbágyság és a nemesség között.¹⁴³ A népvezér végzetesen téved. A szabadság kívülről – isteni vagy emberi adományként – nem adható meg, ahogy később maga is belátja. A léleknek kell megvilágosodnia, csak akkor igazodhatunk ki a tettek és következményeik összefüggésrendszerében. Lőrinc meg nem értettsége nem abból adódik, hogy korán képvisel valamilyen később megvalósítható eszmét; hanem abból, hogy rosszul méri föl a bonyolult és ellentmondásos körülményeket. Elsősorban az emberben élő szenvedélyeket és azokat az indulatokat becsüli le, amelyeket a tömegben eltűnő személyes felelősség szabadít föl. Így csúszik ki kezéből az események irányíthatósága. Téved, amikor Telegdi kivégzését elősegítve a vérontás bűnével akarja a parasztsereg összetartozási érzését és harci kedvét fokozni, mert a gátlástalanság éppen a katonai sikerhez nélkülözhetetlen fegyelmet bomlasztja föl. A józan ellenőrző ész, a megfontolt cselekvés itt adja át a helyét végleg a vak és vad szenvedélynek, a következményeket nem mérlegelő „pillanat” uralmának.

Téved akkor is, amikor Dózsát vezérre neveztetni ki, mert túlbecsüli elszántságát, céltudatosságát, hitét és képességeit. Tehetetlenül kell néznie, hogy a „vadság” (a következmények figyelmen kívül hagyása), a mohóság, a mámorba menekülés, az esztelen gyűlölet erősebb jellegzetességei személyiségének, mint a vezetői és a hadvezéri képesség. Dózsa megbocsáthatatlan bűne a jellemgyengesség. Ezért – személyes bátorsága és testi ereje ellenére – nem alkalmas a vezérségre. Elveszti „hatalmát” a sereg fölött, nem képes összefogni, irányítani. Az öntörvényű tömeg, meg nem fegyelmezhető gyűlevész had, s ezért képtelen a győzelemre. Katonaöszlönével talán ezt látta előre, amikor nem bízott seregében és elmulasztotta a királyi székváros elfoglalását. Eöt-vös Dózsája különös történelmi szereplő, nem hasonlít a nagy eposzok vagy tragédiák hőseire. Esendő ember, akiből hiányzik az, ami a sikerben példát ad, a bukásban megrendítő-megtisztító

¹⁴³ Az 1832-es országgyűlés már foglalkozott az örökváltság kérdésével, s feliratban javasolta bizonyos terheknek a nemességre terhelését. A regény megjelenésével szinte egy időben jelent meg az *Ellenzéki Nyilatkozat*, amelynek szerzői az 1514-ből örökölt viszonyok megváltoztatását sürgették.

erejű. Így nem is lehet a regény főhőse. Lőrinc sem az, mert a történetet Szalerei Klári szenvedélye hozza – és tartja – mozgásba(n).

Fölemelkedés a népből

A történelemben mindig voltak tehetséges emberek, akik egyszerű származásuk ellenére érvényesültek. A népek fölemelése-fölemelkedése, a nép fiainak joga az érvényesüléshez, kiolvasható volt a divatos népmesékből, de a politikai gondolkodásban is fontos kérdéssé vált. A regényben hárman – a Lázkodó (Lőrinc), a Hatalomvágyó (Bakács) és az Áldozat (Orbán) – indulnak hasonló úton a „nép” sorából. Noha a beszélő az ő világképüket fejti ki a legrészletesebben, szerepük az allegóriák hagyományát is követi. Beleértve a Lázkodó bűnbánatát, a Hatalomvágyó erkölcsi érzéketlenségét és az Áldozat belső indítékú önkéntességét. Közös bennük, hogy Isten ésszel fölfoghatatlan, nem evilági, örökkévaló birodalmának titkai¹⁴⁴ egyiküket sem érintik meg. Lőrinc világképét a földi igazság megvalósításának a kötelessége határozza meg. Ezért látja szükségesnek a szenvedéseket okozó – ember ember elleni – harcot. Bakács világképét a földi hatalom működési rendje tölti ki, Orbánt erkölcsi kötelességek vezérlik.

Lőrincet a történet szerint Orbán még akkor ismerte meg, amikor „kizárólag a tudományoknak élt, s majdnem egész idejét a nagy királyi könyvtárban tölté”.¹⁴⁵ A későbbi Lázkodó ezután bejárta „Francia-, Olasz- s Németország híresebb iskoláit”,¹⁴⁶ de az emberi szenvedésre nem talált gyógyírt. Föl kellett tennie önmagának az embergyűlölő kérdést: „mi haszna, ha múlt századok tévedéseit megismerém? A valóhoz nem érzem magamat kö-

¹⁴⁴ Mircea ELIADE: *A szent és a profán (A vallás lényegéről, Bp., 1987.)* című könyvében sokoldalúan mély, de „világian filozofikus” értelmezésében tárgyalja e titkokat. A teológia magyarázata kissé más.

¹⁴⁵ *Magyarország 1514-ben*, 182. – Értsd: a corvinákat tanulmányozta.

¹⁴⁶ Uo. 186.

zelebb ezáltal. Kétkedni tanultam azon, mit egykor bizonyosnak hittem, s min előbb kétkedtem, nem vált bizonyossá tanulmányaim által” – olvassuk a Vörösmartyt¹⁴⁷ idéző tanulmányt. „Nekem a tudomány nem eszköz, de cél vala” – folytatja Lőrinc magyarázkodását, ami annak beláttatásához vezet, hogy az a tudás – ami nem szolgálja az ember jobblétét – értelmetlen.¹⁴⁸ Világképét a szenvedőkkel együtt érző keresztény tanítás határozza meg, ezért föl kell vetnie a nagy kérdést: „minek éltem?” A regény racionális szövegvilágában itt az epikai hagyományból eredő isteni beavatkozással és a vallási hagyomány megvilágosodásával találkozunk.¹⁴⁹ Tudatosodik benne, hogy életének csak a nép szolgálata adhat értelmet, s ezzel a beszélő önkéntelenül *A karthausi* világára utal. Amikor Lőrinc rádöbben, hogy a keresztetek ügye elveszett, kimondja a társadalmi viszonyok megváltozásának legfontosabb követelményét: „szükséges az, hogy az emberek váljanak igazságosakká, máskülönben egyéb formák alatt mindég szenvedni fog a világ, s ez ivadéktól, mely mint zsarnok vagy szolga elaljasodott, nem várhatjuk ezt.”¹⁵⁰ A csalódása teljessé válik ki ebben. Tudja már, azok, akik szabadságharcra hívták a népet, láthatják, hogy „az vadságban fölülmúlta egykori zsarnok...”¹⁵¹ A történet végén Lőrinc hitet tesz a polgári társadalom lételemét képező munka mellett. E vallomások nyelve érzelmileg telítettebb, mint az okfejtések tanító szándékú megnyilatkozásaié, amit inkább ironia színez.

Hasonló utat jár végig a Hatalomvágyó (Bakács bíboros érsek) is. Jobbágy fiaként azzal a kilátással lépett egyházi pályára, hogy jó esetben falusi plébános lehet. Saját erejéből, saját ügyességé-

¹⁴⁷ *Gondolatok a könyvtárban.*

¹⁴⁸ Nem tudjuk, mire vonatkozik ez megállapítás: a teológiára vagy a reneszánsz műveltségre?

¹⁴⁹ „Ekkor Isten megkönyörült rajtam. Panaszaim s átkaim között, melyekkel végzetemet s az isteni gondviselést vádolám, felszólalt belső szózatom: Nem te magad vagy-e szenvedéseid oka? [...] Boldoggá csak a szeretet tesz: [...] Elzárkózva önösségembe, előbb földi fény s hatalom, később tudomány terméketlen kincse vala életem célja. Isten az embert arra teremtetette, hogy életével embertársainak hasznára legyen; s én megfeledeztem e parancsról, ezért szenvedtem.” (*Magyarország 1514-ben*, 186–187.)

¹⁵⁰ Uo. 586.

¹⁵¹ Uo. 585–586.

ből emelkedett oly tisztségbe, „melynél magasabbat kevesen értek el”.¹⁵² Ennek titka szorgalmában rejlik: „Menjünk dolgozni – [...] –, a múlttal józan ember nem foglalkozik, a jövőhöz koromban nincs többé közöm: menjünk dolgozni!” „Dologhoz, dologhoz! Gonosz ábrándok ellen nincs más menedék”¹⁵³ – figyelmezteti saját magát. Abban a megvilágosodásban, amit Lőrinc átélt, nem hisz. Bakács ellentmondásos világképét a nagyság reneszánsz eszménye és a kor nyugtalansága vezérli, de nem mutat érdeklődést sem a művészet, sem a tudomány iránt. Munkaszeretete nem polgári erény, hanem eszköz a fölemelkedéshez és menedék a magány elől. Kétségünk sem lehet, hogy sok erőfeszítés árán jutott oda, ahol a történet időpontjában van. Legmerészebb álma azonban nem sikerült. Pedig a magyarság veszélyeztetettségére keresett megoldást, amikor arra gondolt, hogy „midőn hazánkat török részről a legnagyobb veszély fenyegeti, a római szék magyar által” foglaltassék el.¹⁵⁴ Csalódottsága indokolja mértéktelen pénzvágyát, noha vagyonát nem arra fordítja, amivel a legfőbb egyházi méltóság utáni törekvését magyarázza. Öncélú gyarapodását ugyanaz a szerzési szenvedély mozgatja, ami hatalmi vágyában is érvényesül. A „rokonság”, akiknek vagyonát szánja, nem jelenik meg az elbeszélésben. Mivel merész célját, hogy pápaként a keresztény világ feje legyen, nem tudta elérni, állandóan bizonyítani akar. A keresztes háború meghirdetése tragikus következménnyel jár, ami az ő felelőssége.

Hiába lehetne magasabb cél (a haza védelmének) eszköze, a történetben nem az. A jegyzetben említett források azzal vádolják Bakácsot, hogy Mátyás végakarataival ellentétben császárpárti volt. A beszélő ezzel kapcsolatban is kétszínűnek, ármánykodónak mutatja. Miután Rómából sikertelenül tért haza, uralkodhatna a gyöngé király nevében, de hiányzik a támogatottsága. „Álorca” mögé rejtőzve képes arra (amire Orbán nem), hogy legyőzze szenvedélyeit, elrejtse érzéseit. De éppen legerősebb képessége okozta magányosságát: „Kire senki nem számolhat, az szintén nem számolhat senkire; s a bíbornok szüntelen ravasz-

¹⁵² Uo. 116.

¹⁵³ Uo. 137.

¹⁵⁴ Uo. 137.

kodásai által oda jutott, hogy minden hatalma mellett soha semmiféle pártoknak fejévé nem válhatott.¹⁵⁵ Önjelölését utalt, de jellege magányba zárja, ami éppen abban akadályozza, amire leginkább vágyik. Nem tudja kiépíteni az ország irányításához szükséges hatalmát, mert a másokat sértő szerzés és önmaga előlérbe állítása szembefordítja vele vetélytársait. Azokat, akik ugyanazt a koncot keresik, s akiket az egyház hű szolgájaként elkerülhetne. Titokban néha elragadják „érzékenyét”, s ilyenkor „ő, ki emberek között annyira őrzé minden mozdulatát, hogy arcának jég hideg kifejezése alatt senki keblének szenvedélyeit nem gyaníthatá, magányban néha levette magáról a nehéz álarcot...”¹⁵⁶ De a szeretet érzését és kötelességét nem ismeri. Gondolkodásában és magatartásában nem a krisztusi tanításhoz (még kevésbé az oltáriszentség misztériumához), hanem a fennálló világ rendjéhez alkalmazkodik.¹⁵⁷ Lőrinc „krisztusi” szegénységével, egyszerűségével ellentétben szereti a fényűzés hiúságát. (Saját szabót tart.) A jó gazda gondosságával ellenőrzi tisztartóit, gyarapítja vagyonát. Első akar lenni az országban és az egyházban is. A beszélő szerint a nemzet megmentéséhez, Mohács elkerüléséhez erős – a nemzetközi összefogás megszervezésére is alkalmas – vezéregyéniségnek kellene a központi hatalom élén állnia, s ez lehetne Bakács, de nem az. Ez is elvesztegetett lehetőség.

A szüntelen vetélkedés kényszeríti arra, hogy „mindent tudjon”, ezért tart fenn félelmetes kémiszolgálatot.¹⁵⁸ Mert „ha az uralkodó hatalom érzi, hogy pártolást nem érdemel, minden gondját ellenségei tervének ismerésére és kijátszására fordítja.” A gyenge király mellett „egyrésztől Bakács s barátai, a másiktól Zápolya s a Báthoriak kémekkel tölték el az egész országot...”¹⁵⁹ Nyilvánvalóan a saját kortársait szólítja meg a beszélő, az ő emlékeztetükbe idézi a fennálló helyzetet, a II. Lipót óta Magyarországot behálózó „kémvilágot”, ami éppen nem Bécs erejét, hanem a

¹⁵⁵ Uo. 69.

¹⁵⁶ Uo. 136–137.

¹⁵⁷ Uo. 128.

¹⁵⁸ A beszélő adós marad azzal, hogy megmagyarázza, honnan tudhat Bakács kémje Telegdi és az öreg Ártándi bizalmas beszélgetéséről.

¹⁵⁹ I. m. 142.

gyengességét jelzi. Mégis, a beszélő szerint „sem a gyűlölet, sem a megvetés, mellyel a hatalmas bíbornok iránt a későbbi nemzedék viseltetett, méltó nem vala...”¹⁶⁰ Miközben egymás megfigyelésére sok pénzt áldoznak, nincs jelentős fegyveres erejük, azzal csak az erdélyi vajda, Zápolya rendelkezik. Pedig – a többiek mellett – nagy ügyességgel gyarapított vagyonából a bíboros is tarthatna – honvédő – hadsereget. (Amikor a király hatalma – s ezzel az ő befolyása – veszélybe kerül, az esztergomi érsekség táplálja az idegenből behívott katonákat.) Bakács politikus gondolkodó, előrelátó, számol a várható fejleményekkel. Ebből adódó szellemi fölénye teszi lehetővé, hogy az oligarchák közötti féltékenységet és vakságot kihasználva, a pápai bullát kihirdesse. A vakságot jelzi, hogy a „főurak közül a keresztes had vezéréül senki”¹⁶¹ nem ajánlkozik – egészen addig, amíg Telegdi István rá nem jön a veszélyre. Ekkor beszéli rá és ajánlja vezetőnek Mátyás egykori tisztjét, Ártándi Tamást. Az ország érdekét kereső főúr határozott föllépése után találkozik a két jobbágyfi: Lőrinc és Bakács. Az Igazság keresője és a hatalmi politika megszállottja.

Általános érvényű állítás szerint: „Kormányzásra leginkább két tulajdon szükséges: emberismeret s elég erő, hogy parancsolni tudjunk mimagunknak. Bakács¹⁶² kitűnő mértékben bírta mindkettőt, s mind olyan ember, ki a társaság legalsó fokáról emelkedett fel, s így legkülönbözőbb osztályok nézeteit s érzeményeit tapasztalásból ismeri, főképp az elsőre bámulatos ügyességgel bírta. Lőrincet meglátva, első pillanatban érzé, hogy előtte nem közönséges ember áll.”¹⁶³ Bakács megígéri a had nagy és egyre növekvő számára hivatkozó Lőrincnek, hogy szükségleteikről gondoskodni fog. Ez azonban nem elég, valaminek történnie kell, az elégedetlen tömeg még jóllakottan sem maradhat tétlenül Pest határában. Mintha ugyanazt akarnák, Lőrinc a bíbornok meg sem fogalmazott szándékát mondja ki, csak éppen a keresztesekkel azonosulva: „Nekünk vezérre van szükségünk, uram! Hadviselt derék vezérre, ki a nép bizalmát bírja, s pedig minél előbb. A tömeg között máris rendetlenség uralkodik: egyes rablások s erő-

¹⁶⁰ Uo. 68.

¹⁶¹ Uo. 145.

¹⁶² Ellentétben Dózsával, s éppen ezért emeli ezt ki a beszélő.

¹⁶³ *Magyarország 1514-ben*, 147–148.

szakoskodások történtek a város környékében; s ha e sereg fej nélkül marad, hasonló esetek szaporodni fognak, s ki állhat jól a következtetésekért?”¹⁶⁴ Olyan szempontra hívja föl a figyelmet, amire Bakács nem gondolt: a keresztesek önkéntességére, aminek szellemisége kívül esik világképén (s ami Lőrincnek magától értetődő). A táborba gyűltek „Krisztus szabad” bajnokai, nem pedig zsoldosok. (Nem is hűbéreseket.) A zsoldos csak fizetést akar, a kereszteseket „szent” célok vezérlik. Vitájukban Lőrinc ellentmond a hatalomnak, s ettől a bíbornoknak „fölforr a vére”, de fegyelmezni tudja magát, s ravasz politikusként egyezséget keres.

Lőrinc meggyőződéssel vallja: „mi nem földi jutalomért s dicsőségért, de vallásos buzgóságból fogtunk fegyvert. Egyetlen célunk, hogy a keresztnek az iszlám fölött győzelmet vívjunk ki” – érvel, de taktikusan hozzáteszi: „Keresztények bizodalma Istenben van [...], s mi jól tudjuk, hogy eminenciádnak s a királynak hatalma csak annyira terjed, mennyire azt az ország nagyjai engedik.”¹⁶⁵ Itt a közös érdek: sem Bakács, sem a keresztesek nem akarják, hogy vezérük a vetélytárs nagyurak közül kerüljön ki. Hiába meglepő és ijesztő a Lőrinc szavaiban megszólaló „lángoló gyűlölség”, érvei annyira megragadják a főpapot, hogy beismeri, a had összehívásával „a török terjeszkedő hatalmának fékezése” mellett „gondolataim csakugyan máshová is terjeszkedtek...”¹⁶⁶ Miután Lőrinc Dózsát javasolta vezérül, a beszélő leírja a Bakácsra tett hatást.¹⁶⁷ Az indulat nemcsak Lőrincet vakítja el, hanem őt

¹⁶⁴ Uo. 150.

¹⁶⁵ Uo. 152.

¹⁶⁶ Uo. 157.

¹⁶⁷ „A bíbornak mély gondolataiba merült. Hogy a keresztes had kihirdetésénél egyedüli célja nem török legyőzése vala, az nem szenved kétséget. A függés, melyben a királyi hatalom Ulászló korában a magas arisztokrácia által tartott, leginkább annak tulajdonítható, hogy Mátyás feketeseregének feloszlása óta az ország fegyveres ereje csak az országnagyok s megyék bandériumaiban állott; s ha Bakács a kereszt hirdetése által az országnagyoktól független sereget akart előteremteni; ez összes politikájával, mely a királyi hatalom növelését tűzte ki célul, összehangzik; azonban Bakács szűkebb korlátok közé szorítani, nem megrontani akarta a főbb nemességet; s midőn Lőrinc szavai által, melyekben a nép egész gyűlölsége mutatkozott, melyek e politikából a házára s főként az összes főbb nemességre, melyhez most a bíbornok rokonai is tartoztak, háromlatnék: szívét aggodalom tölté el.” (Uo. 158.)

is. Noha a pap szavaiból tudnia kell a veszélyről, a kísértés túlságosan nagy: úgy érzi, a végvári vitéz kinevezésével a végzet kezébe adta a korlátlan hatalom megszerzésének az esélyét. Mindketőjükből hiányzik az államférfiúi képesség. Az, amit szeretnének, oly erős kívánságként jelenik meg képzeletükben, hogy buktatói – és következményei – figyelmükön kívül maradnak. Dózsa veresége Zápolya és a Zápolya-párt, azaz a féktelen önzés győzelme. A nemzeti érdek veresége. A bosszúállás olyan súlyos következményű, mint az ezt megelőző gyűlölet volt. Bakács érseki tekintélyére, az országba behívott – saját birtokain állomásoztatott – cseh–morva segédcsapatokra támaszkodva, megvédi saját érdekeit. Nem enged beleszólást az egyház belügyeibe (még a bírósági ügyekbe sem), s nem engedi a rendelkezésére álló fegyveres erő eltávolítását, amit a főurak ugyancsak követelnek. Megőrzi hatalmát, de nem szerzi meg az ország tényleges vezetését sem a gyenge király, sem a beteges Perényi nádor helyett. (Az utóbbi megalapozottan mondja a történet elején, hogy a világ rendje szerint „az ország kormányja a nádort illeti”,¹⁶⁸ csak nem képes feladata betöltésére.) Azáltal, hogy Bakácsnak nem sikerült ütőképessé erőre szert tennie, elveszett a központi hatalom belső meg erősítésének utolsó esélye.

A harmadik jobbágyfiú – Orbán, az Áldozat – története részben talán fiatalsága miatt is eltér Lőrincétől és Bakácsétól. Abban is, hogy világképe kiforratlan, semmiféle hivatástudata nincs: sem Isten nem szólította meg, sem a tudomány nem vonzza, de vagyonról és hatalomról sem álmodik. Egyetlen biztos pont számára a hűség eszménye: amíg lehet hűséges jötevője családjának, s amikor ez lehetetlenné válik, önként vállalja az Áldozat szerepét. A magánvilágába akarna bezárkózni, ha körülményei ezt lehetővé tennék, ha a közélet sodrása nem ragadná magával idegen, ellenséges örvényekbe. Fölemelkedése azzal indul, hogy a török elleni csatározásokban édesapja föláldozta életét uráért. Fenyő István szerint Telegdi István „alakjában számos önarcképszerű elem sejlik át”.¹⁶⁹ A beszélő azt akarja kiemelni, hogy – származásától függetlenül – a nemes ember (a dúsgazdag főúr) is vi-

¹⁶⁸ Uo. 236.

¹⁶⁹ FENYŐ: i. m. 339.

selkedhet emberségesen, kimutathatja háláját. Más kérdés, hogy az emberi kapcsolatok bonyolult rendszerében a legjobb szándék is visszájára fordulhat. A keresztes had összehívását ellenző¹⁷⁰ Telegdi – jóindulata, embersége ellenére – a lázadók nézőpontjából veszélyes ellenségnek látszik. Mégis az esztelenség kerekedik fölül a józan észen, a szenvedély az igazságon, amikor Lőrinc (s ezt Dózsa is ellenezte!) kivégezteti, aminek végzetes következménye lesz, de messze nem az, amit Lőrinc kívánt. Orbán életét kivételezett helyzete nem megkönnyíti, hanem tönkreteszi. Ha az emberi létbe nem lenne beletáplálva az értelem és érzelem kettőssége, s az utóbbit ki tudná zárni életéből, urának jóindulata egyenes utat biztosítana, hogy a tudós egyházi pályán érvényesüljön. Püspök, talán bíboros lehetne, noha Bakács jellemének logikája szerint Orbánból hiányzik az ehhez szükséges vagyonszerzési, hatalmi, érvényesülési vágy, sőt munkakedv is. E hiányok ismeretében is nyilvánvaló, hogy az érzelmi lázadás siklatja ki az életét: Orbán beleszeret Telegdi lányába. Aki egyrészt „elérhetetlen” az alacsony származású férfiaknak (testvérei még Ártándi Pált is keveslik, neki is ki kell tűnnie a nemesi táborban ahhoz, hogy elnyerje a lány kezét); másrészt a lány másba szerelmes.

„A tudományoknak az a legfőbb átka, hogy amit tanultunk, egészen sohasem feledhetjük el”¹⁷¹ – gondolja az önmagát szerencsétlennak érző Orbán, akit a műveltség nem emelt oda föl, ahová vágyott. Sehová nem tartozik: az „úrias ruha, melyet viselt (annyira gyöngék a kötelékek, melyekkel érzeményeink egybefűznek) már válaszfal vala közte s egykori barátai között. Anyja, a szegény parasztasszony, az udvariasan¹⁷² öltözött gyermeket alig meré fiának nevezni; testvérei, ha őt a várban meglátogatták, mint idegennel szóltak vele...”¹⁷³ A főiskola után – mint Bakács is – íródeákként kezdi pályáját, s még föl nem szentelt papnövendékként ott él a szép Telegdi Frusina közelében, akinek „egész valója

¹⁷⁰ Telegdi azért ellenezte a keresztes hadat, mert „előre látta a következményeket – [...] Tudta, hogy a vallás színe alatt összegyülekezett tömeg polgártársai és a haza ellen fogja fordítani fegyvereit.” (*Magyarország 1514-ben*, 191.)

¹⁷¹ Uo. 113.

¹⁷² Értsd: az udvar izlése szerint.

¹⁷³ *Magyarország 1514-ben*, 11.

inkább a lélekhez, mint az érzékekhez szólt”.¹⁷⁴ Nem történhetett másként, „a kék szemek szenvedély által nem zavart tekintete, az ártatlan mosoly rózsaaikái körül, a fesztelenség minden mozdulatában, az öntudatlan kegy és kellem, mely sötét fürteitől kis lábáig egészen elvonult, oly hölgygé alkották”, akiben a fiatalembernek – némán és kimondhatatlanul – bele kellett szeretnie. Mindez „leírhatatlan kínokat” okozott, s a kétségbeesett Orbán „futni akart, merre lábai bírják, elhagyni örökre e házat, melyben növekedett, családját, a hazát, a világot; hisz tudta, számára nyugalom csak a sírban vár.”¹⁷⁵ Talán meg is teheti ezt, Lőrinc példájára bejárhatja a világot, ha a történelem nem szól közbe: ha nem neki kell Frusinát (és nagynénjét) megmentenie a lázadók gyilkos indulatától – és Szaleresi Klári féltékenységének következményeitől.

Sorstársa, Lőrinc maga mellé akarja állítani. Gúnyolódással akarja fölláztatni a körülmények ellen,¹⁷⁶ de Orbánt rabságban tartja a titkos szerelem.¹⁷⁷ Az események kezdetén kiderül, hogy a családjával megmaradt a kapcsolata: nővére figyelmezteti a budai Telegdi-házat fenyegető veszélyre, segíti a megmenekülésben, majd befogadja Temesvár környéki erdészházának rejtekébe.¹⁷⁸ Orbán hűséges oltalmazó lovagként kíséri végig az országon az „elérhetetlen kedvest”. Tökéletesen betöltené a gondoskodó szerepet, ha a vénkisasszony Bebek Katalin szeszélye, gőgje és ostobasága végzetesen föl nem zaklatja, s egy fölösleges vita következtében nem szembesül Frusina elutasításával. Szenvedélyes fölindulásában nem képes óvatos maradni, s így akaratlanul elősegíti

¹⁷⁴ Uo. 114.

¹⁷⁵ Uo. 115.

¹⁷⁶ „A nép fia fölemelte szemét a magas úri hölgyhöz” – mondja, s hozzáteszi: ott „elfogadják az áldozatot, de a porból emelkedő imádókhoz nem képesek leereszkedni...” (Uo. 584.)

¹⁷⁷ „Ha téged jéghideg kebelled áldott vagy átkozott meg az ég, ne hidd, hogy emiatt az élet minden viszonyai világosak előtted, hogy létünk titkait beláthatod, [a szerelmet] mert nem érzéd, érteni sem vagy képes. Valamint a forró, úgy a jéggel takart vízben semmi nem tükröződik tisztán; s kit a szív legszentebb érzeményei hidegen hagynak, mások megítélésére úgy nem képes, mint nem az, kit forró indulatok elragadnak.” (Uo. 585.)

¹⁷⁸ Nem biztos, hogy ugyanarról a nővérrel van szó: nincs magyarázat rá, hogy a keresztesek pesti táborában megismert asszony hogyan került a távoli erdészházba.

a rejtekhely leleplezésével azt, hogy Telegdi lánya és sógornője a keresztesek fogságába essen. Csak névházassággal mentheti meg a lány életét, aki ezért aljas árulónak véli. Ez a tragikus félreértés nem ad Orbánnak más lehetőséget, minthogy – még egyszer elősegítve a hölgyek szerencsés megmenekülését – sikerrel keresse a halált.¹⁷⁹ A vereség kapujába világosan látja, hogy a keresztes táborban nem a győzelem vár rá. Van ebben némi wertheri életuntság, mégis abban a hitben csatlakozik Dózsa seregéhez, hogy betöltheti a megtisztulást ígérő áldozati bárány szerepét.¹⁸⁰ Orbán szabadsága kötelességtudatában teljesedik ki.¹⁸¹ Nem befolyásolják külső kényszerek, az adott körülmények között erkölcsi értékelvek szerint – szabadon – hozza meg döntéseit. Az előítélet szellemében élő Frusina látókörében nem jelenik meg az, ami az ő érzelmi világát betölti. A „hölgyekben” föl sem merül, mit jelent hűsége, hogy neki köszönhetik az életüket. Mivel Orbán ezt tragédiaként éli át, ő fogalmazhatja meg legmeggyőzőbben a polgárháború Mohácshoz vezető rémét.¹⁸² Hiszen csak a bukásban azonosul azzal az üggyel, aminek kivívását Dózsa a siker reményében, Lőrinc isteni küldetéstudatból vállalta.

„A rend, melyet Dózsa a had kezdetén seregei között szigorúan fenntartott, rég a legnagyobb féktelenségnek adott helyet”¹⁸³ – mondja Lőrinc az ellenfeleit lenéző, kötelességeit nem teljesítő vezérben jelölve meg a vereség okát, s hozzáteszi, hogy a mocsár-

¹⁷⁹ Lőrincel folytatott első vitájában világosan megfogalmazta azt a véleményét, hogy a lázadás eleve kudarcra ítélt. Vállalta, hogy „szolgaleleknek” minősítse.

¹⁸⁰ Erre mondja Lőrinc: „megfoghatatlanok az utak, mikén Isten azokat, kiket eszközül kíván használni, munkásságuk köréhez vezeti; s talán felsőbb hatalom az, mi téged ily váratlanul előbbi szándékaid megmásítására bírt.” (Uo. 588.)

¹⁸¹ A hála és a részvét készíteti arra, hogy jótevőjéről azt mondja: „egész életét a közjónak szentelé, [...] a szegények pártfogója, jobbágyinak atyja volt, kihez nem szolgai érzetek, hanem a legtisztább hála köt.” (*Magyarország 1514-ben*, 191.)

¹⁸² Így figyelmezteti Lőrincet: „Az Istenért! Gondold meg, mit művelsz! Véghetetlen szenvedések kútforrását nyitod meg, s még a nép is, mely most apostolának tisztel, átkozni fogja neved, átkozni az órát, melyben közölte először megjelentél, hogy e békés országot a polgári háború határtalan szenvedéseivel áraszd el.” (Uo. 191.)

¹⁸³ Uo. 589.

ban, ahol tétlenül vesztegelnek, és vad lakomában tékozzolják erejüket, figyelmüket, miközben a pestis és a belső viszály a nemesek beavatkozása nélkül is semmivé tenné a parasztsereget. Azok, mondja, „kikre e sokaság vezetése bízott, nem felelnek is meg feladásuknak, s ha e nép elkábítva szenvedély s természetes vadság által, melyet százados elnyomás szült s nevelt, az emberiség korlátain túlcsapong, maga az ügy, melyért fegyverhez fognak nyúlni, nem szent-e mindamellett? Nem azon ügy-e, melyhez születésemnél fogva hivatva vagyok?...”¹⁸⁴ Noha ezt a hivatást eddig nem érezte át, akaratlanul is Lőrinc szavait igazolja: „Ki munkásságát nagy célnak szentelé, azt egyesek szenvedései nem tartják fel ösvényén. [...] Igen, borzasztó [...], ha végzet céljainak eszközéül gyenge embert választ; te nem gyanítod a szenvedéseket, melyen e szív keresztülment, mióta e pályára léptem. A szenvedés, melyet magam körül látok, kínnal tölti lelkemet, s az ég tanúm, hogy csak az emberszeretet, mert ennyi elnyomásnak más orvosságát nem láttam, adá kezembe a fegyvert...”¹⁸⁵ Lőrinc életben marad, de eltűnik a történelem süllyesztőjében. A számító Bakács megőrzi hatalmát, ha növelni nem is tudja. Az érzelmes Orbán – Lőrinc megfogalmazásában – a rablókká és zsarnokokká vált polgártársai sorában azonosul – a meg nem fékezett szenvedély által – romlásba döntött „szent ügygel”.

A szenvedély hatalma

„Dionysost sokféle alakban ismerjük. Ember alakban egy szakállas maszk ábrázolta. Még amikor nem álarcként jelent meg – amit emberek viseltek, vagy tiszteletére felakasztottak –, akkor is különleges, lenyűgöző maszk-arca volt” – írja Kerényi Károly.¹⁸⁶ Eötvös korának mitológiájában a Dionüszosz-kultusz nem állt úgy előtérben, mint Nietzsche után, s éppen az álarcok elrejtő-megté-

¹⁸⁴ Uo. 580.

¹⁸⁵ Uo. 583.

¹⁸⁶ KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*, Bp., 1977. 164.

vesztő szerepe foglalkoztatta az írókat.¹⁸⁷ *A lélek szenvedélyeiről* talán Descartes írt először, s hat alapvető érzelmet állapított meg: Csodálkozás, Szeretet, Gyűlölet, Vágy, Öröm, Bánat, s ezekből vezette le a lenézés, a góg, a remény, a félelem, a féltékenység, az irigység összetett érzését. Nála e fogalom „valami olyasmit jelent, ami megtörténik velünk; ellentéte a cselekvés, amit magunk okozunk” – olvassuk egy újabb kézikönyvben.¹⁸⁸ A szenvedély már az *Iliászban* szerepet kapott, s Ariosto *Őrjöngő Lórándja* óta szerkesztés része az irodalmi hagyománynak. Hugo – és Eötvös (majd sok más regényíró) – a „démoni” erőket nem az emberen kívül, hanem az ember lelkében, kielégíthetetlen (a társadalom által gerjesztett és nevelés tanulságával meg nem fékezett) vágyaiban keresték. *A párizsi Notre-Dame 1482*¹⁸⁹ az egyén szenvedélyéről szól,¹⁹⁰ a tömeg öngerjesztő indulatairól majd a *Nyomorultakban* esik szó (évekkel később).

A keresztesek táborában összegyűlő parasztnak minden oka megvan, hogy föllázadjanak. A történet végzetes indulathullámát mégis Szalerei Klári szenvedélyes szerelme és féltékeny gyűlölete indítja el. Magával ragad egy kis csoportot, akik uszítására megostromolják Telegdi István nyárilakát. A lány nem gondol a következményekkel, nem akarja sem az emberhalált, sem a pusztítást, mégsem menthető föl: a szenvedély démonai végzetes bűnök elkövetésébe hajszolták. A lázadásnak ettől kezdve nem lehet gátat vetni. Noha e véres pusztítás Dózsa és alvezérei tudtán kívül

¹⁸⁷ Goethe *Wilhelm Meisterétől* – Eötvös *A karthausiján keresztül* – Thackeray *Hiúság vásáráig*. A Dionüszosz-kultusz eredeti értelme rejlik viszont Bahtyin karnevál-ehnélete mögött.

¹⁸⁸ Keith OATLEY–Jennifer M. JENKINS: *Érzelmek*, Bp., 2001. 41.

¹⁸⁹ Az író által véglegesnek nevezett szöveg keletkezési dátuma: Párizs, 1832. október 20.

¹⁹⁰ George Steiner mutatott rá *A tragédia halála* című művében (Bp., 1971.), hogy a személyes szenvedélyből következő tragédia görög eszméje „idegen a zsidó világérzéstől” és az újkori szellemétől. – „A görög tragikus költők szerint azok az erők, amelyek életünket formálják vagy elpusztítják, kívül esnek az ész vagy az igazság birodalmán. Sőt, ami még szörnyűbb: démoni energiák vesznek bennünket körül, zsákmányul ejtik lelkünket, és tébolyba hajszolják, vagy megmérgezik akaratunkat, hogy jóvátehetetlen gyalázatot hozzanak magunkra és szeretteinkre.” (I. m. 12.) – A démoni erők Goethe képzeletét is izgatták.

történik meg, azt a leggyengébb, legbizonytalanabb központi hatalom sem hagyhatja büntetlenül. A Klári által fölkellett tömeghisztéria szolgáltató ürügyet a had fölmozdítására, és a vétkeket nem lehet királyi kegyelemben részesíteni. Ez megint ürüggyé válik: az összegyűlteket emiatt utasítják el a megbékélést. A tömeg hangulata sorsdöntő tényező.

Lőrinc az emberi lélek ingatagságára számítva szítja Dózsa katonai hiúságát, hogy megfontoltságát szenvedélyes gyűlöletté változtassa. Ezzel készíti „György vezért”, hogy elinduljon a végzetes úton. A Szalerei-házban tartott tanácskozáson kiderül, hogy a bátyjához, Gergelyhez fűződő viszonya is indulatokkal telített. Pedig – sugallja a beszélő – akkor lehetne jó vezére a keresztéseknek, ha legyőzné saját démonait, s ezáltal ésszerűen irányítaná a sereget. Az együttműködést fölborító indulatok idézik elő a Szegednél elszenvedett vereséget, s a hadjárat ettől kezdve céltalan pusztítás. A végjátékban a vezetés teljesen kicsúszik Dózsa kezéből, maga is a mámorba menekül, úrrá lesz rajta a vak szenvedély. Nehéz megítélni, hogy ez elkerülhető lenne-e, ha a Kláriban lobogó szenvedély, nem adja a keresztések kezébe Frusináékat, ezzel nem fordítja föl a tábor rendjét. Amikor az urak elleni gyűlöletből táplálkozó megalázási szándék kikényszeríti a főúr lányának (látszat) esküvőjét a jobbágyszármazású Orbánnal, az alaptalan diadalérzet a fegyelmet végleg szétsziláló káros (dionüszoszi) mulatozásba torkollik. Ez a tényező is szerepet kap a bomlási folyamat felgyorsításában, aminek visszafordításához Dózsa gyengének bizonyul. Klári elvakult szenvedélye döntő szerepet játszik a végkifejletben. Elősegíti, hogy Ártándi Pál végrehajtsa feladatát, létrehozza a Zápolya és Báthori közti megegyezést. A szerelem arra a „hőstetre” készítette a lányt, hogy bejusson az ostromlott városba, megszerezze és kivigye Báthori sorsdöntő levelét. Ezzel az, aki eddig a „nép” oldalán állt, aki egyszer már visszafordíthatatlanná tette az eseményeket, most a nemesi seregek egyesítésének akaratlan eszköze, a keresztések bukásának előidézője. E tragikus szerelmi szenvedély áll a regény tengelyében.

Klári és „György vezér” egyaránt osztoznak az önzés, meg gondolatlanság, féktelenség és hiúság bűnében. A tömeg viszont tagjainak műveletlensége, befolyásolhatósága, uszíthatósága és

örökös kielégítetlenség-érzete miatt mintegy önkívületi állapotban sodródik pusztításba és pusztulásba. Minden lehetséges jóindulatot elsodor a lázadás mámora. Az egymásra talált elégedetlenség kilépnek önmagukból, szabadon engedik lelkük démonikus erőit, s ebből öngerjesztő folyamat jön létre, ami csak véres erőszakkal állítható meg, mint a dionüszoszi ünnepségek őrjöngése.¹⁹¹ Frusina és Klári egyaránt ahhoz szoktak, hogy minden vágyuk teljesül. A Telegdi lány biztosságát az örökölt ranggal és vagyonnal együtt kapott családi háttér adja. Apja egyenes jelleme, fegyelmezettsége, erős vezetői adottsága szinte ellentétes – a kereskedőként sikeres – Szaleresi habozó alkatával.

Érdekes, ahogy a regény szövegvilágában a „polgár” szerepe megjelenik. Szaleresi tekintélytisztelő, alázatosan keresi a hatalom urainak a kegyét, bizonytalan a történelmi súlyú döntések meghozatalában. Hiába vagyonos, nem nőtt föl lehetséges társadalmi szerepéhez. Bakács kérésére csatlakozik a keresztesekhez, majd a budai hadak parancsnokaként elfogadja a királyi kegyelmet és leteszi a fegyvert.¹⁹² Ez az a pont, ahol a regény a legközelebb kerül a marxista forradalom-elmélethez. A beszélő azonban nem a nép ügyének elárulásával vádolja a kereskedőt, hanem az emberek közti egyenlőség akadályát emeli ki. A szolgai engedelmesség szellemének eredeti bűnét, ami megakadályozza az öntudatos föllépést. Olyan ember, aki „midőn jelen az alkalom, gyöngeségük miatt soha befolyásukkal élni nem tudnak, de kik, mivel hiúk, annyival többet építenek befolyásukra, oly pillanatokban, midőn azzal élni alkalmuk nincs.”¹⁹³ Nem rajta múlik a történet alakulása, mégis jellegzetes tényezője a bukásnak.

Klári szeszélyes kívánságait a Szaleresi-házban mindenki vakon teljesíti.¹⁹⁴ A lányok szeme előtt Pál a mítoszok félisteneként

¹⁹¹ Kerényi Károly rámutat, hogy a görög „mania” szó az őrjöngés „minden válfaját felöleli, a szerelmi őrjöngéstől a dühkitörésig”. KERÉNYI: i. m. 169.

¹⁹² „Gazember lettél Szaleresi uram; mint Júdás elárultad a népet, mely saját vérével a gonosz uradalmából tégedet is meg akart váltani...” (I. m. 439.)

¹⁹³ Uo. 267.

¹⁹⁴ A *karthaus*-ból „örökölt” módon, itt is alapvető az anyák hiánya. Anyátlan Klári, anyátlan a későbbi „nemzetvesztő” király, II. Lajos. Anyátlan Frusina is, aki mellett „rossz szellemként” van jelen az anyapótló vénlány, Bebek Katalin. Ő éppen azért nem pótolhatja az anyát, mert a legfontosabb, a másik iránti figyelem teljesen hiányzik belőle, önzése gáttalan.

jelenik meg, s a bátor, vállalkozó szellemű Klárit, aki a dionüszoszi értelemben kerül magánkívüli állapotba, csak a végkifejlet józanítja ki. A törekvő, ügyes, de bizonytalan jellemű Szaleresi lánya a saját lábán szeretne megállni, noha a kényeztető szülői ház nem tanította meg arra, hogy minden teltnek következménye van. Ezért hiányzik belőle a felelősségérzet. Sorstragédiák világát idézi az a vakság, ahogy Szaleresi nem veszi észre a két fiatal között bontakozó viszonyt. Tudtán kívül, de a cselédek segítségével fogadja titkos szeretőjét, Ártándi Pált, s Erzsinek, az alázatos-hűséges gazdaasszonynak eszébe sem jut, hogy erről a ház urának tudnia kellene. Klári korlátokat nem ismerő szabadságérzetét a ház többi szolgálói is segítik: András, Szaleresi „boltoslegénye” hosszú ideig fenntartás nélkül támogatja örült bosszútervének a megvalósításában. Egy válságos pillanatban ugyan kimondja: „legyen esze már a leányasszonynak”, de ez előtt és ezután is teljesíti „parancsait” – vagy inkább kívánságait, hiszen erre vonatkozó függőviszony nem áll fenn közöttük. Okos, talpraesett, de szolga, ami a regény szövegvilágában azt jelenti, hogy lemondott szabad akaratáról, ítélőképességéről. Segítségével Klári úgy jár-kezel az erőszakról fölfordult világban, mintha biztos kerítéssel védett kertjében sétálna. Soha nincs veszélytudata, és soha nem történik semmi, ami ezt fölébresztené. A gáttalan szerelmi szenvedélyből féktelen bosszúvágy születik, s az erkölcsi világrend úgy áll – igazságtalanul – helyre, hogy a „hidegen számító” Ártándi Pál „józsánsága” végül még a (jelleméhez illő) bosszúról is lemondásra kényszeríti Klárit, mert apját csak ezzel az áldozattal szabadíthatja ki a megtorlás – örült – következményei közül.

A lány lelkében dúló viharok fenyegetésekben is megnyilvánulnak: „Végzeted ezúttal megmentett kezeim közül, de fel foglak találni, s jaj neked, ha önként nem mondasz le”¹⁹⁶ – üzeni a földönfutóvá tett Frusinának, akinek a szobájában – a kifosztott és felgyújtott Telegdi-házban – menedéket talált, s aki ezt persze nem hallhatja. „Meg fogunk küzdeni boldogságunkért” – teszi hozzá „férfias” elszántsággal. – „Le fogsz mondani kedvesemről, s ha nem, eltíporlak, mint e virágfüzért, melyet talán neki készítél,

¹⁹⁶ *Magyarország 1514-ben*, 396.

s melyet most lábaim taposnak!”¹⁹⁶ S ezek a szavak nem csak elhangzanak, de erőszak és kegyetlenség fakad belőlük. Végül a fúriák hajszoita drámai hősnő bosszúszomja kényszeríti a nemességet, hogy leverje a parasztháborút; s ez lesz Klári végzete. A befogadónak a korlátok közé nem szorított vágyak következményeire kell rádöbbennie. A beszélő tanítása szerint közösségekben csak másokra való tekintettel lehet beilleszkedni, önkorlátozás nélkül senki nem lehet boldog. A féltékenységek keltette szenvedély föltartóztathatatlan.¹⁹⁷ A „szép” Klári eltorzult lelkében világrontóan borzalmas indulatok uralkodnak: ha Pál ismerné ezeket – és lörödné a „másikkal” –, vissza kellene riadnia.¹⁹⁸ Az a vadászat, amit Frusina üldözésére indít, végzetes eredményhez vezet. Mintha a dionüszoszi mondanakör eleme lenne.

Mindennek persze kettős értelme van: a szenvedély esztelen-ségével együtt leleplezi a „számítás” aljasságát is. Abban a rendben, amit a beszélő elveszítettnek minősít, ami Katalin tudatában elmúlt fiatalságával és a „lovagvilág” változatlan értékrendjével azonos. Megállítaná azt az időt, amikor nagy változások mentek végbe: Bakács, Bornemisza, Kinizsi (és mások) előtt ekkor nyílt meg a fölemelkedés lehetősége. Megnyílhatott volna Szaleresi, a polgár előtt is? A pénz biztosította jólétét. Ártándi Pálra azonban legföljebb a lány szépsége gyakorolhatott hatást. Klárinak tudnia kellene, hogy viszonyuk könnyelmű kaland. A polgárlány és főúri férfi¹⁹⁹ házasságára remény is csak azután lehetne, ha a fölkelés

¹⁹⁶ Uo. 396.

¹⁹⁷ „Miként, ha a sötét vészfellegeket villám hasítja szét, az éji tájon egyszerre fény s világosság terül el; miként a színig telt folyó, ha rést talál, vizeit az elszakított gáton vad rohammal ez irányba önti el? Ekképp jelent meg a hölgy előtt új világban helyzete, ekképp rohant minden vágy s érzemény új irányba. Éltének volt ismét feladása, egy célt látott maga előtt, mely után egész erővel törekednie lehet, s annyival szenvedélyesebben rohant feléje, mert semmije sem maradt, mi attól visszatárhathatná.” (Uo. 396.)

¹⁹⁸ „Az, ki e hölgy szívébe láthatott volna még tegnap, csak asszonyi érzékenységet s minden jóindulatot, habár egy percig szenvedély által eltakarva, találhatott benne. Ez éj [az ostrom] története megváltoztatta érzelmét. Tovább ragadtatott a pályán, hogysem visszatérhetne...” (Uo. 397.)

¹⁹⁹ Jellemző Eötvös fölfogására, hogy a regény főrangú hősei nem viselik korának főrendi címeit. Ez a történelmi hűségre törekvéssel is magyarázható, még inkább azonban azzal, hogy az író nem tulajdonított jelentőséget saját „bároságának”, nem érezte ezért többnek magát a „köznemeseknél”.

mindent megváltoztatott.²⁰⁰ Amikor „először életében” nem őszinte apjához, önmagának hazudik: „Minek nekem fény, ha őt [Ártándi Pált] ragyogni látom, minek név, ha övét dicsőíteni látom?”²⁰¹ Pedig mintha tudná, hogy a „fényes kör”, amelyben a főnemesek (Ártándiék) „mozognak, nekem polgári létemnél szebbnek látszott, s felvágódtam hozzája, ha csak azért is, hogy magasságomban, mint a pacsirta, vígabban zengjem el örömeimet.”²⁰² Noha ez már itt nyilvánvalóan elérhetetlen álom, legalább akkor rá kellene döbbsennie tévedésére, amikor megkapja Ártándi üzenetét. Gúnyosan szól a „lovagról”,²⁰³ de saját szavaiból sem vonja le a szükséges következtetést. Ha nem vakítja el a szenvedély, tudomásul kellene vennie, hogy Pál ahhoz a táborhoz csatlakozott, amelyik fenn akarja tartani az elválasztó egyenlőtlenséget. Azt persze csak a befogadó tudja, hogy Klári szerelme végzetesen egyoldalú. Pál vonzó külseje mögött állhatatlan, önző, csak saját érdekeivel törődő személyiséget találunk. Méltatlan szerelmeséhez, amin semmit nem változtat, hogy valószínűleg Frusinára is boldogtalanság vár. A szerelemhez, mint működő emberi kapcsolathoz, a viszonzottság nélkülözhetetlen.

„Klári nem vala kegyetlen” – állapítja meg a beszélő, amikor a lány a vérengző keresztesek kezére adja Frusinát, s a Telegdi név kimondásával különös gyűlöletet ébreszt ellene. E megállapítás általános érvényű, minden – rossz következményű tettére – vonatkozik, amiről ezeket mondja: – „Ha tettének e következményét előreláthatja, ő talán másképpen cselekszik. De akkor, elragadtatva a szenvedély által, az egy gondolaton kívül [...] minden egyéb eltűnt lelke előtt”.²⁰⁴ Ilyen a szenvedély természete: a szándékok kilépnek a következményekkel is számoló tudat hatóköréből, s akkor fölborul a világ rendje. Spinoza tanaira gondolha-

²⁰⁰ A kor ízlése szerint gondosan ki nem mondott formában utal a beszélő a testi vágyra, amikor „boldog pár”-ról szól, s arra hívja föl a figyelmet, hogy „csak a hajnal ragyogó csillaga vala tanúja azon gyönyörnek, melyet emberi szó nem képes leírni.” (*Magyarország 1514-ben*, 544.)

²⁰¹ Uo. 266.

²⁰² Uo. 266.

²⁰³ „Megcsalni egy szegény leányt, hazudni egy egész hónapig, széttépni szívét, mely önmagát adta kezünkbe: mily vitézi tett, mily dicsőség!” (Uo. 266.)

²⁰⁴ *Magyarország 1514-ben*, 494.

tunk, aki a szenvedélyt rabszolgaságnak tartotta, amiből fakadhatnak nagy tettek, de ha megfoszt a gondolkodás képességétől, végzetes. Hogy ez a kérdés mennyire izgatta a XIX. század irodalmát (főleg a nőírókat), arra Jane Austen *Érzelem és értelem* című regényétől George Eliot *Adam Bede*-jéig számos példát hozhatnánk. Míg e példákban a szenvedély az értelem vezérelte jellemek gondolkodását is befolyásolja, Klári, Frusina és Pál esetében erről szó sincs.²⁰⁵

„Megőrültél?”²⁰⁶ – kérdezi Szaleresi a lányától, amikor borzalmas tettének következményeivel szembesül.²⁰⁷ De az apán is úrrá lesznek a démonok: elátkozza lányát, aki ezt olyan megrendüléssel veszi tudomásul, hogy elájul, ami egyáltalában nem illik az egész történetben mutatott bátorságához és kitartásához. A beszélő gyorsan új fejezetet nyit, amit bölcselő hangon kezd: „Rögsz az út, melyen az emberi nem s egyes nemzetek kifejlődésük felé haladnak.”²⁰⁸ A mezőt, mielőtt új magot vetnek bele, főlészántják. S „a gondolkozó, ha századok távlatából” visszatekint, „sajnálkozás nélkül látja a pillanatnyi romokat és kopárságot, mert alattok az új termés csírait látja.” Fontos üzenete ez a magvetésbe és megújulásba vetett hit a regénynek akkor is, ha az idézet így folytatódik: „De jaj az egyes fának, jaj az egyes embernek, kit ily vész megragad; a fa, ha gyökerében sértetett, az ember, ha feldúlhatott a kis kör melyben boldogságát találta, nem üdülnek fel többé. – Ez vala Szaleresi helyzete.” Ám ha „van boldogság a világon, ezt a középosztályok körében kereshetjük”,²⁰⁹ mert tagjai – szerencsés esetben – ütközés nélkül leélhetik életüket. „Amburusz gazda” és Klári nem ilyen szerencsések: együtt lesznek földönfutók.

²⁰⁵ Uo. 544.

²⁰⁶ Uo. 317.

²⁰⁷ Azt kéri, igazat szóljon, s a nagy „fölgerjedés pillanataiban az igazság elemi erővel utat tör ajkainkon; s Klári nemesebb természetű lény vala, mintsem hogy önbűnét másra hárítsa...” (Uo. 330.)

²⁰⁸ Uo. 331.

²⁰⁹ Uo. 331.

A Bárány vére

A szenvedéllyel a beszélő a józan mérlegelést állítja szembe. Klári – történelmi következményekkel járó – szerelmének van ellenpéldája. Noha nem az, sem Frusina makacs ragaszkodása a körülményekből következő (megoldás jellegű) házassághoz, sem Pál feneketlen önzése, sem Katalin ismeretlen eredetű kívülrekedése ezen a körön. Annál inkább Orbán önfeláldozása. Származása miatt akadályokkal teli vándorútra kényszerült. Adott körülményei között mégis szabad akarattal választ a szenvedély és a kötelességtudat között. Jellemét az önfegyelem határozza meg. Elviselhetetlennek érzett sértések, méltánytalanságok sem ingatják meg. Mindössze egyszer nem tud uralkodni magán, s végzetes következménnyel kilép vállalt szerepéből. A szövegvilágon belüli látszat arra vall, hogy ezzel elárulta jótevőit, de a befogadó tudja, hogy nem így van. Nincs védekezési lehetősége, bele kell törődnie az áldozat szerepébe: kétségbeesésében áll a „nép” – immár elveszett – ügye mellé. Nem a szenvedély sodrában, hanem tárgyilagosan fölmérve választási lehetőségeit, s ezzel már-már tragikus hőssé emelkedik. Ismerve Katalin indulatait és Frusina tévedését, Orbánnak a bosszúállók kegyetlen büntetésével kell számolnia, ha – megmentő szerepének betöltése után – nem esik el a csatateren. Nem tehet eleget Lőrinc hívásának, mert nem látja „igaz”-nak a lázadás ügyét. A lehetőségektől elbizonytalanodott Szaleresivel szemben Orbán a legnemesebb (hűbéres) értelmezésben fogja föl a szolgálat kötelességét. Világképét a hála és hűség eszménye határozza meg, föl sem merül benne, hogy alárendeltsége más korlátot is jelenthet, mint Frusina elérhetetlensége. Végül ezt is elfogadja, talán mert Telegdi embersége tiszteletet parancsol. A lázadás gondolatát borzadva utasítja el. Lőrinc azért menekül és menti meg az életét, mert hisz az Igazságban és vállalt feladata folytatásában. Ezért léphet a mítoszok világába, legendás hősként láthatatlanul is tovább élhet a köz emlékezetében. Orbánra ez akkor sem vonatkozna, ha vele tart. Ő a Bárány, akinek vére megváltja az őrzöngő „népet”, s meghozza azt a megtisztulást, ami lehetővé teszi, hogy az erőszakkal szennyezett lázadás a bukás-mítoszok körébe emelkedjék.

Telegdi végzete hasonló Orbánéhoz: életét áldozza a megtisztulásért. Orbán Dózsa táborában nem „kikötőt remélt találni, de tudta, hogy itt fog szenvedni hajótörést.”²¹⁰ A Horatius óta kedvelt hajó-metaphora a vándorút két lehetőségére utal: a biztonságot jelentő kikötőre és a pusztulás fenyegetésére. Orbán Krisztus példáját akarja követni: „Üdvözítőnk, midőn az emberi lét szenvedésein keresztülment, élvezé egyszersmind legfőbb boldogságát: feláldozni magát másokért”.²¹¹ A fennkölt nyilatkozat – öncsalás: amíg Frusinát védi, tettei következetesek, a csatatéren keresett halál azonban csak saját szenvedéseitől váltja meg, mások sorsán nem változtat. Legföljebb Frusinának segít azzal, hogy eltűnik az ál-esküvőbeli férj.²¹² Végül is csak a hiú Ollósitól kap elégtételt, aki addigi szerepéből kilépve őszinte csodálattal adózik a „nemtelen” Orbán lelkierejének: „Mi nemes hát a világon, ha ez nem az? Mi a dicsőség, ha ilyen emberekre szégyen vár?”²¹³ A józan ész mellett a megváltás mítoszára utal itt a saját véleményét megfogalmazó beszélő: önkéntes áldozatok nélkül a bűnös világ nem tisztulhat meg. Enélkül pedig az óhajtott jobb és igazságosabb rend nem teremthető meg.

„Kit nagy szerencsétlenség ért, az nem igazságos soha” – Állapítja meg a beszélő, s hozzáteszi az Orbánt árulónak tartó Frusina „undorodásának” magyarázatául: „embert keres ellenségül magának, mintha vesztét enyhítené, ha szerencsétlenségéért legalább valakit gyűlölhét.”²¹⁴ Mint egy végzetdrámában, „ami történt, azt nem történtté tenni nem áll hatalmunkban.”²¹⁵ Ez azonban felmentést jelenthetne a saját sorsukért felelősséggel tartozóknak. Sez az, amit a beszélő nem ad meg. A keresztesek jelszava – „Krisztus és szabadság”.²¹⁶ A XIX. századi magyar olvasó főleg arra a szabadságra gondolhatott, amelynek „ittlen hordozák véres” zász-

²¹⁰ Uo. 624.

²¹¹ Uo. 624.

²¹² „Mióta ismerem, neki szentelém életem minden pillanatát; most, midőn nem tehetek egyebet, s lételem boldogságának akadályá lett, odadobom életemet, s helyet csinállok.” (Uo. 627.)

²¹³ Uo. 653.

²¹⁴ Uo. 632.

²¹⁵ Uo. 634.

²¹⁶ Uo. 482.

lőit. Az óhajtott szabadságharc helyett viszont a regényben felelőtlen öldöklés és pusztítás példáját látja. Orbánnal ellentétben Lőrinc hisz abban, hogy a vallásháború (keresztények harca a mohamedánokkal) betöltheti honvédő feladatát. Ehhez azonban vezetőinek meg kell szerezni a hatalmat. Ennek a kivitelezésére nincs határozott elképzelése. Mintha – szerepéhez nem illően – túlbecsülné a királyi hatalom szimbolikus jelentőségét. Hiszen Zápolya és Báthori az ország távoli szögletében aligha törődne bele helyzetébe, ha el is foglalják a királyi székvárost. Lőrinc úgy látja, a parasztok, akiknek a nevében beszél, s akikkel azonosul, börtönüket megerősítő rabokká válnak, ha a törököket visszaűzik a magyar határokról, de az „ország belső viszonyai” nem változnak meg.²¹⁷ Egy fiatal keresztes első nagy győzelmük után úgy látja, a meglódított nagyharang nem állítható meg, s „a kiontott vér égbe kiált, de még inkább azon testvéréhez, mely az élők szívében forr.”²¹⁸ A lendületet a kiontott vér mámore állítja meg,²¹⁹ az ártatlanok ellen forduló „vad” erőszak tombolása nem egyeztethető össze a szabadság magasztos eszméjével.

A forradalmak kiindulópontja a társadalmakon belüli zavar és feszültség, amihez a regény kiemelt hangsúllyal sorolja hozzá a robbanást előidéző szenvedélyt (hisztériát), a kielégítetlen vágyakat és a rosszindulatot. Mindennek előzményeit az érték hagyományokban és a közös hitben keresi.²²⁰ Annak a lázadásnak a viselkedési mintáit, amelynek élére külső erő (Bakács hatalmi politikája és Lőrinc tévedése) állítja Dózsát, éppen az az értéktagadó szélsőségesen „rossz hagyomány” (erőszak, rablás, pusztítás, gyilkolás) adja, ami ellen harcba szállnak. A következményekkel számot vető mértékletesség Dózsa Gergely – e célból kifundált – személyéhez kapcsolódik. Mindent elkövet, hogy „Györgyöt szerencsétlen feltételétől visszatartóztassa”. Erkölcsi tartását a testvéri kötelességtudat fedezi: tudja, „hogyan vesznie kell, ha bátyját követi, de vele maradt híven, tántoríthatatlanul, ami kötelessége. Szíve jelölte ki a helyet, melyet a világban el kell foglalnia...”²²¹ Két-

²¹⁷ Uo. 216.

²¹⁸ Uo. 481.

²¹⁹ „Nekünk vér kell, vér...” (Uo. 603.)

²²⁰ *Magyarország 1514-ben*, 106.

²²¹ Uo. 597.

szer marad alul sorsdöntő vitában: a lázadás kirobbanásakor, és amikor engedi, hogy igazságérzete rovására Márton gyűlése érvényesüljön.²²²

Az igazságot kereső beszélő védelmébe veszi Verbőczy Istvánt, a törvényhozót, akivel – úgy mond – „történetíróink igazságtalannabbul bántak. Keblét kettős lelkesülés tölté, mellyel véglehetőleg küzdött nemzetünk önállása mellett, s ezenkívül a római egyházhoz ragaszkodott...”²²³ Egyesek azért nem szeretik, mert nem szállt szembe a reformációval; mások azért „dobálják sárral”, mert ellene volt Habsburg Ferdinánd királlyá választásának. „Furfangos ügyvédek Verbőczy *Hármaskönyvével* számtalanszor visszaéltek; de vádolhatjuk-e őt emiatt, őt, ki munkája által korának legnagyobb jogtudósa gyanánt tűnik fel előttünk?”²²⁴ Eötvös persze nem mulasztja el megemlíteni, hogy ő foglalta törvénybe a jobbágyok elleni bosszúállást, de úgy gondolja, a törvény mindig korlátozza az önkényt. Az indulatok anarchiája helyett Verbőczy rendet teremtett. Fölsorakoztatja mellette szakmai fölkészültséget és becsületességet is, ami zűrzavaros korban, ahol senki nem ragaszkodik még pártjához sem, elismerésre méltó. Verbőczy nem engedett csábításoknak és „nem gazdagon szállt sírjába. Pedig „a magyar korona vetélkedés tárgya lévén, a trónkövetelők mindegyike oly piacon használta a vesztegetés eszközeit”.²²⁵ Aki lehetőségei ellenére e gátlástalan önzésnek ellenáll, tiszteletet érdemel.

A tömeg

A beszélő gyakran hivatkozik a „nép” szenvedéseire, de tagjairól ritkán esik szó. Csak a Szaleresi- és a Telegdi-ház szolgálai, valamint az Orbán családjának tagjai jelennek meg – jóindulatú segítőkészséggel – a történetben. A szenvedés – hivatkozási alap, de

²²² Frusina halála egyébként fölborítaná a történet logikáját is.

²²³ Uo. 527.

²²⁴ Uo. 528.

²²⁵ Uo. 528.

emberi sorsokban nem mutatkozik meg tényleges jelentése. (Az álházasság előtti jelenetben a sérelmeit drámai módon ismertető asszony is csak „elbeszéli” a vele történeteket.) Írói önvallomás, hogy a „népet” szólítja meg, noha tudja, olvasói a műveltebbek és a politikai életben is szerepet vállaló műveltebbek közül kerülnek ki. Jórészt nemesek.²²⁶ De úgy gondol rájuk, hogy történelmi szerepük (a népképviselőt óhajtott rendjében) az olvasás korában a végéhez közeledik. Megfelel saját követelményének: akár csak a példaként fölhozott szónok, ő is azt mondja, amit várnak tőle. S ha ezt teszi, beszélhet akár idegen nyelven, mint Kapisztrán,²²⁷ lelkesednek érte, de a tömeg „egy Demosthenesnek ellenáll, ha szónoklatában nem saját érzelmeinek igazolását látja...”²²⁸ Berzsényi lelkierejével csudadolgokra képes „szabad népe” a regényben nem jelenik meg. A sokat emlegetett nép itt arctalan, befolyásolható tömeg. Érveket nem ért, viszont hisztérikus hangulatok hatása alá kerül.

A Telegdi-ház rettegő védőit az öreg, harcedzett „csatlós” szervezi meg, ő hozat fegyvereket és oszt óbort a védőknek. Az ital mámorra teszi képessé a kis csapatot az ellenállásra. Talán sikert arathatna, ha az alkohol egyikükben nem fokozza túl a bátorságot, nem süttet el vele egy gyilkos fegyvert. A vér aztán megvadítja az ostromlókat. Szaleresi, a budai csapatok parancsnoka, hiába akar alvezérségére hivatkozva közbeavatkozni, az ostromot nem tudja megfékezni. Jön az ismeretlenségből Gáspár látnoki szózatával: „Az Úr maga fogja vezetni népeit, [...] Nem látjátok éjjelenként a nagy üstököst, mely hosszú vörös sugarakkal az ország fölött átvonul? Veszélyt jósol...”²²⁹ S az égi jel itt is sorsdöntő, mint később, a lázadás kitörését megelőző utolsó békítési kísérletnél. Az ismeretlentől való félelemből táplálkozó hit a vak szenvedély érvényesülését segíti elő.

A népből jött Bakács szerepe utal rá, mivé lett a „szegények” megosztott egyháza. Nem csupán a bíbornok és a ceglédi plébá-

²²⁶ Paul Bödy elmarasztalással hangsúlyozza Kossuthnak azt a szándékát, hogy megőrizze a nemesség vezető szerepét. (I. m. 48–54.)

²²⁷ Kapisztrán János ferences szerzetes Nándorfehérvár 1456-os ostromakor lelkes szavaival keresztes seregeket toborzott Hunyadi János segítségére.

²²⁸ *Magyarország 1514-ben*, 609.

²²⁹ STEINER: i. m. 320.

nos (Lőrinc) fölfogása különbözik. Válságos pillanatban, amikor az „előkelő” dominikánusok az urakat támogatják, a szegény ferencesek a nép mellett állnak. A dominikánusok erőszakkal terjesztenék ki a Hatalom hatáskörét a hitre. Akarva-akaratlan az inkvizítorok képét idézi az eretneküldöző „prior” (házfőnök) leírása.²³⁰ A Bakács küldöttjeként föllépő főpap ijesztő arcán minden érzés megférne, a szerelmet (értsd: szeretetet) kivéve. Noha ő is a „szeretet vallására” hivatkozik, hiányzik belőle a megértés szándéka, a szolgálat alázata. Fanatikus meggyőződéssel hirdeti: „Minden hatalom az Istentől jön, s ki a hatalomnak ellentáll, Istennek áll ellent...” A beszélő úgy fogalmazza ezt meg, hogy tudja, a korabeli befogadó a mainál (aki erre nem gondol) határozottabban tagadta a hatalom isteni eredetét, és állította ezzel szembe a társadalmi szerződés elméletét. Kiközösítés fenyegeti a kereszteseket, ami a középkorban hatásos kényszerítőeszköz volt, de a XVI. századra a „gyakori használat végre” eltompította.²³¹ Hiába szeretné a még csak bontakozó lázadást ezzel megfékezni.²³² A tömeg elbizonytalanodik, álláspontja megoszlik. Dózsa választásra, színvallásra szólít fel mindenkit: „Itt van két feszület, [...] kit hitőket megszegve e tábort elhagyni kívánják, térjenek el a feszülethez, mely balra áll; kik a keresztszentséget bajnokai maradnak, jöjjenek velem jobbra.”²³³ Mivel a vezér ekkor még szigorú fegyelmet tartott, először többen mennek balra, mint vele jobbra, de jön a „papi segédlettel” előidézett csoda: s a „nép, mely ily pillanatokban mindent hisz, csak azt nem, mit maga előtt lát, [...] térdre borulva, bánatosan veré mellét, s mihelyt rémülete megszűnt, egyhangúan hirdeté, hogy, miután Isten akarata ily csudálatos úton nyilatkozott, semmi föltétel alatt nem fogja a tá-

²³⁰ A „szólónak külsejében nem vala semmi bizalmat gerjesztő, sovány arcának éles vonásai, sötét, átható szem, a keskeny ajak s a hegyes áll a nézőre inkább kellemetlen, mint vonzó hatással valának.” (*Magyarország 1514-ben*, 361.)

²³¹ A „reformációt megelőző években már sokat veszített egykori erejéből; de a nép alsó osztályai annyit még megtartottak középkori vallásosságukból, hogy a fenytéktől borzadjanak.” (Uo. 363.)

²³² Ott, mondja a dominikánus, „hol az eretnekség felütötte lobogóit, s mint ordító oroszlán jár az Úr választott nyája között”, ott cselekedni, harcolni kell. (Uo. 361.)

²³³ Uo. 368.

bort odahagyni.”²³⁴ A vele érkező – ugyancsak a békítő feladatú – királyi hírnök alaptalan fensőbbiséggel lép föl, s ezzel fokozza a feszültséget.²³⁵ Fölöslegesen sérti meg Dózsát, akit a király nevezett ki, mégis azzal vádolja, hogy magát hirdeti „az úgynevezett szent kereszties had vezérének.”²³⁶ Ez is elősegíti, hogy Lőrinc meggyőzően vádolhassa hazugsággal az „urakat”, akik között „nincsen senki, ki minket megcsalni ne tartaná dicsőségnek”.²³⁷

Így akarja igazolni saját csalását.²³⁸ A keresztiesek indulatainak fölfűtéséhez most is, mint Nándorfehérvárnál, egy ferences barát ad segítséget. De más ez a romlott világ, mint a török ellen sikeresen védekező Hunyadi kora. Elragadó szavak helyett azzal az ötlettel áll elő, győzzék a babonás (műveletlen) népet azzal, amivel lehet: mesterségesen előidézett csodával. Lőrinc, az Igazságra fölesküdt pap, aki a szavak hatalmának is birtokában van, először meglepődik e javaslaton, mert „belső érzése undorodott minden fortélytól”. Rövid gondolkodás után mégis elfogadja a tanácsot, mert „azok közé tartozott, kik céljoknak még keblök érzeményeit is készek feláldozni”.²³⁹ A csodaszervezéssel kilépett érveinek belső logikájából: az eposzok metafizikai összefüggése itt közönséges szemfényvesztéssé szegényedik. Mielőtt az urak megérkeznek, Lőrinc misét mond és áldást oszt a szentséggel. Ez „valódi” csoda: Krisztus teste kenyér, vére bor formájában válik befogadhatóvá. Ellentétben azzal, hogy a megfelelő pillanatban, egy távolabbról észrevehetetlen kötél segítségével – ismételten – földöntenek egy keresztet. A titokzatosnak látszó esemény hatása elég ahhoz, hogy a hiszékeny keresztiesek – az Egyház parancsával szemben – az Úr akaratát lássák a lázadásban.

²³⁴ Uo. 372.

²³⁵ Ez is időszertű politikai utalás!

²³⁶ *Magyarország 1514-ben*, 352.

²³⁷ *Magyarország 1514-ben*, 357. – „Ti, kik az Úr világos csudáinak nem hittek, még tovább is dacolni akartok parancsaival?” – kérdezi. S így folytatja: „mennydörgés s villámok között jelenjék-e meg Isten elöttek, hogy a szörnyű bosszú, mellyel hitetlenségeket bünteté, a világ népeinek például szolgálhasson?” (Uo. 372–373.)

²³⁸ Könnyen lehet, hogy itt a hübrisz Lőrinc történetében, a bűn, amiért bűnhődnie kell. A következő tévedésével is, amikor Telegdi kivégzésével a tömeg vérszomját akarja táplálni, s ellenőrizhetetlen indulatokat szít.

²³⁹ *Magyarország 1514-ben*, 349.

A továbbiakban Lőrinc az Írásra hivatkozik: „adjátok meg Istennek, mi Istené; s mi csak ezt tesszük.” A szó varázsa a beszélőt is elragadja, az Üdvözítő „hívására” – szárnyal a szónok – a keresztesek elhagyták házukat, családjukat, s követik az Ő Igazságát: „Mi tiszteljük a világi hatalmat: de az egyházi magasabban áll, s miután ennek hívására kötöttük fel fegyvereinket, mi azt a király s tanácsosai parancsára le nem tehetjük...”²⁴⁰ – mondja. Bakács távollétére is hivatkozva száll szembe a kiközösítővel,²⁴¹ s a természet is segítségére siet. A budai hegyek felől vihar jön, dörgéssel, villámlással. A népvezér ekkor jut szónoki sikere csúcsára, s ezt alaposan ki is használja a lázadó indulatok fokozására. „Szava majdnem csudálatos hatású vala e tömegre”.²⁴² Ismét a Bibliát idézi: „Vágjátok ki a fát, mely gyümölcsöt nem hoz, s dobjátok tűzre, [...] Nincs szegényebb, elhagyatottabb e nagy világon, mint az istenáldotta magyar föld, megérkezett a nap, mikor ezt nem lehet tovább tűrni. Egyenlőnek születünk, Isten e szép földet mindenki hasznára teremte: történjék az Úr akarata itt a földön is.” A hívő Lőrinc visszaélt a hittel, a föltüzelt tömeg pedig „Éljen a király!” kiáltással követeli Dózsától, hogy vezesse az urak ellen. „A török ellen akartalak vezetni” – mondja a népvezér –, „de az urak nem akarták. Elátkoztak bennünket. [...] Legyen hát akaratuk szerint; fegyvert fegyver ellen...”²⁴³ Harcot hirdet az utolsó csepp vérig. Úgy véli, meggyőzte a „népet” a jó ügyről, de csak vak szenvedélyt keltett.

²⁴⁰ Uo. 362.

²⁴¹ Uo. 362. – Lőrinc tudja: „csak az győzhet, ki sohasem feledé el, hogy minden ügynek vannak veszedelem nélkül meg nem támadható oldalai.” (Uo. 362.)

²⁴² Uo. 381.

²⁴³ Uo. 380. (Mindkét idézet.)

„Jaj a hazának”

A közvélemény befolyásolási szándéka miatt az elbeszélés egyszerre használja a szövegen belüli és azon kívüli időt. Az utóbbi a befogadóhoz kötött, akit az allegóriaként fölfogott történettel akar mozgósítani. A szövegen belüli időt az okság elve határozza meg. Elmagyarázza a helyzetet megteremtő előzményeket és utal a következményekre. A múlt, a jelen és a jövő három különböző világ-fölfogásában jelenik meg. A (magyar hagyományban sokszor kicsúfolt) vénlány, Katalin, nem csak életkora miatt él emlékeinek. Úgy érzi, neki csak múltja van, a jelentől nem várhat semmit, pedig a hiú, törtető és ugyancsak a saját képzelet teremtetten világában élő Ollósi sejtetett férfivonzalma kétségbe vonja „vénségét”. (A befogadó eljátszhat a gondolattal, vajon a nő foglalkoztatja-e Ollósi képzeletét vagy a származása.) Különbözőképpen, de mindketten bezárják magukat annak a mítosznak az időtlenségébe, amit létre akarnak hozni. Leginkább talán „regényesnek” nevezhetjük azt, amit nagy gonddal fölidéznek; ami úgy, ahogy elmondják, meg nem történt, inkább szerették volna, ha megtörténik. Katalin – és Ollósi – időtlen álmvilága föloldja a valóság és a képzelet közti határokat. Következmények nélkül juthatnak át sértetlenül a parasztháború szörnyű korának viharán, „suhanak át sértetlenül” a jelen válságain. Szerepük – az emelkedett gondolatok világában – komikus, s ez is a felelősségre utal, amit a befogadónak kell átéreznie. A beszélő az idővel játszik, amikor Katalin életveszélyes pillanatban azon háborodik föl, hogy „sógorságba” akarják hozni parasztokkal. A valódi veszélyt nem érzékeli, csak a rangkórság szól belőle.²⁴⁴ Az elbeszélésében fölidézett lovagok nem jelennek meg a regény szövegvilágában, sőt a büszke főurak – fenntartással ugyan, de – elfogadják a „paraszt” Bakács hatalmát. Arról már nem is beszélve, ha a gazdag Bebek kisasszony vonzereje csak megközelítette volna az emlékeiben föl-

²⁴⁴ Torz látásmódja hívja elő ezt a soha nem létezett múltra vonatkozó – „fejedelmi” többesbe tett – mondatot is: „Boszorkánynak, vén boszorkánynak nevezni minket, kiknek egy tekintetért az ország minden lovagja vérént ontaná.” (Uo. 629. – Mindkét idézet.)

idézett, nem marad vénlány. A történeteikbe foglalt játék feszültségét egy sikeres korszak túlszínezése adja, mert ha az abban foglalt „nagyság” eszménye megvalósult volna, akkor nem eshet szét Mátyás birodalma.

A túrás próbatétele Orbáné, de Frusina elmélkedik arról, hogy „a férfiak ereje tettekben, a mienk, asszonyoké, túrásban fekszik.”²⁴⁵ A lány tudatában nem élhet oly eleven és színes kép a múltból, mint nagynénjében. De a jelenről ő is csak a halálos fenyegetettség válságos állapotában vesz tudomást. Szerelme a korai Vörösmarty-hősnőkére emlékeztet, akik „hazafias” kötelességtudatból választják a nagy hőseket.²⁴⁶ Nyoma sincs benne Tünde elszántságának vagy a Fielding-hősnők magabiztosságának. Nem úgy szeret, ahogy Jane Austen vagy Charlotte Brontë hősnői, akiket hozzájuk szóló, belső értékeik iránt érdeklődő férfiak vonzanak. „Győzelme” – Klári „fölköt” – lehangoló, ismeretlen jövője nem sok jót ígér.

Orbán nélkül sem a lázadóktól, sem a megtorló győztesektől nem menekülhetne meg, ő mégis – és a maga nézőpontjából indokoltan – úgy tudja: Pál hajtotta végre a megmeneküléshez vezető tettet. A lány okkal gondolhatja, hogy leendő vőlegénye (majd férje) az önfeláldozóan „hős megmentő”, miközben a befogadó számára nyomatékosan hangsúlyozott tény, hogy ez tévedés. (Noha Pál is megmentőnek tekinti magát.) Ez a szerelem nem „lesz”, hanem „van”. Tény, s a lányt az jellemzi, hogy ezt így (mint adottságot) fogadja el. Nem érdekli Pál értékrendje, gondolkodása, föltételezi, hogy ugyanúgy érez, mint ő. Ez azonban nem igazolódik, a lány világképe alapvetően hamis. A regény számos párbeszédet tartalmaz, de olyant, ami kettőjük között zajlik, egyet sem. Még Pál – hideg, semmitmondó – levele sem jut el a lányhoz. A múlt által meghatározott jelen magába zárja. A végzetes (az örökös jobbagyságot törvénybe iktató) országgyűlés alatt tartják meg Frusina és Pál kézfogóját, de az esküvőre a Telegdi halálát követő gyászév miatt ekkor még nem kerülhet sor. A beszélő csak az öreg Ártándi boldogságérzését emeli ki. Úgy látja, „mintha Má-

²⁴⁵ Uo. 385.

²⁴⁶ Mint Hajna a *Zalán futásában*, vagy Jola a *Salamon királyban*, Szép Ilonka is nagy hősbe, Mátyás királyba szeret bele, de reménytelenül.

tyás király ülne még mindig magas trónusán. Pál fölkel, hogy barátját [Zápolyát? – nem tudjuk] köszöntse, s szépen rakott beszédben, mint ilyenkor illik, magát ezentúl minden jelenvalók hajlandóságába ajánlja....²⁴⁷ Ekkor, az időjáték kellős közepén zavarja meg az ünnepi pillanatot annak a siralmas éneke, aki nincs – nem lehet – jelen: Klárié. És Pál olyan zavarba jön, hogy ezt még Frusina is észreveszi. Kérdésére Pál kétértelműen válaszol,²⁴⁸ ami kielégíti menyasszonyt, csak Farkas, Pál hű szolgálja veti feddő tekintetét urára, mert ismeri hamisságát és szívtelenségét. Neki is a „jó bor” mámorára van szüksége, hogy a megsajnált „Klári szomorú képét elűzze fejéből”.²⁴⁹ De nem itt, hanem az „úton” záródik az elbeszélés. A bizonytalan, nem sok jót ígérő, de súlyos feladatokat hordozó jövőbe vezető úton. És – mondja a beszélő – se Lőrincnek, se Szaleresinek, se a „leányának a híre nem hallatszott többé a hazában.”²⁵⁰

A beszélő láthatárán belül Klári szerepe meghatározó. Akárcsak Katalin és Frusina, ő is elképesztő vándorutat jár be. Sértetlenül él át olyan kalandokat, amelyek a mese-epika hagyományába illenek. A másik kettő az általa keresett bosszú elől menekül. A történelmi és emberi hitelesség benyomását gondosan kidolgozó beszélő észre sem veszi, hogy „véletlen” találkozásai a Budapest–Temesvár közötti térben valószerűtlenek. A Tudósító és Értelmező itt bizony rábízta magát személyes hitelére. Klári nélkül nem történne semmi. A király és a főurak az idő megállítására törekednek. Bakács valószínűleg visszariadna a jövőt befolyásoló tettének következményétől. Lőrinc ugyan minden erejével és fanatikus hitével mozdítaná a történetet, de Dózsa tudatát is a jelen foglalja el. Nincs képe arról a jövőről, ami felé végül elindítja gyűlevész seregét – eleve kételkedve a sikerben, s inkább a pillanat lehetőségeit élvezve. A befogadó viszont ismerhette Eötvös átgondolt jövőképét, s érthette céljait.

A beszélő azért szól, hogy hangot adjon annak, amit egyszerre lát a múltban és a jelenben. Az elbeszélt cselekmény a jellemek-

²⁴⁷ *Magyarország 1514-ben*, 772.

²⁴⁸ „S bánulhatja-e, Frusina – válaszolta a kérdeztet érzékenyen –, ha oly véghetetlenül boldogítva a szerelem által, a szerelem keservei iránt közönyös nem lehetek?” (Uo. 724.)

²⁴⁹ Uo. 724.

²⁵⁰ Uo. 737.

ből következik, noha a történelmi hitelesség előre meghatározza kezdetét és végét. A befogadóval föltételezett közvetlen kapcsolat teszi lehetővé, hogy a beszélő időnként beleszóljon a történetbe. „S most nézzünk Telegdi feldúlt kerti lakához” – mondja például. Noha az olvasókhöz szól, arra törekszik, hogy ezt az élőbeszéd közvetlenségével tegye, szereplőit viszont gyakran szólaltatja meg szónoki érveléssel. Pál búcsúlevele Klárihoz inkább a klasszikus retorikák, mint a romantikus szerelmes levelek mintáját követi. Lőrinc és Bakács jelenete azt juttatja az antik irodalomban járatos irodalomtörténész eszébe, hogy a vitatkozókat római iskolákban készíthették (volna) föl: Lőrinc XVI. századi Gracchusként beszél: „Csakugyan az agitációs szavai legtöbbször történelmi codexben állhatnának; magyar Liviusba illenének. Csak nem a szenvedély, nem az agitátor szavai.”²⁵¹ Azért sem, mert a tömeget meggyőző érveket nem a szavak közvetítik, hanem a cselekmény átláthatatlan érzelmi összetevői.

Beszélő és befogadó kölcsönösen ismerik a végkifejletet, s ez teszi lehetővé, hogy a folytatás ismerete adjon távlatot és tanulságot. „Ha még most is katonanemzetnek neveztetünk: e történet korában a magyar csakugyan az volt”²⁵² – mondja többek között. Szaleresi közvetlen tanító szándékkal értekezik arról, hogy a gyűlölet éppen olyan, mint a szeretet: mindkét állapotban a szenvedély uralja a megfontolt, józan értelmet. Ehhez kapcsolódik az érzékenységi irodalmának néhány közhelye.²⁵³ Máshol a leírás „költői” hagyományát szeretné bekapcsolni a befogadó befolyásolásába. Így tesz például az érdi cigánytábor leírásakor.²⁵⁴ A politi-

²⁵¹ PÉTERFY Jenő: *Irodalmi tanulmányok*, Bp., é. n. *Báró Eötvös József mint regényíró*. Első megjelenése: *Budapesti Szemle*, 1881. 16. – Azt nem tudjuk, hogyan kellene az „agitátornak” beszélnie.

²⁵² Uo. 483.

²⁵³ „Mondják, hogy a nem viszonzott szerelem nem tarthat sokáig; hogyan lobogjon a láng, ha semmi által nem tápláltatik? – de kik így szólnak, nem ismerik az emberi szívet.” Uo. 455.

²⁵⁴ „...a roppant tölgyek, melyek a helyet körülfogák, s amelyek alsóbb ágait tűzek világíták, míg száraikra a holdvilág önté ezüst sugárít, mintha minden egyes fán a természet szelíd világítása a vörös fénnel [máglyatűz] küzdene meg [...] regényes színt adának”. (Uo. 423.) – „Fáraó népe, melynek földi hivatala talán csak abban áll, hogy körülvándorolva a nemzetek között, intse mindenikét, mi nyomorult az, ki hazáját elveszté.” (Uo. 423.)

kus magyarázó-megvilágító szándéka, helyenkénti pátosza kevés olyan üres vagy többértelmű helyet hagy a szövegben, amit a befogadó a beszélő irányító szándékának elfogadása nélkül is értelmezhetne. Jellegzetes tényező az a vígjátéki szemlélet, ami Bebek Katalin és „d'Ollósi” alakjában teljesedik ki. A magyar hagyományból a *Dorottya* és a *Karnyóné* juthat eszünkbe. Az úrhatnám szabó művésznak tartja magát, s előadásában minden tette jelentősebb, mint más nézőpontból látszhat. Hogy a nádor, aki betegsége miatt aligha sétálgatott az utcán, barátainak nevezte-e a kereszteseket, s mondta-e „szokott édes hangján”: „neked is megfizetik még varrásod bérét”,²⁵⁵ rejtély, hiszen Ollósi történeteiben soha nem választható el a „megtörtént” a képzeletbelitől.

Különösen színpadra illő az a jelenet, amikor a nemesi sereg győzelme után Pál éppen azt bizonygatja Farkasnak, hogy sajnálatára Klári biztonnyal meghalt, hiszen maga látta Andrást, hí kísérelőjét és támaszát a halottak között. A lány ekkor váratlanul megjelenik. A sötét szemű hölgy gúnyosan válaszol a férfi ijedt meglepetésére, mert meg van győződve arról, hogy menlevele birtokában végrehajthatja bosszútervét, nyilvánosan leleplezheti szeretője jellemtelenségét. Joggal hivatkozik rá, hogy ő tudta, Zápolya Báthorihoz szóló levelének az átadásával milyen veszélynek teszi ki magát Temesvárotnak, de ha valaki „magát szeretve véli, mindenre kész.”²⁵⁶ S ő, a polgárlány nem szokott érzelmeivel kereskedni. Pál csak annyit tud mondani, majd egy „méltóbb” férj karján megvigasztalódik.²⁵⁷ A szenvedélyes lány fenyegetését a győztesek közé tartozó férfi könnyen kivédi: szerelmes leveléért cserébe apja életét ígéri. Klári abban a tudatban érkezett, hogy Szaleresi – királyi kegyelem biztosítékával – Pesten van. Pál a börtönbe küldi, hogy saját szemével lássa a legyőzöttek közös kiszolgáltatottságát. Tudja, könnyen elérheti, hogy Zápolya szabadon engedje Szaleresit, s rögtön azt is kitalálja, hogy száműzetés-

²⁵⁵ Uo. 421. – Fontosságának képzeletében fél attól, hogy a megtorlás áldozata lesz, mert néhány keresztes ruhájára (utasításra) ő varrta föl a keresztet.

²⁵⁶ *Magyarország 1514-ben*, 685.

²⁵⁷ A „fájdalmak, miket szerencsétlen szerelmem okozott, idővel enyhülni fognak, s talán nemsokára más, szerelmedre méltóbb férjnek karjai között elmúlt szenvedéseid álmoként fognak feltűnni lelked előtt, melynek keserűségét a szebb való elvevé.” (Uo. 687.)

be küldeti – Klárral együtt. A szabadság ára: lemondás a bosszúról. Ezt fizeti az, aki a szenvedélytől elragadtatva elindította a bajok lavináját. Az apa viszont kiátkozott lányának köszönheti az életét, mint egy divatos drámában.

Az a képzelet teremtetle elbeszélés, az az érzelmes szerelmi történet, ami a cselekmény középpontjába került, sokszor utal – nem csekély iróniával – a lovagi költészet hagyományára, és sokkal inkább a „roman”, mint „novel” értelmében felel meg a regény műfajának. A regényes cselekmény azt a még sokáig népszerű kérdést tárgyalja, elveheti-e a polgárlány a származásban és rangban hozzáillő lánytól a kedvesét. Erdekessége talán abban van, hogy nem a férfi a kezdeményező, és a vagyoni előnyök nem kapnak szerepet. Elég fordított képlet Orbán is: a világirodalom inkább a szegénylány-előkelő férfi szerelemre tartogat példákat.²⁵⁸ Emellett a regény vázának történelmileg hitelesnek kell lennie, s erre az író nagy gondot fordított. Az elbeszélés a tárgyi világ leírásából indul, ebben először a tömeg jelenik meg, majd megismerkedünk a vezető réteggel, s végül a beszélő a történetbe fonja a két szerelmi szálát, Kláriét és Orbánét. Mindezt gondosan megszerkesztett, egymásra épülő fejezetekben kapjuk, amelyekben a jelen magyarázatához szükséges múltat részben a beszélő maga mondja el, részben a szereplőkkel – elsősorban Katalinnal és Ollósiival – idézteti föl. E két megoldás között éles különbség van: a beszélő a történetírás tárgyilagosságával értekezik a választott korszak tanulságairól, a szereplők viszont mítoszteremtők. A XVIII–XIX. századi regény kedvelt eszköze, az utazás itt nem a világ megismerését, felfedezését szolgálja, hanem a történelmi események szemléltetéséhez szolgáló eszköz. A szerelmi kaland és a példázatjellegű történeti eseménysor kölcsönhatásban jelenik meg. A befogadó úgy érezheti, az egyén döntései, helyes vagy helytelen választásai alapvetően befolyásolhatják az események kimenetelét. Nem is csupán a lázadástól a tüzes trónusig, az uralkodó környezetének tehetetlenségétől a kegyetlen bosszúállás kártékony tevékenységéig, de a végső következtetésig is, a mohácsi tragédiáig.

²⁵⁸ George Eliot tizenkét évvel később még mindig ennek tragikus következményeiről ír az *Adam Bede*-ben.

A bevezető rész fejezetei általánosító történeti „igazsággal” (szentenciával) kezdődnek: „Ki ne hallott Buda várának egykori nagyszerűségéről?” „Sohasem szenvedett a magyar nép többet, mint a Jagellonidák gyenge kormányja alatt.” „Ha mindjárt Buda várának egykori szépségét hazafiságunkban kevésbé engedjük magunktól elvitatni...” Az így induló első három fejezet arra szolgál, hogy a közhangulat, az udvar és a szerelem szálát bevezesse. A negyedik fejezet közvetlen magyarázata a bonyodalom kezdete: „Telegdi István házához megyünk”. Az ötödik mintha ismét visszatérne a bölcs mondás közhelyéhez („Semmi sem változott inkább a századok lefolyása alatt, mint az ebéd álom órái”), de a történelemszemlélő iróniája szemléletváltozást jelez. Ettől kezdve az elbeszélés folyamatát csak a témaváltások törik meg úgy, hogy a nyitva hagyott kérdések fenntartsák a befogadó várakozását. A hetedik fejezet elején visszatér szokásos kezdőlétel-választásához („Mondják, a nap és holdvilág egyenlően öntik el sugárikat gazdag és szegény, boldog és boldogtalan fölött...”), de ezután úgy következnek a folyamatosságok és váltások, ahogy a cselekmény gyorsuló üteme kívánja. Az elbeszélés hömpölygésébe ugyan sok fékező szerepű részletet iktat, különösen az érzelmes jeleneteknél időz szívesen, de a beszélő éreztetni tudja a vég fenyegető közeledtét. Legalábbis Dózsa, a fölkelők és Orbán reménytelen sorsára vonatkozóan. Klári megmenekülhetne, de akkor szenvedélyének következményei büntetlenül maradnak. Így sem beszélhetünk az erkölcsi világrend győzelméről.

Noha Pál „hercegi jutalmat” ígér Orbán megmentőinek, katonái – miután fölismerték – otthagyják az ismeretlen halottak között. Semmirevalónak, hálátlan gazembernek minősítik, s egyikük azt mondja: „Kutyáknak kéne dobni csontjait.”²⁵⁹ Dózsa szörnyű sorsát is „gyáva szolgál”, a tömlőctartó fogalmazza meg gúnyos kárörömmel: „várj csak holnapig, majd megkoronáznak. Ha akarod, felhozom ékességeidet. Egészen új koronád, kerékvashól csinálták a cigányok. Királyi pálcád jó tizenöt font. A karosszék magas, kényelmes, mint királyhoz illik. Ha majd a korona s pálca szép vörös lesz, s izzó székedre ültettek, akkor szólj büszkén, ha

²⁵⁹ Uo. 666.

férfi vagy.”²⁶⁰ A megtorlás agyafűrt látványossága félelmetes és megalázó hatást akar kiváltani a szolgalelkűekben. Másfelől viszont Farkas, a hű és hangsúlyozottan tisztességes szolga, szólaltatja meg Ártándi Pál hiányzó lelkiismeretét.

Az „irányregényre” nehéz találóbb példát hozni a *Magyarország 1514-ben* című Eötvös-műnél. Egész szerkezetén, minden során átüt a politikus szándék: tegyetek meg mindent, amit lehet a borzalmas forradalom elkerülése érdekében. Talán későn jelent meg, talán a célra, amit szerzője el akart érni, a regény műfaja alkalmatlan. Néhol talán a művészi erő rovására a tanító szándék erőltetetten érvényesül, hogy belássuk a „démoni” szenvedély pusztító erejét, a vezető politikusok önzésének a következményeit, a véletlen segítségével vezérszerepbe kerültek emberi törpeségét. „Jaj a hazának, melynek a fiai egyszer egymás ellen fordíták fegyvereiket” – magyarázza a tanulságokat összegező beszélő.²⁶¹

²⁶⁰ Uo. 701.

²⁶¹ Uo. 704–706.

VII. A NŐVÉREK

Önéletrajz?

„Minél több forrással rendelkezünk Eötvös forradalom utáni életéről, annál inkább szemünkbe tűnik *A nővérek* hangsúlyozottan önéletrajzi jellege” – írja Gángó Gábor a regény általa gondozott kiadásának utószavában.¹ Noha az említett forrásokat e sorok írásakor ő ismeri a legjobban, állítását alátámasztó példái mégsem meggyőzőek. Nehezen képzelhető el ugyanis olyan regény, amelyben az író személyes tapasztalatai, élményei, olvasmányai ne játszanának több-kevesebb szerepet.² Kétségtelen, a történetben szereplő parasztlázadás,³ a menekülés, a betegség, a külföldi élet, a német fürdő, a háttérben fölillantott negyvennyolcas forradalom, az önkényuralmi Magyarország igazolni látszik állítását. A történet középpontjában azonban a nevelés, az életre felkészülés kérdése áll, ami nem személyes jellegű. Nem is csak

¹ EÖTVÖS József: *A nővérek*, Budapest, 2000. A szöveget gondozta és az utószót írta Gángó Gábor.

² B. PODMANICZKY Frigyes: *Tessék ibolyát venni* című kötetében olvassuk: „Eötvösnek családi emléke is fűződik a koleralázadáshoz, mert azt atyja fojtotta el, mint királyi biztos”. (I. m. 74. – Először a *Pesti Napló* 1856. július 13-i számában jelent meg.) Ugyanitt föl hívja a figyelmet, hogy az elveszett gyermek történetével is találkozhatott ekkoriban.

³ Leírásával nem foglalkozik, csak okait emeli ki, majd egyetlen epizódját szerepelteti a regényben. Szalaynak írott 1831. augusztus 2-i leveléből tudjuk, hogy a lázadás idején Bécsben volt: „Amit a Cholera rettentő következésiről írtál, ha újságban olvasom, eliszonyodással tölttem volna el, de így leveled átnézvén, csak könnyekre fakadék, búsulván kedves hazámon. Oh barátom, teljesen képzelhetem rettentő sorsotok, a sok temetés az embert számtalanszor emlékezteti por létére, egy sírnál ereszkedhetik a lélek, e lenyomó a temetés-ceremóniálé. [...] És mégis, hazádban sújt téged a sors, [...] én messze tőletek, testemet idegen föld nyelendi el, idegen könny foly talán értem...” *Levelek*, 71–72.

Eötvös gondolkodásában játszik kiemelkedően fontos szerepet, de az egész korszakében. A házastársak elhidegülésének az a kétszeresen hangsúlyozott drámája, ami a regényben jelentős szerepet játszik, Eötvös életrajzaiból nem olvasható ki.⁴ A négy gyermeket nevelő író Margitnak a gyermek utáni vágyát – és Káldory elutasítását – is csak elképzelhette.⁵ Jobbágyai sem fordultak ellene. Egyrészt nem volt birtoka a lázadás sújtotta Felvidéken,⁶ másrészt később sem tudunk ilyesmiről.

Nem ismeretes, hogy mikor kezdte írni az 1857-ben megjelent *A nővérek*et, de Ormosy halála és a lázadás között nincs közvetlen összefüggés, a sok fiatal áldozatot szedő (és az irodalmi hagyományban gyakran szereplő) tüdőbajnak esett áldozatul.⁷ Az elbeszélő így adja meg kiindulópontját: „mikor történetünk kezdődik”⁸ Ormosy Béla birtokának gondos, emberséges gazdája és elfoglalt megyei ember Kassán.⁹ Az 1831-es koleralázadás megváltoztatja világképét, ezután ábrándul ki a munkás életből, és csak ezután érzi egyetlen életcéljának, hogy a feleségét „boldoggá” tegye.¹⁰ Nem „járt el megyéje dolgaiban” többé, nem „fáradt gazdasága körül”,¹¹ nem vágyott a munkájáért kapható kitüntetésekre, s elfordult a társaságtól. Magyarázatul szolgál erre kisebbik lányának eltűnése és az anya emiatti – föltehetően ellene is irányuló – elkeseredettsége. Amennyiben a történet nagy része nem céltalan semmittevéstől szenvedőkről szólna, talán inkább elfogadható lenne, hogy Ormosy jóvátehetetlenül földúltnak látja addigi életét. Még az is érthető, hogy a megaláztatások és veszteségek színterén nem akar többé „gondosan” gazdálkodni, az embertelenül viselkedő parasztokkal emberségesen bánni, s a csődöt vallott (Abaúj-Torna) megyei tisztikarban sem kíván tovább dolgozni. Lehet lelkiismeret-furdalása lánya meg nem találása

⁴ Életrajzában semmi utalás nincs ilyesmire.

⁵ Margit gyermek utáni vágya, Káldory eziránti érdektelensége (vagy tehetlensége) ellentéte Eötvös gyermek áldotta családi életének.

⁶ Időpontjában Bécsben tartózkodott.

⁷ Akárcsak lánya, Margit a történet végén.

⁸ *A nővérek*, 8.

⁹ Noha Eötvös jól ismerte a várost és életét, ezekről szó sem esik a regényben.

¹⁰ *A nővérek*, 60.

¹¹ Uo. 57.

miatt; gondolhatja, hogy a jó szándék rossz eredménye okozta a fölfordulást, s az adott közéletben az egyén semmit nem tehet jobb körülmények létrehozásáért. Az addig tevékeny ember teljes kivonulását a „világból”, bezárkózását a család védettnek gondolt világába, sokkal inkább magyarázná, ha végzetes betegségéről már itt szó esne. Eötvös két kedvenc tétele kerül szembe egymással. Többször kifejtette, hogy az a boldogság, ami a „nagyvilágban” elérhetetlen, a „kis körben” megvalósítható. Másfelől viszont akarat nélkül semmi nem jöhet létre, de mindenki alakíthatja a közéleti viszonyokat, aki részt vállal benne. Az életének követhető célt nem találó, semmittevő, cselekvési teret még csak nem is kereső Ormosy körül minden szétfoszlik. Nem tudunk wertheri világfájdalmáról, byroni életuntságáról sem. A magánélet zárt falai között mintha megismélné *A karthausi* kérdése az „én” és a „világ” viszonyáról. Férj és feleség nem képes egymás megértésére, ezért „én”-jüket a semmi üressége veszi körül. A férfi ebbe hal bele, s meglepő, hogy az asszony ezután talál rá a tevékeny életmódra.

Külföldi tartózkodásukról alig tudunk meg valamit, annyit mégis, hogy Ormosyból teljesen hiányzott a harmincas évek elején utazgató Eötvös mohó felfedezési vágya. Még inkább hiányoznak azok a töprengések, amelyek a regény írásakor a politikai gondolkodót foglalkoztatták. Illetve olyan áttételes formában fedezhetők föl a regény szövegvilágában, hogy azokat a korabeli befogadók közül is csak a szerző gondolkodásának alapos ismerői érthették.¹² A lázadás leírása mögött nyilvánvalóan ott rejtőzik a közigazgatás működőképességével kapcsolatos zavarok bonyolult kérdésköre. Az a kétoldalú felelősség, amit ekkor két évtizede fessegetett: vádolva egyfelől a működőképes állam kiépítésére képtelen bécsi politikát, másfelől a megyei rendszer avítságát, urainak rövidlátó önzését. Miután Eötvös 1848 őszén elhagyta az országot, közéleti szerepére nyilván óriási keserűséggel gondolt, de Németországban kemény munkára kényszerült, nem élhetett céltalanul, nem menekülhetett a gazdag utazók üres szórakozásai-

¹² Z. Kovács Zoltán a „téma és elbeszélés” kapcsolatát tárgyaló tanulmányában részletesen szemlélteti (többek között Jókai találó észrevételével) az értelmezés ellentmondásait. (*A történet csendje*. In: ItK. 2002. 372–395.)

ba. Ellenkezőleg: pénzkereső foglalatossága mellett ekkor írta nagy művét százada uralkodó eszméiről. Gángó Gábor¹³ részletesen áttekintette e különösen tevékeny két és fél év történetét, aminek eredményeként már 1850 decemberében Csengery Antal kezében volt az *Uralkodó eszmék* első kötete. A *nővérek*ből éppen azok az önéletrajzi elemek maradtak teljes mértékben ki, amelyek a keserősége elől céltudatos munkába menekülő Eötvöst jellemzik.

A regény szövegvilágában kimondatlanul hiányolja azt az államot, amit az 1851-ben megjelenő *Uralkodó eszmék*ben¹⁴ így határoz meg: az „az emberek többségére nézve, nem cél, hanem csak eszköz, hogy az egyesnek a szabad kifejlődés lehetőségét nyújtsa és anyagi jólétet biztosítson.”¹⁵ E tömör megfogalmazás helyett a regény az igazságosnak elfogadható rend hiányával és a többség nyomorúságával, kiszolgáltatottságával magyarázza a lázadást. Az „egyes szabad kifejlődésének” lehetőségét a parasztok esetében lehetetlenné teszik a körülmények. Szabadság szerinte senkinek nem adományozható eleve, szabaddá az embernek lelkileg tudatilag kell „főnőnie”, ismétli régi meggyőződését. A szolgaság beidegződései eltorzítják az embert, csak „vad” (műveletlen) indulatait engedik szabadon. A regénybeli „urak” pedig – Farkas Máté kivételével – a társadalom világán kívül (azon fölül), elszigetelődve élnek, céltalanul, üres szórakozásokra fecsérelve napjaikat. Innen kellene kitörniök, de *A nővérek* szövegvilágában erre senki nem vállalkozik. A hasznos élet lehetetlenségének ez a kép-

¹³ GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, 1999. (285.)

¹⁴ GÁNGÓ Gábor szerint 1851 júliusában jelent meg magyarul *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* címmel, majd augusztusban az eredeti német nyelven: *Der Einfluss der herrshenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. I. m. 285.

¹⁵ EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Bp., 1981. 180. – Érdekessége ennek a német nyelven írt műnek, hogy az idézet Hegel államelméleténél sokkal közelebb áll Locke föl fogásához. Vö. Francis Fukuyama állításával: „Hegel első embere: nem anyagiakra vágyik, hanem egy másik vágyra, hogy mások elismerjék szabad és ember voltát, [...] Locke első embere viszont nem csupán azért válik a civil társadalom tagjává, hogy megtartsa a természeti állapotban szerzett javait, hanem ezért is, hogy új és korlátlan szerzési lehetőséget tárjon fel.” (*A történelem vége és az utolsó ember*, Bp., 1994. 251.) Ezt a korlátlan szerzési lehetőséget kellene – a törvényes rend keretében – az államnak biztosítania.

lete lehetne a forradalom és az önkényuralom tanulsága, de maga Eötvös ezzel ellentétesen viselkedett.

Gángó Gábor szerint a „századvég és a századelő Eötvös interpretátorai irányregénynek tekintették *A nővéreket*. Számos, egymással kimondva-kimondatlanul polemizáló cikk vitatta, Eötvös vajon nevelési,¹⁶ társadalmi avagy éppenséggel lélektani regényt kívánt-e alkotni. Ezzel szemben a kortárs értelmezések¹⁷ az 1850-es évek politikai viszonyaiban gyökereztetik *A nővérek* kérdéseit. Később olyan ’politikai utópiát’ (Kulin Ferenc kifejezése) láttak benne, amely a Fekete-birtok százholdas parasztgazdaságával, „relativista boldogságfelfogásával megoldási kísérletet kínál a modernizálódó társadalom esélyegyenlőtlenségeire.”¹⁸ Az utópia azonban idegen Eötvös világfelfogásától. Soha nem állította egymással szembe az „ősi” és előkelő családok tehetetlenségét,¹⁹ nem gondolt szétesésük történelmi szükségszerűségére; s nem hitt abban, hogy a jövő hordozója az „egészséges” nép természetes életereje. A „modernizáció” helyett arra a „haladásra” gondolt, amelyben a gondolkodó ember felelősségi körébe tartozik az emberség szempontjainak az érvényesítése. Föl sem merült benne az a marxista eredetű szemlélet, amely a világgazdaság öntörvényű mozgásai közé helyezi az embert és értékrendjét. Aggodalommal gondolt kora változásaira (és nem-változásaira), ezeket azonban egyfelől a hatalmi politika, másfelől az emberi törekvések következményeiként fogta föl. Nem kételkedett a szabad gondolat teremtményében, de a hagyományokat fontosabbnak ítélte a (filozófiai) Tekintélyek érveinek tiszteleténél. Olvas-hatjuk a regényt Gángó Gábor javaslatára a fájdalom kifejezésére szolgáló műalkotásként, ezek és a korabeli viszonyok kapcsolata azonban inkább a hiányokban, mint az összefüggésekben mutatkozik meg.

Azért is, mert Ormosyhoz hasonló „cél-talan ember” a másik megromlott házasság férfi szereplője, Káldory is, aki majd csak

¹⁶ Vö. Z. KOVÁCS: I. m.

¹⁷ Lásd: SZINNYEY Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Bp., 1941. II. 371–373.

¹⁸ *A nővérek* itt használt kiadásának utószava, 384.

¹⁹ Idegen szóval degenerációról szokás beszélni.

felesége halála után talál értelmet életének a fölfedező célú utazásban.²⁰ Addig sem saját gazdasága – a „kis kör” –, sem a nép vagy az ország sorsa nem érdekli. Sajátos körülményei megakadályozták – vagy nem ösztönözték – „én”-jének a szabad kifejlődését. Nincs foglalkozása, hivatása, érdeklődése, megismerő és megértési vágya. Tökéletes ellentéte a nyugtalan, a közélet iránt mélyen érdeklődő, nagy és mély műveltségű írónak, akinek a felesége talán neheztelhetett, hogy örökösen olvas, az íróasztalánál ül, titkárának diktál, családanyai szempontból fölfoghatatlan ember- és társadalomváltoztatási szándékok nyugtalanítják; de bizonyára nem vehette a szemére, hogy elmerült a pletykás társaságban.²¹ E két – Eötvöshöz alapvetően nem hasonlító – férfi alakjában a Napóleon utáni kor irodalmának fölösleges embere jelenik meg, aki nem tud mit kezdeni magával: unatkozik, ezért szórakozással szeretné eltölteni az idejét.

Káldory, akit Ormosynál alaposabban mutat be a történet, társasági életre, bálokra, táncra, udvarlásra, vadászatokra, lovaglásra tékozolja életét.²² Semmilyen lekööttséget nem vállal, házassága leginkább az Irma-szerelem előli menekülés következménye. Mintha még a szeretőjétől, majd a feleségétől kapható testi gyönyör sem jelentene számára semmi fontosat.²³ Az a meg nem fogalmazott többre hivatottság, aminek hiányától a szórakozásokba beleunó – álmodozásra hajlamos – felesége szenved, benne föl sem villan. Pedig a közéleti pálya (akár írói tehetség nélkül is), ami Eötvös tevékeny életében máig becsült eredményeket hozott, előtte is nyitva állt. Annnyiban persze igaza lehet Gángó Gábornak, hogy a németországi önkéntes száműzetésből hazatért Eötvös az ötvenes évek elején aggodalmasan gondolhatott arra, mit fog csinálni, ha bezárult előtte a közélet tere. Ez azonban

²⁰ A halál élményének változtató szerepe ugyancsak ismétlés: Anna grófnő is férje halála után talál magára. Ez is a fájdalom jelenlétét erősíti.

²¹ Eötvös megírásra váró életrajzában talán az eddig róla kialakult képnél nagyobb szerepet kap majd rendkívüli érzékenysége, talán szorongó alkatnak minősül, de ezek a tulajdonságok sem ismerhetők föl sem Ormosyban, sem Káldoryban.

²² Vagyis egészen másra, mint amiben Gángó a „magába zárkózó”, „mindvégig a úlhajszoltságig elfoglalt” (i. m. 383.) Eötvös magányát indokolja.

²³ Erről nem is „illett” a korban írni.

csak a politikára vonatkozott. Írásait közölhette, s a gazdálkodás is sok feladatot jelentett. (Noha aligha elégitette ki hasznossági vágyát.) Balsejtelmei, félelmei belejátszhattak Káldory jellemének megalkotásába, de ezt nem nevezném önéletrajzi jellegűnek. A két férfi és a két nemzedék története úgy rétegződik egymásra, hogy szinte semmi játéktér sincs közöttük. A lázadás csak elindítja az eseményeket, s szálait Ormosyné változó jelleme és az eltűnt gyermek rejtélye tartja össze.

Igaz, Eötvös 1852. február 12-én Orosházáról Szalay Lászlónak írott levélből vett idézet nem alaptalan. A nemzeti önrzert visszaigazolása az „egyszerű gazdák” nemes érzéseivel és művelt lelkével²⁴ közrejátszhatott a Fekete család példájának megalkotásában. Ez azonban sokkal inkább a „kis körben” kiteljesülő emberi lehetőségekre, a polgárosuló középrétegek növekvő szerepére vonatkozik, mint a „népből” fölemelkedő paraszti réteg „nemzetmegtartó” szerepéhez kapcsolódó elképzelés lenyomata. Eötvös nemzet-fogalma annyiban követi Herderét, hogy abban a körben látja az egyén tevékenységi lehetőségét, amiben él.²⁵ Más úton jutott azonban annak megállapításához, hogy a nyelv „egymaga még nem képez nemzetiséget”.²⁶ Emellett alapvető kérdése volt – különösen negyvennyolc után – hogyan egyeztethető össze az emberi szabadság az egyenlőség eszméjével.²⁷ „Ezen fogalom: Nép, éppen azoktól áll legtávolabb, kiket rendszeren e szó alatt érteni szoktunk. – Valamint a *haza* fogalma az emberek tetemes részére nézve azon ponthoz van kötve, mely nekik lakul szolgál, s valamint e fogalom őket annál nagyobb áldozatokra lelkesíti, minél szorosabb kapcsolatban van az egész hazának jóléte azon kisebb kör érdekeivel, mely hozzájuk legközelebb áll: éppen úgy e fogalom: *nép*, az emberek legnagyobb részénél csak magukra, család-

²⁴ *A nővérek*, 388.

²⁵ S. Varga Pál idézi „...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...” című kéziratot tanulmányában: „»A te közönséged az a kör, amelyben élsz és tevékenykedsz« – írja (Herder) a Humanitáslevelekben. »Itt fejtéd ki hatásodat észrevétlenül vagy a nyilvánosság előtt a tiedre, kik a te példád nyomán belőled indulnak ki, és hainak tovább...«”

²⁶ *A XIX. század uralkodó eszméi*, 248.

²⁷ Erről szól az „uralkodó eszmék” I. fejezte (i. m. 71–80.), majd a III. (i. m. 107–126.) és az V. (i. m. 149–155.)

jukra, barátaikra és környezetükre terjesztetik ki; és habár gyakran fordul elő, hogy egyes önnön érdekét ezen kör érdekének önként alárendeli, mégis félreismerjük az emberi természetet, ha hisszük, miszerint az ember önmagát s kivált azokat, kiket szerelmével átkarol – kivéven egyes ritkább eseteket –, a közjónak feláldozni hajlandó.”²⁸

A XIX. század uralkodó eszméiből való hosszú részlet egyrészt arra utal, hogy Eötvös következetes maradt *A karthausi*ban kifejtett nézetéhez, miszerint a „kis kör” adhatja meg a szabad kifejlődés lehetőségét. Ezen belül nyílik meg az „én” kibontakozásának a természetes tere, itt tanulhatjuk meg a közösségi kötelességeket, és ezek teljesítésével emelkedhetünk föl az emberhez méltó élet szintjére. Külső erő – akár az „állam”, akár a forradalom – nem képes sem az egyént, sem a népet fölemelni. De a kiszámítható rend, a törvények betartása és betartatása elősegítheti, hogy a céltudatos akarat eredményre vezethessen. E gondolatmenet alapvetően más, mint a „palota-kunyhó” ellentétet hangsúlyozó Kisfaludy Károlyé, vagy a forradalmár szerepre vágyó Petőfié. Az egyén és a közélet kapcsolatának teljes hiánya különösen *A nővérek* 1831 után játszódó részében meglepő. Hiszen úgy látjuk, ez a magyar történelem – talán – legmozgalmasabb szakasza, legalább az olvasott fiatal nőktől (Dárdayné, Margit, Mariska) várnánk, hogy ha mással nem, irodalommal (lapok, folyóiratok, naplók, új művek olvasásával) foglalkozzanak. A történetben azonban csak az olvasmányok káros hatásáról esik szó. Mintha a cikkekben és tanulmányokban kifejtett eszmék hatásának eredménytelenségére, közírói tevékenysége kudarcára akarná Eötvös föl hívni a figyelmet.

Zárt világokban él a regénybeli (kevésbé megjelölt) „nép” is, de egyesek „kis körében” benne rejlik a fölemelkedés lehetősége. A Fekete család őse katonai tettének²⁹ köszönhetette háromszáz holdas birtokát, de a szorgalmával érvényesülő magyarországi parasztgazdák példáját kínálja. (Szerencsésebb *A falu jegyzője* Violájánál, nincsenek jobbágykötelékei.) Sokan voltak, ezt a

²⁸ Uo. 180–181. A szerelem szó itt szeretetet jelent.

²⁹ Megmentette a vérthalmi gróf életét

néprajzi múzeumok jobb módra valló tárgyi anyaga bizonyítja.³⁰ Közéjük tartozik az úrhatnám molnár is, de ugyancsak megbecsült, fölemelkedő személy a történet elején a hűséges vadász, majd a szorgalmas Galambosné. Noha a jobbágyszabadítás minden szinten megváltoztatta a falvak életét, az előidézett következményekről a beszélő sehol nem szól. Az talán még elképzelhető, hogy ebből keveset vettek észre (keveset hallottak a gazdatisztjeiktől), az írónál sokkal gazdagabb grófi családok (az Ormosyak, Káldoryak), de a szegényebb Vámosy esetében valószínűtlen. A jómódú parasztok pedig bizonyára több zökkenővel éltek át a változást, mint azt a Fekete családdal kapcsolatos történet sugallja. Érthető, hogy az önkényuralom mélypontján a politikus Eötvös nem akart belebonyolódni egy máig kellően föl nem tárt folyamat ellentmondásainak a tárgyalásába.³¹ Ez ugyanis fölvehette volna annak a (Batthyány-) -kormányának a felelősségét, amelynek tagja volt, s aminek mulasztásairól ekkor nem szabadott szólnia. Vagyis az önéletrajzi élményeket el kellett hallgatnia, az unatkozó urak és szorgalmas parasztok szembeállítására viszont a kor jellegzetes közhelye. A polgárosodás lehetséges útját szemlélteti.

Igaza van Gángó Gábornak, hogy *A nővérek* szövegvilága „az idilli nyugalom, a vétek, a vezeklés és kiengesztelődés nagy témáira” tagolódik³², s ebben valóban *A karthausi* szerkezetét követi. Abban is, hogy mindkét regény „sajátos »érzelmek iskolája«”,³³ a többi párhuzamot azonban hiába keresem. Ellenkezőleg, *A karthausi* meghatározó beszédmódját a Szent Ágostontól induló, Rousseau-val folytatódó „belső” vallomásokban, majd levél- és önéletrajzregények példájában látom; itt viszont a „realistának”

³⁰ A korábbi korszakok használati tárgyai részben anyaguk miatt, részben azért pusztultak el, mert senki nem gondoskodott megőrzésükről. Ennek ellenére azonban föltűnő a XIX. század eleji életforma szemléltetésének ugrásszerűen gazdagabb anyaga.

³¹ Szabad György 1957-ben megjelent nagyszabású földolgozásának (*A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*) után is csak résztanulmányok jelentek meg. Vö. *Magyarország története*, Bp., 1979. (*A jobbágyszabadítás újrászabályozása*. A szakirodalmi jegyzék: II. k. 1608–1609.)

³² *A nővérek*, 385.

³³ Uo. 385. – A kiengesztelődés ugyan elég ellentmondásos.

minősített regény kívülállókként mindent tudó, mindent elmagyarázó – a korabeli magyar sajtó közéleti szótárát használó – beszélője szól a befogadóhoz úgy, hogy nem törekszik bensőséges viszony kialakítására. A regénybeli rejtélyek, fordulatok, meglepetések a tényközlés látszatát kapják. Az „én” és a „másik”, az „egyen” és a „világ” közti megszólítás és megismerés nehézségeinek nincs általános tanulsága. Hiányzik a szenvedélyből fakadó – „romános” – mozgás is, ami a *Magyarország 1514-ben* politikai tételét hordozó cselekmény sodrását biztosítja. A nyelv kicsit nehézkes (amire Gángó találó magyarázatot ad³⁴), szövegvilága pedig túl mereven szétválik férfiakra és nőkre; álmodozókra, haszontalanokra és tevékeny, munkás, megoldásokat találó szereplőkre. (A rejtély: Mariska származásának a titka, nem csupán kinyomozható, de mire ez megtörténik, már régen sejthető is. Azzal együtt, hogy az erre utaló – kissé homályos szerepű – „romlott asszony” jelleméről, viselkedésének okairól szinte semmit nem tudunk meg.) Ha van a beszélőnek személyes képviselője, az nem más, mint az okos, higgadt, céltudatos plébános, Farkas Máté. A maga soha nem hangoztatott, de rendíthetetlen vallási hitével, ebből fakadó emberi kötelességtudatával, a szeretetnek és a segítségnyújtásnak szentelt életével. Ez azonban nem csupán *A karthausi* fontos eleme, hanem a másik két regényben is megjelenik.³⁵

A regény szövegvilágának leghatározottabb és legcéltudatosabb szereplőjét a beszélő így jellemezi: „Farkas Máté egyik jellemző vonása a fáradhatatlan tevékenység volt. Nézete szerint nagyon hibáztak azok, kik a parancsban, mellyel Isten az első embert a paradicsomból kiűzte: hogy homloka izzadságával keresse mindennapi kenyerét, átkot látnak – sőt a Mindenható jótékony-sága az. Minden meglegedés csak munkásságunk eredménye, s a legboldogabb az, kinek a legtöbb dolga van a világon.”³⁶ A plébános a történet bonyodalmait megindító 1831-es „kolera”-lázasok okait magyarázva kifejti, hogy a vallás nem népbolondítás, nem arra szolgál, hogy az elégedetlenséget levezesse. A vallástalanság el-

³⁴ Megelőzően főleg németül írt.

³⁵ Gondoljunk *A falu jegyzője* Vándoryjára.

³⁶ *A nővérek*, 68.

terjedéséért Ormosynak – önző kíméletlensége miatt – hevesen gyűlölt jószágigazgatóját, az epizódszerepű Karimásyt és a hozzá hasonló gondolkodású „modern” urakat okolja³⁷: „Ha azok, kik a műveltség magasabb fokán állnak, vagy kikről a buta nép legalább azt hiszi, hogy állanak, ha ilyenek, mondom, a vallás iránt a legnagyobb közönyösséget mutatják, ha megvetik szertartásait, s akkor örülnek leginkább, ha az egyháznak szolgálait nevetségessé tehetik, vajon csoda-e, ha a nép a példát követi? [...] Önök felfogása szerint a vallásra csak a népnek van szüksége, hogy alázattal meghajoljon felsőbbjei előtt, hogy eljárjon a robotban, és panasz nélkül hordozza terheit? De a nép még azt hiszi, hogy a vallás olyanoknak, kiknek Isten nagyobb hatalmat adott, még szükségesebb. Mit önök a népnél nélkülözhetetlen korlátnak tartanak, abban a nép védelmet szeretne találni a hatalmasok ellen, s ha ezt nem találja, közönyös lesz iránta, minek hasznát belátni képtelen. A vallástalanság nagy szerencsétlenség, legnagyobb átka századunknak, de önöknek nincs joguk ellene panaszkodni.”³⁸ Ennek a fölfogásnak a következetes képviselője az egész történetben Farkas Máté, aki végig bölcs tanácsokkal látja el a történet „sötétben” tévelygő szereplőit. De az Igazságnak ő sincs birtokában. Nézetei regénybeli szerepének felelnek meg. A beszélő önel-lentmondásaival érzékelteti, hogy nem mindenben azonosul a véleményével. A „hősi” (katonai) múltból³⁹ lép a jelen más erényeket kívánó világába. A napóleoni háborúk „veteránja”, akkor szolgált Ormosy gróf ezredesi rangban katonáskodó apja mellett. A „kedves hadi káplán” először a felvidéki Ormoslak, majd (ön-

³⁷ Akárcsak *A falu jegyzőjében*.

³⁸ *A nővérek*, 19–20.

³⁹ A „hősi múlt” még egyszer fölbukkan viszonyítási pontként a regényben: a jobbhágyorsorból kiemelkedő Fekete család nemességre vágyik, s ezt arra alapozza, hogy háromszáz hold földjét akkor kapta, amikor egy nagyapa Mária Terézia örökösödési háborújában megmentette a vérthalmi gróf életét. Ekkor mondja a beszélő, hogy az „utolsó valóságos nemesember” „azoknak az ivadéka, kik egyszer csatatéren a török ellen harcoltak.” (I. m. 142.) Csakhogy a Kelet-Magyarországról származó Eötvös család címerében szereplő kard egyáltalában nem biztos, hogy a török elleni harcokra utal. Alaposabb családkutatás nélkül úgy látszik, az Eötvösök a XVII. század végétől hivatali tevékenységükkel emelkedtek ki a köznemesség átlagából.

ként, s anyagi áldozatot vállalva) a dunántúli Vérthalom⁴⁰ plébániáját választotta. A csatatérről és a „nagyvilágból” a lelkek gondozójaként tér vissza a falusi magányba, ahol önzetlenül – és megelégedetten – él a rábízott „nyájért”.⁴¹ Azaz: másokért. Megértő és megbocsátó. Ezzel lehet az özvegy (és magányos) Anna grófnő hűséges tanácsadója, meghitt barátja. Férfiasan határozott, mivel azonban papi esküje kizárja életéből a női vonzalmakat, egyformán kezel minden férfit és nőt. Szerepe a szenvedés világában a Vigasztalóé. A beszélő szellemében figyelmezteti Anna grófnőt, hogy az embert csak a szeretet fénye teheti boldoggá.

Szívesen elmélkedik a nevelésről.⁴² Egy ízben annyira belefeledkezik a múltidézésbe, hogy a nyugtalan grófnénak kell a vihar közeledtére figyelmeztetnie. A természet fölöttes hatalma vet véget a beszélgetésnek, melyben a lelkes mesélőt elragadták fiatalkori emlékei, s ezt az időszakot az emberiség aranykorának minősíti. A beszélő itt annyira azonosul a plébános nézőpontjával, hogy szónoki nyelvén nehéz fölfedezni az iróniát. A nagyvilág díszes (gazdagon díszített) termeiben játszódó emlékképben elválaszthatatlan egymástól a színpadi és társasági szerepjátás. A külső és belső értékek viszonyát keresve vitatja az új divatot, ami a „szív nemességére” hivatkozva ócsárolja a felsőbb osztályokat.⁴³ (Az osztályalapú fölfogás eme tagadásában alighanem tényleg önéletrajzi kérdést fedezhetünk föl!)

Eötvös „államtudományi” tanulmányaiból azok a kérdések lebegnek a regény háttérében, amelyek az európai viszonyokkal, a nemzeti államok jövőjével, a „nemzetiség” mibenlétével, a sza-

⁴⁰ E képzelet szülte helységnevét valóban hordoz önéletrajzi utalásokat: egyszerre idézi az író gyermekkorának váli és ercsi élményeit. Váli a Vértes hegység alján, Ercsi a Duna közelében található.

⁴¹ Egyetértek Z. Kovács észrevételével: neve szójáték. A „farkas” – pásztor. (I. m. 385–388.)

⁴² A név a nyájra törő vadállatot jelenti, s ezzel a veszéllyel a „jámbor pásztor-nak” kell szembeállnia.

⁴³ „...felsőbb osztályok ócsárlása az irodalom egyik kedvenc tárgyává lett. Demokráciánk elfelejti, hogy ha minden magasabb születésű embert csakugyan ördögnek tart, egyszersmind magasabb lénynek kell őt elismernie, mert hisz az ördögök süllyedett angyalokból váltak ördögökké. [...] Én részemről a legdivatszörűbb kabát alatt aránylag éppannyi nemes szívet találtam, mint parasztszűrben...” (A nővérek, 95.)

badság és egyenlőség, valamint a kereszténység kérdéseivel foglalkoznak. „Bár a legdurvább anyagiassággal vádolják rendesen e kort, amelyben élünk; ha nyugodtan vizsgáljuk, amik körülötünk történtek, mindnyájunknak meg kell győződünk afelől, hogy aligha találunk a történelemben egyetlen századot, melyben egész népek bizonyos eszmékért nagyobb készséggel áldozták volna föl anyagi jólétüket.” Az *Uralkodó eszmék*⁴⁴ 1854-es előszavában olvassuk ezt a gondolatot, ami tagadhatatlanul ott rejtőzik a regény szövegvilágában az 1848-as forradalmak tanulságaként. Három ilyen eszmét jelöl meg a szerző: a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméjét, amelyeket összeegyeztethetetlennek minősít. A kor tévedéseit Rousseau tanaihoz és az 1789-es francia forradalom torzulásaihoz vezeti vissza, mert úgy látja, ott a szabadságra hivatkozva valójában csak a kormányhatalomért folyt a küzdelem.⁴⁵ Fontosnak tartja leszögezni, hogy a XIX. század közepén Bacon nézetével szemben „közös meggyőződés, hogy a vélemények tartós összhangzása csak úgy lehetséges, ha az igazságig jutunk.”⁴⁶ Ennek érdekében pedig vissza kell térni a keresztény vallási tanításban található erkölcsi alapelvekhez. Ezért mondja, hogy a „pápaság az anyagi önkénnyel szemben szellemi hatalom”. Szelleme hinthette el a befolyása alá tartozó népek körében a „polgári szabadság magvát”, mert e „szellemi irány közösségében s kiindulópontul szolgáló eszmék azonossága által meghatározott polgáriasodási egységben kell keresnünk”⁴⁷ a jövőbeli kibontakozás feltételeit. E gondolatmenet következetesen érvényesül *A nők történetében*.

⁴⁴ Idézeteim a Bp. 1981-es kiadásból valók. Az előbbi helye: 29.

⁴⁵ Uo. 73.

⁴⁶ Uo. 51. – Bacon nevét következetesen „Bacó”-nak írja.

⁴⁷ Uo. 43.

Az idilltől a feszültségekig

Az „idilli nyugalom, a vétek, a vezeklés és kiengesztelődés nagy” témái közül az első kettő kap nyomatékot. A vezeklés inkább bűntetésként jelenik meg, a kiengesztelődés vitatható, noha a beszélő ezt akarja sugallni.

Az idill – ellentétben *A karthausival*, ahol hiányzik – a történet kezdetén már-már fenyegetően tökéletes. A helyszín, miként az elbeszélés első mondatából megtudjuk: „Felső-Magyarország egyik legszebb vidékében fekszik”.⁴⁸ Süt a nap, semmi nem mozdul, a boldog úrnő kislánya alszik, talán tényleg anyjáról álmodik. Az idő is föloldódik a rekkentő hőségben, a „hársak árnyékában menedéket” találó család nem veszi észre az órák múlását, s „még csak nem is gyanították, hogy” közben „nyugat felől a láthatáron felhők vonultak össze. A fecskék nyugtalanul kezdtek körülszállni...”⁴⁹ Aztán betör e nyugodt képbe a boldog család rendkívül izgatott feje, s az asszony mit sem sejtve üdvözlí: „Ez csakugyan váratlan öröm”.⁵⁰ Már csak ő hiányzott, a boldog férj és apa. Itt azonban fordulat következik: Ormosy gróf sietségének oka és következménye – bármennyire szeretné drámai hatását csökkenteni – szétrombolja az idillt.

Közel sem ilyen tökéletes az az idill, amit a csalódott és szenvedéseinek érzetétől megszabadulni nem tudó Ormosyné a második rész (kötet, „könyv”) elején visszaállít. Az előbbi mintha „természetes” lenne abban az értelemben, hogy a leírás a táj szépségét és az időjárás ritka, de nem szokatlan állapotát emeli ki. Itt viszont a teremtető szándékra, a helyreállító munkára, az idő visszafordításának kísérletére esik a hangsúly. Annál inkább, mert az idillbe feledkezés miatt marad ki Ormosy Margit neveltetéséből a tevékeny életre fölkészítés. A beszélő nyomatékosan emeli ki a hiány és a romlás gondolatát, ami az építőszándék szünetelése miatt következett be. Adott egy érték, ami a majdnem elpusztult, mert gazdája meghalt, illetve elköltözött. (A vérthalmi kastély-

⁴⁸ *A nővérek*, 7.

⁴⁹ Uo. 10.

⁵⁰ Uo. 11.

ban élt Ormosyné anyja, a grófné férje halála után innen költözött a városba, innen került lánya a szerencsétlenséget hozó Felvidékre. Miután a rosszemlékű ormoslaki jószágát a fölborult családi egyensúly miatt kétségbeesett gróf még külföldre utazásuk előtt bérbe adta, özvegye visszatér ide.) Ennek az „otthonnak” központi eleme a „kert” ősi metaforája,⁵¹ amit ember hoz létre saját elképzelései szerint, s ami gondoskodása nélkül elvadul.

Farkas Máté vallási tevékenységéről (eltekinthetve egy házassági szertartástól és prédikációjára utalástól) szó sem esik, mégis a keresztény értékek „kösziklája”.⁵² Ő, aki vér szerint nem tagja a földet birtokló családnak, a kert első helyreállítója. Ezzel a céllal költözött Vérthalomra, és saját – régimódi – ízlése szerint a hazaköltöző grófi családnak rendbehozatta az elhanyagolt kastélyt. Munkáját a külföldről hazatérő özvegy grófné a változás és változtatás szellemében folytatja.⁵³ Az érdekesen korszerűsödő (vagy a divathoz alkalmazkodó) idillnek a lényege a régi rend fölbomlásában és az „új divatú” kényelem elfogadásában rejlik, ami majd magyarázatul szolgál arra, hogyan lesz e védett világból kilépve a fölnőtt Margit az ismeretlen rossznak kiszolgáltatott áldozat. Egyúttal annak jelzése is, hogy önfeladó férjével ellentétben Ormosyné nem minden tanulság nélkül utazgatott a világban. Az

⁵¹ Vö. Northrop FRYE: *Az Ige hatalma*, Bp., 1997. 237–283.

⁵² Egyik keresztény értelmezésben Péter, akire Krisztus egyházát építi; de egyúttal maga a Megváltó, akinek megjelenésére épül a földi élet emberi világa.

⁵³ „Egyes szobákban a régi bútorok egészen eltűntek, másokban a régiek mellé, melyek elavult formáik által ismét divatosakká váltak, újak szereztettek, a harmónia tekintetéből egészen elaggott társaik mintája szerint készítve, míg ezek ismét az újakkal egyenlő szövettel borítottak be. A kertben a nagy fasorok nemcsak nem nyíráttak le francia ízlés szerint – mit Farkas, mikor a grófnét várta, csak azért hagyott későbbre, mert ahhoz értő kertészt nem talált –, sőt egypár közülök egészen kivágatott, s az ekképp nyert szabad helyen a legszabálytalanabb formájú ágyakban, legkülönbözőbb színű virágok díszlettek; [...] Még a ház külseje sem tartá meg a régi szimmetriáját [...] az egész rend, melyet Farkas annyi fáradsággal helyreállított, s melynek annyi fontosságot tulajdonított, felbomlott, s mi legcsudálatosabb, ő maga is lassanként megbékült e változásokkal. Nem mintha elvei változtak volna. [...] De elveinknek – legalább mi azok életképességét illeti, a kényelemnél nincs veszélyesebb ellenők”, s e kényelmet a fáradhatatlan pap is élvezte. (*A növények*, 86–87.)

újonnan megalkotott idillnek is vihar vet véget, s Margit házassága majd új fejezetet nyit.

A harmadik „könyv” a nászútját külföldön töltő fiatal pár ott-hontalanságának tényével kezdődik. A negyedik elején pedig megtudjuk, hogy Margit távozása óta Vérthalom „külsőleg semmit sem változott.” Sőt, amíg lánya nem volt otthon, gondozásával a grófnő még többet foglalkozott azért,⁵⁴ hogy ismét életre keltse az elvesztett idillt. Közben – a második vihar-jelenetben – új szereplő jelent meg a történetben, Margit szerelmese, kérője, majd férje: Káldory Adorján. „Nagy családnak utolsó ivadéka; dús vagyonnal...”⁵⁵ Erkölcsi korlátokat, kötelességeket nem ismerő öntudattal, amire szülei korai elvesztése után⁵⁶ hízlegők nevelték, akik beleoltották a gazdagok sajátos értékrendjét: „hogyan lovaink a legjobbak, lakásunk bútorzata a legdivatszerűbb, hogy legjobb táncosnak s vívónak tartatunk,” s ezek a pótlékok, „melyeket az úgynevezett nagyvilág híveinek osztogat, a szívnek talán több gyönyört adnak, mint később maga a dicsőség”⁵⁷ – már ha valaki arra is szert tud tenni, de Káldorynak eszébe sem jut a „nagyság” keresése. Mielőtt személyében Margit látókörében megjelenne az első fiatal férfi, aki kérője lehet, de akiről a szerelmi érzés föllobbanásakor semmit nem tud, legföljebb a nevét és vagyonát ismeri, szemhatárát baljós kép tölti be: „a sűrű erdő felett a káldori vár hegyes tetői s magas tornya...”⁵⁸ E szomszédság lényeges ellentétet hangsúlyoz: a kép egyik felén a vérthalmi kastély, a templom, a kert, a szorgalmas falu „fehér házsorai” láthatók; másikon a komor középkori vár, s körülötte a pincék és borházak, az italozás gyönyöreinek, a mámoros multságoknak kiszolgálói. S a korabeli olvasó tudatában a Káldor névnek föl kellett idéznie Vörösmarty „kannibáli”⁵⁹ művét, *A két szomszédvár* című híres-

⁵⁴ Uo. 254.

⁵⁵ Uo. 116.

⁵⁶ Újabb fontos hasonlóság *A karthausival*: Káldory is anyátlan.

⁵⁷ *A nővérek*, 117. – Eötvös pótlék helyett a „szurrogatum” szót használja.

⁵⁸ Uo. 98.

⁵⁹ Berzsenyi írta: „ne tartsa lantjához méltónak az oly kannibálokat, minő a két szomszédvári hős”... Kölcsey „iszonyú sötétségről beszélt” a mű elolvasása után, majd Erdélyi János emberi indulatok nagy erejű megszólaltatását emelte ki. (VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, 5. k. Bp., 1967. 623–626.) Olvasó ember nehezen kerülhetett ki, hogy ne ismerje ezt a különös művet.

hírhedt eposzát. Az utalás sötét végzetmítosza segít előhívni azt a baljós, fenyegető érzést, ami beárnyékolja két fiatal találkozását.⁶⁰

A beszélő különös gonddal mutatja be Káldoryt. Nevelését anyja helyett⁶¹ magára vállaló nagynénje – mondja az ironikusan – mindent megtett „a Káldory család javáért”. „Soha szeretőbb szív az övénél nem létezett. De a közügyek, a haza, az emberiség saját körén kívül feküdtek, s e nézetei annál több befolyást gyakoroltak növendékére, minél kevesebbet tett, hogy azokat reá erőltesse.”⁶² Ennek eredményeként többet utazott külföldön, mint hazánkban, s a kor szellemében regényeket⁶³ olvasott. Talán ezért mondja róla a beszélő, hogy mint „a világon oly sok mindent, érzelmeinket is részben képzeletünk befolyásolja.” Amikor Káldory Adorján megfogja Margit kezét, hogy aztán megkérje, azt hiszi, őszinte.⁶⁴ A befogadó azonban egy jól ismert szerep átélőjét látja, s az a benyomása, e pillanat ugyanolyan idegen a férfitől, mint ahogy később sem érti a felesége jellemét alapvetően befolyásoló ábrándozást. Amit a regényirodalom ültetett el a gyermeklányban, s amitől soha nem szabadult meg. A könyvek most olyan hatást gyakorolnak a közvéleményre, „mint egykor Plutarch életrajzai”. Különös módon azonban itt nem Margit (cím szerint nem említett) regényeire utal a beszélő, hanem arra a szellemi áramlatra, amely Káldory világfelfogását alakíthatta. „A világfájdalom

⁶⁰ A két szomszédvár költője így jellemzi a Káldorokat és Sámsonokat: „Két ház volt régtől szomszéd a róna határán, / Régtől ellenség, dühös, békülni tudatlan...” (I. 52–53.) Mégis „dúlt a szerelem s vaddá lett, mint oroszlán, / és káldori szűz vagy sámsoni gyenge leányzó / Lőn, ha talán tetszék, veszedelmes czélja vitáknak.” (I. 63–65.) (I. m. 260.) – A név Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* című regényében is előfordul, talán mert a kháldeus (babilóniai) szó érezhető benne.

⁶¹ Megint egy anyátlan Eötvös-hős!

⁶² *A nővérek*, 120.

⁶³ Számos utalás mutat arra, hogy saját – irányzatosnak szánt – regényeivel el-lentétben, Eötvös gondolatvilágában a „regény” azokra a „romantikus” tömegcikkekre utal, amelyek a könyvpiar „információs forradalmában” az életre-nevelés helyett az üres szórakoztatást szolgálták: hamis értékrendjükkal, ál-eszményeikkel az ábrándkeltéssel, a leegyszerűsítő világképekkel.

⁶⁴ „Ne mondja senki, hogy az érzés, mellyel a hölgy kezét megragadta, csak színlelet vala; hogy lángoló szavai között, melyekben érzelmeit előadta, egy volt, egyetlen egy, melynek igazságáról ő maga nem vala meggyőződve.” (*A nővérek*, 155.)

helyett, melyet Goethe *Werther*-ében és *Faust*-jában, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alapját azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, mik az életben kielégítést nem találnak, most az életuntság állíttatott fel eszménykép gyanánt. A kétely, melynek gyötrelmei mindennemű költészetnek tárggyul szolgáltak, elavult, s tagadáshoz jutottunk. Ki a világot megveti, nagy szívnek, ki minden nemesebb érzést tagad, mély elmének tartatik”.⁶⁵ A Margitot nevelő Farkas Máté ezt rögtön észreveszi Káldoryban, s félti tőle szeretett pártfogoltját. „A praktikus férfiú, ki soha munkátlanul maradni nem tudott életében, Káldory blazírozottságát nem foghatja meg”, de mivel a sötétben mindig a világosságot, a reményt kereste, ezúttal sem törődött bele fölismerésének tényébe, hanem „azon meggyőződéshez jutott, hogy ez csak átmenő állapot, egy neme a betegségnek, mely idővel el fog múlni. Ki kell őt ragadni jelen munkátlanságából, hozzá méltó pályára kell őt vezetni; s minden jó lesz.”⁶⁶ Vallja a beszélővel egyetértésben, mert a vallástagadó kor másik nagy betegségének az önsajnálatot tartja: „Isten olyasnak alkotá az emberi szívet, hogy állandó meglegedését ne az élvezetben, hanem a törekvésben találja. Nem egyedül mindennapi kenyerét, de a szerencsét is csak homloka izzadságában keresheti az ember.”⁶⁷

Az idillben kialakult ábrándok miatt hiányzik Margitból a lelkielő és tettvágy. Talán nem életunt, de szenved, „hogy a férfiú, kit szereteteinek tiszta sugaraiban félistennek gondolt, végre csak közönséges ember.”⁶⁸ Az elkényeztetett (huszonkét-huszonnégy éves) lány, aki nem ismeri a világot, nem szállhat szembe férje rossz tulajdonságai mellett a Sorssal is. Márpedig házasságukat „nagy események” követik, amelyek „egész Európa nyugalmát feldúlták, s melyeknek egyedüli, de megmérhetetlen súlyú eredménye az vala, hogy általok népek, s egyesek legszebb reményeiktől fosztattak meg...”⁶⁹ A negyvennyolcas forradalom és szabadságharc azonban közönyösen hagyja a férfit, akinek erről al-

⁶⁵ Uo. 121.

⁶⁶ Uo. 184.

⁶⁷ Uo. 117.

⁶⁸ Uo. 218.

⁶⁹ Uo. 188.

kotott fölfogását a beszélő így adja vissza – nem csekély iróniával: „Nem ismertem senkit, ki közdolgokban részt vesz, s kinek állását s tetteit nem önzés határozná el; legjobbak még azok, kik csak személyes érzéseiket s nem érdekeiket követik; de vajon biztos kalauzok-e ezek, hogy utánok indulva, nemzetek s országok nyugalmát veszélyeztetni jogunkba állna? Mit találunk az emberi nem történeteiben a csalódások hosszú soránál egyebet? Mi mást azon meggyőződésnél, hogy mindazok, kiket a jövő bámul, mert az elvet, mely koruknak irányt adott, ők hirdeték: ha a pálya újra kezdődhetne, más, talán előbbi meggyőződésekkel éppen ellenkező igazságokért küzdenének, vagy mi még valószínűbb, többé részt nem vennének a tusában, hol győzni lehet, de a küzdelem célja örökre elérhetetlen. Nem látjuk-e, hogy a legjobbak még dicsőséget sem arathatnak, mert ezt is csak pártok osztogatják, s ki ezeknek kedvéért meggyőződéséről lemondani (nem akar), ki azért, hogy a tömeg mindig utána induljon, magát általa egy állásból a másikba hurcoltatni engedi, az nem számolhat kedvezésökre.”⁷⁰

„Mindamellett e nagy események, melyeket magától lehetőségig távoltartott, nem maradtak befolyás nélkül életére, [...] Káldory tétlenségében azon egész idő alatt elégedetlenebbnek érezte magát mindazoknál, kiknek törekvéseit megvető sajnálkozással nézte”.⁷¹ Ez a belső nyugtalanság a közös céltalanság következménye, s anélkül teremti közte és felesége között feszültségeket, hogy észrevennék. Egyik sem találja élete értelmét és helyét a világban. Az asszony változatlanul tökéletes boldogságról álmodik: „Nők bámulatos szilárdsággal ragaszkodnak minden reményhez, minden csalódáshoz, mely szerelmökhöz összefügg; s Margit, ki [...] férjének belső meglegedetlenségét észrevevé, talán még jobban szerette őt.”⁷² Miközben a „résztvéltenség, s a

⁷⁰ Uo. 188–189. – Tagadhatatlan, hogy a szabadságharc előtt külföldre menekülő Eötvös saját keserűségét is megtaláljuk e sorokban, de a szövegben ezeket olvassuk a beszélő elhatárolódó szándékának megfelelően: „Ezek voltak Káldory nézetei, melyeket előbb Várhalmon, valahányszor őt Farkas Máté a közdolgokban részvételre buzdítá, mindig vitatott, s melyekben őt az utolsó évek eredménytelen küzdelmei még inkább megerősítették.” Noha fölviannak érvei között a „nádparipák” és „agyréme” is, de a hangsúly mégis közönyén van.

⁷¹ Uo. 189.

⁷² Uo. 190.

megvetés, mellyel a tömegtől” elfordult, megingatták az emberekbe vetett bizodalmát; a fiatalasszony szomorúságára nem „igen vágyódott” „az apai örömök után” sem.⁷³ Világképük – amiről keveset tudunk – együttélésük idején nem közeledik, inkább távolodik egymástól. Három évig utazgattak, de ennél többet nem tudunk életük eseményeiről, kivéve a mindkettőjükben fokozódó belső feszültséget. Elégedetlenek önmagukkal, a világgal, s – ki-mondatlanul – egymással.

A történet kettős indítéka a bűnről szóló hír. A bűn is kettős: a lázadásé, valamint a lázadást okozó erkölcstelen és igazságtalan magatartásé. A bűn, ami ismertsége miatt nem kíván nyomozást, elindítja a kalandot. Meghatározza Anna grófnő életének irányát, s ezzel lányáét, aki már az eredeti vétkekkel alig találkozhatott. Ez a közvetett következés, az apa hiánya, megindokolja (Káldory megjelenéséig) a magyar történelem ismert közéleti eseményeinek teljes mellőzését. A cselekmény emiatt a vétkek néhány körének a bejárására szűkül. A szövegvilág ideje mindvégig folyamatos: az 1831-ben elindult, s nagyjából a megjelenés időpontjáig (1857) okszerűen változó jelen. A történet sodrában a plébános rendíthetetlenül (és időtlenül) megőrzi mértékül szolgáló erkölcsi szilárdságát. Azok közül, akiknek a maguk vándorútjának tanulságaként meg kellene változnia, többen meghalnak, hárman önmaguk lényegét megőrizve válnak mássá.

Vétek: a lázadás

Eötvös regényeiben a vétkek általában nem „gonosz” számítás eredménye,⁷⁴ hanem a szenvedély elhatalmasodásának a következménye. Az indulatain uralkodni nem képes ember meggondolatlanságainak a következménye. Olyan politikus véleménye ez, aki hisz abban, hogy a közgondolkodás meggyőző érvekkel befolyásolható, a szélsőséges nézetek viszont veszélyesek. Az idilli béke ellen-

⁷³ Uo. 191.

⁷⁴ A számító, mások érzelmeivel nem számoló embertípus persze a szenvedélyek leggyakoribb főlidézője.

téte az elhatalmasodó – gyanakvással táplált – félelem: Ormosy is azért lovagol hanyatt-homlok haza a biztonságot nyújtó Kassáról, mert félti a családját. A menekülés gondolatától visszariadó felesége meglepetten kérdezi: „De miért menjünk el? [...] Egész életünkben nem bántottunk senkit, sőt [a parasztok] jótévedőknek neveznek.”⁷⁵ A gróf azonban, aki „sohasem követett el igazságtalanságot jobbágyain”,⁷⁶ látta, tudja, hogy nagy baj van, mert mások másként viselkedtek, mint ők; s egyesek jóindulata nem képes ellensúlyozni az elkövetett bűnöket. A plébános, aki az „inspektor szerint” eleget fogta a „nép pártját” ahhoz, hogy befolyásával megfékezze a falu indulatait, azt mondja, a jószágigazgatóra a parasztok mindenkinél jobban haragszanak.⁷⁷ Az idegen lázítók különben sem ismerhetik a helyi viszonyokat. A többségben lévő „lót” (szlovák) jobbágyok más nyelvet beszélnek, mint földesuraik, akiket nem is értenek. A nemzetiségi kérdés Magyarországon negyvennyolcas drámáját vetíti előre. A lázadók kegyetlenségének első példája mégis Váry gróf szlovák nevű – „kissé szigorú” – tisztartójának a megkínzása és kivégzése.

A plébános „védőbeszédében” a nép kegyetlensége és „ostobasága”⁷⁸ az urak viselkedésének – és gondolkodásának – a következménye, de a cselekményben a veszélyekkel számoló plébános azt javasolja a grófi családnak, hogy titokban (nyomot nem hagyva) meneküljenek el. Biblikus műveltségének a nyelvén szónokol,⁷⁹ s az említett vihar az egész idillt fenyegeti. Farkas Máté a

⁷⁵ *A nővérek*, 12.

⁷⁶ Uo. 17.

⁷⁷ Uo. 19.

⁷⁸ A javaslat érdekessége, hogy a keresztény szellemű grófi család okkal gondolhatta, hogy nincs rejtegetnivalója. Fölfogásukban a világ áttekinthető rendjében soha nem követték el a csalás, a hazugság bűnét. A következmények előli menekülés önmagában is bűn, noha itt ésszerű.

⁷⁹ „Jobb lenne, kétségen kívül, ha ellentállna” a falu népe az izgatóknak – mondja –, „de ne feledjük, hogy azok kiket a gonosz tiltott gyümölcs leszakítására ösztönöz, és kiknek, ha tanácsát követik, a világ minden tudományát és hatalmát ígéri, talán éhesek is, és hogy nem annyira fényes vágyak, mint a jelen szükségéi által ragadtatnak el. [...] Ugyanazon csepp, mely reggel mint harmat függött a virágon, este talán mint vészfelleg száll körül, s ha a vihar kidühöngte magát, ismét mint tiszta csepp ragyoghat valami fűszálon.” (Ormosy elveti a forradalom megtisztító hatásának gondolatát. A kérdés már *A karthausi* íróját is foglalkoztatta.) „A nép mindig érdemes reá, hogy egyesek magokat érte feláldozzák, érdemes már azért is, mert ő szintén annyiszor áldozza fel magát; s annyiszor áldoztatik fel egyeseknek.” (Uo. 21.)

várható „rossz idővel” indokolja a menekülők sürgős indulását, előre látja a közelgő mennydörgést, szavai mégis profetikusak. Az útrakelők a magaslatról még egyszer visszapillantanak elhagyott otthonukra, ahová (s ez is a beszélő üzenete) többé nem térnek vissza. Ennek a véglegességét a befogadó még nem sejteti. A közelgő vihar leírása a szöveg legköltőibben megfogalmazott részlete. A késleltetés retorikájával előlegezi az elbeszélés folytatását uraló lelkiállapotot.

„Villám villámot, dörgés dörgést követett. Hol a fenyők nem bikkal vegyülve álltak, ott a szélvész egész sorokat döntött fel, s a recsegés, mellyel a lezuhanó fák ágai széttörtek, messze elhangzott az erdőben, a zápor közel zuhatagként hangzott, midőn a sűrű ágakon keresztültört.”⁸⁰ Ez a „zene” kíséri a menekülő úri családot a hűséges vadász kunyhójába, ahol majd beigazolódik, hogy ezúttal rájuk vadásznak. A baljós előjelet megpróbáltatás, szenvedés, halál követi. Noha a menekülési terv minden részlete jól átgondolt: megvalósíthatónak látszik, egyrészt az események is jobban fölgyorsulnak, mint azt gondolták, másrészt az anya szorongása, ragaszkodása a saját menekülését nehezítő kislányához azt eredményezik, hogy a dolgok a tervezők várakozásától eltérően alakulnak. A fenyegetés súlyát a „kútmérgezés” lázító rémhírét Miska jól érzékeli.⁸¹ A hű szolga is „félíg-meddig” elhiszi „az álhíreket”, s a gróf elkeseredetten gondol azokra, „kik aljas fukarságuk által a népben gyűlöletet gerjesztenek” és a népre, „mely csak egyeseket szeretett, de gyűlöletét mindég egész osztályokra terjeszti ki.”⁸² Hiába igyekezett jobbágysai bizalmát megnyerni, a gyűlölet rá is kiterjed. Csalódását fokozza a megálázottság érzése, hogy vadászpadlásán kell – családjával – az üldözők elől elrejtőznie. Itt hallgatja végig a parasztok érveit. A késői olvasó pedig eltöprenghet, vajon milyen nyelven fogalmazták meg ezeket? Az viszont nem kétséges, hogy a tanulságot

⁸⁰ Uo. 24.

⁸¹ A korabeli orvostudomány nem volt képes védekezni a kolera ellen. A fertőzés ellen vesztégzárat kényszerítettek a lakosságra, a kútvizet pedig fertőtlenítéssel akarták megtisztítani. Ezekből támadt a szegény nép megmérgezési szándékának izgalom – és alaptalan – föltételezése.

⁸² *A nővérek*, 26.

úgy tulajdonítja hősének a beszélő, hogy azt általános érvényűnek tartja.

A vadászházhoz érkezők abban a kedélyes modorban beszélgetnek, ami a kor általános fölfogása szerint a parasztokat jellemzi. „Fertelmes idő – szól Miska, erős füstöt eresztve pipájából.” Ebbe a „stilizált” hangulatba fenyegetően szól bele a megállapítás: „Nagy dolgok történtek [...] Mi itt parancsolunk. Ezentúl mi leszünk a grófok, a nemes és nagyságos urak”⁸³ – mondhatja egy dühös paraszt pálinkát követelve. Ebben a beállításban a lázadás célja pusztá szerepcsere, nem az igazság keresése. Ördögöknek látják az urakat, akik elfelejtik, hogy a parasztok az erősebbek. Fenyegetésük – „szörnyű bosszút fogunk állni” – ijesztő,⁸⁴ s jelzi, hogy a beszélő nem akar a lázadás mellett rokonszenvet kelteni. Az erős Miska nem fél, külön a többiekénél, és az elbűjtatott családot nem találják meg. A jelenet azonban ahhoz is elég rémisztő, hogy a gróf nagy nehezen rávegye feleségét, engedje el kisebbik lányát Miska feleségével, a dajka Katival, aki saját – csecsemőkorban meghalt – gyermekének ruhájában – minden valószínűség szerint – meg tudja menteni. A gróf, a felesége és Margit lánya más úton indul Kassa felé, ahová később szerencsésen megérkeznek. A kislányt Kati – a gyáva és fölöslegesen rettegő harangozó kíséretében – viszi magával a szülőfalujába, ahová soha nem érkezik meg. Sorsa a történetben majdnem végig titok marad.

Ezért a titokért – és az Ormosy család megmeneküléséhez szükséges időért – kell Katinak – Miskával együtt – meghalnia. „Ha a lázadás” – mondja Miskáról a beszélő – „mint ormoslaki parasztot találja, minek ő született, valószínűleg kitűnő részt vesz a pórok kicsapongásaiban; ha pedig a grófját nem bántják, nem vesz semmi részt a vitában. Miska – mi oly emberekkel, kik életmódjuk által a nép soraiból kilépnek, sokszor történik – nem nagy rokonszenvet érzett azon osztály iránt, melyhez születésénél fogva tartozott. A vadászat, mint a háború, némiképp kiegyenlíti az osztálykülönbségeket” – olvassuk a beszélő jellegzetes magyarázatát. „Miska hasonlónak érezné magát grófjához, kivel annyszor vadászott,” tudja, ura képes bajtársként viselkedni. Nem is hiszi

⁸³ Uo. 27.

⁸⁴ Uo. 31. – Az én kiemelésem. TTE

el róla a gyanúsító rémhírt, sőt kész a védelmezésére: „el vala határozva, és csaknem türelmetlenül várta, hogy elleneivel szembe szállhasson.”⁸⁵ Vétek, hogy józan megfontoltságát a fölháborodás indulata nyomja el. Pedig ha beengedi házába a lázadókat, s azok meggyőződnek, hogy a gróf nincs nála, talán nem vesznek észre áruló jeleket, hogy ott volt. A türelmetlen idegen (a lázító) a menekülők után vezetné a csapatot, amikor Miska (indulásuk késleltetésére) kiszól. Megkezdődik az ostrom, s az elszánt vadász túlságosan lenézi a gyáva és dühös tömeget.⁸⁶ Most azonban ismét közbeszólt a félelem: Miska egy személyes bosszútól vezetett dühös orvvadászt csak puskájával tud megállítani. Az első vér, az első halál látványának megrázkódtatása fölfűti a szenvedélyeket, s eztán már hiába érvel Miska: harcra kényszerül.⁸⁷ Amikor a gyilkoló szenvedély elszabadul, elsodor minden józan megfontolást, rokonszenvet.⁸⁸ A megvadult erőszak megállíthatatlan: megismétlődik a *Magyarország 1514-ben* öngerjesztő folyamata.

„A nyolcszázharmincegyedik parasztlázadás, mely csak Felső-Magyarország néhány megyéjére és itt is csak a nem magyar ajkú népességre szorítkozott, kevés hét után el volt nyomva. [...] Az első rendes katonaság megjelenésére a lázadók elszéledtek”⁸⁹ – magyarázza a történet elbeszélője. Addigra azonban Kati eltűnt (amint később kiderült, a kolerában meghalt, csak a gyáva harangozó hallgatott erről) – Ormosy kisebbik lányával, a szerencsétlenséget túlélő Ninácskával együtt. Hiába keresett lányának elvesztése fölborítja Ormosyné lelkivilágát.⁹⁰ A lázadást, a menekülést, lánya elvesztését, felesége betegségét követően a fiatal gróf

⁸⁵ Uo. 43–44.

⁸⁶ „A fellázadt tót parasztok, mint mindenki tudja, 1831-ben nem sok bátorságot mutattak. Néha egypár jól felfegyverzett ember nagy csoportokat kergett széjjel...” (Uo. 45.)

⁸⁷ „Az Úr kínszenvedésére kérlek, menjetek el [...] A gróf nincs itt, és én védelmezni fogom magamat az utolsó lövésig.” (Uo. 46.)

⁸⁸ A „parasztok legnagyobb része csakugyan nem akarta bántani Miskát, s részint ezért, részint mert bátorságát ismeré, kerülni akart minden erőszakot...” (Uo. 45.)

⁸⁹ Uo. 47–48.

⁹⁰ „Egy anya kebelében oly örömök s fájdalomak rejlenek, mikről férfinak soha tiszta fogalma nem volt, s miknek kimondására a természet az asszonyoknak is csak könnyeket adott.” (Uo. 49.)

is belebetegedett a történetekbe, ahogy a plébános mondja. A gyógyulás kedvéért külföldre küldi, azonban az „idegen körben” korai haláláig nem találja a helyét.⁹¹ A halál azért tünteti el Ormosyt a regény szövegvilágából, hogy felesége ezután a tökéletesség vágyától vezetve zárt, eszményi világban nevelhesse föl Margit lányukat. Ebben a közegben lesz a lány fölkészületlen az élet kihívásaira, maga is túlérzékeny és „elérhetetlen cél után” vágyakozó. A tökéletes, önmagában az életnek tartalmat adó boldogság azonban elképzelhetetlen. Ehhez nem találni társat. Nem találni akkor sem, ha Margit nem választ rosszul Káldory személyében. Aki vele szembeállítható lenne – Vámosy Vilmos – hasonlóan gyenge, céltalan ember. Hasonlóan rabja érzékeinek is.

Más vétkek – és vezeklések

„Rosszul ismered az emberi szívet, ha azt, kit semmi észrevehetőt, elpanaszolható baj nem ért, szerencsésnek hirdeted.”⁹² Azután tanítja erre a beszélő a befogadót, hogy bebizonyította, a „szem nem látta”, „fül nem hallotta” álmok elérhetetlenek és kártékonyak. A *nővérek* – a többi Eötvös-regényeket követve – a boldogság kérdését az „én” felelősségének szempontjából vizsgálja. A társadalom állapota nem kerül boncasztalára, működési zavarainak csak a történet elindításában van szerepe. A plébános – az érzékenység „régimódi” szellemében – mondja egykori tanítványának, Ormosynak: „Két szívet nem forraszt semmi inkább egygő, mint a közös fájdalom”. Nem veszi észre – vagy inkább nem akarja észrevenni –, hogy a szörnyű élmények nyomán egykori tanítványában a tagadás, a beletörődés, az önfeladás, a tétlen várakozás új (neki érthetetlen) szelleme alakult ki. A gróf a természeti törvényekre hárítja ezért a felelősséget.⁹³ A pap inge-

⁹¹ Ez érzelmileg lehet önéletrajzi jellegű, de ténylegesen Eötvös rengeteget dolgozott.

⁹² *A nővérek*, 219.

⁹³ Az „erős tűz, mely különvált dolgokat néha összeforraszt, másrésről azt, mi legerősebben összetartott szétválasztja...” (I. m. 58.)

rülten utasítja el az ál-materialista magyarázatot,⁹⁴ mert azt vallja, hogy az „én”-nek szabad akarata – és ezzel személyes felelőssége – van.

Anna vétke, hogy átengedte magát a szenvedésnek, s miközben a „másik” enyhét adó megszólítására várt, a párbeszéd minden kísérletét elutasította. A beszélő szerint az anya férjénél is jobban szereti gyermekeit,⁹⁵ s amíg feladatot nem talál magának Margit nevelésében, nem is lép ki az önsajnálathoz tehetetlenségéből. A beszélő szerint ez örültség, aki fiatal, gazdag, az előtt ott az egész világ, hogy „sokat és nagy dolgokat”⁹⁶ vigyen végbe.⁹⁷ Ormosy engesztelhetetlen vádat lát felesége lelkében, aki – hozzá hasonlóan – képtelen szavakba foglalni érzéseit. Az „én” és a „másik” között ki nem alakuló párbeszéd valótlan feltételezésekhez vezet. Ezeket a görcsöket a külföldi utazás élményei nem oldják. Mindketten a másakra várnak, s a férfi élete közben véget ér. Nem hallunk róla, hogy halála megrendítette Annát. Az egyedüllet mégis vezeklés, amit legfőljebb a plébános társasága és persze a vérthalmi háztartás-birodalom vezetésével járó⁹⁸ számos feladat enyhít. Nincs mellette többé az a tevékeny férfi, akihez feleségül ment, s aki módosíthatná lányuk nevelését. Vétke, hogy belefeledkezett az új idillbe, figyelmen kívül hagyta az „én” és a világ bonyolult, az egyént sok „megalkuvásra” kényszerítő viszonyát.

⁹⁴ „A hasonlat semmit sem ér, valamint azon hasonlatok megannyian, melyeket az emberi lét magyarázatára az anyagi természetből veszünk. Isten nem a virág vagy kő vagy víz vagy más anyag, hanem saját képmsására teremtette az embert, midőn a nagy világ minden teremtményei között egyedül őt ruházta fel szabad akarattal; nemcsak a természet, de – bizonyos határok között – saját sorsának urává tette őt.” (Uo. 58.)

⁹⁵ „Egy anya kebelében oly örömök s fájdalmak rejlenek, mikről férfiúnak soha tiszta fogalma nem volt, s miknek kimondására a természet asszonyoknak is csak könnyeket adott. (Uo. 49.)

⁹⁶ Uo. 60.

⁹⁷ „Ádám apánktól fogva, ki kezét az ismeret fájának gyümölcse után kiterjeszté, csaknem minden embernek megvolt hiúsága, s azok nem a legjobbak, kikben e hiba egészen hiányzik” – magyarázza, s hozzáteszi: – „De vigyázzon magára, nehogy hiú ábrándoknak egész üdvét feláldozza...” (Uo. 60–61.)

⁹⁸ A háztartást gyakorlatilag Galambosné vezeti, de Anna hozza a végső döntéseket, ő az „úrnő”. Erről a munkamegosztásról semmit nem olvashatunk. Azt sem mondja ki a szöveg, hogy Margit nevelésének elveiről a grófnő döntött. Mivel azonban a plébános ezzel nem egészen ért egyet, Galambosné hatásköre pedig idáig nem terjedhet, a felelősség nyilvánvalóan Annáé.

A következő tétel szerint Margit boldogtalanságát a helytelen – vagy szerencsétlen – neveltetés okozza.⁹⁹ Anyja beletörődik abba, hogy „nincs állandó boldogság, [de] legalább vigasztalhatatlan keserv sem létezik a világon”.¹⁰⁰ Szeretett lánya mindent megkap, ami megvásárolható. Vérthalom közel két évtizedig gondosan körülvelt sziget, ahol a serdülő lány a legtökéletesebbnek tartott nevelésben részesül, de nem találkozik a külvilággal, amit ezért nem ismerhet. Sőt, nevelői a végzetesen félrevezető látszatok által meghatározott, hamis képet táplálnak a tudatába. Ennek az eredménye olyan, mint a nők lábának elnyomorítása, amit a kínaiak szépségeszménye indokol.¹⁰¹ A teljes védettség Margit gondolkodását gyerekes állapotban hagyja, hiszen „nem engedték, hogy valósággal gyermek legyen, azaz súlyosabb következmények nélkül megtapasztalja a külvilág (és mások) keménységét, közönyét, rosszindulatát, ellenségességét. A „csupa józanság és életbölcseesség”,¹⁰² mesterkeltséghez vezet, s az életbe kilépő fiatal nő keveset tud, átélt tapasztalatai nem korlátozzák vágyait, álmait és indulatait. Az embereket játékszernek tekinti, egyaránt túlzó vígságában és keservében. Szenvedélyes, makacs, semmi ellenkezést, ellenvéleményt nem tűr el, de semmit nem képes megvalósítani. Pedig a hirdetett nevelési elv szerint az emberi kapcsolatrendszer szabályai csak a gyakorlatban sajátíthatók el, mert az „életben, mint a tudományban, bizonyos ismeretekhez csak bizonyos előzmények után juthatunk.”¹⁰³ A legnagyobb hiba,

⁹⁹ Annak a kérdésnek, hogy „nevelési regény-e” *A nővérek*, tekintélyes irodalma van. Vö.: Z. Kovács Zoltán, i. m. 374–375.

¹⁰⁰ *A nővérek*, 73.

¹⁰¹ „...minden gond s mesterkélés csak odavezet, hogy nyomorékokat neveljünk” (Uo. 78.)

¹⁰² Uo. 78.

¹⁰³ Uo. 79. – *A Parainesis* tanítása ez: „Minden ismeret kútfeje a tapasztalás”. (KÖM I. 116.) – Eötvös itt is, mint máshol, nagyon rossz véleményen van a korabeli nevelésről. Idegen elem a regény gondolatvilágában a népiesség elleni kirohanása, noha ez is a nevelés kérdéséhez kapcsolódik. A divatos törekvések „(s korunk, hol csaknem több könyv íratik gyermekek, mint férfiak számára, gazdag ilyenekben) engem azon erőlködésre emlékeztet, melyekkel mai időkben annyian a népiesség után fáradoznak, s hüszkébbek a paraszti kifejezésekre, melyeket nagy nehezen megtanultak, s többnyire helytelenül alkalmaznak, mint arra, hogy talán több kárnak doktorai.” Uo.

„melyet nevelésnél elkövethetünk”, az elkényeztetés, „s e hiba veszélyesebb, ha erkölcsi, mintha csak testi tulajdonainkra hat.”¹⁰⁴ Margit otthon csak feltétlenül viszonzott érzelmeket tapasztal: anyja, a plébános, Mariska – és az ezért fizetett nevelők – mindenben a kedvét keresik, minden vágyát teljesítik. A nyitott „élet” vándorútján azután férje erre se nem képes, se nem hajlandó. A barátnőnek gondolt Irma pedig fondorlatos módon visszaél hiszékenységeivel.

A beszélő párhuzamosan mutatja be Margit és Mariska nevelését. A plébános agyrémnek nevezi Rousseau nevelési elveit, noha nem világos, mire gondol,¹⁰⁵ a fejlemények igazolják véleményét. Helytelennek minősíti, hogy iskolai közösség helyett nevelőket alkalmaznak a viselkedési szabályok, szokások megtanítására, beleértve az olvasmányokat, a zenét, a rajzolást. „A gyermekre minden hat, s mentül különbözőbbek e hatások, annál inkább várhatjuk, hogy kifejlődése ferde s egyoldalú nem lesz.”¹⁰⁶ Noha Margit taníttatásában nem egy nevelő, hanem több is („francia kisasszony”, „hóbortos zongoramester”, „hosszú serényű festő”) vett részt, az egész lényege mégis a „csendes életre” fölkészítés volt. A csendben kielégíthetetlen ábrándok támadnak, amelyek nem szembesülnek mások törekvéseivel, viselkedésével, érzelmeivel, megnyilatkozásaival, ezért magukban hordják a téves megítéléseket. Anna grófnő szerint a nő fő feladata, hogy irányítsa a házi munkát, észrevétlenül otthonosságot teremtsen. A plébánosnak viszont az a véleménye, hogy az asszony legyen „az életben is társa férjének”.¹⁰⁷ Hogyan? Erre az Arisztotelészt idéző hosszú eszmefuttatásban csak általános és közvetett állásfoglalások vannak. Lényege a mértékletesség erénye, a kötelességtudás, az engedelmesség és az alázat. Ezek alapján minden nőnek magának kell a helyes választ megtalálnia. Hogy a férjével közös nyelvet (megértést) nem lelő, majd magára maradó Anna esetében ez mit

¹⁰⁴ Uo. 88.

¹⁰⁵ A XIX. század uralkodó eszméinek tanúsága szerint Eötvös Rousseau tévesnek minősített eszméiben kereste a szerencsétlen következményű francia forradalom okait.

¹⁰⁶ Uo. 90.

¹⁰⁷ Uo. 90.

jelent, az majd a történet legvégén derül ki. Ez persze nem változtat azon a tételen, hogy a beszélő szerint a szerencsétlenségek oka többnyire nem a csaló világ, hanem öncsalásunk.¹⁰⁸ Így tévedünk el a rejtélyes világban, ahelyett, hogy tapasztalati úton a lehető legjobban megismerjük. Így születnek – az olvasott regények¹⁰⁹ hatására – elképzelt szép reményeink, amiről senkinek nem szólunk, ezért távlataival, túlzásaival senki nem száll szembe. Ahelyett, hogy Margit titkos gondolatait tapasztaltabb és egyenrangú barátnőkkel osztaná meg, legfőbb gyermekkori társnőjével (később megtudjuk: húgával) beszél ezekről. Mariska azonban sokban nem értheti meg, mert álmodozó hajlamait eleve elfojtja a megélhetési kényszer. Annak a tudata, hogy a szegénység szűkre szabja lehetőségeit, s élete csak a cselekvésben teljesülhet ki. Szerencséje, hogy szépsége hozzáillő férfit ragad meg, aki ugyan magasabb jólétbe emeli, mint amire számíthatna, de a „gazdag” falusi paraszt életformája azután olyan kötelezettségekkel jár, amelyek bőségesen lekötik egy kétgyermekes anya minden idejét.

Margitnak Káldoryval kötött házassága után sincs semmi dolga, csak önmagával foglalkozik, öncsalásaira keres – hiábavalóan – választ. Mariskára – az anyaság mellett – „több száz” cseléd gondja, férje etetése (a mezőre is ő viszi az ebédjét), a ház rendben tartása vár. Margit jellegzetes tévedése derül ki egy sorsdöntő, a közelgő viharhoz kapcsolódó baljós pillanatban, amikor Mariskával beszélget. Olvasottságát társnője „természetes” élményeivel állítja szembe: „Mit könyveimben a világról olvastam, olyan vala, mint neked e kilátás...” Nemcsak ugyanazt látják, de olvasottságukban sem lehet túl nagy különbség, noha erről keveset tudunk meg. Mariska világképének középpontjában kötelességtudata áll, s ez nem teszi lehetővé, hogy Margithoz hasonló kötelességgel ábrándozzon, s meg nem határozott, de nagy tetteket

¹⁰⁸ Mert „nem lehet semmi veszélyesebb, mint ha fiatal korunkban eleven képzelőlehetőséggel oly helyzetbe jövünk, mely ábrándozó hajlamunkat erősíti”. (Uo. 92.)

¹⁰⁹ „Könyvekben a jóemberek mindig jobbak, szeretetreméltóbbak, a gonoszok sokkal gonoszabbak, mint őket az életben találjuk.” (Uo. 94.) – Nem tudjuk meg, mely könyvekre utal a szöveg.

megvalósító hősnők történelmi lehetőségei közé képzelje magát.¹¹⁰ A jelenet lélektani feszültségét természeti vihar követi, s ebben a rendkívüli – kiszolgáltatott – helyzetben (az ár elsodorja a hazatéréséhez szükséges hidat) találkozik Margit először Káldoryval. Szinte azonnal föladja önmagát: a férfi vonzerejének árnyékában tökéletesen elfeledkezik előbbi álmairól. Mintha „nagyság-vágyát” későbbi férjére vetítené rá – hiába. Mariska megelégszik a „maga körével”. Ennek megfelelően idézi az együtt olvasott „dalt”: „Magasb elmék, mélyebb szívek, jaj tinéktek a földön.” S hozzáteszi: „azon nagy embereket, kiknek történetét hallottam, nagyon bámulom, s még inkább bámulom az asszonyokat, már azért is, hogy annyi nagy dolgok véghezvitelére s írásra időt találtak: de őszintén megvallom, sohasem irigyeltem sorsukat, éppoly kevésbé, mint a gazdagokét.”¹¹¹ Nyitott kérdés, mit jelent itt az elme magassága, mert Mariska szívének „mélységében” nem kételkedhetünk. Erő az bizony nagyon is, csak éppen az elérhetetlen vágyak nem kísértik meg.

Persze, tanítja a befogadót a beszélő, ha eleve nem arra nevelik, hogy saját „körében” keresse boldogságát, akkor – a történet logikája szerint – az ő élete is kisiklik, ahogy ezt a gazdag molnár lányának, Viktának a példája szemlélteti. Itt is az a tétel érvényesül, amire már hivatkoztam: a rendnek a hiánya, ami az esélyegyenlőséget, a többség életének szabad kifejlődését biztosítaná. Vikta szülei abban vétkesek, hogy nem munkára, hanem saját lehetőségei túlbecsülésére nevelik lányukat. A történet szerint Farkas – régimódi – nevelőszelleme mélyen Margitba ültette a becsület fogalmát, s ezzel elfojtotta benne a szenvedélynek azt a formáját, ami Dárdayné házasságtörésbe, Viktát meggondolatlan kalandba sodorja. A körülmények józan mérlegelését mindkettőjükében elsodorja – a bűn ősi oka – a szenvedély démoni

¹¹⁰ „Néha lelketem nagyszerű ábrándok töltik el. Azokra gondolok, kiknek emléket a történetek fenntartották, kik tetteik s gondolataik által egész korszaknak új irányt adtak; s úgy látszik nekem, mintha csak akkor lehetnék boldog, ha hozzájuk hasonló lehetek. Hisz a dicsőség nem csak a férfiak kiváltsága: mennyi nőnevet találunk az emberiség legszebb emlékei között, s e példák miért ne hathatnának szintűgy buzdítva reánk, mint nagy férfiaké az ifjakra.” (Uo. 101.)

¹¹¹ Uo. 101. – Nem tudom, mennyi irónia színezi ezt a jellemzést!

hatalma. A molnárlány olyan korlátatlannak érzi szabadságát, mint Margit a sajátját. Szülei arra szánják, hogy a falu leggazdagabb parasztfiújának felesége legyen. Azután – lehetséges kérőként – egy szerény jövedelmű földbirtokos jelenik meg láthatárukon. Ez az egyetlen pont, ahol az elbeszélés bonyodalmaiban a negyvennyolcas polgári forradalom következményei megjelennek. A várt egyenlőség – ironikusan – alátámasztja Vikta ábrándját. A fölizzó szenvedély pedig, mint Eötvösnél mindig, itt is pusztító erejű: halál jár vele.

Dárdayné házasságát sokkal idősebb (és gazdag) férjével befejezett tényként ismerjük meg. Mindkét fél olyan kötelezettséget vállalt és teljesített, amelynek mérlegelte az előnyeit és hátrányait. A hangsúlyozottan megértő, jóságos, a bizalom szellemében teljes szabadságot adó férfi ugyanúgy számolt saját életkorával, mint Irma, aki csak így látta sorsát (és jólétét) biztosított-nak. A beszélő „szegénynek” nevezi, amikor bemutatja, s ezzel egyszerre utal szerény örökségére és a „lársaság” fölfogásában kialakult sajnálatra (Káldory megjelenése előtt). Az asszony is a sors áldozatának érezte magát, s úgy látta, helyzetén saját erejéből nem tud változtatni. Elfojtott vágyai miatt préda minden kalandra vágyó férfinak. A beszélő természetesnek tartja, hogy hiúsága fölkelthető, s az ebből fakadó szenvedély megingatja azt a *komoly* köteleességtudatot, ami eddigi viselkedését meghatározta. Irma föl sem tételezi, hogy Káldory udvarlása csupán unaloműző játék, talán némi (a szövegben hangsúlytalan) testi vágygal fűszerezve. Nem tudhatja, hogy az „én”-jét megszólító „másik” megijed majd érzelmei komolyságától,¹¹² nem tudhatja, hogy később maga minősíti majd bűnnek viszonyukat.¹¹³ A könnyelmű férfi szórakozásra vágyott, de a szép maszk mögött szenvedélyes szívet talált. Az érdekházasságban elfojtott érzelmek Káldory hatására robbanásszerűen ébrednek föl. Noha az élet iskolájában Irmát eddig a józan ész vezette, óvta az öncsalásoktól; a föllobbanó szenvedély elsodorja erkölcsi érzékét, aminek következtében

¹¹² „Ki esőért könyörgött, és záport nyert, nem érezheti kellemetlenebbül meglettnek magát Káldorynál, midőn észrevév, hogy esdeklései nagyon is meghallgattak.” (Uo. 122.)

¹¹³ Uo. 211.

saját életének elrontása után másokéba is végzetes következményekkel avatkozik be.

Irmát bátorrá, sőt vakmerővé teszi az őszinte – és elemi erejű – szerelem,¹¹⁴ elutasítja a „nagyvilágban” kötelező színjátszó szokásokat, s viszonzást vár. A „blazírt” Káldory (várvédő őseihez méltatlanul) gyáva. Fél a tettektől, mert következményeik vannak. A beszélő csak úgy formálhatja drámaivá a helyzetet, ha váratlanul kilátásba helyezi Dárday közeli halálát, Irma özvegységét. Ekkor a férfinak – a kor kötelező illemszabályai szerint a feleségül *kellene* vennie szeretőjét, amitől visszariad. Ebben a lélektani helyzetben hozza össze a véletlen Margittal, aki szép, előkelő és gazdag, de akinek vágyakozó, álmodozó, önmegvalósító „én”-je ugyancsak nem érdekli. Több tényező játszik közre abban, hogy az egyszer már megszerzett – és gyorsan megunt – Irma helyett őt vezesse oltárhoz. A legfontosabb, hogy a következmények nélküli élethez szokott férfi érzékeli a bátor ember szenvedélyét, amitől közönyös önzése visszarelten. Az öncsalás itt is jelentkezik. Amikor Irmával szakítottak, Káldory „nem ámtási szándékból mondta” – megtévesztő érveit.¹¹⁵ Ennek a következményével majd akkor kell szembesülnie, amikor felesége nem várt módon találkozik egykori szeretőjével, s neki a bonyodalom elkerülése végett magyarázkodnia kell. Feneketlen önhittségét azonban Dárdayné gúnyos hangja és szellemi fölénye sem képes megrendíteni. A beszélő szerint Irma vétkes házasságtörésben, házasságon kívüli szerelmi kapcsolatban; a korabeli olvasók közül azonban – feltehetőleg – sokan hajlottak arra, hogy fölmentsék a bűn vádjá alól. (Talán a mai – mindebben semmi különöset nem látó – befogadó sem vonja ki magát a beállítás hatása alól.) E vakmerő szenvedélyesség éppen ellentéte Margit lágy, formálhatónak látszó, de ismeretlen sóvárgásokkal teli egyéniségének.

Mindkét fiatal nő gondolatvilágában él a tevékeny élet vágya. Párizsban a „februáriusi forradalom”¹¹⁶ s még inkább a következ-

¹¹⁴ Ebben hasonlít Viktához, csak éppen az ő neveltetéséről, elkényeztetettségéről nem esik szó. Irma józansága éppen ellentéte Vikta romantikusan álmodozó hajlamának.

¹¹⁵ „...kit jó színészek módjára saját frázisai elragadtak...” (*A nővérek*, 128.)

¹¹⁶ 1848-ban.

mények, melyeket az hazánkban előidézett, erősen hatottak Margit képzeletére, s a szenvedelmes nő, ki e mozgalmakban egy új, nagyszerű időszak kezdetét látá, nem foghatta meg férjének részvétlenségét. Nem törődött politikával; nem gondolkozott egyes kérdésekről, melyeket ő úgyis legfölből szívével érthetett volna; nem tudta, nem is sokat kérdé, kinek van igaza: de hogy itt egy pálya nyílik, melyen minden erő, minden valóságos tehetség magát kitüntetheti, arról meg vala győződve; s a gondolat, hogy férje e nagy időszakban tétlenül áll, szívének fájt, mint egy csalódás.¹¹⁷ Be kell látnunk, az ezernyolcszázötvenes években megjelentetési szándékkal írott regény beszélője ennél messzebb nem mehetett. Mégis, a magyar társadalom politikai közegének meg nem jelenítése azzal a következménnyel járt, hogy Margit (ráadásul külföldön) nem gondolhatott olyan önálló szerepvállalásra, amire ismerünk korabeli példákat.¹¹⁸ Irma tudatában ilyen érvek nem merülnek föl. Lehet, ahogy mondja, tényleg csak azért ment Emsbe, hogy szeretett fivérét Vikta karjaiból „kimentse”, de a fürdőhelyek forradalom utáni szerepéről szóló utalás a magyar szabadságharcra is kapcsolatba hozhatná külföldre utazását. Erről nincs szó, de irodalmi példái elárulják, milyennek szeretné látni öccsét. Tudja Vilmosról (akit többnyire Vámosynak nevez a beszélő, sőt Vikta is), hogy könnyelmű és romantikus: a férfi elmondja nővérének, hogy a vérthalmi molnárlány meghódításával párhuzamosan miként lobbantja lángra a templomi oltár előtt álló szép grófnő.¹¹⁹ Öccséről, ennek az irodalmi fogantatású történetnek az elbeszélőjéről nem kis iróniával állapítja meg, hogy „hatalmas költő”. S megállapításához rögtön hozzáteszi: ha „kevésbé ismernék, magam is elhinném a történetet, melyet oly erős meggyőződéssel adtál elé, s mely éppúgy, mint Rousseau önvallomásai, csak képzeleteden alapul. [...] Nem hittem volna, hogy még oly ifjú vagy; de ezen segít az idő. Werther szenvedései után Mefisztó életfilozófiája, Childe Harold lelkesedése végeredménye-

¹¹⁷ *A nővérek*, 190.

¹¹⁸ E megállapítás azért fontos, mert az író „realista” regényt akart, amiben a befogadónak éppen hasonlóságok alapján kellett a „valóság” élményét fölfedeznie.

¹¹⁹ *A karthausi* Gusztávjához hasonló szótlanúsággal.

ként¹²⁰ Don Juan tapasztalásai: ez a fejlődés, melyet szeretők- s költőknél tapasztalunk; de nyugodt lehetsz, szívbajodnak nem lehet jobb gyógyszere, mint mely most ajánlkozik. Mentül jobban ismered Margitot, annál nyugodtabb léssz; a hasonszervi rendszer, ily betegségekkel legalább, csodákat művel.”¹²¹

Az idézet – talán akaratlanul – sajátos távlatba helyezi Irma gondolkodását. Nem tudjuk ugyanis, Margitnak milyen olvasmányokat kínált a vérthalmi magány zárt „iskolája”. Kétségtelen viszont, hogy Dárdayné megértette annak a színes irodalmi áramlatnak az üzenetét, ami Rousseau-val és Goethével kezdődött, majd Byron nagy hatású költészetében teljesedett ki – és változott meg. A Werther-utalásból még nem vonhatnánk le mélyebb következtetést, de Mefisztó életfilozófiája nemcsak a „rossz”-ról szól, hanem az élvezetek és szerelmek megvásárolhatóságáról is. Irma nemcsak az irodalomban, de a homeopátiában is járatos, lenyűgözően művelt. Ennek is szerepe lehet abban, hogy a történet végén ő marad az egyetlen bűnbánó, ő vezekel – életfogytiglan – saját vétkeiért, amelyek közül a legsúlyosabb, hogy a fürdőhelyen aljas ármánykodásra vetemedett.

Fürdő és malom

A XVIII. században – főleg német földön – számos kisebb-nagyobb uralkodó tartott „udvart”. Ezek – és a gazdag főurak palotái – alkották a korabeli regényekben sűrűn emlegetett „nagyvilágot”. A „társaság” új színtereként alakult ki egész Európában a sajátos fürdőhelyi élet, ami a mai olvasót már elnevezésével is megtevesztheti. Ezek középpontjában ugyan – nyelvérzékünknek meg-

¹²⁰ Byron a *Childe Harold* utószavában a következőket írja „maga mentségére”: „Nem volt arra szánva, hogy mintaképül állítassék fel, sőt inkább azt kellett megmutatnia, hogy a kedély és erkölcs korabeli romlottságának következménye az utálat, mit eltűnt kedveseink iránt érzünk, s újabb kedvtelenségeink balul végződése. Meg kellett mutatnia azt is, hogy az ilyen kedély elveszti a természet szépségei és az utazási kedv (a becsvágy után talán leghatalmasabb inger) iránt való érzéket, vagy legalábbis rosszul használja fel...”

¹²¹ *A nővérek*, 207.

felelően – a víz állott, de azt leginkább a gyomorpanaszok gyógyítására – itták. A divat a XVIII. században bontakozott ki, s a tizenkilencedikben folytatódott. Az ivókútra épült (többek között) Balatonfüred Eötvös-korabeli népszerűsége. (Itt azonban ekkor már fürdőházat is építettek.) Európa római kori hagyományához a meleg vízben fürdés hozzátartozott, ez a birodalom bukása után feledésbe merült. Magyarországra a honfoglalók fejlett fürdőkultúrával érkeztek, s a törökök is hozzájárultak a meleg víz kultúrához, ami a keleti művelődési köröknek szerves része.¹²² A római medencés fürdők mintájára csak a XX. században alakultak ki a kádas (majd zuhanyozós) fürdőszobák, s a napi használatuk szokása az elmúlt fél évszázadba vált általánossá.¹²³ A meleg forrásvizet persze korábban is használták bizonyos betegségek és sebesülések gyógyítására. Az ugyancsak gyógyító hideg fürdők¹²⁴ a XIX. század közepén jöttek szokásba, nagyjából akkor, amikor az úszás¹²⁵ divatja is kialakult. Az ivóvízes fürdőknek már Goethe örök emlékét állított a *Marienbadi elégiákkal*, s a korai angol regények hősei szívesen jártak a „fürdőváros” Bathba – vizet inni és bálozni. A csehországi Marienbadon és Karlsbadon kívül a német nyelvterületen sok gyógyforrás – „Bad” – mellett alakult ki nagy társasági élet. A színházhoz hasonlóan itt is elmosódott az az éles határ, ami a legelkelőbbek világát a középrétegektől elválasztotta.

„Mit az orvosság meg nem gyógyít, azt a vas gyógyítja meg, azt meggyógyítja tűz – ezen elvet hirdeté az orvostudomány egykor; újabb időkben a tudós kar egy lépéssel tovább haladt, s hol az orvosság nem segített, és tűzzel s vassal boldogulni nem lehet, a vízbe ereszté bizodalmanak horgonyát. Ez is csak egy lépés, me-

¹²² Arabok, zsidók, indiaiak egyaránt a vízben keresik a megtisztulást – a szó átvitt, vallási értelmében is.

¹²³ A XX. század hetvenes éveiben az olcsóbb nyugat-európai szállodák többségében a szobákhoz nem tartozott zuhanyozó vagy fürdő.

¹²⁴ Vinzenz Priessnitz (1799–1855) figyelte meg a hideg víz gyógyító hatását, s alkalmazta a legkülönbözőbb betegségekre.

¹²⁵ Byron, majd Széchenyi, Wesselényi „híres” úszók voltak. Népszerű XIX. század közepi regények pedig részletesen leírják, hogyan utaztak a pesti polgárok gőzhajóval Óbudára, a meleg vizű Császár-fürdőbe az úszás kedvéért.

lyet a tudomány diadalmas útjában előre tett,¹²⁶ – fejtegeti nem csekély iróniával a beszélő, majd így folytatja: – „A haladásnak e részben nincsenek határai, s ha a képzelet, mely napjainkban annyi betegséget teremt, kimeríthetetlen: hála az égnek, az orvosi tudomány szintén az, és minden képzelt bajnak ezentúl is fel fogja találni képzelt orvosságát.”¹²⁷ A „képzelt” szó háromszori ismétlése félreérthetlenné teszi, hogy a regény központi tételéről, a hasznos elfoglaltság hiányában jelentkező unalomról van szó: a céltalan, dologtalan ember túlzott figyelmet szentel önmagának.¹²⁸ Anna, majd Margit képzelete komoly akadálya a házastársi jó viszony fenntartásának (illetve kialakításának). Az anya, miután özvegyen maradt, lánya nevelésében, a háztartás irányításában, majd (el nem ismerhető) unokái gyámolításában találja meg a maga hasznos feladatát: ez ki is gyógyítja képzelt betegségeiből. Noha Margitnak semmije nem hiányzik, férjében (a haszontalanságon kívül) hibát nem talál, az unalomtól érzi „gyöngének” magát, rossz kedélyállapotára hivatkozva mennek Emsbe. Vele ellentétben a kevésbé elkényeztetett, saját lábán megállni kényszerülő Irma egy pillanatig sem minősíti betegnek magát, sőt az adott keretek között nagyon tevékeny életet él – miközben öccse szerelmét egészségrombolóan „romantikusnak” minősíti.

A beszélő a forradalmakról nem foglal állást, csak annyit hangsúlyoz, hogy a „komoly események” még az unatkozó, céltalan emberek közül is sokakat magukkal ragadtak, a tevékeny élet mezejére vittek, s ezzel részben fölöslegessé tették a fürdőhelyi életformát. A bukás után a fürdőhelyek menedékké léptek elő – vagy a tettekkel szembeni megtorlás miatti félelemből, vagy a tétlenségbe való újabb belebetegedés miatt. A fürdőhelyek társasági szokásai alapján merül föl a kérdés: mennyiben segíti elő az egyenlőséget, ha az örökölt társadalmi rang helyett az emberi lehetőségek határait a pénz szabja meg? Hiszen a pénz birtoklása éppen azt teszi megvásárolhatóvá, amit korábban a születés, a „rang”

¹²⁶ Gángó Gábor jegyzete szerint e mondást Hippokrátesz görög orvosnak tulajdonítják, amihez azonban hozzá kell tenni, hogy a víz gyógyító szerepét is hozzá vezetik vissza.

¹²⁷ *A nővérek*, 213–214.

¹²⁸ Kölcsey egyik fiatalkori versében a magánosság testvérének nevezi a képzeletet.

adott: a tekintélyt, a tiszteletet, a kényelmet, a kiszolgálást, az anyagi és viselkedésbeli szabadságot. Éppen a polgári eszmények belső, erkölcsi értékei vesznek – veszhetnek – el ezáltal, illetve maradnak rejtve a „másik” és a közvélemény előtt. A középszerűség korában eltűntek – panaszolja a beszélő sok korabeli regényíróval összhangban – az „egyedi jellemek”, a nagy egyéniségek, mert nincs tér rendkívüli tettekre. Azzal, hogy a „jólét” általános céllá vált, széles rétegek élete lett könnyebb, kényelmesebb; de ha a közösségnek nincsenek más eszményei is, az egyén elveszti a dicsőség, a nagyság kitűzhető célját. (Óvatosan elkerüli annak fölvetését, hogy negyvennyolc ezen változtatott-e.) A pénz világa az a „kozropolitizmus”, amiről sokan álmodoznak. A beszélő célelvű világképe ezzel állítja szembe a ház és a haza iránti kötelességtudatot, ami áldozatkészséggel és közérdekű tevékenységgel jár együtt. A jórészt elérhetetlen javak értéktelensége kerül itt szembe (Rousseau szellemében) az erkölcsi értékekkel.¹²⁹ El kell ismernem, a satirikus hang olvasata nem egyértelmű, de az világosan kirajzolódik, hogy a beszélő nem a gazdagodó „nép” „idilli világával” rokonszenvez, hanem a munkás életben akarja láttatni a „beteges” unalom ellentétét. (A regényben persze csak gazdagoknak van unatkozási lehetősége.)

„Fürdőhelyen könnyebben ismerkedünk, vagy talán éppen, mert azokat, kikkel érintkezésbe jövünk, egészen nem ismerjük, könnyebben társalkodunk.”¹³⁰ A XXI. századi befogadó aligha értheti e megállapítás súlyát. Gróf Káldory egy vihar segítségével kapott bebocsátást Margit grófnő zárt otthonába. Ezután sem a szomszédság, inkább az azonos társadalmi rang miatt lehet ide bejáratos. Talán megnyílhatnának e kapuk a környéken birtokos Vámosy előtt is, nehezen átléphetőségüket mégis az jellemzi, hogy a fiatalember először esküvőjén pillantja meg a szép – előle eddig elzárt – grófkisasszonyt. (Romantikus jellegzetesség, hogy ide csak nővére kedvéért – Irma „fekete” bosszúvágyától vezetve – ment el.) Itt lobban föl érdeklődése (ami talán szerelem, mindenestre kellően „vadregényes”). A külvilággal szemben (a társa-

¹²⁹ Egyes gondolkodók (Fukuyama) szerint Rousseau a fogyasztói társadalom első rémképét vázolta föl. Ebben a tekintetben Eötvös nézetei közel álltak hozzá.

¹³⁰ *A nők*, 216.

dalmi érintkezés korábbi szabályaival) védett grófi kastély ellentéte a *malom*nak, ahol „mindenki” megfordulhat, aki öröltetni akar. A kastély világában a „bemutatásnak” szigorú szertartásrendje van, amit Káldory első látogatásakor a rendkívüli helyzet old meg. A társasági érintkezés Pesten (a halványan körvonalazott felsőbb körökben) hasonlóan működik. Margit valóságos foglya származásának és vagyonának. Ebben a körben csak „egy” Káldoryval találkozhat. Itt a „társalkodásnak”, a „másik” megszólításának meghatározott, igen formális szerep-szabályai vannak, amelyek kirekesztik az őszinteséget: megakadályozzák a „maszk” alatti „én” valódi megismertetését. „Milyen is lehel” a „másik” találgatják a XIX. századi regények szereplői, miközben üres szölamokat mondanak föl ahelyett, hogy érzelmeikről, gondolataikról beszélnének, *megmutatnák magukat*.¹³¹ Ezért lesznek az érzelmi kitörések mindig drámaiak, megrázóak – és gyakran félrevezetőek, vagy öncsalásból fakadóak.

A fürdőhely kötetlenebb légkörében oldódnak a szabályok, s a születési körülmények (vagy a pénz) rabjai itt szabadabbnak érezhetik magukat. Az unatkozó Káldory – felesége bosszúságára – folytatja a fiatalkorában elkezdett üres társasági életet, s ebben azt a szórakozást keresi, ami egészen idegen a regényirodalom „nagyság” eszményének értékrendjében nevelkedett Margittól. Ems¹³² kútjainak ivóvizével egyaránt gyógyítottak máj-, női, ideg és légzőszervi betegségeket. A beszélő azonban nem utal rá, hogy Margit később halálosnak bizonyuló tüdőbaja már ekkor jelentkezett volna, ahogy arról sem szól, hogy gyermektelenségére keresne itt ellenszert. (Ezért egyértelműen Káldory közönyét teszi felelőssé.) Ez a környezet csak arra szolgál, hogy Margit, a gróf felesége és Irma, a miatta elhagyott korábbi szerető, a szertartásrend mellőzésével találkozassanak. Dárday báróné a jómódú úrinő jogán – a helyi szokásoknak megfelelően – szólítja meg a magányos asszonyt, akiről mindent tud. Margit ezúttal is tájékozatlan. Ráadásul nincs mellette a férje. S ez is hangsúlyos: a „gyenge” nő nem számíthat az „erős” férjira.

¹³¹ Friedrich SCHLEGEL *Lucinde* című regénye még másról sem szól (nincs „története”), mint Julius érzelmekkel átfűtött (és szővirágokba öltöztetett) szándékáról, hogy minden oldalról megmutassa magát szerelmének – és a befogadónak.

A zárkózott, társaságot kerülő Margitot, aki egymagában „nem jelent meg a kútnál”, a társasági élet középpontjában, nem volt könnyű megszólítani. „Csak estefelé hagyá el kis birodalmát, hogy orvosa rendelésének eleget tegyen, ki naponkint mérsékelt sétát követelt; de akkor is nem a Kursaal felé vagy a parkba, hanem komornája kíséretében a ház megett elterjedő mezőn a hegyek felé vevé útját, hol, főleg este, kevés sétálóval találkozott, s az öröklő zene és felpiperézett társaság helyett egyszerű madáreneket és zölderdő-magányt talált.”¹³³ Hogy mitől fáradt el, nem tudjuk, de itt ült le és adott alkalmat, hogy a magabiztos Dárdayné bemutatkozzék, s Emsel unalmasnak minősítse, a hűvösödő estét veszedelmesnek. Az utóbbi egyfelől társalgási közhely, ha azonban Margit tényleg beteges (amiről eddig nem hallottunk), a hűvös veszedelmes. (Ebben az esetben az aggodalom őszinte.) Margit válaszában a hely „kellemes hatására” való hivatkozása is lehet közhely, s lehet a véleménye. Ez a nyelvi játék a jellemzés eszköze. Ekkor már Irma megállapította, hogy a fiatalabb asszony, aki miatt Káldory elhagyta, „halvány”, „szenvédőnek” látszik, tehát „nem szerencsés”.¹³⁴ Maga sem tudja, hogy kárörömet érezzen, avagy szánalmat. A rosszindulat csak később tör felszínre. Nem tudjuk meg, hogyan szólította meg először Margitot, a másik hölgy miként válaszolt, mi az a beszéd, ami a barátság látszatát kelti; csak föltelezhető, hogy olyasmi történik, mint Káldoryval a szakítási (és leánykérési) jelenetben: Dárdayné maga is elhiszi hamis szólamait. A beszélő nem idézheti az elmondottakat, mert akkor egyszerre bizonyulna be Margit hiszékenysége és Irma hamissága. Azért tartja bizonytalanságban a befogadót, hogy Margit bizalmát tágra nyithassa. Ismét a képzelet tölti ki azt az űrt, amit férje (udvarias) közönye idéz elő érzelmi világában. Mivel Káldory képtelen megnyilatkozni, a magányos Margit menekülésszerűen kerül Dárdayné – kezdetben talán akaratlanul – meg-

¹³² Bad-Ems a Lahn folyó völgyében, Koblenz közelében fekszik. A regénybeli események időpontjánál másfél-két évtizeddel később jött divatba. A történet időpontjában föltehetően sokkal olcsóbb volt, mint a Rajna-vidék (kaszinóiról is) híres fürdőhelyen: Baden-Baden.

¹³³ *A nővérek*, 193.

¹³⁴ Uo. 200.

tévesztő „barátságának” a hálójába. Fenntartás nélkül hiszi el minden szavát.

A fürdőhely mozgalmas társasági életében mindkét nő keres valamit, amivel tartalmassá tehetné az életét. Az egyik, mert férje nem olyan figyelmes vele, mint szeretné; az egyedülálló özvegy viszont nem talál támaszt „gyenge” öccsében, mert Vilmosnak van szüksége őreára. A kastélyban Margitnak őszinte és fenntartás nélküli beszélgetőtársa volt a talpig becsületes, hűséges, szolgálatra kész Mariska. Ezért nem tanulhatta meg a másik megnyilatkozásával szembeni óvatosság szükségességét, a vélemények, közhelyek és megtévesztési szándékok mérlegelését. A regénynek azt a hangsúlyozott tételét, hogy a szavak nem csupán önkifejezésre, közlésre, kapcsolatok létesítésére valók, hanem segítségükkel tévesztjük meg, vezetjük félre, csapjuk be a másikat és másokat. Margit a jó módú, hozzá hasonlóan unatkozó szépasszonyban egyenrangú barátnőt szeretne találni, s az otthon megszokott nyílt – gyanútlan – őszinteséggel fordul hozzá. (Hiányoznak a nyilvános iskolában szerezhető ama tapasztalatok, amire a plébános utalt.)

Az eleven eszű, szellemes, az élet iskolájában megedződött és társasági hölgyé „kitanult” Dárdayné nem állhat ellen a kísértésnek, hogy képzeletében olyan megoldást alkosson, ami neki legkedvezőbb, amiről elhitheti magával, hogy a másiknak is jobb. Jelleméhez méltatlan ármánykodó cselszövészel – és hiábavalóan. Pedig úgy látszik, mintha ismerné Káldoryt. Fölényes gúnnyal vádolja önzéssel és képmutatással: „Elvenni az ország egyik legszebb s leggazdagabb leányát, lehet-e nagyobb önmehtagadás?” – kérdezi. De a keserűséget nem tudja legyőzni: „annyi ígéret, a szenvedélynek oly lángoló nyilatkozatai után a nő bizonyos reményekre hihetné jogosítva magát”, mert maga is átérezte „bűnének egész súlyát”.¹³⁵ S ezután követi el az öncsalás vétkét: magával is elhitheti, hogy a szívtelen Káldory úgysem szeretheti a feleségét, a legjobb tehát mindkettőjüknek, ha elválnak. Akkor ő visszakaphatja szeretőjét, akár hozzá is mehet feleségül, a szerelemtől szenvedő Vilmos pedig boldoggá teheti Margitot, aki úgyis erre vár – hiába. Érzelmi kielégítlenségtől és megcsaltságtól

¹³⁵ Uo, 211.

indulatos asszonyban föl sem merül, hogy téved.¹³⁶ Hozzájárul ehhez a „józsanság” érve is: ha öccse feleségül veszi Viktát, Vilmos „rangon alul nőül”. Margit kezének elnyerése viszont gazdaggá tenné. Irma igyekszik tudatosítani Margitban azt, amit a fiatalasszony maga is tapasztal: férje érdektelenségét, ami – legalább részben – modorosság. Következik a színpadias leleplezés: be akarja bizonyítani a férfi szívtelenségét azzal a hazug levéllel, amiben Káldory a szakítást egykor tudtára adta. Csakhogy közben a befogadó tudja, Margit minden elégedetlensége ellenére sem gondol hűtlenségre, Vilmos nem vonzza. Hiába eszes asszony Irma, hiába jó a terv, mások érzelmi életét kívülről sem befolyásolni, sem elrendezni nem lehet. Annál inkább alaptalan gyanakvást kelteni. Nem világos, közrejátszik-e ilyesmi abban, hogy ki-robban az első összeütközés Margit és Adorján között. Sem a férj, sem a feleség „énje” nem képes megszólítani a „másikat”. Mindketten bezárkóznak abba a képzelt világba, amit büszkeségnek neveznek. Meg kellene nyílniuk egymás iránt, s ehelyett önzésükbe merevedve elutasítóak. Összevesznek, s Káldory Bécsbe, Margit Vérthalomra utazik sebzett önérzetével. A megoldás ezután színpadias: van benne öngyilkossággal fenyegetőzés, ello-pott levél, titkos találka, kétségbeesett lovaglás a hideg hajnal-ban, meghűlés, tüdőbaj, véletlenül elsült pisztoly, búcsúlevél, halál és menekülés. Minderre a fölpörgetett eseménysorra azért van szüksége a beszélőnek, mert Margit és Adorján jellemének meg-változtatása nélkül nincs megoldás.

A fürdőhellyel ellentétben a – gyakran vízre épült – malom régi központja a társasági életnek. Az előbbi szerepe új jelenség a világban, az utóbbi ősidők¹³⁷ óta szükséges a gabona megőrléséhez. A malomtulajdonlás joga a hűbéri társadalom értékes kiváltsága volt, a molnár az „úr” és a „szolga” közötti réteg fontos szereplője. A víz és malom is mítoszi elem, azt az ősi igazságot jelképezi, hogy az ember élete, mint a víz folyik és elfolyik; sorsa pedig oly forgandó, ahogy az őrlést forgómozgással végzi a malom.¹³⁸ Itt

¹³⁶ „Van szerelemföltés szerelem nélkül is. [...] de| szerelemföltés nélkül szerelem nem található”. (Uo. 201.)

¹³⁷ A vizet és a szelet 3-4000 éve használják az őrléshez.

¹³⁸ Eötvös természetesen tudhatott Dante malmáról, Vörösmarty pokolbeli malmát (*A vén cigány*) azonban még nem ismerhette.

látjuk meg először a szép Viktát, s¹³⁹ a regény legjobb leírása a malombeli életkép.¹⁴⁰ Az ironikus hangon fölidézett fontoskodás arra hívja föl a figyelmet, hogy az úrhatnám molnár gazdag, hangja parancsoláshoz szokott. A maga kis világában teljhatalmú, ezért kényezteteli el egyetlen lányát. Hasonlóan a grófi családhoz, a vagyon inkább akadálya, mint elősegítője a világ és az emberek megismerésének. A regény talán legjobban fölépített jelenete az, amikor a gazdag paraszt, az „öreg” Fekete közli a molnárral a csalódást okozó hírt: fia nem az ő lányukat, hanem a szegény Mariskát veszi feleségül. Pedig – Vikta „igyekvő anyja” szerint – nem ez a „természetes”: a vagyonos házasodjon a hozzá mérhető „örökösse”. Azaz a molnár család úgy gondolkodik, mint „felsőbb” példaképei. Azt viszont nem tudjuk meg, a visszautasítás mennyire sérti Viktát, akiről később derül ki, hogy régen Vilmos szeretője. Nem vitás, kapcsolatukban az érzékeknek legalább akkora szerepe van, mint az Irma és Adorján közötti viszonyban. A szorgalmas Andráshoz nem illik az a pusztító szenvedély, amivel Vikta földúlja Káldory életét (aki ezért nem érdemel szánalmat), előidézi Margit halálos betegségét, s akaratlan gyilkosa lesz Vámosynak. Bűne alól ugyan a jóságos plébános föloldozza, de élete mégsem térhet vissza régi medrébe, vezeklése az „Éden” elvesztése, ahonnan útja az ismeretlenbe vezet. (Margit esetében szó sem esik érzékiségről. Drámájában mégis jelentős tényező, amikor megtudja, Vilmos azután kereste föl, hogy éppen Viktával szeretkezett.)

A malomba egyszerre járnak parasztok, szolgák és urak. Az egyenlőség azonban itt sem valósul meg: a „vén Fekete” soron-

¹³⁹ A „rózsának színe nem oly szép, mint az, mely kigyúlt arcain piroslott”. (A nővérek, 148.)

¹⁴⁰ „A káldorfalvi malomban szokatlan mozgalom uralkodik. A kerekek forognak, a legény a kis grádicson, mely a kövekhez vezet, fel- s leszalad, s egész délután még arra sem talált időt, hogy az inast megtépázza, ki azalatt az üres zsákokat a malom egyik szegletéből a másikba vitte, s azokat most ismét előbbi helyökre cepeli vissza. A láda mellett maga Péter gazda áll, nagy figyelemmel vizsgálva a lefolyó lisztet, melyet időről időre tenyerébe felfog, mintha minden szem felett külön örködnék. A kerekek lármáján áthallani éles hangját, mellyel parancsolatait osztogatja. Kinn az őrlők egész sora áll, irigy szemmel nézve a hatókrös szekeret, mely soron kívül, mihelyt megérkezett, a malomhoz állt...” (Uo. 141.)

kívüliségét a szegényebb gazdák morogva, de tudomásul veszik. A plébánost idézik, aki prédikációjában kibeszéli az őket érő igazságtalanságokat is.¹⁴¹ Vikta és Vilmos találkozása végzetes ugyan, de nem rendkívüli: a malom ehhez kiválóan alkalmas helyszín. A folytatás sem elképzelhetetlen: Irma majdnem magától értetődően mondja öccsének, miután kedvéért Vámosy az „egész élet” pusztáján töltötte:¹⁴² „sokan házasságodról szóltak, s a szép molnárlány magát már földesasszonynak képzei”. Ezt azonban a férfi utólag szeszélynek minősíti, noha tudja, hogy a lány végzetes szenvedéllyel szereti. Vilmost a vérthelmi templomban megpillantott Margit hiánya teszi életunttá. De Viktával nem tud nyíltan és őszintén beszélni.¹⁴³ A beszélő itt annyi szerepet ad a politikának, amit különben gondosan kerül, hogy hozzáteszi Vikta álmát: „a nagy események, melyek az egész világot mozgásba hozták, véget vetettek” bizonytalanságának. „A szociális különbségek megszűntek. A válaszfal, mely az osztályokat eddig elkülönözté, mint valamennyien hittük, örökre ledőlt...”¹⁴⁴ A malom azonos rangú lett a kastéllyal és az emsi fürdővel. Ha azonban ez igaz, eltűnt az a válaszfal is, ami a gazdag grófkisasszonyt a szegényebb Vámosytól elválasztotta.

A malom a forgandóság „ősi igazságának” a jelképe. A beszélő fölfogása szerint fölörli azt az álmot (vagy hitet) is, hogy a társadalmi változások megváltoztathatnák az embereket és kapcsolataikat. Akárcsak az egyszerre unalmas és kellemes Emsben, itt is megjelenik a baljós Végzet, a démoni erejű szenvedély, ami bűnbe sodor jobbra érdemes embereket. A molnár és Fekete is a negyvennyolcas átalakulás előtt emelkedtek jómódba, szereztek vagyont és tekintélyt. Egyikük szívesen adná lányukat egy földesúrhoz; másikuk azért fogadja el a „szegény” Mariskát, mert „hiteles forrásból” meggyőződött nemességéről. (Ironikus módon a befogadó sejtheti, hogy a „valóságban” grófkisasszony.) A molnárt és a „vén” Feketét egyaránt csak parancsolni és felügyelni

¹⁴¹ „Akinek sok van, Isten úgy segítjen, annak még a molnár is sokat ad.” (Uo. 140.)

¹⁴² Uo. 206.

¹⁴³ „...ha vele találkozáva szerelmét látám, ha szenvedélyességére gondolék, nem vala erőm...” (Uo. 206.)

¹⁴⁴ Uo. 206–207.

látjuk, semmi okunk, hogy különösebb rokonszenvet érezzünk irántuk. Annál kedvesebb az Andris–Mariska pár. Ezt szorgalmuk, munkás életük, szerénységük, megelégedettségük váltja ki. Nem a vagyonra, hanem erre épül szerelmük tartóssága. Nincs általánosítható modell, a beszélő ismét a „nőni-emelkedni” eszményéhez szükséges belső emberi értékeket mutatja be.

Rejtély

Az igazságszolgáltatás elvéről – és a nyomozásáról¹⁴⁵ – nehéz lett volna a szabadságharc utáni önkényuralom – politikai célt szolgáló – elrettentő akasztásai után szólni. A rejtély ősi drámaszervező tényező. A titok felderítésének vágya ébren tartja a befogadó figyelmét, különösen, ha a bűn, a bűnös¹⁴⁶ és a leleplezés kérdését állítja középpontba. A *falu jegyzőjében* lényeges szerepet játszó bűnügyi szál itt igen vékony. Bűnről – A *nővérekben* – a lázadást kivéve – nem esik szó, illetve Irma „bűne” *nem* büntelhető. Ezért kerül a rejtély – Mariska származásának a titka – a középpontba. A megoldására talán Galambosné is gondolhatna, hiszen az Ormosy-házban ismernie kellett a grófkisasszony eltűnésének történetét. Az ő gondolkodása azonban ennél egyszerűbb életlogikára épül: ha Isten elvesz valamit, ad helyette mást. Bármilyen távol áll a gazdaasszonyi feladatokat lelkiismeretesen és pontosan végző Galambosnétól a költészet, ő is ábrándozik.¹⁴⁷ Miután hallgat, a plébános úgy nyomozza ki Mariska múltjának titkát, hogy megőrzi (mint a gyónásban). Anna grófnő megtudja

¹⁴⁵ „A regényíróknak nagy része elsajátítja a rendőrségnek eljárását, s midőn személyeiket útnak bocsátja, a közönség javára személyes leírással látja el őket, mely mindazt, minek rendes útlevélben nem szabad elmaradni, pontosan magában foglalja. E szokás úgy látszik igen célszerű. Jó, ha az olvasó tudja, kivel lesz dolga...” (A *nővérek*, 116.)

¹⁴⁶ Bűnösök a koleralázadás fűszítói és résztvevői, s bűnösök azok a túlkapások, amelyek erre lehetőséget teremtettek.

¹⁴⁷ Mariska megkérése után mondja róla a beszélő: „Soha költő a jövőt szebben nem látta képzeletében; hisz költő minden szív, mely szeretni tud.” (Uo. 163.)

ugyan az igazat, de lánya boldogságának védelmében nem árulhatja el.¹⁴⁸ A gazdagságba született, büszke asszony földadja nagyra törő vágyait, s elfogadja a „kis kör” korlátait. Így válik világossá a regény üzenete: „Ki gondolta volna [...], hogy midőn az, mit hosszú éveken át forrón óhajtlánk, teljesül, boldogság helyett csak új aggodalmak várnak reánk. Mint hajós, ki sokáig körülhánnyatva vészekektől, midőn parthoz közelít, a sziklák között, melyek környezik, biztos rév helyett csak új veszélyekre talál: úgy járunk kívánatainkkal. Csakugyan szomorú egy világ ez; s bármerre nézzünk, nincsen part, melyen biztosan kiköthetnénk.”¹⁴⁹ Mintha a csalódás,¹⁵⁰ a részvétlenség, a hiábavalóság,¹⁵¹ a bizonytalanság¹⁵² áttörhetetlen burkot alkotna az összes szereplők körül, olyan reménytelen az összkép sugallata.

A történet középpontjában Anna grófnő világképének a fejlődése áll, ami rejtélyesből változik szerényen hétköznapivá. Amikor megismerjük, szereti férjét, van két szép gyereke, gazdag, előkelő, szépen gondozott, kényelmes otthonban él. Ami kívül van ezen az idillen, alig érdekli: semmit nem vesz észre a jobbágyok elégedetlenségéből, a veszély fenyegető közeledéséből. Anélkül üzetik ki a paradicsomból, hogy bármi rosszat tenne. Az egész történettel meg kell ismerkednünk, hogy megértsük, a beszélő szerint az indokolatlan semmittevés akkor is megbocsáthatatlan bűn, ha Anna minden – a háziasszonyi szerephez tartozó – kötelességének eleget tett. Tévedésekkel, öncsalásokkal teli vándorútjának tanulságaként azt mondja a beszélő: „Oly boldog, mint ő, a világon csak az lehet, ki, mint ő, tud szeretni.”¹⁵³ Szeretheti azokat a gyerekeket, akiket nem nevezhet unokáinak.

¹⁴⁸ Pedig érdekes lenne tudni, hogyan viselné el az önmagát gazdagnak, feleségét szegénynek tudó férj, ha kiderülni, hogy a helyzet megfordult!

¹⁴⁹ *A nővérek*, 375.

¹⁵⁰ A „tapasztalás, hogy csalódánk, a meggyőződés, hogy hajlamainkat követve vesznünk kell, a szilárd akarat, mellyel érzelmeink ellen küzdünk, mi egyébre való, hogy magunkat még nyomorultabbaknak érezzük?” (Uo. 262.)

¹⁵¹ Az, „ami után vágyódunk, e világon elérhetetlen.” (Uo. 262.)

¹⁵² „A karbunkulus, mely saját világától ragyog, csak a mesék világában létezik, a természetben még a gyémántok fénye is csak körözetétől függ, melynek sugárait visszavetíti.” (Uo. 262.)

¹⁵³ Uo. 382.

A cím többes száma azt a tételt kívánja igazolni, hogy az ember rejtélyes jellemét a nevelés határozza meg. Margit és Mariska (eredetileg: Ninácska) testvérek, együtt nőnek föl, együtt tanulnak – másként. A hiszékeny, szűk látókörű, csak „kulcsaival” tördő, mindössze a *Szettek életét* olvasgató Galambosné aligha csiszolhatta szellemét úgy, hogy Margit barátnőjeként cserélhessen vele eszmét a legműveltebbek színvonalán. A különböző nevelők a grófkisasszony-grófné szerepre készítik föl abban a hitben, hogy vagyona, származása alapján mindent megadhat neki, amire – megfogalmazatlanul – vágyik. Mariskát viszont arra készítette föl a kulcsárnő, hogy csak magára számíthat, az adott „kis körben” kell a tartalmas élet feltételeit – szorgos munkával – megtalálnia. Meg kellett tanulnia a falusi asszonyok minden feladatának elvégzését a „tágas udvaron” és a „nagy éléskamrában”¹⁵⁴. A grófi háztartás egyensúlyáért felelős Galambosné ésszerű takarékoságát, a gazdálkodást, az adott lehetőségek határainak mérlegelését, a megoldási lehetőségek kiszámolását, a dolgos élet szabályait kell magáévá tennie – s ez a „tanítás” fontos tétele. Mariskát ugyan nem a jómódú Fekete András jövődő feleségének nevelték, de ezt a szerepet – egy nagy létszámú háztartás, az abba tartozó (nem említett, de magától értetődő) cselédség irányítását – nehézség nélkül végzi. A beszélő hangsúlyozza, hogy Andrászt nem úrnak, hanem mintagazdának nevelték. Más szóval: nem arra tanították meg, hogyan élhet jól vagyonából, hanem arra, miként gyarapítsa. Saját fölkészültségével, munkájával, igyekezetével, ami egyúttal ki is tölti, teljessé teszi az életét. Apja nem akarta, hogy többet tudjon, mint amennyit a „falusi iskolában tanítanak”, de dolgozzon együtt béreseivel, s arra legyen büszke, „hogy szebb tizenharc ökre senkinek sincs a vármegyében.”¹⁵⁵ A regény világképének ez is lényeges eleme akkor is, ha azért fogadja el menyének a szép lányt, mert a plébános úr – állítólag – látta nemesi levelét, de szerelmes fia nem csalódik választottjában. A molnárékkal folytatott beszélgetésében az apai érvek között az is szerepel, hogy leendő menyé a „comtesse-nek” mindene. Ha testvérek lennének, nem szerethetnék egymást in-

¹⁵⁴ Uo. 162.

¹⁵⁵ Uo. 143.

kább.” A féltékeny és hiú molnárné szerint ez csak véletlen, nem emberi érték, mert: „ha Viktám a háznál lett volna, azt (a grófkisasszony) bizonyosan még inkább szeretné.”¹⁵⁶ A befogadó sejti, hogy ez is tévedés.

Az Andrással ellentétes fölfogásban nevelt Káldoryt csak a felesége halála miatt érzett lelkiismeret-furdalás vezeti rá, hogy „dolgoit rendezve, a kört, hol őt minden nejére emlékezteté” elhagyja. Ezután támad föl érdeklődése a külvilág iránt, ahol „az érdekes tárgyak, mikkel utazás közben találkozott, a múltat mindinkább háttérbe” szorítják.¹⁵⁷ Ez azért figyelemre méltó változás, mert korábbi útjain is találkozott volna „érdekes tárgyakat”, ha a figyelme az üres és divatos szórakozáson kívül másra is kiterjed. Megváltozott, mégis öncsaló fölmentést ad önmagának.¹⁵⁸ Ebben is elutasítja a szolgálat minden formáját, azt is, amiről itt nem esik szó, de ami Margitot mindig zavarta: semmilyen célért sem vállalkozik tettekre. E fölfogás valóban eltér Margit „költői” ábrándozásától, de a „prózaizság” itt ürességet, nem a való lehetőségeivel számító értékrendet jelent. Adorján az érzelmek iskolájában nem tanult semmit. Miután Vámosy Vilmos rejtélyes módon, de igen érthetően áldozatul esik Vikta szenvedélyes szerelmének, további életére a beszélő nem utalhat. Addig azonban ugyanazt az utat járja, amit Káldory, ugyanolyan céltalan és könnyelmű, legfőlőbb benne föl villan a „költői” hajlam. Egyszerre csábítja a „romantikus szerelem” irodalmi mítosza és Vikta szép teste. Egyszerre birtokolná mind a kettőt. A „másik” azonban nem vagyoni tárgy, s Vámosy választani kényszerülne, ha tudna. Erre való képtelensége miatt lesz vétkes és áldozat.

A regény legrejtélyesebb jelleme Dárdayné, aki egyszerre bűnös és áldozat. „Ki mindig rossz úton jár, emelt fővel és épen ér néha a pálya végéig; míg az, ki folyvást jó ösvényen maradt, egyszer félrelépve, kificamítja lábát, s örökre nyomorék marad. Ez

¹⁵⁶ Uo. 146,

¹⁵⁷ Uo. 367.

¹⁵⁸ „Mentül többször gondolkozott e dolgokról, annál inkább megerősödött nézetében, hogy Margit mással ennyire sem érezte volna magát szerencsésebbnek, s még mielőtt az év lefolyt, Káldory visszanyerte egész nyugalma. Hisz végre bűne csak abban állt, hogy az életet prózaibb értelemben fogva fel, neje ábrándos követeléseinek szolgája lenni nem akart.” (Uo. 367–368.)

történt Dárdaynéval is”¹⁵⁹ – mondja a beszélő, s gondosan elkülöníti az erkölcsi szigort a világ ítéletétől. Azt írja Irma javára, hogy vállalja tettének következményeit, noha vigyáznia kellene a benne feltétlenül megbízó, neki szabadságot engedő férje becsületére. A beszélő megértéssel szól bukásáról, a házasságtörésről, s kiemeli a rabságból kitörő szabadságvágyat. Káldory, mint minden szórakozását, őt is megunja. A kényelmetlenségek és bonyodalmaik miatt nem vállalja a hozzárohanó szerelmes asszonyt. Furcsa szerepcserében óvatosságra, jó hírének a védelmére inti, hogy elhárítsa közeledését. Margit új élményt ígér, s ezzel együtt nagy vagyont, noha ez nem játszik szerepet, hiszen mindene megvan. A szép nő és rangja a közönyös Káldoryt is vonzza.

A szerelem Dárdayné esetében nemcsak rejtélyes szembefordulás a világgal, de azt is megakadályozza, hogy a viszonzottságot józanul mérlegelje. Kevés köze van Flaubert későbbi Bovarynéjához, aki unalomból csalja meg unalmasnak érzett férjét, majd elragadja és öngyilkosságba sodorja a szenvedély. Irma erősebb és okosabb. Sokáig úgy látszik, mintha fölül tudna emelkedni megcsalatasán, a „másik” hitványságán. A balladák sötét utalásrendszerét idézi, amikor férje halála után nem tud ellenállni a kísértésnek, s fekete gyászba öltözve elmegy Káldory és Margit esküvőjére, baljós érzéseket keltve a férfiban – és a befogadóban. Amikor legközelebb Emsben látjuk, az az első benyomásunk, csak meg akarja ismerni győztes vetélytársát. Az ő vétke is az ábrándozás, ez teszi intrikussá. Vilmos halála után – amit saját bűneinek következményei közé sorol –, levonja a tanulságokat és eltűnik: ő a történet egyetlen bűnbánó, a tisztulás útját kereső szereplője. Talán tényleg vezekel. Figyelemre méltó, hogy a mindent tudó beszélő ebben a kérdésben bizonytalan. Azt még állítja, hogy az életben maradottak közül Dárdayné volt a legszerencsétlenebb, s kétségbeesve távozott a vidékről. „Hová? Azt éppoly kevéssé tudják, valamint a rendkívüli, csaknem örültségig menő való fájdalomnak való okát senki nem gyanítja.” Tegyük hozzá: kivéve a befogadót, akit erről a beszélő részletesen fölvilágosított. Ugyanaz, aki a fentieket így folytatja: „Később hír szárnyalt, hogy jó-

¹⁵⁹ *A nővérek*, 122.

szágait eladva a pénzt jótékonyásra fordítá, s a külföldön kolostorba vonult: de bizonyosat senki nem mondhatott felőle.”¹⁶⁰

Még egy rejtélyes szereplője van a történetnek: a „kóbor nő”, aki akkor jelenik meg a malomban, amikor a „vén Fekete” itt árulja el a fiára pályázó molnár családnak (és a befogadónak) a „nagy titkot”, hogy Mariska a választottjuk. A lány nemesi származásának eddig semmi szerepe nem volt, itt kerül szóba, s a molnárné gyanúsítása után az óvatos gazda meg is látogatja Galambosné, hogy bizonyosságot kérjen erről. A látszat és igazság viszonyára utal, hogy Mariska „nagyanyja” meg tudja mutatni veje írományait és címeres gyűrűjét. A félig írástudatlan is megérti ezekből a „nobilis Galambos és nemes Szabó” kitételeket, s megállapítja: „Régi, kétségbevehetetlen nemesség”.¹⁶¹ A titokzatos – iszákos, pálinkaszagú – koldusasszony ekkor már ott rejtőzik a közelben. Ő tudja, hogy az iratok semmit nem bizonyítanak, mert Mariska nem Galambosné unokája, de a rejtélyt nem ismeri. Azt hiszi, árva kislány, akit ő talált a kolera idején halott anyja (valójában: dajkája) mellett, s akit a nála kevésbé éhes, jobb módú asszonyra bízott, hogy az nevelje föl. Ezt az állítást, ahogy Galambosné mondja, könnyű lenne cáfolni Mariska keresztlevelével, ami persze nem lehet az övé. Az elszánt koldus azonban azzal fenyegetőzik, megesküszik az „igazságra”, amit a tisztességes, hívó asszony nem merne megtenni. A följelentéssel járó botrány, amivel fenyegetőzik, Mariska házasságába (és boldogságába) kerülhetne. Ezzel sikerül is megijesztenie és megzsarolnia a gazdaasszonyt. A zsarolás aztán addig ismétlődik, míg a végkifejlet szakaszában a plébános a titkot le nem leplezi.

A minden titkot ismerő, mindent elmagyarázó beszélő gondosan elvarrja a szálakat, de másokkal kapcsolatban nem utal semmi olyasmire, amit bűnbánatból-bűntudatból fakadó vezeklésnek nevezhetünk. Tudjuk, hogyan él tovább a plébános, Ormosyné, Mariska, a férje, gyerekei. Galambosné, Káldory. A regény valószínű világába Dárdayné sorsával csempészi be a beszélő a balladai homályt. Nyitva hagy egy titkot, mintegy jelezve a mindentudás korlátait. Van ebben az ok-okozat logikáját követő regényben

¹⁶⁰ Uo. ?????????????

¹⁶¹ Uo. 170. – Rejtélyes, hogyan olvassa ezt ki az, aki mást nem tud elolvasni.

valami rejtélyes abban is, ahogy az Irma iránt elkötelezett, de Margithoz igyekvő, az előbbi szenvedélyének őszinteségén töprengő Káldory az erdő szélén megpillantja a patak másik partján az úriasan öltözött Vámosyt, egy fa mögül fölismeri, s arra gondol, Dárdayné kémeket küldött rá, ezért olyan jól értesült. Ez is közrejátszik abban, hogy kitör az asszony vonzásköréből. Rabul ejtési szándékot tétélez föl, s ebből akar szabadulni, amikor Margithoz megy, aki persze ugyanúgy nem sejt semmit, ahogy ő sem gondol arra, hogy Vilmos nem kémkedik, hanem Vikta után kószol. Így befolyásolják a szereplők sorsát végzetes félreértések és megfejtendő titkok.

Szerkezet

Gángó Gábor talált egy bejegyzést, amelyen a türelmetlen olvasó Dárdayné és Vilmos öccse közötti hosszú beszélgetés után a következőket írta könyve margójára: „Ez már a második kötet és még oly kevés[s]el haladt előre Eötvös. Több elev[en]séget, több életet szeretnék belőle kiolvasni. Egy cseppet sem lát[szik] meg a hölgyeken a magyar nő je[lle]me, kedélye, stb.”¹⁶² A késői olvasó persze eltöprenghet azon, egykori előde milyennek ismerte a magyar nőt? Annyit azonban el kell fogadnia, a történet szereplőit semmi nem köti a korabeli Magyarországhoz: bárhol élhetnének Európa nyugati felében. Utazásaik alatt sem találkoznak az idegenség vagy a fölfedezés érzésével, a világ nem nyílik ki előttük. Csak Margit gondol futólag hazájára negyvennyolc mozgalmas tavaszán, és Irma örül meg, hogy Emsben talált valakit, akivel anyanyelvén beszélhet. Vérthalom, Káldorfalva, Pest bárhol lehetnének a világon, csak Ormoslak kapcsolódik – a koleralázadás nemzetiségi jellegén keresztül – a szülőföld sajátos gondjaihoz. El is vágja ezt a szálát a beszélő, amit az ötvenes évek cenzúrájával indokolhatunk.

¹⁶² I. m. *Utószó*, 388.

Nem tudhatom, milyen elevenségéből, élethől látna többet az elégedetlen olvasó. A beszélő ugyanis a VI. fejezet elején éppen azt szögezi le: „nem tehetek róla, ha képzeletemből embereket teremteni nem tudok, s csak olyanokat írok le, minőket magam is, olvasóim is ismertek; ezeknek nagy része pedig minden rendkívüli esemény nélkül, szép csendesén válik szerencsétlenné.”¹⁶³ Megtaláljuk a szövegben annak a beismerését is, hogy a mű unalmas, nem eléggé fordulatos. De „szép csendesén szerencsétlenné” váló embereket ismerhet a másfél évszázaddal későbbi olvasó is, az a zárt világ viszont, amit a beszélő alkotott, s amiben a regény szereplői kivétel nélkül élnek, már a megírásakor sem keltethette az ismertség – vagy a fölfedezésre érdemesség – benyomását. A regény cselekménye nehézkes, a főúri szereplők jelleméből hiányoznak az erősebb színek, igen ritkán szólnak egyéni hangon, saját beszédben. A cselekmény kibontakozását szolgáló mozgások nem jelennek meg a szövegben, többnyire csak a megtörténtükről és következményeikről értesülünk. Noha Irma és Margit kapcsolata Káldoryval szabad akaratukból következő választás eredménye, a férfi vonzerejének egyetlen, ezt befolyásoló eleme sem jelenik meg. A két fiatal nő még annyit sem ismerhet ebből, mint amennyit a befogadó fölfedezhet. Pedig nyilván úgy játssza a gazdag gróf szerepét, hogy valamivel (külsejével, modorával, beszédével) föl tudja magára hívni a figyelmet. A beszélő tudatosan számít a befogadó képzetére: „A körrajznak betöltését szép olvasónőimre bízom, kiknek kedvéért még a hajnak színét sem említem, nehogy azáltal, ha barnának vagy szőkének mondom, azon képet zavarjam meg, melyet tapasztalásaikból merítve a regényhősökről magoknak alkottak.”¹⁶⁴

Irma szerelmének önfelszabadító szépségébe kódolt üzenet szerint a márciusi forradalom indokai érthetőek, következményei azonban sok szenvedést okoztak. A rejtélyes vég annak beismerése, hogy a politikus-gondolkodó minden elméleti erőfeszítés ellenére sem találta meg azt a megnevezhető hibát, amiért a jó szándék kikerülhetetlenül rossz következményekhez vezetett. Hogyan lehetett volna a törvényes rend kereteibe szorítani azokat a szen-

¹⁶³ Uo. 231.

¹⁶⁴ Uo. 116.

vedélyeket, amelyek márciusban szépek voltak, s aztán Lamberg tábornok szörnyű meggyilkolásához vezettek? Hogyan, amikor a másik oldal cselszövései éppen ezeket igazolták. Politikáról nem írhatott, de a jóindulatú Ormosy elfordulása a közéleti kötelességeitől, Margit házasságában elfeledett álmai a történelmi hősnők lehetséges szerepeiről, főleg pedig Káldory bűnös közönye vádiratként olvasható. Viszont a vég – ahogy ezt az európai hatalmi érdekekkel józanul számotvető, s ezért elmenekülő Eötvös észrevette – előre látható volt. Ezért kap a regény a sorstragédiákat idéző befejezést, aminek drámai hatását csak az oldja, hogy Ormosyné a „kis körben” megtalálja élete értelmét.

A közíró, miután az önmagára kiszabott feladatokat német nyelvű tanulmányaiban teljesítette, kötelességének érezte, hogy honfitársait is megszólítsa. Adott pillanatban erre csak a szépirodalom kínálhatott lehetőséget. Az a játéktér, ahol saját sötét hangulatával együtt utalhatott olyan tanulságokra is, amelyek ebben a közegben kimondhatók voltak. „Hihetetlen, hogy mi mindent tehet a művelt ember magáért és másokért” – idéztem korábban Goethét, s itt a lehetőségek föladásával találkozunk. *A nővérek* az ábrándok veszélyeire, a megalapozatlan vágyak teljesülhetlenségére a zártság-kinyílás kérdésében hívja föl a figyelmet. A szenvedély bűnbe, a lázadás pusztításba és pusztulásba sodor. Ezen belül nincs megoldás. Állhat valaki olyan szilárd erkölcsi alapon, mint Margit és Ormosyné, lehet könnyelmű, mint Káldory, Vámosy és Vikta, az emberi kapcsolatrendszerekbe illeszkedés szükségességéből (hiszen a lányoknak és az özvegynek a kor fölfogása szerint férjhez kell mennie) olyan játék következik, amelyben mindenki, aki komolyan veszi szereplehetőségeit, előbb-utóbb a lehetetlenség falába ütközik, s összetörik, vagy legalábbis megsérül. Dárdayné hiába akarja megoldani azt a csődöt, amibe bele-sodródott, hiába vállalja tetteit, hiába fogja föl a szabadság és önkorlátozás kérdését s teszi felelőssé önmagát, ő is be van zárva körülményei rabságába, a kinyílást ígérő emsi térben ugyanazokkal találkozik, akikkel nem kellene.

A származás és neveltetés által kijelölt játéktérben a szereplők saját belső logikájuk szerint beszélnek. Noha ezt egyoldalúnak, túlzónak, szélsőségesnek tartjuk, a jellem, az egyéniség ilyen beszűkülése a beszélő üzenetének lényeges tényezője. Ebből kö-

vetkezik, hogy a regény elsősorban az érzelmek elemzéseit, összetevőit, megnyilvánulásait szóltatja meg, s ezek ritkán vezetnek tettekre. A megszólaltatás eszközei változatosak: a beszélő sok mindent maga mond el (különösen a tárgyi világ, a környezet leírásában gondos és részletező), de használ párbeszédet, vallo-mást és levélbetétet is. Az utóbbi különösen fontos eszköz, mert lehetőséget ad, hogy az abban foglaltakhoz megjegyzéseket fűz-zön. Ugyanabban a beszédmódban, amit a szereplők használnak, akkor is, ha származásuk más nyelvi réteget kívánna. Itt találko-zunk azzal, hogy az író nem akar kilépni saját világából – képze-lethen sem. Mindebből az következik, hogy – többek között nem látjuk Vikta és Vámosy¹⁶⁵ első találkozását sem, nem tudjuk meg, hogyan született ez az aligha ritka, de súlyos következményekkel járó kapcsolat, pedig abból kiderülhetne jellemük néhány elhall-gatott összetevője. Szinte semmit nem tudunk meg sem az Ormosy, sem a Káldory házaspár külföldi útjairól, ez ugyanis ki-nyitná azt a zárt teret, amire a beszélőnek szüksége van. Még akkor is új lehetőségeket villantana föl, ha ott sem léptek ki sa-ját közegükből. Csak az önmagukba zárkózott szereplők szűk lá-tókörében jelenik meg Ems és Pest nyitottabb társadalmi élete. A fürdőhelyen „vádként” hangzik el Margit szájából Káldory el-len, hogy nem csak vele táncol – miközben éppen a társas életben vár tőle valamilyen tevékenységet. A lélekboncoló szándék nem világít rá érvekkel és ellentétekkel árnyalt döntések nehézségé-re, így az elemzés ellaposodik.

A beszélő különös módon él vissza a befogadó várakozásaival: megemlíti utazásokat, de nem szól róluk részletesen; fölkelte a kaland megismerésének igényét, de (a menekülésen kívül) nin-csenek bonyodalmak. Ítéletre bocsátja a szereplők magatartását, azokban azonban (Irma tettein kívül) nem nagyon lehet az adott viszonyrendszeren belül „bűnöket” és „erényeket” mérlegelni. (Ha csak nem tekintjük, s ezt nem tehetjük, Farkas Máté mélyen ke-resztény és határozottan polgári – de kissé régimódi – világképét mércének.) A befogadó gyakran várja hiába, hogy a történet a külső szemlélő nézőpontjáról átvált – különösen Anna vagy Mar-

¹⁶⁵ Vámosy utólag beszéli el Margit iránti szerelme kezdetének „templomi” tör-ténetét.

git grófnő lelki életében – a párbeszéd, a vallomás, a levél vagy a napló meghittebb, önfeltáró beszédmódjára. Az okok és indítékok mindvégig jelzésszerűek maradnak, ezért uralkodik a szöveg terében a boldogtalanság, unalom, elégedetlenség meghatározó érzése. Értelmes célok csak a „kis körben” látszanak, a munka világában, ez azonban kizárja a merészebb vágyakat, a nagyra (többre) törő álmokat. Mintha a kor áhított szabadságvágya áttörhetetlen keretek közé lenne zárva. Ezért kerül a kényszerpályák bemutatására a hangsúly. A beszélő véleménye ritkán válik külön a történet szereplőinek tulajdonított gondolatoktól és érzelmi állapotoktól.

Ahogy az előző három regény világirodalmi „hasonmását” nehez megnevezni, itt is legfőljebb némi megkésettséget állapíthatunk meg. A zárt világ kérdését ugyan Flaubert és Balzac is szívesen vizsgálja, de az ő képeik mögött mindig fölsejlik a kinyílás lehetősége. Leginkább az orosz irodalomban figyelhetünk meg bizonyos hasonlóságokat. Turgenyev az *Apák és fiúk*ban, Tolsztoj az *Anna Kareninában* idéz meg – részletesebben fölépített formában – hasonló világokat. Turgenyev regényében a régi és új ellentétén, Tolsztojében a lélektani drámán van a hangsúly. Dosztojevszkij „börtön” képletének reménytelen sötétsége pedig távol áll Eötvös minden tragédia ellenére kiút felé tapogatózó regényétől. A *nővérek* központi kérdése is a céltalanság. A bonyodalom világa látszólag „valóságos”, de annyira leszűkített, hogy már a korabeli befogadó óriási távolságban érezhette magától. A bűnbeesés mítosza majdnem fölismerhetetlen, s a politikai gondolkodó kettős üzenete nehezen megfejthető. Az ábrándozás bűne mégis arra a felelősségre utal, amire elsőnek Széchenyi hívta föl nagy nyomatlékkal a figyelmet,¹⁶⁶ amit Kemény Zsigmond hangsúlyozott a forradalom után,¹⁶⁷ s amiben 1848 szeptemberében a szabadságharcba sodródó országból elmenekülő Eötvös végzetes veszélyt látott. Ugyanakkor a passzív rezisztenciát sem tarthatta

¹⁶⁶ „Csak az a valóságos bölcs hazafi, ki lehetőt kíván, s jól tudván, hogy az ember gyenge léte miatt sem felette boldog, se határtalanul boldogtalan nem lehet, a középúton jár.” – SZÉCHENYI István: *Hitel*. In: *Válogatott művei*, Bp., 1991. 165.

¹⁶⁷ KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*.

nézeteivel összeegyeztethetőnek. Káldory története határozottan köti össze a tétlenség álláspontját a kudarccal. De Ormosy egykori lemondása megyei hivataláról is a kötelezettségből kivonulás céltalanságára utal. Nem esik róla szó, de talán föltételezhető, amit nem mondhatott ki, hogy Ormosy kilépése a közéletből nem csupán magánéletét viszi zsákutcába, de a megyei hivatal is elvesztette egy jóindulatú munkatársát. A regény írásakor nem lehet beszélni a hatalommal együttműködés szükségességéről és lehetőségeiről, mert ezt Eötvös sem látja előbb, mint majd az Akadémia munkájában vállalt szerepében; de gondolkodóként elfogadhatatlannak tartotta a „per passivam resistentiam” magatartásformáját, illetve „harcmódorát”.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Vö. DÁVIDHÁZI Péter: „*Per passivam resistentiam*” – Egy politikai magatartásforma értékeléséhez. In: „*Per passivam resistentiam*” – Változatok a hatalom és írás témájára, Bp., 1998. 29–50.

VIII. A REGÉNYÍRÓ EÖTVÖS VALLOMÁSA:

„...visszatérek kedvenc foglalatosságomhoz,
a politikához”

A zárófejezet címének az idézete az első regény megjelenését megelőző egyik levélből való. A könyv elején azonban értelmetlen lenne, noha nyilvánvaló, hogy Eötvös „kedvenc foglalatossága” mindig a politika volt. Az igazi és végleges visszatérése ehhez csak részben köthető *A nők* megjelenéséhez. Nem találtam annak a nyomát, mit tartott a szerző e regényéről, amiben gondosan került a két előző regényének sajátos jelleget adó politikát. Érett, határozott nézeteket képviselő, nagy ívű tanulmányai kiemelkednek irodalmi munkásságából. Közben a negyvennyolcas forradalommal és szabadságharccal fölzaklatott gondolkodó mintha egyre jobban elbizonytalanodott volna a szépirodalmi hivatásával kapcsolatban. A magyar regény fejlődése pedig – élén Kemény Zsigmonddal, Jókai Mórral és másokkal – olyan új műfaji kihívásokat hozott magával, ami azzal járt, hogy alapvetően át kellett volna gondolnia eddig használt alkotómódszereit.

Különböző fölfogású és hangvételű szépirodalmi műveit a bűnbeesés ősi és a társadalmi szerződés modern mítoszára építette. Az a világ, amit a befogadóban fölidéz, a közös eszmények képzelet teremtette világa, amivel ki akarta váltani ellentmondását. Ehhez a hagyományos mítoszi ellentétek metaforáit használja: maszk-antimaszk, szerep-valóság, káosz-harmónia, értékteremtő érzelmek-pusztító szenvedélyek. Fontossági sorrendjében az élet jobb a halálnál, a remény a kétségbeesésnél, a szabadság a rabságnál, a cselekvés a beletörődésnél. Az ember belső rendjét az a kötelességtudat határozza meg, amivel a közösséghez, a valáshoz, a politikai meggyőződéshez viszonyul.¹ Az esztétikum vi-

¹ Northrop FRYE: *Myth and Metaphor*, Charlottesville and London, 1990, 21.

lágában létrehozott szövegvilágok hatásukat a közélet terén, a cselekvő akarat mozgósításában fejtik ki. A Biblia alapján mondja: „Az ember fő kötelessége az emelkedés, hogy olyan közel kerüljön a tökéletességhez, amennyire csak lehet.”²

Frye elméletével,³ némileg ellentétben, a mítoszok mélyebben itatják át *A karthausi* és *A falu jegyzője* szövegvilágát, mint a történelmi közegben játszódó *Magyarország 1514-ben* című regényét.⁴ „Bármennyire korlátozottak is a művészetek lehetőségei, meghatározó szerepet játszanak az emberi szellem felszabadításában” – írja Frye, s erre törekedett a regényíró Eötvös. – „Nincs csodatevő hatásuk, nem tudatformáló gyógyszerek: nem teszik jobbá az embereket, ha csak nincs már jelen valami olyan indok, amitől jobbá válnak. De az irodalmi alkotások (az a művészet, amivel itt foglalkozunk) élesre állított képet formál a közösségnek. A közösség gondjait (nyugtalanságait, aggodalmait, kérdéseit) sugározza magából, de a közvetlen cselekvéstől el van választva. Így marad közösség közösség, s nem esik szét csöcselék-ké. Az irodalom önmagában nem mentheti meg az emberi fajt a teljes önpusztítástól, ami végzetének egyik lehetősége, de azt hiszem, hogy nélküle ez a végzet elkerülhetetlen lenne. Valójában még senki nem tanulmányozta az irodalom tényleges szerepét a társadalmakban, de annak minden bizonnyal igen nagy fontossága van.”⁵ A XIX. század harmincas-negyvenes éveiben az iroda-

² FRYE: *Myth...* 45.

³ A mítoszokat inkább a történelmi témákban fedezte föl.

⁴ FRYE: *Myth...* 167.: „Myth normally appears in the form of romance when genre employed in that of prose fiction. In the romantic period a good deal of fiction appeared under the category of »historical novel«, and note that such historical novels are actually romances, in which whatever is historical is inserted as a kind of tour de force”.

⁵ FRYE: *Myth...* 182.: „The arts, whatever their limitations, have an essential role to play in the liberating of the human mind. They do not work by magic, and are not mind-altering drugs: they cannot make people better unless there is already a reasoning will to be made better. But the work of literature (the art what we are at present concerned with) forms a focus for a community. It reflects the concerns of that community but it is detached from immediate action, so that the community remains a community and does not turn into mob. Literature cannot by itself prevent the total destruction that is one of the many possible fates in store for the human race, but I think that the fate would be inevitable without it. No one has really studied the function of literature in society but it must be one major importance.”

lom a nemzeti tudatformálás fontos eszköze Vörösmarty, majd Petőfi költészetében is. Eötvös regényeinek művészi szándékkal megformált szövegvilága a korabeli Magyarország alapvető *hiányaira* hívja föl a figyelmet. A befogadónak rá kellene döbbsennie, hogy az egyén sorsát azok a hiányok és torzulások határozzák meg, amelyeket neki kellene megváltoztatni.

Amiről Frye beszél, azt Eötvös (más megközelítésben) Kölcsey *Nemzeti hagyományaiban* olvashatta. Tisztelt mesterét is az izgatta, hol vannak azok a láthatatlan szálak, amelyek a nemzeti közösséget összetartják, s amelyek hiányában az szétesik, elpusztul. Ezeket Kölcsey mítoszi mélységekben kereste. Azért hiányolta (mint később Szalay) a meg nem énekelt magyar hősokeket és hőstetteket. A regényíró Eötvös úgy akar a jellemek mélyére nézni, hogy a kor és a földrajzi adottságok fölismerhető közegében azokat a belső indíttatású összefüggéseket tárja a befogadó elé, amelyek megragadhatják képzeletét, továbbgondolásra készíthetik, s a tétlenség állapotából a cselekvés előfeltételét jelentő elszánás szükségességére döbbsentik rá. A politika – a közéletben a közjó, a közboldogság és a jobb jövő érdekében kötelező feladatok vállalása – ebben a megközelítésben az akarattal kezdődik, az ismeretszerzéssel, tanulással, gondolkodással, ítéletalkotással folytatódik. Soha nem lépheti át az erkölcsi korlátokat, mert ezekről függ eredményessége, sikere.

Frye szerint Eötvös korára: „Elmúltak azok a napok, amikor Jean Austennek még tiltakoznia kellett a »csak regény« snob közhelye ellen, s azt kellett hangsúlyoznia, hogy »a regény« éppen olyan komoly hangvételű lehet, mint egy szentbeszédgyűjtemény.”⁶ Meglepő, milyen világosan látta Eötvös a regénytörténet Cervantesszel induló irányzatát. A *falu jegyzőjében* bevallja, hogy gyermekkorában maga is szívesen olvasott lovagregényeket,⁷ amelyekben az „írók egészen új, soha nem létezett középkort alkotnak képzetökben, csupa hívség-, s hősi erényből összegyártva, hogy az ember [...] szinte vágyódott az ököljog boldog időszaka után s

⁶ „The days are gone when Jean Austen could protest against the snob phrase »only a novel«, and point out that a »novel« could be on the same level of seriousness as any books of sermons...” – FRYE: *Myth...*, 182.

⁷ Ismeretes, hogy Cervantes ezeket parodizálta.

mintegy megvetéssel fordult el pulya századunktól, melyben senki várából az átmenő kereskedőket megrohanni nem szokta, s a kánpad s boszorkány-égetés megszüntével minden, mi költői volt, elenyészett...”⁸ Rámutat itt az irodalmi divatok sodró erejére, ami az irodalmat olyan versennyé teszi, amiben nem szabad az írónak lemaradnia. Foucault nézeteivel összhangban utal a középkor irgalmatlanságára, de hozzáteszi, hogy a felvilágosodott kor sem különb: „A vad szenvedélyek, melyek elődeinket kegyetlenségre ragadták, rég elmúltak, s mégis lázas állapotban, rohanva anyagi érdekeink után, korunk részvét nélkül fordul el a szenvedéstől, melyeket szociális viszonyai által előidézett, vagy melyeket, ha ápoló kezeit feljők terjeszti, enyhíthetne.”⁹ Hivatkozik azokra a meg nem nevezett nagy írókra, akik ezt megérezték, s akikre gondolva fogalmazza meg mind a négy regényében – eltérő módon – érvényesített író hitvallását: „Van az írónak egy magasabb rendű feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karcollással töltsön be, s ki ezt érzi, ki egy pár kedvező bírálat, vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégtik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit, ahelyett, hogy velők embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyibe elássa, csak hogy valamiké csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi stúdiumok tárgyát látja...”¹⁰

Már a szabadságharc után, 1851. december 31-én írta a Svájcban maradt Szalay Lászlónak: „Velencén lakom, nőmmel, most már 4 gyermekkel együtt...” Noha világfölfogásában messze távolodott tőle, megrázta apja halála. Panaszosan írta barátjának: „A Karthauziban mondom egy helyen, nem tudom, kiről, hogy míg élt, mindenki azt találta, sokat beszél, s csak mióta örökre

⁸ EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*, Bp., Révai Testvérek, III. kiadás, 1909. 378.
– Valószínűleg nem a Cervantes által kigúnyolt lovagregényekről, hanem azok „romantikus” utánérzéseiről beszél, talán éppen Jósika (*Csehek Magyarországon*) hatására.

⁹ Uo. 379.

¹⁰ Uo. 379–380.

elhallgatott, érezzük, mi roppant baj hallgatása...”¹¹ Biztosítja róla, hogy az „irodalmunk fontosságára nézve ugyanazok” a nézeteik, s hozzáteszi: „új erők mutatkoznak ifjúságunk között...”¹² Kortársaival viszont igen szigorú. Kemény Zsigmond „irányát” egyenesen károsnak minősíti, de véleményét nem fejti ki részletesen. Mivel nem szorult rá, azt is bűnéül rója föl, hogy pénzért ír – „regényt és politikát, históriát és recenziót, s mit tudom én, mennyi másfélét mind egyszerre”. Noha hozzáteszi, hogy „nem ír semmit, miben itt-ott meglepő szépségű helyek ne lennének”, mindezt soknak – azaz nem kellő erejűnek – találja. Jókait még többet vállal – sopánkodik, hiszen 1852-re „180 nyomtatott ív” megírására kötelezte magát. „Vigasztalásom e részben csak az, hogy valamint Scott valamelyik előszavában mondja, minden irodalom nemcsak egyes művek kitűnő becse, hanem főképp az írott munkák száma által válik naggyá, s hol sok rossz iratlik, ott egyes kitűnő könyvek sem hibáznak.”¹³

Keserűségében megkérdőjelezi korábbi műveit, maga is elfogadva azt a minősítést, amit azóta használunk: „Tudod, nem vagyok ellensége az irányregénynek – nincs is jogom hozzá, mert hisz magam is hasonló regényeket írtam –, azonban felfogásom szerint a költőnek szabadsága e részben csak annyira terjed, hogy a létező dolgok s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául, melyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki...” Fontosnak minősíti, hogy az, amit az író „leír – habár más rendben és körülmények között – csakugyan létezzon is; ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat, s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így létező emberek helyett úgynevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túlmént a való művészet körén...”¹⁴ „Irodalmi munkásságunk – azokat kivéve, kik, mint Kemény, regényeket, s novellácskákat írkálnak; minek ere bennem kiveszett – abban áll, hogy eszünk s tudományunk tőkéjét, a lehetőleg csekély aprópénzben adjuk ki. Én, mióta Uralkodó eszméim 2-ik kötete megjelent, nem dolgozok semmit...”¹⁵ Öreg barátjá-

¹¹ *Levelek*, 218.

¹² Uo. 223. – Szalay Lászlónak, 1852. január 24.

¹³ Uo. 225–226. – Szalaynak, 1852. február 12.

¹⁴ Uo. 230.

¹⁵ Uo. 246. Szalaynak, 1854. június 24.

nak, Szemere Pálnak is betegeskedéséről panaszkodott 1857. június 22-én, de az előbbi állítását cáfoló új művére, *A nővérek*re hívta föl a figyelmét: „csak azon egyszerű kérést intézem hozzád: hogy regényemet olyan szívesen fogadd, mint én hozzád küldöm; s legutolsó irodalmi gyermekem iránt annyi engedékenységgel viseltessél, mellyel az elsőket fogadtad.”¹⁶

Néhány – *A nővérek* után megjelent – novellájának nyelvi erejét és leleményét okkal hangsúlyozza az irodalomtörténet. Igaza van Sőtér Istvánnak, hogy *Egy tót leány az Alföldön* című elbeszélése „az »erkölcsi« célzatot tiszta, kerek szerkezettel, terjen-gősségtől mentes, természetes elbeszélőhanggal párosítja, ami ritka jelenség Eötvösnél.”¹⁷ Abban is, hogy a lírai hangvételű *Magyar Életben* Krúdy írásművészetét előlegezve „idézi föl a nemesi udvarházakat, melyekben »Káldi bibliáján, a Corpus Jurison s Himfy szerelmein kívül legföljebb egy Rontó Pált vagy Murányi Venust találunk«; több száz holdas kerteket, széles gesztenyes fasorokkal...”; azaz *A falu jegyzője* világának „valóságos” hátterét.¹⁸ E „valóság” azonban a regényben nem ezzel az érzelmi telítettséggel jelenik meg. Itt mintha sajnálat kapcsolódna a romlás gondolatához, pedig csak az öregedő férfi gondol szomorú beletörődéssel a mulandóságra. A regények szempontjából érdekesebb, hogy a paraszti világban játszódó történetek *A nővérek*nél határozottabban mutatnak utópisztikus társadalmi változások elképzelésére. Ez a „magyar út” azonban csak látszatra azonos a két világháború közti „népi írók” látomásával, hogy a fölemelkedés lehetőségét a jól működő kisbirtokra épülő mezőgazdaság biztosítja. Eötvös valójában Bentham hasznosság-elvét írja újra, s a munkátlan, tékozló életformát állítja szembe a szorgalom eszményével – azzal a változatlan meggyőződéssel, hogy minden ember egyenlő, s csak a belső értékek adhatják a fölemelkedés fedezetét. Mivel ehhez a többször megírt tételhez nincs mit hozzátennie, nagyobb szabású irodalmi alkotásnak sem látja az értelmét.

¹⁶ Uo. 281.

¹⁷ *A magyar irodalom története*, Bp., 1965. III. k. 633.

¹⁸ Uo. 634. – A „több száz holdas kert” nyilván elírás. A több hold is csak a közbirtokos nemesség leggazdagabb rétegében képzelhető el.

A *karthausi* írója többretegű nyelvi világba helyezte azokat a játékokat, amelyben a kül- és belvilág, a képzelet és tapasztalat egymáshoz való viszonyát kívánta megérteni és megértetni. Az utóbbi a befogadó együttműködésére épült, de a tanító szándék főleg azt akarta tudatosítani, hogy a „romlást” nincs mihez viszonyítani, mert minden, ami megtörtént, mindig tökéletlen és igazságtalan volt. E mögött azonban ott lobog a regényekben mindig meghatározó fontosságú kérdés: *ki vagyok?* Mi a viszonyom a másikkal? Mi a külvilághoz? A *karthausi* sajátos értékrendjében a kérdés legfontosabb vonatkoztatási pontja a keresztény etika. De a kérdező szembesít az ember és a mítoszok (népvezér-szerep: Mózes, a Gracchusok), az ember és a művészet kapcsolatával is. Mivel az elsőt kudarcra ítéltnek, a másodikat kétesnek minősíti, a földi lét reménytelenségének gondolatát veti föl, amivel csak a túlvilágot és az egyetlen megértést ígérő emberi kapcsolatot, az anya-gyermek viszonyt állítja szembe. Az alapkérdés és a viszonyítási rendszer A *falu jegyzőjében* csak annyiban változik, hogy a művészet legfőljebb abban a nyelvi játékban kap szerepet, ahogyan a beszélő szatírját a befogadóval elfogadtatja. Noha az „én” itt sem kap senki „idegentől” érdemi választ kérdéseire (Viola vagy Tengelyi családszeretete, Vándory keresztény jósága csak etikai tanulást hordoz), a hangsúly a külvilág lehetőségeire, illetve hiányaira helyeződik át. A *Magyarország 1514-ben* szövegvilágában nagyobb hangsúlyt kapott az „én” és a külvilág kapcsolata; az utóbbi átalakíthatóságának, befolyásolhatóságának, illetve az etikai értékek megőrizhetőségének a kérdése. S ebben az a szenvedély, ami egészen különböző módon jelentkezett ugyan, de egyaránt áthatja két nagy kortárs – Széchenyi és Kossuth – közbeszédét. E két utóbbi regény arra az egyetértésre, várakozásra és aggodalomra játszott rá, ami a közéleti gondolkodót és a befogadót egyaránt izgatta (ha nem is azonos fogalmi rendszerben és világirodalmi tájékozottsággal). A nyelvben iróniával átszőtt szövegvilágok egyszerre keltették az ismertség benyomását és idézték föl a hiány érzetét. A közvetlen politikai megszólítás kizárása A *nővérek*ből azzal járt, hogy a beszélő csak annyit akart a befogadóval tudatosítani: hogy akít nem nevelnek hasznos életre, az – unalmában – egyszerre teszi lehetetlenné maga és hozzátartozói boldogságát.

Ellentétben a forradalom és szabadságharc előtti időszakkal, az önkényuralom nem adott több előnyt az eszmék szépirodalmi megszólaltatásának. Akkor sem, ha máig nagyra becsült regények sora született ekkor, hogy a líráról és drámáról ne is beszéljünk. Jókai óriási népszerűsége tett szert múltidéző – és igen olvasmányos – regényeivel, mindenekelőtt az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltánnal*. (Kemény Zsigmond *Zord idő* című regénye közel sem aratott olyan sikert, mint ugyanabban az évben Jókai *Új földesura*.) De már 1850 márciusában megjelenhetett az újság „műfajában” a *Pesti Napló*, júliusban Kemény kiadhatta a *Forradalom után* című híres politikai röpiratát, s Eötvös nagy államtudományi művének magyar nyelvű kiadása sem ütközött különösebb akadályokba. Írói pályáját az 1864-ben megjelent *Gondolatok* című összeállítás zárja le. Ezután végérvényesen a politika felé fordult. Gángó Gábor, aki alaposan áttanulmányozta idősebb korának munkásságát, azt emeli ki – fáradsága (?) mellett –, hogy „1849-től 1860-ig gyakorlatilag csakis német nyelvű értekező prózát írt”.¹⁹

Megindulhatott a tudományos élet. Eötvös József 1856-ban – a Toldy Ferenc által ekkor már²⁰ – Magyar Tudományos Akadémia néven emlegetett tudótestület alelnökeként fontos közéleti szerepet vállalt. Még mielőtt itt 1866-ban elnökké választották, szerepe volt a Kisfaludy Társaság újjászervezésében is. Az 1861-es országgyűlésen – Deák Ferenc szövetségeseként, de némileg eltérő fölfogástól vezetve – bekapcsolódott a kiegyezést előkészítő politikába. 1867 februárjában Andrássy Gyula megalakuló kormányában elvállalta a vallás- és közoktatásügyi tárcát, s korábbi írásai szellemében teljesítette vállalt kötelességeit. Emberi nagyságától és történelmi jelentőségétől közéleti szerepe elválaszthatatlan attól, hogy „nem tetszeni, hanem használni” akart. Regényíró pályája és gondolkodói életműve ennek gyakorlatában teljesedett ki és ért, talán idő előtt, véget.

¹⁹ Uo. 383. – Kissé megtévesztő Gángó monográfiájának a címe – *Eötvös József az emigrációban* (Debrecen, 1999.) – ugyanis az életrajz korábbi és későbbi szakaszaival is foglalkozik.

²⁰ Az Akadémia évkönyveiből nem derül ki, milyen határozat alapján változtattott nevet az ötvenes években a „titkár” (Toldy) döntése alapján.

Az utóbbi időben megélénkült az érdeklődés Eötvös József életműve iránt. Regényeit többen elemezték új szempontok alapján. Ez a könyv korábbi fogantatású: szerzőjének egyetemi előadásai közben fölmerült kérdéseire keres választ. Elsősorban arra, hogy abban az időszakban, amikor a magános olvasás tömegessé vált, milyen szerepet töltött be a regény műfaja a közvélemény formálásában. A XVIII–XIX. század meghatározó írói egész Európában népeket, nemzeteket – és az emberiséget – akarták megszólítani. Hitték – és a könyvvásárlók gyorsan növekvő figyelme igazolta ezt –, hogy hozzájárulhatnak a világ megismeréséhez, a közboldogság megvalósításához, igazságosabb társadalmak kialakulásához, az emberség értékeinek tudatosításához. Észlelték a kinyíló világ fokozódó bizonytalanságérzetét, az egyén érvényesülésének nagy reményeit – és nagy csalódásait; válaszolni akartak az erősödő szabadságvágy és az átalakult életforma változatos kihívásaira. A magyar regényírók – köztük Eötvös József – határozott küldetéstudattal fogtak alkotó munkájukhoz. Olvasóik felvilágosítására akarták használni a műfaj esztétikai lehetőségeit, hogy a magyar társadalom megváltoztatása érdekében mozgósítsák, tettekre ösztönözzék a befogadókat.